

प्रथमावृत्तिः, प्रातः
यास्कनि०

[मुख्यम्-१० रूप्यकाणि.

गूजरातपुरातत्त्वमन्दिरग्रन्थावली

आचार्यश्रीसिद्धसेनदिवाकरप्रणीतं

मतिर्तर्क-प्रकरणम् ।

जैनश्वेताम्बर-राजगच्छीय-प्रद्युम्नस्वरिशिष्य-तर्कपञ्चानन-
श्रीमद्-अभयदेवस्वरिनिर्मितया तत्त्वबोधविधायिन्या
व्याख्यया विभूषितम् ।

पञ्चमो विभागः ।

(तृतीयं काण्डम्)

गूजरातविद्यापीठप्रतिष्ठितपुरातत्त्वमन्दिरस्थेन
संस्कृतसाहित्य-दर्शनशास्त्राध्यापकेन
पं० सुखलालसंघविना
प्राकृतवाङ्मयाध्यापकेन जैनन्याय-व्याकरणतीर्थ-
पं० बेचरदासदोशिना च
पाठान्तर-टिप्पण्यादिभिः परिष्कृत्य संशोधितम् ।

गूजरात विद्यापीठ

अमदावाद

प्रथमावृत्तिः, प्रतिसं० ५००]

संवत् १९८७

[मूल्यम्-१० रूप्यकाणि,

महोपाध्यायः
यास्कनि०

यास्कग्रन्थः ।
यास्कनिवृत्तम् ।

प्रकाशकः—नरहरि द्वारकादास परीख महामात्र, गूजरात विद्यापीठ,
अमदावाद

मुद्रकः—रामचंद्र येसू शेंडगे, निर्णयसागर प्रेस, नं. २६-२८, कोलभाट लेन, मुंबई.

टीका-टिप्पण्युपयुक्तग्रन्थसंकेतस्पष्टीकरणम् ।

आर्युक्तिः

० सू०

कनि० उवगधायनि०

पदमाव०

सामायिकनि०

वा०

वासि० प्रतिप०

पप्र० वक्ष०

तार्थ०

धैसू०

० भा०

राजवा०

णपर्यायरासः

०

०

०

कुमुद० लि०

रामाधवः

अलद०

वाच्या०

वाश०

आशकटी०

आस्ति०

प्रवचन०

वचनसा०

प्रवचनसारो० वा०

हृत्सं० वक्ष०

हृत्सं० शा०

भगव०

भगवतीसू०

मनु०

मनुस्मृ०

महाभा० शान्ति० मो० प० अ०

महाव्युत्पत्तिः

यास्कनि०

आचाराङ्गसूत्रम्

आवश्यकनिर्युक्तौ

उपोद्घातनिर्युक्तिः, प्रथमावश्य-
कनिर्युक्तिः, सामायिकनिर्युक्तिः

उत्तराध्ययनसूत्रम् ।

ओघनिर्युक्तिः ।

कारिका ।

शुलावविजयसत्का सन्मत्तिसूत्रमूलप्रतिः ।

जीवविचारप्रकरणम् ।

जीवाजीवाभिगमसूत्रे प्रतिपत्तिः ।

जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तौ वक्षस्कारः ।

तत्त्वार्थसूत्रम् ।

तत्त्वार्थभाष्यम् ।

तत्त्वार्थराजवार्तिकम् ।

धर्मसङ्ग्रहणीसूत्रम् ।

नवतत्त्वप्रकरणम् ।

नैपधकाव्यम् ।

न्यायकुमुदचन्द्रोदयः लिखितः ।

पातञ्जलदर्शनम् ।

पञ्चाध्यायी अमृतचन्द्रीया

पञ्चाशकम् ।

पञ्चाशकटीका ।

पञ्चास्तिकायः ।

प्रवचनसारः ।

प्रवचनसारोद्गारे द्वारम् ।

वृहत्संहिता (वाराही संहिता) वृक्षायुर्वेद-

प्रकरणम्

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् ।

भगवतीसूत्रम् ।

मनुस्मृतिः ।

महाभारतम् शान्तिपर्वणि मोक्षपर्वे अध्यायः ।

वैश्वग्रन्थः ।

यास्कनिर्युक्तम् ।

वाच०
 वायुपुराणम्
 विशेषाव०
 वैद्यक० सि०
 वैशेषिकद्वारिषिका
 श० }
 शत० }
 शास्त्रदी०
 शास्त्रवा० समु० स्तव०
 ऋ० वा० वाक्याधि०
 „ औत्पत्तिकसू०
 पद्द० स०
 पद्द० वृ०
 सनातन प्र० गु०
 सनातन प्र० गु० स्वयंभूस्तो० अर०
 सूर्यसिद्धान्तः
 स्वयंभू० }
 स्वयंभूस्तो० }

वाचस्पत्य ।

विशेषावद्यकभाष्यम् ।
 वैद्यकशब्दसिन्धुः ।

शतकम् ।

शास्त्रदीपिका ।

शास्त्रवार्तासमुच्चये स्तवकः ।

ऋ० वा० वाक्याधिकारः ।

„ औत्पत्तिकसूत्रम् ।

पद्ददर्शनसमुच्चयः ।

पद्ददर्शनसमुच्चयस्य बृहहृत्तिः ।

सनातनजैनग्रन्थमाला प्रथमो गुच्छकः

„ अरनाथस्तोत्रम् ।

स्वयंभूस्तोत्रम् ।

विषयानुक्रमः ।

१ प्रथमगाथाव्याख्या ।	पृष्ठम् ६२७
विशेषयोरन्योन्यानुविद्धस्वरूपत्वकथनम् ।	"
२ गाथाव्याख्या ।	"
विशेषयोरेकान्तभेदं वदतो दोषापत्तिप्रकटनम् ।	"
३ गाथाव्याख्या ।	६२८
नस्यानेकान्तात्मकवस्तुबोधकत्वेन स्वरूपकथनम् ।	"
४ गाथाव्याख्या ।	६२९
ने समुपतिष्ठमानाया एकान्तपक्षाश्रिताया आशङ्काया अनेकान्तपक्षाश्रयणेन निराकरणम् ।	"
५ गाथाव्याख्या ।	६३०
इः पर्यायैर्घटादेर्वस्तुनः अस्तित्व-नास्तित्वप्रकरणम् ।	"
६ गाथाव्याख्या ।	"
पर्यायेऽपि द्रव्यस्यानेकान्तात्मकत्वसमर्थनम् ।	"
७ गाथाव्याख्या ।	६३१-६३३
) अनेकान्तात्मकत्वस्य बुद्धिगम्यतया प्रदर्शनम् ।	६३१
८ गाथाव्याख्या ।	"
णयोः कथञ्चिदभेदमनिच्छतां केषाञ्चिद् तयोर्भेदविषयाऽऽशङ्का ।	"
९ गाथाव्याख्या ।	६३४
णयोरेकान्तभेदाशङ्कां निराकर्तुं गुणशब्दस्यार्थपरीक्षा ।	६३४
१० गाथाव्याख्या ।	"
पर्यायाद् भेदे तृतीयस्य गुणार्थिकनयस्यापि घचनीयत्वप्रसङ्गनम् ।	"
११ गाथाव्याख्या ।	"
स्य गुणार्थिकनयस्य भगवदनुक्तत्वोपपादनम् ।	"
१२ गाथाव्याख्या ।	६३५
यत्त्वाद् आगमोच्चं पर्यायशब्देन गुणस्यैवाभिधानमिति कथनम् ।	"
१३ गाथाव्याख्या ।	"
तो गुणद्वारेणापि देशनादर्शनाच्च गुणाभाव इति पूर्वपक्षः ।	"
१४ गाथाव्याख्या ।	"
स्य पूर्वपक्षस्य सिद्धान्तवादिना निराकरणम् ।	"
१५ गाथाव्याख्या ।	"
द्वान्तिना लोकोक्त्यर्थस्य दूढीकरणम् ।	"
१६-१७-१८ गाथाव्याख्या ।	६३६
स्य निरासेनाभेदस्य फलितत्वेऽप्येकान्तिना तस्य दाढ्याय सोपनयमुदाहरणम् ।	"
१९ गाथाव्याख्या ।	"
यञ्चिद् भेदाभेदं मिथ्या वदतोऽभेदैकान्तपक्षस्य निराकरणम् ।	"

विषयः

२० गाथाव्याख्या ।

अभेदैकान्तवादिन आशङ्का ।

२१ गाथाव्याख्या ।

सिद्धान्तवादिनाऽऽशङ्कानिरसनम् ।

२२ गाथाव्याख्या ।

अनेकान्तवादे अनन्तद्विगुणादिवैषम्यपरिणतिः कथं घटते ? इत्याशङ्का तन्निरासश्च ।

२३-२४ गाथाव्याख्या ।

प्रागुक्तस्य लक्षणस्य वाधाद् भेदैकान्तवादिना द्रव्य-गुणयोर्लक्षणान्तराभिधानम्
अभेदैकान्तवादिना च विकल्प्य तद्गुणम् ।

२५ गाथाव्याख्या ।

प्रस्तुतप्रपञ्चस्य शिष्यबुद्धिवैशद्यमात्रप्रयोजनकत्वकथनम् ।

२६ गाथाव्याख्या ।

घस्तुत्वे कथञ्चित् भेदाभेदात्मके व्यवस्थितेऽपि तदन्यथावादिनां सिध्दादृष्टित्वकथनम् ।

२७ गाथाव्याख्या ।

अनेकान्तस्य व्यापकतां प्रदर्शयितुमनेकान्तेऽप्यनेकान्ताभ्युपगमनम् ।

२८ गाथाव्याख्या ।

पद्मजीवनीकायास्तदघाते च धर्म इत्यत्राप्यनेकान्तव्यवस्थापनम् ।

२९ गाथाव्याख्या ।

गतिमत्यपि द्रव्ये अपेक्षाविशेषेण गत्यगती प्रदर्शयानेकान्तस्य व्यापकत्वोपपादनम् ।

३० गाथाव्याख्या ।

दहनान्नाशेषभ्राविशेषेणादहनत्वादिकं निरूप्यानेकान्तस्य व्यापकत्वसमर्थनम् ।

३१ गाथाव्याख्या ।

सस्यापि घस्तुनः प्रतिनियतस्वरूपान्यथानुपपत्त्या स्वरूपास्तित्व-पररूपनास्तित्वाभ्युप-
गमेनानेकान्तात्मकत्वप्रदर्शनम् ।

३२ गाथाव्याख्या ।

उत्पादपर्यायस्य प्रयोग-विज्ञसाजन्यत्वेन द्वैविध्यकथनम् ।

३३ गाथाव्याख्या ।

विज्ञसाजन्यस्याप्युत्पादस्य द्वैविध्यवर्णनम् ।

आकाशादिद्रव्यत्रयस्य कथञ्चित् सावयवत्वसाधनम् सामयिकीनामाकाशादिसंज्ञाना-
मुपपादनं च ।

३४ गाथाव्याख्या ।

उत्पादवद् विगमस्यापि द्वैविध्यवर्णनम् ।

३५ गाथाव्याख्या ।

उत्पाद-विनाश-भ्रौव्याणां भिन्नाभिन्नकालत्वस्यार्थान्तरानर्थान्तरत्वस्य आभिधानम् ।

३६ गाथाव्याख्या ।

उक्तस्यार्थस्य प्रत्यक्षविज्ञेनोदाहरणेनोपोद्बलनम् ।

३७ गाथाव्याख्या ।

उत्पादादित्रयं प्रत्येकं व्यात्मकवत् त्रैकालिकमप्यस्ति इति ध्रुवत एव यथार्थवक्तृत्वा-
भिधानम् ।

विषयः	पृष्ठम्
साहस्यसम्मतस्य सत्कार्यरूपस्य सद्वादस्य सदोपत्वव्यापनम्	७०६
सत्कारणकार्यरूपस्य सद्वादस्य सदोपत्वप्रकटनम् ।	७०७
कथञ्चित् सदसद्वादस्य निर्दोषत्वसमर्थनम् ।	"
प्रसङ्गात् चित्ररूपवर्चा ।	७०८
५१ गाथान्याख्या ।	७०९
अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां निरपेक्षनयद्वये मिथ्याज्ञानरूपत्वस्य दृढीकरणम् ।	"
५२ गाथान्याख्या ।	७१०
कार्य-कारणयोर्मैदामेदरूपत्वदर्शनेनानेकान्तरूपत्वोपपादनम् ।	"
५३ गाथान्याख्या ।	७१०-७१७
सदाद्येकान्तवत् कालाद्येकान्तेऽपि मिथ्यात्वव्यापनम् ।	"
कालैककारणवादमुपन्यस्य तस्यैकान्तिकत्वनिरासः ।	७११
स्वभावैककारणवादमुपन्यस्य तस्यैकान्तिकत्वनिरासः ।	"
नियत्यैककारणवादमुपन्यस्य " ।	७१२
कर्मैककारणवादमुपन्यस्य " ।	"
पुरुषैककारणवादमुपन्यस्य " ।	७१५
५४ गाथान्याख्या ।	७१७-७१८
आत्मन्येकान्तरूपस्य नास्तित्वादवादिदृष्टस्य मिथ्यारूपत्वकथनम् ।	"
५५ गाथान्याख्या ।	७१८
आत्मन्येकान्तरूपस्यास्तित्वादवादिदृष्टस्य मिथ्यारूपत्वकथनम् ।	"
५६ गाथान्याख्या ।	७१९-७२५
एकान्तवादिनः साधर्म्येण वा वैधर्म्येण वैकान्तधर्मयुक्तधर्मसाधनाशक्तत्वाभिधानम् ।	"
प्रसङ्गाद् हेत्वाभाससङ्ख्याविषया चर्चा ।	"
५७ गाथान्याख्या ।	७२५
परस्परभिन्नं सामान्य-विशेषयोः स्वरूपमनूय तस्य निराकरणम् ।	"
५८ गाथान्याख्या ।	"
अनेकान्तरूपतया वस्तु साध्यतो वादिनोऽजेयत्वाभिधानम् ।	"
५९ गाथान्याख्या ।	७२६
एकान्तानिश्चितरूपाभ्यां वस्तु वदतो लौकिकपरीक्षकाग्राह्यवचनत्वकथनम् ।	७२७
६० गाथान्याख्या ।	७२७-७३१
निर्दोषभावप्ररूपणाया मार्गप्रकाशनम् ।	७२७
एकान्तक्षणिकाक्षणिकत्वे निरस्य तदुभयात्मकत्वसाधनम् ।	७२८
६१ गाथान्याख्या ।	७२८
विशेषनविकलामागमस्य प्रतिपत्तिमाश्रयतां तत्त्वानभिज्ञत्वव्यापनम् ।	"
६२ गाथान्याख्या ।	७३०
निरपेक्षैकनयप्रवृत्तानां दोषोद्भावनम् ।	"
६३ गाथान्याख्या ।	७३२
न शासनभक्तिमात्रेण नाप्यांशिकज्ञानमात्रेणानेकान्तप्ररूपणाकुशल इति कथनम् ।	७३२
तत्त्वसप्तके निरूप्ये पूर्वं जीवाजीवौ निरूप्य तत्र कणादादिसम्मततत्त्वानामन्तर्भावप्रदर्शनम् ।	"
ध्यानचतुष्कस्य समेदप्रमेदं व्याचर्चनम् ।	७३४
ऐकान्तिकं वाच्यस्वरूपं निरसितुं लडादिरर्थविचारपक्षाः ।	७३७

लिपयः

दृष्टम्

६४ गाथाव्याख्या ।

७४६

अर्थवशात् सूत्रस्य निष्पत्तिर्न तु निरपेक्षसूत्रमात्रेणार्थस्येति कथनम् ।

”

६५ गाथाव्याख्या ।

७४६-७५६

अधीतसूत्रस्यार्थसंपादने प्रयत्नाभावे शासनविडम्बकत्वकथनम् ।

७४६

निर्ग्रन्थानां वस्त्रपात्रादिनिषेधकस्य दिगम्बरीयमतस्य पृथ्वपक्षतयोपन्यासः ।

”

सिद्धान्तिना पूर्वपक्षं प्रतिविधाय निर्ग्रन्थानां धर्मोपकरणतया वस्त्रपात्रादिधारणस्य समर्थनम् ।

७४७

प्रतिमाभूषाया आगमविहितत्वसमर्थनम्

७५४

६६ गाथाव्याख्या ।

७५६

बहुश्रुतत्वादिदर्पात् तात्पर्यापरिज्ञानाच्चानिश्चितशास्त्रार्थस्य सिद्धान्तप्रत्यनीकत्वकथनम् । ”

६७ गाथाव्याख्या ।

”

क्रियाप्रधानानां ज्ञानयोगमसाध्यतां क्रियाफलानुभवाभावकथनम् ।

”

६८ गाथाव्याख्या ।

७५६

ज्ञानक्रिययोरन्यतरवैकल्ये मोक्षफलवन्धत्वकथनम् ।

”

६९ गाथाव्याख्या ।

७५७

अनेकान्तमयत्वेन जिनवचनस्य स्तवनं पार्यन्तिकमङ्गलविधानं च ।

”

सप्तभङ्गादिप्रदर्शनेनानेकान्तसमर्थनम् ।

”

प्रासङ्गिकी निग्रहस्यानस्वरूपपर्यालोचना ।

७५९

સંપાદકીય નિવેદન ।

સન્મતિના પાંચમા ભાગમાં ત્રીજું કાંઠ પૂર્ણ આવી ગયું છે. અને. એ રીતે ત્રિકાંડી આ આસો ગ્રંથ મૂલ અને ટીકા સાથે પાંચ ભાગોમાં પૂરો થાય છે.

૧૯૮૬ ની શરૂઆતમાં જ છપાઈ ગયેલું આલું ત્રીજું કાણડ તૈયાર હતું એથી માત્ર મૂલ અને ટીકાટિપ્પણી પૂરતો પાંચમો ભાગ વીજા ભાગોની જેમ પ્રગટ કરી શકાય તેમ તો હતો પણ એમાં કેટલાંક આવશ્યક પરિશિષ્ટો ઉમેરવાનાં હોવાથી તેનું પ્રકાશન લંબાવવામાં આવ્યું છે. આ પાંચમા ભાગને અંગે અમારું નિવેદન નીચેના મુદ્દા પરત્વે છે.

૧ ત્રીજા કાંઠના મૂલ અને ટીકાનું પરિમાણ.

૨ મૂલનો વિષય અને મૂલકારની તેજસિતા.

૩ ટીકાના સ્વરૂપની ચર્ચા અને ટીકાકારના સમયનું વાતાવરણ.

૪ કાંઠનાં નામો અને ગ્રંથના પૂર્વસુદ્રિત નામનું પરિવર્તન.

૫ પ્રતિબોનો ઉપયોગ અને પરિશિષ્ટોનો પરિચય.

(૧) આ કાંઠની મૂલ ગાથાઓ માત્ર મૂલવાળા લિખિત પુસ્તકમાં ૭૦ છે અને મૂલસહિત ટીકાવાળાં લિખિત પુસ્તકોમાં એક ગાથા ઓછી છે—૬૯ છે. મૂલવાળા લિખિત પુસ્તકમાં જે ગાથા ૭૦ મી છે તે ગાથાને ટીકાવાળાં પુસ્તકોમાં છેલ્લી ૬૯ મી ગણવામાં આવી છે. ૬૯ મી મૂલવાળા પુસ્તકમાં જે ગાથા ૬૯ મી છે તે ગાથાને ટીકાવાળાં પુસ્તકોમાં સ્થાન આપવામાં નથી આવ્યું. ૭૨૬ મુદ્દામાં અને એ ગાથાને પાઠાંતર તરીકે પૃ. ૭૫૭ માં નોંધેલી છે.

સન્મતિ પ્રકરણની છેલ્લી ગાથા આશીર્વાદાત્મક મંગલ સૂચવે છે. અને આ વધારાનું નમસ્કારાત્મક મંગલરૂપ છે. કહેવાય છે કે શાસ્ત્રના આદિ, મધ્ય અને અંતમાં મંગલ હોવાનું છે. તે પ્રમાણે આ પ્રકરણમાં પણ આદિ અને અંતમાં મંગલાત્મક શબ્દનો નિર્દેશ મળે છે. એ રીતે કરીએ અને આ વધારાની ગાથાને વધારાની ન માનીએ તો અંતે વે મંગલ થઈ જાય છે, જે કંઈ ઉપયોગ જણાતો નથી. તેથી એમ કલ્પી શકાય છે કે કદાચ આ નમસ્કારાત્મક મંગલને ગાથા વધારાની જ હોય અને મૂલગ્રંથકારની કૃતિ ન હોય. આ એક વાત.

વીજી વાત એ છે કે ટીકાકારે આ પ્રકરણની વધી ગાથાઓની વ્યાખ્યા કરેલી છે. સહજમાં સમજાય એવી છે તેની પણ વ્યાખ્યા કરવી છોડી નથી. જો આ ગાથા મૂલની જ ટીકાકારે પોતાની શૈલી પ્રમાણે જરૂર તેની વ્યાખ્યા કરી હોત. છેવટે કાંઈ નહિ તો આ ગાથા ‘યુગમાર્થી’ કે ‘સ્પષ્ટાર્થી’ આલું પણ લખ્યું હોત. પણ ટીકાની કોઈ પ્રતિબોમાં—જેમાંની આજથી ૫૦૦ વર્ષ જેટલી જૂની છે તેમાં—એવેમાં આ ગાથાનો ઉલ્લેખ જ નથી. આ વસ્તુ અમારી કલ્પના એવી થાય છે કે અનેકાંતવાદના કોઈ મતે આ ગાથાદ્વારા અનેકાંતવાદનું સ્વરૂપ વતાવી અનેકાંતવાદના આ પ્રતિષ્ઠિત પ્રકરણમાં એને ઉમેરેલી હોવી જોઈએ.

દૃઢદ્રિષ્ટિપ્તીકારે આ પ્રકરણની ૧૭૦ ગાથા નોંધેલી છે. અને જૈનગ્રંથાવલીમાં એ ૧૬૮ ચેલી છે. પણ અમારી સામેની ટીકાવાળી વધી પ્રતિબોમાં ૧૬૬ થી વધારે ગાથાઓ વ્યાંચે મે નથી. તેથી વધારાની ગાથાનો સુલસો અમે ઉપર પ્રમાણે કરીએ છીએ, અને એથી આ ત્રીજા કાં ૬૯ ગાથાઓ હોવાનું પ્રમાણિત કરીએ છીએ.

આગલના માનો-કાંડો-ની જેમ આ ભાગમાં પણ ટીકાકારે પોતાની ટીકાને કેટલેક સ્થળે વિસ્તારેલી છે અને કેટલેક સ્થળે ટૂંકાવી છે. એકંદર જોતાં, કોઈ પણ ભાગ કરતાં આ ભાગમાં ટીકાનું પ્રમાણ ઓછું જણાશે નહિ. આ ભાગમાં દ્વિતીય ભાગની અપોહચર્ચાની જેમ કળાદમતની પરીક્ષાના પ્રકરણમાં શ્રીશાંતરક્ષિતના તત્ત્વસંગ્રહનું પૂરેપૂરું પ્રતિબિંબ છે, જે અમે ટિપ્પણમાં એની કારિકાઓ વગેરે મૂકીને જણાવ્યું છે.

(૨) ન્યાયના કોઈ પણ ગ્રંથમાં પ્રમાણ અને પ્રમેય એ કે તત્ત્વની ચર્ચા પ્રસ્તુત હોય છે જ્યારે જૈનન્યાયના ગ્રંથમાં, એ કે ઉપરાંત ત્રીજી નયની ચર્ચા પણ હોય છે. પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં પહેલામાં નયની, ધીજામાં જ્ઞાન વા પ્રમાણની અને ત્રીજા કાંઠમાં જ્ઞેય કે પ્રમેયની ચર્ચા કરેલી છે.

ગૌતમ કે દિગ્માગની પ્રમેયની ચર્ચાઓની જેમ આ પ્રકરણની પ્રમેયની ચર્ચામાં પદાર્થના સ્વરૂપ વિષે ઇટલે કે સંસારમાં મુખ્ય તત્ત્વો અમુક અમુક છે, તેના મેંદો પ્રમેદો અમુક છે અને તે પ્રત્યેકનું સ્વરૂપ અમુક જાતનું છે, એવી ઓછા કંઈ ચર્ચા કરવામાં નથી આવી. પરંતુ પદાર્થના સ્વરૂપને કઈ રીતે સમજવું જોઈએ અને પદાર્થને કઈ રીતે જોઈએ તો બરાબર સમજાય એવી સમજણ વધુ ધીગતથી આપવામાં આવી છે, અને વિચારના જગતમાં જીવ અને જગત વિષે જે જે વિરોધી માન્યતાઓ ચાલી આવે છે તેનો સમન્વય કરવાની દૃષ્ટિ પણ આ પ્રકરણમાં ઓછા મૂકવામાં આવી છે.

એક અનુભવી કહે છે કે દૃશ્ય અને અદૃશ્ય વધું નિત્ય છે, અને ધીજો અનુભવી કહે છે કે એ વધું અનિત્ય છે. આ માન્યતાઓ જે કે દૃષ્ટિકોણ ઉપર રહીને સ્થિર કરવામાં આવી છે તે દૃષ્ટિકોણ જિજ્ઞાસુઓના રૂચાલમાં આવી જાય તો એ કે વચ્ચેનો વિરોધ તુરંત ટલ્લી જાય. એ વિરોધ ટાળનારી પ્રાસંગિક અને સમાધાયક પદ્ધતિ આ ગ્રંથમાં ઓછા સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે.

એક દ્રષ્ટા એમ કહે છે કે અમુક પદાર્થ મને તો લાંબો દેખાય છે, ધીજો કોઈ એમ કહે કે તો એ જ પદાર્થ ટૂંકો દેખાય છે અને ત્રીજો એમ કહે કે એ ત્રિકોણ દેખાય છે; ત્યારે આ વધારાનો સમજનારો વૈજ્ઞાનિક એમ કહે કે એ પદાર્થ લાંબો, ટૂંકો અને ત્રિકોણ દેખાય છે એ વધું ભાવે બરાબર છે. કારણ કે જોનારાઓની નિર્દોષ દૃષ્ટિઓ અને પદાર્થ વચ્ચેનો સંબંધ જુદો જુદો છે. આ સમાધાનકારી દૃષ્ટિનું નામ અનેકાંતવાદ વિભજ્યવાદ કે સાંદ્રવાદ છે.

જૈન આગમાંમાં આ દૃષ્ટિનું દિગ્દર્શન તો છે જ પણ આ ગ્રંથકારે આ પ્રકરણમાં એ દૃષ્ટિને એક કની રીતે સમજાવેલી છે. ઇટલે કે જેમ કોઈ વૈજ્ઞાનિક કોઈ તત્ત્વનું પ્રથક્કરણ કરીને તેમાંના અંશને સ્પષ્ટ કરી બતાવે છે તેમ આચાર્ય સિદ્ધસેન દિવાકરે આ કાંઠમાં અનેકાંતવાદની વધી ને છુટ્ટી રીતે સમજાવેલી છે. એમ અનેકાંતવાદનું શાસ્ત્રીય પ્રથક્કરણ આ પુસ્તકમાં જ થયું છે.

આ પ્રકરણના પ્રાંત ભાગમાં કેટલીક ગાથાઓ એવી પણ છે જે ઉપરથી આપણે તેના કર્તાની તેના યુગમાં વ્યાપેલી મંદતાને તોડનારી તેજસિતા અને રૂઢ વિચારધારાની સામે સ્થાપેલા રચનાત્મક પ્રવાહને પણ જોઈ શકીએ છીએ.

કેટલીક વાર એવું બને છે કે પોતાને સત્યદ્રષ્ટા માનનારા મલમલ મોટા માણસો પણ માત્ર દસ્પર્શી હોય છે, જે શબ્દસ્પર્શથી પોતાનું જીવન અને સામાજિક જીવન, છિન્નભિન્ન થયું હોય છે. તે વધી વાજી હાંપમાંથી જવાનો વસંત આવે છે ત્યારે પણ એ શબ્દસ્પર્શ નથી મૂકાતો.

આચાર્ય સિદ્ધસેનનાં જમાનામાં આશું આશું હોવાનું શાંકું શાંકું દર્શન થાય છે.

તેઓ કહે છે કે—

“કાંઈ શાસન ઉપરના માત્ર રાગને લીધે કોઈ સિદ્ધાંતનો જ્ઞાતા ઇટલે સિદ્ધાંતનો વધી રીતે તલસ્પર્શી અમ્યાસી થઈ શકતો નથી. તેમ જ કોઈ અમુક અમુક જ દૃષ્ટિકોણ ઉપર રહીને શાસ્ત્રને સમજાવતો હોય તે પણ તેની પ્રરૂપણામાં નિશ્ચિત હોઈ શકતો નથી” (ગાથા. ૬૩).

“સૂત્ર અર્થના આધારરૂપ છે. માટે સૂત્રને જ વઝગી રહેવામાં આવે અને તેના વ્યાપક અર્થનો વિચાર ન કરવામાં આવે તો કદી પણ અર્થની પ્રતિપત્તિ થઈ શકતી નથી. એ અર્થનું માન તો તેને જ થઈ શકે છે જે દુર્ગમ એવા નયવાદના ગહન વનમાં પ્રવેશ કરવાને હત્સાહી હોય.” (ગા. ૬૪)

આવું છે માટે આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

“સૂત્રના મળનારા અર્થસંપાદનમાં સ્વૂંચ યત્ન કરવો જોઈએ. તે ન કરનારા કેટલાક ધૃષ્ટ અને અશિક્ષિત આચાર્યો મહાપુરુષોની આજ્ઞાની ફજેતી કરે છે.” (ગા. ૬૫)

“જેને અજ્ઞ લોકો ઘડુ જ્ઞાની સમજતા હોય, જે એવા જ લોકોમાં પૂજાતો હોય અને જેનો શિષ્ય-પરિવાર કાંઈ ઠીક ઠીક હોય તેવો આચાર્ય જો અનેકાંતના સ્વરૂપને નિશ્ચિતપણે ન સમજતો હોય તો તે આચાર્ય સિદ્ધાંતનો ટ્રોહી છે.” (ગા. ૬૬)

આજના ક્રાંતદર્શી સંતની જેમ આચાર્ય સિદ્ધસેન આટલેથી ન અટકતાં વધુમાં જણાવે છે કે:—

“જેઓ પોતાના ક્રિયાકાંડમાં કુશલ છે અને એ ક્રિયાકાંડને જ પ્રધાનપણે વઝગીને ચાલે છે તેઓ જો પોતાના સિદ્ધાંતનું અને પરસમયનું વિશાલ જ્ઞાન ન ધરાવતા હોય તો તેઓ એ ક્રિયાકાંડના મારનો કશો ઉદ્દેશ જ સમજતા નથી.” (ગા. ૬૭)

આચાર્યશ્રીનાં આ વચનો ઉપરથી તેમના સમયના તમોમય વાતાવરણનો સ્થૂંચલ આવવા સાથે તે વાતાવરણને મેદવાનું સામર્થ્ય ધરાવનારું તેમનું તેજ પણ પ્રગટ થાય છે.

(૩) ટીકાકારશ્રીએ પોતાની શૈલી જેવી બીજા બે કાંઠોમાં એકસરસી રાખી છે તેવી આમાં પણ રાખી છે. તેમનો ઉદ્દેશ તો એ લાગે છે કે મૂળ ગ્રંથને આશ્રીને તેમના પોતાના સમય સુધી સ્થિર રાખીને વર્ષો તત્ત્વચિંતનો આ ટીકામાં ગોઠવી દેવાં જે વર્ષો કાંઠોમાં એકસરસી રીતે જઠવાઈ રહેલો દેવાઈ છે.

આ કાંઠની ટીકામાં એક સ્થલે બ્રાહ્મણત્વ વિષે (ગાથા ૪૯૨ પૃષ્ઠ ૬૯૯) ચર્ચા છે અને એ સ્થલે મૂર્તિના શૃંગાર (મૂળ) વિષે (ગા. ૬૫. પૃ. ૭૫૪) ચર્ચા છે. તે બન્ને ચર્ચાઓ ટીકાકાર એ સમયના વાતાવરણનો સ્થૂંચલ આપવાને પૂરતી છે.

જાતિવાદ વિષે જૈનોનો અને વૌદ્ધોનો એકસરસો મત એ છે કે કોઈ જાતિ માત્ર જાતિને માન્ય કે પૂજ્ય ગણાતી નથી જો તેમાં લાયકાત ન હોય તો. આ વસ્તુ મગવાન મહાવીર પછી જૈનો જીવનમાં ઘણા વચ્ચે સુધી ટકી રહેલી હતી, આજે તો તે નથી. તેને લોપાવાનો પ્રસંગ બાદ જાતિપ્રધાન વંધારણના સામર્થ્યની અસર સિવાય બીજો કલ્પી શકાતો નથી, પણ તે લોપાવાની તાત્કાલિક નિર્ણય કરવો કઠણ છે. છતાં ય ટીકાકાર અમરદેવે આ ટીકામાં એ જાતિવાદની સામે થવાને વૌદ્ધ શાંતરક્ષિત જેવો જ પ્રયાસ કરેલો છે, તેથી કદાચ એમ કલ્પી શકાય છે કે એના જમાના સુધી જૈનોમાં એ જાતિવાદની અસર ન હોય અથવા ટીકાકારે આ વાત માત્ર ચર્ચા તરીકે જ લેખેલી હોય.

બીજું એ કે ટીકાકારના જમાનામાં મૂર્તિનો શૃંગાર કરવા ન કરવાની ચર્ચા ઘડી પડતી ચાલે હશે જેથી એમણે આ ટીકામાં પોતાનો શૃંગાર કરવાનો પક્ષ સ્થાપિત કરેલો જણાય છે. વસ્તુતત્ત્વવિજ્ઞાના ગ્રંથોમાં આવી ચર્ચાઓને અવકાશ ન હોવો જોઈએ છતાં તે તે સમયનું સાંપ્રદાયિક વાતાવરણ જ આવી ચર્ચાઓને છેડી દે છે.

(૪) ટીકાવાળી કોઈ પ્રતિમાં કાંઠનાં સાસ નામો લખવામાં આવ્યાં નથી. માત્ર મૂળની પ્રતિમાં પહેલા કાંઠનું નામ 'નયકાંઠ' છે, અને વીજાનું નામ 'જીવકાંઠ' છે. વીજાનું કશું નામ નથી આવ્યું.

અમે અહીં કાંઠોનાં જે નામો રાखેલાં છે તે મૂળના વિષયને અનુસરીને રાखેલાં છે. મૂળની પ્રતિમાં જે વીજા કાંઠનું નામ 'જીવકાંઠ' લખેલું છે તેના કરતાં મૂળનો વિષય જોતાં તેનું 'જ્ઞાનકાંઠ' નામ વધારે યંધવેસતું લાગે છે. તેથી જ અમે ૫ પ્રતિમાંનું પહેલું નામ કાયમ રાख્યું છે. વીજા કાંઠનું નામ બદલ્યું છે અને વીજા કાંઠનું નામ તો અમારે વિષય પ્રમાણે નવું કલ્પતું પડ્યું છે.

આગળના ચારે ભાગોમાં પરંપરાપ્રસિદ્ધ ઇવું 'સન્મતિ' નામ કાયમ રાखેલું પણ ૫ વિષે વિશેષ ઘટાપોહ કરીને અમે આ ભાગમાં 'સન્મતિ' ઇવું નામ રાखેલું છે. ૫ વિષે અમે તેમ કરવાના કારણની સપ્રમાણ ચર્ચા છઠ્ઠા ભાગમાં પ્રસ્તાવનામાં કરેલી છે.

(૫) પાઠાંતરોની પદ્ધતિ આ ભાગમાં વીજા ભાગોના જેવી જ રાखી છે અને વીજા ભાગોમાં ચપરાયેલી પ્રતિઓનો ઉપયોગ પણ તેટલો જ થયો છે. કોઈ સાસ નવી પ્રતિ ઉમેરાણી નથી પણ તાઢપ-ત્રની વે પ્રતિમાંની ૭૦ સંજ્ઞાવાળી પ્રતિનો અંતનો ઘણો ભાગ અધૂરો હોવાથી તેનો ઉપયોગ અમે આમાં ફરી શક્યા નથી.

પરિશિષ્ટોનો પરિચય.

ગ્રંથનું રહસ્ય, સંશોધકોને ઉપયોગી ઇવી ઇતિહાસિક વસ્તુ અને સંપાદનશૈલી વગેરેને સમજવા માટે ગ્રંથને અંતે નીચે જણાવેલા સ્વરૂપવાળાં ૧૩ પરિશિષ્ટો અકારાદિ ક્રમમાં આપવામાં આવ્યાં છે.

૧. પહેલા પરિશિષ્ટમાં સન્મતિની મૂળ ગાથાઓ તેના કાંઠના અને ગાથાના અંક સાથે મૂકવામાં આવી છે.

૨. જે જે શ્વેતામ્બરીય કે દિગમ્બરીય ન્યાયગ્રંથો પ્રસ્તુત સંપાદનને અંગે અમારા જોવામાં આવેલા, તેમાં જ્યાં જ્યાં સન્મતિસૂત્રની મૂળ ગાથાઓ ઉદ્ધૃત કરાયેલી છે, તેને લગતું વીજું પરિશિષ્ટ છે. ઇમાં નયચક્ર અને સિદ્ધિવિનિશ્ચય જેવા કેટલાક હસ્તલિખિત ટુર્લમ ગ્રંથોની પણ નોંધ છે.

૩. વીજું પરિશિષ્ટ પણ વીજાના જેવું જ છે, માત્ર તેમાં સન્મતિના રહસ્યને પૂરેપૂરું પામી પોતાની કૃતિમાં પરિણમાવનારાઓમાં ચિરલ ઇવા શ્રીમાન્ યશોવિજય ઉપાધ્યાયજીના લગભગ વધા સુદ્રિત ગ્રંથોનો ઉપયોગ કરેલો છે.

શ્રીમાન્ યશોવિજયજી ૫ પોતાના ગ્રંથમાં જ્યાં જ્યાં સન્મતિસૂત્રની ગાથાઓ ઉદ્ધરેલી છે ત્યાં ત્યાં વધે તેમણે વિવરણ પણ કરેલું છે. ઇમાંનું કેટલુંક વિવરણ તો સ્વતંત્ર છે, જે પ્રસ્તુત ટીકાને અનુસરતું પણ નથી. અમે ઇમ ધારેલું કે શ્રીમાન્ યશોવિજયજીના વિવરણવાળી બધી ગાથાઓનો ઇક સંગ્રહ કરવો, જે સન્મતિની લઘુ ટીકા જેવો બની જાય; પણ ૫ માટે ઇક સાસ જુદો વીજો ભાગ જ તૈયાર કરવો પડત જેથી ગ્રંથ પ્રકાશનમાં ઘણો વધારે વિલંબ થાત, તેથી ૫ સંગ્રહ ન કરતાં અહિં આ પરિશિષ્ટ ન ઇવું આપેલું છે કે તેને વાંચનારો કોઈ વ્યુત્પન્ન વિદ્યાર્થી પણ ૫ સંગ્રહને સુલેખી કરી શકે.

૪. પરિશિષ્ટ ચોથામાં કાંઠના અને ગાથાના અંક સાથે તથા ગાથાની વ્યાખ્યાના પૃષ્ઠાંક સાથે મૂળગાથાગત શબ્દોનો કોશ આપેલો છે. જે ઇક જ શબ્દ જ્યાં જ્યાં જેટલી વાર ચપરાયો છે, તેનાં પણ ઉપર લખ્યા પ્રમાણેના વધા અંકો આપી દીધા છે.

૫. પાંચમા પરિશિષ્ટમાં પૂર્વપક્ષ દર્શાવવા કે સંવાદ માટે ટીકાકારે ઉદ્ધરેલાં અન્યગ્રંથગત સઘડાં ગદ્ય કે પદ્ય અવતરણોનો ગ્રંથના પૃષ્ઠાંક સાથે ઉતારો છે. તથા જે અવતરણો ઉપર વિશેષ ટિપ્પણો

ફરવામાં આવ્યાં છે, તે અવતરણો પાસે કોષ્ટકમાં ટિપ્પણીના અંકો પણ મૂકવામાં આવ્યાં છે. (આ પ્રત્યેક અવતરણોનાં ટીકાકારે નહિં દર્શાવેલો મૂળ સ્થાનો મળ્યાં ત્યાં સુધી શોધી શોધીને મૂકેલાં છે. જે મૂળ સ્થાનો મળી શક્યાં નથી તે અવતરણો પાસે ગ્રંથમાં સ્થાલી [] આવું નિશાન મૂકેલું છે.

૬. પરિશિષ્ટ છઠ્ઠામાં ટીકાકારે નોંધેલા ગ્રંથકારો અને ગ્રંથોનાં નામોનો ઉલ્લેખ છે.

૭. સાતમા પરિશિષ્ટમાં ટીકાકારે ચર્ચેલા વાદો અને વાદીઓનાં નામોનો નિર્દેશ છે.

૮. પરિશિષ્ટ આઠમામાં દર્શનશાસ્ત્ર અને સ્વાસ તો જૈનદર્શનને લગતા અને ટીકાકારે નિર્દેશેલા વિશિષ્ટ શબ્દોનો કોશ ગ્રંથના પૃષ્ઠાંક સાથે આપવામાં આવ્યો છે. જે શબ્દો ઉપર સ્વાસ ટિપ્પણો કરવામાં આવ્યાં છે તે શબ્દોની પાસે કોષ્ટકમાં ટિપ્પણીના અંકો પણ જણાવવામાં આવ્યા છે.

૯. નવમા પરિશિષ્ટમાં સમગ્ર ગ્રંથમાં ટીકામાં વપરાયેલા દેશસૂચક, સ્થલસૂચક, આચારરૂઢિ-સૂચક, વસ્તુસંજ્ઞાસૂચક અને ગ્રંથાન્તર વિષય વગેરેના સૂચક એવા સ્વાસ ऐतिहासिक વિશિષ્ટ શબ્દોને પૃષ્ઠના અને પંક્તિના અંકો સાથે મૂકવામાં આવ્યાં છે. અને જે શબ્દો ઉપર ટિપ્પણો કરેલાં છે તેઓ પાસે કોષ્ટકમાં ટિપ્પણીના અંકો પણ આપેલા છે.

૧૦. ટીકાકારે જેનાં સ્થલોનો નિર્દેશ નથી કર્યો એવાં અવતરણોનાં અમોઘ શોધેલાં સ્થલોનાં નામોનો આ દશમા પરિશિષ્ટમાં નિર્દેશ છે.

૧૧. પરિશિષ્ટ અગીયારમામાં પ્રતિઓમાં મળી આવેલાં ટિપ્પણોનો તે તે પ્રતિના નામ સાથે અને અમે કરેલાં ટિપ્પણોનો ગ્રંથ-પૃષ્ઠ અને ટિપ્પણના અંક સાથે સંગ્રહ કરેલો છે.

૧૨. પરિશિષ્ટ વારમામાં સંપાદન માટે દટલે વિવેચન, તુલના, ટિપ્પણ કે અવતરણ વગેરે માટે સંપાદકો નિર્દેશેલા ગ્રંથકારો અને ગ્રંથોનાં નામોનો ગ્રંથના પૃષ્ઠ અને ટિપ્પણના અંક સાથે નિર્દેશ કરેલો છે.

૧૩. પરિશિષ્ટ તેરમામાં સંપાદનને અંગે વપરાયેલા ગ્રંથમાત્રનાં મુદ્રણ સ્થાન, સંપાદક અને મુદ્રણસમય વગેરેનો ઉલ્લેખ છે.

શ્રીમાન્ પ્રવર્તક કાન્તિવિજયજીના શિષ્ય શ્રીમાન્ ચતુરવિજયજી અને પુણ્યવિજયજીના આશરનો ઉલ્લેખ અમે પ્રત્યેક ભાગમાં કરતા આવ્યા છીએ, પણ આ ભાગમાં તો અમારા ઉપર એમનું ઋણ નિઃસીમ છે, એમ કહેવામાં કાંઈ ઉપચાર કરવા જેવું નથી. કારણ કે આ ભાગમાં આપેલાં બધાં પરિશિષ્ટોનાં તથા છઠ્ઠા ભાગમાં આવનાર મુજરાતી અનુવાદ અને પ્રસ્તાવનાનાં બધાં પ્રૂબો તેમજ ઘણી કાઠજીથી તપાસી આપવાની કૃપા કરી છે, જો તેમની આ કૃપાનો લાભ અમે ન મેળવી શક્યા હોત તો અમારી શારીરિક અગવહોને લીધે આ ભાગ કોણ જાણે ક્યારે બહાર પડત અને સમગ્ર ગ્રંથ પ્રકાશમાં પણ ક્યારે આવતુ એ કહી શકાત નહિ. આ સાથે જૈનસાહિત્યમેમી શ્રીકેશવલાલભાઈ પ્રેમચંદ મોદીના પણ અમે કૃતજ્ઞ છીએ, જેમના તરફથી આ પ્રવૃત્તિને અંગે અનેક વાર ઉપયોગી સહાયતા અમે મેળવેલી છે. પરિશિષ્ટના વિધાનમાં સ્વાસ સહાયક એવા સહદય વિદ્વાન્ મિત્ર શ્રીમાન્ રસિકલાલ ભાઈનો આશર પણ મૂલી શકાય તેમ નથી.

सम्पादकीयं निवेदनम् ।

सन्मतेरसिन् पञ्चमे भागे तृतीयं काण्डं समाप्तम् । एवं च काण्डत्रयमितः सटीकोऽयं समग्रः सम्प्लो ग्रन्थः पञ्चसु भागेषु पूर्णो जातः ।

गतवर्षारम्भ एव तृतीयं काण्डं मुद्रितमासीत् । ततश्च अन्यभागवदयमपि मूलटीकाटिप्पणियुक्तः पञ्चमो भागः प्राकाश्यं नेतुं योग्योऽभवत् परन्तु अनेन भागेन सह मुद्रणीयानि उपयोगीनि आवश्यकानि च परिशिष्टानि क्रियमाणानि आसन्, अत एवायं भागो विलम्बेन विदुषां करतलमागतः । अस्य भागस्य संबन्धे निवेदनीयानि मुख्यानि वस्तूनि इमानि ।

- (१) तृतीयस्य काण्डस्य मूलटीकयोः परिमाणम् ।
- (२) मूलस्य विषयो मूलकारस्य च तेजसिता ।
- (३) टीकास्वरूपचर्चा टीकाकारसमयस्य च परिस्थितिः ।
- (४) काण्डानां नामानि पूर्वमुद्रितस्य च ग्रन्थनाम्नः परिवर्तनम् ।
- (५) प्रतीनामुपयोगः परिशिष्टानां च परिचयः ।

(१) मूलमात्रे लिखितपुस्तकेऽस्य भागस्य सप्ततिर्गाथाः प्राप्यन्ते । मूलसहिते च तादृशे टीकापुस्तके गाथानामेकोनसप्ततिर्लभ्यते । मूलमात्रपुस्तके या सप्ततितमी गाथा सैव सटीकेषु पुस्तकेषु अन्तिमा अर्थादेकोनसप्ततितमी गणिता । या गाथा मूलपुस्तके एकोनसप्ततितमी सा टीकापुस्तकेषु कापि न दृश्यते । अतश्च सा मूलपुस्तकगता गाथा ७५७ पृष्ठे पाठान्तरत्वेनास्माभिर्निर्दिष्टा ।

सन्मतिप्रकरणस्यान्तिमा गाथा आशीर्वादरूपं मङ्गलं सूचयति । इयं च मूलपुस्तकगता अन्तिमा विवादग्रस्ता गाथा नमस्कारात्मकमङ्गलरूपा । शास्त्रस्यादौ मध्येऽन्ते च मङ्गलावश्यकमिति प्राचीनः प्रवादः । प्रवादानुसारेण चासिन् प्रकरणे आदावन्ते च मङ्गलात्मकता व्यक्ता । यदि मूलपुस्तकगता अन्तिमा गाथा प्रक्षिप्ता नावधार्येत तदा प्रकरणस्यान्ते मङ्गलद्वयापत्तिर्जायेत । न चान्ते मङ्गलद्वयस्य कश्चिदुपयोगः । अतो मूलपुस्तकगता अन्तिमा नमस्कारात्मकमङ्गलसूचिका गाथा अधिकैव भवेत् न मूलकारकृतिरिति ।

अन्यत्रास्य प्रकरणस्य सर्वा अपि गाथाः टीकाकारेण व्याख्याताः । या गाथा श्रवणमात्रेणैव गतार्था साऽपि टीकाकृता स्वव्याख्यया नास्पृष्टा रक्षिता । इयं च गाथा यदि मूलकारकृतिरेवाभविष्यत् तदा टीकाकार-स्तामवश्यं व्याख्यास्यदेव । अन्ततो नान्यत्किमपि किन्तु इमां गाथां निर्दिश्य 'सुगमार्था' 'स्पष्टार्था' वेत्युल्लेखं तु सोऽकरिष्यदेव । परन्तु टीकायाः कस्मिंश्चित् प्राचीनतमे एकस्मिन्नपि पुस्तके नेयं गाथा उल्लिखिता दृश्यते । अतो विवादाध्यासिता सा गाथा अनेकान्तवादस्य केनचिद्वक्त्रेण तन्माहात्म्यदर्शनाय असिन् प्रतिष्ठिते अनेकान्तवादप्रकरणे प्रक्षिप्ता भवेदिति असन्मतम् ।

बृहट्पिप्पणिकृता अस्य प्रकरणस्य गाथानां सप्तत्यधिकं शतं निर्दिष्टम् । जैनग्रन्थावर्यां तु अष्टषष्ठ्यधिकं शतं प्राप्यते । उपयुज्यमानासु सर्वास्वपि सटीकप्रतिषु कापि षट्षष्ठ्यधिकशतादतिरिक्ता एकाऽपि गाथा न लभ्यते । अतस्तस्या अधिकाया गाथायाः पूर्वोक्तमेव निराकरणं स्थिरीकृतमस्माभिः । ततश्चास्य काण्डस्य एकोनसप्ततिर्गाथाः प्रमाण्यन्ते ।

अस्मिन्नापि काण्डे टीका कियत्सु स्थलेषु विस्तारिता कियत्सु च संक्षेपिता । प्रमाणतोऽस्य काण्ड-
स्यापि व्याख्यामानं न न्यूनं प्रतिभाति । अस्मिन्मागेऽपि कणादमतपरीक्षाप्रकरणं सर्वथा शान्तरक्षितकृत-
तत्त्वसङ्ग्रहप्रतिच्छायेव । तच्चास्माभिस्तत्त्वसङ्ग्रहकारिकाः पञ्जिकां च टिप्पणे उपन्यस्य सुस्पष्टितम् ।

(२) न्यायविषयके ग्रन्थे सर्वत्रापि प्रमाणं च प्रमेयं चेति तत्त्वद्वयी एव प्रस्तुता । जैनन्यायग्रन्थे
तु सैव नयतत्त्वाधिका तत्त्वत्रयी चर्च्यते । प्रस्तुते प्रकरणे प्रथमे नयो द्वितीये प्रमाणम् तृतीये च काण्डे
प्रमेयमिति तत्त्वत्रयी चर्चिताऽस्ति ।

गौतमो दिग्भागो वा स्वीये स्वीये प्रकरणे 'जगति प्रधानानि तत्त्वानि इमानि, तेषां भेदाः प्रमेदा
एते, तेषु एकैकस्य स्वरूपमेतत्' इत्यादिपद्धत्या यथा प्रमेयं चर्चयाञ्चकार तथा नायमाचार्योऽस्मिन् प्रकरणे
किमपि तादृशं चर्चयामास । किन्तु पदार्थस्वरूपं कया रीत्या बोद्धव्यं कया रीत्या च पदार्थो दर्शनीयो
येन सुज्ञानः स्यादित्येतादृशी बोधसरणी सविस्तरमत्र प्रकरणे ग्रन्थकृता निरूपिता । यच्च संसारे जीव-
जडविषया या या विरोधिन्यः परम्पराः परम्परातः प्रचलिताः कर्णोपकर्णमायाताश्च सन्ति तासां सर्वासां
समन्वयवैजमपि अत्र प्रकरणे प्रतिष्ठापितमाचार्येण ।

एकः कश्चिदनुमवी कथयति 'यदिदं दृश्यमदृश्यं वा तत्सर्वं नित्यम्' । द्वितीयश्च महानुभावः
कथयति 'यदिदं सत् तत्सर्वमनित्यम्' इति । यां मूलदृष्टिमालम्ब्य एते विरुद्धे मते तैस्तैरनुमविभिः स्थिरी-
कृते सा दृष्टिर्दिदि तत्त्वजिज्ञासुभिर्ज्ञायेत—विचारगोचरं प्राप्येत तदा तयोर्विरुद्धयोर्मतयोर्विरोधस्तूर्णमुप-
शान्तः स्यात् । या च तद्विरोधशमनी सरला समाधायिका पद्धतिः सैवासिन्ग्रन्थे सुस्पष्टिता । सा दृष्टि-
नेकान्तवादो विमज्ज्यवादः स्याद्वादो वा इति नाम्ना जैनशास्त्रे विश्रुता ।

जैनागमेषु तस्या दृष्टेर्बीजं विद्यत एव परन्तु वैज्ञानिकेन इव मूलकृता सिद्धसेनाचार्येण प्रस्तुते
प्रकरणे सा दृष्टिस्तदीयांशान् पृथक् पृथक् कृत्वा विशदीकृत्य च दर्शिता । अनेकान्तवाददृष्टेरेतादृशं
शास्त्रीयं पृथक्करणमस्मिन् पुस्तके एव प्रथमं प्राप्यते ।

अयं महावादी सिद्धसेनाचार्यो रूढमार्गानुगामी नासीत् किन्तु स्वयुगव्याप्तं सामाजिकाज्ञानान्वतमसं
दूरीकर्तुं स दिवाकरो दिवाकर एव जातः । एतच्चास्य प्रकरणस्य प्रान्तस्थिताभिर्गीर्थाभिः स्पष्टमवगम्यते ।

इतरेषां सत्प्रवृत्तिं तिरस्कुर्वन्तः स्वप्रवृत्तिमेव सत्यशोधिकां च मन्यमानाः सूरयो न सत्याचारपराः
किन्तु केवलं शब्दग्रहाविष्टा वाक्पटव एव इत्यपि जगति दृश्यते । ततश्च निस्त्रिः समाजोऽपि उत्पथानुगो
भवति । तादृशं समानं पश्यन्तोऽपि ते शब्दस्पर्शपरा गुरवः कुतूषा इव स्वसत्तासाधकं दुराग्रहं न त्यजन्ति ।
एतादृशान् सिद्धान्तपण्डितमन्यमानान् सूरिन सिद्धसेनाचार्या एवं शिक्षयन्ति—

"जिनशासनरागमात्रेण कश्चित् सिद्धान्तज्ञो न हि भवितुमर्हति । शास्त्रज्ञोऽपि कश्चिदेकान्तग्रहेण
तत्त्वनिरूपणार्था निश्चितो न भवति ।" (गाथा ६३)

"सूत्रमेवार्थस्य मूलम् अतस्तद्रटनमेव श्रेय इति मन्यमानाः सूत्रगतं व्यापकमर्थं न विचार-
येयुः तदा कदाऽपि ते न सूत्रार्थं प्रतिपत्तुं समर्थाः । सूत्रार्थं सम्यक्तया त एव प्रतिपद्यन्ते ये
दुर्गमं नयवादगहनवनमवगाहितुमुत्साहिन इति ।" (गा० ६४)

सूत्रं रटद्विस्तद्रटनापेक्षया तदर्थसंपादने मूरि मूरि यतितव्यम् । तदकुर्वन्तः कियन्तो घृष्टा
अशिक्षिताश्चाचार्या महापुरुषाणां विडम्बयन्ति ।" (गा० ६५)

"यमज्ञा ज्ञानिनं मन्यन्ते पूजयन्ति च यस्य च शिष्यपरिवारो गणनाकोटिमागत एतादृश
आचार्यो यथनेकान्तस्वरूपं सम्यग् नावगच्छेत् तर्हि स जिनसिद्धान्तद्रोही बोध्यः ।" (गा० ६६)

अद्यतनः क्रान्तदर्शीव सिद्धसेनाचार्यो न इयतैव कथनेन विरमति किन्तु किञ्चिदधिकमपि उद्बोधयति ।

“स्वसिद्धान्तं परसमयं च गभीरतया अजानन्तः क्रियाकाण्डमेव च प्रधानया अवलगन्तस्ते कमपि क्रियाकाण्डभारोद्देशमेव नावबुध्यन्ते ।” (गा० ६७)

उपर्युक्तगाथागतैराचार्यवचनैस्तत्समयतमोमयपरिस्थितिभेदकमाचार्यतेजः सुस्पष्टतया प्रकटीभवति ।

(३) टीकाकृता काण्डद्वये या टीकाशैली योजिता सैवासिन्काण्डेऽपि दृश्यते । मूलग्रन्थमाश्रित्य स्वसमयं यावत् स्थिरीभूतानि सर्वाणि तत्त्वचिन्तनानि अस्यां टीकायां योजनीयानीत्युद्देशेनेयं टीका कृता इत्यवभाति । स चोद्देशश्चिन्तयपि काण्डेषु समान एव व्यवस्थितो दृश्यते ।

ब्राह्मणत्वं नित्यमनित्यं चेति जिनमूर्तिरामूपणैरामूपणीया न वेति च चर्चाद्वयं टीकाकृता अस्य काण्डस्य टीकायां प्रक्रान्तम् । तदेतत् टीकाकृतसमयस्थितिं संसूचयितुमलम् ।

“कम्मुणा बम्भणो होइ कम्मुणा होइ खसिओ” (उत्तराध्ययन अध्ययन २५ गाथा ३२)

इत्यागमवचनाद् जिनशासनप्रवराः कामपि जातिं जातित्वेनैव न उत्कर्षयन्ति किन्तु गुणैः प्रधाना-
मेव प्रधानां मन्यन्ते । बौद्धानामपि जातिवादविषये ईदृशमेव मतम् । तच्च आचार्यशान्तरक्षितेन तत्त्वसङ्गहे सुसमर्थितम् । गुणप्रधानमेव जातिं सुजातिं मन्वानः श्रीज्ञातपुत्रीयः सिद्धान्तो ज्ञातपुत्रजिन-
निर्वाणानन्तरमपि तदनुयायिभिश्चिरमाचरितः, परन्तु अधुनातननैनेषु तदाचरणा न दृश्यते । ते तु केवलं जातिमेव प्रधानां मन्वाना अधुनातनब्राह्मणा इव दृश्यन्ते । एतादृशविपरीताचारप्रसरणे जातिप्रधानब्राह्मण-
समाजप्रबलसंसर्गमन्तरा नान्यत्किमपि प्रबलं कारणमवभाति । यच्च मूर्तिभूपाविषयो विवादोऽत्र टीकाकृता उदलेखि स तु साम्प्रदायिक एव । वस्तुतस्तु एतादृशेषु तत्त्वविचारग्रन्थेषु एते साम्प्रदायिका विवादा न स्थान-
मर्हन्ति । किन्तु “तत्त्वाद्बुद्धिर्वलीयसी” इति न्यायेन तत्त्वविचारेष्वपि अहो ! रूढिसाम्राज्यं सुदुर्निवारम् ।

(४) टीकाप्रतिषु कापि काण्डनाम्नामुल्लेखो न विद्यते । केवलं मूलप्रतौ नयकाण्डेति नाम्ना प्रथमं काण्डं जीवकाण्ड इति नाम्ना च द्वितीयं काण्डमभिहितं तृतीयस्य तु किमपि नाम न निर्दिष्टम् । अत्र तु मूलग्रन्थविषयमनुसृत्य काण्डनामानि अस्माभिः परिवर्तितानि प्रकल्पितानि च ।

पूर्वमुद्रितेषु चतुर्षु अपि भागेषु सुखदृष्टे परम्पराप्रसिद्धं ‘सम्मति’ इति नाम मुद्रितम् । अस्मिन् भागे तु तत्स्थाने ‘सम्मति’ इति नाम सविशेषं विचार्य योजितम् । एतद्विषया सप्रमाणा चर्चा षष्ठे भागे प्रस्तावनायामस्माभिः कृता ।

(५) पाठान्तरयोजनपद्धतिः प्रतीनामुपयोगश्च पूर्वमुद्रितभागवदत्रापि अवगन्तव्यः । केवलं ‘ल’ संज्ञिका ताडपत्रप्रतिः प्रान्ते सुदिताऽऽसीत् ।

परिशिष्टानां परिचयः ।

ग्रन्थरहस्यं संशोधकोपयोगि ऐतिहासिकं वस्तु सम्पादनशैलीं चावगन्तुं ग्रन्थान्ते त्रयोदश परिशिष्टानि अकारादिक्रमेण योजितानि । तत्स्वरूपं यथा—

(१) सन्मतेः सर्वा मूलगाथाः काण्डाङ्केन गाथाङ्केन च सह प्रथमपरिशिष्टे दर्शिताः ।

(२) श्वेताम्बरीया दिगम्बरीयाश्च ये ये न्यायग्रन्थाः प्रस्तुतसम्पादनाय अस्माभिरवलोकितास्तेषु यत्र यत्र सन्मतिसूत्रमूलगाथा उद्धृतास्तत्तद्गाथास्वरुदर्शकं द्वितीयं परिशिष्टम् । नयचक्र-सिद्धिविनि-
श्चयप्रमुखा हस्तलिखिता दुर्लभा ग्रन्था अपि अत्र परिशिष्टे उपयुक्ताः ।

(३) तृतीयमपि परिशिष्टं द्वितीयपरिशिष्टमिव ज्ञेयम्, नवरम् सन्मतिस्वरहस्यं यथार्थं प्राप्य स्वकृतं तदवतारयस्तु प्रधानानां श्रीमतां यशोविजयोपाध्यायानां प्रायस्सर्वे मुद्रिता ग्रन्था अत्र परिशिष्टे उपयुक्ताः ।

श्रीमता उपाध्यायेन सङ्कृतौ यत्र या गाथा उद्धृता तत्र तस्या विवरणमपि कृतम् । तच्च विवरणं क्वचित् क्वचित् स्वतन्त्रम्—प्रस्तुतां टीकां नानुसरति । एकस्मिन् परिशिष्टे ताः सर्वाः सविवरणा गाथाः सयोज्य मुद्रणीया येन तत्संग्रहः सन्मतिलघुटीकेव स्यादित्यासीदस्माकं भावना । परन्तु तदर्थं पृथगेवैको भागो मुद्रणीयो भवेत् तत्र च स्यादसङ्ख्यः कालविलम्बः इति न तत्करणे प्रयत्नं कृतवन्तः, किन्तु इदं परिशिष्टमेवैतादृशं व्यधाय यत् केनचित् व्युत्पन्नेन च्छात्रेणापि तद्दर्शनमात्रेणैव स संग्रहः सुकरः ।

(४) काण्डस्य गाथायाश्चाङ्केन तद्याख्यायाश्च पृष्ठाङ्केन सह मूलागाथागतशब्दानां कोशो दर्शितश्चतुर्थे परिशिष्टे । यः शब्दो यत्र यत्र यतिकृत्वः समागतस्तस्य तानि सर्वाणि स्थलानि दर्शितानि ।

(५) पूर्वपक्षं दर्शयितुं स्वमतं संवदितुं च टीकाकृता यानि अन्यग्रन्थगतानि गद्यपद्यानि अवतरणानि उद्धृतानि तानि सपृष्ठाङ्कं दर्शितानि पञ्चमे परिशिष्टे । तथा यानि अवतरणानि सटिप्पणानि तेषां पार्श्वे कोष्ठके टिप्पणाङ्कोऽपि निहितः । (तेषां च टीकाकारादर्शितानि मूलस्थलान्यपि संशोध्य संशोध्य दर्शितानि यथासम्भवम्, येषाञ्च मूलस्थलानि न प्राप्तानि तेषां पार्श्वे ग्रन्थे [] एतादृशं रिक्तं चिह्नं विहितम् ।

(६) टीकाकारेण दर्शितानां ग्रन्थकाराणां ग्रन्थानां च नामानि स्थापितानि षष्ठे परिशिष्टे ।

(७) टीकाकृता चर्चितानां वादानां वादिनां च नामानि निर्दिष्टानि सप्तमे परिशिष्टे ।

(८) दर्शनशास्त्रगोचरा मुख्यतया तु जैनपरिभाषाविषयाः टीकाकारनिर्दिष्टा विशिष्टाः शब्दाः सपृष्ठाङ्कं दर्शिता अष्टमे परिशिष्टे । तथा ये शब्दाः सविवेचनास्तेषां पार्श्वे कोष्ठके तट्टिप्पणाङ्कोऽपि दर्शितः ।

(९) समग्रे ग्रन्थे टीकोपयुक्ता देश—स्थल—रूढाचार—पदार्थसंज्ञासूचका ग्रन्थान्तरविषयबोधकाश्च ऐतिह्यप्रधानाः शब्दाः सूचिता नवमे परिशिष्टे । तथा तेषु ये शब्दा विवेचितास्तेषां पार्श्वे कोष्ठके टिप्पणाङ्कोऽपि निहितः ।

(१०) टीकाकारानिर्दिष्टस्थलेष्ववतरणेषु येषां स्थलानि अस्माभिरुपलब्धानि तानि नामग्रा निर्दिष्टानि दशमे परिशिष्टे ।

(११) प्रतिप्राप्तानि टिप्पणानि तत्तत्प्रतिनामग्राहमस्तत्सन्निवेशितानि टिप्पणानि च सपृष्ठाः निवेशितानि एकादशे परिशिष्टे ।

(१२) सम्पादनप्रवृत्तौ उपयुक्तानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च नामानि सपृष्ठाङ्कं सटिप्पणाङ्कं निर्दिष्टानि द्वादशे परिशिष्टे ।

(१३) सम्पादनोपयुक्तानां ग्रन्थानां मुद्रणस्थानानि सम्पादनकिर्देशो मुद्रणसमयादिकं च निर्दिष्टं त्रयोदशे परिशिष्टे ।

श्रीमत्प्रवर्तकश्रीकान्तिविजयशिष्याणां तत्रमवतां श्रीचतुरविजय—पुण्यविजयानामाभारं प्रति भागं समुल्लिखन्तो वयमसिन्हागेऽपि तान्भूरि भूरि स्मरामः । अस्य भागस्य परिशिष्टसंबन्धि षष्ठभागगताद्वादसंबन्धि च सर्वं प्रूफशोधनादिकं तैरेव महानुभावैर्व्यधायि । यदि ते एतन्नाकरिष्यन् तर्हि शरीरञ्च थावाधिता वयं किमपि कर्तुं समर्था न अमविष्याम । परिशिष्टविधाने सहायकानां सहृदयविद्वन्मित्राण रसिकलालानामपि सादरं नामस्मरणमावश्यकम् । सम्पादनप्रवृत्तौ धनपुस्तकादिसाहाय्यकर्तृणां जैनसहित्यरसिकानां श्रीमोदीकेशवल्लालानामपि नाम न विस्मर्यते ।

सुखलालः
वेचरदासश्च ।

सन्मति-प्रकरणम् ।

पञ्चमो विभागः ।

तृतीयः काण्डः ।

[सामान्यविशेषयोरन्योन्यानुविद्धस्वरूपत्वप्रदर्शनम्]

॥ एवं दर्शन-ज्ञानात्मनोः परस्परविनिर्भाररूपतां प्रतिपाद्य इदानीं सामान्य-विशेषयोरन्योन्यानुविद्धं स्वरूपमुपदर्शयन्नाह—

सामण्यमि विसेसो विसेसपक्षे च वयणविणिवेसो ।

द्ववपरिणाममणं दाएह तयं च णियमेह ॥ १ ॥

५

॥ सामान्ये 'अस्ति' इत्येतस्मिन्, विशेषो द्रव्यमित्ययम्; तथा विशेषपक्षे च घटादौ, 'एति' इत्येतस्य वचनस्य—नाम-नामवतोरभेदात्—सत्तासामान्यस्य, विनिवेशः प्रदर्शनम्, व्यपरिणतिमन्यां सत्तास्थस्य द्रव्यस्य पृथिव्याख्यां परिणतिमन्यां सत्तारूपापरित्यागेनैव वृत्तां मोचयति विशेषाभावे सामान्यस्याप्यन्यथाभावप्रसक्तेः—यद् यदात्मकं तत् तद्भावे न भवति, अन्यतमविशेषाभावे नृदत्त विशेषात्मकं च सामान्यमिति तद्भावे तस्याप्यभावः । तथा, १० ॥ च विशेषम्, द्वितीयपक्षे सामान्यात्मनि नियमयति विशेषः सामान्यात्मक एव तद्भावे साप्यभावप्रसङ्गात् यतः सामान्यात्मकस्य विशेषस्य सामान्याभावे घटादेरिव नृदभावे न यो युक्तः ॥ १ ॥

[सामान्यविशेषयोरैकान्तभेदं वदतो दोषापत्तिप्रकटनम्]

॥ न च विशेषाद् व्यतिरिक्तं सामान्यमेकान्ततः, तस्माद् वा विशेषा नियमतो भिन्ना इत्यभ्यु-१५ ॥ त्तव्यम् अध्यक्षादिप्रमाणविरोधात् इत्याह—

एगंतणिविसेसं एयंतविसेसियं च वयमाणो ।

द्ववस्स पज्जे, पज्जेवाहि द्वियं णियत्तेह ॥ २ ॥

एकान्तेन निर्गता विशेषा यस्मात् सामान्यात् तद् विशेषविकलं सामान्यं वदन् द्रव्यस्य पर्यायान् क्रतुत्वादीन् निवर्तयति क्रतु-वक्रतापर्यायात्मि(त्वं)काङ्गुल्यादिद्रव्यस्य २०

१ श्रीहरिमन्त्रेण ईदृशमङ्गुल्युदाहरणमित्यं संहितं धर्मसंग्रहण्यम्—

“दीमह पञ्चमलं विय एयं वक्कमि उज्जुए होंते । अङ्गुलिद्ववमि परं भावेतत्वं इहेकेण ॥

वक्कतमङ्गुलीओ कंहंमि अमिहं ति तीए जोगाओ । मिहं पि, अवत्त्यंतरभावे ततो नियसीओ ॥

तं विय कर्हं चडवत्त्यंतरे वि तं उज्जुदितो हंदि । एगंतणेणऽज्जे मिजेज्ज इमी वि तह चेव” ॥

—गा० ३४८-३५० पृ० १५२-१५३

॥ “सं पूर्णं भंते । अत्यन्तं अत्यन्ते परिणमइ नत्थितं नत्थिते परिणमइ ?—मगवतीयू० ६० १ उ० ३ ६० ११, इत्यादि सूत्रं विशृण्वन् श्रीअभयदेवसुरिरीदृशमङ्गुलिदृष्टान्तं दर्शितवान् ।

अध्यक्षादिप्रमाणप्रतीयमानस्य विनिवृत्तिप्रसक्तेरध्यक्षादिप्रमाणवाधापत्तिः । तथा, एकान्तविशेषं सामान्यरहितं वदन् पर्यायेभ्यो विशेषेभ्यो द्रव्यं निवर्तयति, एवं चाङ्गुल्यादिद्रव्याऽव्यतिरिक्तक्रज्जु-चक्रतादिविशेषस्य प्रत्यक्षाद्यवगतस्य निवृत्तिप्रसक्तिः । न चाऽवाधितप्रमाणविपर्ययीकृतस्य तथाभूतस्य तस्य निवृत्तिर्मुक्ता, सर्वभावनिवृत्तिप्रसक्तेः अन्यभावाभ्युपगमस्यापि तन्निवन्धनत्वात् ५ तत्प्रतीतस्याप्यभावे सर्वव्यवहाराभाव इति प्रतिपादितम् ।

अत्राह—‘सामणमि’ इत्यादिकाण्डं नाऽऽरब्धव्यम् उक्तार्थत्वात् यतो न तावदनेन वस्तु अनेकान्तात्मकं प्रतिपाद्यते ‘एगदवियमि’ [प्र० का० गा० ३१] इत्यादिना ‘इहरा समूहसिद्ध’—[प्र० का० गा० २७] इत्यादिना च तस्य प्रतिपादितत्वात् । तथा, ‘उप्पाय-ट्टिङ्-भंगा हंदि दवियलक्खणं एयं’ [प्र० का० गा० १२] इत्यनेन लक्षणद्वारेण सर्वस्य सतः १० अनेकान्तात्मकत्वं प्रदर्शितमेव । अथ प्रमाणविषयवाक्यनिरूपणार्थमिदं प्रस्तूयते, तदपि न सम्यक्, ‘सवियप्प-णिच्चियेप्पं’ [प्र० का० गा० ३५] इत्यादिना तस्यापि निरूपितत्वात् वाक्यस्य च वस्तुत्वात् तन्निरूपणे तस्यापि निरूपितत्वाच्च तन्निरूपणार्थमप्येतदपुनरुक्तम्, एवमेतत्, किन्तु प्रमेयप्राधान्येन तद्वाङ्मयस्य प्रमाणस्यापि निरूपणमित्येतत्प्रदर्शनद्वारेण तत्प्रतिपादकवाक्यावतारः प्राग् विहितः, इह त्वविद्यमानप्रमेयस्य प्रमाणस्य प्रमाणत्वात्संभवात् प्रमाणनिरूपणद्वारेण, प्रमेय-१५ निरूपणमिति प्रदर्शनद्वारेणैतद्वाक्यावतार इत्यदोषः । यद्वा अनेकान्तपक्षोक्तदोषपरिहारोऽनेकधा व्यवस्थाप्यत इति न कश्चिद् दोषः ‘सामणमि’ इत्यादि सूत्रसंदर्भविरचने ॥ २ ॥

[आप्तवचनस्यानेकान्तात्मकवस्तुबोधकत्वेन स्वरूपकथनम्]

सामान्य-विशेषानेकान्तात्मकवस्तुप्रतिपादकं वचनमाप्तस्य, इतरदितरस्येतदेव दर्शयन्नाह—

पञ्चुप्पन्नं भावं विगत-भविस्सेहिं जं समण्णेइ ।

२० एयं पडुच्चवयणं दव्वंतरणिस्सियं जं च ॥ ३ ॥

प्रत्युत्पन्नं भावं-वस्तुनो वर्तमानपरिणामम् विगत-भविष्यद्भ्यां पर्यायाभ्यां यत् समानरूपतया नयति प्रतिपादयति वचः तत् प्रतीत्यवचनं समीक्षितार्थवचनं सर्वज्ञवचन-मित्यर्थः, अन्यच्चानाप्तवचनम् ।

ननु वर्तमानपर्यायस्य प्रागापि संज्ञावे कारकव्यापारवैफल्यम् क्रिया-गुण-व्यपदेशानां च २५ प्रागप्युपलम्भप्रसङ्गश्च । उत्तरकालं च संज्ञावे विनाशहेतुव्यापारनैरर्थक्यम् उपलब्ध्यादिप्रसङ्गश्च । ततो यद् यद्वैपुलम्भादिकार्यकृतं तत् तदैव न प्राक् न पश्चात् अर्थक्रियालक्षणसत्त्वविरहे वस्तु-नोऽभावात्, असदेतत्, तस्य प्रागसत्त्वेऽदलस्योत्पत्त्ययोगात् । न चात्मादिद्रव्यं विज्ञानादिपर्यायो-त्पत्तौ दलम् तस्य निष्पन्नत्वात् । न च निष्पन्नस्यैव पुनर्निष्पत्तिः अनवस्थाप्रसङ्गात् । न च तत्र विद्यमान एव ज्ञानादिकार्योत्पत्तिः ‘तत्र’ इति संवन्धाभावतो व्यपदेशाभावप्रसङ्गात्, समवाय-३० संवन्धप्रकल्पनार्यां तस्य सर्वत्राविशेषात् तद्वद् आकाशादावपि तत् स्यात् । अथात्मादिद्रव्यमेव तेनाऽऽकारेणोत्पद्यत इति नाऽदलोत्पत्तिः कार्यस्य भवत्येवमुत्पत्तिः किन्त्वात्मद्रव्यं पूर्वमप्यासीत् पश्चादपि भविष्यति तत्सर्वावस्थासु तादात्म्यप्रतीतेः अन्यथा पूर्वोत्तरावस्थयोस्तत्प्रतिभासो न भवेत् । न चैकत्वप्रतिभासो भ्रान्तः, वाचकाभावे भ्रान्त्यसिद्धेः । न चार्थक्रियाविरोधो नित्यत्वे

याधकः, अनित्यत्वे एव तस्य वाधकत्वेन प्रतिपादनात् । न चोत्पाद-विनाशयोरपि तत्र प्रतिपत्तावे-
कान्ततो नित्यत्वमेव, परिणामनित्यतया तस्य नित्यत्वात्; अन्यथा खरविपाणवत् तस्याऽभाव-
प्रसङ्गात् । न चैवं तस्य विकारित्वप्रसङ्गो दोषाय, अभीष्टत्वात् । न च नित्यत्वविरोधस्तथैव तत्तत्त्व-
प्रतीतिः । न च तस्य तथात्वप्रतिपत्तिर्नान्तिः, वाधकाभावादित्युक्तत्वात् । अथ ज्ञानपर्यायादात्मनो
व्यतिरेके भेदेनोपलम्भः स्यात् व्यतिरेके पर्यायमात्रम् द्रव्यमात्रं वा भवेत् व्यतिरेकाव्यतिरेक-
पक्षस्तु विरोधाघातः अनुभयपक्षस्त्वन्योऽन्यव्यवच्छेदरूपाणामेकनिषेधेनाऽपरविधानादसंगतः,
असदेतत्; व्यतिरेकाऽव्यतिरेकपक्षस्याऽभ्युपगमात् । न च व्यतिरेकपक्षभावी तद्व्यतिरेकेणो-
पलब्धिप्रसङ्गो दोषः, एकज्ञानव्यतिरेकेण ज्ञानान्तरेऽपि तस्य प्रतीतेर्व्यतिरेकोपलम्भस्य सद्भावात्
व्यतिरेकोऽपि, ज्ञानात्मकत्वेन तस्य प्रतीतिः । न च व्यतिरेकाऽव्यतिरेकयोरन्योऽन्यपरिहारेणव-
स्थानाद् विरोधः अबाधितप्रमाणविषयीकृते वस्तुतत्त्वे विरोधाऽसंभवात्; अन्यथा संशयज्ञानस्यै-
कानेकरूपस्य वैशेषिकेण, ग्राह्य-ग्राहकसंविस्तिरूपस्य बुद्ध्यात्मनश्चैकानेकसमावस्य सौगतेन कथं
प्रतिपादनमुपपत्तिमद् भवेत् यदि प्रमाणप्रतिपेक्षे वस्तुतत्त्वे विरोधः संगच्छेतेत्यादि पूर्वमेव प्रति-
पादितम् । वर्तमानपर्यायस्यान्वयिद्रव्यद्वारेण त्रिकालास्तित्वप्रतिपादकं प्रतीत्यवचनमिति सिद्धम् ।

परमाण्वारम्भकद्रव्यात् कार्यद्रव्यं द्व्यणुकादि द्रव्यान्तरं वैशेषिकाभिप्रायतः तेन निःसृतं
संबद्धं कारणं परमाण्वादि यत् प्रतिपादयति तदपि प्रतीत्यवचनम् । तथाहि—अणुरूपतया १५
परमाणवः प्रादुर्भूताः द्व्यणुकतया प्रच्युताः परमाणुरूपतया अविचलितस्वरूपा अभ्युपगन्तव्याः
अन्यथा तद्गुणतयाऽनुत्पादे प्राक्तनरूपताऽपगमो न स्यात् परमाणववस्थावत् प्राक्तनरूपानपगमे वा
नोत्तररूपतयोत्पत्तिस्तदवस्थावत् । परमाणुरूपतयाऽपि विनाशोत्पत्त्यभ्युपगमे पूर्वोत्तरावस्थयोर्निरा-
धारविगम-प्रादुर्भावप्रसक्तिः । न च तदवस्थयोरेवाऽऽधारत्वम्, तयोस्तदानीमसत्त्वात् । न च
पूर्वोत्तरकार्यद्रव्यविनाश-प्रादुर्भावयोः कारणस्याविनाश-प्रादुर्भावौ, ततस्तस्यैकान्ततो हिमबद्- २०
विन्ध्ययोरिव भेदप्रसक्तेः । न च कारणाश्रितस्य कार्यद्रव्यस्योत्पत्तेर्नोप-
पत्तिः, तयोर्धृतसिद्धितः कृण्ड-वदवत् पृथगुपलब्धिप्रसक्तेः । अयुतसिद्धावपि कार्योत्पत्तौ कारणस्याऽप्युत्पत्तिप्रसक्तिः;
अन्यथाऽयुतसिद्ध्यनुपपत्तेः । अथाऽयुताश्रयसमवायित्वमयुतसिद्धिः, सा च कार्योत्पत्तौ कारणा-
नुत्पत्तावपि भवत्येव, न; समवायासिद्धावयुतसिद्ध्यसिद्धेः । न चायुतसिद्धित एव समवायसिद्धिः,
इतरैतराश्रयदोषप्रसक्तेः । न चाप्यक्षतः समवायसिद्धेर्नोप-
पत्तिः, तन्त्वात्मकपटप्रतिभासमन्तरेणा- २५
ध्यक्षप्रतिपत्तावपरसमवायाप्रतीतिः—‘इह तन्तुषु पटः’ इत्यत्रापि प्रत्यये ‘इह तन्तुषु’ इति प्रति-
पत्तिस्तत्त्वालम्बना, ‘पटः’ इति प्रतिपत्तिः पटालम्बना संवेद्यत इति नापरः समवायप्रतिभासः ।
न च ‘इह तन्तुषु पटः’ इति लौकिकी प्रतिपत्तिः, किन्तु ‘पटे तन्तवः’ इति । न चान्यथाभूतप्रति-
पत्त्याऽन्यथाभूतार्थव्यवस्था । न चानुमानादपि समवायप्रसिद्धिः, प्रत्यक्षाभावे तत्पूर्वैकस्य तस्य
तत्राऽप्रवृत्तेः । अनुमानपूर्वकस्य तु तस्यानवस्थादिदोषाघातत्वात् तत्राप्रवृत्तिरित्यनेकशः प्रति- ३०
पादितं न पुनरुच्यत इति व्यवस्थितमेतत् तथाभूतवस्तुप्रतिपादकमेवाऽऽसवचनम् एकान्तप्रति-
पादकं तु नासवचनम् ।

अथवा एकद्रव्यादन्यद् द्रव्यं द्रव्यान्तरं तस्मिन् निःसृतं संबद्धं यत् तदपि प्रतीत्यवच-
नम् । यथा—दीर्घतरं मध्यमिकाकुलिन्द्रव्यमपेक्ष्य ह्रस्वतरमङ्गुलकद्रव्यमिति वचः । ह्रस्व-दीर्घादि- ३५
कस्तु स्वधर्म एव द्रव्यान्तरविशेषाभिधेयः पितेव पुत्रादिना ।

यद्वा गोत्वसदृशपरिणतियुक्ताच्छावलेयद्रव्यात् तत्सदृशपरिणतियुक्तं बाहुलेयादि द्रव्यान्तरं
तस्मिन् निःश्रितं संबद्धं वाचकत्वेन ‘गौः’ इति यद् वचनं तदपि प्रतीत्यवचनम् । न पुनः केवल-
तिर्यक्सामान्य-विशेष-तद्वदुभयादिप्रतिपादकम् असद्भूतार्थप्रतिपादकत्वाद् उन्मत्तवाक्यवत् ॥ ३ ॥

[आप्तवचने समुपतिष्ठमानाया एकान्तपक्षाश्रिताया आशङ्काया

अनेकान्तपक्षाश्रयणेन निराकरणम्]

४०

ननु प्रत्युपपन्नपर्यायस्य स्वकालवदतीताऽनागतकालयोः सत्त्वे अतीताऽनागतकालयोर्वर्तमान-
कालतापत्तेः—अन्यथा तद्गुणतया तयोस्तत्सत्त्वासंभवात् त्रैकाल्यायोगात् तस्य तद्विशिष्टानुपपत्ते-
स्तथाभूतार्थप्रतिपादकं वचनमप्रतीत्यवचनमेवेत्याशङ्काऽऽह—

द्ववं जहा परिणयं तदेव अत्थि त्ति तम्मि समयम्मि ।

विगय-भविस्सेहि उ पज्जएहिं भयणा विभयणा वा ॥ ४ ॥

द्रव्यं चेतनाचेतनम्, यथा तदाकारार्थग्रहणरूपतया, घटादिरूपतया वा परिणतं वर्तमानसमये तथैव अस्ति । विगत-भविष्यद्भिस्तु पर्यायैर्भजना कथंचित् तैस्तस्यैकत्वम्, ५ विभजना विगतभजना नानात्वं कथंचित्, 'वा' शब्दस्य कथंचिदर्थत्वात् । ततः प्रत्युत्पन्नपर्यायस्य विगत-भविष्यद्भिर्ना सर्वथैकत्वमिति कथं तत्प्रतिपादकवचनस्याप्रतीत्यवचनतेति भावः ॥ ४ ॥

[संभवद्भिः पर्यायैर्घटादेर्वस्तुनः अस्तित्व-नास्तित्वप्ररूपणम्]

ननु घटादेरर्थस्य कैः पर्यायैरस्तित्वम् अनस्तित्वं वा ? इत्याह—

परपज्जवेहिं असरिसगमेहिं णियमेण णिच्चमवि नत्थि ।

१० सरिसेहिं पि वंजणओ अत्थि ण पुणऽस्थपज्जाए ॥ ५ ॥

वर्तमानपर्यायव्यतिरिक्तभूत-भविष्यत्पर्यायाः परपर्यायास्तैर्विसदृशगमैर्विजातीयान्नाप्राप्तैर्नियमेन निश्चयेन नित्यं सर्वदा नास्ति तद् द्रव्यम्, तैरपि तदा तस्य सद्भावे अवस्थासंकीर्णताप्रसक्तेः । सदृशैस्तु व्यञ्जनतः सामान्यधर्मैः सत्-द्रव्यं पृथिवीत्वादिभिः विशेषात्मकैश्च शब्दप्रतिपादैरस्ति, सामान्य-विशेषात्मकस्य शब्दवाच्यत्वात् । सामान्यमात्रस्य तद्वाच्यत्वे १५ शब्दादप्रवृत्तिप्रसक्तेरर्थक्रियासमर्थस्य तेनानुक्तत्वात् सामान्यमात्रस्य च तदुक्तस्यार्थक्रियाऽनिवर्तकत्वात्, विशेषमन्तरेण सामान्यस्यासंभवात् सामान्यप्रतिपादनद्वारेण लक्षणया विशेषप्रतिपादनमपि शब्दात् संभवति, क्रमप्रतिपत्तेरसंवेदनात्, विशेषाणां त्वानन्त्यात् संकेतासंभवतः शब्दावाच्यत्वम् । परस्परव्यावृत्तसामान्य-विशेषयोरप्यवाच्यत्वम् उभयदोषप्रसङ्गात् । तत उभयात्मकं वस्तु गुण-प्रधानभावेन शब्देनाभिधीयत इति सदृशैर्व्यञ्जनतोऽस्तीत्युपपन्नम् । न पुनर्नैव अर्थ- २० पर्यायैः ऋजुसूत्राभिमतार्थपर्यायेण तद् अस्ति, अन्योन्यव्यावृत्तवस्तुलक्षणग्राहकत्वात् तस्य । अयं चार्थः पूर्वसूत्रेण प्रदर्शित इत्यन्यथा गाथासूत्रं व्याख्येयम्—अन्यवस्तुगताः पर्याया विसदृश-सदृशतया द्विप्रकाराः, तत्र विसदृशैर्विवक्षितो घटादिर्नैवास्ति । सदृशैस्तु कैश्चिदुक्तवदस्ति, कैश्चिचेति तात्पर्यार्थः ॥ ५ ॥

[वर्तमानपर्यायेऽपि द्रव्यस्यानेकान्तात्मकत्वसमर्थनम्]

२५ ननु प्रत्युत्पन्नपर्यायेण भावस्यास्तित्वनियमे एकान्तवादापत्तिरित्याशङ्क्याह—

पञ्चुप्पणम्मि वि पज्जयम्मि भयणागइं पडइ द्रव्वं ।

जं एगगुणाईया अणंतकप्पा गमविसेसा ॥ ६ ॥

वर्तमानेऽपि परिणामे स्व-पररूपतया सदसदात्मरूपताम्, अधो-मध्योर्ध्वादिरूपेण च भेदाऽभेदात्मकतां च भजनागतिमासादयति द्रव्यम्, यत एकगुणरूपत्वादयोऽनन्त- ३० प्रकारास्तत्र गुणविशेषास्तेषां च मध्ये केनचिद् गुणविशेषेण युक्तं तत् । तथाहि—रूपं द्रव्यं तद्रूपान्तरेण तुल्यम् अधिकम् ऊनं वा भवेत् प्रकारान्तराभावात्, प्रथमपक्षे सर्वथा तुल्यत्वे तदेकत्वापत्तिः, उत्तरपक्षयोः संख्येयादिभागगुणवृद्धि-हानिभ्यां पदस्थानकप्रतिपत्तिरवश्यंभाविनी

१-इदौकस्तु वृ० आ० । २-तर्कां च वृ० आ० हा० वि० । ३ पदस्थानकरूपमित्यमवगन्तव्यम्—

“सुद्धी वा हाणी वा अणंत-असख-सउमागेहिं । वत्थूण सख-ऽसख-ऽणंतगुणेषेण य विहेसा ॥

अनन्ताऽसंख्यात-सख्यातभागैः सख्याताऽसख्याताऽनन्तगुणनेन च वस्तुना पदार्थानां वृद्धिर्वा हानिर्वा विधेया इह हि पदस्थानके त्रीणि स्थानानि भागेन भागाद्वारेण वृद्धानि हीनानि वा भवन्ति, त्रीणि च स्थानानि गुणनेन गुणकारेण × × × । तत्र भागाद्वारे अनन्ताऽसंख्यात-सख्यातलक्षणः क्रमः, गुणकारे च सख्याताऽसंख्याताऽनन्तलक्षण इति” ।—प्रवचनसारो० गा० ४३१ द्वा० २६० ।

स्यादेतत् पुद्गलद्रव्यस्य तादृग्भूतापरपुद्गलद्रव्यापेक्षया अनेकान्तरूपता युक्ता, प्रत्युत्पन्ने त्वात्मद्रव्यपर्याये कथमनेकान्तरूपता ? न, आत्मपर्यायस्यापि ज्ञानादेस्तत्तद्वाह्याधीपेक्षयाऽनेकान्तरूपता पुद्गलवन्न विरुध्यते । तथा द्रव्य-कषाय-योगोपयोग-ज्ञान-दर्शन-चारित्र-वीर्यप्रभेदात्मकत्वादात्मनः पुद्गलवदनेकान्तरूपता अपि प्रतिपादितव—

“कइविहे णं भंते ! आया पणत्ते ?

गोयमा ! अट्टविहे । तं जहा-दविण आया” [भगवतीसू० शत० १२, उ० १०] इत्यादौ ॥ ६ ॥

[आत्मनोऽनेकान्तात्मकत्वस्य बुद्धिगम्यतया प्रदर्शनम्]

इतश्चाभेकान्तात्मकता आत्मनः प्रतिपत्तव्येत्याह—

कोवं उप्पायंतो पुरिसो जीवस्स कारओ होइ ।

तत्तो विभण्यन्वो परम्मि सयमेव भइयन्वो ॥ ७ ॥

१०

कोपपरिणतिमुपनयन् पुरुषो जीवस्य परभवप्रादुर्भावे निर्वर्तको भवति, तन्निमित्तस्य कर्मण उपादानात् । कोपपरिणाममापद्यमानश्च पुरुषस्ततः परभवजीवाद् विभजनीयो भिन्नो व्यवस्थापनीयः, कार्य-कारणयोर्मृत्पिण्ड-घटवत् कथंचिद् भेदात्, अन्यथा कार्य-कारण-भावाभावप्रसङ्गात् । न चासौ ततो भिन्न एव परस्मिन् भवे स्वयमेव पुरुषो भजनीयः आत्मरूपतया अभेदेन व्यवस्थाप्यत इति भावः घटाद्याकारपरिणतमृद्व्यवत् कथंचिदभिन्न इत्यनेकान्तः । १५

यद्वा कोपपरिणतिमन्यस्मिन् जीवे उत्पादयन् पुरुषः कारको भवति । ततोऽसौ कोपकारकत्वेन विभजनीयः—कोपपरिणतियोग्ये जीवे कारकः, अन्यथाकारक इति ॥ ७ ॥

[द्रव्य-गुणयोः कथंचिदभेदमनिच्छतां केषांचित् तयोर्भेदविपयाऽऽशङ्का]

द्रव्यं गुणादिभ्योऽनन्यत् तेऽपि द्रव्यादनन्य एवेत्येतदनेकान्तममृष्यमाणा आहुः—

रूव-रस-गंध-फासा असमाणग्गहण-लक्खणा जम्हा ।

२०

तम्हा दन्वाणुगया गुणं त्ति ते केइ इच्छंति ॥ ८ ॥

१ “कइविहा णं भंते ! आया पणत्ता ? गोयमा ! अट्टविहा आया पणत्ता । तं जहा-दविषाया कसायाया जोगाया उवओगाया णाणाया दंसणाया चरित्ताया वीरियाया” इत्यादि सपूर्ण सूत्रम्—भगवतीसू० पृ० ५८८ सू० ४६७ ।

२ विभण्यन्वो गु० सू० विना । ३ रूप-रस-आ० हा० वि० ।

४ ‘गुण’शब्दस्य वैशेषिकादिदर्शनेषु प्रतिनियतार्थत्वेन अतिप्रसिद्धत्वात् केपुचित् उत्तराध्ययन-तत्त्वार्थादिग्रन्थेषु च तस्य विशिष्टार्थत्वेन निर्देशात् भगवत्यादिषु आगमेषु गुण-पर्यायशब्दयोर्द्वयोरपि प्रयोगदर्शनात् कैनामत्रोपतिष्ठमानाम् ‘किं गुण-शब्दः पर्यायशब्दसमानार्थक एव उत भिन्नार्थक’ इति विप्रतिपत्तिं निराकर्तुकामेन श्रीसिद्धसेनदिवाकरेण गुणशब्दस्य पर्याय-शब्दसमानार्थकत्वपरं स्वकीयं मतमाविष्कृतं मूलगाथायाम् ।

परन्तु तयोर्द्वयोरपि शब्दयोरर्थमर्यादामवगन्तुमपरंपरामपि अनेकेषामाचार्याणां तद्विषयाणि विविधानि मतानि परिज्ञातव्यानि सन्ति । तानि चेत्थम्—

उत्तराध्ययनसूत्रे गुण-पर्यायशब्दयोः पृथक् पृथक् निर्देशः तल्लक्षणं चेत्थं निरूपितमस्ति । तथाहि—

“गुणाणमासओ दन्वं एगदव्वस्सिआ गुणा । लक्खणं पज्जवाणं तु उभवओवस्सिआ भवे ॥

एगत्तं च पुहत्तं च सत्ता संठाणमेव य । संजोगा य विभागा य पज्जवाणं तु लक्खणं ॥

गुणानां तु रूपादीनामतिप्रतीतलक्षणं नोक्तमिति”—अ० २८ गा० ६ तथा १३ ।

श्रीमदुमास्वातिना सूत्रे भाष्ये च पृथक् पृथक् प्रयुक्तौ लक्षितौ च गुण-पर्यायशब्दौ तयोर्विभिन्नार्थत्वपरं तदीयं तात्पर्यं सूचयत । तथाहि—

“गुण-पर्यायवद् द्रव्यम्”—तत्त्वार्थ० ५, ३७ ।

“सर्वं त्रित्वं द्रव्य-गुण-पर्यायान्नरोधात्”—१, ३५ तत्त्वार्थ० भा० । “गुणात् लक्षणतो वक्ष्यामः । भावान्तरं संज्ञान्तरं च पर्यायः । तदुभयं यत्र विद्यते तद् द्रव्यम्”—५, ३७ तत्त्वार्थ० भा० ।

श्रीकृष्णकृष्णं प्रथमया प्रयुक्त-लक्षितौ अमृतचन्द्रेण च भिन्नार्थतया स्पष्टमेव व्याख्यातौ गुण-पर्यायशब्दौ विभिक्षा-र्थत्वपरमेव तदीयं तात्पर्यं ज्ञापयतः । तथाच—

“अथो खलु दम्बमयो दम्बानि गुणप्राणाणि भणिदाणि । तेहिं गुणो पञ्जाया पञ्जयमूढा हि परसमया” ॥ १ ॥
—प्रवचन० पृ० ११९ ।

“ल्लिगेहिं जेहिं दम्बं जीवमजीवं च हवदि विण्णादं । ते तम्भाविसिद्धा सुतासुता गुणा गेया” ॥ ३८ ॥
प्रवचन० पृ० १८२ ।

“दम्बेण विणा ण गुणा गुणेहिं दम्बं विणा ण संभवदि । अव्वदिस्सो भावो दम्बगुणाण हवदि तम्हा” ॥ १३ ॥—
पञ्चास्सि० पृ० २९ ।

अस्य गाथात्रयस्य अमृतचन्द्रीया व्याख्यापि अत्रानुसंधेया ।

श्रीराजमल्लेन तु अमृतचन्द्रवत् तौ द्वावपि शब्दौ भिन्नार्थतया स्पष्टमेव परिभाषितौ । यथा—

“द्रव्याध्याया गुणा स्तुर्विशेषमात्रास्तु निर्विशेषाश्च । करतलगतं यदेतैर्व्यक्तमिवाकृत्यते वस्तु” ॥ १०४ ॥

“क्रमवर्तिनो ह्यनित्या अथ च व्यतिरेकिणश्च पर्यायाः । उत्पाद-व्ययरूपा अपि च प्रौढात्मका कर्मन्विच” ॥ १६५ ॥
—पञ्चाध्या० पृ० ३७, ५४ ।

पूज्यपादेन तु अन्वयिष्य-व्यतिरेकिणरूपेण गुण-पर्याययोः स्पष्टमेव मेदं प्रतिपाद्य तद्व्यतिरेकयोर्द्वयोः शब्दयोर्विभिक्षा-र्थत्वं तत्त्वार्थसूत्रव्याख्याया प्रदर्शितम् । तथाहि—

“के गुणाः ? के पर्याया ? अन्वयिनो गुणाः व्यतिरेकिणः पर्यायाः । उभयैरुपेतं द्रव्यमिति । उक्तं च—

गुण इदि दम्बविहाण दम्बविकारो हि पञ्जो भणिदो । तेहिं अणूणं दम्बं अनुत्तसिद्धं ह्वे णिणं ॥
तत् सामान्यापेक्षया अन्वयिनो ज्ञानादयो जीवस्य गुणा, पुद्गलादीनां च रूपादयः । तेषां विकारा विशेषात्मना भिद्यमाना पर्यायाः । घटज्ञानम् पटज्ञानम् क्रोध मांस गन्ध वर्ण तीक्ष्ण मन्द इत्येवमादयः”—५, ३८ सर्वांशसिद्धि पृ० १७९ ।

श्रीमदकलङ्केन गुण-पर्याययोः द्वयोरपि शब्दयोरकार्यत्वम् विमिश्रार्थत्वं च द्वयमपि तत्त्वार्थसूत्रव्याख्यायां समर्थितम् । तच्चैवम्—

“गुणा एव पर्याया इति वा निर्देष्टः । अथवा उत्पाद-व्यय-प्रौढात्मि न (१) पर्यायाः न तेभ्योऽन्ये गुणाः सन्ति ततो गुणा एव पर्याया इति सति सामानाधिकरण्ये मतौ सति गुण-पर्यायवदिति निर्देशो युज्यते”—५, ३७ तत्त्वार्थराजवा० भा० २ पृ० २४३ ।

“नित्यं द्रव्यमाश्रित्य ये वर्तन्ते ते गुणा इति । पर्यायाः पुनः कादाचित्का इति न तेषां ग्रहणम् तेन अन्वयिनो धर्मो गुणा इत्युक्तं भवति तथाच जीवस्थान्त्रिलादयः ज्ञान-दर्शनादयश्च पुद्गलस्य अचेतनत्वादयः रूपादयश्च । पर्याया पुनः घटज्ञानादयः कपालादिविकाराश्च”—५, ४० तत्त्वार्थराजवा० भा० ४ पृ० २४४ ।

प्रस्तुतविषये विशिष्टचर्चा विदधता विद्यानन्दिना पूज्यपादसरणिरेव अनुष्ठता । तथाहि—

“गुणाः वक्ष्यमाणलक्षणाः पर्यायाश्च तत्सामान्यापेक्षया × × × विशेषापेक्षया पर्यायाणां तिल्ययोगमावाद् कादाचित्क-लक्षिते”—५, ३८ तत्त्वार्थको० भा० पृ० ४३८ ।

“क पुनरसौ पर्यायः ? इत्याह—

तद्भावं परिणामोऽत्र पर्यायं प्रतिवर्णितः । गुणाच्च सहस्रानो मिश्रः क्रमवान् द्रव्यलक्षणम्” ॥—५, ४२ तत्त्वार्थको० भा० पृ० ४४० ।

गुण-पर्यायशब्दयोर्व्याख्यां विदधता श्रीअमृतचन्द्रसरिणा स्वीये तत्त्वार्थसारे अकलङ्कमतमेव समाहितम् । तथाहि—

“गुणो द्रव्यविधानं स्यात् पर्यायो द्रव्यविक्रिया । द्रव्यं ह्यनुत्तसिद्धं स्यात् ससुदायस्त्वयोर्द्वयो ॥ ९ ॥

सामान्यमन्ययोस्त्वयो शब्दा स्तुर्गुणवाचकाः । व्यतिरेको विशेषश्च मेदः पर्यायवाचकाः ॥ १० ॥

गुणैर्विना न च द्रव्यं विना द्रव्याच्च नो गुणाः । द्रव्यस्य च गुणानां च तस्मादव्यतिरेकता ॥ ११ ॥

न पर्यायाद् विना द्रव्यं विना द्रव्याच्च पर्ययः । वदन्त्यनन्यमूलं द्वयोरपि महर्षयः” ॥ १२ ॥—

रूप-रस-गन्ध-स्पर्शाः असमानग्रहण-लक्षणा यस्मात् ततो द्रव्याश्रिता गुणा
इति केचन वैशेषिकाद्याः, स्वयूथ्या वा सिद्धान्तानभिज्ञा अभ्युपगच्छन्ति । तथाहि—गुणा
द्रव्याद् भिन्नाः, भिन्नप्रमानप्राप्तत्वात् भिन्नलक्षणत्वाच्च, तस्मात् कुम्भवत् । न चास्मिन्ने हेतुः,
द्रव्यस्य 'यमहमद्राक्षं तमेव स्पृशामि' इत्यनुसंधानाध्यक्षाप्राप्तत्वात् रूपादीनां च प्रतिनियतेन्द्रिय-
प्रभवप्रत्ययावसेयत्वात्, 'दर्शनं स्पर्शनं च द्रव्यम्' इत्याद्यभिधानादसमानग्रहणता द्रव्य-गुणयोः ५
सिद्धा । तथा, विभिन्नलक्षणत्वमपि—

“क्रियाचद् गुणवत् समवायिकारणं द्रव्यम्” [वैशेषिकद० १-१-१५] “द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोग-
विभागोऽकारणमनपेक्षः” [वैशेषिकद० १-१-१६] इति वचनात् सिद्धम् ॥ ८ ॥

ध्रीसिद्धसेनसूत्रिणाऽपि एकार्थत्वम् विभिन्नार्थत्वं च द्वयमपि नयमेवेन व्यवस्थाय अकलङ्कीय एव पन्थास्तत्त्वार्थमाव्य-
वृत्तौ स्पष्टमुच्यते । तद् यथा—

“ गुणाः शक्तिविशेषाः त एव क्रमेण सह च भवन्तः सर्वतोमुखत्वाद् मेदाः पर्यायास्तान् गुणान् पिण्डघटकपालादीन्
रूपादींश्च ××× व्यवहारनयसमाश्रयणेन तु गुणाः पर्याया इति वा मेदेन व्यवहारः प्रवचने । युगपदवस्थायिनो गुणा रूपादयः,
अयुगपदवस्थायिनः पर्यायाः । वस्तुतः पर्याया गुणा इति ऐकान्त्यम्”—५, ३७ तत्त्वार्थ० व्या० पृ० ४२८ ।

उक्तयोर्द्वयोरपि शब्दयोरेकार्थत्वं हृदि संमन्यमानेनापि वादिदेवसूत्रिणा प्राक्तनतर्कग्रन्थेषु तयोर्विभिन्नार्थत्वेन प्रयोगपरि-
पाटि पश्यता स्त्रीये प्रमाणनयतत्त्वालोकाद्वारग्रन्थे पर्यायशब्दस्य अर्थं सक्तोच्य विभिन्नार्थत्वं तयोर्द्वयोः शब्दयोर्व्यावर्णितम्,
उपपादितं च स्याद्वाद्दरजाकरे । तथैवम्—

“विशेषोऽपि द्विरूपः—गुणः पर्यायश्चेति ॥ ६ ॥

गुणः सहभावी धर्मः यथा आत्मनि विज्ञानव्यक्ति-शक्त्यादिरिति ॥ ७ ॥

पर्यायस्तु क्रमभावी यथा तत्रैव मुख्य-दुःखादिरिति ॥ ८ ॥ ”—परि० ५ पृ० ७३५ ।

श्रीमता हरिभट्टेण तु प्रस्तुते विषये सिद्धसेनदिवाकरीय एव पन्था अनुसृतः प्रतिभासते, स एव च मार्ग उपाध्याय-
शोधिजयेन अनुधावितः सविस्तरमुपपादितश्च—

“अन्यो व्यतिरेकश्च द्रव्य-पर्यायसंज्ञितौ । अन्योन्यव्याप्तिरिति मेदामेददृष्ट्यैव वस्तु तौ” ॥ ३१ ॥

—शास्त्रवा० समु० सूत्रव० ७ पृ० प्र० २६१ ।

“अन्यो व्यतिरेकश्चेत्तेषां तद्वै द्रव्य-पर्यायसंज्ञितौ—द्रव्यं पर्यायश्चेति द्रव्य-पर्यायपदवाच्यौ । एतेन 'द्रव्यं गुणाः पर्यायाश्च'
इति विभागः केषांचिद् अनभिज्ञस्य द्रव्यानाम् परद्रव्यानां वा निरस्तः, विभिन्ननयप्राप्ताभ्यां द्रव्य-पर्यायत्वाभ्यामेव विभागात् ।
यदि च गुणोऽन्यतिरिक्तः स्यात् तदा तद्वैदार्थं द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकवद् गुणार्थिकनयमपि भगवानुपादेक्ष्यत्, न चैवमस्ति, रूप-
रस-गन्ध-स्पर्शानामहृता तेषु तेषु सूत्रेषु 'वर्णपञ्चवेहि' इत्यादिना पर्यायसंज्ञयैव नियमनात् । गुण एव तत्र पर्यायशब्देन
उक्त इति चेत्, नन्वेवं गुण-पर्यायशब्दयोरेकार्थत्वेऽपि पर्यायशब्देनैव भगवतो देशना इति न गुणशब्देन पर्यायस्य
तदतिरिक्तस्य वा गुणस्य विभागोचित्यम् । 'एकगुणकालः' 'द्वयगुणकालः' इत्यादी गुणशब्देनापि भगवतो देशना अस्त्येवेति
चेत्, अस्त्येव संख्यानशास्त्रधर्मवाचकगुणशब्देन, न तु गुणार्थिकनयप्रतिपादनाभिप्रायेण” इत्यादि—शास्त्रवा० स्याद्वादक०
पृ० प्र० २६१ ।

१ रूप-रसादीनामसमानग्रहण-लक्षणता वैशेषिकैरित्थं वर्णिताऽस्ति—“रूपं चक्षुर्ग्राह्यम्” । × “रसो रसनप्राद्यः” ।
“गन्धो घ्राणप्राद्यः” । × “स्पर्शस्तृणनिन्द्रियप्राद्यः” ।—प्रसक्त० कं० पृ० १०४-१०५-१०६ ।

२ एतद् वाक्यमेव धीयशोविजयोपाध्यायः स्त्रीये गूर्जरभापालिवदे सत्त्वके द्रव्यगुणपर्यायरसे हृत्थमनुदितवान्—

“शक्तिरूप गुण कोइक भापइ ते नही मारनि निरतई दे, जिन०” । “कोइक दिगंबरानुसारी शक्तिरूप गुण भापइ छइ,
जे माटई ते इम कहइ छइ जे जिम द्रव्यपर्यायनु कारण द्रव्य तिम गुणपर्यायनु कारण गुण” इत्यादि—ठा० २ दो० १० ।

३ सुप्रति वैशेषिकदर्शने तु एवं पाठो दृश्यते—

“क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम्” । “द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागोऽकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम्” ।

[द्रव्य-गुणयोरेकान्तभेदाशङ्कां निराकर्तुं गुणशब्दस्यार्थपरीक्षा]

एतत्परिहारायाह—

दूरे ता अण्णत्तं गुणसद्दे चेव ताव पारिच्छं ।

किं पज्जवाहिओ होज्ज पज्जवे चेव गुणसण्णा ॥ ९ ॥

५ दूरे तावद् गुण-गुणिनोरेकान्तनान्यत्वम्—असंभावनीयमिति यावत्—गुणात्मकद्रव्यप्रत्ययवाधितत्वाद् एकान्तगुणगुणिभेदस्य । न च समवायनिमित्तोऽयमभेदप्रत्ययः, तस्य निषिद्धत्वात् । न चैकत्वप्रत्ययस्य प्रागुपन्यस्तानुमानवाधा, एकत्वप्रत्ययाध्यक्षवाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तत्वेनैकशास्त्राप्रभवत्वानुमानस्येव तस्य कालात्ययापदिष्टत्वात् । ततो गुण-गुणिनोरेकान्तनान्यत्वस्यासंभवात् गुणशब्दे एव तावत् पारीक्ष्यमस्ति—किं पर्यायादधिके गुणशब्दः ? उत पर्याय एव १० प्रयुक्त इति ? अभिप्रायश्च न पर्यायादन्यो गुणः, पर्यायश्च कथंचिद्रव्यात्मक इति विकल्पः कृतः ॥ ९ ॥

[गुणस्य पर्यायाद् भेदे तृतीयस्य गुणार्थिकनयस्यापि वचनीयत्वप्रसङ्गनम्]

यदि पर्यायादन्यो गुणः स्यात् पर्यायार्थिकवद् गुणार्थिकोऽपि नयो वचनीयः स्यादित्याह—

दो उण णया भगवया दब्बद्विय-पज्जवद्विया नियया ।

एत्तो च गुणविसेसे गुणद्वियणओ वि जुज्जंतो ॥ १० ॥

१५ द्वावेव मूलनयौ भगवता द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकौ नियमितौ, तत्रातः पर्यायादधिके गुणविशेषे द्वावे सति तद्वादकगुणास्तिकनयोऽपि नियमितं युज्यमानकः स्यात् अन्यथा अव्यापकत्वं नयानां भवेत् अर्हतो वा तदपरिब्रानं प्रसज्येत ॥ १० ॥

[तृतीयस्य गुणार्थिकनयस्य भगवदनुक्तत्वोपपादनम्]

न च भगवताऽऽसावुक्त इत्याह—

२० जं च पुण अरिहया तेसु तेसु सुत्तेसु गोयमाईणं ।

पज्जवसण्णा णियया वागरिया तेण पज्जाया ॥ ११ ॥

१ अत्र टीकाश्रोत्रेण 'पज्जवाहिण' इति पाठः सभाव्यते अथवा सप्तम्यर्थे प्रथमा समर्थनीया । २ पृ० १०६ पं० १० । ३ पृ० ६३३ पं० ३ ।

४ 'गुण-पर्याययोर्विभक्तये पर्यायप्रतिपादकपर्यायार्थिकवद् गुणप्रतिपादको गुणार्थिकोऽपि स्वतन्त्रो नयः कथमागमे नोक्तः' इत्याशङ्क्या प्रेरितेन विचारणेन उक्तयोर्द्वयोः शब्दयोरेकार्थत्वं वर्णितं परंतु तयोर्विभक्त्यर्थत्वं मन्यमानाभ्यामकलङ्कविद्यानन्दभ्यां सा शङ्का प्रकारान्तरेणैव अपाकृता, तदपाकरणयुक्तिरपि तयोर्द्वयोर्विभक्तये, अकलङ्कीया युक्तिर्वस्तुस्थितिसार्थिनी विद्यानन्दभ्यां च तर्कानुगामिनी इति द्वयोर्भेदः प्रतिपातिः । तथा—

“द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिक इति द्वावेव मूलनयौ । यदि गुणोऽपि कश्चित् स्यात् तद्विषयेण मूलनयेन तृतीयेन भवितव्यम् न नास्ति असौ इत्यतो गुणाभावाद् गुण-पर्यायवदिति निर्देशो न युज्यते, तत्र, किं कारणम् ? अर्हत्प्रवचनहृदयादिषु गुणोपदेशात् । उक्तं हि अर्हत्प्रवचने—'द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणा' इति । अन्यत्र चोक्तम्—

गुण इति दम्बविषयं दम्बविषयारो य पज्जो मण्णदो । तेहि अण्ण दम्बं अजुदवसिदं हवदि णिचं ॥

अदि गुणोऽपि विद्यते ननु चोक्त तद्विषयस्तृतीयो मूलनयः प्राप्नोति, नैव दोषः ; द्रव्यस्य द्वावात्मनो सामान्यम् विशेषधेति तत्र सामान्यमुत्तमोऽन्वयः गुण इत्यनर्थान्तरम् । विशेषो भेदः पर्याय इति पर्यायशब्दः । तत्र सामान्यविषयो नयो द्रव्यार्थिकः, विशेषविषयः पर्यायार्थिकः । तदुभय समुदितमयुतसिद्धत्वं द्रव्यमित्युच्यते न तद्विषयस्तृतीयो नयो भवितुमर्हति विकल्पदेशत्वावयानाम् तत्समुदायोऽपि प्रमाणगोचरः सकलदेशत्वात् प्रमाणस्य” इत्यादि—

५, ३० तत्त्वार्थराजवा० वा० २ पृ० २४३ ।

“गुणवद् द्रव्यमित्युक्तं सहानेकान्तसिद्धये । तथा पर्यायवद् द्रव्य कमानेकान्तवित्तये” ॥ २ ॥

—तत्त्वार्थश्लो० वा० पृ० ४३८ ।

५ इदमन्तर्भूतमर्थकं बोध्यम् उक्तं च बहुलाधिकारात् समर्थनीयम् ।

यतः पुनर्भगवता तस्मिंस्तस्मिन् सूत्रे “वण्णपज्जवेहिं, गंधपज्जवेहिं” [भगवतीसू० शत० १४, उ० ४ सू० ५१३] इत्यादिना पर्यायसंज्ञा नियमिता वर्णादिषु गौतमादिभ्यः व्याकृतास्ततः पर्याया एव वर्णादयो न गुणा इत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

[तुल्यार्थत्वाद् आगमाच्च पर्यायशब्देन गुणसैवामिधानमिति कथनम्]

अथ तत्र गुण एव पर्यायशब्देनोक्तः तुल्यार्थत्वात् आगमाच्च—

५

“य एव पर्यायः स एव गुणः” [इत्यादिकात् । एतदेवाह—

परिगमणं पज्जाओ अणेगकरणं गुणं ति तुल्लत्था ।

तह वि ण ‘गुण’ ति भण्णइ पज्जवणयदेसणा जम्हा ॥ १२ ॥

परि समन्तात् सहभाविभिः कमभाविभिश्च मेदैर्वस्तुनः परिणतस्य गमनं परिच्छेदो यः स पर्यायः विषय-विषयिणोरभेदात् ; अनेकरूपतया वस्तुनः करणं—करोतेर्ज्ञानार्थत्वात्—ज्ञानम्—१० विषय-विषयिणोरभेदादेव-गुणः इति तुल्यार्थौ गुण-पर्यायशब्दौ, तथापि न ‘गुणार्थिकः’ इत्यभिहितस्तीर्थकृता पर्यायनयद्वारेणैव देशना यस्मात् कृता भगवतेति ॥ १२ ॥

[भगवतो गुणद्वारेणापि देशनादर्शनाच्च गुणाभाव इति पूर्वपक्षः]

गुणद्वारेणापि देशनायां भगवतः प्रवृत्तिरुपलभ्यते इति न गुणाभाव इत्याह—

जंपन्ति अत्थि समये एगगुणो दसगुणो अणंतगुणो ।

१५

रूचाई परिणामो भण्णइ तम्हा गुणविसेसो ॥ १३ ॥

जल्पन्ति द्वय-गुणान्वत्त्वादिनः-विद्यते एव सिद्धान्ते “एगगुणकाल्प दुगुणकाल्प” [भगवतीसू० शत० ५, उ० ७ सू० २१७] इत्यादि रूपादौ व्यपदेशस्तस्माद् रूपादिर्गुण-विशेष एवेत्यस्ति गुणार्थिको नयः उपदिष्टश्च भगवतेति ॥ १३ ॥

[उक्तस्य पूर्वपक्षस्य सिद्धान्तवादिना निराकरणम्]

२०

अत्राह सिद्धान्तवादी—

गुणसद्वर्तमानेणावि तं तु पज्जवचिसेससंख्याणं ।

सिज्झइ णवरं संख्याणसत्थधम्मो ‘तइगुणो’ ति ॥ १४ ॥

रूपाद्यभिधायिगुणशब्दव्यतिरेकेणापि ‘एकगुणकालः’ इत्यादिकं पर्यायविशेषसंख्या-वाचकं वचः सिध्यति न पुनर्गुणास्तिकनयप्रतिपादकत्वेन, यतः संख्यानं गणितशास्त्रधर्मः—२५ ‘अयं तावद्गुण इति एतावताऽधिको न्यूनो वा भावः’ इति गणितशास्त्रधर्मत्वादित्येत्यर्थः ॥ १४ ॥

[सिद्धान्तिना खोक्तसार्थस्य दृढीकरणम्]

दृष्टान्तद्वारेणामुमेवार्थं दृढीकर्तुमाह—

जह दससु दसगुणम्मि य एगम्मि दसत्तणं समं चैव ।

अहियम्मि वि गुणसहे तहेय एयं पि दट्ठञ्च ॥ १५ ॥

३०

१ जीवाजीवाभि० प्रतिप० ३ सू० ७८ पृ० ९८ प्र० । जम्बूद्वीपप्र० वज्र० २ सू० ३६ पृ० १६४ द्वि० ।

२ भगवतीसू० पृ० ६४० प्र० ।

३ मलयगिरीयाया धर्मसंग्रहणीटीकाया शाकटायनसम्मतं पर्यायलक्षणमित्यनुपन्यस्तं वर्तते—

“यदाह शाकटायनः—क्रमेण पदार्थानां क्रियाभिसंबन्धः पर्याय इति”—पृ० १४४ प्र० पं० १२ ।

४ भगवतीसू० पृ० २३५ प्र० । ५ “संख्याणं × × × सुपरिनिष्ठिते” । “संख्याणे ति गणितस्कन्धे सुपरिनिष्ठित इति श्लोः”—[भगवतीसू० श० २ उ० १ सू० ९० पृ० ११२ द्वि० तथा पृ० ११४ प्र०] इत्येवं गणितार्थवाचकः ‘संख्यान’-शब्दः भगवतीप्रवृत्तिषुत्रेषु विद्यते । ६ शब्दस्य व्य-भा० भा० ।

६३ सू० प्र०

यथा दशसु द्रव्येषु एकस्मिन् वा द्रव्ये दशशुणिते दशशब्दातिरेकेऽपि दशत्वं सममेव तथैव एतदपि न मिथ्यते-‘परमाणुरेकशुणिकृष्णादिः’ इति । एकादिशब्दाधिक्ये गुण-पर्यायशब्दयोर्मैदः वस्तु पुनस्तयोस्तुल्यसिति भावः । न च गुणानां पर्यायत्वे वाचकमुख्यसूत्रम्-“गुण-पर्यायवद् द्रव्यम्” [तत्त्वार्थ० अ० ५, सू० ३७] इति विरुध्यते, शुगपदशुगपद्भावि-पर्यायविशेषप्रतिपादनार्थत्वात् तस्य । न चैवमपि मनुष्ययोगाद् द्रव्यविभिन्नपर्यायसिद्धिः, नित्य-योगेऽत्र मनुष्यविधानात् द्रव्य-पर्याययोस्तादात्म्यात् सदाऽविनिर्भागवर्तित्वात् अन्यथा प्रमाण-घातोपपत्तेः । संज्ञा-संख्या-खलक्षणार्थक्रियाभेदाद् वा कथंचित् तयोरभेदेऽपि भेदसिद्धेर्न मनु-घटुपपत्तिः ॥ १५ ॥

[भेदस्य निरासेनाभेदस्य फलितत्वेऽप्येकान्तिना तस्य दाढ्याय सोपनयमुदाहरणम्]

१० एवं द्रव्य-पर्याययोर्मैदकान्तप्रतिषेधे अभेदैकान्तवाचाह—

एयंतपक्खवाओ जो उण दव्व-गुण-जाइ भेयम्मि ।

अह पुव्वपडिक्खुओ उआहरणमित्तमेयं तु ॥ १६ ॥

पिउ-पुत्त-णत्तु-भेव्वय-भाऊणं एगपुरिससंबंधो ।

ण य सो एगस्स पिय त्ति सेसयाणं पिया होइ ॥ १७ ॥

१५ जह संबन्धविसिद्धो सो पुरिसो पुरिसभावणिरइसओ ।

तह दव्वमिंदियगयं रुवाइविसेसणं लहइ ॥ १८ ॥

एकान्तव्यतिरिक्तान्युपगमवाद् यः पुनर्द्रव्य-गुण-क्रियाभेदेषु स यद्यपि पूर्वमेव प्रतिक्षिप्तः भेदैकान्तग्राहकप्रमाणाभावात् अभेदग्राहकस्य च ‘सर्वमेकं सद्विशेषात् विशेषे वा वियत्कुसुमवदसस्वप्नज्ञात्’ इति प्रदर्शितत्वात् ।

२० तथापि तत्त्वरूपे दाढ्यात्पादनार्थमुदाहरणमात्रमभिधीयते—

पितृ-पुत्र-नप्तृ-भ्रातृभिर्य एकस्य पुरुषस्य संबन्धत्वेनासावेक एव पित्रादिव्यप-
देशमासादयति । न चासावेकस्य पिता-पुत्रसंबन्धतः—इति शोषाणामपि पिता भवति ।

यथा प्रदर्शितसंबन्धविशिष्टः पित्रादिव्यपदेशमाश्रित्यासौ पुरुषरूपतया निरतिश-
योऽपि सन् तथा द्रव्यमपि घ्राण-रसन-चक्षुस्-त्वक्-श्रोत्रसंबन्धमवाप्य रूप-रस-गन्ध-स्पर्श-
२५ शब्दव्यपदेशमात्रं लभते द्रव्यस्वरूपेणाविशिष्टमपि नहि शक्नेद्भेदिशब्दभेदाद् शीर्वाणनाथस्यैव
रूपादिशब्दभेदाद् वस्तुभेदो युक्तस्तदा द्रव्याद्वैतैकान्तस्थितेः कथंचिद् भेदाभेदवाद् द्रव्य-गुण-
योर्मिथ्यावाद इति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

[कथंचिद् भेदाभेदं मिथ्या वदतोऽभेदैकान्तपक्षस्य निराकरणम्]

अस्य निराकरणायाह—

३० होज्जाहि दुगुणमहुरं अणंतशुणकालयं तु जं दव्वं ।

ण उ डहरओ सहल्लो वा होइ संबंधओ पुरिसो ॥ १९ ॥

१ “वचदेमा सठाणा संजा विमया य होति वे बहुणा । ते तेसिमणणत्ते अण्णत्ते चावि विज्जंते” ॥ ४६ ॥ —पद्मास्ति० ।

२ “भव्यो बहिणीतणए” “भव्यो भागिनेय” —वेत्तीना० व० ६ गा० १०० । तत्रैव च “भवो” इति पाठान्तरम् ।

३ पृ० २७२ पं० १७ । ४ भगिनीवद् भगीशब्दोऽपि विद्यते ततो भग्न्या अपत्यं भागिनेय-वाच० ।

यदि नाम आप्रादिद्रव्यमेव रसनसंबन्धाद् 'रसः' इति व्यपदेशमात्रमासादयेत् द्विगुणमधुरं रसतः कुतो भवेत् तथा नयनसंबन्धाद् यदि नाम 'कृष्णम्' इति भवेत् अनन्तगुणकृष्णं तत् कुतः स्यात् वैषम्यभेदावगतैरन्यनादिसंबन्धमात्रादसंभवात् । तथा, पुत्रादिसंबन्धद्वारेण पित्रादिरप्यपुरुषो भवेत् न त्वत्पो महान् वेति युक्तः । विशेषप्रतिपत्तेरुपचरितत्वे सिध्यात्वे वा सामान्यप्रतिपत्तावपि तथाप्रसक्तेरिति भावः ॥ १९ ॥

[अमेदैकान्तवादिन आशङ्का]

अत्राहामेदैकान्तवादी—

भण्णइ संबंधवसा जइ संबंधित्तणं अणुमयं ते ।

णणु संबंधविसेसे संबंधिविसेसणं सिद्धं ॥ २० ॥

संबन्धसामान्यवशाद् यदि संबन्धित्वसामान्यम् अनुमतं तव, ननु संबन्ध-१० विशेषद्वारेण तथैव संबन्धिविशेषोऽपि किं नाभ्युपगम्यते ? ॥ २० ॥

[सिद्धान्तवादिनाऽऽशङ्कानिरसनम्]

सिद्धान्तवाद्याह—

जुज्जइ संबंधवसा संबंधिविसेसणं ण उणं एयं ।

णयणाइविसेसगओ रूवाइविसेसपरिणामो ॥ २१ ॥

संबन्धविशेषवशाद् युज्यते संबन्धिविशेषः यथा दण्डादिसंबन्धिविशेषजनितसंबन्ध-विशेषमासादितसंबन्धिविशेषोऽवगतः । द्रव्याद्वैतवादिनस्तु न संबन्धिविशेषः नापि संबन्धविशेषः संगच्छत इति कुतो रसनादिविशेषसंबन्धजनितो रसादिविशेषपरिणामः ? ॥ २१ ॥

[अनेकान्तवादे अनन्त-द्विगुणादिवैषम्यपरिणतिः कथं घटते इत्याशङ्का तन्निरासश्च]

नन्वेकान्तवादिनोऽपि रूप-रसादेरनन्त-द्विगुणादिवैषम्यपरिणतिः कथमुपपन्ना ? इत्याह—२०

भण्णइ विसमपरिणयं कह एयं होहिइ त्ति उवणीयं ।

तं होइ परिणमित्तं ण च त्ति एत्थऽत्थि एयंतो ॥ २२ ॥

शीतोष्णस्पर्शवदेकत्रैकदा विरोधाद् भण्यते 'एकत्र आप्रफलादौ विषमपरिणतिः कथं भवति' इति परेण प्रेरिते उपनीतं प्रदर्शितमाप्तेन-तद् भवति परिणमित्तम्—द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावानां सहकारिणां वैविध्यात् कार्यमपि वैविध्यमासादयति—तद् आप्रादि वस्तु २५ विषमरूपतया परिणमित्तं भवति, न वा 'परिणमित्तमेव' इत्यत्रान्येकान्तोऽस्ति, स्वरूपस्यापि कथंचिन्निमित्तत्वात् । तच्च द्रव्याद्वैतैकान्तः संभवी ॥ २२ ॥

[प्रागुक्तस्य लक्षणस्य बाधाद् भेदैकान्तवादिना द्रव्य-गुणयोर्लक्षणान्तराभिधानम्

अमेदैकान्तवादिना च विकल्प्य तदुपपन्नम्]

द्रव्य-गुणयोर्भेदैकान्तवादिना प्राक् प्रदर्शिततल्लक्षणस्यैकत्वप्रतिपत्त्यध्यक्षवाधितत्वाद् लक्ष-३० णान्तरं वक्तव्यम् तदाह—

द्रव्यस्स ठिई जम्म-विगमा य गुणलक्खणं ति वत्तव्वं ।

एवं सह केवलिणो जुज्जइ तं णो उ दविगस्स ॥ २३ ॥

द्रव्यस्य लक्षणं स्थितिः जन्म-विगमौ लक्षणं गुणानाम्, एवं
युज्यत एतल्लक्षणम्-तत्र किल केवलात्मना स्थिते एव चेतनाचेतनरूपा अन्येऽपि दशत्वं
त्यद्यन्ते, अज्ञेयरूपतया च नश्यन्ति । न तु द्रव्यस्याप्यवर्तल्लक्षणमिदं युज्यते, न हिाधिक्ये
जायन्ते अत्यन्तभिन्नत्वात् गव्यध्वादिवत् । अथवा केवलिनोऽपि सकलज्ञेयग्राहिणो म-
युज्यते । न चापि द्रव्यस्य अचेतनस्य गुण-गुणिनोरत्यन्तभेदे असत्त्वापत्तेः-असतोश्च खराविप-
देरिव लक्षणासंभवादिति ॥ २३ ॥

द्रव्यतन्तरभूया मुत्ताऽमुत्ता य ते गुणा होज ।

जह मुत्ता परमाणू णत्थि अमुत्तेसु अगगहणं ॥ २४ ॥

द्रव्यार्थान्तरभूतगुणवादिनः द्रव्यादर्थान्तरभूतगुणा मूर्ताः, अमूर्ता वा भवेयुः
१० यदि मूर्ताः परमाणवो न तर्हि परमाणवो भवन्ति, मूर्तिमद्रूपाद्याधारत्वात् अनेकभेदशिकस्क-
न्धद्रव्यवत् । अथामूर्ताः, अग्रहणं तेषाम् अमूर्तत्वात् आकाशवत् । ततो द्रव्य-गुणयोः कथंचिद्
भेदाभेदावभ्युपगमनीयौ अन्यथोक्तदोषप्रसक्तेः । तथाहि-द्रव्य-गुणयोः कथंचिद् भेदः यथाक्रम-
मेकानेकप्रत्ययावसेयत्वात्, कथंचिदभेदोऽपि रूपाद्यात्मना द्रव्यस्वरूपस्य रूपादीनां च द्रव्यात्मक
तया प्रतीतेः, अन्यथा तदभावापत्तेः ॥ २४ ॥

१५ [प्रस्तुतप्रपञ्चस्य शिष्यबुद्धिवैशद्यमात्रप्रयोजनकत्वकथनम्]

ततः

सीसमईविष्फारणमेत्तत्थोऽयं कओ ससुल्लावो ।

इहरा कहासुहं चैव णत्थि एवं ससमयम्मि ॥ २५ ॥

शिष्यबुद्धिविकाशनमात्रार्थोऽयं कृतः प्रबन्धः, इतरथा कथैवैषा नास्ति
२० खसिद्धान्ते 'किमेते गुणा गुणिनो भिन्नाः, आहोखिद् अभिन्नाः' इति, अनेकान्तात्मकत्वात् सकल
वस्तुनः ॥ २५ ॥

[वस्तुत्वे कथंचिद् भेदाभेदात्मके व्यवस्थितेऽपि तदन्यथावादिनां मिथ्यादृष्टित्वकथनम्]

एवरूपे च वस्तुतत्त्वे अन्यथारूपं तत् प्रतिपादयन्तो मिथ्यावादिनो भवन्तीत्याह-

ण वि अत्थि अण्णवादो ण वि तच्चाओ जिणोवएसम्मि ।

२५ तं चैव य मण्णंता अवमण्णंता ण याणंति ॥ २६ ॥

नैवास्ति अन्यवादो गुण-गुणिनोः, नाप्यनन्यवादो जिनोपदेशो द्वादशाङ्गे प्रवचने
सर्वत्र कथंचिदित्याश्रयणात् । तदेव अन्यदेवेति वा मन्यमानाः मननीयमेव अवमन्यमाना
वादिनोऽभ्युपगतविषयावज्ञाविधायित्वाद् अज्ञा भवन्ति अभ्युपगमनीयवस्त्वस्तित्वप्रतिपादको-
पायनिमित्तापरिधानाद् मृपावादिवदिति तात्पर्यार्थः । ततोऽनेकान्तवाद एव व्यवस्थितः ॥ २६ ॥

३० [अनेकान्तस्य व्यापकतां प्रदर्शयितुमनेकान्तेऽप्यनेकान्ताभ्युपगमनम्]

ननु 'सर्वत्रानेकान्तः' इति नियमे अनेकान्तेऽप्यनेकान्ताद् एकान्तप्रसक्तिः । अथ नानेकान्ते
अनेकान्तवादस्तर्हि अव्यापकोऽनेकान्तवाद इत्यत्राह-

भयणा वि हु भइयच्चा जह भयणा भयइ सच्चदच्चाहं ।

एवं भयणा णियमो वि होइ समयाविरोहेण ॥ २७ ॥

३५ यथा भजना अनेकान्तो भजते सर्ववस्तूनि तदतत्त्वभावतया ह्यापयति तथा भ-
नाऽपि अनेकान्तोऽपि भजनीयः-अनेकान्तोऽप्यनेकान्त इत्यर्थः-नय-प्रमाणापेक्षया 'एका-

आऽनेकान्तश्च' इत्येवं ज्ञापनीयः । एवं च भजनाऽनेकान्तः संभवति, नियमश्च एकान्तश्च सिद्धान्तस्य "रयण्यभा सिया सासया सियाऽसासया" [जीवाजीवाभि० प्रतिप० ३ उ० १ सू० ७८] इत्येवमनेकान्तप्रतिपादकस्य "द्व्वट्टयाए सासया, पज्जवट्टयाए असासया" [] इत्येवं वैकान्ताभिधायकाविरोधेन ।

॥ मै चैवमव्यापकोऽनेकान्तवादः, 'स्यात्'पदसंयुचितानेकान्तगर्भस्यैकान्तस्य तत्त्वात् अनेकान्त-५ स्यापि 'स्यात्'कारलाञ्छनैकान्तगर्भस्य अनेकान्तस्वभावत्वात् । न चानवस्था, अन्यनिरपेक्षस्वरूपत एव तैथात्योपपत्तेः यद्वा स्वरूपत एवानेकान्तस्यैकान्तप्रतिषेधेनानेकान्तरूपत्वात् 'स्यादेकान्तः' 'स्यादनेकान्तः' इति कथं नानेकान्तेऽनेकान्तोऽपि । अनेकान्तात्मकवस्तुव्यवस्थापकस्य तद्व्यवस्थाप- कत्वं स्वयमनेकान्तात्मकत्वमन्तरेणाऽनेकान्तस्याऽनुपपन्नमिति न तत्राऽव्यापकत्वादिदोष इत्यसं- दावेदितमेव ॥ २७ ॥ १०

[पद् जीवनिकायास्तदधाते च धर्म इत्यत्राप्यनेकान्तव्यवस्थापनम्]

नन्वनेकान्तस्य व्यापकत्वे 'पद् जीवनिकायाः' 'तदधाते वा धर्मः' इत्यत्राप्यनेकान्त एव स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—

णियमेण सदहंतो छक्काए भावओ न सदहइ ।

हंदी अपज्जवेसु वि सदहणा होइ अविभत्ता ॥ २८ ॥ १५

नियमेनाऽवधारणेन 'पदेवैते जीवाः कायाश्च' इत्येवं श्रद्धानः षट्कायान् भावतः परमार्थतो न श्रद्धन्ते जीवरूपपेक्षया तेषामेकत्वात् कायानामपि पुद्गलतयैकत्वात् जीव-पुद्गल- प्रदेशानां परस्परविनिर्भागवृत्तित्वाच्च जीवप्रदेशानां स्याद् अजीवत्वम् प्रत्येकं प्राधान्यविकक्षया स्याद् अनिकायत्वम् सूत्रविहितन्यायेन प्रवृत्तस्याऽप्रमत्तस्य 'हिंसाऽप्यहिंसा' इति 'तद्भावे स्यादधर्मः' इति । न भावसम्यग्दष्टिरसौ स्यात्, द्रव्यसम्यग्दष्टिस्तु स्यात् 'भगवतैवमुक्तम्' इति जिनवचनवचि-२०

१ "इमा णं अंते । रयण्यभा पुढवी कि सासया ? असासया ?

गोयमा ! सिय सासता सिय असासया ।

से केणट्ठेणं अंते । एवं बुच्चइ-सिय सासया सिय असासया ?

गोयमा ! दव्वट्टयाए सासता, वण्णपज्जवेहिं गंधपज्जवेहिं रसपज्जवेहिं फासपज्जवेहिं असासता से तेण्हेणं गोयमा !

एवं ज्ञायति—तं चैव जाय सिय असासता । एवं जाय अपेसत्तमा"—जीवाजीवाभि० पृ० ९८ प्र० पं० ११—१४ ।

२ "अनेकान्तोऽप्यनेकान्तः प्रमाण-नयसाधनः । अनेकान्तः प्रमाणात् ते तदेकान्तोऽपि ताजयात्" ॥ —सनातन० प्र० पु० स्वयंभूतो० अ० १० खो० १८ ।

"अनेकान्ते तदभावादव्याप्तिरिति चेत्, न; तत्रापि तदुपपत्तेः । ६ । स्यादेतत् अनेकान्ते सा विधि-प्रतिषेधविकल्पना नास्ति । यदि स्याद् यदाऽनेकान्तो न भवति तदैकान्तदोषानुपपन्नो भवेत् अनवस्थाप्रसङ्गश्च । तत्तत्प्रधानेकान्तत्वमेव इति सा सप्तभङ्गी व्याप्तिमती न भवतीति, तत्र; किं कारणम् ? तत्रापि तदुपपत्तेः 'स्याद् एकान्तः' 'स्याद् अनेकान्तः' 'स्याद् उभयः' 'स्याद् अवक्तव्यः' 'स्याद् एकान्तश्च अवक्तव्यश्च' 'स्याद् अनेकान्तश्च अवक्तव्यश्च' 'स्याद् एकान्तश्च अनेकान्तश्च अवक्तव्यश्च' इति । तत् कथमिति चेत् ? उच्यते—प्रमाण-नयार्पणमेवादिकान्तो द्विविधः—सम्यगेकान्तः सिध्यैकान्त इति । अनेकान्तो द्विविधः, सम्यगनेकान्तः सिध्यनेकान्त इति । तत्र सम्यगेकान्तो हेतुविशेषसामर्थ्यापेक्षः प्रमाणप्ररूपितार्थैकदेशादेशः, एका- त्मावधारणेन अन्त्याशेषनिराकरणप्रवृत्तिप्रणिधिर्मन्यैकान्तः । एकत्र सप्रतिषेधकधर्मस्वरूपनिरूपणो युक्त्यागमाभ्यामविरुद्धः सम्यगनेकान्तः, तदतत्स्वभाववस्तुशून्यं परिकल्पितानेकात्मकं केवलं वाचिज्ञानं सिध्यनेकान्तः । तत्र सम्यगेकान्तो नय उच्यते, सम्यगनेकान्तः प्रमाणम् । नयार्पणादेकान्तो भवत्येकनिश्चयप्रवणत्वात् । प्रमाणार्पणादनेकान्तो भवति अनेकनिश्चया- धिकरणत्वात् । यद् यदि अनेकान्तोऽनेकान्त एव स्यात् नैकान्तो भवेत् एकान्ताभावात् तत्समूहात्मकस्य तस्याप्यभावः स्यात् श्लाघाभावो वृथाभाववत् तदविनाभावविशेषनिराकरणादतमलोपे सर्वलोपः स्यात् । एवमुत्तरे च भग्ना योजयितव्याः"— तत्सर्वार्थराजवा० १-६-६ पृ० २५-२६ । शास्त्रवा० साक्षादक० पृ० २२३ द्वि० पं० १—१० ।

३ "अनेकान्तो"—दृ० टि० । ४ "एकान्तोऽपीति"—दृ० टि० । ५ "बलु"—दृ० टि० । ६—कायित्व-दृ० ।

स्वभावत्वात् । ततोऽपर्यायेष्वपि न विद्यन्ते अर्चि-शुभ्रुदादयो विवक्षितपर्याया येषु पुनरुल्लेखे तेष्वपि
अविभक्तश्रद्धानं यत् तदपि मावत एव भवेत्-‘अर्चिष्मानयं भावो भूतो भावी वा’ इति ।
तत्राऽव्यापकोऽनेकान्तवादः ॥ २८ ॥

[गतिमत्यपि द्रव्ये अपेक्षाविशेषेण गत्यगती प्रदर्शयानेकान्तस्य व्यापकत्वोपपादनम्]

५ नन्वेकान्तस्य व्यापकत्वे ‘गच्छति तिष्ठति’ इत्यत्राऽप्यनेकान्तः स्यात्, तथाभ्युपगमे च
तयोरभावप्रसक्तिरित्येतदेवाऽऽह—

गहपरिगम्यं गई चैव केह णियमेण दविधमिच्छंति ।

तं पि य उड्डुगईयं तथा गई अन्नहा अगई ॥ २९ ॥

‘गतिक्रियापरिणासवद् द्रव्यं गतिमदेव’ इति केचिद् मन्यन्ते, तदपि गति-
१० क्रियापरिणतं जीवद्रव्यं सर्वतो गमनाऽयोगाद् ऊर्ध्वादिप्रतिनियतदिगगतिकं तैर्वादिभिरभ्युप-
गन्तव्यम्; एवं च तत् तथा प्रतिनियतदिगगमनेनैव गतिमतः अन्यथाऽपि गतिमत् स्यात्
तदाऽभिप्रेतदेशप्राप्तिवद् अनभिप्रेतदेशप्राप्तिरपि तस्य भवेदित्यनुपलभ्यमानयुगपद्विरुद्धोभयदेश-
प्राप्तिप्रसक्तेरत्राप्यनेकान्तो नाऽव्यापकः । अभिप्रेतगतिरेव तत्राऽनभिप्रेताऽगतिरिति चेत्, न;
अनभिप्रेतगत्यभावाभावे प्रतिनियतगतिभाव एव न भवेत् तत्सद्भावे वा तदवस्थोऽनेकान्तः ॥ २९ ॥

१५ [दहनादावपेक्षाविशेषेणादहनत्वादिकं निरूप्यानेकान्तस्य व्यापकत्वसमर्थनम्]

स्यादेतत् ‘दहनाद् दहनः, पवनात् पवनः’ इत्यत्राप्यनेकान्ते दहनादावदहनान्तेर्विवक्ष्यरूपस्य
संभवात् स्वरूपाभावः स्यादित्यत्राह—

शुणणिव्वत्तियसण्णा एवं दहणादओ वि दड्डव्वा ।

जं तु जहा पडिसिद्धं दव्वमदव्वं तथा होइ ॥ ३० ॥

२० शुणेन दहनादिना निर्वर्तितोत्पादिता संज्ञाऽभिधानं येषां तेऽपि दहन-पवनादय एव-
मेवाऽनेकान्तात्मका द्रष्टव्याः । तथाहि—दाह्यपरिणामयोग्यं तृणादिकं दहतीति दहनः तदपरि-
णतिसंभावं स्वात्माकाशाऽप्राप्त-वज्राऽण्वादिकं न दहतीति । तेन यद् द्रव्यं यथा दहनरूपतया
प्रतिषिद्धं तद् अद्रव्यमदहनादिरूपम् तथा भजनाप्रकारेण स्याद् दहनः स्यात्तेति भवति ततो
नाऽव्यापी अनेकान्तः ।

२५ तथा, ‘अदहनः’ इत्यत्राप्यनेकान्तः । तथाहि—यद्, उदकद्रव्यं यथा दहनरूपेण प्रतिषिद्धं-दहनो
न भवतीति ‘अदहनः’ इति तदपि न सर्वथा अदहनद्रव्यं भवति, पृथिव्यादेरदहनरूपाद् व्यावृत्तत्वाद्
अन्यथा दहनव्यतिरिक्तभूतैकत्वप्रसङ्ग इत्यनेकान्त एव अदहनव्यावृत्तस्य तद्व्यवस्था ॥ ३० ॥

[सर्वसापि वस्तुनः प्रतिनियतस्वरूपान्यथानुपपत्त्या स्वरूपास्तित्व-पररूपनास्तित्वाभ्युप-
गमेनानेकान्तात्मकत्वप्रदर्शनम्]

३० नन्वेवं तदतद्रव्यत्वाद् जीवद्रव्यमजीवद्रव्यम् अजीवद्रव्यं च जीवद्रव्यं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—

कुंभो ण जीवदविंयं जीवो वि ण होइ कुंभदविंयं ति ।

तम्हा दो वि अदविंयं अण्णोण्णविसेसिया होंति ॥ ३१ ॥

कुम्भो जीवद्रव्यं न भवतीति जीवोऽपि न भवति घटद्रव्यम् । तस्माद्
द्वावपि अद्रव्यमन्योन्यविशेषितौ परस्परभावात्मकौ ।

यतोऽयमभिप्रायः—जीवद्रव्यं कुम्भादेरजीवद्रव्याद् व्यावृत्तम्, अव्यावृत्तं वा ? प्रथमपक्षे स्वरूपापेक्षया जीवो जीवद्रव्यम्, कुम्भाद्यजीवद्रव्यापेक्षया तु न जीवद्रव्यमित्युभयरूपत्वादनैकान्त एव । द्वितीयविकल्पे तु सर्वस्य सर्वान्मकतापत्तेः प्रतिनियतरूपाभावतस्तयोस्त्वाभावः स्वरविपाणवत् । ततः सर्वमनैकान्तात्मकम्—अन्यथा प्रतिनियतरूपताऽनुपपत्तेः—इति व्यवस्थितम् ॥ ३१ ॥

[उत्पादपर्यायस्य प्रयोग-विसृसाजन्यत्वेन द्वैविध्यकथनम्]

अत्र प्रागुक्तम्—‘प्रत्युत्पन्नं पर्यायं विगतभविष्यद्भावं यत् समानयति वचनं तत् प्रतीत्यवचनम्’ इति, तत्र वचनादिकोऽपि पर्यायः, स चाऽप्रयत्नानन्तरीयको वचनविशेषलक्षणः घटादिकस्तु प्रयत्नानन्तरीयक इति केचित् संप्रतिपन्नास्तन्निराकरणाय ‘यद् यतोऽन्वय-व्यतिरेकाभ्यां प्रतीयते तत् तत् एवाऽभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा कार्यकारणभावाभावप्रसक्तिः’ इत्याह—

उत्पादो दुवियप्पो पओगजणिओ य वीससा चेव ।

१०

नत्थ उ पओगजणिओ समुदयवायो अपरिसुद्धो ॥ ३२ ॥

द्विभेद उत्पादः—पुरुषेतरकारकव्यापारजन्यतया अध्यक्षाऽनुमानाभ्यां तथा तस्य प्रतीतेः । पुरुषव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेऽपि शब्दविशेषस्य तदजन्यत्वे घटादेरपि तदजन्यताप्रसक्त-विशेषाभावात् प्रत्यभिज्ञानादेश्च विशेषस्य प्रागेव निरस्तत्वात् तत्र प्रयोगेण यो जनितः । उत्पादः—मूर्तिमद्ब्रह्मव्यावयवकृतत्वात्—स समुदायवादः, तथाभूताऽऽरब्धस्य समुदायात्म १५ कत्वात् । तत एवाऽसावपरिशुद्धः, सावयवात्मकस्य तच्छब्दवाच्यत्वेन अभिप्रेतत्वात् ॥ ३२ ॥

[विसृसाजन्यस्याभ्युत्पादस्य द्वैविध्यवर्णनम्]

विसृसाजनितोऽभ्युत्पादो द्विविध इत्याह—

सामाविओ वि समुदयकओ व्व एगंतिओ (एगत्तिओ) व्व होज्जाहि ।

आगासाईआणं तिण्हं परपच्चओऽणियसा ॥ ३३ ॥

२०

स्वाभाविकश्च द्विविध उत्पादः—एकः समुदयकृतः प्राक्प्रतिपादितावयववारब्धो घटादि-वत् । अपरश्चैकत्विकोऽनुत्पादिताऽमूर्तिमद्ब्रह्मव्यावयववारब्ध आकाशादिवत् । आकाशादीनां च त्रयाणां ब्रह्माणामवगाहकादिघटादिपरद्रव्यनिमित्तोऽवगाहनादिक्रियोत्पादोऽनियमाद् अनेकान्ताद् भवेत्—अवगाहक-गन्त-स्थातृद्रव्यसन्निधानतोऽम्बर-धर्मा-ऽधर्मेष्ववगाहन-गति-स्थितिक्रियोत्पत्तिनिमित्तभावोत्पत्तिरित्यभिप्रायः ।

२५

[आकाशादिद्रव्यत्रयस्य कथंचित् सावयवत्वसाधनम् सामयिकीनामाकाशादिसंज्ञाना-मुपपादनं च]

नन्वनारब्धाऽमूर्तिमद्ब्रह्मव्यावयवत्वे गगनादीनां निरवयवत्वप्रसक्तेरनेकान्तात्मकत्वव्याधातः, नः मूर्तिमद्ब्रह्माऽनारब्धानामपि तेषां सावयवत्वात् । न च सावयवत्वमसिद्धम् प्रदेशव्यवहारस्याऽऽकाशे दर्शनात् । न च ‘आकाशस्य प्रदेशाः’ इति व्यवहारो सिध्दा, सिध्दात्वनिमित्ताभावात् । न च ३० संयोगस्याऽव्याप्यवृत्तित्वनिमित्तः सावयवत्वाप्यारोपो सिध्दात्वकारणम् निरवयवेऽव्याप्यवृत्ति-संयोगाधारत्वस्याऽप्यारोपनिमित्तत्वेऽनुपपत्तेः । यदि च सावयवं नभो न भवेत् तदा श्रोत्राकाश-समवेतस्यैव शब्दस्य ब्रह्मभाषितस्याऽभ्युपगमोऽसदादि(दि)र्भवेत् निरवयवैकाकाशश्रोत्रसमवेत-त्वात् । अथ धर्मो धर्मोभिसंस्कृतकर्णशृङ्खल्यवरुद्धाकाशदेश एव श्रोत्रं तत्र च ब्रह्मभाषितस्याऽसम-वायान्नासदादिभिः श्रवणम् । नन्वेवं सैव सावयवत्वप्रसक्तिः श्रोत्राकाशप्रदेशाद् ब्रह्मशब्दाधारा- ३५ काशदेशसाम्यत्वात् । यदि च सावयवमाकाशं न भवेत्, शब्दस्य नित्यत्वं सर्वगतत्वं च स्यात् आकाशैकशुणत्वत्वात् नन्महत्त्ववत् । अथ क्षणिकैकदेशवृत्तिविशेषशुणत्वस्य शब्दे प्रमाणतः प्रसिद्धेनैर्यं दोषः । नन्वेवमेकदेशवृत्तिविशेषशुणत्वस्याभ्युपगमे कथं न शब्दाधारस्याऽऽकाशस्य सावयवत्व-

प्रसिद्धिः ? न हि निरवयवत्वे 'तस्यैकदेशे एव शब्दो वर्तते न सर्वत्र' इति व्यपदेशः संगच्छते । न च संयोगस्याऽव्याप्यवृत्तित्वनिवन्धनोऽयम् यत आकाशं व्याप्य संयोगो न वर्तते इति तदेकदेशे वर्तते इत्यभ्युपगमप्रसक्तिः व्याप्यवृत्तित्वं हि सामस्यवृत्तित्वम्, तत्प्रतिषेधश्च पर्युदासपक्षे एकदेश-वृत्तित्वमेव, प्रसज्यपक्षे तु वृत्तिप्रतिषेध एव; न चासौ युक्तः संयोगस्य गुणत्वेन द्रव्याश्रितत्वात् ५ तदभावे च तदभावात् । न च निरवयवत्वे आकाशस्य संतानवृत्त्या आगतस्य शब्दस्य श्रोत्रेणाप्यु-पलब्धिः संभवति अन्यान्याकाशदेशोत्पत्तिद्वारेण तस्य श्रोत्रसमवेतत्वानुपपत्तेः । जलतरङ्गन्याये-नापरापराकाशदेशादावपरापरशब्दोत्पत्तिप्रकल्पनायां कथं नाकाशस्य सावयवत्वम् ?

- किञ्च, आकाशं शब्दोत्पत्तौ समवायिकारणमभ्युपगम्यते, यच्च समवायिकारणं तत् सावयवम्, यथा तन्वादि, समवायिकारणं च परेण शब्दोत्पत्तावाकाशमभ्युपगतम् । न च परमाण्वाऽऽत्मा-
 १० दिना व्यभिचारः तस्यापि सावयवत्वात्; अन्यथा द्व्यणुक-बुद्ध्यादेस्तत्कार्यस्य सावयवत्वं न स्यात् । न च बुद्ध्यादेः सावयवत्वमसिद्धम् आत्मनः सावयवत्वेन साधितत्वात् तद्विशेषगुणत्वेन बुद्ध्यादेः कथंचित् तादात्म्यसिद्धितः सावयवत्वोपपत्तेः । न च यत एव प्रमाणादणवः सिद्धास्तेषां निरवयव-त्वमपि तत एव सिद्धमिति तद्गाहकप्रमाणवाधितत्वात् सावयवत्वानुमानस्याऽप्रामाण्यम् प्रमाणतः परमाणुनामसिद्धावाश्रयसिद्धितः सावयवत्वानुमानस्याऽप्रवृत्तिरिति वाच्यम्, यतः सावयवकार्यस्य
 १५ सावयवकारणपूर्वकत्वे साध्ये न पूर्वोक्तदोषावकाशः । न च कार्यकारणयोरालम्बिको भेदः, समवायनिषेधे हि हिमवद्-विन्ध्ययोरिव भेदे विशिष्टकार्यकारणरूपतानुपपत्तेः । ततो द्व्यणुकादेः परमाणुकार्यस्य सावयवत्वात् तदात्मभूताः परमाणवः कथं न सावयवाः इति न परमाण्वादिभिर्व्य-भिचारः । अपि च, सावयवमाकाशं तद्विनाशान्यथानुपपत्तेः । न चाऽऽकाशस्य विनाशित्वमसिद्धम् । तथाहि-अनित्यमाकाशम्, तद्विशेषगुणमिमतशब्दविनाशान्यथानुपपत्तेः । यतो न तावदाश्रय-
 २० विनाशाच्छब्दविनाशोऽभ्युपगतस्तन्नित्यत्वाभ्युपगमविरोधान्, न विरोधिगुणप्रादुर्भावात्, तन्म-हत्त्वादेरेकार्थसमवायित्वेन रूप-रसयोरिव विरोधिताऽसिद्धेः । विरोधित्वे वा श्रवणसमयेऽपि तदभावप्रसङ्गः तदाऽपि तन्महत्त्वस्य सङ्गात्वात् । नापि संयोगादिर्विरोधिगुणः तस्य तत्कारणत्वात् । नापि संस्कारः तस्य गुणत्वेन शब्देऽसंभवात् संभवे वा शब्दस्य द्रव्यत्वप्रसक्तिः । आकाशस्य द्रव्यत्वेन तत्संभवेऽपि तस्याभावे आकाशस्याऽप्यभावप्रसक्तिः तस्य तदव्यतिरेकात् । व्यतिरेके वा
 २५ 'तस्य' इति संबन्धाऽयोगात् । नापि शब्दोपलब्धिप्रापकधर्माद्यभावात् तदभावः तस्य विभिन्नाश्रय-स्थानेन विनाशयितुमशक्यत्वात् । शक्यत्वे वा तदाधारस्यापि विनाशप्रसङ्गः तस्य तदव्यतिरेकात् । ततोऽभ्यवशिष्टगुणत्वे शब्दस्य तद्विनाशान्यथानुपपत्त्या तस्यापि विनाशित्वम्, ततोऽपि सावयव-त्वम् । न च बुद्ध्यादिभिर्व्यभिचारः उक्तोत्तरत्वात् । किञ्च, आश्रितविनाशे आश्रयत्वस्यापि विनाशः आश्रितत्वनिवन्धनत्वात् तस्य धर्मस्य च धर्मिणः कथंचिदव्यतिरेकात् तथाऽऽकाशस्य विनाशित्वात्
 ३० सावयवत्वं घटादेरिषोपपन्नम् । किञ्च, सावयवमाकाशम्, हिमवद्-विन्ध्यावरुद्धविभिन्नदेशत्वात्, तदवष्टम्भदेशभूभागवत्, अन्यथा तयो रूप-रसयोरिवैकदेशाकाशस्थितिप्रसक्तिः, न चैतद् इष्टमिति सत्यं यस्तत्पाद-विनाश-स्थित्यात्मकत्वात् कथंचित् सावयवं सिद्धम् । ततः प्रयोग-विस्मृतात्मक-भूतिमद्वयानारब्धत्वेनाऽऽकाशादेरुत्पाद एकत्विकोऽभिधीयते; न पुनर्नित्यवचकतत्वाद्वैकत्विकः । अयमपि स्यादैकत्विकः स्यान्नैकत्विकः; न त्वैकत्विक एव । एवं भूतिमदभूतिमदवयवद्रव्यद्वयो-
 ३५ त्पादाऽवगाह-गति-स्थितीनां यथोक्तप्रकारेण तत्रोत्पत्तेः अवगाह-गति-स्थितिस्वभावस्य च विशिष्ट-कार्यत्वाद् विशिष्टकारणपूर्वकत्वसिद्धेस्तत्कारणे आकाशादिसंज्ञाः समयनिवन्धनाः सिद्धाः ॥ ३३ ॥

[उत्पादवद् विगमस्यापि द्वैविध्यवर्णनम्]

उत्पादवद् विगमोऽपि तथाविध एवेत्याह-

विगमस्तस्य वि एस विही समुदयजणियम्मि सो उ दुवियप्पो ।
 समुदयविभागमेत्तं अत्थंतरभावगमणं च ॥ ३४ ॥

विगमस्याप्येव एव द्विरूपो भेदः—स्वाभाविकः प्रयोगजनितश्चेति तद्व्यातिरिक्तस्य वस्तुनो-
ऽभावात् पूर्वावस्थाविगमव्यतिरेकेणोत्तरावस्थोत्पत्त्यनुपपत्तेः न हि बीजादीनामविनाशेऽङ्कुरादिकार्य-
प्रादुर्भावो दृष्टः । न चाऽवगाह-गति-स्थित्याधारत्वं तदनाधारत्वस्वभावप्राक्तनावस्थाध्वंसमन्तरेण
संभवति तत्र समुदयजनिते यो विनाशः स उभयत्रापि द्विविधः—एकः समुदयविभाग-
मात्रप्रकारो विनाशः यथा पटादेः कार्यस्य तत्कारणपृथक्करणे तन्तुविभागमात्रम्, द्वितीयप्रकार-
स्तृतीयान्तरभावगमनं विनाशः यथा मृत्पिण्डस्य घटार्थान्तरभावोत्पादो विनाशः । न चार्था-
न्तररूपविनाशविनाशे मृत्पिण्डप्रादुर्भावप्रसक्तिरिति वक्तव्यम्, पूर्वोत्तरकालावस्थयोरसंकीर्णत्वात्—
अतीततरत्वेन प्राक्तनावस्थाया उत्पत्तेः अतीतस्य च वर्तमानताऽयोगात्—तयोः स्वस्वभावापरि-
त्यागतस्तथानियतत्वात् तुच्छरूपस्य ह्यभावस्याऽभावः स्यादपि तदभावरूपः, न तु वस्त्वन्तरादुप-
जायमानं घस्त्वन्तरमतीततरावस्थारूपं भवितुमर्हति तर-तमप्रत्ययायैव्यवहारभावप्रसक्तेः । प्रति-१०
पादितं च कस्यचिद् रूपस्य निवृत्त्या रूपान्तरगमनं वस्तुनः प्रागिति न पुनरभिधीयते ॥ ३४ ॥

[उत्पाद-विनाश-प्रौव्याणां भिन्नाभिन्नकालत्वस्यार्थान्तरानर्थान्तरत्वस्य चाभिधानम्]

न चोत्पाद-विनाशयोरैकान्तिकतद्रूपताऽभ्युपगमे अनेकान्तवादव्याधातः, कथंचित् तयोस्त-
द्रूपताऽभ्युपगमात् । तदाह—

तिष्ठिण वि उत्पाद्याई अभिण्णकाला य भिण्णकाला य ।

३५

अतथंतरं अणतथंतरं च द्विव्याहि णायञ्वा ॥ ३५ ॥

त्रयोऽप्युत्पाद-विगम-स्थितिसंभवाः परस्परतोऽन्यकालाः यतो न पटादेरुत्पादसमय
एव विनाशः तस्यानुत्पत्तिप्रसक्तेः । नाऽपि तद्विनाशसमये तस्यैवोत्पत्तिः अविनाशोपपत्तेः । न च
तत्प्रादुर्भावसमय एव तत्स्थितिः तद्रूपेणैवावस्थितस्यानवस्थाप्रसक्तिः प्रादुर्भावोऽयोगात् । न च
घटरूपमृत्स्थितिकाले तस्या विनाशः तद्रूपेणावस्थितस्य विनाशानुपपत्तेः । न च घटविनाशविशिष्ट- २०
मृत्काले तस्या पत्रोत्पादो दृष्टः । नाऽपि तदुत्पादविशिष्टमृत्समये तस्या एव ध्वंसोऽनुत्पत्तिप्रसङ्गत
एव युक्तः । तत्तत्स्थानाणामपि भिन्नकालत्वात् तद् द्रव्यमर्थान्तरं नानास्वभावम् न ह्यन्योन्यव्यतिरिक्त-
कालोत्पाद-विगम-प्रौव्याण्यव्यतिरिक्तमेकस्वरूपं द्रव्यमुपपद्यते तस्य तेभ्यो भेदप्रसक्तेः । न च तद्
भिन्नमेवास्तु तन्नित्यविकलस्य तस्य तथाऽनुपलब्धतोऽसंत्वेवात् । न चैकस्य द्रव्यस्याभावाद्नेकान्ता-
भाचप्रसक्तिः यतोऽभिन्नकालाश्चोत्पादादयः । नहि कुशलविनाशघटोत्पादयोर्भिन्नकालता, अन्यथा २५
विनाशात् कार्यात्पत्तिः स्यात् घटाद्युत्तरपर्यायानुत्पत्तावपि प्राक्तनपर्यायध्वंसप्रसक्तिश्च स्यात् ।
पूर्वोत्तरपर्यायविनाशोत्पादक्रियाया निराधाराया अयोगात् तदाधारभूतद्रव्यस्थितिरपि तदाऽभ्युप-
गन्तव्या । न च क्रियाफलमेव क्रियाधारः तस्य प्रागसत्त्वात्, सत्त्वे वा क्रियावैफल्यत् । तत्तत्त-
याणामभिन्नकालत्वात् तद्द्रव्यव्यतिरिक्तं द्रव्यमभिन्नं न नाना । न च घटोत्पाद-विनाशपेक्षया भिन्न-
कालतयाऽर्थान्तरत्वम् कुशल-घटविनाशोत्पादापेक्षया अभिन्नकालत्वेनानर्थान्तरत्वादेकान्त इति ३०
वक्तव्यम्, द्रव्यस्य पूर्वावस्थायां भिन्नाऽभिन्नतया प्रतीयमानस्योत्तरावस्थायामपि भिन्नाऽभिन्नतया
तस्यैव प्रतीतेरनेकान्ताऽव्याहतेः । न चाऽबाधिताऽव्यक्षादिप्रतिपत्तिविषयस्य तस्य विरोधाद्युद्भावनं
युक्तिसंगतम् सर्वप्रमाण—प्रमेयव्यवहारविलोपप्रसङ्गात् । अत एव अर्थान्तरमनर्थान्तरं
चोत्पादादयो द्रव्यात्, तद्वा तेभ्यस्तथेति प्रतिज्ञेयम् द्रव्यात् तथाभूततद्वाहकत्वपरिणतादात्म-
लक्षणात् प्रमाणादित्यपि व्याख्येयम् नहि तथाभूतप्रमाणप्रवृत्तिस्तथाभूतार्थमन्तरेणोपपन्ना धूम इव ३५
धूमध्वजमन्तरेण, संवेद्यते च तथाभूतग्राह्य-ग्राहकरूपतया अनेकान्तात्मकं स्वसंवेदनतः प्रमाणमिति
न तदपलापः कर्तुं शक्यः; अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ।

१ “तुच्छस्य हि अभावस्याभावे मृत्पिण्डोत्पादो भवेत् न तु”—वृ० टि० । २ “मृत्पिण्डरूपम्”—वृ० टि० ।
३ “यसिन्नेव समये उत्पादस्तसिन्नेव यदा विनाशस्तस्य तदा कस्य (कथम्)—त्यतिः” —वृ० टि० । ४—नाशोत्पत्तेः
वृ० विना । ५ “युद्धः”—वृ० टि० । ६ न चैक (चैव) मेकस्य वृ० । ७ “घटादि”—वृ० टि० ।
८३ सं प्र०

यद्वा देशादिविप्रकृष्टा उत्पत्ति-विनाश-स्थितिस्रभावा मित्रामित्रकाला अर्थान्तरानर्थान्तर-
रूपाः, द्रव्यत्वात् । द्रव्याव्यतिरिक्तत्वादित्यर्थः—अन्ययोत्पादादीनामभावप्रसक्तः । तेष्वो वा
द्रव्यमर्थान्तरानर्थान्तरम्, द्रव्यत्वात् । प्रतिज्ञार्थैकदेशता च हेतोर्नोशङ्कनीया द्रव्यविशेषे साध्ये
द्रव्यसामान्यस्य हेतुत्वेनोपन्यासात् ॥ ३५ ॥

५ [उक्तसार्थस्य प्रत्यक्षसिद्धेनोदाहरणेनोपोद्धलनम्]

अत्रैवाथे प्रत्यक्षप्रतीतमुदाहरणमाह—

जो आउंचणकालो सो चेव पसारियस्स वि ण जुत्तो ।

तेसिं पुण पडिवत्ती-विगमे कालंतरं णत्थि ॥ ३६ ॥

१० य आहुञ्चनकालोऽहुल्यादिद्रव्यस्य स एव तत्प्रसारणस्य न युक्तः भिन्नकालतया
 १५ आहुञ्चन-प्रसारणयोः प्रतीतेस्तयोर्भेदः, अन्यथा तयोः स्वरूपामावापत्तेरित्युक्तम् तत्तत्पर्यायामिन्न-
 स्थाहुल्यादिद्रव्यस्यापि तथाविधत्वात् तदपि मिश्रमभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा तदनुपलम्भात् अभिन्नं च
 तदवस्थयोस्तस्यैव प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । तयोः पुनरुत्पाद-विनाशयोः—प्रतिपत्तिश्च प्रादुर्भावः,
 विगमश्च विपत्तिः—प्रतिपत्ति-विगमं तत्र कालान्तरं भिन्नकालत्वमङ्गुलिद्रव्यस्य च नास्ति ।
 पूर्वपर्यायविनाशोत्तरपर्यायोत्पत्त्यङ्गुलिद्रव्यावस्थितानीनामभिन्नकालता अभिन्नरूपता च प्रतीयते एक-
 १५ सैव द्रव्यस्य तथाविवर्तात्मकस्याप्यक्षतः प्रतीतेः ।

अथवा 'कालान्तरं नास्ति' इत्यत्र 'अ'कारप्रत्ययेपादं नञश्चोपादानात् प्रतिषेधद्वयेन प्रकृतार्थगतैः कालान्तरं कालमेव उत्पादादेर्द्रव्यस्य चास्तीति कथंचिद् मेद इत्यर्थः—कथंचिद् भेदेनाऽपि प्रतिषेधः । तेनोत्पत्ति-विनाश-स्थितानां परस्पररूपपरित्यागाऽपरित्यागाग्रवृत्तप्रत्येक-ज्यात्मकैकरूपत्वेऽपि न वर्तमानपर्यायात्मकस्यैवाऽतीताऽनागतकालयोः सत्त्वम् वस्तुनिरूप्यात्मकत्वा-
२० भ्युपगमात् । अतीताऽनागतकालयोरपि तद्वृत्तेन सत्त्वे उत्पादविनाशयोरभावेन कथं ज्यात्मकत्वं तस्य भवेत् द्रव्यस्योत्पत्ति-विनाशनिमित्तत्वादीतादित्यायाः अन्यथा वर्तमानवत् तदभावात् । न च तत्पर्यायस्याऽतीताऽनागतकालयोरभावे कथं नित्यत्वमिति धाच्यम्, कथंचित् तस्याभ्युपगमात् परित्य-
क्तोपादित्यमानपूर्वोत्तरपर्यायस्यान्यत्रेपरित्यागोपादानिष्ठपुरुषवद् द्रव्यस्य विवर्तात्मकत्वात् ।
सर्वथा नित्यत्वे पूर्वोक्तद्रव्यपदेऽशाभवप्रसक्तः । सर्वथाऽनित्यत्वेऽभ्युपगमैकप्रतिभास्यपदेशादित्य-
२५ वहाराभावश्च स्यात् । न चैकानेकत्वप्रतिभासो मिथ्या । ततो यदेव ग्रिणैर् शिखरकल्पतया तदेवोत्पन्नं भूद्वयं घटादिरूपतया अवस्थितं च भूत्वेनेति ज्यात्मकं तत् सर्वथा द्रव्यमिति व्यञ्जितम् ॥ ३६ ॥

१ अर्थानुसारेण-गमेऽकालंतरं इत्यपि पाठ । २-रूपपरित्यागप्रवृत्त-वा० घा० आ० ।

३ "न सामान्यात्मनोदेति न व्येति व्यक्तमन्वयात् । व्येत्युदेति विशेषात् ते सहैकत्रोदयादि सन्त ॥

कार्योत्पाद. क्षयो हेतोर्नियमालक्षणात् पृथक् । न तौ जात्याद्यवस्थानादनपेक्षाः स्वपुष्पवत् ॥

घट-मौलि-सुवर्णार्थी नाशोत्पादस्थितिष्वयम् । शोक-प्रमोद-साध्यस्थं जनो याति सहेतुकम् ॥

पयोव्रतो न दध्यति न पयोऽति दधिव्रतः । अथोरसव्रतो नोमे तस्मात् तत्त्वं त्रयात्मकम्” ॥

—आप्तमी० खो० ५७—६० ।

अत्रत्या अष्टशती अष्टसहस्री च विलोकनीया । शास्त्रवा० स्व० ७ स्तो० १-३ । तथा,

“तथाहुमुक्त्युत्पादो न घटानाशधर्मकः । स्वर्णाज्ञ चान्य एवेति न विरुद्धं मियत्तयम् ॥

न चोत्पाद-व्ययां न स्तो ध्रौव्यवत् तद्विद्या गते । नास्तित्वे तु तयोर्ध्रौव्य तत्त्वतोऽस्तीति न प्रमा ॥

न नास्ति ध्रौव्यमप्येवमविगानेन तद्वत्ते । अस्याश्च भ्रान्ततायां न जगत्प्रभ्रान्ततागतिः ॥

उत्पादोऽभूतमवन स्वहेतुन्तरधर्मिकम् । तथाप्रतीतियोगेन विनाशस्तद्विपर्यय ॥

तत्रैतदुभयाधारस्वभावं ध्रौव्यमित्यपि । अन्यथा त्रितयाभाव एकदैकत्र किं न तत् ॥

एकैवैव रुद्वेत्तदित्यत्र यमपि स्थितम् । न्याय्यं मिश्रनिमित्तत्वात् तदमेदे न युज्यते” ॥

—शास्त्रवा० स्त० ७ श्लो० १-१४ ।

जैनवत्, गच्छ-भौमांशमभ्यामपि वस्तुनक्ष्यात्मकता स्वीक्रियते—पातञ्जलद. पा० ३ सू० १३—१ श्लो० वा० वनवा० श्लो० २०-२३ ।

स्याद्वाद् परीक्षमाणेन ज्ञान्तरक्षितेन एषा व्यात्मकता विप्र(भीमांसक)-निर्गन्ध(जैन)-कापिल(सांख्य)संमतत्वेन परीक्षिता-तत्त्वसं. कां. १७७६-७९ पृ० ५०१-५०३।

[उत्पादादित्रयं प्रत्येकं ज्ञात्मकवत् त्रैकालिकमप्यस्ति इति वदत एव यथार्थवक्तृत्वाभिधानम्]

यथोत्पाद-व्यय-स्थितीनां प्रत्येकमेकैकं रूपं ज्ञात्मकं तथा भूत-वर्तमान-भविष्यद्विरप्येकैकं रूपं त्रिकालतामासादयतीत्येतदेवाह—

उत्पन्नमानकालं उत्पन्नं ति विगयं विगच्छतं ।

द्वियं पणवयंतो त्रिकालविसयं विसेसेह ॥ ३७ ॥

उत्पद्यमानसमये एव किञ्चित् पटद्रव्यं तावदुत्पन्नम्—यद्येकतन्तुप्रवेशक्रियासमये तद् द्रव्यं तेन रूपेण नोत्पन्नं तर्ह्युत्तरत्रापि तन्मोत्पन्नमित्यस्त्यन्तानुत्पत्तिप्रसक्तस्तस्य स्यात् । न चोत्पन्नांशेन तेनैव पुनस्तदुत्पद्यते तावन्मात्रपटादिद्रव्योत्पत्तिप्रसक्तेरुत्तरोत्तरक्रियाक्षणस्य तावन्मात्रफलोत्पादने एव प्रक्षयाद् अपरस्य फलान्तरस्याऽनुत्पत्तिप्रसक्तेः । यदि च विद्यमाना एकतन्तुप्रवेशक्रिया न फलोत्पादिका, विनष्टा सुतरां न भवेत् असत्त्वात् अनुत्पत्त्यवस्थावत् न ह्यनुत्पन्नविनष्टयोरसत्त्वे १० कश्चिद् विशेषः । ततः प्रथमक्रियाक्षणः केनचिद् रूपेण द्रव्यमुत्पादयति, द्वितीयस्त्वसौ तदेव अंशान्तरेणोत्पादयति अन्यथा क्रियाक्षणान्तरस्य वैफल्यप्रसक्तेः । एकेनांशेनोत्पन्नं सद् उत्तरक्रिया-क्षणफलांशेन यद्यपूर्वमपूर्वं तद् उत्पद्येत तदोत्पन्नं भवेद् नान्यथेति प्रथमतस्तुप्रवेशाद्वारभ्यान्त्यतन्तु-संयोगावधि यावद् उत्पद्यमानं प्रवन्धेन तद्वृत्ततयोत्पन्नम्, अभिप्रेतनिष्ठारूपतया चोत्पत्त्यत इत्युत्पद्य-मानम् उत्पन्नमुत्पत्त्यमानं च भवति, एवमुत्पन्नमपि उत्पद्यमानमुत्पत्त्यमानं च भवति, तथोत्पत्त्य-१५ मानमपि उत्पद्यमानमुत्पन्नं चेत्येकैकमुत्पन्नादिकालत्रयेण यथा त्रैकाल्यं प्रतिपद्यते तथा विगच्छ-दादिकालत्रयेणाप्युत्पादादिकैकैकः त्रैकाल्यं प्रतिपद्यते । तथाहि—यथा यद् यदैवोत्पद्यते तत् तदैवोत्पन्नम् उत्पत्त्यते च । यद् यदैवोत्पन्नं तत् तदैव उत्पद्यते उत्पत्त्यते च । यद् यदैवोत्पत्त्यते तत् तदैवोत्पद्यते उत्पन्नं च । तथैव, तदैव तदैव यदुत्पद्यते तत् तदैव विगतं विगच्छद् विगमिष्यच्च । तथा, यदैव यदैवोत्पन्नं तदैव तदैव विगतं विगच्छद् विगमिष्यच्च । तथा, यदैव २० यदैवोत्पत्त्यते तदैव तदैव विगतं विगच्छद् विगमिष्यच्च । एवं विगमोऽपि त्रिकाल उत्पादादिना दर्शनीयः, तथा स्थित्याऽपि त्रिकाल एव सप्रपञ्चः प्रदर्शनीयः । एवं स्थितिरपि उत्पाद-विनाशाभ्यां सप्रपञ्चभ्यामेकैकाभ्यां त्रिकाला प्रदर्शनीयेति द्रव्यमन्योत्पात्मकतथाभूतकालत्रयात्मकोत्पाद-विनाश-स्थित्यात्मकं प्रज्ञापयंस्त्रिकालविषयमाहुर्भचज्जमीधारतया तद् विशिनष्टि । अनेन प्रकारेण त्रिकालविषयं द्रव्यस्वरूपं प्रतिपादितं भवति; अन्यथा द्रव्यस्याभावात् तद्वचनस्य २५ मिथ्यात्वप्रसक्तिरिति भावः ॥ ३७ ॥

१-प्रसक्तिरुत्तरो-भा० विना । २-णान्तरवै-वृ० ।

३ “ण भवो भंगविहीणो भंगो वा णधि संभवविहीणो । उपादो वि य भंगो ण विणा भोवेण अयेण” ॥ ८ ॥

—प्रवचनसा० पृ० १३६ ।

“एतेन कालत्रयापेक्षयाऽपि त्रिलक्षणमुपदर्शितम् तस्य अन्वितेन रूपेण कालत्रयव्यापित्वाद् अन्यथा लुप्यर्तकान्ते सर्वथाऽर्थक्रियाविरोधात् कूटस्थैकान्तपद । ततो द्रव्यपर्यायात्मकं जीवादि वस्तु कमर्थांगपदा-भाग्यक्रियान्वानुपपत्तेरिति प्रमाणोपपन्नम् । तथा च स्थितिरैव स्थासति उत्पत्त्यते विनद्भ्यति सामर्थ्यात् मिथ्या उत्पन्ना विनष्टेति गम्यते । विनाश एव स्थासति उत्पत्त्यते विनद्भ्यति स्थित उत्पन्नो विनष्ट इति च गम्यते । उत्पत्तिरैव उत्पत्त्यते विनद्भ्यति स्थसतीति न कुतश्चिद् उपरमति सोत्पन्ना विनष्टा स्थितेति गम्यते । स्थित्याद्यत्रयस्य वस्तुनो अनाद्यनन्तत्वाद् अनुपर-मसिद्धेः स्थित्यादिपर्यायाणां कालत्रयापेक्षिणामनुपरमसिद्धिः अन्यथा तस्यातल्लक्षणतत्प्रमत्तात् सत्त्वनिरोधार् । एतेन जीवादि वस्तु तिष्ठति स्थितम् स्थासति, विनश्यति विनष्टम् विनद्भ्यति, उत्पद्यते उत्पन्नम् उत्पत्त्यते चेति प्रदर्शनम् पर्यायि-तदभिन्नस्थित्यादीनामन्यथा स्थासत्यादिव्यवस्थानुपपत्तेः” —अष्टस० पृ० ११३ पं० २-१० ।

४ अत्र ‘तथा यदैव यदुत्पद्यते तत् तदैव’ इति पाठः सम्भवं भाति । “यदैवोत्पद्यमानं तदैव विगतं विगच्छद् विगमिष्यच्च” —नयोप० पृ० ४३ द्वि० पं० ८ । ५-मन्यान्यान्म—वृ० आ० हा० वि० ।

[विभागजन्यमुत्पादमनिच्छतां केषांचिद् उत्पादार्थानभिज्ञत्वरूपानम्]

नन्वर्थान्तरगमनलक्षणस्य विनाशस्यासंभवात् विभागजस्य चोत्पादस्य, तद्व्याभावे स्थितेरप्य-
भावात् तत् त्रैकाल्यं दूरोत्सारितमेवेति मन्यमानान् वादिनः प्रति तदभ्युपगमप्रदर्शनपूर्वकमाह—

द्रव्यन्तरसंजोगाहि केचि दवियस्स वेति उप्पायं ।

५ उप्पायत्थाऽकुसला विभागजायं ण इच्छंति ॥ ३८ ॥

समानजातीयद्रव्यान्तरादेव समवायिकारणात् तत्संयोगासमवायिकारण-निमित्तकारणा-
दिसव्यपेक्षाद् अवयवि कार्यद्रव्यं भिन्नं कारणद्रव्येभ्य उत्पद्यत इति द्रव्यस्योत्पादं केचन
ब्रुवते । ते चोत्पादार्थानभिज्ञा विभागजातं नेच्छन्ति ॥ ३८ ॥

[प्रतिवादिंसमतोत्पादप्रक्रियाकथनपूर्वकं सिद्धान्तसंमतस्य विभागजन्योत्पादस्य समर्थनम्]

१० कुनः पुनर्विभागजोत्पादानभ्युपगमवादिन उत्पादार्थानभिज्ञाः ? यतः—

अणुं दुअणुएंहिं दब्बे आरद्धे 'तिअणुयं' ति ववएसो ।

तत्तो य पुण विभत्तो अणु त्ति जाओ अणू होइ ॥ ३९ ॥

द्वाभ्यां परमाणुभ्यां कार्यद्रव्ये आरब्धे 'अणुः' इति व्यपदेशः परमाणुव्याख्यास्य
क्षणुकस्याणुपरिमाणत्वात् । त्रिभिर्द्रव्यैर्गणैश्चतुर्भिर्वाऽऽरब्धे 'अणुकम्' इति व्यपदेशः;

१५ अन्यथोत्पत्तानुपलब्धिनिसिद्धस्य महत्त्वस्याभावप्रसक्तेः ।

अत्र किल त्रिभिश्चतुर्भिर्वा प्रत्येकं परमाणुभिरारब्धमणुपरिमाणमेव कार्यमिति त्र्यादिपरमाणू-
नामारम्भकत्वे आरम्भवैयर्थ्यप्रसक्तिरिति द्वाभ्यां परमाणुभ्यां क्षणुकमारभ्यते । अणुकमपि न
द्वाभ्यामणुभ्यामारभ्यते कारणविशेषपरिमाणतोऽनुपभोग्यत्वप्रसक्तेः यतो महत्त्वपरिमाणयुक्तं तद्

१ अणुवत्तपहिं आरहदब्बे तियणुयं ति निहेसो । तत्तो य पुण विभत्ते अणु त्ति जाओ अणू होइ ॥

गु० सु० नू० ।

व्याख्याकारकृतार्थानुसारेण 'दुअणुएंहिं' इति पदं 'दोहि अणुएंहिं' 'वहुएंहिं दुअणुएंहिं' चैतत्त्रयबोधकं लिटं प्रति-
भाति । अतो मूलगाथाया अन्वयद्वयमेव विधातव्यम्—दु-अणुएंहिं दब्बे आरद्धे अणु त्ति ववएसो अर्थात् द्वाभ्या परमाणुभ्या
कार्यद्रव्ये आरब्धे 'अणुः' इति व्यपदेशः । पुनश्च दुअणुएंहिं दब्बे आरद्धे तिअणुयं ति ववएसो अर्थात् क्षणुकैः—त्रिभि-
र्द्रव्यैर्गणैः चतुर्भिर्वा कार्यद्रव्ये आरब्धे 'अणुकम्' इति व्यपदेशः ।

२-एहिं आरद्धदब्बे ति- गु० नू० । ३ अणुं होइ दू० आ० मा० ।

४ "यदापि द्वे द्वे क्षणुके चतुरणुकमारमेते तदापि समानं क्षणुकसमवायिना शुक्लादीनामारम्भकलम् × × × ×
यदापि बहव परमाणवो बहूनि वा क्षणुकानि क्षणुकसहितो वा परमाणु कार्यमारमते × × ×—२-२-११ ब्रह्मसू-
त्रा० पृ० ५०५-५०६ ।

"क्षणुकैर्बहुभिरारभ्यते इत्यपि नियमः न द्वाभ्याम् तस्याणुपरिमाणत्वोत्पत्तावारम्भवैयर्थ्यात्
बहुपु त्वनियमः । कदाचित् त्रिभिरारभ्यते इति त्र्यणुकमित्युच्यते कदाचित् चतुर्भिरारभ्यते कदाचित् पञ्चभिरिति यथेष्टं
कल्पना"—प्रसक्त० कं० पृ० ३२-पं० ६-९ ।

"तेभ्यस्तेषां परमाणूनां परस्परसंयोगा ततश्च द्वाभ्यां क्षणुकम् त्रिभिर्द्रव्यैर्गणैश्चतुरणुकमित्यनेन क्रमेण कार्यद्रव्यं
घटादिकमुत्पद्यते इति"—प्रसक्त० कं० पृ० १०८ पं० १५ ।

"क्षणुकस्य अणुपरिमाणं तु परमाणवानुलोपेक्षया नोत्कृष्टम् त्रसरेणपरिमाणं तु न सजातीयम् अतः परमाणौ
द्विसप्तस्या क्षणुकपरिमाणस्य क्षणुके त्रिसप्तस्या च त्रसरेणपरिमाणस्य असमवायिकारणमित्यर्थः"—कारिका० सिद्धान्तसू-
त्राणि ६० का० १११-११२ पृ० ४२९-४३० ।

उपलब्धयोग्यं स्यात् तथा चोपभोग्यं कारणवहुत्वमहत्त्वप्रचयजन्यं च महत्त्वम् । न च द्वि-विपर-
माणवारब्धे कार्यं महत्त्वम्, तत्र महत्परिमाणभावात् तेषामणुपरिमाणत्वात्, प्रचयोऽप्यवयवा-
भावान्न संभवति तेषाम् । नापि द्वाभ्यामणुभ्याम् कारणवहुत्वाभावात् न प्रचयोऽपि प्रक्षिथिलाव-
यवसंयोगाभावात् । उपलब्धते च समानपरिमाणैस्त्रिभिः पिण्डैरारब्धे कार्यं महत्त्वम् न द्वाभ्यामिति
महत्परिमाणभ्यां ताभ्यामेवारब्धे महत्त्वम् न त्रिभिरल्पपरिमाणैरारब्ध इति समानसंख्या-तुला-
परिमाणभ्यां तन्तुपिण्डाभ्यामारब्धे पटादिकार्यं प्रक्षिथिलावयवतन्तुसंयोगकृतं महत्त्वमुपलब्धते न
तद् इत्यत्रेति ।

नन्वेवं यदि कार्यारम्भस्तदा 'द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते द्वे बहूनि वा समानजातीयानि' इत्य-
भ्युपगमः परित्यज्यताम् यतो न परमाणु-द्रव्यणुकादीनामपरित्यकाजनकावस्थानामनङ्गीकृतस्वकार्य-
जननस्वभावानां च द्रव्यणुक-त्र्यणुकादिकार्यनिर्वर्तकत्वम्; अन्यथा प्रागपि तत्कार्यप्रसङ्गात् । १०

अथ न तेषामजनकावस्थात्यागतो जनकस्वभावान्तरोत्पत्तौ कार्यजनकत्वं किन्तु पूर्वस्वभाव-
व्यवस्थितानामेव संयोगलक्षणसहकारिशक्तिसङ्गात् तदा कार्यनिर्वर्तकत्वम् प्राक् तु तदभावाच्च
कार्योत्पत्तिः कारणानामविचलितस्वरूपत्वेऽपि न च संयोगेन तेषामनतिशयो व्यावर्त्यते अतिशयो
या कश्चिदुत्पाद्यते अभिन्नो भिन्नो वा संयोगस्यैवाऽतिशयत्वात् । न च कथमन्यः संयोगस्तेषामतिशय
इति चाच्यम् अनन्यस्याप्यतिशयत्वायोगात् न हि स एव तस्यातिशय इत्युपलब्धम् तस्मात् तत्संयोगे १५
सति कार्यमुपलब्धते तदभावे तु नोपलब्धत इति संयोग एव कार्योत्पादने तेषामतिशय इति न
तदुत्पत्तौ तेषां स्वभावान्तरोत्पत्तिः संयोगातिशयस्य तेभ्यो भिन्नत्वादिति, असदेतत्; यतः कार्यो-
त्पत्तौ तेषां संयोगोऽतिशयो भवतु संयोगोत्पत्तौ तु तेषां कोऽतिशय इति चाच्यम्, न तावत् स एव
संयोगः तस्याद्याप्यनुत्पत्तेः, नापि संयोगान्तरम् तस्यानभ्युपगमात्; अभ्युपगमेऽपि तदुत्पत्तावप्य-
परसंयोगातिशयप्रकल्पनायामनवस्थाप्रसक्तेः । न च क्रिया अतिशयः तदुत्पत्तावपि पूर्वोक्तदोष- २०
प्रसङ्गात् । किञ्च, अदृष्टपेक्षादात्माऽणुसंयोगात् परमाणुपु कियोत्पद्यत इत्यभ्युपगमादात्म-परमाणु-
संयोगोत्पत्तावप्यपरोऽतिशयो वाच्यः तत्र च तदेव दूषणम् । किञ्चासौ संयोगो द्रव्यणुकादिनिर्वर्तकः
किं परमाण्वाद्याश्रितः उत तदन्याश्रितः, आहोस्विद् अनाश्रित इति ? यद्याद्यः पक्षस्तदा तदुत्पत्तावा-
श्रय उत्पद्यते नवेति ? यद्युत्पद्यते तदा परमाणूनामपि कार्यत्वप्रसक्तिस्तत्संयोगवत् । अथ नोत्पद्यते
तदा संयोगस्तदाश्रितो न स्यात्, समवायस्याभावात्, तेषां च तं प्रत्यकारकत्वात् तदकारकत्वं तु २५
तत्र तस्य प्रागभावानिदृष्टेस्तदन्यगुणान्तरवत् । ततस्तेषां कार्यरूपतया परिणतिरभ्युपगन्तव्या;
अन्यथा तदाश्रितत्वं संयोगस्य न स्यात् । अन्याश्रितत्वेऽपि पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गः । अनाश्रितत्वपक्षे तु
निर्हेतुकोत्पत्तिप्रसक्तिः । अथ संयोगो नोत्पद्यत इत्यभ्युपगमस्तदा वक्तव्यम्-किमसौ सन्, उताऽसन् ?
यदि संस्तदा तन्नित्यत्वप्रसक्तिः—“सदकारणवन्नित्यम्” [वैशेषिकद० ४-१-१] इति भवतोऽभ्यु-
पगमात् तथा चासौ गुणो न भवेत्-नित्यत्वेनाऽनाश्रितत्वाद् अनाश्रितस्य च पारतक्यायोगाद् ३०
अपरतन्त्रस्य चाऽगुणत्वात् । अथाऽसन्निति पक्षस्तदा कार्योत्पत्तिप्रसङ्गः तदभावे प्राग्वद् विशि-
ष्टपरिमाणोपेतकार्यद्रव्योपत्यभावात्, तथा च जगतोऽदृश्यताप्रसक्तिरिति संयोगैकत्वसंख्या-
परिमाण-महत्त्व-परत्वाद्यनेकगुणानां तत्रोत्पत्तिरभ्युपेया कारणगुणपूर्वप्रक्रमेण कार्योत्पद्यभ्यु-
पगमात् । इष्टमेवैतदिति चेत्, ननु तेषां क आश्रय इति वक्तव्यम्, न तावत् कार्यम् तदुत्पत्तेः
प्राक् तस्याऽसत्त्वात्, सत्त्वे वोत्पत्तिविरोधात् न च प्रथमक्षणे निर्गुणमेव कार्यं गुणोत्पत्तेः प्रागस्तीति ३५

१ न च प्र—भा० मा० ।

२ किञ्च असौ संयोगो द्रव्यणुकादिनिर्वर्तकः किं परमाण्वाद्याश्रितः तदन्याश्रितः अनाश्रितो वा ? प्रथमपक्षे तदुत्पत्तावा-
श्रय उत्पद्यते नवा ? यद्युत्पद्यते तदाणूनामपि कार्यतावुपपन्नः । अथ नोत्पद्यते तर्हि संयोगस्तदाश्रितो न स्यात्, समवायप्रतिषे-
धात् तेषां च तं प्रत्यकारकत्वात् । तदकारकत्वं चानतिशयत्वात् । अनतिशयानामपि कार्यजनकत्वे सर्वदा कार्यजनकप्रसङ्गोऽ-
विशेषात् । अतिशयान्तरकल्पने चानवस्था—तदुत्पत्तावप्यपरातिशयान्तरपरिकल्पनात् । तत्संयोगसंयोगरूपतापरिमाणेन
संयोगरूपतया परिणतिरभ्युपगन्तव्या इति सिद्धं तेषां कंचिदनिश्चितम् । अन्याश्रितत्वेऽपि पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गः । अनाश्रितत्वे
तु निर्हेतुकोत्पत्तिप्रसक्तेः सदा सत्त्वप्रसङ्गात् कार्यस्यापि सर्वदा भावावुपपन्नः—“प्रमेयक० पृ० १९० प्र० पं० ६-११ ।

३-पूर्वक्रमे—वृ० आ० हा० वि० ।

वक्तव्यम् गुणसंबन्धवत् सत्तासंबन्धस्याप्याद्यक्षणे अभावतस्तत्सत्त्वासंभवात् । न चोत्पत्ति-सत्ता-
संबन्धयोरेककालतयाऽऽद्यक्षण एव सत्त्वम् तदा रूपादिगुणसमवायाभावतोऽनुपलब्धे ततस्तत्सत्ता-
संबन्धव्यवस्थापनाऽसंभवात् । न हि 'सत्' इत्युपलब्धमन्तरेण तदा तस्य सत्तासंबन्धः सत्त्वं वा
व्यवस्थापयितुं शक्यम् । न च महत्त्वादेर्गुणस्य द्रव्येण सहोत्पत्तिं तद्रव्याधेयता तद्रव्यस्य वा तदा-
५ धारता अकारणस्याश्रयत्वायोगात् । न चैककालयोः कार्यकारणभावः सत्येतरगोविषाणयोरिव
भवत्पक्षे युक्तः । तत्र कार्य-तदाश्रयः । अथाऽणवस्तदाश्रयस्तर्हि कार्यद्रव्यस्यापि त एवाश्रयः इत्येका-
श्रयो कार्य-गुणौ प्राप्तौ । तथाऽभ्युपगमेपि न तावद् युतसिद्धयोस्तयोः कुण्ड वदरवद् आश्रयाऽऽ-
श्रयिभावः अकार्यकारणप्रसङ्गात् । नाऽयुतसिद्धयोः, अयुतसिद्ध्याऽऽश्रयाश्रयिभावविरोधात् ।
तथाहि—'अपृथक्सिद्धः' इत्यनेन भेदनिषेधः प्रतिपाद्यते समवायाभावे अन्यस्यार्थस्यात्रासंभवात्,
१० 'आधाराधेयभावः' इत्यनेन चैकत्वनिषेधः क्रियते इति कथमनयोरेकत्र सद्भावः? अथ नात्राधारा-
धेयभावस्तर्हि तेषां सत्त्वम्, उत असत्त्वमिति वक्तव्यम् । यद्याद्यः पक्षस्तदा 'संयोगादिगुणात्मकाः
परमाणव एव तथाभूतं कार्यम्' इति जैनपक्ष एव समाश्रितः स्यात् । द्वितीयपक्षे तु सर्वानुप-
लब्धिप्रसक्तिः ।

यदि च परमाणवः स्वरूपापरित्यागतः कार्यद्रव्यमारम्भन्ते स्वात्मनोऽव्यतिरिक्तं तदा कार्य-
१५ द्रव्यानुत्पत्तिप्रसक्तिः । न हि कार्यद्रव्ये परमाणुस्वरूपापरित्यागे स्थूलत्वस्य सद्भावः तस्य तदभावा-
त्मकत्वात् । तस्मात् परमाणुरूपतापरित्यागेन सूक्ष्मं स्थूलकार्यस्वरूपमासादयतीति तद्रूपतापरि-
त्यागेन च पुनरपि परमाणुरूपतामनुभवतीति बलवत्त्वं पुद्गलद्रव्यपरिणतेरादिरन्तो वा न विद्यते
इति न कार्यद्रव्यं कारणेभ्यो भिन्नम् । न चार्थान्तरभावगमनं विनाशोऽयुक्त इति तद्रूपपरित्यागो-
पादानात्मकस्थितिसंभावस्य द्रव्यस्य त्रैकाल्यं नानुपपन्नम् । यथा च एकसंख्या-संयोग-महत्त्वाऽपर-
२० त्वादपिर्थायैः परमाणूनामुत्पत्तेः कार्यरूपाः परमाणवस्तथा बहुत्वसंख्या-विभागाऽप्यपरिमाण-
परत्वात्मकत्वेन प्रादुर्भावात् परमाणवः कार्यद्रव्यवत् तथोत्पन्नान्नाभ्युपगन्तव्याः, कारणान्वय-
व्यतिरेकानुविधानोपलम्ब्य कार्यताव्यवस्थानिबन्धनस्यात्रापि सद्भावादिति अयमर्थः 'तत्तो य'
इत्यादिना गाथापश्चाद्येन प्रदर्शितः । तस्माद् एकपरिमाणाद् द्रव्याद् विभक्तः विभागात्म-
कत्वेनोत्पन्नः अणुरिति अणुर्जातो भवति एतदवस्थायाः प्राक् तदसत्त्वात्, सत्त्वे वा इदानी-
२५ मिव प्रागपि स्थूलरूपकार्याभावप्रसङ्गात् इदानीं वा तद्रूपता तद्रूपविशेषात् प्राक्तनाब्रह्मायामिव
स्यात् । एवं चतुर्विधकार्यद्रव्याभ्युपगमोऽसंगतः । न च य एव कार्यद्रव्यारम्भकः परमाणवस्त एव
तद्रव्यविनाशोत्तरकालं स्वरूपेण व्यवस्थिताः कार्यद्रव्यप्रागभाव-प्रध्वंसाभावयोरेकत्वविरोधात् घट-
द्रव्यप्रागभाव-प्रध्वंसाभावसृष्टिण्ड-कपालवत् । न च प्रागभाव-प्रध्वंसाभावयोस्तुच्छरूपतया
सृष्टिण्ड-कपालरूपत्वमसिद्धम् तुच्छरूपस्याभावस्य प्रमाणाजनकत्वेन तदविषयत्वतो व्यवस्थापयितु-
३० मशक्यत्वादिति प्रतिपादनात् । न च कपालसंयोगाद् घटद्रव्यमुपजायते तद्विभागाच्च विनश्यतीति
सृष्टिण्डस्य घटद्रव्यं प्रति समवायिकारणत्वमयुक्तमिति वक्तव्यम् अद्यक्षत एव सृष्टिण्डोपादानत्वेन
तस्य प्रतीतेः अत एव घटस्य कपालसमवायिकारणत्वानुमानमध्यक्षवाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्त-
त्वेन कालालयापदिष्टम् । न चाल्पपरिमाणतन्तुप्रभवं महत्परिमाणं पटकार्यमुपलब्धमिति घटादिक-
मपि तदल्पपरिमाणानेककारणप्रभवं कल्पयितुं युक्तम् विपर्ययेणापि कल्पनायाः प्रवृत्तिप्रसङ्गात्,
३५ अध्यक्षवाधस्तु तदितरत्रापि समानः । किञ्च, परमाणूनां सर्वदैवं रूपमभ्युपगच्छन्नभावमेव तेषाम-
भ्युपगच्छेत् अकारकत्वप्रसङ्गात्-तच्च प्रागभाव-प्रध्वंसाभावविकल्पेनानाधेयातिशयत्वाद् वियत्कु-
सुमप्रवत् । तदसत्त्वे च कार्यद्रव्यस्याप्यभावः अहेतोस्तस्यासत्त्वात् । तदभावे च परापरत्वादिप्रत्यया-
देरयोगात् कालादेरप्यमूर्तद्रव्यस्याभाव इति सर्वाभावप्रसक्तिः ।

यदपि 'अर्थान्तरगमनलक्षणो विनाशोऽसंभवी परमाणुर्फण्यन्तत्वात् सर्वविनाशानाम्' इत्य-
४० मिधानम्, तदप्यसंगतम्, तथाभूतविनाशे प्रमाणाभावात् । तथाहि-न तावदध्यक्षं तत्प्रतिपादने

१-आ अभ्यु-मां० या० । २ तद्धि-वा० वा० । ३ 'तेषामपरमाणां विनाशः' । 'तेषां शरीरेन्द्रि-
याणां ह्यणुकादिविनाशक्रमेण तावद् विनाशो यावत् परमाणुरिति'-अशास्त्र० कं० ६० ५१ पं० १२-१३ ।

व्याप्रियते कपालपर्यन्तघटविनाशोपलभ्यते । नानुमानमपि, प्रत्यक्षाप्रवृत्तौ तत्र तस्याप्यप्रवृत्तेः—अध्यक्षपूर्वकत्वेन तस्य व्यावर्णनात् । आगमस्य चात्रार्थे अनुपयोगात् । परमाणु-पर्यन्ते च विनाशे घटादिष्वेते न किञ्चिदप्युपलभ्येत परमाणूनामदृश्यत्वेनाभ्युपगमात् । छिद्रघटे-नापाकनिक्षेपेन वा तेनानेकान्त इति चेत्, न; सर्वस्य पक्षीकृतत्वात् अवयविनि च छिद्रस्योत्पन्न-त्वात् तस्य च निरवयवत्वाच्चावयवे तदुत्पत्तिः परमाणुषु तदसंभवात् । पाकान्यथानुपपत्त्या परमाणु-पर्यन्तो विनाशः परिकल्प्यत इति चेत्, न; विशिष्टसामग्रीवशाद् विशिष्टवर्णस्य घटादेर्द्रव्यस्य कथं-चिद्विनाशोऽप्युत्पत्तिसंभवात् । परमाणुपर्यन्तविनाशाभ्युपगमे च तद्देशत्व-तत्संख्यात्व-तत्परि-माणत्वोपर्यवस्थापितकर्पराद्यपातप्रत्यक्षोपलभ्यत्वादीनि पच्यमाने घटे न स्युः । शून्यग्रविद्धघटे-नानेकान्तश्च परिहृत एव । न च कपालार्थी घटं भिन्नादापरमाण्वन्ते विनाशे । ततः प्रतीतिविरुद्ध-त्वाच्चासावभ्युपगन्तव्य इति ॥ ३९ ॥

[प्रतिवादिमतमाक्षिप्य प्रतिवन्दीतया खेष्टस्य विभागजन्योत्पादस्य समर्थनम्]

प्रस्तुतमेवाक्षेपद्वारेणोपसंहरत्याचार्यः—

बहुयाण एगसदे जइ संजोगाहि होइ उप्पाओ ।

णणु एगविभागम्मि वि जुज्जइ बहुयाण उप्पाओ ॥ ४० ॥

व्यणुकादीनां सति संयोगे यद्येकस्य व्यणुकादेः कार्यद्रव्यस्योत्पादो भवति—अन्यथैका-१५
भिधानप्रत्ययव्यवहारयोगात् नहि बहुषु 'एको घट उत्पन्नः' इत्यादिव्यवहारो युक्तः—'ननु'
इत्यक्षमायाम् । एकस्य कार्यद्रव्यस्य विनाशोऽपि युज्यत एव बहूनां समानजातीयानां तत्कार्य-
द्रव्यविनाशात्मकानां प्रभूततया विभक्तात्मनामुत्पाद् इति । तथाहि—घटविनाशाद् बहूनि कपालानि
उत्पन्नानीत्यनेकाभिधानप्रत्ययव्यवहारो युक्तः; अन्यथा तदसंभवात् । ततः प्रत्येकं व्यात्मकास्त्रि-
कालाश्चोत्पादादयो व्यवस्थिता इत्यनन्तपर्यायात्मकमेकं द्रव्यम् ॥ ४० ॥

२०

[एकसिन्नपि समये प्रत्येकं द्रव्यमनन्तपर्यायात्मकं प्रागुक्तरीत्या सिध्यति इत्यभिधानम्]

नन्वनन्ते काले भवत्वनन्तपर्यायात्मकमेकं द्रव्यम्, एकसमये तु कथं तत् तदात्मकमवसीयते ?
प्रदर्शितदिशा तदात्मकं तदवसीयत इत्याह—

एगसमयम्मि एगदवियस्स बहुया वि होति उप्पाया ।

उप्पायसमा विगमा ठिईउ उस्सग्गओ णियमा ॥ ४१ ॥

२५

एकसिन्न समये एकद्रव्यस्य बहव उत्पादा भवन्ति, उत्पादसमानसंख्या विगमा
अपि तस्यैव तदैवोत्पद्यन्ते विनाशमन्तरेणोत्पादस्यासंभवात् नहि पूर्वपर्यायाविनाशे उत्तरपर्यायः
प्रादुर्भावितुमर्हति; प्रादुर्भावे वा सर्वस्य सर्वकार्यताप्रसक्तिः, तदकार्यत्वं वा कार्यान्तरैरेव स्यात् ।
स्थितिपि सामान्यरूपतया तथैव नियता स्थितिरहितस्योत्पादस्याभावात् भावे वा शशशृङ्गा-
देरप्युत्पत्तिप्रसङ्गात् ॥ ४१ ॥

३०

[एकसिन्न द्रव्ये एकसमयेऽनन्तधर्मात्मकस्य दृष्टान्तेन साधनम्]

एतदेव दृष्टान्तद्वारेण समर्थयन्नाह—

काय-मण-वयण-किरिया-रूवाइ-गईविसेसओ वाचि ।

संजोयभेयओ जाणणा य दवियस्स उप्पाओ ॥ ४२ ॥

यदैवानन्तानन्तप्रदेशिकाहारभावपरिणतपुद्गलोपयोगोपजातरस-रुधिरादिरिणतवशाविर्भूत- ३५

शिरोऽङ्गुल्याद्यङ्गोपाङ्गभावपरिणतस्थूरसूक्ष्मसूक्ष्मतरादिभेदभिन्नावयवात्मकस्य कार्यस्योत्पत्तिस्तदै-
वानन्तानन्तपरमाणूपचितमनोवर्गणापरिणतिप्रतिलभ्यमनुत्पादोऽपि, तदैव वचनस्यापि कायो-
त्कृष्टतरवर्गणोत्पत्तिप्रतिलब्धवृत्तिरुत्पादः, तदैव च कायाऽऽत्मनोरन्योन्यानुप्रवेशाद् विपरीकृताऽ-
संख्यातात्मप्रदेशे कार्यक्रियोत्पत्तिः, तदैव च रूपादीनामपि प्रतिक्षणोत्पत्तिविनश्वराणामुत्पत्तिः,
५ तदैव च मिश्र्यात्वाऽविरति-प्रमाद-कपायादिपरिणतिसमुत्पादितकर्मवन्धनिमित्ताऽऽगामिगति-
विशेषाणामप्युत्पत्तिः, तदैव चोत्सृज्यमानोपादीयमानानन्तानन्तपरमाण्वापादिततत्प्रमाणसंयो-
ग-विभागानामुत्पत्तिः ।

यद्वा यदैव शरीरादेर्द्रव्यस्योत्पत्तिस्तदैव त्रैलोक्यान्तर्गतसमस्तद्रव्यैः सह साक्षात् पारंपर्येण वा
संबन्धानामुत्पत्तिः सर्वद्रव्यव्याप्तिव्यवस्थिताकाश-धर्माधर्मादिद्रव्यसंबन्धात्, तदैव च भावि-
१० स्पर्याय-परज्ञानविषयत्वादीनां चोत्पादनशक्तीनामप्युत्पादः शिरो-ग्रीवा-चक्षु-नेत्र-पिच्छोदर-
चरणायनेकाद्यवयवान्तर्भावकमयूराण्डकरसशक्तीनामिव; अन्यथा तत्र तेपामुत्तरकालमप्यनुत्पत्ति-
प्रसङ्गात् । उत्पाद-विनाश-स्थित्यात्मकाश्च प्रतिक्षणं भावाः शीतोष्णसंपर्कादिवशाद्वान्तरसूक्ष्म-
तर-तमादिभेदेन तथैव स्न-परापेक्षया युगपत् क्रमेण चोपलब्धेः । न च तर-तमादिभेदेन नव-
पुराणतया क्रमेणोपलब्धिः प्रतिक्षणं तथोत्पत्तिमन्तरेण संभवति । न चास्मादाद्यध्यक्षं निरवशेष-
१५ धर्मात्मकवस्तुग्राहकं येनानन्तधर्माणामेकदा वस्तुन्यप्रतिपत्तेरभाव इत्युच्येत अनुमानतः प्रतिक्षण-
मनन्तधर्मात्मकस्य तस्य प्रदर्शितन्यायेन प्रतिपत्तेः । सकलत्रैलोक्यव्यावृत्तस्य च वस्तुनोऽध्यक्षेण
ग्रहणे-तद्व्यावृत्तीनां पारमार्थिकतद्गमैरूपतया अन्यथा तस्य तद्व्यावृत्तताऽयोगात्-कथं नानन्त-
धर्माणां वस्तुन्यध्यक्षेण ग्रहणम् ? ॥ ४२ ॥

[आगमस्य हेतुवादाहेतुवादाभ्यां द्वैविध्येन विभजनम्]

२० इदानीं विदितनयत्वाद् विक्षिप्तप्रक्षः शिष्यो विगृह्य कथनयोग्यैः संपन्न इति तस्य विग्रहकथनो-
पदेशमाह—

दुविहो इत्यादि ।

अथवा प्रत्यक्ष-परोक्षरूपः संक्षेपतो द्विविध उपयोग आत्मनः । तत्र प्रत्यक्षोपयोगस्त्रिविधः
अवधि-मनःपर्याय-केवलभेदेन । तत्र केवलोपयोगः सकलविषयः प्राक् प्रतिपादितः । अवधि-मनः-
२५ पर्यायोपयोगस्तथसकलविषयोऽस्मादिभिरागमगम्यः । परोक्षोपयोगस्तु मति-श्रुतरूपो द्विविधः ।
तत्राक्ष-लिङ्गप्रभवमत्युपयोगस्य स्वरूपमावेदितम् । श्रुतोपयोगस्य त्वाचार्यस्तद्धेतुभूतहेत्वहेतुवाद-
भेदभिन्नागमप्रतिपादनद्वारेण स्वरूपमाह—

दुविहो धम्मावाओ अहेउवाओ य हेउवाओ य ।

तत्थ उ अहेउवाओ भविआऽभविआदओ भावा ॥ ४३ ॥

३० वस्तुधर्माणामस्तित्वादीनामासमन्ताद् वादस्तत्प्रतिपादक आगमः अहेतु-हेतुवाद-
भेदेन द्वैविध्यं प्रतिपद्यते । प्रमाणान्तरानवगतवस्तुप्रतिपादक आगमोऽहेतुवादः । तद्विपरीतस्त्वसौ
हेतुवादः-हिनोति गमयत्यर्थमिति हेतुस्तत्परिच्छिन्नोऽर्थोऽपि हेतुः, तं वदति य आगमः स
हेतुवादः । यस्तु वस्तुस्वरूपप्रतिपादकत्वेऽपि तद्विपरीतोऽसावहेतुवादो दृष्टिवादाद् प्रायेणान्यः ।
तत्र त्वहेतुवादो भव्या भव्यस्वरूपप्रतिपादक आगमः तद्विभागप्रतिपादनेऽध्यक्षादेः प्रमाणा-
मिधात्स्यात्प्रवृत्तेः-नहि 'अयं भव्यः, अयं त्वभव्यः' इत्यन्नागममन्तरेण प्रमाणान्तरप्रवृत्तिसंभवोऽस्मादाद्य-
— ।

ननु 'तद्विभागप्रतिपादकं वचो यथार्थम् अर्हद्वचनत्वात् अनेकान्तात्मकवस्तुप्रतिपादकवचो-
वत्' इत्यनुमानात् तद्विभागप्रतिपत्तौ कथं न तस्यानुमानविषयता? न; एवमप्यागमादेव तद्विभाग-
प्रतिपत्तेः—तद्व्यतिरेकेण प्रमाणान्तरस्य तत्प्रतिपत्तिनिवन्धनस्याभावात् । अर्हदागमस्य च प्रधानार्थ-
संवादनिवन्धनतरङ्गीतत्वनिश्चयेऽनुमानतोऽतीन्द्रियार्थविषये प्रामाण्यं निश्चीयत इत्यभ्युपगम्यत
एव । आगमनिरपेक्षस्य तु प्रमाणान्तरस्यासदादेस्तत्र प्रवृत्तिर्न विद्यत इत्येतावताऽहेतुवादत्वमेत-
द्विषयागमस्योच्यत इति ॥ ४३ ॥

[आगमोक्तस्य वस्तुनो हेतुद्वारा वास्तविकत्वसाधनमेव हेतुवादस्य लक्षणमिति सूचनम्]

वचनव्यापारं केवलमपेक्षायाम् क्रमः । यदा तु ज्ञान-दर्शन-चारित्र्यत्रितये यथावदनुष्ठानप्रवणः
तद्विकलश्च पुरुषः प्रतीयते तदा अनुमानगम्योऽपि तद्विभागो भवति, यथा-भव्यः अभव्यो वाऽयं
पुरुषः, सम्यग्ज्ञानादिपरिपूर्णोऽपरिपूर्णत्वाभ्याम्, लोकप्रसिद्धभव्याऽभव्यपुरुषवत् । अहेतुवादागमा-
१० वगते वा धर्मिणि भव्याऽभव्यस्वरूपे तद्वि(तद्वि)परीतनिर्णयफलो हेतुवादः प्रवर्तते । योऽयमागमे
भव्यादिरभिहितः स तथैव, यथोक्तहेतुसद्भावात् इत्याह—

भविओ सम्मदंसण-णाण-चरित्तपडिवत्तिसंपन्नो ।

णियमा दुक्खंतकडो त्ति लक्खणं हेउवायस्स ॥ ४४ ॥

भव्योऽयम्, सम्मददर्शन-ज्ञान-चारित्र्यप्रतिपत्तिसंपूर्णत्वात् उक्तपुरुषवत् । तत्परि-
१५ पूर्णत्वादेव नियमात् संसारदुःखान्तं करिष्यति कर्मव्याधेरालयन्तिकं विनाशमनुभविष्यति, तन्नि-
वन्धनसिध्दात्वादप्रतिपक्षाभ्याससात्मीयाभावात्, व्याधिनिदानप्रतिकूलाचरणप्रवृत्ततथाविधानुर-
वत् । यः पुनर्न तत्प्रतिपक्षाभ्याससात्म्यवान् नासौ दुःखान्तकृद् भविष्यति तन्निदानानुष्ठानप्रवृत्त-
तथाविधानुरवत् इति हेतुवादस्य लक्षणम् । हेतुवादश्च प्रायो दृष्टिवादः तस्य द्रव्यानुयोगत्वात्,
“राम्यदर्शन-ज्ञान-चारित्र्याणि मोक्षमार्गः” [तत्त्वार्थसू० १-१] इत्यादेरनुमानादिगम्यस्यार्थस्य तत्र २०
प्रतिपादनात् । यथा चात्रानुमानादिगम्यता तथा गन्धहस्तिप्रवृत्तिभिर्विकान्तमिति नेह प्रदर्श्यते
ग्रन्थविस्तरभयात् ॥ ४४ ॥

[जीवादितत्त्वं कथं प्रतिपादयन् सिद्धान्तस्य आराधकः कथं वा प्रतिपादयन् तस्य विराधक
इत्यभिधानम्]

“जीवाऽजीवाऽऽश्रव-वन्ध-संवर-निर्जरा-मोक्षास्तत्त्वम्” [तत्त्वार्थसू० १-४] इत्युभयवादा-
२५ गमप्रतिपादान् भावास्तथैवाऽसंकीर्णरूपान् प्रतिपादयन् सैद्धान्तिकः पुरुषः इतरस्तु तद्विरा-
धक इत्याह—

जो हेउवायपक्खम्मि हेउओ आगमे य आगमिओ ।

सो ससमयपण्णवओ सिद्धंतविराहओ अज्जो ॥ ४५ ॥

यो हेतुवादागमविषयमर्थं हेतुवादागमेन, तद्विपरीतागमविषयं चार्थमागममात्रेण प्रदर्श-
३० यति वक्ता स स्वसिद्धान्तस्य द्वादशाङ्गस्य प्रतिपादनकुशलः, अन्यथा प्रतिपादयंश्च-तदर्थस्य
प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् तत्प्रतिपादके वचस्यनास्थादिदोषमुत्पादयन्-सिद्धान्तविराधको भवति
सर्वत्रप्रणीतागमस्य निस्सारताप्रदर्शनात् तत्प्रत्यनीको भवतीति यावत् ।

तथाहि-पृथिव्यादेर्मनुष्यपर्यन्तस्य पञ्चिज्जीवनिकायस्य जीवत्वमागमेन अनुमानादिना च प्रमा-
३५ णेन सिद्धं तथैव प्रतिपादयन् स्वसमयप्रज्ञापकः, अन्यथा तद्विराधकः । यतः प्रत्यकचेतने व्रसनि-
काये चैतन्यलक्षणं जीवत्वं स्वसंवेदनाध्यक्षतः स्वात्मनि प्रतीयते, परवत्त्वपरेणानुमानतः ।

वनस्पतिपर्यन्तेषु पृथिव्यादिषु स्थावरेषु अनुमानतश्चैतन्यप्रतिपत्तिः । तथाहि—वनस्पतयश्चेतनाः,

१ “साम्प्रत वनस्पतिजीवास्तिले लिङ्गमाह—से वेमि—इमं पि जाह्वम्मयं एयं पि जाह्वम्मयं, इमं पि जुद्धिच्चम्मयं एयं पि जुद्धिच्चम्मयं; इमं पि चित्तमंतयं एयं पि चित्तमन्तयं, इमं पि छिण्णं मिलाह, एयं पि छिण्णं मिलाह; इमं पि आहारयं एयं पि आहारयं, इमं पि अणिच्चयं एयं पि अणिच्चयं, इमं पि असासयं एयं पि असासयं, इमं पि चओवचइयं एयं पि चओवचइयं, इमं पि विपरिणामधम्मयं एयं पि विपरिणामधम्मयं”—आचार० सू० अ० १ उ० ५ सू० ४६ पृ० ६५ ।

महाभारत—मनुस्मृत्योरपि वनस्पत्यादीनां सचेतनत्वमित्थं समर्थितं दृश्यते—

“भरद्वाज उवाच—

पद्मभिर्यदि भूतैस्तु युक्ता स्थावर-जङ्गमा । स्थावरणां न दृश्यन्ते शरीरे पद्म धातवः ॥

अनूष्णणामचेष्टानां घनानां चैव तत्त्वतः । वृक्षाणां नोपलभ्यन्ते शरीरे पद्म धातवः ॥

न शुण्वन्ति न पश्यन्ति न गन्ध-रसवेदिनः । न च स्पर्शं विजानन्ति ते कथं पाक्षमौतिकाः ? ॥

अश्रद्धत्वादभिलादभूमिलादवायुतः । आकाशस्याप्रमेयत्वाद् वृक्षाणां नास्ति मौतिकम् ॥

सुगुहवाच—

घनानामपि वृक्षाणामाकाशोऽस्ति न संशयः । तेषां पुष्प-फलव्यक्तिर्निर्लं ससुपपद्यते ॥

ऊष्मतो म्लायते वर्षं लक् फलं पुष्पमेव च । म्लायते शीर्यते चापि स्पर्शस्तेनात्र विद्यते ॥

वाय्वगन्धशानिनिषेधैः फलं पुष्पं विशीर्यते । श्रोत्रेण शृण्वते शब्दस्वसाच्छृण्वन्ति पादपाः ॥

बली वैद्यते वृक्षं सर्वतश्चैव गच्छति । न हृदयेष्व मागोऽस्ति तस्मात् पश्यन्ति पादपाः ॥

पुष्पापुष्पैस्तथा गन्धैर्धूपैश्च विविधैरपि । अरोगा पुष्टिताः सन्ति तस्मान्निप्रसन्ति पादपाः ॥

पादैः सलिलपानाच्च व्याधीना चापि दर्शनात् । व्याधिप्रतिक्रियस्त्राच्च विद्यते रसनं हुमे ॥

वक्त्रेणोत्सलनालेन यथोर्ध्वं जलमाददेत् । तथा पवनसंयुक्तः पादैः पिबति पादपः ॥

सुख-दुःखयोश्च प्रहणात् छिन्नस्य च विरोहणात् । जीवं पश्यामि वृक्षाणामचैतन्यं न विद्यते ॥

तेन तज्जलमादत्तं जरयत्यभिमास्तौ । आहारपरिणामाच्च ज्ञेहो बुद्धिश्च जायते” ॥—

महाभा० शान्ति० सो० प० अ० १८२ श्लो० ६-१८ पृ० २११ ।

“उद्भिज्जा-स्थावरा-सर्वे बीजकाण्डप्ररोहिण । ओषध्य फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगा ॥

सपुष्पा-फलवन्तो ये ते वनस्पतयः सृताः । पुष्पिण फलिनश्चैव वृक्षास्तुल्यतः सृताः ॥

शुक्लपुष्पं तु विविधं तथैव तृणजातयः । बीजकाण्डवृक्षयोश्च प्रताना वप्य एव च ॥

तमसा बहुरूपेण वेष्टिता कर्महेतुना । अन्तःसज्ञा भवन्त्येते सुख-दुःखसमन्विता” ॥—

मनु० अ० १ श्लो० ४६-४९ पृ० १४-१५ ।

“भक्षयति वलीवर्दान् यवान्” भक्षयति वलीवर्दान् सस्यम्” वा इत्यत्र भक्षोर्हिंसार्थं भन्यमाना पतञ्जलि—चन्द्रगोमि—देव-
नन्दि—कैयट—हेमचन्द्र—नागेश—ज्ञानेन्द्रसरस्वतीप्रमुखवैयाकरणा अपि वनस्पतेः सचेतनत्वं प्रतिपन्नाः । यथाक्रमं तद्यथा—

“अर्हिंसार्थेति किमर्थम् ? भक्षयन्ति यवान् वलीवर्दा भक्षयति वलीवर्दान् यवान्” १-४-५२ इत्यङ्गस्य सूत्रस्य
“भक्षोरर्हिंसार्थस्य” इति वार्तिके—महामाये पृ० २७५ ।

“अर्हिंसार्थमिति किम् ? भक्षयति वलीवर्दान् सस्यम्”—२-१-४९—नात्रे ।

“अर्हिंसार्थेति किम् ? भक्षयति वलीवर्दां यवम् भक्षयति वलीवर्दां यवम्—अत्र हिंसाऽस्ति वनस्पतिकायानां प्राणि-
त्वात्”—१-२-१२१-पृ० १०१ जैनेन्द्रे ।

“भक्षयन्ति यवानिति । क्षेत्रस्थानां प्ररोहायवस्थायाम् यवानां भक्षणाद् हिंसा भवति, तदवस्थया कैश्चित्तन्यस्याभ्युप-
गमाद् । परकीययवभक्षणे वा परो हिंसितो भवति । हिंसाज्ञे भक्षणेऽत्र भक्षिवर्तते”—१-४-५२ इति सूत्रस्य वार्तिकं
सप्रथम् प्रवीपः ।

“वनस्पतीनां प्रसव-प्ररोह-वृक्षादिमत्त्वेन चेतनत्वाद् तद्विशेषस्य सस्यस्य प्राणविद्योगस्तद्भक्षणात् स्वाभ्युपघातो
वाऽत्र हिंसेति भक्षोर्हिंसार्थता”—२-२-६ हैमशब्दा० ।

“पिण्ड्या अत्राणित्वाद् उदाहरणे भक्षोरर्हिंसार्थत्वम् । ननु यवानामपि अचेतनत्वात् तद्विषयस्यापि कथं हिंसार्थत्वम् ?
अत आह-क्षेत्रस्थानामिति । इदमुपलक्षणम् बीजावस्थानामपि भक्षणे हिंसासत्त्वात् । हिंसाज्ञे इति । इदमुभयसाधारणम् तत्र
आये यवान् हिंसन् भक्षयतीत्यर्थः द्वितीये तु ‘परान्’ इत्यध्याहार्यम्-परान् हिंसन् यवान् भक्षयतीत्यर्थः । अत्र आद्यमेव
युक्तं माय्यस्वरसादिखाद्”—१-४-५२ इति पाणिनीयसूत्रस्य उपर्युक्तमेव वार्तिकं समुद्रयुतयन् उद्घोषितः ।

“अर्हिंसार्थस्य किम् ? भक्षयति वलीवर्दान् सस्यम् । × × × वलीवर्दाः सस्यं भक्षयन्ति तान् भक्षयतीत्यर्थः ।
क्षेत्रस्थानां यवानां भक्ष्यमाणानां हिंसा ज्ञेया तस्याभयस्थायाम् तेषां चेतनत्वात्”—१-४-५२ सिद्धान्तकौ० तत्त्वबोधि० ।

बुद्ध्यायुर्वेदाभिहितप्रतिनियतकालायुष्कविशिष्टौपघप्रयोगसंपादितवृद्धि-हानि-क्षत-भग्नसंरोहण-प्र-
तिनियतवृद्धिपद्माद्यविकारोत्पादनाशावस्थानियतविशिष्टशरीरस्निग्धत्व-रूक्षत्व-विशिष्टदौर्हृद-चाल-
कुमार-बुद्ध्यावस्था-प्रतिनियतविशिष्टरसवीर्यविपाक-प्रतिनियतप्रदेशाहारग्रहणादिमत्स्यान्यथानुपप-
त्तेः, विशिष्टशरीररक्त-इत्याद्यनुमानं भाष्यकृतप्रभृतिभिर्विस्तरतः प्रतिपादितं तच्चैतन्यप्रसाधक-

१ वराहमिहिराचार्यग्रणीतायां बृहत् (वाराही) संहितायां वृक्षायुर्वेदविषय इत्थं वर्णितो वर्तते—

“अथ तेषां रोगज्ञानमाह—

शीतवातातपे रोगो जायते पाण्डुपत्रता । अरुद्धिश्च प्रवालानां शाखाशोभो रसहृतिः ॥ १४ ॥

चिकित्सितमर्थेतेषां क्षत्रेणादौ विगोधनम् । विटङ्गपुत्रपङ्काक्तं सेचयेत् क्षीरवारिणा ॥ १५ ॥

तथा च कादयप.—

शाखाविटपत्रैश्च छाया विहिताश्च ये । येऽपि पर्णे-फलैर्हाना रक्षाः पत्रैश्च पाण्डुरैः ॥

शीतोष्णवर्षवाताद्यैर्मलैर्व्यामिश्रितैरपि । क्षादिनां तु भवेद् रोगो द्विपानां ज्येष्ठेन च ॥

चिकित्सितेषु फलैर्व्या ये च भूयः पुनर्नवाः । दोषयेत् प्रथमं शस्त्रैः प्रलेपं दापयेत् ततः ॥

फलैर्देन विद्वान् च घृतमिश्रैश्च लेपयेत् । क्षीरतोयेन सेकः स्याद् रोहणं सर्वशास्त्रिणाम् ॥

अथ फलनाशचिकित्सितमाह—

फलनाशे कुलत्पैश्च मार्पसुद्वैस्त्रिलैर्यवैः । शतशीतपयःसेकः फलपुष्पसमृद्धये ॥ १६ ॥

अथ वृद्धपर्यप्रयोगमाह—

“अधिकान्धकृच्छ्रं स्यादके द्वे तिलाढकम् । सक्तुप्रसो जलद्रोणो गोमांसतुल्या सह ॥ १७ ॥

सप्तरात्रोपितैरैतैः सेकः कार्यो वनसते । बलीगुल्मलताना च फलपुष्पाय सर्वदा” ॥ १८ ॥

—बृहत्सं० वृक्षायुर्वेदाध्या० ५४ पृ० ७४६-७४७ ।

२ पद्माद्यविकारा इत्यमरवगन्तव्याः—

“पद्माद्यविकारा भयन्तीति वार्यायणि—जायते अस्ति विपरिणमते वर्धते अपक्षीयते विनश्यतीति”—यास्कनि०

२० ४४ पं० १३ । एतदेव विकारपङ्कपरिगणनं महामाये “भूवादयो धातवः” १-३-१ इति सूत्रे, वाक्यपदीये तृतीयकाण्डे
अथमजातिसमुद्देशीयपदत्रिंशद्व्योक्त्याख्यायाम् (तु० कां० पृ० ३१) हेमचन्द्रशब्दानुशासने “क्रियापौ धातुः” ३-३-३
इति सूत्रे च विद्यते ।

३ भाष्यकृता श्रीजिनभद्रगणेशमाश्रमणेन वनसतिपर्यन्तेषु पृथिव्यादिषु स्थावरषु अनुमानतश्चैतन्यमित्यं
आश्रितं वर्तते—

“जन्म-जरा-जीवण-मरण-रोहणा-ऽऽहार-दौर्हृद-ऽऽमय-रोग-तिगिच्छाईहि य नारि व्व सचेयणा तरवो ॥

सचेतनास्तरवः इति प्रतिज्ञा, जन्म-जरा-जीवन-मरण-क्षतसंरोहणा-ऽऽहार-दौर्हृद-ऽऽमय-तच्चिकित्सादिसद्भावात्
इति हेतुः, नारीवत् इति दृष्टान्तः । × × × × ×

छिद्रपरोदया छिद्रमेतत्संकोचयो कुलिगो व्व । आसयसचाराजो वियत्त । बलीवियाणाई ॥

सम्मादयो य साव-प्पवोह-सकोयणाईओऽभिमया । वत्तादयो य सहाद्विसयकालोवल्माओ ॥

सचेतना. स्पृष्टप्ररोदिकादयो वनस्पतयः स्पृष्टमात्रसकोचात् कुलिङ्ग-कीटादि-तद्वत् । तथा, सचेतना नव्यादयः
स्तराश्चैव इति-वृक्ष-वरणकावाश्चैव प्रति संचरणात् । तथा, शम्पादयश्चेतनलेन अभिमताः स्नाप-प्रबोध-संकोचादिमत्त्वात्
देवदत्तवत् । तथा, सचेतना बकुला-ऽऽशोक-कुसुम-विरहक-चम्पक-तिलकादयः शब्दादिविषयकालोपलम्भात्—शब्द-
रूप-गन्ध-रस-स्पर्शविषयाणां काले प्रस्तावे उपभोगस्य यथासंख्यमुपलम्भादित्यर्थः यज्ञदत्तवदिति । एवं पूर्वमपि वौहदादि-
लिङ्गेषु कृष्णाण्ड-बीजप्रकादयो वनसतिविशेषाः पक्षीकर्तव्या इति ।

अथ सामान्येन तरुणाम् पृथ्वीविशेषाणां च विद्वमादीनां सचेतनलसाधनायाह—

मंसंकुरो व्व समाणजादृक्कुरोवल्मावो । तरुण-विद्रुम-लवणो-वल्मादयो सासमावत्था ॥

तरुण, तथा विद्रुम-लवणो-पलादयश्च स्नाश्यावस्था. खजन्मस्थानगताः सन्तश्चेतनाः छिन्नानामप्यमीषां पुनस्तैस्तानां
एव समानजातीयाङ्कुरोत्थानात् अशोमांसाङ्कुरवत् । × × ×

अथोदकस्य सचेतनलं साधयितुमाह—

भूमिक्खयसामावियसभवओ,दहुरो व्व जलमुत्तं । अहवा मच्छो व्व सभाववोमसंभूयपायाओ ॥

मित्यनुमानतस्तेषां चैतन्यमात्रं सिध्यति । साधारण-प्रत्येकशरीरत्वादिकंस्तु भेदः—

“गूढस्तिर-संधि-पव्वं समभंगमहीरगं च छिण्णरुहं । साधारणं सरीरं तच्चिवरीयं च पत्तेयं ॥”
[जीवविचा० गा० १२]

इत्याद्यागमप्रतिपाद्य एव ।

- ५ जीवलक्षणव्यतिरिक्तलक्षणास्त्वजीवा धर्माऽधर्माऽऽकाश-काल-पुद्गलभेदेन पञ्चविधाः । तत्र पुद्गलास्तिकायव्यतिरिक्तानां स्वतो मूर्तिर्मद्रव्यसम्बन्धमन्तरेणात्मद्रव्यवदमूर्तत्वाद् अनुमानप्रत्ययाव-
सेयता । तथाहि—गति-स्थित्यवगाहलक्षणं पुद्गलास्तिकायादिकार्यं विशिष्टकारणप्रभवम्, विशिष्टका-

भौममम्म- सचेतनमुक्ताम् क्षतभूमिसजातीयसामाविकस्य तस्य संगवात् दर्दुरवत् । अथवा, सचेतनमन्तरिक्षमम्मः
अप्रादिविकारस्वभावसंभूतातात् अत्यवदिति ।

तेजोऽनिलावधिकृत्याह—

अपरप्रेरितयित्यानियमितदिग्गमणोऽणिलो गो व्व । अनलो आहाराजो विद्धि-विगारोवल्ममाजो ॥

सात्मको वायु अपरप्रेरितयित्यानियमितदिग्गमणात् गोवत् । तथा, सात्मक तेजः आहारोपादानात् तद्बद्धौ विकारवि-
शेषोपलम्भाच्च नरवत्”—विशेषा० भा० गा० १७५३-१७५८ पृ० ७४४-७४६ ।

तथा, पृथिव्यादिवनस्पत्यन्तानां स्थावराणां स्पष्टतया श्रोत्रादीन्द्रियरहितत्वेऽपि श्रोत्रादीन्द्रियजोऽनुभवो विलोक्यत
एव अत एव वनस्पत्यन्तानां तेषां सचेतनत्वं साधितं पुरातनैः । स्थूलतया इन्द्रियरहितत्वेऽपि वनस्पतिषु केपा केपा वृक्षा-
णामसदादिवत् कीदृश कीदृशोऽनुभवो जायते तदेतत् सर्वं सविस्तरं तेनैव भाष्यकृता भाष्यटीकाकृता चैत्यमुपदर्शितम्—

“अहं सुहुमं भाविदियानां दम्बिदियावरोहे वि । तह दव्वसुयाभावे भावसुयं पटियवाहेणं ॥

इह केवलिनो विहाय शेषसंसारिजीवानां सर्वेषामप्यतिलोक-बहु-बहुतर-बहुतमादितारतम्यभावेन द्रव्येन्द्रियेभ्यस्तत्त्वपि
लब्धीन्द्रियपञ्चकावरणक्षयोपशमं समस्तेवेति परममुनिवचनम् । ततश्च यथा येन प्रकारेण पृथिव्यादीनामेकेन्द्रियाणां
श्रोत्र-चक्षु-श्राण-रसनलक्षणाणां प्रत्येकं निर्दुष्टपकरणरूपाणां द्रव्येन्द्रियाणां तत्प्रतिबन्धककर्मकृतत्वादवरोधेऽप्यभावेऽपि
सूक्ष्ममव्यक्तं लक्ष्युपयोगरूपं श्रोत्रादिभावेन्द्रियज्ञानं भवति लब्धीन्द्रियावरणक्षयोपशमसंभूताऽणीयसी ज्ञानशक्तिर्भवतीत्यर्थः ।
तथा तेनैव प्रकारेण द्रव्यश्रुतस्य द्रव्येन्द्रियस्थानीयस्याभावेऽपि भावश्रुत भावेन्द्रियज्ञानरूपं पृथिव्यादीनां भवतीति प्रतिपत्त-
व्यमेव । इदमुक्तं भवति—एकेन्द्रियाणां तावत् श्रोत्रादिद्रव्येन्द्रियाभावेऽपि भावेन्द्रियज्ञानं किञ्चिद् दृश्यत एव वनस्पत्यादिषु
स्पष्टतल्लिप्तोपलम्भात् । तथाहि—कलकण्ठोद्ग्रीर्णमधुरपञ्चमोद्गारभ्रवणात् सद्यः कुसुम-पल्लवादिप्रसरो विरहकवृक्षादिषु भ्रवणे-
न्द्रियज्ञानस्य व्यक्तं लिङ्गमवलोक्यते । तिलकादितरुषु पुनः कमनीयकामिनीकमलदलरीर्षशरदिन्दुधवलोलोचनकटाक्षविक्षेपात्
कुसुमाद्याभिर्भावश्चक्षुरिन्द्रियज्ञानस्य । चम्पकाद्यादिषु तु विविधसुगन्धिगन्धवस्तु निकुरम्भोन्मिभ्रविमलशीतलसलिलसेकात्
तत्प्रकटनं प्राणैन्द्रियज्ञानस्य । वक्रुलादिभूरुहेषु तु रम्भातिशायिप्रवररूपवरतरुणामासिनीमुखप्रदत्तलच्छुखादुसुरभिवाहणी-
गण्डूपास्त्रादनात् तदाविष्करणं रसनेन्द्रियज्ञानस्य । कुरवकादिविटपिषु अशोकादिद्रुमेषु च घनपीनोन्नतकठिनकुचकुम्भविभ्र-
मापप्राजितकुम्भीनकुम्भरन्मणिवलयकण्ठकण्डुगारणभूषितभव्यमामिनीमुखलताऽवगृह्णन्नुखाद् निधिपृष्ठपरागचूर्णशोणतल-
तत्पादकमलपार्णिपराहृद्यं क्षितिं प्रसून-पल्लवादिप्रभव स्पर्शनेन्द्रियज्ञानस्य स्पष्टं लिङ्गमभिनीदृश्यते । ततश्च यथेतेषु द्रव्ये-
न्द्रियासत्त्वेऽप्येतद् भावेन्द्रियजन्यं ज्ञानं सकलजनप्रसिद्धमस्ति तथा द्रव्यश्रुताभावे भावश्रुतमपि भविष्यति । इदमेतद् हि
जलाद्याहारोपजीवनाद् वनस्पत्यादीनामाहारसङ्गा, सकोचनवल्पादीनां तु हस्तस्पर्शोद्भिदीला अवयवसकोचनादिभ्यो भयसङ्गा,
विरहक-तिलक-चम्पक-केशराऽशोकादीनां तु मैथुनसङ्गा दर्शितैव, विल्व-पल्लावादीनां तु निधानीकृतद्रविणोपरिपादमोचना-
दिभ्यः परिग्रहसङ्गा । न चैतां सङ्गा भावश्रुतमन्तरेणोपपद्यन्ते । तस्माद् भावेन्द्रियपञ्चकावरणक्षयोपशमाद् भावेन्द्रियपञ्चक-
ज्ञानवद् भावश्रुतावरणक्षयोपशमसङ्गावाद् द्रव्यश्रुताभावेऽपि यच्च यावच्च भावश्रुतमस्त्येव एकेन्द्रियाणामित्यलं विस्तरेण”—
विशेषा० भा० गा० १०३ पृ० ६८-६९ ।

१ साधारण-प्रत्येकशरीरधारिणा वनस्पतीनां सलक्षणं सविस्तरं विवेचनं प्रज्ञापना (पञ्चवणा) द्यूततोऽवबोद्धव्यम्—
५० १ सू० २२-२६ पृ० ३०-३९ ।

२ “अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गलाः । १ । कालवैलेके” ॥३८॥—तत्त्वार्थ० अ० ५ ।

३ “गति-स्थित्युपग्रहो घर्षाधर्माद्योत्पन्नः । १७ । आकाशस्यावगाहः” ॥१८॥—तत्त्वार्थ० अ० ५ ।

यैवात्, शास्त्रयङ्गुरादिकार्यवत्, यश्चासौ कारणविशेषः स धर्माऽधर्माऽऽकाशलक्षणो यथासंख्य-
मवसेयः। कालेऽस्तु विशिष्टपरापरप्रत्ययादिलिङ्गानुमेयः। पुद्गलास्तिकायास्तु प्रत्यक्षाऽनुमानलक्षणप्र-
माणद्वयगम्यः। यस्तेषां धर्मादीनामसंख्येयप्रदेशात्मकत्वादिको विशेषः तद्व्यदेशानां च सूक्ष्म-सूक्ष्म-
तरत्वादिको विभागः। स “कालो य होइ सुहुमो” [] इत्याद्यागमप्रतिपाद्य एव,
नागमनिरपेक्षयुक्त्यवसेयः। एवमाश्रवादेष्वपि तत्त्वेषु युक्त्याऽऽगमगम्येषु युक्तिगम्यमंशं युक्ति^५
एव, आगमगम्यं तु कैवल्यगत एव प्रतिपाद्यन् स्वसमयप्रज्ञापकः, इतरस्तु तद्विराधक इति प्रज्ञा-
पकलक्षणमवगन्तव्यम् ॥ ४५ ॥

[हेतुसाध्यमर्थं हेतोरेव इतरं चागमत एव साध्यतो नयवादः शुद्धो नान्यस्य इति कथनम्]
यो हेतुसाध्यमर्थं हेतुना साधयति आगमसिद्धं च आगमेन, तस्य नयवादः परिशुद्धः नान्यस्ये-
त्येतदेवाऽऽह—‘परिशुद्ध’—इत्यादि । १०

यथा वस्तुधर्मप्रतिपादकोऽहेतु-हेतुवादप्रमेद आगमो चावय-नयरूपः परिशुद्धेतरमेवेन द्विरु-
पतां प्रतिपद्यते इत्याह—

परिसुद्धो नयवाओ आगममेत्तत्थसाहओ होइ ।

सो चैव दुष्णिगिण्णो दोष्णि वि पक्खे विधम्महे ॥ ४६ ॥

परि समन्तात् शुद्धो नयवादः यदा विवक्षिताऽविवक्षितानन्तरूपात्मकवस्तुप्रतिपादकं १५
नयवाक्यं प्रवर्तते 'स्यान्नित्यम्' इत्यादिकं तदा भवति, प्रमाणपरिशुद्धागमार्थमात्रस्य न्यूनाधि-
क्यव्यच्छेदेन प्रतिपादनात् अधिकस्याऽसंभवेन न्यूनस्य च नयानामसर्चाथैवप्रसङ्गतोऽर्थस्य परिशुद्धा-
गमविषयत्वायोगात् । स एव नयवादः इतरूपनिरपेक्षैकरूपप्रतिपादकत्वेन यदा दुर्निक्षिप्तः
प्रमाणविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वेनाऽवतारितस्तदा द्वितीयधर्मनिरपेक्षस्य प्रतिपाद्यधर्मस्याऽप्यभावतोऽप्र-
तिपादनाद् अपरिशुद्धो भवति, प्रमाणविरुद्धस्य तथातदर्थस्य व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात् ॥ ४६ ॥ ३०

[अपरिशुद्धनयवादरूपपरसमयानां संख्यानम्]

अपरिशुद्धश्च नयवादः परसमयः स कियद्भेदो भवति ? इत्याह—

जावह्या वयणवहा तावह्या चव होंति णयवाया ।

जावह्या णयवाया तावह्या चेव परसमया ॥ ४७ ॥

अनेकान्तात्मकस्य वस्तुन एकदेशस्य यद् अन्यनिरपेक्षस्याऽवधारणम् अपरिशुद्धो नयः, ताव-२५
न्मात्रार्थस्य वाचकानां शब्दानां यावन्तो मार्गाः—हेतवो नयाः—तावन्त एव भवन्ति नय-
वादास्तत्प्रतिपादकाः शब्दाः । यावन्तो नयवादास्तावन्त एव परसमया भवन्ति स्वेच्छाप्र-
कल्पितविकल्पनियन्धनत्वात् परसमयानां परिमितिर्न विद्यते । ननु यद्यपरिमिताः परसमयाः कथं त-
न्निवन्धनभूतानां नयानां संख्यातियमः “नैगम-संग्रह-व्यवहारजुस्त्व-शब्द-समभिरूढैवभूता नयाः”

१ “वर्तना परिणामः क्रिया परत्वापरत्वे च कालस्य” । २२ ।—तत्त्वार्थ० अ० ५ ।

२-ब्रह्मादिका-बृ० आ० हा० वि० ।

“रूपिणः पुद्गलाः । ४ । शरीरवाहमनःप्राणापानाः पुद्गलानाम् । १९ । सुप्त-दुःख-जीवित्त-मरणोपप्रहाश्च” । २० ।

—तत्त्वार्थ० अ० ५ ।

३ “नित्यावस्थितानि अरुपाणि । ३। आऽऽकाशदेवद्वयाणि । ५। निष्क्रियाणि च । ६। असंख्येयाः प्रदेशा धर्माधर्मयो । ७। जीवस्य च । ८। आकाशस्याऽनन्ता । ९। संख्येयासंख्येयाश्च पुद्गलानाम् । १०। लोकाकाशेऽवगाहः । ११। धर्माधर्मयोः कृते । १३। एकप्रदेशादिषु आज्ञः पुद्गलानाम् । १४। असंख्येयमागादिषु जीवानाम्” । १५।

—सत्त्वार्थ० अ० ५ ।

[तत्त्वार्थसू० १-३३] इति श्रूयते ? न, स्थूलतस्तच्छ्रुतेः, अवान्तरमेवेन तु तेषामपरिमितत्वमेव स्वकल्पनाश्लिष्यदितविकल्पानामनियतत्वात् तदुत्थप्रवादानामपि तत्संख्यापरिमाणत्वात् ॥ ४७ ॥

[कं कं नयमाश्रित्य कस्यः समयः प्रस्थित इति प्रश्नस्य व्याकरणम्]

ननु कं नयमाश्रित्य कः परसमयः प्रवृत्तः ? को वा कस्य विषयः ? इत्याह—

५ जं काचिलं दूरिसणं एयं दन्वद्वियस्स वत्तन्वं ।

सुद्धोअणतणअस्स उ परिसुद्धो पज्जवविअप्पो ॥ ४८ ॥

यत् काचिलं दर्शनं सांध्यमतम् एतद् द्रव्यास्तिकनयस्य वक्तव्यम्—तद्विषयविषयम् तदुत्थापितं चेति भावः—शौद्धोदनेस्तु परिशुद्धः पर्यायविशेष एव वक्तव्यः—परिशुद्धपर्यायास्तिकनयविशेषविषयं तदुत्थापितं च सौगतमतमित्यभिप्रायः । मिथ्यास्वरूपनयप्रभवत्वाद् अनयो-
१० मिथ्यात्वं प्राक् प्रदर्शितमेव ॥ ४८ ॥

[द्रव्यास्तिक-पर्यायास्तिकोभयाश्रितस्यापि वैशेषिकसमयस्य कथं मिथ्यात्वमिति प्रश्नस्य प्रतिवचनम्]

ननु भवतु परस्परनिरपेक्षैकैकनयावलम्बिनोः साहच्य-सौगतमतयोर्मिथ्यात्वम्, कणमुगमतस्य तु द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकनयद्वयावलम्बिनः कथं मिथ्यात्वम् ? इत्यत्राह—

१५ दोहि वि णएहि णीअं सत्थमुल्लएण तह वि मिच्छत्तं ।

जं सविसअप्पहाणत्तणेण अण्णोण्णनिरवेक्खा ॥ ४९ ॥

द्राभ्यामपि द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकनयाभ्यां प्रणीतं शास्त्रम् उल्लेकेन वैशेषिकशास्त्र-
प्रणेना, द्रव्य-गुणादेः पदार्थपट्टकस्य नित्यानित्यैकान्तररूपस्य तत्र प्रतिपादनात् ।

[कणादोक्तपदपदार्थान्वयस्याया उपन्यासः]

२० तथाहि—द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायाख्याः पदेव पदार्थाः, न्यूनाऽधिकप्रतिपाद-
कप्रमाणाभावे परस्परविकल्परूपपदपदार्थव्यवस्थापकप्रमाणविषयत्वात्, उभयाभिमतघटादिपद-
पदार्थवत् । तत्र पृथिव्यप्-तेजो-वाय्वाकाश-काल-दिगात्म-मनांसि नवैव द्रव्याणि । 'पृथिवी आपः
तेजो वायुः' इत्येतत् चतुःसंख्यं नित्याऽनित्यमेदाद् द्विप्रकारं द्रव्यम्, तत्र परमाणुरूपं नित्यम्
“सदकारणवन्नित्यम्” [वैशेषिकद० ४-१-१] इति वचनात्, तदारब्धं तु ह्यणुकादि कार्यद्रव्य-
२५ मनित्यम् । आकाशादिकं तु नित्यमेव, अनुत्पत्तिमत्त्वात् । एषां च द्रव्यत्वामिसंबन्धाद् द्रव्यरूपताः,
द्रव्यत्वामिसंबन्धश्च द्रव्यत्वसामान्योपलक्षितसमवायः, तत्समवेतं वा सामान्यम्, एतच्चेतरव्यवच्छे-
दकमेपां लक्षणम् । तथाहि—पृथिव्यादीनि मनःपर्यन्तानि इतरेभ्यो भिद्यन्ते 'द्रव्याणि' इति वा
व्यवहर्तव्यानि द्रव्यत्वामिसंबन्धात्, यानि तु नैवम् न च तानि द्रव्यत्वामिसंबन्धवन्ति, यथा
गुणादिवस्तूनि, इति केवलव्यतिरेकिहेतुबलात् पृथिव्यादीनि द्रव्याणि गुणादिभ्यो व्यावृत्तरूपाणि
३० सिद्धानि । पृथिव्यादीनामपि मेदवतां पृथिवीत्वामिसंबन्धादिकं लक्षणसितरेभ्यो मेदव्यवहारे
तच्छब्दवाच्यत्वे वा साध्ये केवलव्यतिरेकिरूपं द्रव्यम् । अमेदवतां त्वाकाश-काल-दिग्द्रव्याणाम-
नादिसिद्धतच्छब्दवाच्यता द्रव्या । नवैव चैतानि द्रव्याणि, न्यूनाधिकत्वप्रतिपादकप्रमाणाभावे

१ घ० २९६ पं० ८ तथा घ० ३८७ पं० १८ । २ दोहिं वि णएहिं गु० सू० ।

३ कणादपरमात्र उल्लेखहर्षैतान्तावबोध्य वायुपुराणसिद्धानुसन्धेयम्—अ० २३ श्लो० २०३ ।

४ मूलग्रन्थकृता दिवाकरेण वैशेषिकाश्रानि ध्यन्दभूता वैशेषिकद्वान्त्रिकाऽपि रचिताऽस्ति सा च तद्विचिताऽ

द्वान्त्रिकाश्च चतुर्दशी पर्वते एषाऽपि प्रस्तुतविषयसादृश्यावबोध्य सुसुल्लभिरत्रावगन्तव्या भवेत्—द्वान्त्रिका-
५० १८-१९ ।

अत्र द्रव्यादिपदार्थस्वरूपं सविस्तरमवबोधकमेव समर्थं वैशेषिकदर्शनं सभार्थं सकन्दलिकं चानुसन्धेयम् ।

परस्परव्यावृत्तनवलक्षणयोगित्वात्, उभयाभिमतनवघटादिवत् । एवं रूपादयश्चतुर्विंशतिर्गुणाः । उत्क्षेपणादीनि पञ्च कर्माणि । पराऽपरभेदमिदं त्रिविधं सामान्यमनुगतज्ञानकारणम् । नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषा अत्यन्तव्यावृत्तबुद्धिहेतवः । अयुतसिद्धानामाधारोऽऽधारभूतानाम् 'इह' इतिप्रत्ययहेतुर्यः संवन्धः स समवाय एको व्यापकश्च । अत्र च पदार्थपट्टके द्रव्याणि गुणाश्च केचिन्नित्या एव, केचित् त्वनित्या एव । कर्म अनित्यमेव । सामान्य-विशेष-समवायास्तु नित्याऽप्येति पदार्थव्यवस्था । ततश्चैतत् शास्त्रं तथापि मिथ्यात्वम्, तत्प्रदर्शितपदार्थपट्टस्य प्रमाण-वाधितत्वात् ।

[कणादोक्तां तत्त्वव्यवस्थां निरसितुं पूर्वं द्रव्यपदार्थस्य खण्डनम्]

यतश्चतुःसंख्यं पृथिव्यादिद्रव्यं परमाणुरूपं यन्नित्यमुपवर्णितम्, तदसंगतम्; एकान्ताऽक्षणि-कत्वे क्रम-योगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात् तल्लक्षणं सत्त्वं ततो व्यावर्तते, ततश्च असत्त्वमेव तस्य । १० ये हि च स्थूलकार्यद्रव्यकारणभूतानामपूनां तज्जनकैकस्वभावता तदा तत्कार्याणां सकृदेव सर्वेषामुत्पत्तिप्रसक्तिः अविकलकारणत्वात् । तथा च प्रयोगः—येऽविकलकारणास्ते सकृदेवोत्पद्यन्ते, यथा समानोत्पादा बहवोऽङ्कुराः, अविकलकारणाश्च परमाणुकार्यत्वेनाऽभिमता भावा इति स्वभावहेतुः । अविकलकारणस्याप्यनुत्पादे सर्वदाऽनुत्पत्तिप्रसक्तिः विशेषाभावात् इति विपर्यये बाधकं प्रमाणम् । स्यादेतत्, समवाय्यसमवायि-निमित्तभेदात् त्रिविधं कारणम्, यत्र हि कार्यं समवेति तत् समवा-१५ यिकारणम् यथा-द्व्यणुकस्य अणुद्वयम् । यच्च कार्यैकार्यसमवेतम् कार्यकारणैकार्यसमवेतं वा कार्यं उत्पादयति तद् असमवायि कारणम् यथा-पटावयविद्व्याररमे तन्तुसंयोगः, पटसमवेतरूपाधाररमे पटोत्पादकतन्तुरूपादि च । शेषं तु उत्पादकं निमित्तकारणम् यथा—अष्टाऽऽकाशादि । तत्र संयो-गादेरपेक्षणीयस्य असंनिघेरविकलकारणत्वमसिद्धम्, असदेतत्; संयोगादिनाऽनाधेयातिशयत्वात्

१-शक्तिगु-बृ० विना । २ पृ० ६५६ पं० २३ ।

३ प्रस्तूयमानेषा सपूर्वपक्षा सममाऽपि वैशेषिकाभिमतद्रव्य-गुणादितत्त्वपरीक्षणचर्चाऽविकलतया तत्त्वसंप्रवृत्तिप्रमाणं विद्यते-पृ० १८५ का० ५४७-पृ० २७४ का० ८६६ ।

सैव च क्वचित् क्वचित् शब्दसाम्येन क्वचिद्यान्याऽपि भङ्ग्या अर्थसाम्यमजहती न्यायकुसुदचन्द्रोदये, प्रमेयकलमा-र्तहेतुं स्थाद्वादरत्नाकरे च विद्यते-लि० पृ० ११६ द्वि० पं० ३-पृ० १७४ द्वि० पं० १० । पृ० १५६ प्र० पं० ८-पृ० १८८ द्वि० पं० १३ । पृ० ८३७ पं० २०-पृ० ९७० पं० १५ ।

४ "तत्र नित्याणुरूपानामसत्त्वमुपपादितम् । नि शेषवस्तुविषयक्षणभङ्गप्रसाधनात्" ॥

—तत्त्वसं० का० ५५१ पृ० १८६ ।

५ "नित्ये सकलाः स्थूला जायेरन् सकृदेव हि । संयोगादि न चापेक्षं तेषामस्त्यविशेषतः" ॥

—तत्त्वसं० का० ५५२ पृ० १८६ ।

६ बाधक प्र-बृ० आ० हा० वि० । "समप्रकारणस्याप्यनुत्पादे सर्वदैवानुत्पादप्रसङ्गो विशेषाभावादिति बाधकं प्रमाणम्"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १८६ पं० २० ।

७ "ननु समवायि-असमवायि-निमित्तभेदात् त्रिविधं कारणं कार्यजनमिति व्याश्रित्यते । यत्र हि कार्यं समवेति तत् समवायि कारणम् यथा द्रव्यणुकस्य अणुद्वयम् । यच्च कार्यैकार्यसमवेतं कार्यकारणैकार्यसमवेतं वा कार्यं ससुत्पादयति तद् असमवायि कारणम् यथा पटाररमे तन्तुसंयोगः पटसमवेतरूपाधाररमे पटोत्पादकतन्तुरूपादि च शेषं तु उत्पादकं निमित्तकारणम् यथा अष्टाकाशादि" इत्यादि—न्यायकुसुद० लि० पृ० ११८ प्र० पं० १२-द्वि० पं० १-२ । प्रमेयक० पृ० १५९ द्वि० पं० १५-१ ।

८ "असमवेतं तु यद् यस्य कारणभावं प्रतिपद्यते तद् असमवायिकारणम् यथा अवयविद्व्याररमेऽवयवसंयोगः"

—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १८६ पं० २२ ।

९ "परिशेषं तु कारणं निमित्तकारणम् तच्च धर्मादय इत्ययमेवां विभागः"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १८६ पं० २४ ।

नित्यतया अणूनां तदपेक्षत्वायोगात् । न च तैर्नु-करणादीनां कार्याणां सकृत् प्रादुर्भाव उपलभ्यते तस्माद् विपर्ययः । तथा च प्रयोगः—ये क्रमवत्कार्यहेतवस्तेऽनित्याः, यथा-क्रमवदङ्कुरादिनिर्वर्तका बीजादयः, तथा च परमाणव इति स्वभावहेतुः । यदपि अविद्धकर्णोक्तमणूनां नित्यत्वसाधकं प्रमाणम्—“परमाणूत्पादकाभिमतं कारणं सद्धर्मोपेतं न भवति, सत्त्वप्रतिपादकप्रमाणविषयत्वात्, ५ शशशृङ्गवत्” [] इति । तत्र कुविन्दादेरणूत्पादकारणस्य सत्त्वप्रतिपादकप्रमाण-विषयत्वाद् असिद्धो हेतुः । यथा च पटादयः परमाण्वात्मकाः कुविन्दोत्पाद्यास्तथा प्रदर्शयिष्यामः । देश-काल-स्वभावविप्रकृष्टानां च भावानां सद्रूपलम्भकप्रमाणनिवृत्तावपि सत्त्वाविरोधाद् अनैकान्ति-कश्च हेतुः । ततो न अण्वनित्यत्वप्रसाधकानुमानप्रतिज्ञाया अनुमानवाधा । न च ‘यत एव प्रमाणात् परमाणवः प्रसिद्धाः तत एव नित्यत्वधर्मोपेता अपि ते’ इति तद्गाहकप्रमाणवाधितत्वात् तदनित्यत्व- १० प्रसाधकानुमानस्याऽनुत्थानम् प्रमाणतोऽप्रसिद्धौ चाणूनामाश्रयाऽसिद्धतया तत् इति वाच्यम्, सर्वस्य प्रमाणविषयस्य अनित्यत्वधर्मोपेतस्यैव तद्विषयत्वात् अन्यथाभूतस्य तदजनकत्वे तद्विषयत्वा-नुपपत्तेः “नाऽकारणं विषयः” [] इति प्रसाधितत्वात् । नित्यस्य चाऽकारणत्वात् । तन्न चतुःसंख्यं परमाण्वात्मकं नित्यद्रव्यं संभवति ।

नापि तदारब्धमवयवि द्रव्यं संभवति, गुणावयवव्यतिरिक्तस्य तस्याऽनुपलम्भात् न हि शुक्ला- १५ दिगुणेभ्यः तन्वाद्यवयवभ्यश्च अर्थान्तरभूतं पटादि द्रव्यं चक्षुरादिज्ञानेऽवभासते । न च अवयविनो द्व्यणुकादेरनुपलम्भे परमाणूनां विविक्तस्वरूपाणामुपलम्भाऽविषयत्वाद् प्रतिभासाऽभावप्रसक्तोः आश्रयाऽसिद्धतया अवयव्यादिनिषेधकप्रसङ्गसाधनप्रयोगानुपपत्तिः इति वक्तव्यम्, परमाणूनामेव विशिष्टाकारतयोत्पन्नानां प्रतिभासविषयतया आश्रयासिद्धताद्यनुपपत्तेर्न प्रयोगानुपपत्तिः । एवं च यद् उपलब्धिलक्षणप्राप्तं सद् यत्र नोपलभ्यते तत् तत्र नास्ति, यथा-कचित् प्रदेशविशेषे घटादिरनु- २० पलम्भविषयः, गुणाऽवयवार्थान्तरभूतो गुण्यवयवी च दृश्यत्वेनाऽभिमतः नोपलभ्यते च तत्रैव देशे इति स्वभावानुपलब्धिः । न च हेतोर्विशेषणमसिद्धम्, “महति अनेकद्रव्यवत्त्वात् रूपाच्चोपलब्धिः” [वैशेषिकद० ४-१-६] इति वचनात् तयोर्दृश्यत्वेनाऽभ्युपगमात् ।

ननु गुणव्यतिरिक्तो गुणी उपलभ्यत एव तद्रूपादिगुणाग्रहणेऽपि तस्य ग्रहणात् । तथाहि—मन्दमन्दप्रकाशे तद्वत्तत्तितादिरूपानुपलम्भेऽपि उपलभ्यते वलाकादिः, स्वगतशुक्लगुणाग्रहणेऽपि च २५ सन्निहितोपधानावस्थायाम् गृह्यते स्फटिकोपलः, तथाऽऽप्रपदीनकङ्कुकावच्छन्नशरीरः पुमांस्तद्वत्तया-

१ “न च सकृदेव स्थूलानां तनुभवनादीनामुदयोऽस्ति क्रमेण तन्वादीनामुत्पत्तिर्दर्शनात् तस्माद् विपर्ययः” —तत्त्वसं० पक्षि० पृ० १८७ पं० १ ।

२ तन्तुक-भा० मां० । ३-नुकार-भा० मां० विना ।

४ “अविद्धकर्णस्तणूनां नित्यलप्रसाधनाय प्रमाणमाह—परमाणूनामुत्पादकाभिमतं सद्धर्मोपगतं न भवति सत्त्वप्रति-पादकप्रमाणाविषयत्वाद् स्वरविषयवदिति” —तत्त्वसं० पक्षि० पृ० १८७ पं० ४ ।

५ “सद्धर्मोपगतं नो चेदणूत्पादकमिष्यते । विषयानोपलम्भार्थप्रमाणाविषयत्वत्” ॥

—तत्त्वसं० का० ५५३ पृ० १८७ ।

६ “नासिद्धेर्दृश्यते येन कुविन्दाद्यणुकारणम् । परमाण्वात्मका एव येन सर्वे पटादयः” ॥

—तत्त्वसं० का० ५५४ पृ० १८७ ।

७ “सद्गाहकप्रमाभावाच्च ना सत्ता प्रसिष्यति । प्रमाणविनिवृत्तौ हि नार्थभावेऽस्ति निश्चयः” ॥

—तत्त्वसं० का० ५५५ पृ० १८७ ।

८ “तदारब्धस्त्ववयवी गुणावयवमेदवान् । नैवोपलभ्यते तेन न सिध्यत्यप्रमाणकः” ॥

—तत्त्वसं० का० ५५६ पृ० १८७ ।

९ “नन्विलादिना उद्योतकर-साविनिक्षाद्यो हेतोरसिद्धतामुद्भावयन्ति—

ननूपधानसंपर्के दृश्यते स्फटिकोपलः । तद्रूपाग्रहणेऽप्येवं वलाकादिश्च दृश्यते ॥

ककुक्षान्तरिते पुंसि तद्रूपाद्यगतावपि । पुरुषप्रलयो दृष्टो रके वाससि वल्लभी” ॥

—तत्त्वसं० का० ५५७-५५८ पृ० १८८ ।

सादिरूपाप्रतिभासेऽपि 'पुमान्' इति प्रत्ययोत्पत्तेः प्रतिभात्वेव, कुङ्कुमादिरक्तं च वस्त्रं तद्रूपस्य संसर्गिरूपेणाऽभिभूतस्य अप्रकाशेऽपि प्रकाशत एव 'वस्त्रम्' इति प्रत्ययोत्पत्तेः अव्यक्षत एव गुण-गुणिनोर्भेदः सिद्धः । तथा, अनुमानतोऽपि तयोर्भेदः । तथाहि—यद् यद्व्यवच्छेद्यत्वेन प्रतीयते तत् ततो भिन्नम्, यथा देवदत्ताद् अभ्यः, गुणिव्यवच्छेद्यत्वेन प्रतीयते च नीलोत्पलस्य रूपादय इति । तथा, पृथिव्यप्-तेजो-वायवो द्रव्याणि रूप-रस-गन्ध-स्पर्शेभ्यो भिन्नानि, एकवचन-बहुवचनविषयत्वात्, यथा 'चन्द्रः' 'नक्षत्राणि' इति, तथा च 'पृथिवी' इति एकवचनम् 'रूप-रस-गन्ध-स्पर्शः' बहुवचनमुपलभ्यते इति तयोर्भेदः । अवयवाऽवयविनोरप्यनुमानतः सिद्धो भेदः । तथाहि—विवादाधिकरणेभ्यस्तन्तुभ्यो भिन्नः पटः भिन्नकर्तृकत्वात् घटादिवत्, भिन्नशक्तिकत्वाद् वा विपाऽगदवत्, पूर्वोत्तरकालभावित्वाद् वा पितापुत्रवत्, विभिन्नपरिमाणत्वाद् वा कुचल-वित्त्ववत् इति । विरुद्धधर्माध्यासनियन्धनो ह्यन्यत्रापि भावानां भेदः स च अत्राप्यस्ति इति कथं न भेदः? यदि चावयवौ १६ अवयवेभ्यो भिन्नो न भवेत् स्थूलप्रतिभासो न स्यात्, परमाणूनां सूक्ष्मत्वात् । न च अन्याद्वद्भूतः प्रतिभासः अन्याद्वद्गर्थव्यवस्थापकः अतिप्रसङ्गात् । न च स्थूलाभावे 'परमाणुः' इति व्यपदेशोऽपि संभवी, स्थूलापेक्षित्वाद् अणुत्वस्य" [] इति उद्धोतकरादयः ।

अत्र प्रतिविधीयते—यदुक्तम् 'स्वगतगुणाऽनुपलभ्येऽपि बलाका-स्फटिकादय उपलभ्यन्ते' इति, तदसंगतम्; तज्ज्ञानस्य अयथार्थत्वेन भ्रान्ततया निर्विषयत्वात् । तथाहि—बलाकादयः शुक्लाः १५ सन्तः श्यामादिरूपतया उपलभ्यन्ते, न च तेषां तद्रूपं तात्त्विकमस्ति, 'तद्रूपाग्रहणेऽपि तेषां ग्रहणम्' इत्यभ्युपगमक्षतिप्रसक्तेः । न च तदा श्यामादिरूपाद् व्यतिरिक्तोऽपरः स्फटिकादिस्वभाव उपलभ्यते, श्यामादिरूपस्यैवोपलभ्यात् । न च अतद्रूपा अपि बलाकादयः श्यामादिरूपेणोपलभ्यन्ते, यत आकारवशेन प्रतिनियतार्थता ज्ञानस्य व्यवस्थाप्यते, अन्याकारस्यापि तस्य अन्यार्थतायां रूपज्ञानस्यापि

१ पुमानिति तत्प्र-भा० मा० । "तथाऽऽप्रपरीक्षककुकावच्छन्नशरीरे पुंसि तदा श्यामादिरूपाग्रहणेऽपि पुमान् पुमान् इति प्रत्ययः प्रसूयत एव"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १८८ पं० १८ ।

२ "रूपादीन्वीवरादिभ्य एकांतेन विविधते । तेन तस्य व्यवच्छेदान्नैत्रादेश्च तुरङ्गमः ॥
क्षिप्तादित्यगन्धादेरसन्तं वा विविधते । एकानेकवचनोभेदाच्चन्द्र-नक्षत्रमेदवत्" ॥

—तत्त्वसं० का० ५५९-५६० पृ० १८८ ।

३-वच्छेदकत्वेन वा० वा० भा० मा० ।

"इन्दीवरादिभ्यो गुणो भिन्न इन्दीवरस्य रूपादय इत्येवं तेन इन्दीवरादिना तस्य रूपादेर्व्यवच्छेदाद् यथा चैत्रस्य तुरङ्गम इति चैत्रेण स्वाभ्यन्तरेभ्यो व्यवच्छिद्यमानस्तुरङ्गमस्ततो भिद्यते"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १८८ पं० २४-।

४-वच्छेदकत्वेन वा० वा० भा० मा० । ५-यन्ते च वा० वा० भा० मा० ।

६ "विभिन्नकर्तृशक्त्यादेर्भिन्नौ तन्तुपटौ तथा । विरुद्धधर्मयोगेन स्तम्भ-कुम्भादिमेदवत्" ॥

—तत्त्वसं० का० ५६१ पृ० १८९ ।

७ "स्थूलार्थासंभवे तु स्यान्नैव वृक्षादिदर्शनम् । अतीन्द्रियतयाऽणूना न चाणुवर्न भवेत् ॥

स्थूलवस्तुव्यपेक्षो हि सुसूक्ष्मोऽर्थस्त्वय्येत्येत । स्थूलैकवस्तुभावे तु किमपेक्षाऽस्य सूक्ष्मता" ॥

—तत्त्वसं० का० ५६२-५६३ पृ० १८९ ।

८ गौतम-वार्त्तायन-उद्धोतकर-श्रीधर-वाचस्पतिमिश्र-जयन्तभट्ट अवयवादवयविनः प्रथग्भावसिद्धिः सविस्तरे साधिता । तद्यथा-२-१-३३-३६ न्यायद० । २-१-३३-३६ न्यायद० वात्स्याभा० पृ० १३३-१४० । न्यायवा० पृ० २१६-२५१ । प्रशास्त० कं० पृ० ४१ पं० १२-पृ० ४३ । न्यायवा० ता० टी० पृ० ३८८ पं० २-पृ० ४०२ पं० ६ । न्यायमञ्ज० भा० ९ पृ० ५४९ पं० ३-पृ० ५५१ पं० २१ ।

९ पृ० ६५८ पं० २३ ।

१० "ननु रफादिरूपेण गृह्यन्ते स्फटिकादयः । न च तद्रूपता तेषां स्वपक्षस्यसंगतेः" ॥

—तत्त्वसं० का० ५६४ पृ० १८९ ।

११ "तद्रूपव्यतिरिक्तश्च नापरालोपलभ्यते । न चान्याकारप्रीवेद्या युक्तास्तेऽतिप्रसङ्गातः ॥

—तत्त्वसं० का० ५६५ पृ० १९० ।

रसविषयताप्रसक्तेः अविवोधात् । न च अन्याकारस्य अन्यविषयव्यवस्थापकत्वेऽपि तस्य परस्येष्टसिद्धिः, यतः शुक्लादय एव इयामादिरूपेण प्रतिभान्ति तज्ज्ञानस्य भ्रान्तत्वात् न पुनस्तद्व्यतिरिक्तस्य गुणिनस्ततः सिद्धिर्भवेत् । यच्च 'कञ्चुकावच्छन्ने पुंसि 'पुमान्' इति ज्ञानमध्यक्षम् अवयविव्यवस्थापकम्' उक्तम्, तद् अध्यक्षमेव न भवति; शब्दानुविद्धत्वात् अस्पष्टाकारत्वाच्च अपि तु रूपादिसंहतिभावः १५ लक्षणपुरुषविषयमनुमानमेतत् इति नातोऽवयविसिद्धिः । तथाहि—रूपादिप्रचयात्मकपुरुषहेतुकः कञ्चुकसंनिवेश उपलभ्यमानः स्वकारणमनुमापयति धूम इवाग्निम् । यच्च 'कुक्कुमादिरक्ते वस्त्रे तद्रूपाप्रतिपत्तावपि 'वस्त्रम्' इति ज्ञानम्' तदपि प्राक्तनशुक्लरूपविनाशे सामर्थ्यन्तरोपजातरूपान्तरस्य अध्यक्षेण ग्रहणे सति उत्तरकालं तत्पृष्ठभावि समयवशात् 'वस्त्रम्' इति समुदायविषयं सावृतं परमाद्यतो निर्विषयमेव प्रत्यवमर्शज्ञानम् इत्यसिद्धमस्य प्रत्यक्षत्वम् । न चैतद् अनुमानम् पूर्वाध्यक्षगृहीतविषयत्वात् अलि (लै)ङ्गिकत्वाच्च । तच्चात्र अभिभूतं किञ्चिद् रूपं विद्यते । न चाभिभूतवस्त्ररूपस्य तदवस्थायां भावे धौतवस्त्रावस्थायां पुनः शुक्लरूपानुपलब्धिः स्यादिति वक्तव्यम्, यतः अग्न्यादिसामग्रीप्रादुर्भूतभास्वरूपस्य लोहादेः पुनः इयामादिरूपान्तरोत्पत्तिवत् तत्रापि सामर्थ्यन्तरात् शुक्लरूपोत्पत्तेरविवोधात् । न च 'प्राक्तनमेवै' रूपमभिभूतत्वात् तदानुपलब्धम् पश्चाद् अभिभवाभावाद् उपलभ्यते' इत्यस्य प्रतिषेधेन 'रूपान्तरमेव प्राक्तनरूपविनाशेनोपजातमत्रोपलभ्यते' इति भवतोऽपि १५ किं प्रमाणमिति वक्तव्यम्, अनुमानस्य सङ्गत्वात् । तथाहि—यद् अपरित्यक्ताऽनभिभूतस्वभावं तस्य न परेणाऽभिभवः, यथा पूर्वोक्तस्थायीं तस्यैव अपरित्यक्ताऽनभिभूतस्वभावं चाभिभवावस्थायां रूपमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । परित्यक्ताऽनभिभूतस्वभावत्वाभ्युपगमेऽपि सिद्धमस्याऽन्यत्वम् स्वभावमेदस्य भावमेदलक्षणत्वात् अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ।

न च स्वतन्त्रेच्छामात्रभाविनः पृष्ठीर्वचनमेवादेर्वाहवस्तुगतमेवाऽव्यभिचारित्वम् येन ततो २० गुण-गुणिनोर्मदसिद्धिः स्यात् । तेन 'यद् यद्व्यवच्छिन्नम्' इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः । यदि तु वस्तुगतमेवमन्तरेण पृष्ठ्यादिवृत्तिर्न भवेत् 'स्वस्य भावः' 'पण्णां पदार्थानामस्तित्वम्', 'दाराः' 'सिकताः' इत्यादौ पृष्ठ्यादिवृत्तिर्न स्यात् भावादेरत्र व्यतिरिक्तस्य तन्निवन्धनस्याभावात् । अथैव सद्रूपलभकप्रमाणविषयत्वं धर्मान्तरं पण्णामस्तित्वसिद्ध्यत इति न हेतोर्व्यभिचारः, न, सप्तमपदार्थप्रसक्तेः पद्मपदा-

१ "शुक्लादयस्त्रया वेधा इत्येवं चापि समवेत् । तस्माद् भ्रान्तमिदं ज्ञानं कम्बुपीतादिविद्धवत्" ॥

—तत्त्वसं० का० ५६६ पृ० १९० ।

२ पृ० ६५८ पं० २५ ।

३ "कम्बुकान्तर्गते पुंसि न ज्ञानं लानुमानिकम् । तद्वैतुसविशेषस्य कञ्चुकस्योपलम्भनात्" ॥

—तत्त्वसं० का० ५६७ पृ० १९० ।

४ "कषायकुक्कुमादिभ्यो वस्त्रे रूपान्तरोदयः । पूर्वरूपविनाशे हि वाससः क्षणिकत्वतः" ॥

—तत्त्वसं० का० ५६८ पृ० १९१ ।

५ "नान्येतदनुमानं पूर्वं प्रत्यक्षगृहीतविषयत्वादलैङ्गिकत्वाच्च"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १९१ पं० १० ।

६ "पुनर्जलादिषापेसात् तस्मादेवोपजायते । रूपाद् रूपान्तरं शुक्लं लोहादेः इयमातादिवत्" ॥

—तत्त्वसं० का० ५६९ पृ० १९१ ।

७ "तादवस्थे तु रूपस्य गान्धेनाभिभवो भवेत् । प्राक्तनानभिभूतस्य स्वरूपस्यानुवर्तनात्" ॥

—तत्त्वसं० का० ५७० पृ० १९१ ।

८—आद्वनभिभवादुप-मां मा० । "स्यादेतत् कथमिदमवगम्यते रूपान्तरमेवोपजायते न पुनः प्राक्तनं रूपमभिभूतत्वात् प्रागनुपलब्धं सत् पश्चादभिभवामावादुपलभ्यत इत्याह"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १९१ पं० १८ ।

९—स्थायास्त-वृ० । "यथा तस्यैव प्राक्तनावस्थायाम्"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १९१ पं० २२ ।

१० "पृष्ठीर्वचनमेवादि विवक्षामात्रसमवि । ततो न शुक्ला वस्तुना तत्स्वरूपव्यवस्थितिः ॥

तथाहि मित्रं नैवान्यैः पण्णामस्तित्वमिष्यते । तेषां वर्णस्य नैवैक कश्चिदर्थोऽभ्युपेयते" ॥

तत्त्वसं० का० ५७१-५७२ पृ० १९१-१९२ ।

११ पृ० ६५९ पं० ५ । १२ पृ० ६५९ पं० ३ ।

१३ "सप्तमपकप्रमाणस्य विषये तत्त्वमिष्यते । पण्णामस्तित्वमिति चेत् षड्भ्योऽन्यस्ते प्रसज्यते" ॥

—तत्त्वसं० का० ५७३ पृ० १९२ ।

र्थाभ्युपगमो हीयेत । अथ पदपदार्थव्यतिरेकानामपि धर्माणामभ्युपगमाच्चर्य दोषः । तथा च पदार्थप्रवेशके ग्रन्थे—“एवं धर्मैर्विना धर्मिणामुद्देशः कृतः” [प्रशस्तपादभा० पृ० २६ पं० १] इति, असदेतत् ; तैस्तेषां संवन्धानुपपत्तेः तन्मन्तरेण च धर्म-धर्मिभावायोगात् अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । न च संयोगलक्षणोऽत्र संवन्धः, संयोगस्य गुणत्वेन द्रव्येष्वेव भावात् । नापि समवायस्वरूपः, सत्तावत् तस्य सर्वत्रैकत्वाभ्युपगमात्, समवायेन च सह समवायसंवन्धे द्वितीयसमवायाभ्युपगमः स्यात् । तत्र चानवस्था । न च पङ्क्तिः पदार्थधर्माणामुत्पादनात् ‘तेषां ते’ इति व्यपदेशः, तथाभ्युपगमे वदरादयोऽपि कुण्डादिसंवन्धिनस्तथैव स्युः इति संयोगसमवायाख्यसंवन्धान्तरकल्पनावैयर्थ्यप्रसक्तिः । भवेत्तु वा पण्णामस्तित्वं धर्मान्तरम् तथापि व्यभिचार एव, तदस्तित्वे अपरास्तित्वाद्यभावेऽपि ‘तदस्तित्वस्य अस्तित्व-प्रमेयत्व-अभिधेयत्वानि’ इति पञ्चादिप्रवृत्तेः । अथ तत्रापि अपरास्तित्वाभ्युपगमस्तदाऽनवस्थाप्रसक्तिः । न चैष्टत्वाद् अदोषः, सर्वेषामपि उत्तरोत्तरधर्माधारत्वाद् धर्मत्वप्रसक्तेः । “एवं धर्मिणः प्रोक्ताः” [इत्येतस्याऽनुपपत्तिः पदपदार्थव्यतिरेकानामन्येषामपि वा धर्मिणामस्तित्वादीनां विशिष्टधर्माधाराणां संभवात् । न च धर्मिरूपा एव ये ते एव पङ्क्तेन अवधारिता इति वक्तव्यम्, गुणादीनामनिर्देशप्रसङ्गात् न हि गुणादीनां धर्मिरूपत्वैव किन्तु द्रव्याभितत्वात् धर्मरूपत्वमपि । यस्माद्—“सदुपलम्भकप्रमाणगम्यत्वं पण्णामस्तित्वमभिधीयते, तच्च पदपदार्थविषयं ज्ञानम् तस्मिन् सति ‘सत्’ इति व्यग्रहप्रवृत्तेः । एवं ‘ज्ञानजनितं ज्ञानहेयत्वम्’ ‘अभिधानजनितम् अभिधेयत्वम्’ इत्येवं व्यतिरेकनिवन्धना पट्टी सिद्धा, न चाऽनवस्था, न च पदपदार्थव्यतिरेकपदार्थान्तरप्रसक्तिः ज्ञानस्य गुणपदार्थेऽन्तर्भावात्” [सोऽप्ययुक्तवादी, एवमपि अस्तित्वादेः पदपदार्थव्यतिरेके व्यभिचारस्य तदवस्थत्वात्, व्यतिरेके सप्तमपदार्थप्रसक्त्यन्याय-

१ “पदेते धर्मिणः प्रोक्ता धर्मास्तन्योऽतिरेकिणः । इष्टा एवेति चेत् कोऽयं सवन्धस्तस्य तैर्मतः ॥

द्रव्येषु नियमाद् युक्ता न संयोगो न चापरः । समवायोऽस्ति नान्यथ संबन्धोऽस्तीकृतः परः” ॥

—तत्त्वसं० का० ५७४-५७५ पृ० १९२ ।

२ ‘पदार्थधर्मसंग्रह’ नामैको ग्रन्थः प्रशस्तपादापरनाम्ना प्रशस्तदेवेन रचितो विद्यते । तथाहि—

“प्रगम्य हेतुमीश्वरं मुनिं कणादमन्वत । पदार्थधर्मसंग्रहः प्रवक्ष्यते महोदयः”—प्रशस्त० कं० पृ० १ ।

अस्मिन्नेव ग्रन्थे च ‘एवं धर्मैर्विना’ इत्यादि उपरि निर्दिष्टं वाक्यं विद्यते । पञ्जिकाकृता कमलशीलिन टीकाकृता चाभयदेवेन स संग्रह एव पदार्थप्रवेशक इति नाम्नाऽत्र निर्दिष्टः प्रतिपाद्यः । स च संग्रहः ‘प्रशस्तपादमाख्यम्’ इत्यपि प्रख्यातिं गतः ।

३ एव ध-आ० विना । तथाहि पदार्थप्रवेशके ग्रन्थे (न्ये) “एवं धर्मैर्विना धर्मिणामेव निर्देशः कृत इति”

—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १९२ पं० २६ ।

“तथा च पदार्थप्रवेशकग्रन्थः एवं धर्मैर्विना धर्मिणामेव निर्देशः कृतः”—प्रमेयकं० पृ० १५७ द्वि० पं० ८ । “तथा च पदार्थप्रवेशकग्रन्थः—एवं धर्मैर्विना धर्मिणामुद्देशः कृतः”—स्याद्वादर० पृ० ८७८ पं० १० ।

४ “संवन्धानुपपत्तौ च तेषां धर्मो भवेत् कथम् ? तदुत्पादनाभावाद्देव्येऽपि स्युस्तथाविधाः” ॥

—तत्त्वसं० का० ५७६ पृ० १९३ ।

५ “तस्याप्यस्तित्वमित्येवं वर्तते व्यतिरेकिणी । विभक्तित्वस्य चान्यस्य भावेऽनिष्टा प्रसज्यते” ॥

—तत्त्वसं० का० ५७७ पृ० १९३ ।

६ “अन्यधर्मसमावेशो प्राप्ता तत्र च धर्मिता । द्रव्यादेरपि धर्मिलमस्यादेव च संयतम्” ॥

—तत्त्वसं० का० ५७८ पृ० १९३ ।

७ “ततश्च पदेते धर्मिण एव प्रोक्ताः इत्येतच्चोपपद्यते”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १९३ पं० २२ । पृ० ६६० टि० १३ ।

८ “पण्णामपि पदार्थानामस्तित्वाऽभिधेयलक्ष्यत्वानि” इत्यादि—प्रशस्त० कं० पृ० १६ पं० १ ।

९ “अन्यः पुनराह—पण्णामस्तित्वं हि सदुपलम्भकप्रमाणगम्यत्वम् । गम्यत्वं च पदपदार्थविषयं विज्ञानम् तस्मिन् सति सङ्ग्रहप्रवर्तनात् । तथा ज्ञानजनितं ज्ञेयत्वम् अभिधानजनितमभिधेयत्वमिति । अतो व्यतिरेकनिवन्धना पट्टी भवत्येव । न चाप्यनवस्था, नापि पदपदार्थान्तरप्रसङ्ग इति । तस्यापीदं कल्पनामात्रमेव”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १९३ पं० २७-पृ० १९४ पं० ३ ।

१० ज्ञानजनितं ज्ञानं ज्ञेयत्वम् वृ० ।

प्राप्तत्वात् । किंच, यदि 'पण्णां पदार्थानामर्थक्रियासमर्थपदार्थस्वरूपं स्वतत्त्वं न स्यात् तदा शशशृङ्ग-
पता तेषां भवेत् अर्थक्रियाऽसामर्थ्यात्, ततश्च कथं सद्गुलम्भकप्रमाणगम्यता तेषाम् । अथ अर्थ-
क्रियासमर्थ रूपं तेषां विद्यते तदा ते तद्रूपा एव, मेदान्तरप्रतिषेधमात्रजिज्ञासायां 'तेषामस्तित्वम्'
इत्येवं यदि व्यपदेशं व्यतिरेकविभक्त्या समासादयन्ति तदा न कश्चिद् विरोधः । न हि तद्व्यतिरिक्तः
५ मपि स्वरूपं बुद्ध्याऽपकृत्य ततो व्यतिरिक्तमिव अभिधीयमानं विरोधभागं भवति, इच्छामात्रानुवि-
धायित्वाद् वाच उत्पाद्यकथाध्यायितुन्दरपदार्थवचनवत् ।

भिन्नकर्तृकत्वाद्यनुमानमपि असंगतम्, यतो यदि अप्राप्तपटव्यपदेशोभ्यस्तनुभ्यः प्राक्तनावस्थेभ्यो
मेदः पटस्यात्र साध्यते तदा सिद्धसाध्यताप्रसक्तिः सर्वभावानां क्षणिकत्वेन तद्विलक्षणपटाख्यपदा-
र्यानुत्पादेऽपि प्रतिक्षणं भिन्नत्वात् । अर्थं पटावस्थायामेव तन्तवस्तेभ्यः पटस्य मेदः साध्यस्तदा हेतुः
१० नामसिद्धता न हि तदवस्थाभावितस्तनुभ्यः पटस्य मेदाप्रसिद्धौ भिन्नकर्तृकत्वादयो धर्माः सिद्धि-
मासादयन्ति । न च तत्सिद्धिः इदानीमेव तत्सिद्धये साधनसोपन्यासात् । न च 'तन्तवः' 'पटः'
इति च संज्ञामात्रात् पदार्थानां मेदसिद्धिः, संज्ञान्तरस्य प्रयोजनान्तरवशेनापि संकेतनात् । तथाहि-
योपि कर्तृकास्तन्तवः शीतापनोदाद्यर्थाऽसमर्थाः तन्तुशब्दसमावेशभाजः, कुविन्दकर्तृका विशिष्टा-
वस्थाप्राप्ताः प्राचरणार्थक्रियासमर्थाः पटव्यपदेशसमावेशिनस्तदर्थक्रियाप्रतिपादनाय व्यवहारि-
१५ भिस्तथा तत्र संकेतकरणात् अन्यथा गौरवाऽशक्तिवैफल्यदोषप्रसङ्गात् । तथाहि—यदि यावन्तो
भावा विवक्षितैककार्यनिर्वर्तनसमर्थास्तेषु तावन्तः शब्दा निवेद्यन्ते तदा गौरवदोषः, न चैषाम-
साधारणं रूपं निर्देष्टुं शक्यमिति अशक्तिदोषः, उत्प्रेक्षितसामान्याकारेण निर्देशे वरं 'पटः' इत्येकैव
श्रुत्या प्रतिपादनं कृतम् न च किञ्चित् फलमस्य प्रत्येकं पृथगभिधानप्रयासस्य पश्याम इति वैफल्य-
दोषः । सामस्येन त्वभिधाने सति व्यवहारलाघवादिगुण इत्येकार्थक्रियाकारिषु अनेकेषु एकशब्द-
२० संकेत उपपन्नः सकलवस्तुविवक्षायां 'जगत्' 'त्रिभुवनं' 'विश्वं' आदिशब्दवत् । एवम् एकवचनादिकं
सांकेतिकं व्यवहारलाघवार्थमुपादीयमानं न वास्तवं तयोर्मेदं प्रसाधयति । विशिष्टावस्थाप्राप्तानां
चाणूनामिन्द्रियग्राह्यत्वाद् अतीन्द्रियत्वमसिद्धमिति न अवयव्यभावे प्रतिभासविरतिप्रसक्तिर्दृष्टपणम्
न हि सर्वदैव इन्द्रियातिक्रान्तस्वरूपाः परमाणवः क्षणिकवादिभिरभ्युपगम्यन्ते तेषां सर्वदैक-

१ घृ० ६५९ पं० ७ ।

२ "प्रथमेभ्यस्तनुभ्यः पटस्य यदि साध्यते । मेदः साधनवैफल्यं दुर्निवारं तदा भवेत् ॥
प्राप्तावस्थाविशेषा हि ये जातास्तन्तवोऽपरे । लिखितार्थक्रियास्तदा प्रथमेभ्योऽविलक्षणा ॥

—तत्त्वसं० का० ५७९-५८० घृ० १९४ ।

३-ध्याते तत् सि-मां मां । "यदि प्रथमावस्थामाविभ्योऽसमधिगतपटाद्व्यानेभ्यस्तनुभ्यः पटस्य मेदः साध्यते
तदा सिद्धं साध्यते"—तत्त्वसं० पञ्चि० घृ० १९४ पं० १४ ।

४ "एककार्योपयोगिलक्षणापनाय पृथक्श्रुतौ । गौरवाऽशक्तिवैफल्यदोषस्यागाभिवाञ्छया ॥

साकल्येनाभिधानेन व्यवहारस्य लाघवम् । अन्यमानं कृता येषु वागेका व्यवहर्तुमिः ॥

तेभ्यः समानकालसु पटो नैव प्रसिध्यति । भिन्नकर्तृकसामर्थ्यपरिमाणोपदिष्टमन्वात् ॥

—तत्त्वसं० का० ५८१-५८३ घृ० १९४ ।

५ "यावता स एवायं तन्तुव्यतिरेकी पटो न सिद्धः तद्भेदस्यैव प्रसाधयितुं प्रसुतत्वात्"

—तत्त्वसं० पञ्चि० घृ० १९४ पं० २७—

६ "न च 'पटः' 'तन्तवः' इति संज्ञामात्राद् वस्तुनां मेदः"—तत्त्वसं० पञ्चि० घृ० १९५ पं० १ ।

७ "तथाहि—एतज् यावन्तः पदार्था विवक्षितैककार्यसाधनयोग्यास्तावन्त एव शब्दाः प्रयोक्तव्या इति गौरवदोषः । न
चाप्येषामसाधारणं रूपं शक्यं निर्देष्टुमित्यशक्तिदोषः । उत्प्रेक्षितसामान्याकारेण च निर्देशे वरमेकैव श्रुत्या प्रतिपादनम्,
न चास्य पृथक्पृथक्प्रतिपादनप्रयासस्य किञ्चित् फलमुपलभ्यते इति वैफल्यदोषः"—तत्त्वसं० पञ्चि० घृ० १९५ पं० ७-१० ।

८ "सामस्येन त्वभिधाने कृते सति व्यवहारलाघवं गुणः"—तत्त्वसं० पञ्चि० घृ० १९५ पं० ११ ।

९ घृ० ६५९ पं० १२ टि० ७ ।

१० "अन्योन्याभिसराद्यैव ये जाताः परमाणवः । नैवातीन्द्रियता तेषामन्यानां (मन्येषां) ओचरस्ततः ॥

नीलादि परमाणूनामाकारः करिपतो निजः । नीलादिप्रतिभासा च वेद्यते नञ्प्रादिधीः ॥

—तत्त्वसं० का० ५८४-५८५ घृ० १९५ ।

स्वभावताविरहात् । ततः परस्परविनिर्भागवर्तितया सहकारिवशादुत्पन्नाः परमाणव एव अध्यक्ष-
विषयतामुपयान्तीत्यभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा विजातीयानां द्रव्याऽनात्मकत्वात् पावकतसोपल-हेम-
सूतादेरुपलम्भो न स्यात् । न च तत्र संयोगस्योपलभ्यता, अदृष्टाश्रयस्य तस्यापि उपलम्भाविषय-
त्वात् चाध्याकाशसंयोगवत् । ननु पौर्वापर्यादिदिग्भेदेन परमाणवो व्यवस्थिताः न च ते तद्वेषेण
उपलभ्यन्त इति कथमध्यक्षत्वेनाम् ? न, सर्वकारानुभवेऽपि यत्रैवांशे अभ्यासादिकारणसद्भावाच्चि-
श्रयस्त्रैवेवाध्यक्षविषयताव्यवस्थापनात् अन्यत्र तु गृहीतस्यापि व्यवहारायोग्यत्वेन निश्चयानुत्पत्तेर-
गृहीतकल्पत्वात् । ननु अवयवभावे बहुषु परमाणुषु अक्षव्यापारेण 'एकः पटः' इति कथं प्रत्ययः ?
न; अनेकसूक्ष्मतरपदार्थसंवेदनतः 'एकः' इति विभ्रमोत्पत्तेः प्रदीपादौ नैरन्तर्योत्पन्नसदृशापरापर-
ज्वालादिपदार्थसंवेदनेऽपि एकत्वविभ्रमवत् । ननु भेदेन अनुपलक्ष्यमाणाः परमाणवः कथमध्यक्षाः ?
न; विवेकेन अनवधार्यमाणस्य अनध्यक्षत्वे प्रदीपादौ पूर्वापरविभागेन अनुपलक्ष्यमाणे अनध्यक्षता-
प्रसक्तः अवयवविवेकेन वाऽगृह्यमाणोऽपि अवयवी कथं तथाप्रत्यक्षत्वेनेष्टः ?

यदि च नीलादिनिर्भासे नाऽणवः प्रतिभान्ति तदा बाह्यार्थवादिना नीलादिज्ञानं निर्विषयं
वाऽभ्युपगम्येत, सविषयं वा ? न तावन्निर्विषयम्, विज्ञानमात्रताप्रसक्तेः । सविषयत्वेऽपि नात्म-
मात्रविषयम्, विज्ञानवाद्प्रसक्तेरेव । बाह्यविषयत्वेऽपि नीलादिर्विषयः स्थूलरूपतया प्रतिभासमान
एकः, अनेको वा ? एकोऽपि अवयवैरारब्धः, अनारब्धो वा ? तत्र न तावत् अयमुभयरूपोऽपि एको
युक्तः, स्थूलस्य एकस्वभावत्वविरोधात् । तथाहि—यदि स्थूलमेकं स्यात् तदा एकदेशरागे सर्वस्य
रागः प्रसज्येत, एकदेशाऽऽवरणे च सर्वस्य आवरणं भवेत् रक्ताऽरक्तयोः आवृताऽनावृतयोश्च
भेदद्वयभ्युपगमेन एकत्वात् । न च परस्परविरुद्धधर्माध्यासेऽपि एकत्वं युक्तम् अतिप्रसङ्गात्, तथाऽ-
भ्युपगमे वा विश्वमेकं द्रव्यं स्यात् ततश्च सहोत्पत्त्यादिप्रसङ्गः । न चैकदेशावरणे सर्वमावृतमुप-
लभ्यते इत्यध्यक्षविरोधः । अनुमानविरोधोऽपि । तथाहि—यद् विरुद्धधर्माध्यासितं न तद् एकम्, २०
यथा अश्व-महिपादिकमुपलभ्यमानाऽनुपलभ्यमानस्वरूपम्, आवृताऽनावृतस्वरूपेण च विरुद्ध-
धर्माध्यासितं स्थूलमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । सर्वस्य एकत्वप्रसङ्गो विपर्यये बाधकं प्रमाणम् ।
“एकस्मिन् भेदाभावात् सर्वशब्दप्रयोगानुपपत्तिः” [] इति उद्धो-

१ “पौर्वापर्यविवेकेन यद्यप्येकामलक्षणम् । तथाऽप्यध्यक्षताऽवाधा पानकादाविव स्थिता” ॥

—तत्त्वसं० का० ५८६ पृ० ११५ ।

२ “तथाहि—पानके तप्तोपले सूतहेमादौ च मित्रे परमाणव एव तथोपलभ्यन्ते”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ११६
पं० २ ।

३ “सर्वेषामेव वस्तूनां सर्वव्यावृत्तिरूपिणाम् । दृष्टावपि तथैवेति न सर्वाकारनिश्चयः ॥
अकल्पनाक्षगम्येऽपि निरंशेऽर्थस्य लक्षणे । यज्ञेदव्यवसायेऽस्ति कारणं स प्रतीयते” ॥

—तत्त्वसं० का० ५८७-५८८ पृ० ११६ ।

४ “समानज्वालासंभूतेर्यथा दीपेन विभ्रमः । नैरन्तर्यस्थितानेकसूक्ष्मवित्तो तथैकधा” ॥

—तत्त्वसं० का० ५८९ पृ० ११७ ।

५ “विवेकालक्षणात् तेषां नो चेत् प्रत्यक्षतेष्वपि । दीपादौ सा कथं दृष्टा किं वेदोऽन्यवी तथा” ॥

—तत्त्वसं० का० ५९० पृ० ११७ ।

६ “एतावन्तु भवेदत्र कथमेपां न निश्चये । नीलादिपरमाणूनामाकार इति गम्यते ॥
तदप्यकारणं यस्मान्नैव ज्ञानमगोचरम् । न चैकस्थूलविषयं स्थौल्यैकत्वविरोधतः” ॥

—तत्त्वसं० का० ५९१-५९२ पृ० ११७ ।

७ “स्थूलस्यैकस्वभावत्वे अक्षिकापदमात्रतः । पिबाने पिहितं सर्वसासज्येताऽविभागतः ॥
रते च भाग एकस्मिन् सर्वं रज्येत रक्तवत् । विरुद्धधर्मेभावे वा नानालग्न्युपपत्तेः” ॥

—तत्त्वसं० का० ५९३-५९४ पृ० ११८ ।

- तंकरः । तथाहि—सर्वशब्दोऽनेकार्थविषयः, न च अवयवी नानात्मा इति कथं तत्र सर्वशब्दप्रयोगः येन एकदेशावरणे सर्वावरणप्रसक्तिरित्युच्येत? असदेतत्, यतो य एव वस्त्रादयो भावा लोके प्रसिद्धास्त एव भवद्भिरपि अवयवित्वेन कल्पिताः, तत्र च 'सर्वं वस्त्रं रक्तम्' इत्यादिको लोके सर्वैकशब्दप्रयोगः प्रसिद्ध एवेति कथं तत्र तत्प्रयोगानुपपत्तिः? यदर्थविवक्षायां रक्तादिशब्दप्रयोगो लोके तस्यामेव अस्माभिरपि तत्प्रतीतिमुत्सृज्य भवतां विरोधप्रतिपादनाय 'सर्व'आदिशब्दप्रयोगः क्रियते इति कथमस्यानुपपत्तिः? किञ्च, स्थूलस्य एकत्वमभ्युपगच्छतो भवत एव अयं दोषः नास्माकम् तदनभ्युपगमात् । न च पटकारणेषु तन्तुषु उपचारतः पटाभिधानप्रवृत्तेः 'सर्व'आदिशब्दप्रयोगानुपपत्तिर्दोषः परस्यापि न भविष्यतीति वक्तव्यम्, एवं सर्वदैव बहुवचनप्रयोगापत्तेः । न हि भवदभ्युपगमेन बहुषु एकवचनमुपपत्तिमात् । न च अवयविगतां संख्यामादाय पटादिशब्दस्तदवयवेषु १० तन्वादिषु अपरित्यक्तात्माभिधेयगतलिङ्गादिर्वर्तत इति वाच्यम्, अस्य व्यपदेशस्य गौणत्वे स्खलवृत्तितयाऽगौणाद् भेदप्रसक्तेः न चास्मावस्ति । तथाहि—'रक्तं सर्वं वस्त्रम्' इत्यत्र नैवं बुद्धिः—'न वस्त्रं रक्तम्, किन्तु तत्कारणभूतास्तन्तवः' इति । किञ्च, भेदेनोपलब्धयोगो—बाहीकथोर्मुख्योपचरितशब्दविषयता संभवति । न च अवयवाऽवयविनोः कदाचिद् भेदेनोपलब्धिरिति नात्रोपचरितशब्दप्रयोगो युक्तः ।
- १५ शंकरस्वामी अत्राह—“'वस्त्रस्य रागः' कुङ्कुमादिद्रव्येण संयोग उच्यते, स च अव्याप्यवृत्तिः तत एकत्र रक्ते न सर्वस्य रागः न च शरीरादेरेकदेशावरणे सर्वस्य आवरणं युक्तम्” [] इति, असदेतत्, यतो यदि पटादिर्निर्णशमेकं द्रव्यम् तदा किं कुङ्कुमादिना तत्र अव्याप्तम् येन

१ एतदुद्योतकरमतं वार्तिके शब्दान्तरेणेत्यं प्रतिभाति—“यत् पुनरेतद् अवयवी अवयवेषु वर्तमान एकदेशेन वर्तते कृत्तो वा वर्तत इति? तत्र एकस्मिन् भेदाभावाद् भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्रश्नः ॥ ११ ॥

एकस्मिन् भेदाभावाद् भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्रश्नः । कृत्त्वमिति च एकदेश इति च भेदविषयावेतौ शब्दौ, न चैतावेकस्मिन्नुपपत्तौ—अनेकस्याशेषता कृत्त्वशब्दस्यार्थे अशेषस्य कस्यचिदभिधानमेकदेशशब्दस्य । न चैतद् इहोपपद्यते इति । तस्मात्तावयविनि कृत्त्वशब्दो नाप्येकदेशशब्द इति”—४-२-११ न्यायवा० पृ० ५०५ पं० ४-१२ ।

“एकस्मिन् कृत्त्वैकदेशशब्दासम्भवादप्रश्नः” इत्याद्यपि अवयवसाधनवार्तिकमत्रावगन्तव्यम्—न्यायवा० पृ० २१४ पं० १३—।

“उद्योतकरस्ताह—एकस्मिन् भेदाभावात् सर्वशब्दप्रयोगानुपपत्तिरिति”—तत्त्वसं० पङ्क्ति० पृ० १९८ पं० १४ ।

२ “ननु चैकस्मात्तत्त्वात् सर्वशब्दोऽत्र किञ्चित् । स ह्यनेकार्थविषयो नानात्मावयवी न च” ॥

—तत्त्वसं० का० ५९५ पृ० १९८ ।

३ “ननु ये लोकतः सिद्धा वासो—देह—नगादयः । त एवावयवित्वेन भवद्भिरुपवर्णिताः ॥

रक्त वासोऽखिलं सर्वं निःशेषं निखिलं तथा । तत्रेच्छामात्रसंभूतमिति सर्वं प्रयुज्यते ॥

तथापि विवक्षायामस्माभिरपि वर्ण्यते । सर्वं स्याद् रक्तमित्यादि निर्निवन्धा हि वाचकाः ॥

—तत्त्वसं० का० ५९६-५९८ पृ० १९८ ।

४ “तत्र च लोके सर्वैकदेशशब्दयोः प्रवृत्तिः प्रसिद्धैव । तथा च वक्तारो भवन्ति—सर्वं वासो रक्तमित्यादेः”

—तत्त्वसं० पङ्क्ति० पृ० १९९ पं० १ ।

५ “अपि च भवत एवायं स्थूलस्यैकत्वमभ्युपगच्छतो दोषः नास्माकम् न हि अस्माभिः स्थूलस्यैकत्वमिष्यते”

—तत्त्वसं० पङ्क्ति० पृ० १९९ पं० ४-५ ।

६ “भाक् तदभिधानं चेद् वचोभेदः प्रसज्यते । न च बुद्धेर्विभेदोस्ति गौण—मुख्यतयेष्टयोः” ॥

—तत्त्वसं० का० ५९९-६०० पृ० १९९ ।

७ “ननु चेसादिना शंकरस्वामिनः परिहारमाशङ्कते—

“ननु व्याप्यवृत्तिसत्त्वात् संयोगस्य न रक्ता । सर्वस्यासज्यते नापि सर्वमावृत्तमीक्ष्यते” ॥

—तत्त्वसं० का० ६०० पृ० १९९ ।

८ “ननु चानंशके द्रव्ये किमव्याप्तं व्यवस्थितम् । स्वल्पं तदवस्थाने भेदः सिद्धोऽत एव वा ॥

बहुदेशस्थितिस्तत्र नैवैकस्मिन् कृतास्तदा । ततः सिद्धा पटादीनामभ्युपगमोऽनेकरूपता” ॥

—तत्त्वसं० का० ६०१-२ पृ० १९९-२०० ।

९ पटादि नि-या० वा० । “यदि हि पटादिरैकमेव द्रव्यम्”—तत्त्वसं० पङ्क्ति० पृ० २०० पं० ३ ।

संयोगोऽव्याप्यवृत्तिर्भवेत्? अथ व्याप्तमपि किञ्चिद् रूपं तत्रावस्थितं तदा तयोर्भेदः व्याप्ताऽ-
व्याप्तयोर्विरुद्धधर्माध्यासत एकस्वभावत्वायोगात् । न च पृथुरतदेशावस्थानमेकस्य युक्तम्
निरंशत्वात्, अन्यथा सर्वत्र स्थूलसूक्ष्मादिभेदो न स्यात् एकत्वेन अविशेषात् । न चाल्पवह्वयवा-
रम्भादिङ्गतोऽसौ विशेषोऽवयवानाम् तथाभेदेऽपि अवयविनां निरंशतया परस्परं विशेषाभावात्,
अवयवाल्पवहुत्वग्रहणकृते च स्थूलादिव्यवहारे अवयवमात्रमेव अभ्युपगतं दृश्यत्वेन स्यात् ५
स्थूलादिव्यतिरेकेण अन्यस्य अदृश्यमानत्वात् । किञ्च, अवयवाल्पवहुत्वकृते तथाभेदे अवयवा एव
तथा तथा उत्पद्यमाना अल्पवहुतराः स्थूलसूक्ष्मादिव्यवस्थानिवन्धनं भविष्यन्ति किं तदारब्धावय-
विकल्पनया तस्य कदाचिदपि अहप्रसामर्थ्यत्वात्? किञ्च, अव्याप्यवृत्तिः संयोग इति यदि 'सर्वं
द्रव्यं न व्याप्नोति' इत्ययमर्थस्तदा द्रव्यस्य 'सर्व'शब्दाविषयत्वाभ्युपगमाद् अयुक्तः । अथ तदेक-
देशवृत्तिः, तदसंगतम्; तस्य एकदेशासंभवात् । न च 'तदारम्भकं अवयवे वर्तते' इत्यर्थप्रकल्पना, १०
अवयवानामेव रक्तत्वात् तदवयविरूपस्य अरक्तत्वप्रसक्तैर्युगपद् रक्ताऽरक्तरूपद्वयोपलब्धिः प्रसज्येत ।
किञ्च, तदारम्भकोऽपि अवयवो यदि अवयविरूपस्तदा संयोगस्य अव्याप्यवृत्तितया तत्रापि एक-
देशवृत्तित्वमिति तुल्यः पर्यनुयोगः । अथ अणुरूपस्तदा अणुनामतीन्द्रियत्वात् तदाश्रितः संयोगोऽ-
प्यतीन्द्रिय एवेति न रक्तोपलम्भो भवेत् । न च यथा अङ्गुलिरूपस्य आश्रयोपलब्धावेवोपलब्धि-
व्याप्तिस्तथा संयोगस्य आश्रयोपलब्धावेवोपलब्धिर्न विद्यते इति अव्याप्यवृत्तिरसावुच्यते इति १५
वक्तव्यम्, संयोगस्यापि आश्रयानुपलब्धावनुपलब्धेः अन्यथा घट-पिशाचसंयोगस्यापि उपलब्धिः
स्यात् । एवं च अङ्गुलिरूपवद् रागस्यापि अहप्राश्रयस्य अनुपलब्धेरश्रयोपलब्धावेवोपलब्धिरिति
व्याप्यवृत्तिरसावपि स्यात् । अथ अरक्तेष्ववयवेषु समवेतस्य द्रव्यस्योपलब्धावपि न रागस्य संयोग-
स्वभावस्योपलब्धिरित्याश्रयोपलब्धौ नास्योपलब्धिरित्यव्याप्यवृत्तित्वम्, न; रक्ताऽरक्तावयवसमवेतस्य
अवयविन एकत्वात् रक्तेऽप्यवयवे रागस्य तद्गारेण अनुपलब्धिप्रसङ्गात् आश्रयोपलम्भेऽपि तस्या- २०
ऽनुपलम्भात् । न चान्यः संयोगग्रहणोपायः आश्रयोपलम्भात् समस्ति ततो नैकरूपो विषयो युक्तः ।
अनेकरूपोऽपि अणुसंचयात्मक एव सामर्थ्यात् सिद्धः विद्यमानावयवस्य एकत्वायोगात् । ततः
पटादीनां परमाणुरूपत्वाद् नीलादिः परमाणूनामाकारः सिद्धः स्थूलरूपस्यैकस्य अपरस्य विषयस्या-
संभवात् । नै च 'परमाणुः' इति व्यपदेशः स्थूलस्यैकस्याऽभावे अयुक्तः, कश्चित्स्थूलापेक्षयाऽपि
तद्व्यपदेशस्य संभवात् । ततो न स्थूलमेकं द्रव्यमवयवाऽनारब्धमपि घटते तदारब्धं तु सुतराम- २५
संभवि । तथा च-यद् अनेकम् न तद् एकद्रव्यानुगतम्, यथा घट-कुट्यादयः, अनेके च तत्त्वादयः
इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । यद्वा-यद् एकम् न तद् अनेकद्रव्याश्रितम्, यथा एकपरमाणुः, एकं
च अवयविसंज्ञितं द्रव्यमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिप्रयोगः प्रसङ्गासाधनरूपः । प्रयोगद्वयेऽपि अवय-
विनोऽवयवेषु वृत्त्यनुपपत्तिर्विपर्यये बाधकं प्रमाणम् । सां च एकावयवकोटीकृतेन वा स्वभावेन

१ "तेषामवयवाल्पवहुत्वग्रहणकृते विशेषेऽवयवमात्रमेवाभ्युपगतं स्यात् तत्रैव स्थूलादिव्यवहारात् तत्तत्क्षणमात्रमेव
दृश्यत्वेनाभ्युपेतं स्यात् । स्थूलसूक्ष्मा(क्ष्म)व्यतिरेकेणान्यस्या(स्या)दृश्यमानत्वात्"—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० २०० पं० ११-१३ ।

२-लब्धिध्व्या-वा० बा० आ० । "स्यान्मतं यथा व्याप्तिरङ्गुलिरूपस्याश्रयोपलब्धावेवोपलब्धिर्लभ्यते"

—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० २०० पं० ११-२० ।

३ पृ० ६५९ पं० १२ टि० ७ ।

४ "अविज्ञातार्थतत्त्वस्तु पिण्डमेकं च मन्यते । लोकस्तत्कल्पितापेक्षः परमाणुरिहोच्यते ॥
निमित्तनिरपेक्षा वा सङ्गैर्यं तादृशि स्थिता । सङ्केतान्निमित्ती यद्विनिर्दिष्टेऽपीश्वरश्रुतिः" ॥

—तत्त्वसं० का० ६०३-६०४ पृ० २०१ ।

५ "एकावयव्यनुगता नैव तन्तु-करादयः । अनेकत्वाद् यथा सिद्धाः कट-कुट्य-कुटादयः ॥

यदि वासिमत्तं द्रव्यं नानेकावयवाश्रितम् । एकत्वाद्गुणवद् घृतेरगुणिवीधिका प्रमा" ॥

—तत्त्वसं० का० ६०५-६०६ पृ० २०१ ।

६ "तद्वयेकवृत्तिभाजैव रूपेणावयवान्तरे । वर्तेत यदि वाऽन्येन न प्रकारान्तरे यतः ॥

तत्र तेनैव नान्यत्र वृत्तिरस्यावकल्पये । तेन कोटीकृतत्वेन नान्यथा तत्र वृत्तिमतः" ॥

—तत्त्वसं० का० ६०७-६०८ पृ० २०१-२०२ ।

अवयवी अवयवान्तरे वर्तते, उत स्वभावान्तरेण प्रकारान्तरासंभवात् ? यदि तेनैव इति पक्षः, स युक्तः; तस्य तेनैव अवयवेन कोडीकृतत्वात् अन्यत्र वर्तितुमशक्तेः, शक्नो वा तत्राऽवयवे तं सर्वात्मना वृत्त्यनुपपत्तिः अपरस्वभावाभावाच्च तस्य अपरावयववृत्तिस्वभावः, तद्भावे वा एकं हानिप्रसक्तेः । तथाहि-यत् एककोडीकृतम् न तत् तदेव अन्यत्र प्रवर्तते, यथा एकभाजनकोडीकृतमात्रादि न तदेव भाजवान्तरमध्यमध्यास्ते, एकावयवकोडीकृतं च अवयवविरूपम् इत्यापकविरुद्धोपलब्धिः । एकावयवसंबद्धस्वभावस्य अतद्देशावयवान्तरसंबद्धस्वभावताऽभ्युपगमं तदवयवानामेकदेशताप्रसक्तिर्विपर्यये बाधकं प्रमाणम् । एकदेशतायां च एकात्म्यम् अविवक्षितं रूपत्वात्, विभक्तरूपावस्थितौ च एकदेशत्वं न स्यात् । अथ स्वभावान्तरेण अवयवान्तरे वृत्तिस्त एकोऽनेकवृत्तिर्न स्यात् स्वभावभेदात्मकत्वाद् वस्तुभेदस्य अन्यथा तदयोगात् ।

१० “अवयवी अवयवेषु वर्तते” इति समवायरूपा प्राप्तिरुच्यते” [] इति उद्घोतकाराऽभ्युपगमेऽपि “किमेकावयवसमवेतेनैव स्वभावेन अवयवान्तरेषु वर्तते, अथ अन्ये इति विचारः समान एवेति कृत्स्नैकदेशावधारणोच्चारणेऽपि वृत्त्यनुपपत्तिर्युक्ता, तदुच्चारणेऽपि रशुक्तैव । तथाहि-यदि सर्वात्मना प्रत्येकमवयवेषु अवयवी वर्तते तदा यावन्तोऽवयवास्तावन्त ए

१ “नैव धाम्यन्तरकोटमप्यास्ते हि यथा किञ्च । एककोडीकृतं द्वयं नाश्रयेत तथाऽपरम्” ॥

—तत्त्वसं० का० ६०९ पृ० २०२ ।

२ “तत्संबद्धस्वभावस्य ह्यतद्देशेऽपि वृत्तिः । प्राप्तं तदेकदेशत्वमैकाल्प्यं चाविमर्शयत् ॥

अन्येनैवास्मिना वृत्तौ नैकोऽनेकव्यवस्थितः । सिध्येत् स्वभावभेदस्य वस्तुभेदात्मकत्वं ॥”

—तत्त्वसं० का० ६१०-६११ पृ० २०२ ।

३ “तस्माद् आश्रयाश्रितधर्मनिर्देशमात्रमवयवव्यवेषु वर्तत इति । का पुनरिदं वृत्तिः ? एकस्यानेकत्राश्रयाश्रितभावलक्षणा प्राप्तिः” —न्यायवा० पृ० २१४ पं० २२-तथा पृ० ५०५ पं० २० ।

“उद्घोतकारस्तादृह-आश्रयाश्रितधर्मनिर्देशमात्रमेतत् अवयवव्यवेषु प्रवर्तत इति । आश्रितभावलक्षणा हि समवायरूपा प्राप्तिरुच्यते इति ।” —तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २०२ पं० २६-॥

४ “समवायात्मिका वृत्तिस्य लोपेति चेन्ननु । तस्यामपि विचारोऽयं कोपेनैव प्रधावति” ॥

—तत्त्वसं० का० ६१२ पृ० २०३ ।

५ “यद्वा सर्वात्मना वृत्तावनैकत्वं प्रसज्यते । एकदेशेन चाविष्टा नैको वा न क्वचिच्च सः” ॥

—तत्त्वसं० का० ६१३ पृ० २०३ ।

“अपि नैकोऽनेकत्र वर्तत इति प्रतिष्ठानानो नास्त्योक्तव्यः कस्मात् ? उभयेन व्याघातात्-एकमनेकत्र वर्तते इति भुवाणः किमेकदेशेन वर्तते उत सर्वात्मना इति नास्त्योक्तव्यः । कस्मात् ? उभयेन व्याघातात् यदि एकमनेकत्र वर्तमानं प्रत्यवयवं सर्वात्मना वर्तते नैकमनेकत्र वर्तते अनेकमनेकत्र वर्तत इत्यापन्नम् । एव चास्त्युपयोगेऽधिकरणव्याघातात् । अथैकमनेकत्र वर्तमानं प्रत्यवयवमेकदेशेन वर्तते तस्यापि नैकमनेकत्र वर्तत इति प्राप्तम् अनेकमनेकत्र वर्तत इत्यापन्नम् । ये च तत्र एकदेशाः प्रत्येकमवयवेषु वर्तन्ते तेऽवयविन इति प्राप्तम् । एतस्मिन् पक्षे नैकमनेकत्र वर्तते किं तर्हि ? अनेकमनेकत्रेति अथ प्रत्येकं परिसमाप्त्या वर्तत इति अयमर्थोऽनेकमनेकत्र वर्तत इति” इत्यादि-न्यायवा० पृ० २१५ पं० ३-१३ । तस्य

“कृत्स्नैकदेशावृत्तिलादवयवानामवयव्यभावः ॥ ७ ॥

अवयवा अवयविनि वर्तमानाः कृत्स्नेन वर्तन्ते एकदेशेन वा ? तत्र तावदवयवा अवयविनि कृत्स्ने न वर्तन्ते अवयवावयविनो परिमाणभेदात् । अल्पपरिमाणोऽवयवो महापरिमाणव्यावयवीति अल्पपरिमाणेन महापरिमाणस्याव्याप्तिः । एकद्वयव्यवयव आग्राति एकावयववृत्तित्वात् । न चैकद्वयं द्वयमवयवद्वयदाधारमस्ति । नापि अवयव्येकदेशेन वर्तते न हि अस्यान्ये अवयवा एकदेशभूता सन्ति । तस्मिन् अपि नैकदेशेन वर्तमानोऽवयवः किमेकदेशेन वर्तते कृत्स्नेन वेति पूर्ववत् प्रसङ्गः” इत्यादि-

—न्यायवा० पृ० ५०३ पं० ९-१९ ।

अवयविनः प्रत्यवयवमेकदेशेन वृत्तिः कालपर्येन वा प्रकारान्तराभावात् ? न तावदेकदेशेन वृत्तिः अवयवव्यतिरेकेणास्यैकदेशाभावात् । कालपर्येन वृत्तौ वा अवयवान्तरे वृत्त्यभावः एकावयवसंसर्गोपलब्धिरेव अवयवान्तराणामनवकाशात् तत्स्वरूपव्यतिरेकेण चास्य स्वप्नान्तराभावात्” इत्यादि-प्रशस्त० कं० पृ० ४२ पं० १७-२० ।

अवयविनः स्युः स्वभावमेदमन्तरेण प्रत्यवयवं तस्य सर्वात्मना वृत्त्यनुपपत्तेः । एवं च गुणपदनेक-
कुण्डादिव्यवस्थितविल्यादिवद् अनेकावयव्युपलब्धिप्रसक्तिः । अथ एकदेशेन असौ तेषु वर्तते इति
पक्षस्तदा अनवस्थाप्रसक्तिः तेषु अपि अवयवेषु वृत्तौ अपरैकदेशवृत्तिकल्पनया । अथ धैरेकदेशै-
रवयवी अवयवेषु वर्तते ते तस्य स्वात्मभूता इति नानवस्था तर्हि तद्वत् पाण्याद्योऽपि अवयवास्तस्य
स्वात्मभूताः किं नाऽभ्युपगम्यन्ते ? तथाऽभ्युपगमे चापरावयवप्रकल्पना न स्यात् अवयवप्रकल्पना-
त्मकत्वात् तस्य ।

नन्विदं प्रसङ्गसाधनम्, स्वतन्त्रसाधनं वा ? स्वतन्त्रसाधने अवयविनोऽप्रसिद्धेराश्रयासिद्ध-
त्वादित्येव । न च वृत्त्या परस्य सत्त्वं व्याप्तम् येन तन्निवृत्तौ तत्सत्त्वव्यावृत्तिर्भवेत् वृत्त्यभावेऽपि
रूपतः परेण सत्त्वाभ्युपगमात् । एकदेशेन सर्वात्मना वा अवयविनो वृत्तिप्रतिषेधे विशेषप्रतिषेधस्य
शेषाभ्युपगमनलक्षणत्वात् प्रकारान्तरेण वृत्तिरभ्युपगता स्यात् । यथा च वृत्तिद्वयमुपलम्भाद्भ्युप-१०
गम्यते तथा अवयविनि वृत्तेरुपलम्भात् प्रकारान्तरेण असौ किं नाभ्युपगम्यते ? वृत्तिश्च समवायः
तस्य सर्वत्रैकत्वात् निरवयवत्वाच्च क्लृप्तैकदेशशब्दाविषयत्वम् । अथ प्रसङ्गसाधनम् तदपि
अवयविनः वृत्तेश्च अनुपलम्भेऽयुक्तम् । न च परस्य भवतो वा कार्त्तर्यैकदेशाभ्यामनेकस्मिन् एकस्य
वृत्तिरुपलब्धिगोचरः यस्या असंभवाद् अवयविद्वयमसत् स्यात् । अथ एवंभूता वृत्तिः क्वचित्
उपलब्धा तदा अवयविन्यपि सा भविष्यतीति न तत्प्रतिषेधो युक्तः, वृत्तिमात्रस्य चानुपलम्भे १५
'एकदेशेन सर्वात्मना वा' इति विशेषप्रतिषेधोऽनुपपन्नः सिद्धे धर्मिणि तस्योपपत्तेः धर्म्यसिद्धौ च
तस्यैव प्रतिषेधो विधेयः तेनैतावदेव वक्तव्यम् 'वृत्तिरेव नास्ति' इति, न चैतदपि युक्तम्, अध्यक्षत
एव अवयवेषु अवयविनो वृत्तिसिद्धेः । तथाहि—इन्द्रियव्यापारे सति 'इह तन्तुषु पटः' इति बुद्धि-
याधितरूपोपजायत एव । न च अवाधितरूपाया अस्या अप्रत्यक्षत्वं युक्तम् रूपादिसलक्षणप्राहिणो-
ऽप्यध्यक्षस्य अनध्यक्षताप्रसक्तेः—अविशेषात्, असदेतत्, यतो नेदमसाभिः स्वतन्त्रसाधनमभिधी- २०
यते किन्तु प्रसङ्गसाधनम्, तस्य च 'व्याप्यव्यापकभावसिद्धौ व्याप्याभ्युपगमो व्यापकाभ्युपगमना-
न्तरीयकः व्यापकनिवृत्तिर्वा व्याप्यनिवृत्त्यविनाभाविनी' इत्येतत्प्रदर्शनफलस्य प्रवृत्तिर्युक्तैव । व्याप्य-
व्यापकभावसिद्धिश्चात्र लोकप्रसिद्धैव भवताऽभ्युपगमनीया । लोकश्च कस्याचित् सर्वात्मना वृत्तिं
कुत्रचिदभ्युपगच्छति, यथा—श्रीफलस्य कुण्डादौ, क्वचित् कस्याचिद् एकदेशेन, यथा—अनेकपीडाधि-
शयितस्य चैत्रादेः । यत्र च प्रकारद्वयं वृत्तेर्वावृत्तं तत्र वृत्तेरभाव एव कथं न व्याप्तिसिद्धिर्येनात्र २५
प्रसङ्गसाधनस्यावकाशो न स्यात् ? निरस्ता च प्रागेव अनेकस्मिन् एकस्य वृत्तिः न पुनः प्रतिपाद्यते ।
यच्च अध्यक्षत एव वृत्तिः सिद्धा 'इह इदम्' इति अक्षानुसारिबुद्धयुत्पत्तेः, तदप्यसंगतम्, यतो न
'इह तन्तुषु पटः' इतिविकल्पिकाऽपि लोके बुद्धिः प्रवर्तते किं तर्हि ? 'पटे तन्तवः' इति । न
चाऽप्यक्षे तन्तुसमवेतं व्यतिरिक्तं पटादिद्रव्यमवभासते । न च विवेकेन अप्रतिभासमानस्य 'इह

१-मे वाप-वा० वा० । "एवं हि सति एकोऽवयवी न स्याद् अवयवप्रचयमात्ररूपत्वात् तस्य तथा च सति दृष्टपा-
प्यादिसमुदायमात्रात्मक एवासा वस्तु किमपरैस्तस्य स्वात्मभूतरवयवैः परिकल्पितेः"—तत्त्वसं० पृ० १०३ पं० १८-१

२ "स्वातन्त्र्येण" इत्यादिना शङ्करास्मिन्. परिहारमाशङ्कते—

स्वातन्त्र्येण प्रसङ्गेन साधनं यत् प्रवर्तते । स्वयं तदुपलब्धौ हि स्वसां संगच्छते न तु ॥
न च कार्त्तर्यैकदेशाभ्यां वृत्तिः क्वचन लक्षिता । यस्या असंभवाद् द्रव्यमसत् स्यादपरोऽपि च ॥
दृष्टौ वा क्वचित्तस्या द्रव्यादावनिवारणम् । अथ तस्मिन्नदृष्टौ तु मेदे प्रभो न युज्यते ॥
एतावत् तु भवेद् वाच्यं वृत्तिर्नास्तीति तत्र न । युक्तं प्रत्यक्षतः सिद्धेरिहेदमिति बुद्धितः ॥
प्रत्यक्षं न तद्विष्टं चेद् बाधकं किमिदुच्यताम् । रूपादिचेतसोऽपि स्यान्वै प्रत्यक्षताऽन्यथा ॥

—तत्त्वसं० का० ६१४-६१८ पृ० २०३-२०४ ।

३-दिदोपः पृ० आ० । "य एहाह-स्वातन्त्र्येण प्रसङ्गमुच्येन वा यत् साधनं किमते तत् स्वयमुपलब्धौ सत्यां संग-
उते अन्यथा ह्यसिद्धता दोषः स्यात्"—तत्त्वसं० पृ० १०४ पं० ४-८ ।

४ "तदत्र वृत्तिर्नास्तीति प्राग्भेदेन साधितम् । इहेत्यस्ति न च ज्ञानं तद्रूपाप्रतिभासनात्" ॥

—तत्त्वसं० का० ६१९ पृ० २०४ ।

५ पृ० ६६६ पं० १३ । ६ प्र० पृ० पं० १८ ।

८६ सं० प्र०

इदं वर्तते' इति बुद्धिविषयता न हि विवेकेन अप्रतिभासमाने कुण्डादौ वदरादिके 'इह कुण्डे चद्राणि' इति प्रत्ययः प्रादुर्भवति । यद्यपि 'कात्स्न्यैकदेशाभ्यां वृत्तिर्न कचिदुपलक्षिता' इति, तदप्य-
संगतम्; वदरादेः कुण्डादौ सर्वात्मना, वंशादेरेकदेशेन स्तम्भादौ वृत्तेरुपलक्षणात् । यद्यपि उक्त-
मुद्योतकरेण—“एकस्मिन् अवयविनि कृत्स्नैकदेशशब्दप्रवृत्त्यसंभवात् अयुक्तोऽयं प्रश्नः—“किमेक-
५ देशेन वर्तते, अथ कृत्स्नो वर्तते' इति । 'कृत्स्नम्' इति हि खल्वेकस्य अशेषाभिधानम्, 'एकदेशः'
इति च अनेकत्वे सति कस्यचिदभिधानम्, ताविमौ कृत्स्नैकदेशशब्दौ एकस्मिन्नवयविनि अनुपपन्नौ”
[२-१-३२ न्यायवा०] इति, तदपि प्रत्युक्तं प्राचनन्यायेनैव । तथा च 'कृत्स्नः पटः कुण्डे वर्तते,
एकदेशेन वा' इत्येवं पटादिषु कृत्स्नैकदेशशब्दप्रवृत्तिर्दृश्यत एव । न चेयमुपचरिता, अखलवृत्ति-
त्वात् । न च शब्दप्रवृत्त्यनुपपत्तिमात्रप्रेरणया वस्तुर्थस्य प्रतिषेधः शक्यते विधातुम्, तत्र तच्छब्दा-
१० प्रवृत्तावपि व्याख्येयानि शब्दयोः प्रवृत्त्युपपत्तेः । तथाहि—“अवयवी अवयवेषु वर्तमानः प्रत्ययवयवं किं
व्याख्या वर्तते, उत अव्याख्या' इत्येवं विवक्षितार्थाभिधाने न कचिद् दोषमुत्पद्यमानः । तन्न नित्या-
नित्यरूपपृथिव्यादिवचनसंख्यं द्रव्यमुपपत्तिमत् ।

आकांक्षात्मेकनित्यद्रव्यप्रसिद्धये शब्दं गुणत्वालिङ्गत्वेन प्रतिपादयन्ति । तथा च परेषां
प्रयोगः—ये विनाशित्वोत्पत्तिमत्त्वादिधर्माध्यासिताः ते कचिद् आश्रिताः, यथा घटादयः, तथा च
१५ शब्दाः, तस्मादेभिराश्रितैः कचिद् भवितव्यम्, यन्नैवामाश्रयः स पारिशेष्याद् आकाशः । तथाहि—
नायं शब्दः पृथिव्यादीनां वायुपर्यन्तानां गुणः, अध्यक्षग्राह्यत्वे सति अकारणगुणपूर्वकत्वात्, ये तु
पृथिव्यादीनां चतुर्णां गुणास्ते बाह्येन्द्रियाध्यक्षत्वे सति अकारणगुणपूर्वका न भवन्ति, यथा
रूपादयः, न च तथा शब्दः । एवम् 'अयावद्द्रव्यभावित्वात्' 'आश्रयाद् भेदादेरन्यत्रोपलब्धेश्च'
इत्यादयो हेतवो द्रष्टव्याः । स्पर्शवतां यथोक्तविपरीता गुणा उपलब्धाः । 'प्रत्यक्षत्वे सति' इति च
२० विशेषणं परमाणुगतैः पाकजैः अनेकान्तिकत्वं मा भूत् इत्युपात्तम् । न च आत्मगुणः अहंकारेण
विभक्तग्रहणात् बाह्येन्द्रियाध्यक्षत्वात् आत्मान्तरग्राह्यत्वाच्च, बुद्ध्यादीनामात्मगुणानां तद्वैपरीत्योप-
लब्धेः । न दिक्-काल-मनसाम् श्रोत्रग्राह्यत्वात् । अतः पारिशेष्याद् गुणो भूत्वा आकाशस्य
लिङ्गम् । आकाशं च शब्दलिङ्गाविशेषात् विशेषलिङ्गाभावाच्च एकम् विभु च सर्वत्रोपलभ्यमानगुण-
त्वात् समवायित्वे सति अनाश्रितत्वाच्च द्रव्यम्, अकृतकत्वान्नित्यम् ।

२५ पराऽपरव्यतिकर-यौगपद्याऽयौगपद्य-चिर-क्षिप्रप्रत्ययलिङ्गः कालो द्रव्यान्तरम् । तथोहि—

१ घृ० ६६७ पं० १३ तथा पं० ९ टि० २ ।

२ “कृत्स्नैकदेशशब्दाभ्यामयं चार्थः प्रकाशयते । नैरस्येनास्य किं वृत्तिः किं वा तस्यान्यथैव सा ॥
यथा पात्रादिसंस्थस्य श्रीफलादेर्यथाऽयवा । अनेकासनसंस्थस्य चैत्रादेरुपलक्षिता” ॥

—तत्त्वसं० का० ६२०-६२१-घृ० २०५ ।

३ “एकस्मिन् कृत्स्नैकदेशशब्दासंभवादप्रश्नः—किमवयव्येकदेशेन वर्तते अथ कृत्स्नेनैव वर्तते इति न युक्तः प्रश्नः—नाव-
यवी कृत्स्नो नैकदेशः । कृत्स्नमिति खलु अनेकस्यापेक्षयाभिधानम् । एकदेश इति चानेकत्वे सति कस्यचिदभिधानम् ।
ताविमौ कृत्स्नैकदेशशब्दादिकस्मिन्ननुपपन्नौ” इत्यादि—न्यायवा० घृ० २१४ पं० १३—तथा घृ० ५०५ पं० ६-१२ ।

“वृत्त्यनुपपत्तेश्च नैकत्रावयवे कालभेदावयवी वर्तते । तेष्वपि कथं वर्तते ? अन्यैरेकदेशैः तेष्वापि अन्यैरिति नास्त्यन्य”
इत्यादि—न्यायमञ्ज० आ० ९ घृ० ५४९ पं० १२-१३ ।

४ “एवं वायुपर्यन्तं चतुर्विधं द्रव्यमापास्तम् आत्मार्थं तु प्रागेवात्मपरीक्षायां निरस्तम् । इदानीमाकाश-काल-दिग्-
मनसां प्रतिषेधार्थमाह—”तत्त्वसं० पञ्च० घृ० २०५ पं० २० ।

५ “समाश्रिताः कचिच्छब्दा विनाशितादिहेतुतः । घट-दीपादिवत् तच्च किल व्योम शविष्यति” ॥

—तत्त्वसं० का० ६२२ घृ० २०५ ।

६ “आदिसादिक्रियाद्रव्यव्यतिरेकनिबन्धनम् । परापरादिविज्ञानं घटादिप्रत्ययो यथा ॥

मयीपन्तिकार्कश्यगसादिप्रत्ययादिदम् । यतो विलक्षणं हेतुः स च कालः क्लिष्यते” ॥

—तत्त्वसं० का० ६२३-६२४ घृ० २०६ ।

७ “द्रव्यान्तेन गतीपल्लितादयो प्रहीतव्याः । परं पिता अपरः पुत्रः युगपत् चिरम् क्षिप्रम् कियते कृतं कर्मियते
चेति गतेन परापरादिज्ञानम्” इत्यादि—तत्त्वसं० पञ्च० घृ० २०६ पं० १४-१५ ।

‘परः पिता’ ‘अपरः पुत्रः’ ‘युगपत्’ ‘अयुगपत्’ वा तथा, ‘चिरम्’ ‘क्षिप्रम्’ वा ‘कृतम्’ ‘करिष्यते’ वा इति यत् पराऽपरादिज्ञानम् तत् आदित्यादिक्रिया-द्रव्यव्यतिरिक्तपदार्थनिबन्धनम्, तत्प्रत्ययविलक्षणत्वात्, घटादिप्रत्ययवत् । योऽस्य हेतुः स पारिशेष्यात् कालः । यतः न तावत् पराऽपरादिप्रत्ययः दिग्देशकतोऽयम्, स्थविरे अपरदिग्भागावस्थितेऽपि ‘परोऽयम्’ इति प्रत्ययोत्पत्तेः । तथा, यूनि परदिग्भागावस्थितेऽपि ‘अपरोऽयम्’ इति ज्ञानप्रादुर्भावात् । न च वली-पलितादिकृतोऽयं प्रत्ययः, तत्कृतप्रत्ययवैलक्षण्येन उत्पत्तेः । नापि क्रियानिर्वर्तितः, तत्प्रतिभावितज्ञानवैलक्षण्येन संवेदनात् । तथा च सूत्रम्—“अपरस्मिन् परं युगपद् अयुगपत् चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि” [वैशेषिकद० २-२-६] इति । आकाशवदेव अस्यापि विभुत्व-नित्यत्वैकत्वादयो धर्मा अवगन्तव्याः ।

दिगपि एकादिधर्मोपेतं द्रव्यं प्रमाणतः सिद्धम् । तथाहि-मूर्तंष्वेव द्रव्येषु मूर्तं द्रव्यमवधिं कृत्वा ‘इदमस्मात् पूर्वेण दक्षिणेन पश्चिमेन उत्तरेण पूर्वोदक्षिणेन दक्षिणापरेण अपरोत्तरेण उत्तरपूर्वेण १० अधस्तात् उपरिष्ठात्’ अमी दश प्रत्यया यतो भवन्ति सा दिग् इति । तथा च सूत्रम्—“अत इदम्” इति यतस्तद् दिशो लिङ्गम्” [वैशेषिकद० २-२-१०] इति । एते हि विशेषप्रत्यया न आकस्मिकाः संभवन्ति । न च परस्परापेक्षमूर्तद्रव्यनिमित्ताः, इतरेतराश्रयत्वेन उभयप्रत्ययाभावप्रसक्तेः । ततोऽन्यनिमित्तोत्पाद्यत्वासंभवाद् एते दिशो लिङ्गभूताः । दिशश्च विभुत्वैकत्व-नित्यत्वादयो धर्माः कालवद् अवगन्तव्याः । एतस्याश्च एकत्वेऽपि प्राच्यादिभेदेन नानात्वं कार्यविशेषाद् व्यवस्थितम् । १५ प्रयोगश्चात्र-यदेतत् पूर्वाः परादिज्ञानम् तद् मूर्तद्रव्यव्यतिरिक्तपदार्थनिबन्धनम्, तत्प्रत्ययविलक्षणत्वात्, सुखादिज्ञानवत् इति ।

आत्मद्रव्यस्य च विभुत्वादिधर्मोपेतस्य पराऽभ्युपगतस्य प्रागेव प्रतिषेधः कृतः इति न तत्पूर्वपक्षः पुनः प्रदर्श्यते ।

मनोद्रव्यस्य तु युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्लिङ्गम् । तथा च सूत्रम्—“युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो २० लिङ्गम्” [न्यायद० १-१-१६] इति । अनेकेन्द्रियार्थसन्निधाने सत्यपि एकदा क्रमेण ज्ञानोत्पत्त्युप-

१ अपरं परं आ० हा० वि० । अपरमपरं वा० वा० ।

“तथा च सूत्रम्—अपरं परं युगपदयुगपदिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २०६ पं० २० ।

“तथा सूत्रम्—अपरस्मिन् परं युगपदिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि”—न्यायकु० लि० पृ० १३९ द्वि० पं० १२ ।

“तथा च सूत्रम्—अपरस्मिन् परं युगपद् अयुगपत् चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि”—प्रमेयक० पृ० १६९ प्र० पं० ७ ।

गूजरातीशेस-बनारससंस्कृतसिरीक्षसत्केषु वैशेषिकदर्शनसंस्करणयोः बोधम्यासंस्कृतसिरीक्षगते च वैशेषिकसूत्रपाठे समान एव पाठो मुद्रितो दृश्यते । यथा—“अपरस्मिन्नपरं युगपदिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि”—२-२-६ । गूजरातीशेसप्रकाशितानि तदुपस्कार-विश्वसि-भाष्याण्यपि तमेव पाठमनुसरन्ति । तत्र च पाठान्तरसूचिका दिप्यणी इत्थं दृश्यते—“बोन्नेरायलभाविधाटिकसोसाइटीसंज्ञकग्रन्थसंप्रदायस्थलिखितप्राचीनपुस्तके तु ‘अपरस्मिन् परम्’ इति पाठः सूत्र उपलभ्यते । उपस्कारे च ‘अपरस्मिन् परम्’ अनेन ‘परस्मिन् परम्’ इत्यपि दृश्यमिति”—गू० वै० पृ० ९८ ।

२ “पूर्वापरादिषु द्विभ्यो दिगेबमनुमीयते ।”—तत्त्वसं० का० ६२५ पृ० २०६ ।

३ “तथा च सूत्रम्—इत इदमिति यतस्तद् दिशो लिङ्गम्—इति”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २०७ पं० ३ ।

“तथा च सूत्रम्—अत इदमिति यतस्तद् दिशो लिङ्गम्”—न्यायकु० लि० पृ० १४३ प्र० पं० १३ । प्रमेयक० पृ० १७० प्र० पं० १३ ।

गूजरातीशेस-बनारससंस्कृतसिरीक्ष-बोधम्यासिरीक्षसत्केषु संस्करणेषु तु “इत इदमिति यतस्तद् दिशं लिङ्गम्” इति मुद्रितं दृश्यते ।

४ पृ० १३४ पं० ३१ ।

५ “क्रमेण ज्ञानजात्या च मनसोऽनुमितिर्मता ॥

चक्षुरादिनिमित्तं च कारणं समपेक्षते । क्रमेण जाता रूपादिप्रतिपत्ती रथादिवत्” ॥

—तत्त्वसं० का० ६२५-६२६ पृ० २०६ ।

६ “तथा च सूत्रम्—युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्—इति—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २०७ पं० १२ ।

एतस्य न्यायदर्शनीयसूत्रस्य भाष्यम्, वार्तिकम् न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका चात्रानुसंधानीया ।

मनोनिरूपणपरं प्रशस्तपादभाष्यम् तत्कन्दल्यपि चात्रावगोह्यम्—प्रशस्त० क० पृ० ८९-९४ ।

लम्भाद् अनुमीयते इन्द्रियार्थव्यतिरिक्तं हेत्वन्तरमस्ति इति यत्सन्निधानाऽसन्निधानाभ्यां ज्ञानस्य उत्पत्त्यनुत्पत्ती भवतः । तथा च प्रयोगः—रूपाद्युपलब्धिः आत्मबाह्येन्द्रियार्थव्यतिरिक्तहेत्वन्तरा-
पेक्षा, क्रमेण उपजायमानत्वात्, रथादिवत् ।

- अत्र प्रतिविधीयते—यदि सामान्येन आश्रितत्वमात्रं शब्दानां साध्यते तदा सिद्धसाध्यता तेषां
५ भूतकार्यतया तदाश्रितत्वात् कार्यस्य कारणप्रतिबद्धात्मलभतया तदाश्रितत्वाभ्युपगमात् । अथै
एक-नित्याऽमूर्त-विभुद्रव्यसमवेतत्वेन एवमाश्रितत्वं साध्यते तदा तथाभूतसाध्यान्वितत्वस्य
दृष्टान्ते हेतोरभावात् अनैकान्तिकता हेतोः, प्रतिज्ञायाश्च अनुमानविरोधित्वम् । तथाहि—यदि
नित्यैकव्यापिनमोद्रव्यसमवेताः शब्दा भवेयुस्तदा एकदोषप्रधानेकशब्दवद् अन्यकाला अपि ते तदैव
स्युः अधिकलकारणत्वात् एकाश्रयत्वाच्च । न च सहकार्यपेक्षा नित्यस्य संभवति इति प्रतिपादितम् ।
१० नापि समवायित्वमनुपकारिणो युक्तम् अतिप्रसङ्गात् । ततोऽक्रमभावित्वप्रसङ्गो व्यवस्थितः ।
तत्कारणस्य नित्यत्वे व्यापित्वे च शब्दानां सर्वेषु रूपैर्ग्रहणप्रसङ्गः । तथाहि—आकाशत्वकं श्रोत्रम्
आकाशं च एकमेव इति तत्प्राप्तानां सर्वेषामपि श्रवणं स्यात् । न च निरवयवाकाशे अयं विभागः—
'इदमात्मीयं श्रोत्रम्' 'इदं च परकीयम्' इति । अथ यदीयधर्मोऽधर्माभिर्लङ्घ्यतकर्णशङ्कुल्यवरुद्धं
नभः तत् तस्य श्रोत्रमिति विभागाः, अत एव नासिकादिरन्ध्रान्तरेण न शब्दोपलम्भः संजायते,
१५ तत्कर्णशङ्कुलीविधाताद् बाधिर्यादिकं च व्यवस्थाप्यते इति, असदेतत् ; अनंशस्य नभस एवविध-
विभागानुपपत्तेः । न च पारमार्थिकविभागनिष्पाद्यं फलं परिकल्पितावयवविभागो निर्वर्तयितुं क्षमः
अतिप्रसङ्गात् अन्यथा मलयजरासादिकमपि पाषकप्रकल्पनया प्लोपादिकार्यं विदध्यात् । न च
कल्पिततदवयववशादपि प्रतिनियतशब्दोपलम्भदर्शनाच्चायं दोषः, शब्दोपलम्भकार्यस्य अन्यथा
सिद्धत्वात् । न च 'संयोगस्य अव्याप्यवृत्तित्वकृता आकाशस्य देशाः' इति व्यपदेशः, प्रागेव अस्य
२० प्रतिषिद्धत्वात् । अपि च, अनल-कर्णशङ्कुल्यादयोऽपि समानदेशाः स्युः अभिन्नैकनभः-संसर्गि-
त्वात् । तथाहि—यैन एको वियत्सभावेन संयुक्तस्तेनैव अपरोऽपीति तद्देशमावी सोऽपि स्यात्
तत्संयुक्तस्वभाववियत्संसर्गित्वात् तद्देशवस्थिताऽनलवत् । शब्दानामपि अत एव एकदेशत्वात्
एकोपलम्भे सर्वोपलब्धिश्च स्यात् । दूरसन्नाद्यवस्थायिता तु भावानां प्रतीतिगोचरा विरोधिनी
च भवेत् ।
२५ दिक्कालसाधनप्रयोगेणैवपि एते दोषाः—सामान्येन साधने सिद्धसाध्यता । विशेषसाधने
हेतोरन्वयाद्यसिद्धिः अनुमानवाधितत्वं च प्रतिज्ञायाः इति—समानाः । तथाहि—पूर्वापरोत्पन्नपदार्थ-
विषयपूर्वापरशब्दसंकेतवशोऽतसंस्कारनिबन्धनत्वात् प्रकृतप्रत्ययस्य कारणमात्रे साध्ये कथं न
सिद्धसाध्यता ? विशेषे च कथं नान्वयासिद्धिः ? अनुमानवाधा च प्रतिज्ञायाः पूर्ववद् भावनीया ।
अत एव नेतरेतराश्रयदोषोऽपि पूर्वपक्षोद्दिष्टो विशिष्टपदार्थसंकेतप्रभवत्वेऽस्य प्रत्ययस्य । किञ्च,
३० निरंशैकदिक्कालाख्यपदार्थनिमित्तत्वं पराऽपरादिप्रत्ययस्य प्रसाधयितुमभ्युपगतम्, तच्चायुक्तम् ;

१ "उपासादिमहाभूतहेतुलाङ्घ्रितेज्यैः । सिद्धा एवाश्रिताः शब्दाल्लेखित्याद्यमसाधनम्" ॥

—तत्त्वसं० का० ६१७ पृ० २०७ ।

२ "एकव्यापिभुवव्योमसमवायस्तु सिध्यति । नैषामन्वयवैकल्यादक्रमाश्रितस्य" ॥

—तत्त्वसं० का० ६२८ पृ० २०७ ।

३ "काल-दिक्साधनयोरपि सामान्येन सिद्धसाध्यता विशेषेणान्वयासिद्धिर्हेतोः प्रतिज्ञायाश्च अनुमानवाधेति"

—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २०८ पं० २१ ।

४ प्र० पृ० पं० ४-१

५ "विशिष्टसमयोद्भूतमनस्कारनिबन्धनम् । परापरादिज्ञानं न कालाद्यद्विषयं तत् ॥

निरंशैकस्वभावत्वात् पौर्वापर्याद्यसंभवः । तयोः संबन्धमेतद्विदेवं तौ निष्फलौ ननु" ॥

—तत्त्वसं० का० ६२९-६३० पृ० २०८ ।

६ पृ० ६६९ पं० १३ ।

७ परादिप्र-सा० मा० आ० । "परापरादिज्ञानस्य निरंशैकदिक्कालाख्यपदार्थनिबन्धनत्वं साधयितुमिष्टम्"

—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २०९ पं० ४-५ ।

स्वाकारानुकारिप्रत्ययजनकस्य तद्विषयत्वात् निरंशस्य च पौर्वापर्यादिविभागाभावतस्तथाभूतप्रत्ययो-
त्पादकत्वासंभवात् । तथाभूतप्रत्ययाद् विपरीतार्थसिद्धेः इष्टविपर्ययसाधनात् विरुद्धश्चैवं हेतुः स्यात् ।
अथ बाह्याऽऽध्यात्मिकभावपौर्वापर्यनिबन्धनस्य दिक्-कालयोः पौर्वापर्यव्यपदेशस्य भावाच्च हेतो-
र्विरुद्धता । नन्वेवं दिक्-कालपरिकल्पना व्यर्था तत्साध्याभिमतस्य कार्यस्य बाह्याऽऽध्यात्मिकैः
संबन्धिभिरेव निर्वर्तितत्वात् । तथाहि-दिक् पूर्वापर्यादिव्यवस्थाहेतुरिष्यते कालश्च पूर्वापरक्षण-लव-५
निर्मेय-कला-मुहूर्त-प्रहर-दिवस-अहोरात्र-पक्ष-मास-ऋतु-अयन-संवत्सरादिप्रत्ययप्रसवनिमित्तो-
ऽभ्युपगतः, अयं च स्वरूपभेदः स्वात्मनि तयोः समस्तोऽप्यसंभवी तत्संबन्धिषु पुनर्भावेषु विद्य-
मानस्तत्र प्रत्ययहेतुरिति व्यर्था तत्प्रकल्पना । अथ तत्संबन्धिष्वपि अयं भेदः अपरक्रियादिभेद-
निमित्तस्तर्हि तत्रापि एवम् इति अनवस्थाप्रसक्तिः । अथ पदार्थेषु पूर्वापरभेदः कालनिमित्तः ननु
कालोऽप्यसौ न स्वतः इति अपरकालनिमित्तो यद्यभ्युपगम्यते तदा अनवस्था । अथ पदार्थभेदः १०
निमित्तस्तदा इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गः । अथ तत्र स्वत एव अयं भेदः पदार्थेष्वपि स्वत एव अयं किं
नाभ्युपगम्यते ? ततश्च पुनरपि दिक्-कालप्रकल्पनं व्यर्थम् ।

मनःसाधनेऽपि हेतौ कारणमात्रे साध्ये सिद्धसाध्यता मनस्कारादेश्चक्षुरादिव्यतिरिक्तस्य
कारणमात्रस्येष्टेः । विशेषेण तु नित्यैकमनःसाधने अनन्वयदोषः प्रतिज्ञायाश्च अनुमानवाधा इष्ट-
विपर्ययसाधनाद् विरुद्धश्च हेतुः इति दोषाः पूर्ववद् वाच्याः । चक्षुरादिव्यतिरिक्ताऽनित्यकारण-१५
सापेक्षत्वस्य साधनाद् विरुद्धता प्रकटैव अन्यथा हि अत्रापि नित्यकारणत्वे चेतसामविकलकारणत्वात्
क्रमोत्पत्तिर्विरुद्धैव भवेत् । तच्च पृथिव्यादिर्मेनःपर्यन्तस्य द्रव्यनवकस्य प्रमाणतः सिद्धिः । ततः
'पृथिव्यादीनि द्रव्याणि इतरेभ्यो भिद्यन्ते, द्रव्यत्वाभिसंबन्धात्' ईत्यादिहेतूपन्यासोऽयुक्त एव,
तत्स्वरूपासिद्धौ हेतोरालम्ब्यासिद्धत्वदोषात्, स्वरूपासिद्धश्च अयं हेतुः द्रव्यत्वाभिसंबन्धस्य समवाय-
लक्षणस्य असिद्धेः, विशेषणासिद्धश्च द्रव्यत्वसामान्यस्य निषिद्धत्वात् निषेत्स्यमानत्वाच्च । न चात्र २०
अन्वयः सिद्धः, साधर्म्यदृष्टान्तस्य अभावात् । न च सपक्षभावे केवलव्यतिरेकी हेतुर्गमकः, प्रति-
बन्धप्रसाधकप्रमाणविषयसाधर्म्यदृष्टान्ताभावे सर्वत्र साध्याभावात् साधनस्य व्यावृत्तसिद्धेः ।
“साध्यसद्भावे, एव सर्वत्र साधनसद्भावः” इत्येवंभूतान्वयाऽप्रसिद्धौ ‘साध्याभावे सर्वत्र साधनस्य
अभावः’ इति सकलाक्षेपेण व्यतिरेकस्यासंभवात्” [] इत्यादेर्न्यायस्य असङ्कत्
प्रतिपादितत्वात् । यद्यपि ‘नैव द्रव्याणि’ इत्यादिप्रयोगप्रतिपादनम्, तदप्यसंगतमेव, तत्स्वरूपा-२५
सिद्धौ तत्संख्यासिद्धेर्दूरापास्तत्वात् । न च लक्षणयोगित्वमपि तेषाम् असिद्धपृथिवीत्वाभिसंबन्धा-
देर्लक्षणस्य अनुपपत्तेः । अत एव अन्योन्यव्यावृत्तादेर्विशेषणस्यानुपपत्तिः विशेष्याभावे विशेषण-
स्याप्यसंभवात् । ‘न्यूनाधिक-’ इत्याद्यपि तद्विशेषणमसंगतम्, प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-
दृष्टान्त-सिद्धान्त-अवयव-तर्क-निर्णय-बाध-जल्प-वितण्डा-हेत्वाभास-च्छल-जाति-निग्रहस्थानानां नैया-
यिकाभ्युपगतपदार्थानां पदपदार्थाधिकानाम् तैर्मशलायादीनां च नृवद्रव्याधिकानां सद्भावात् । न च ३०

१ “तथाहि-कालः पूर्वापरक्षणलवनिर्मेयकाष्ठाकलामुहूर्ताहोरात्राऽर्धमासादिप्रत्ययप्रसवहेतुः दिक् च पूर्वोत्तरादिव्यवस्था-
हेतुरिष्यते”-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २०९ पं० १३ ।

२ “चक्षुराद्यतिरिक्तं तु मनोऽस्माभिरपिष्यते । यणामनन्तरोद्भूतप्रत्ययो यो हि तन्मनः” ॥

—तत्त्वसं० का० ६३१ पृ० २०९ ।

३ “नित्ये तु मनसि प्राप्ताः प्रत्यया औगम्यतः । तेन हेतुरिह प्रोक्तो भवतीष्टविघातकृत् ॥

सौमतापरनिर्दिष्टमनःसिद्धपसिद्धये । साकारमन्यथाऽऽहृतं मन्ये सूत्रमिदं कृतम्” ॥

—तत्त्वसं० का० ६३२-६३३ पृ० २०९-२१० ।

४ पृ० ६५६ पं० २७ । ५ पृ० ६५६ पं० ३२ । ६ न्यायद० १-१-१ । ७ पृ० ५४३ दि० १३ ।

“से पूर्णं भंते ! दिया उज्जोए राति अंधयारे ?

हंता, गोयमा ! जाव-अंधयारे !

से केण्ठेण ?

गोयमा ! दिया सुभा योगला दुमे योगलपरिणामे, राति असुभा योगला असुमे योगलपरिणामे । से तेण्ठेणं” ।

—अगव० अ० ५ उ० ९ सू० २२४ पृ० २४६ ।

“सर्द्धयारउज्जोओ पहा छायाऽऽतवे इ वा । वण्ण-रस-गंध-कासा पुगलण लु क्खसणं” ॥

—उत्तरा० अ० २८ गा० १२ । नवत० गा० ९ ।

पदार्थोऽदशकस्य पद्वेव अन्तर्भावात् तमद्वयादीनां च तेजोऽभावरूपत्वात् न तदधिकपदार्थ-
सङ्गाव इति वक्तव्यम्, द्रव्यादीनामपि षण्णां प्रमाणप्रमेयरूपपदार्थद्वयेऽन्तर्भावात् पदार्थपद-
कस्याऽपि अनुपपत्तेः । अथ तदन्तर्भावेऽपि अवान्तरविभिन्नलक्षणवशात् प्रयोजनवशाद् वा
द्रव्यादिपङ्क्त्यवस्था तर्हि तत् एव प्रमाणादिषोडशकव्यवस्था तमद्वयादिद्रव्यान्तरव्यवस्थाऽपि भवि-
ष्यति इति 'न्यूनाधिक' इत्यादिविशेषणानुपपत्तिरेव । न च तमद्वयादीदैवहत्ववादितरतमविशेष-
योगिनः विशिष्टार्थक्रियानिर्वर्तनसमर्थस्य च भासामभावपतेति वक्तव्यम्, भासामप्येवं तमद्वयाया-
ऽभावरूपताप्रसक्तेः । न च आचारकद्रव्यसन्निधानापेक्षतेजोऽभावरूपता तयोः, स्वसामग्रीतो
विशिष्टपदार्थोत्पत्तौ प्रतियोग्यभावरूपत्वे भासामपि तथात्वोपपत्तेः । यदपि मधुर-शीतद्रव्योप-
योगाद् ये गुणाः समुपजायन्ते छायादिसेवनादपि ते प्रादुर्भवन्तीत्युपचारात् 'छाया मधुर-शीतला'
१० इत्युच्यते तत् तेजस्यपि समानम् । यथा च छाया-तमसोः पुद्गलद्रव्यात्मकत्वं तथा प्राक् प्रति-
पादितमिति न पुनरुच्यते । तदेवं 'पृथिव्यादीनि नव द्रव्याणि' इत्यनुपपन्नम् तत्सङ्गावप्रतिपादक-
प्रमाणाभावात् बाधकस्य च प्रदर्शितत्वात् ।

द्रव्याभावोऽत्र गुणादयो विशेषपर्यन्ताः असन्त एव, तेषां तदाश्रितत्वाभ्युपगमात् आश्रयाभावे
च तदाश्रितानां तत्परतन्त्रतयाऽवस्थानासंभवात् । गुण-कर्मणां च साक्षाद्रव्याश्रितत्वं परैरभ्युप-
१५ गतम् । तथा च सूत्रम्—“द्रव्याश्रयी अगुणवान् संयोग-विभागोऽप्यकारणम् अनपेक्ष इति गुण-
लक्षणम्” । [वैशेषिकद० १-१-१६] “एकद्रव्यम् अगुणम् संयोग-विभागोऽप्यकारणम् इति
कर्मलक्षणम्” । [वैशेषिकद० १-१-१७] एकमेव एकस्मिन्नेव च द्रव्ये आश्रितमेकद्रव्यं कर्म ।
गुणास्तु कैचिद् अनेकस्मिन् वर्तन्ते संख्या-संयोगादयः, अनेके वा एकदा एकत्र वर्तन्ते रूप-
रसादयः । सामान्यविशेषाश्च कैचिद् द्रव्यात्व-पृथिवीत्वादयो द्रव्यवृत्तय एव गुणत्व-कर्मत्वादयस्तु
२० द्रव्यसंबन्ध(वद्ध)गुण-कर्माश्रिताः । सत्तासामान्यं तु द्रव्य-गुण-कर्मवृत्तिः । विशेषास्तु नित्यद्रव्येष्वेव
वर्तन्त इति द्रव्यप्रतिषेधे गुणादिप्रतिषेधः प्रसिद्ध एव । समर्थायस्तु पञ्चपदार्थवृत्तिरूपः पञ्चपदार्थ-
निषेधे निषिद्ध एव, सर्वाश्रयाश्रिताभावे तस्याऽभावात् । ततो द्रव्यनिषेधादेव अशेषपदार्थनिषेध-
सिद्धावपि विशेषतो गुणादिप्रतिषेधः प्रदर्श्यते परदर्शनस्य सर्वथाऽयुक्तताप्रदर्शनात् ।

[क्रमशो रूपादिगुणानां क्रियासुपन्यस्य तेषां खण्डनम्]

२५ तत्र “रूप-रस-गन्ध-स्पर्शाः संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वम् संयोग-विभागौ परत्वाऽपरत्वे
बुद्धयः सुखदुःखे इच्छा-द्वेषौ प्रयत्नश्च गुणाः” । [वैशेषिकद० १-१-२६] इति सूत्रसंगृहीताः सप्तदश,
'च'शब्दसमुच्चिताः—गुरुत्व-द्रवत्व-जैह-संस्कार-धर्माधर्म-शब्दाश्च सप्त गृह्यन्ते इति चतुर्विंशति-
गुणाः । तत्र चक्षुर्ग्राह्यं रूपं पृथिव्युदकज्वलनवृत्तिः । रसो रसनेन्द्रियग्राह्यः पृथिव्युदकवृत्तिः । गन्धो

१ दृ० ५४३ पं० १४-टि० १३ ।

२ “द्रव्याणां प्रतिषेधेन सर्वे एव तदाश्रिताः । गुण-कर्मादयोऽप्राप्ता भवन्त्येव तथा मता ” ॥

—तत्त्वसं० का० ६३४ दृ० २१० ।

३ “गुणल-कर्मलादयश्च द्रव्यसंबन्धगुण-कर्मपदार्थवृत्तयः”—तत्त्वसं० पञ्चि० दृ० २१० पं० २३ ।

४ “क्व कस्य समवायश्च संबन्धिन्यपहसिते । विशेषप्रतिषेधोऽयं तथापि पुनरुच्यते” ॥

—तत्त्वसं० का० ६३५ दृ० २११ ।

५ “तत्र ‘रूप-रस-गन्ध-स्पर्शाः सङ्ख्या-परिमाणानि पृथक्त्वम् संयोग-विभागौ परत्वाऽपरत्वे बुद्धयः सुख-दुःखे इच्छा-
द्वेषौ प्रयत्नश्च गुणाः’ इति सूत्रम् । चशब्दाद् गुरुत्व-द्रवत्व-जैह-संस्कार-धर्माधर्म-शब्दाश्च सप्त गृह्यन्ते इति चतुर्विंशति-
६ दृ० २११ पं० ६-१

“गुणाश्च रूप-रस-गन्ध-स्पर्शाः सङ्ख्या-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभाग-परत्वाऽपरत्वे बुद्धि-सुख-दुःखे इच्छा-द्वेष-
प्रयत्नाभेति कण्ठोक्ताः सप्तदश । चशब्दसमुच्चिताश्च गुरुत्व-द्रवत्व-जैह-संस्काराऽऽशब्दाः सप्तैव ह्येवं चतुर्विंशतिगुणाः”
—प्रशस्त० कं० दृ० १० पं० ११-१

६ तत्त्वसं० पञ्चि० दृ० २११ पं० ८-१

“तत्र रूपं चक्षुर्ग्राह्यम् पृथिव्युदकज्वलनवृत्तिः × × × । रसो रसनेन्द्रियग्राह्यः पृथिव्युदकवृत्तिः × × × । गन्धो घ्राणग्राह्यः
पृथिवीवृत्तिः”—इत्यादि गुणप्रत्ययगतं समग्रं गुणनिरूपणमत्रावगन्तव्यं सविस्तरं विज्ञातुकामेन—प्रशस्त० कं० दृ०
१०४-२८५ ।

घ्राणग्राह्यः पृथिवीवृत्तिः । स्पर्शस्त्वभिन्द्रियग्राह्यः पृथिव्युदकज्वलनपवनवृत्तिः । रूपादेश्च गुणत्वे सति चक्षुरग्राह्यत्वादिकं लक्षणमितरव्यवच्छेदकम् । एषां च मध्ये रूपस्य महत्त्वाद्युपेतद्रव्यसमवेतस्य शुक्लादेर्निरवयवस्य यदि ग्रहणमिष्यते तदा कुञ्जिकादिविवरवर्तितसूक्ष्मप्रदीपाघालोकोद्द्योतितोऽप-
चरकादिव्यवस्थितपृथुतरघटादिद्रव्यसमवेतशुक्लादिरूपामिव्यक्तौ सकलस्यैव यावद्भव्यवर्तिनो उप-
लब्धिः स्यात् निरवयवत्वात् न हि एकस्य तस्य अवयवा विद्यन्ते येन एकदेशाभिव्यक्तिर्भवेत् । एवं ५
गन्ध-रस-स्पर्शानामपि तदाधारैकदेशस्थानामभिव्यक्तौ यावद्भव्यभाविनामुपलब्धिप्रसङ्गः । अथ
भवत्येव सकलस्य नीलादेरुपलब्धिः ननु तेन आलोकादिना नीलादेरगुणो मेदाभ्युपगमे पृथिव्यादि-
परमाणुद्रव्यवद् अणुपरिमाणयोगित्वेन गुणवत्त्वाद् द्रव्यताप्रसक्तिर्भवेत् । न चैवमपि गुणसंज्ञाकरणे
कश्चिद् गुणः अविवादप्रसक्तेः । न च अणुत्वेऽपि आश्रितत्वाद् गुणत्वमुपपन्नम् सदसतोराश्रयाजु-
पपत्तेः, अतिप्रसङ्गाच्च-अवयविद्रव्यस्यापि अवयवद्रव्याश्रितत्वाद् गुणत्वापत्तेः । १०

संख्यां तु एकादिव्यवहारहेतुः एकत्वादिलक्षणा परैरभ्युपगता । सा पुनः एकद्रव्या च अनेका
द्रव्या च । तत्र एकसंख्या एकद्रव्या, अनेकद्रव्या तु द्वित्वादिसंख्या । तत्र एकद्रव्यायाः सलिलादि-
परमाण्वादिरूपपादीनामिव नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयः अनेकद्रव्यायास्तु एकत्वेभ्योऽनेकविषयबुद्धि-
सहितेभ्यो निष्पत्तिः अपेक्षायुद्धिविनाशाद् विनाशः कचिद् आश्रयविनाशादिति । इयं च द्विविधाऽपि
संख्या प्रत्यक्षत एव सिद्धा, विशेषबुद्धेश्च निमित्तान्तरापेक्षत्वाद् अनुमानतोऽपि सिद्धिः इति परे १५
मन्यन्ते । अत्र समुदायव्यावृत्तैकत्वादिसंज्ञाविषयपदार्थव्यतिरेकेण उपलब्धिलक्षणप्राप्तायाः संख्याय-
अनुपलब्धेरसत्त्वं दाशविषाणवत् । न च विशेषणमसिद्धम् तस्या दृश्यत्वेन दृष्टेः । तथा च सूत्रम्-
“संख्या-परिमाणानि पृथक्त्वम् संयोग-विभागौ परत्वाऽपरत्वे कर्म च रूपिसमवायाच्चाक्षुषाणि”
[वैशेषिकद० ४-१-११] न च विशेषबुद्धितोऽनुमानतोऽपि संख्यासिद्धिः यतो यथा ‘एको गुणः’
‘बहुभ्यो गुणाः’ इत्यादी संख्यामन्तरेणापि एकादियुद्धिस्तथा घटादिष्वपि असहायादिषु स्वेच्छाविर- २०
चित्तैकत्वादिसंकेताहितमनस्कारप्रभवमेकादिज्ञानं भविष्यतीति किमेकादिसंख्याया ? न च गुणेषु

१ “द्रव्ये महति नीलादिरैक एव यदीष्यते । रन्गलोकेन तद्वक्तौ व्यक्तिरिष्टं नास्य किम् ?” ॥

—तत्त्वसं० का० ६३६ पृ० २११ ।

२ “तत्र च द्रव्ये यथेकमेवानवयवं नीलादि बहुविधमिष्यते तदा सूक्ष्मेणापि कुञ्जिकादिविवरवर्तिना प्रदीपाघालोकेन
लपचरकादिव्यवस्थितपृथुतरघटादिद्रव्यसमवेतस्य नीलादिरूपामिव्यक्तौ सत्यां सकलस्यैव यावद्भव्यवर्तिनो रूपादेरभिव्यक्तिरुपल-
ब्धिश्च प्राप्नोति निरवयवत्वात्” —तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २११ पं० १५-।

३ “न च देशविभागेन स्थितो नीलादिरिष्यते । व्यज्यते यस्तदा तेन तस्य मेदोऽणुशततः” ॥

—तत्त्वसं० का० ६३७ पृ० २११ ।

४ “तत्र एकादिव्यवहारहेतुरेकत्वादिलक्षणा संख्या सा पुनरेकद्रव्या चानेकद्रव्या च” इत्यादि—तत्त्वसं० पञ्च०
पृ० २१२ पं० ४-।

“एकादिव्यवहारहेतुः संख्या । सा पुनरेकद्रव्या चानेकद्रव्या च । तत्रैकद्रव्यायाः सलिलादिपरमाणु-रूपादीनामिव
नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयः । अनेकद्रव्या तु द्विलादिका परार्थान्ता । तस्याः सलु एकत्वेभ्योऽनेकविषयबुद्धिसहितेभ्यो निष्पत्तिः
अपेक्षायुद्धिविनाशाद् विनाश इति” —अथास्त० कं० पृ० १११ पं० ३-।

५ “विशेषबुद्धेश्च निमित्तान्तरापेक्षत्वादनुमानतोऽपीति परो मन्यते” —तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २१२ पं० ८-।

६ संख्याः सु० वै० द० मू० । गू० वै० द० । “संख्या” इति बहुवचनमेकलादिकाः सर्वा एव संख्या संयुक्ताः
इति-गू० वै० द० पृ० १८२ पं० १३ उपस्कारवचनाद् मूलपुत्रस्य बहुवचनमेवोचितं भाति” । पञ्चिकायां तु “संख्या-पञ्च
माणानि” इत्यादिपाठः—पृ० २१२ पं० १५ ।

“अतद्रूपपरारतगजादिव्यतिरेकिणी । न सत्त्वा भागते ज्ञाने दृष्टेष्टा नैव साक्षि तव” ॥ —तत्त्वसं० का० १३
पृ० २१२ ।

७ “इच्छारवितसंकेतमनस्कारान्ययं विदम् । घटेष्वेकादिविज्ञानं ज्ञानावाप्तिवर्तते ॥

अद्रव्यत्वाच्च संख्यासिद्धौ तेषु कश्चिद् विभेदोऽस्ति । तज्जनं नैव तर्कः ॥

—तत्त्वसं० का० १३३ पृ० १३३ ।

संख्या संभवति अद्रव्यत्वात् तेषाम् संख्यायाश्च गुणत्वेन द्रव्याश्रितत्वात् । न च गुणेषु उपचरित-
मेकत्वादि ज्ञानम् अस्वल्लहृत्तत्वात् । न च गुणेषु संख्यासङ्गावे अनवस्थादिबाधकप्रमाणोपपत्ते-
रुपचरितमेकत्वाद्विज्ञानम् घटादिष्वपि वृत्ति-विकल्पादेर्द्वित्वादिसंख्यायां बाधकस्य सङ्गावात् तद्वि-
ज्ञानस्य तथात्वप्रसक्तेः । न च वृत्ति-विकल्पादेर्बाधकस्य अबाधकत्वम् तस्य निरस्तत्वात् । न च
५ कचिद् मुख्यसंख्याभावे गौणप्रत्ययस्य तद्विषयस्याऽभाव इति घटादौ मुख्यसंख्यायोगोऽभ्युपगन्तव्य
इति वाच्यम्, मुख्यपूर्वकत्वेन गौणप्रत्ययस्य एवंविधे विषये बौद्धं प्रति कचिदपि असिद्धेः न हि
गवादिष्वपि 'गौः' इति ज्ञानं पारमार्थिकगोत्वनिवन्धनतया मुख्यं सिद्धम् नापि वाहीके तद् ज्ञानं
वस्तुभूतगोत्वाभ्यारोपाद् उपचरितम् । किञ्च, यथा वाहीके गौरिव अयम् न तु गौरिव साम्राज्य-
भावात् स्खलति प्रत्ययः इति गौणः न एवम् एक इव एको गुणः न तु एक एव इति प्रत्ययः किन्तु
१० यादृशी घटादिषु अस्वल्लिता बुद्धिर्भवति तादृशी गुणादिष्वपि । अथ न सादृश्यापेक्षमेतद् ज्ञानम्
किन्तु यत् तदाश्रयभूतं द्रव्यं तद्वैकल्यादिसंख्यातः गुणादीनां तदेकार्थसमवायात्, नन्वेवम् 'एक-
स्मिन् द्रव्ये रूपावयवो बहवो गुणाः' इति ज्ञानोत्पत्तिर्न स्यात् तदाश्रयद्रव्ये बहुत्वसंख्याया अभावात् ।
'पद् पदार्थाः' 'सुख-दुःखे' 'इच्छा-द्वेषौ' 'पञ्चविधं कर्म' 'परमपरं च द्विविधं सामान्यम्' 'एको
भावः' 'एकः समवायः' इति व्यपदेशेषु च किं निमित्तमिति वक्तव्यम्, न ह्यत्र एकार्थसमवायिनी
१५ संख्या विद्यते इति अव्यापिनी इयमपि कल्पना न युक्तिसंगता । भवतु वा एकार्थसमवायाद् अन्यतो
वा स्वप्रकल्पिताद् हेतोरयं प्रत्ययस्तथापि गुणादिगतमुख्यसंख्याऽभावतः स्खलहृत्तिः स्यात् माणवके
सिंहप्रत्ययवत्, न चैवमुपलभ्यते इति संकेतमात्रनिवन्धन एव सर्वत्र अभ्युपगन्तव्यः । यदपि 'गैज-
तुरग-स्थन्नादिव्यतिरिक्तनिमित्तप्रभवः सेनाप्रत्ययः, गजादिप्रत्ययविलक्षणत्वात्, वस्त्र-चर्म-
कम्बलेषु नीलप्रत्ययवत्' इति संख्यासिद्धये यद् अविवेकणोक्तं प्रमाणम्, तदप्ययुक्तम्; गर्जादि-
२० व्यतिरिक्तसंकेतादिप्रभवत्वेन इष्टत्वात् सिद्धसाध्यतादोषाभावात्त्वात् । अथ विशिष्टसंख्यानिमित्त-
प्रभवत्वमस्य साध्यत्वेन अभिप्रेतम् तदा अनेकान्तिको हेतुः बुद्ध्यादौ 'एका बुद्धिः' इत्यादिविशिष्ट-
प्रत्ययस्य संख्यामन्तरेणापि भावात् । 'अनेकद्रव्या च द्वित्वादिसंख्या, एकत्वैभ्योऽनेकविषयैकबुद्धि-
सहितेभ्य उत्पद्यते' इत्यभ्युपगमश्च अनुपपन्नः, संकेताभोगमात्रेण संख्येयेषु 'हे' 'त्रीणि द्रव्याणि'

१-संख्यायाः वा-वा० वा० ।

२ मुख्यसंख्याऽभावे गौणप्रत्ययस्य तद्विषयस्य भाव इति-भा० मा० । मुख्यपूर्वकत्वेन संख्याभावे
गौणप्रत्ययस्य तद्विषयस्याभाव इति-आ० हा० वि० ।

३ "न हि यथा वाहीको गौरिति स्खलति प्रत्ययः, गौरिव गौर्नतु गौरिव साम्राज्यभावादिति न तथायं स्खलति एकमिवैकं
ज्ञानादि न त्वेकमेवेति किं तर्हि यादृशी घटादिष्वस्खलितं बुद्धिर्भवति तादृशी ज्ञानादिष्वपि"—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० २१२
पं० २५—।

४ मुख्यसि-इ० विना ।

५ "तद्द्रव्यसमवेताद्येदेकत्वात् परिकल्प्यते । गुणादिभ्येकविज्ञानमेकार्थसमवायत " ॥

—तत्त्वसं० का० ६४१ पृ० २१३ ।

६ "अस्तु नार्थमेकत्र ज्ञाने व्याप्तिः (ह्लादि) मतिस्तु कम् । एतेष्वपेक्षते हेतुं पदपदार्थादिकेषु वा ॥
एकार्थसमवायादेर्गोष्ठ्यं प्रत्ययो भवन् । तथा च स्खलितो यस्मान्भावेऽनललुद्धिवत्" ॥

—तत्त्वसं० का० ६४२-६४३ पृ० २१३ ।

७ "गजारीत्यादिना अविवेकणोक्तं संख्यासिद्धये प्रमाणमात्राद्धते—

गजादिप्रत्ययेभ्यश्च चैलक्षण्यात् प्रसाध्यते । संख्यायुद्धिसादन्योत्था नीलवस्त्रादिवुद्धिवत्"—

—तत्त्वसं० का० ६४४ पृ० २१३ ।

८ "इच्छारहितसंकेतमनस्काराद्युपायतः । तत्रैष्टसिद्धिर्बुद्ध्यादौ संख्येतेनैव वा भवेत्" ॥

—तत्त्वसं० का० ६४५ पृ० २१४ ।

९ "युद्धपेक्षा च सरासा निष्पत्तिरिति वर्ण्यते । संकेताभोगमात्रेण तद्विद्धिः किं न संमता" ॥

—तत्त्वसं० का० ६४६ पृ० २१४ ।

इत्यादिवुद्धेरूपपक्षेः तथापि अदृष्टसामर्थ्यस्य अन्यस्य तद्धेतुत्वकल्पने हेतुत्ववस्थाप्रसक्तिः । किञ्च, अपेक्षावृत्त्यन्वय-व्यतिरेकानुविधायित्वे द्वित्वादिप्रत्ययस्य ह्यादिसंख्याप्रभवत्वाभ्युपगमे तद्धेतु-भूतसंख्याया एकस्या अनेकवृत्तित्वमभ्युपगतं भवति, तच्च प्रमाणवाधितमिति असंख्य आवेदितम् । अतोऽपेक्षावृद्धिरेव ह्यादिवुद्धिनिमित्तभूता वरमभ्युपगन्तव्येति स्थितम् ।

“परिमाणव्यवहारकारणं परिमाणं महद् अणु दीर्घम् ह्रस्वमिति चतुर्विधम्” [५]

इति परैरभ्युपगतम् । “तत्र महद् द्विविधम्-नित्यम् अनित्यं च । नित्यम् आकाश-काल-दिगात्मसु परममहत्त्वम्, अनित्यम् व्यणुकादिषु द्वयेषु । अणु अपि नित्याऽनित्यभेदात् द्विविधम्-परमाणु-मनस्सु पारिमाण्डल्यलक्षणं नित्यम्, अनित्यं व्यणुक एव । कुबलाऽऽमलक-विल्वादिषु तु महत्त्वपि तत्प्रकारभावावपेक्ष्य भाक्तोऽणुव्यवहारः । तथाहि-यादृशं विल्वे महत् परिमाणम् तादृशं न आमलके यादृशं च तत् तत्र न तादृशं कुबल इति । ननु महद्-दीर्घयोरेष्यणुकादिषु वर्तमानयोः ह्यणुकं च १६ अणुत्व-ह्रस्वत्वयोः को विशेषः ? महत्सु ‘दीर्घमानीयताम्’ दीर्घेषु ‘महद् आनीयताम्’ इति व्यवहार-भेदप्रतीतेरस्ति तयोः परस्परतो भेदः । अणुत्व-ह्रस्वत्वयोस्तु विशेषो योगिनो तद्विशिष्टाभ्यक्ष एव” [५]

महदादि च परिमाणं रूपादिभ्योऽर्थान्तरम्, तत्प्रत्ययविलक्षणवुद्धिग्राह्यत्वात्, सुखादिचत् । अत्र यदि ‘रूपादिबिपर्ययेन्द्रियवुद्धिविलक्षणवुद्धिग्राह्यत्वात्’ इति हेतुत्वस्तदा हेतुरसिद्धः तत्ताव्यवस्थितरूपादिव्यतिरेकेण महदादिपरिमाणस्य अध्यक्षप्रत्ययग्राह्यत्वेन असंवेदनात् । अथ १५ ‘अणु’ ‘महद्’ इत्याकारतत्प्रत्ययविलक्षणकल्पनावुद्धिग्राह्यत्वात्’ इति हेतुस्तदा बिपर्यये बाधक-प्रमाणाभावाद् अनैकान्तिकः । न ह्यस्याः किञ्चिदपि परमार्थतो ग्राह्यमस्ति कल्पनावुद्धित्वात् । एक-दिग्मुखादिप्रवृत्तेषु विशिष्टरूपादिषु उपलब्धेषु तद्विलक्षणरूपादिभेदप्रकाशनाय समयवशात् ‘महद्’ इत्यादि अध्यवस्यन्ती बुद्धिः प्रवर्तते इति नातो वस्तुव्यवस्था । न च रूपादिव्यतिरिक्तं ग्राह्यमप्यस्या अस्तीति अलिङ्घ्यता हेतोः । प्रत्यक्षबाधा च प्रतिज्ञायाः अध्यक्षत्वेन अभ्युपगतस्य महदादे रूपादि-२० व्यतिरेकेण अनुपलब्धेः । ततो दृष्टे स्पृष्टे वा एकदिग्मुखप्रवृत्ते रूपादौ भूयसि अतद्रूपपरावृत्ते ‘दीर्घम्’ इति व्यवहारः प्रवर्तते परिमाणाभावेऽपि तदपेक्षया चाल्पीयसि रूपादौ समुत्पन्ने ‘ह्रस्वम्’ इति व्यवहारः । एवं महदादौ अपि योज्यम् । एकाऽनेकविकल्पाभ्यां रूपादिवद् महदाद्यनुपपत्तेश्च अभावः । अविद्यमानेऽपि महदादौ भवत्प्रकल्पिते प्रासादमालादिषु महदादिप्रत्ययप्रादुर्भूतेरनुभवाद्

१ “एवं अदृष्टसामर्थ्यस्य हेतुत्वं, न कल्पितं स्यादन्यथा, हि हेतुत्वमनवस्था भवेत्” —तत्त्वसं० पृष्ठं २१४ पं० १६ ।

२ “महद्दीर्घादिभेदेन परिमाणं यदुच्यते । तदप्यर्थं तथारूपभेदादेव न किं मतम् ?” —तत्त्वसं० का० ६४४ पृ० २१४ ।

“परिमाणं मानव्यवहारकारणम् । तच्चतुर्विधम् अणु महद् दीर्घं ह्रस्वं चेति । तत्र महद् द्विविधम् नित्यमनित्यं च । नित्यमाकाशकालदिगात्मसु परममहत्त्वम् अनित्यं व्यणुकादान्तेव । तथा चाण्यपि द्विविधम् नित्यमनित्यं च । नित्यं परमाणुमनस्सु तत् पारिमाण्डल्यम् । अनित्यं व्यणुक एव” —प्रशस्त० कं० पृ० १३० पं० २०-२१ ।

३ “कुबलामलकविल्वादिषु महत्त्वपि तत्प्रकारभावाभावमपेक्ष्य भाक्तोऽणुत्वव्यवहारः” —प्रशस्त० कं० पृ० १३० पं० २५ ।

“कुबलामलकविल्वादिषु न महत्त्वपि तत्प्रकारभावाभावमपेक्ष्य, भाक्तोऽयं व्यवहारः” —तत्त्वसं० पृष्ठं २१५ पं० १ ।

“अनित्यमणुपरिमाणं ह्यणुक एवेत्युक्तम् कुबलामलकविल्वादिषु परस्परपेक्षयाणुव्यवहारदर्शनात् आह-कुबला-मलकविल्वादिविधिति । नित्ये यः प्रकर्षभावो महत्परिमाणातिशययोगित्वं तस्यामलकेऽभावमपेक्ष्याणुव्यवहारो भाक्तः । उभाभ्यां भज्यते इति भक्तिः सादृश्यं तस्यायमिति भाक्तः सादृश्यमात्रनिबन्धनो गौण इत्यर्थः । एवमामलकपरिमाणातिशयाभावं कुबल-येऽपेक्ष्याणुव्यवहारः । यत्र हि मुख्यमणुत्वं ह्यणुकं तत्र महत्परिमाणस्याभावो दृष्टः आमलकेऽपि यादृशं विल्वे महत्परिमाणं तादृशं नास्तीत्येतावता साधन्येणोपचारप्रवृत्तिः” —प्रशस्त० कं० पृ० १३४ पं० १-२ ।

“दीर्घं प्रासादमालेति महती वेद्ये यथा । न हि तत्र यथारूपं परिमाणं प्रकल्पितम् ॥

एकार्थसमन्वयेन तथा ज्ञेयव्यपदिश्यते । न महत्त्वं न दीर्घं न धामसास्ति, विचक्षितम् ॥” —तत्त्वसं० का० ६४४-६४९ पृ० २१५ ।

अनैकान्तिकश्च हेतुः । न च यत्रैव प्रासादादौ समवेतो मालाख्यो गुणः तत्रैव महत्त्वादिकमपीत्ये-
कार्थसमवायवशात् 'महती प्रासादमाला' इति प्रत्ययोत्पत्तेर्न अनैकान्तिकत्वम्, स्वसमयविरोधात् ।
तथाहि—न प्रासादो भवद्भिरवयविद्रव्यमभ्युपगम्यते विजातीयानां द्रव्यानारम्भात् किं तर्हि ?
संयोगात्मको गुणः । न च गुणः परिमाणवान् "निर्गुणा गुणाः" [] इति वचनात् ।

- ५ ततो मालाख्यस्य गुणस्य प्रासादादिष्वभावात् 'प्रासादमाला' इत्ययमेव प्रत्ययस्तावद् अयुक्तः—
दूरत एव 'सा महती हस्ता वा' इत्यादिप्रत्ययव्यपदेशसंभवो मालायाः संख्यात्वेन प्रासादादीनां च
संयोगत्वेन महत्त्वादेश्च परिमाणत्वेन परैरभ्युपगमात् त्रयाणामपि गुणत्वाद् गुणेषु च गुणासंभवात्
'महती प्रासादमाला' इति नैकार्थसमवायात् प्रत्ययोत्पत्तिः । अथापि अवयविसंभवा माला इत्येते
तथापि द्रव्यस्य द्रव्याश्रयत्वाच्च मालायाः संयोगस्वरूपप्रासादाश्रयत्वं युक्तम् । अथ माला जाति-
१० संभवावा अभ्युपगम्यते तथापि जातेः प्रत्याश्रयं परिसमाप्तत्वात् एकस्मिन्नपि प्रासादे 'माला' इति
प्रत्ययोत्पत्तिर्भवेत् । 'एका प्रासादमाला महती दीर्घा हस्ता वा' इत्यादिप्रत्ययानुपपत्तिस्तदवस्थैव
स्यात् मालायाम् तदाश्रये च प्रासादादौ एकत्वादेर्गुणस्य असंभवात् काष्ठादिषु च प्रासादाश्रयेषु
विवक्षितदीर्घाद्योगात् वैद्वीषु च प्रासादमालासु 'माला' 'माला' इति अनुगतप्रत्ययोत्पत्तिर्न स्यात्
जातावपरजातेरनुपपत्तेः । न च तदाश्रयजातिनिबन्धन औपचारिकोऽयं प्रत्ययोऽस्त्वलङ्घितत्वात् ।
१५ न हि मुख्यप्रत्ययाविशिष्टो गौणो युक्तोऽतिप्रसङ्गात् । अत एव मालादिषु महत्त्वादिप्रत्ययोऽपि
नौपचारिकः । उक्तं च—

“मालादौ च महत्त्वादिरिष्टो यश्चौपचारिकः ।

मुख्याऽविशिष्टविज्ञानग्राह्यत्वाज्जौपचारिकः” ॥ [] इति ।

तत्र परिमाणं रूपादिषु पृथग् गुण इति स्थितम् ।

- २० संयुक्तमपि द्रव्यं यद्वशात् 'अत्रेदं पृथक्' इत्यपोद्भियते तदपोद्धारव्यवहारकारणं पृथक्त्वं नाम
गुणः इति काणादाः 'घटादिभ्योऽर्थान्तरम्, तत्प्रत्ययविलक्षणज्ञानग्राह्यत्वात्, सुखादिबन्ध' इति

१ “प्रासादश्चेत्येते ओगो गुण सोऽपरिमाणवान् । न तस्यास्त्वपरा माला नौपचारस्य चाश्रयः” ॥—तत्त्वसं-
का० ६५० पृ० २१६ ।

२ “विजातीयद्रव्यानारम्भात्”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २१६ पं० ९ । “विजातीयानां द्रव्यानारम्भकत्वात्”—
प्रमेयक० पृ० १७८ प्र० पं० १४ ।

३ “स च गुण परिमाणवान् भवति “निर्गुणा गुणा” इति समवायः”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २१६ पं० १० ।

“न च गुण परिमाणवान् निर्गुणा गुणा इत्यभिधानात्”—प्रमेयक० पृ० १७८ प्र० पं० १४ ।

४ “द्रव्याश्रयगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम्”—वैशेषिकद० १-१-१६ ।

“रूपादीनां गुणानां सर्वेषां गुणत्वमिसंबन्धो द्रव्याश्रितत्वं निर्गुणत्वम् निष्क्रियत्वम्”—प्रशस्त० कं० पृ० ९४ पं० ६ ।

“अथ द्रव्याश्रिता हेत्या निर्गुणा निष्क्रिया गुणाः”—न्यायसि० सू० का० ८६ ।

“द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः”—तत्त्वार्थसू० ५-४० ।

५ “अथ जातिस्वभावा मालाऽङ्गीक्रियते एवमपि जातेस्सर्वात्मना प्रत्याश्रयपरिसमाप्तत्वादेकोऽपि प्रासादो मालेऽप्युच्येत
वृक्षवत् । यद्योक्तम्—गेहो यद्यपि संयोगस्तन्माला किञ्च तद् भवेत् । जातिवेद् गेह एकोऽपि मालेऽप्युच्येत वृक्षवत्” ॥—
तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २१६ पं० १४—।

६ “वद्वीषु च प्रासादमालासु माला माला इत्यनुगामी व्यपदेशो न स्यात् जातेरजातित् । यदाह—मालाबहुले
तच्छब्दः कथं जातेरजातित्”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २१६ पं० १९—।

७ “न हि मुख्यप्रत्ययाविशिष्टो गौणो युक्तोऽतिप्रसङ्गात् यदाह—

मालादां च महत्त्वादिरिष्टो यश्चौपचारिकः । मुख्याविशिष्टविज्ञानग्राह्यत्वाज्जौपचारिकः” ॥

—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २१६ पं० २३—।

८ “तत्र इदमस्मात् पृथगिति यद्वशात् संयुक्तमपि द्रव्यमपोद्भियते तदपोद्धारकारणं पृथक्त्वं नाम, तच्च घटादि-
भ्योऽर्थान्तरं तत्प्रत्ययविलक्षणगुद्विप्राख्यादिति पूर्ववत् परसाभिप्रायः”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २१६ पं० २६—।

व्यवस्थिताः । अत्र तावद् हेतोरसिद्धता, परस्परस्वरूपव्यावृत्तरूपादिव्यतिरेकेण अर्थान्तरभूतस्य पृथक्त्वगुणस्य अध्यक्षे अप्रतिभासनेन घटादिविलक्षणज्ञानग्राह्यत्वस्यासिद्धेः । अत एव उपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वेन अभ्युपगतस्य तस्य अनुपलम्भाद् असत्त्वम् । न च 'पृथक्' इति विकल्पप्रत्ययावसेयत्वेन तस्य सत्त्वम् सजातीय-विजातीयव्यावृत्तरूपाद्यनुभवनियन्धनत्वात् तत्प्रत्ययस्य । व्यावृत्तता च भावानां स्वस्वभावव्यवस्थितेः अन्यथा स्वत एव अव्यावृत्तरूपाणां पृथक्त्वादिवशात् तेषां पृथग्रूप-ताऽसिद्धेः पृथक्त्वादेर्मिन्नऽभिन्नपृथग्रूपभावकरणे अकिञ्चित्करत्वात्-भेदपक्षे संवन्धासिद्धेः, अमेदपक्षे तु पृथग्रूपस्य भावस्यैव उत्पत्तेरर्थान्तरभूतपृथक्त्वगुणकल्पनावैयर्थ्यात् तत एव 'पृथक्' व्यवहारसिद्धेर्हेतोरनैकान्तिकत्वम् । किञ्च, यथा परस्परव्यावृत्तात्मतया सुख-दुःखादिगुणेषु 'पृथक्' इति प्रत्ययविपयता पृथक्त्वगुणाभावेऽपि-गुणेषु गुणासंभवात्-तथा घटादिव्यभिभविष्यतीति हेतोरनैकान्तिकता परिस्पृष्टेव । न च गुणेषु 'पृथक्' इति प्रत्ययो भाक्तः मुख्य-१० प्रत्ययाऽविक्षिप्यत्वात् । 'पृथक्' इत्यपेक्षारव्यवहारस्य स्वरूपविभिन्नपदार्थनियन्धनत्वात् परोपन्यस्तानुमाने प्रतिज्ञाया अनुमानवाधा । तथा च प्रयोगः—ये परस्परव्यावृत्तात्मानः ते स्वव्यतिरिक्तपृथक्त्वानाधाराः, यथा सुखादयः, परस्परव्यावृत्तात्मानश्च घटादयः इति स्वभावहेतुः । एकस्य अनेकवृत्त्यनुपपत्तिः संवन्धाभावश्च समवायस्य प्रतिपेत्यमानत्वात् सुखादिषु तद्व्यवहाराभावप्रसक्तश्च विपर्यये बाधकं प्रमाणम् । तत्र पृथक्त्वं गुणः तत्साधकप्रमाणाभावाद् बाधकोपपत्तेश्चेति १५ व्यवस्थितम् ।

अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः संयोगः प्राप्तिपूर्विका च अप्राप्तिर्विभागः । एतौ च द्रव्येषु यथाक्रमं 'संयुक्त'- 'विभक्त'-प्रत्ययहेतु अन्यतरोभयकर्मजौ संयोग-विभागजौ च यथाक्रमम् । न च संयोग-विभागयोः सत्त्वप्रतिपादकप्रमाणाविपयत्वात् सङ्ख्यवहाराविपयता दशविषाणवत् इति वाच्यम्, 'संयोगस्य द्रव्ययोर्विशेषणत्वेन अध्यक्षतः प्रतीयमानत्वात् । तथोहि-कश्चित् केनचित् 'संयुक्ते द्रव्ये २० आहर' इत्युक्तो ययोरेव द्रव्ययोः संयोगमुपलभ्य(भ)ते ते एव आहरति न द्रव्यमात्रम् अन्यथा हि यत्

१ "अपेक्षारव्यवहृतिः पृथक्त्वाद् या नु कल्प्यते । कारणात् सा विभिन्नात्मभावनिष्ठा न किमता" ? ॥

—तत्त्वसं० का० ६५१ पृ० २१७ ।

२ "परस्परविभिन्ना हि यथा बुद्धि-सुखादयः । पृथग्वाच्यास्तादृशं च विनाऽन्येन तथाऽपरे" ॥—तत्त्वसं० का० ६५२ पृ० २१७ ।

३ "यौ संयोगविभागौ च द्रव्येषु नियतौ परैः । सयुक्तादिधियो हेतुः करिषती ताननर्थकौ" ॥—तत्त्वसं० का० ६५३, पृ० २१८ ।

४ "संयुक्ते आहरेत्युक्ते संयोगं प्रेक्षते ययोः । तद्व्यपरिहारेण ते एवाहरति क्षयम्" ॥—तत्त्वसं० का० ६५७ पृ० २१८ ।

५ "तथाहि—कश्चित् केनचित् संयुक्ते द्रव्ये आहरेत्युक्ते ययोरेव द्रव्ययोः संयोगमुपलभते ते एव आहरति न द्रव्यमात्रम्" इत्यादि—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २१८ पं० २३—।

संयोगसमर्थनपरमेतद् उद्धृतोत्तरमर्तं न्यायवार्तिके इत्थमुपलभ्यते—

"विशेषणभावाच्चाथान्तरं संयोगः—संयुक्ते द्रव्ये आहरेत्युक्ते ययोर्द्रव्ययोः संयोगं पश्यति ते इतरेभ्यो विशिष्य संयुक्ते आहरति । × × × यदि चार्थान्तरं संयोगो न स्यात् क्षेत्रोदकबीजामीन्धनाबीनि सर्वत्रावस्थितानि । सर्वत्राङ्कुरपाकादिकार्यं कुर्युः तान्येव तानीति । तस्माद् यत्तैरेष्यते सोऽगोऽन्यस्त्वस्मिन् संयोग इति सहेति । क्षेत्रोदकबीजामीन्धनानि अङ्कुरपाकादिकार्योत्पत्तौ सापेक्षणि सर्वदा तत्कार्यनारम्भाद् दण्डादिवत्-यथा दण्डाद्यवेकं कारणं सयोगादिनिमित्तान्तरापेक्षं सर्वदा न घट-पटादिकार्यं करोति तथा बीजाद्यपि तस्मात् तदपि सापेक्षम् । × × × सान्तरनिरन्तरबुद्धयोश्च निमित्तं वक्तव्यम् । यदि संयोगं विभागं निमित्तान्तरं न प्रतिपद्यसे सान्तरमितियुद्धेर्निरन्तरमिति च बुद्धेर्मंदहेतुर्वक्तव्यः । न हि निमित्तमेदमन्तरेण बुद्धीनां भेदो ह्यो रूपादिवदिति-या चेयमचलति, चलतीति बुद्धिर्था अंसयुक्ते सयुक्तमिति अविभक्ते विभक्तमिति च सा च प्रधानमन्तरेण न भवति । सर्वा एता मिथ्याबुद्धयः प्रधानानुकारेण भवन्तीति प्रधानं वक्तव्यम् । न हि निष्प्रधानं भाक्तं दृष्टम् स्थाणु-पुरुषवदिति । यथा स्थाणौ सति पुरुषे स्थाणुरिति बुद्धिः पुरुषे वाऽसति स्थाणौ, पुरुषबुद्धिरिति । यदि चार्थान्तरं संयोगो न स्यात् कुण्डलीलसया बुद्धेः किञ्चिन्निमित्तमवश्यं विधीयमानं प्रतिपिच्यमानं वा निमित्तान्तर-

किञ्चिद् आहरेत् । एतद् विभागसाधनेऽपि विपर्ययेण सर्वं समानम् । किञ्च, यदि अर्थान्तरभूते संयोग-विभागौ वस्तुनो न स्याताम् तदा वस्तुमात्रनिबन्धनौ 'सान्तरमिदम्' 'निरन्तरम्' इति च प्रत्ययौ नोपपेयाताम् न हि विशेषप्रत्ययौ वस्तुविशेषमन्तरेण संभवितौ सर्वदा सर्वत्र भावप्रसङ्गात् अपि च, दूरदेशवर्तिनः प्रमातुः सान्तरावस्थितेऽपि धव-खदिरादौ निरन्तरावसायिनी बुद्धिर्योत्पद्यते ५ यौ च शास्त्रिक्षिप्रावसके बलाकादौ सान्तरत्वाध्यवसायिनी समुपजायते; द्विविधाऽपि इयम् 'अतस्मिन्' इति प्रवृत्तेर्मिथ्याबुद्धिः । न च असौ मुख्यपदार्थानुभवमन्तरेण कचिद् उपजायमाना संलक्ष्यते न हि अननुभूतरजतस्य शुक्तिकायाम् 'रजतम्' इति विभ्रमः इति कश्चित् मुख्यो भावो विभ्रमधियो निमित्तमभ्युपगन्तव्यः; तदभ्युपगमे च संयोग-विभागसिद्धिः तद्व्यतिरेकेण अन्यस्या एतद्वृत्तिर्विबन्धनस्य असंभवात् । तथा, 'कुण्डली देवदत्तः' इति मतिः किंनिबन्धना उपजायते इति १० वक्तव्यम् । न पुरुष-कुण्डलमात्रनिबन्धना, सर्वदा तयोस्तस्या उत्पत्तिप्रसङ्गात् । अपि च, यदेव कचिद् केनचित् उपलब्धं तस्यैव अन्यत्र विधिः प्रतिषेधो वा दृष्टः । यदि च संयोगो न कदाचिद् उपलब्धः कथं विभागेन अस्य 'चैत्रोऽकुण्डलः कुण्डली वा' इत्येवं प्रतिषेधः विविधश्च

मुपादेयम् । न तावत् कुण्डलनिमित्ता नापि देवदत्तनिमित्ता । न च अत्रा निमित्तान्तरं प्रतिपाद्यते, निमित्तान्तरं चान्तरेण यथा कथंचिद् व्यवस्थिताभ्यां देवदत्त-कुण्डलाभ्यां कुण्डलीति बुद्ध्या भवितव्यम् । तस्मादवदयं विधीयमानं प्रतिषिध्यमानं वा निमित्तान्तरमभ्युपगन्तव्यम् । यदि प्रतिषिध्यमानं यदन्यत्र भवति तदन्यत्र प्रतिषिध्यत इति प्रतिषिध्यमानस्य विषयो वक्तव्यः । तस्मात् कथयन संयोगः प्रतिषेद्धं कथ्यते । इह बुद्धिनिमित्तलाभ-इयमिह बुद्धिः प्रवर्तमाना नतं संबन्धात् प्रवर्तते-यथेह कुण्डे यदराणीति-नेयं यदरमात्रनिमित्ता न कुण्डमात्रनिमित्तेति । यदस्या निमित्तं स संयोग इति । × × × तस्माद् उपपन्नमर्थान्तरं संयोग इति"—पृ० २१९ पं० १-पृ० २२५ पं० १ ।

प्रत्येकमलमार्तण्डे तु तत् तन्मतमित्यं वर्तते—

"ननु संयोगो नामार्थान्तरं न स्यात् तदा क्षेत्रे बीजादयो निर्विषिष्टत्वात् सर्वदेवाङ्गराविकार्यं कुरुः न चैवम् तस्मात् सर्वदा कार्यानास्मात् तैऽङ्गरादिकार्योत्पत्तौ कारणान्तरसापेक्षा यथा तृप्तिण्डवपादयो घटकरणे कुम्भकारादिसापेक्षा. योऽसावपेक्ष्यः स संयोग इति । किञ्च, द्रव्ययोर्विशेषणभावेनाप्यस्त एवासौ अतीयते । तथाहि—कश्चित् केनचित् समुक्ते द्रव्ये आहरेत्युक्ते यथोक्तं द्रव्ययोः संयोगमुपलभते ते एवाहरति न द्रव्यमात्रम् । किञ्च, कुण्डली देवदत्त इत्यादि सतिरुपजायमाना किंनिबन्धनेति अभिधातव्यम् । न तावत् पुरुषकुण्डलमात्रनिबन्धना सर्वदा तस्याः सङ्गान्प्रसङ्गात् । किञ्च, यदेव केनचित् कचिदुपलब्धस्य तस्यैवान्यत्र विधिप्रतिषेधमुत्पन्नं लोके व्यवहारप्रवृत्तिर्दृष्टा । यदि तु संयोगो न कदाचिदुपलब्धस्तदा कथमस्य चैत्रोऽकुण्डली कुण्डली त्वेतेषां विभागेन व्यवहारो भवेत् । चैत्रोऽकुण्डलीत्यत्र हि न कुण्डलं चैत्रो वा प्रतिषिध्यते देशादिभेदेनानयोः सती. प्रतिषेधयोगात् । तस्माच्चैत्रस्य कुण्डलसंयोगः प्रतिषिध्यते । तथा चैत्र. कुण्डलीत्यनेनापि विधियाम्येन चैत्र-कुण्डलयोर्नान्यतरस्य विधानं तयोः सिद्धत्वात् । पारिषेव्यात् संयोगस्यैव विधिर्ज्ञायते इत्यनुद्योतकरस्य मनोरथ-मात्रम्"—पृ० १८५ द्वि० पं० १०—पृ० १८६ प्र० पं० २ ।

तत्त्वचप्रदे स्वेतदुद्योतकरमतं समग्रं वर्तते परतु न प्रस्तुतटीकाक्रमेण अत एव यत्र यत्र तत्त्वसंग्रहाजुसारिणी टीका समायाता तत्र तत्र तास्याः कारिका. क्रमव्यत्यासेनापि उद्धृताः ।

१ निरन्तरमिदं वस्तु सान्तरं चेदमिलयम् । बुद्धिमेदं केनैव विद्यते तौ च चेदिह" ॥—तत्त्वसं० का० ६५८ पृ० २१८ ।

२ "या चेयं सान्तरं बुद्धिर्निरन्तरावसायिनी । निरन्तरेऽपि या चान्या मिथ्याबुद्धिरियं द्विधा ॥ मिथ्याबुद्धिश्च सर्वत्र प्रधानार्थानुकारिणी । प्रधानं चेह वक्तव्यं तदुक्तं तौ च सिद्धपतः" ॥—तत्त्वसं० का० ६५९-६६० पृ० २१९ ।

३ "या चेयमीपसप्तसिद्धिरावलम्बे बलाकादौ निरन्तरेऽपि सान्तरलभिवावसन्ती जायतेऽन्या"—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० २१९ पं० ९-१ ।

४ "कुण्डलीति मतिर्देयं किंनिमित्तोपजायते । न कुण्डलभावाच्चो सर्वदा तत्प्रसङ्गतः ॥

तस्यैव दृष्टमात्रस्य निषेधोऽन्यत्र युज्यते । संयोगश्च यदेव दृष्टः स कथं प्रतिषिध्यते ? ॥

चैत्रोऽकुण्डल इत्येवं तस्मादस्त्येव मान्य । यमिषेयविधानादि विभागेन प्रवर्तते" ॥—तत्त्वसं० का० ६६१-६६२ पृ० २१९ ।

भवेत् ? यतः 'अकुण्डलश्चैत्रः' इति न कुण्डलं प्रतिषिध्यते तस्य अन्यदेशादौ विद्यमानस्य प्रतिषेद्धम-
प्राप्तत्वात्, अत एव न चैत्रः तत्तश्चैत्रस्य कुण्डलसंयोगः प्रतिषिध्यते । एवं 'कुण्डली चैत्रः'
इत्यापि चैत्र-कुण्डलयोर्नान्यतरस्य विधिः तयोः सिद्धत्वात् । ततः पारिशेष्याद् अप्रतीतस्य तत्-
पयोगस्यैव विधिरिति संयोगादिर्वास्तवः समस्यैव यद्वशाद् विभक्तविधि-प्रतिषेधप्रवृत्तिः 'चैत्रः
कुण्डली' इत्यादिप्रयोगेषु । किञ्च, यदि संयोगः अर्थान्तरं न भवेत् तदा बीजादयः—अविशिष्टत्वात् ५
सर्वदैव स्वकार्यमङ्कुरादिकं विदध्युः न चैवम् सर्वदा तेषां कार्यानाम्भात्, अतो बीजादयः स्वकार्य-
ज्ञेयतेन कारणान्तरसव्यपेक्षाः सृष्टिपण्ड-वण्ड-चक्र-सूत्रादय इव घटादिकरणे, योऽस्ती अपेक्ष्यः स
संयोगः" [] इति उद्घोतकरः ।

अत्र प्रतिविधीयते—यत् तावदुक्तम् 'पदार्थविशेषणभावेन संयोगोऽध्यक्षतः प्रतीयते' इति,
'यद्युक्तम्'; यतः न संयुक्तपदार्थाथान्तरभूतः संयोगः कदाचित् प्रतिपत्तुर्दर्शनपथमवतरति, न १७
दर्शनाद् विशिष्टे द्रव्येऽसावाहरति किं तर्हि ? प्राग्भाविसान्तरावस्थायो विशिष्टे निरन्तरावस्थे ये
समुत्पन्ने वस्तुनी; ते एव 'संयुक्त'प्रत्ययविषये तच्छब्दवाच्ये, अवस्थाविशेषे संकेतितत्वात् 'संयुक्त'-
शब्दस्य । ततो यत्र तथाविधे वस्तुनी 'संयोग'शब्दविषयतामुपगते निश्चिनोति तत्र ते एव आहरति
न्ये न हि प्रेक्षावान् शब्दात् तदप्रेरिते अर्थे प्रवृत्तिमारचयति । वृत्तन्तरमेव च तथा तथोत्पद्यमानं
निरन्तरमिदं वस्तु 'सान्तरमिदम्' इति च बुद्धिभेदनिवन्धनं भविष्यति संयोग-विभागयोर्द्रव्याथो-१५
परभूतयोरभावेऽपि इति अनैकान्तिको 'विशेषप्रत्ययत्वात्' इति हेतुः । तथाहि—विच्छिन्नं यद्युत्पन्नं
स्तु तत् सान्तरबुद्धेर्निमित्तभावंमुपयात्येव हिमवत्-विन्ध्यद्रिवत्, अविच्छिन्नोत्पत्तिकं च निरन्तर-
द्रिविषयः निरन्तरोपरचितदेवदत्त-यक्षदत्तगृहवत् न हि गृहयोः परेणापि संयोगगुणाश्रयत्वम-
मुपगम्यते निर्गुणत्वाद् गुणानाम् तयोश्च संयोगात्मकत्वेन गुणत्वात् । नापि हिमवत्-विन्ध्ययो-
र्भागाश्रयत्वम् प्राप्तिपूर्विकाया अप्राप्तिर्विभागलक्षणायास्तयोरभावात् । न च सर्वा मिथ्याबुद्धिः २०

१ "पारिशेष्याद् संयोगस्यैवाप्रतीतस्य विशेषीयते तस्मादस्यैव संयोगादिर्वास्तवः यद्वशाच्चैत्रः कुण्डली न भवती-
दिनिषेधविधानादि प्रविभक्तमेव प्रतीयते । आदिशब्देन विशेषणत्वेनोपादानमित्यादिपूर्वोक्तपरिग्रहः" —तत्त्वसं० पञ्जि०
२२० पं० ३—।

२ "बीजादकेत्यादिना उद्घोतकरमतोपदर्शनाद् हेतोरसिद्धतामाशङ्कते—

बीजादकेष्वपि सदैव कार्यकारकम् । असर्गं निर्विशेषत्वाद् संयोगसंभवेन तु ॥

क्षेत्र-बीज-जलादीनि सापेक्षाणीति गम्यते । स्वकार्यकरणाभिसं वण्डचक्रोदादिवत् ॥

यत्परिपेक्ष्यते भावः स संयोगो भविष्यति । सविशेषणभावाच्च भिन्न एवेति गम्यते" ॥—तत्त्वसं० का० १५४—

६४० २१८ ।

३ पृ० ६७७ पं० २० ।

४ "प्राज्ञावस्थानिषेधे हि नैरन्तर्येण जातितः । ये पदस्य आहरत्येव वस्तुनी ते तथाविधे" ॥—तत्त्वसं० का० ६६६
२२१ ।

५ अत्र द्वितीयादिवचनस्य समुचितत्वेन प्रकृतिभावस्य साधुत्वाद् 'द्रव्ये असा'—इत्येव पाठः सुचारः । "न हि
तदपदान्तरभूतः संयोगः प्रतिपत्तुर्दर्शनपथमवतरति येन तद्दर्शनात्(त)द्विशिष्टे द्रव्ये आहरति" —तत्त्वसं० पञ्जि०
२२१ पं० १५ ।

६ विच्छिन्नमन्यथा चैव जातमेति निमित्तताम् । सान्तरानन्तरज्ञाने गेहं-विन्ध्यं-हिमाद्रिवत्" ॥—तत्त्वसं०
६६७ पृ० २२१ ।

७ "गेहं-विन्ध्यं-हिमाद्रिवत् इति । अनयोरेव यथायोगमुदाहरणम् । न हि अविच्छेदेनोत्पन्नयोः स्वयं संयोगात्मनोर्न-
रपरः संयोगो निरन्तरबुद्धेर्निवन्धनमस्ति परमतेऽपि; नापि विच्छेदेनोत्पन्नयोस्तयोरेव विभागः सान्तरप्रत्ययनिमित्तमस्ति
गुणत्वाद् गुणानामित्युक्तमेतत् । न हि हिम-विन्ध्ययोरपि विभागः सान्तरबुद्धेर्हेतुरस्ति प्राप्तिपूर्विका अप्राप्तिर्विभाग इति
याद" —तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २२१ पं० २५—।

८ "मिथ्याबुद्धिर्न सर्वैव प्रधानार्थानुसारिणी । साधर्म्यनिरपेक्षाऽपि कान्तिदन्तरूपत्वात् ॥

अन्यत्र गतचित्तस्य द्विचन्द्रादिसतिर्यथा । अविच्छिन्नादिजातं वा प्रधानमिदं विद्यते" ॥—तत्त्वसं० का० ६६८-६६९
२२२ ।

साधर्म्यग्रहणादुत्पद्यते कस्याश्चित् तदन्तरेणापि इन्द्रियवैगुण्यमात्रादेव उत्पत्त्युपलब्धेः अन्यगतचेत-
सस्तैमिरिकस्य द्विचन्द्राद्यविकल्पबुद्धिवत् । न च प्रधानार्थानुसारित्वेऽपि सिध्याबुद्धेः परस्य
इष्टसिद्धिः विच्छिन्नाऽविच्छिन्नरूपनया उपजातस्य वस्तुनः प्रधानभूतस्य तद्बुद्धिनिबन्धनस्य सिद्धा-
चपि तदर्थान्तरभूतसंयोग-विभागलक्षणगुणाप्रसिद्धेः, यथा च चैत्र-कुण्डलयोर्विशिष्टावस्थाप्राप्तौ
५ संयोगः प्रादुर्भवति न सर्वदा तथा 'चैत्रः कुण्डली' इति मतिरपि तदवस्थाविशेषनिबन्धना कदाचि-
देव भविष्यति न सर्वदा इति किमर्थान्तरभूतसंयोगकल्पनया ? यैदपि 'यदेव कचिद् उपलब्धम्'
इत्याद्यभिधानम्, तदपि असंगतम्, विशिष्टावस्थायाः प्रदर्शित्वमिति निबन्धनाया उपलभ्यस्वभावाया-
अन्यत्रानुपलम्भतः प्रतिषेधोपपत्तेः परपरिकल्पितस्य च संयोगस्य संयोगिपदार्थविवेकेन कचिदपि
प्रत्यये अप्रतिभासनात् कुतः प्रतिषेधः विधिर्वा संभवी ? यदि च देवदत्त कुण्डलोद्देशान्तरादौ
१० सत्त्वाच्च निषेधः असत्त्वेऽपि तदानर्थक्यम् तदा नञर्थभावा एव स्यात् । संयोगप्रतिषेधेऽपि चैतद-
रूपणं समानम् तस्यापि विद्यमानत्वे प्रतिषेधानुपपत्तेः अविद्यमानत्वे तदानर्थक्यात् । यैदपि
'बीजादयोऽविशिष्टत्वात् सर्वदैव कार्यं विद्ध्युः' इत्याद्युक्तम् तत्र बीजादीनामविशिष्टत्वमसिद्धम्
सर्वभावानां प्रतिक्षणविशारदतया विशिष्टावस्थाप्राप्तौ जनकत्वात् बीजादीनां स्वकार्यजनने सापेक्षत्व-
मात्रसाधने च सिद्धसाध्यता अव्यवधानाद्यवस्थान्तरसापेक्षाणां बीजादीनामङ्कुरादिस्वकार्यनिर्वर्तनस्य
१५ असाभिरभ्युपगमात् । अथ संयोगाख्यपदार्थान्तरसापेक्षत्वं तेषां साध्यते तदा तथाविधेन धर्मेण
हेतोरन्वयासिद्धेरनैकान्तिकता दृष्टान्तस्य च साध्यविकलताप्रसक्तिः । अथ अवस्थान्तरविशेषापेक्षा
बीजादयः स्वकार्योत्पत्तिहेतवः न पुनरर्थान्तरभूतसंयोगापेक्षा इति कुतः सिद्धं येन सापेक्षत्वमात्रे
साध्ये सामान्येन सिद्धसाध्यतादोष उद्भास्यते ? यदि हि संयोगमात्रसापेक्षा एव ते तदारम्भकास्तदा
प्रथमोपनिपात एव अङ्कुरादिकार्यप्रसवो बीजादिभ्यो भवेत् पञ्चाद्वद् अविकलकारणत्वात् । अथ
२० प्रथमोपनिपाते न तदुदयः पञ्चादपि न स्यात् पूर्ववद् विकलकारणत्वाविशिष्टत्वात् । न च बीजादेः
संयोगे अनुपकारिणि अपेक्षा युक्ता अतिप्रसङ्गात् । न च तत्कारणानां क्षिति-बीजादीनामेक-
स्वभावतया नित्यसन्निहितत्वात् संयोगानां कादाचित्कत्वं युक्तम् । अथ क्षित्यादीनां संयोगेऽपि जन्ये
कर्मादिसापेक्षत्वात् संयोगस्य कादाचित्कत्वम्, न, तत्रापि तुल्यपर्यनुयोगत्वात् । तथाहि-कर्माणि
कसात् सर्वदा न जनयति ? इति पर्यनुयोगस्य अव्यावृत्तिरेव । न च तत्कारणाभावात् इत्युत्तरं
२५ संगतम् नित्यकारणाभ्युपगमे तस्यापि नित्यभावः इति पर्यनुयोगस्य सर्वत्र तुल्यत्वात् । क्षणिक-
वादिनस्तु नायं दोषः पूर्वपूर्वहेतुप्रतिषेद्धत्वात् तदुत्तरोत्तरकार्याणां युगपत् कारणवैकल्येन सर्व-
पामसन्निधानात्, अतः परेपामङ्कुरादिकार्यहेतुत्वं बीजादीनां न सर्वदा प्रसज्यत इति नार्थान्तर-
संयोगसापेक्षास्ते इति व्यवस्थितम् । संयोगसद्भाववाधकं च प्रमाणं प्रत्यक्षवद् अनुमानमपि विद्यत

१ "कुण्डलीति मतिर्येयं जातवस्थाविशेषयो । चैत्रकुण्डलयोरेव संयोग इव जायते" ॥—तत्त्वसं० का० ६७०
पृ० २२२ ।

२ पृ० ६७८ पं० ९ टि० ४ । ३ पृ० ६७८ पं० ११ ।

४ "सोऽवस्थातिशयस्माद्गृह्येऽन्यत्र निषिध्यते । चैत्रे कुण्डल इत्यादौ न संयोगस्तद्वद्विहितः" ॥—तत्त्वसं०
का० ६७१ पृ० २२२ ।

५—तमतिवन्ध-मां० मां० । "यदवस्थाविशेषनिबन्धनेयं मतिरुपवर्णिता तस्योपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य"—तत्त्वसं०
पञ्च० पृ० २२१ पं० १ ।

६ पृ० ६७९ पं० १ । ७ पृ० ६७९ पं० ५ ।

८ "सच्यते क्षणिकत्वेन नाविशेषा जलादयः । सत्त्वेऽप्यव्यवधानादि तेऽपेक्षन्ते दशान्तरम्" ॥—तत्त्वसं० का० ६६४
पृ० २२० ।

९ "संयोगमात्रसापेक्षा यदि तु स्युर्जलादयः । योगान्तरमेव स्यात् कार्यमेतेन वा भवेत्" ॥—तत्त्वसं० का० ६६५
पृ० २२० ।

१० "नन्माद भवत एव दर्शनेऽङ्कुरादिकार्यप्रसवहेतुत्वं क्षित्यादीनां सर्वदा प्रसज्यत इति न संयोगार्थान्तरसापेक्षाः
सिगादय इति सिद्धम्"—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २२१ पं० ९—।

एव । तथाहि-यां संयुक्ताकारा बुद्धिः सा भवत्परिकल्पितसंयोगानास्पदवस्तुविशेषमात्रप्रभावा, 'संयुक्तौ प्रासादौ' इति बुद्धिवत्, संयुक्ताकारा च 'चैत्रः कुण्डली' इत्यादिवुद्धिः इति स्वभावहेतुः । यद्वा-या अनेकवस्तुसन्निपाते सति समुपपद्यते सा भवत्परिकल्पितसंयोगविकलानेकवस्तुविशेष-मात्रभावानी, यथा विरलावस्थितानेकतन्तुविषया बुद्धिः, तथा च विमल्यधिकरणभावापन्ना संयुक्त-बुद्धिः इति स्वभावहेतुः । एतदेव प्रयोगद्वयं विभागप्रतिषेधेऽपि वाच्यम् । तथाहि-मेधादिषु विभक्त-^५ बुद्धिः विभागरहितपदार्थविषयमात्रनिबन्धना, विभक्तबुद्धित्वात् अनेकपदार्थाऽसन्निधानायत्तोदय-त्वाद् वा, चेद्वदन्तयप्रदत्तगृहविभागबुद्धिवत् हिमवत्-विन्ध्यविभागबुद्धिवद्वा । साध्यविपर्यये हेतोर्वाधकं प्रमाणम्-एकस्यानेकवृत्त्यनुपपत्तिः इति न संयोग-विभागगुणद्वयसद्भावः ।

'इदं परम्' 'इदमपरम्' इति यतोऽभिधानप्रत्ययौ भवतः तत् यथाक्रमं परत्वम् अपरत्वं च सिद्धम् । प्रयोगाद्वात्र-योऽयं 'परम्' 'अपरम्' इति च प्रत्ययः स घटादिव्यतिरिक्तार्थान्तरनिबन्धनः,^{१०} नत्प्रत्ययविलम्बनात्वात्, गुणादिप्रत्ययवत् । तथाहि-एकस्यां दिशि स्थितयोः 'परम्' 'अपरम्' इति च प्रत्ययोत्पत्तौ तावदयं दिग्निबन्धनः, एकस्मिन्नपि वर्तमानकाले वर्तमानयोर्युव-स्थविरयोर-नियतविग्नेशसंयुक्तयोः 'परम्' 'अपरम्' इति च प्रत्ययोत्पत्तेर्नाप्ययं कालनिबन्धनः तद्विशेषेऽपि प्रत्ययविशेषात्, न चान्यद् अस्य निबन्धनमभिधानुं शक्यम् तस्माद् यन्निबन्धनोऽयं प्रत्ययः तत् परन्वम् अपरत्वं चाभ्युपगन्तव्यम् । एतच्च हितयमपि दिङ्मनम् कालकृतं च । दिङ्मनस्य तावदि-^{१५} समुपपत्तिः-पैरुत्थां दिग्दयस्थितयोः पिण्डयोरेकस्य द्रष्टुः संनिरुद्धमवधिं कृत्वा 'एतस्माद् विप्र-रुष्टोऽयम्' इति परत्वाधारे बुद्धिरुत्पद्यते ततस्तामपेक्ष्य परेण दिक्प्रदेशेन योगात् परत्वमुत्पद्यते; विप्ररुष्टं वाऽवधिं कृत्वा 'एतस्मात् संनिरुष्टोऽयम्' इत्यपरत्वाधारे बुद्धिरुत्पद्यते तामपेक्षा(क्ष्या)परेण दिक्प्रदेशेन योगाद् अपरत्वस्य उत्पत्तिः । कालकृतयोस्तु अयमुत्पत्तिक्रमः । तथाहि-वर्तमानकालयोः अनियतविग्नेशसंयुक्तयोर्युव-स्थविरयोर्मध्ये यस्य वली-पलित-रूढदमश्रुतादिना अनुमितमादित्यो-^{२०} दयानां भूयस्त्वम् तत्रैकस्य द्रष्टुर्वृत्तानमवधिं कृत्वा स्थविरे विप्ररुष्टबुद्धिरुत्पद्यते तामपेक्ष्य परेण कालप्रदेशेन योगात् परत्वस्योत्पत्तिः, स्थविरे चावधिं कृत्वा यस्य अरूढदमश्रुतादिना अनुमितमा-दित्योदयाऽस्तमयानामव्ययत्वम् तत्र यूनि संनिरुष्टबुद्धिरुत्पद्यते तामपेक्ष्य अपरेण कालप्रदेशेन योगात् अपरत्वस्योत्पत्तिरिति ।

अत्र च परत्वसाधनमनैकान्तिकम् साध्यविपक्षेऽपि हेतोर्वृत्तेः । तथाहि-यथा क्रमेण उत्पादाद् ^{२५} भीलादिषु कालोपाधिः क्रमेण च व्यचस्थानाद् दिगुपाधिश्च 'परं नीलम् अपरं च' इति प्रत्ययोत्पत्तिः असत्यपि परत्वापत्त्यलक्षणे गुणे-गुणानां निर्गुणत्वात्-तथा पटादिष्वपि भविष्यतीति यद्यर्थान्त-रनिमित्तत्वमात्रं परेण इह साधयितुमिष्टं तदा कथं न अनैकान्तिकता हेतोः ? अथ नित्यदिक्-काल-पदार्थहेतुकरगुणविशेषनिबन्धनत्वं प्रकृतप्रत्ययस्य तदा दृष्टान्ताभावः अनुमानवाधा च प्रतिज्ञायाः । तथाहि-यः पराऽपरादिप्रत्ययः स परपरिकल्पितगुणरहितार्थमात्रकृतक्रामोत्पादव्यवस्थानिबन्धनः,^{३०} परापरप्रत्ययत्वात्, रूपादिषु परापरप्रत्ययवत्, परापरप्रत्ययश्चायं घटादिषु इति स्वभावहेतुः । न च

१ "न पराभिमतत्वाद् योगाज्जायते शुफनस्तुषीः । शुक्तबुद्धितया यद्वत् प्रासादादिषु शुक्वीः ॥

अनेकवस्तुसद्भावे जायमानतयाऽयवा । विभक्तानेकतन्त्रादिविषया इव बुद्धयः ॥

विभागोऽपि यथायोगं वाच्यमेतत् प्रमाद्वयम् । एरुत्थानेकवृत्तिश्च न युकेति प्रबाधकम्" ॥-तत्त्वसं० का० ६७२-

६७४ पृ० २२३ ।

२ "परपराभिधानादिनिमित्तं यय कल्प्यते । परत्वमपरत्वं च दिक्कालावधिकं न तत्" ॥-तत्त्वसं० का० ६७५ पृ० २२३ ।

३ "एकस्यां दिग्दयस्थितयोः पिण्डयोरेकस्य द्रष्टुः संनिरुद्धमवधिं कृत्वा एतस्माद् विप्ररुष्टोऽयमिति परत्वाधारे बुद्धि-रुत्पद्यते ततस्तामपेक्ष्य परेण दिक्प्रदेशेन संयोगात् परत्वमुपजायते । विप्ररुष्टं चावधिं कृत्वा एतस्मात् सन्निरुष्टोऽयमित्यपर-त्वाधारे बुद्धिरुत्पद्यते तामपेक्ष्यापरेण दिक्प्रदेशेन संयोगादपरत्वस्योत्पत्तिः" ॥-तत्त्वसं० पृ० २२४ पं० ११-।

४ "अस्य वलीपलितरूढदमश्रुतादिनाऽनुमितमादित्योदयास्तमयानां बहुलम्" ॥-तत्त्वसं० पृ० २२४ पं० १६ ।

५ "यथा नीलादिरूपाणि क्रममावव्यवस्थितेः । अन्योपाधिविवेकेऽपि तथोच्यन्ते तथापरे (परापरे)" ॥

॥-तत्त्वसं० का० ६७६ पृ० २२३ ।

नीलादिकेषु प्रकार्यसमवायाद् उपचरितोऽयं परापरत्वादिप्रत्ययः इति अनैकान्तिकता भवत्प्रयुक्त-
स्यापि हेतोः पारंपर्येण च नीलादिष्वपि परत्वादेर्निमित्तभावोपगमात् साध्यविकलता च दृष्टान्त-
स्येति वक्तव्यम्, अखलवृत्तित्वेन अस्य उपचरितत्वाभावात् स्वाश्रयेऽपि च तयोरुपलब्ध्यभावाद् न
तद्वलेन प्रत्ययो युक्त इति कुतो रूपादिषु तन्निबन्धनो भविष्यति? सुखादिषु वा पूर्वोत्तरकालमविषु
५ किंनिबन्धनोऽयं भवेत्? न चैवं तत्रैकार्थसमवायादेस्तन्निबन्धनस्याभावात् । किञ्च, दिक्-कालयो-
पूर्वमेव प्रतिपिद्धत्वात् तद्वेतुकयोः परत्वाऽपरत्वयोरभावात् इति कुतस्तन्निमित्तत्वाशङ्का येन हेतो-
रनैकान्तिकता स्यात्? न च परमार्थतो दिक्-कालयोः प्रदेशाः सन्ति यतस्तत्संयोगादपेक्षाबुद्धि-
सहिताद् उत्पत्तिस्तयोर्मवेत् । दिक्-कालयोरेकात्मकत्वेन निरवयवत्वाद् न चार्थक्रियानिबन्धन-
उपचरितोऽवयवमेदो युक्तः अर्थक्रियाया वस्तुस्वभावप्रतिबद्धत्वात् उपचारस्य च अपारमार्थिकत्वात्
१० तत् कुतः अनैकान्तिकता प्रकृतहेतोः? असिद्धता च परोपन्यस्तहेतोः पूर्ववद् वाच्या ।

‘न संख्यादयो गुणा द्रव्याद् व्यतिरेकिणः, तेषां तद्व्यवच्छेदहेतुत्वात्, यो हि यद्व्यवच्छेदक-
नासौ तद्व्यतिरेकी देवदत्तव्यवच्छेदकदण्डादिवत्, तथा च संख्यादयो द्रव्यव्यवच्छेदकाः, तस्माद्
न तद्व्यतिरेकिणः’ इत्यत्र प्रयोगे यदि द्रव्याद् व्यतिरेकत्वनिषेधमात्रं साध्यं तदा सिद्धसाध्यता
सर्वसंवृत्तिमतामवस्तुतया तत्त्वाऽन्यत्ववाच्यत्वेन अनिष्टेः । अर्थं ‘समूह-संतानादयः तत्त्वाऽन्यत्वा-
१५ भ्यामवचनीया न भवन्ति, प्रतिनियतधर्मयोगित्वात्, रूपादिवत्’ अत्रापि यदि पारमार्थिकनियत-
धर्मत्वं हेतुत्वेनेष्टं तदा असिद्धो हेतुः, न हि संतानादीनां पारमार्थिकनियतधर्मयोगित्वं सौगतं प्रति-
सिद्धम् । अथ सामान्येन हेतुः तदा शशशृङ्गादावपि कल्पितनियतधर्मयोगित्वस्य अभावत्वाऽमूर्त-
त्वादेः सद्भावाद् अनैकान्तिकः । अथ न द्रव्याद्व्यतिरेकप्रतिषेधमात्रं साध्यम् किं तर्हि? द्रव्या(व्याद्-
व्यतिरेकित्वम् प्रतिषेधद्वयेन प्रकृतार्थगतेः, असदेतत्, संख्यादेर्द्रव्याद् व्यतिरेकेण अनुपलम्भा-
२० अभावतो हेतोरश्रयासिद्धत्वप्रसक्तेः । न च द्रव्यात्मकत्वेन प्रतीयमानस्यापि संख्यादेर्मैद-
साधयितुं शक्यः तदात्मनस्ततो भेदे तस्य निस्त्वभावताप्रसक्तेः । तन्न संख्यादयः परत्वाऽप-
रत्वपर्यन्ता द्रव्याद् व्यतिरेकिणः कुतश्चित् प्रमाणादवसीयन्ते इति न तथा ते सद्भावहारविषयाः ।

१-भाविषु तन्निबन्धनोऽयं भवेत् तत्रैकार्थसमवायादेस्तन्निबन्धनस्याभावात् वा० वा० ।

“सुखादिषु वा पूर्वोत्तरकालमविषु किं कल्प्येत, न हि तत्रैकार्थसमवायोऽस्ति”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २२५ पं० ७ ।

२ “सङ्ख्यायोगादयः सर्वे न द्रव्याव्यतिरेकिणः । तद्व्यवच्छेदकत्वेन दण्डादिरिव चेन्मतम् ॥

तेषां सवृत्तिसत्त्वेन वर्णनादिदृष्टावधानम् । तत्त्वान्यत्वेन निर्वाच्यं नैव संवृत्तिसद् यत्” ॥—तत्त्वसं० का० ६७७-६७८
पृ० २२५ ।

३ द्रव्या व्यति-वा० वा० भा० मा० । “तदत्र द्रव्याद्व्यतिरेकित्वनिषेधमात्रे साध्ये सिद्धसाध्यता योप-
प्रतिज्ञाया” —तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २२५ पं० २१ ।

४ “अथेसादिनात्राविद्धकर्णोत्तोरमाशङ्कते—

अथानिर्वचनीयत्वं समूहादेर्निमित्तत्वे । यसांनियतधर्मत्वं रूप-शब्द-रसादिवत्” ॥—तत्त्वसं० का० ६७९ पृ० २२५

५ “नि स्त्वभावतया तस्य तत्त्वतोऽप्यरूपपदवत् । न सिद्धा नियता धर्माः कल्पनारोपितास्तु वे ॥

तयवोकावनेकान्तो वियत्पद्मादिभिर्यत । अमेदो व्यतिरेकश्च वस्तुन्येव व्यवस्थित” ॥—तत्त्वसं० का० ६८०-६८१
पृ० २२६ ।

६ “संख्यादेर्द्रव्यतोऽन्यत्वमेवं चेत् प्रतिपाद्यते । आश्रयासिद्धता हेतोः संख्यादीनामसिद्धित्वात् ॥
समुच्चयादिभिर्न तु द्रव्यमेव तथोच्यते । स्वरूपादेव मेदश्च व्याहृत साधितो भवेत्” ॥—तत्त्वसं० का० ६८२-६८३
पृ० २२६ ।

७ “किं तर्हि द्वौ प्रतिषेधौ विधिमेव गमयत इति प्रतिषेधद्वयेन द्रव्याद् व्यतिरेकित्वमेव साध्यत इति”—तत्त्वसं०
पञ्चि० पृ० २२६ पं० १७ ।

८ “एवं तावत् परलान्ता गुणाः प्रतिपिद्धाः”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २२६ पं० २७ ।

ये च बुद्ध्यादयः प्रयत्नान्ता आत्मसमवेतत्वेन तद्वृणा अभ्युपगताः ते तथाभूतात्मनियेधादेव प्रतिषिद्धाः । तथाहि-आत्मा एवामुत्पत्तिकारणत्वेन वा आश्रयोऽभ्युपगम्येन, स्थितिनिमित्ततया वा ? न तावद् आद्यः पक्षः, अविकलकारणतया बुद्ध्यादेः सर्वदैव सर्वस्योत्पत्तिप्रसक्तेः अनाधेयाति-
शयस्य सहकार्यपेक्षाऽयोगात् । न च क्रम-योगपद्यव्याप्तकार्योत्पादनसामर्थ्यस्य नित्ये संभवः तत्र क्रम-योगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधस्य प्रतिपादितत्वात् । न च द्वितीयोऽपि पक्षो युक्तः, स्थितेः ५
स्थानुरव्यतिरेकात् तस्य तदेतुत्वे स्थातृहेतुत्वमेव स्यात् तच्च प्राक्तनन्यायेन असंगतम् । न च परि-
निष्ठितात्मरूपत्वात् स्थातुः कश्चिदेतुः संभवी, तत्र तस्य अकिञ्चित्करत्वात् । व्यतिरेकेऽपि स्थितेः
स्थानुर्न तेन किञ्चित् कृतं स्यात् स्थितेरर्थान्तरभूतायाः करणात् । एवं च अकिञ्चित्करः कथमाश्रयो
बुद्ध्यादेरसौ भवेत् ? न च स्थितेस्तत्संबन्धितया करणात् तस्याऽसाधुपकारकत्वाद् आश्रयः तस्या-
स्तत्संबन्धित्यासिद्धेः भिन्नायास्तदुपकाराभावे संबन्धायोगात् तत् उपकारकल्पनायामनवस्थाप्रसक्तेः १०
समवायसंबन्धस्य च असिद्धेः । न च तस्य स्थितिं प्रति हेतुत्वमपि युक्तम् नित्यस्य कश्चिदपि
क्षामध्वोयोगात् । किञ्च, स्थाप्यमानो बुद्ध्यादिः स्थितिस्वभावो वा तेन स्थान्येत, अस्थितिस्वभावो
वा ? यदि अस्थितिस्वभावः नासौ वेनचित् स्थापयितुं शक्यः तत्त्वभावाव्यतिक्रमात् । अथ स्थिति-
स्वभावः तदा तत्त्वभावस्य स्वयमेव तत्त्वभावतया तस्य स्थितिसिद्धेः किमकिञ्चित्करस्थापक-
कल्पनया ? अथ स्थातुः पाताभावं कुर्वन् स्थापकः न अकिञ्चित्करः, न; पाताभावस्य प्रसज्यप्रतिषेध- १५
रूपत्वे कारकव्यापाराविषयत्वात्, पर्युदासरूपत्वेऽपि किमसौ पात एव, उत पाताद् अन्यत्
पदार्थान्तरम् ? यदि पात एव तदा 'स्थापकः स्थातुः पातं करोति' इति प्राप्तम् तथा च कथमसौ
स्थापको भवेत् ? अथ पदार्थान्तरं पाताद् अन्यद् अस्मां करोति; नन्वेवं पदार्थान्तरकरणेऽपि स्थाता
पदेदेव पदार्थान्तरोत्पादेऽपि तस्य प्राणासंभवात् । न च पदार्थान्तरेण स्थापकोत्पादितेन स्थातुः
पातप्रतिबन्धः क्रियत इति वक्तव्यम्, तस्याऽपि पातादनन्यत्वे पात एव कृतः स्यात्, अन्यत्वे तेन २०
तत्संबन्धासिद्धेस्तत्करणेऽपि स्थातुस्तद्व्यस्य एव पातो भवेत्; तेनापि अपरपातप्रतिबन्धकरणे तद्वि-
द्याऽभिन्नविकल्पद्वयानतिद्वृत्तिद्वारेण अनवस्थादिप्रसक्तिः । तत्र कश्चित् कस्यचित् स्थापकः । किञ्च,
भवेत्तस्मै यदरादेर्भूतद्रव्यस्य अधोगमनप्रतिबन्धकत्वेन कुण्डादिराश्रयः । बुद्ध्यादेस्तु भूतस्य
अधोगम्यभावात् किं कुर्वाण आत्मादिराश्रयो भवेत् ? अपि च, नोत्पन्नानां बुद्ध्यादीनां कश्चिद्
आश्रयः, सतां निराशंसतया आश्रितत्वानुपपत्तेः । नापि अनुत्पन्नानाम् निरुपाख्यतया तेषां तत्त्वा- २५
योगात् । किञ्च, "बुद्धिः उपलब्धिः प्रानम् इति अनर्थान्तरम्" [न्यायद० १-१-१५] इति वचनाद्
बुद्धेर्भानरूपता परैरभ्युपगता । न च तस्याः स्वसंविदितत्वं अभ्युपगतम् बुद्धन्तरप्राप्ततयाऽभ्युप-
गमात् । न च तथाभूतायास्तस्या रूपादिवद् बुद्धित्वं युक्तमिति प्राक् प्रतिपादितम् । सुख-दुःखे-
च्छा-हेपादीनां च अज्ञानरूपत्वे रूपादिवद्भात्मविशेषगुणता अभ्युपगन्तुं युक्ता । ज्ञानरूपत्वे
बुद्धेर्भेदेन अभिधानमसंगतमेव, कश्चिद् विशेषमुपादाय ज्ञानात्मकानामपि ततो भेदेन अभिधाने ३०
अभिमानादीनामपि भेदेन अभिधानं कार्यमित्यलमतिजल्पितेन ।

गुरुत्व-द्रव्यत्व-क्षेहानां तु रूपादिवद् गुणरूपता प्रतिषेध्या । 'गुरुत्वं हि पृथिव्युदकवृत्ति

१ "बुद्ध्यादयस्तु प्रयत्नान्ता आत्माधितत्वेन तद्वृणा इष्टाः । ते चात्मनियेधादेव निषिद्धा इष्टव्याः । न चैवामा-
त्माऽऽश्रयो युक्तः । तथाहि-उत्पत्तिहेतुतया नामीपामात्माऽऽश्रयो भवेत् स्थितिहेतुतया वा ? न तावदुत्पत्तिहेतुतया सर्व-
दैवाविकलकारणतया सुप्राचीनमुत्पत्तिप्रसङ्गात्" इत्यादि । "नापि स्थितिहेतुतया युक्तः स्थितेः स्थातुरव्यतिरेच्यमानरूपत्वात्"
इत्यादि-तत्त्वसं० पक्षि० पृ० २२७ पं० १-॥

२ "सदसतोश्च निराशंसतया)नुपाख्यत्वेन चाश्रयणानुपपत्तिरिति"-तत्त्वसं० पक्षि० पृ० २२७ पं० १८ ।

३ "यथोक्तम्-बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरमिति"-तत्त्वसं० पक्षि० पृ० २२७ पं० २० ।

"बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानं प्रत्यय इति पर्यायाः"-प्रशस्त० कं० पृ० १७१ पं० १६ ।

४ "गुरुत्व-द्रव्यत्व-क्षेहानां तु रूपादिवद् प्रतिषेधो विधेयः"-तत्त्वसं० पक्षि० पृ० २२७ पं० २५ ।

५ "गुरुत्वं जल-भूमौ. पतनकर्मकारणम् । X X X इत्थं खन्दनकर्मकारणम् त्रिविधवृत्ति । तत् तु द्विविधम्
सांख्यिकम् नैमित्तिकं च । सांख्यिकमप्यां विशेषगुणः नैमित्तिकं पृथिवी-तेजसोः सामान्यगुणः । X X X जेहोऽपि
विशेषगुणः संप्रद-मृजादिहेतुः"-प्रशस्त० कं० पृ० २६३ पं० २५-पृ० २६६ ।

पतनक्रियानिवन्धनम्, प्रवचं तु पृथिव्युदक-ज्वलनवृत्ति स्प(स्य)न्दनहेतुः पृथिव्यनलयोर्नैमित्तिकम् अपां सांसिद्धिकम्, खेहस्तु अस्मसि एव स्निग्धप्रत्ययहेतुः इत्यादिप्रक्रिया पृथिव्यादीनामाधारत्वनियेधात् तद्वतरूपादिनियेधाच्च निषिद्धैव, तन्नायस्य अत्रापि समानत्वात् ।

- संस्कारस्तु त्रिविधः—वेगः भावना स्थितस्थापकश्चेति—अभ्युपगताः । तत्र वेगाख्यः पृथिव्यप्-
 ५ तेजो-वायु-मनस्तु मूर्तिमद्रूपेषु प्रयत्नाभिघातविशेषापेक्षात् कर्मणः समुत्पद्यते नियतदिक्रिया-
 प्रवन्धहेतुः स्पर्शचद्रव्यसंयोगविरोधी च, तत्र शरीरादिप्रयत्नविशेषाविभूतकर्मविशेषनिमित्तः—
 यद्भ्रशाद् इपोः अन्तराले अपातः—स च नियतदिक्रियाकार्यसंबन्धोवीयमानसद्भावः । लोष्टाद्यभि-
 घातोत्पन्नकर्मोत्पाद्यस्तु शाखादौ वेगाख्यः संस्कारः । भावनासंज्ञः पुनः आत्मगुणः ज्ञानजः ज्ञान-
 हेतुश्च दृष्टाऽनुभूतश्रुतेष्वर्थेषु स्मृति-प्रत्यभिज्ञानकार्योवीयमानसद्भावः । मूर्तिमद्रव्यगुणः स्थित-
 १० स्थापको घनावयवसंनिवेशविशिष्टं स्वमाश्रयं कालान्तरस्थायिनमन्यथा व्यवस्थितमपि प्रयत्नतः
 पूर्ववद् यथावस्थितं स्थापयतीति कृत्वा, इत्यते च तालपत्रादेः प्रभूततरकालसंवेष्टितस्य प्रसार्य-
 मुक्तस्य पुनस्तथैव अवस्थानं संस्कारवशात् एवं धनुः-शाखा-शृङ्ग-वन्तादिषु भुग्रापवर्तितेषु
 च वल्मादिषु तस्य कार्यं परिस्फुटमुपलभ्यत एवेति ततस्तत्सद्भावः सिद्धः । असदेतत्, क्षण-
 भङ्गसिद्धौ वेगाख्यसंस्कारकार्यस्य कर्मप्रवन्धस्य असिद्धेः । न हि उत्पत्त्यनन्तरं भावानां नाशे नियत-
 १५ दिक्रियाप्रवन्धस्य तद्धेतोश्च संस्कारस्य उत्पत्तिः । न च स्वोपादानदेशाऽनन्तरदेशोत्पाद एव
 भावानां क्रियाप्रवन्धः, हेतोरनैकान्तिकत्वप्रसक्तेः । तथाहि—ततः प्राक्तनस्यहेतव एव सिद्धिमासा-
 दयन्ति न यथोक्तः संस्कारः तेन सह क्वचिदपि अन्वयासिद्धेः । यदि च तथानिधसंस्कारवशाद्
 इष्वादीनामपातस्तदा च न कदाचिदपि पातः स्यात् पातप्रतिवन्धकस्य वेगस्य सर्वदा अवस्थानात् ।
 एवं च आकाशप्रसर्पणः शरस्य अकस्मात् पातोपलब्धिर्न स्याद् भवदभ्युपगमेन । न च मूर्तिमद्रा-
 २० त्वादिसंयोगाद्युपहतशक्तित्वाद् वेगस्य पतनम् प्रथममेव पातप्रसक्तेः वाय्वादिसंयोगस्य तद्विरोधि-
 नस्तदैव सद्भावात् । न च प्राग् वेगस्य बलीयस्त्वाद् विरोधिनमपि मूर्तद्रव्यसंयोगमपास्य स्वाधारं
 देशान्तरं प्रापयति, यश्चादपि तस्य बलीयस्त्वात् तथैव तत्प्रापकत्वप्रसक्तेः । न हि वेगस्य पश्चाद्
 अन्यथात्वम् अन्यथोत्पत्तिकारणाभावात् तत्समवायिकारणस्य इष्वादेः सर्वत्र अविशिष्टत्वात् । न च
 कर्माख्यं कारणं पश्चाद् विशिष्यत इति वक्तव्यम् तस्यापि तुल्यपर्यनुयोगत्वात्, अन्यत्वेऽपि च
 २५ प्रतिक्षणं कर्मणः वेगस्य प्राक्तनस्यैव अवस्थानाद् विनाशकारणाभावात् शरस्य अपात एव स्यात् । न
 च वायुसंयोगस्तस्य विनाशकारणम् प्रथममेव तत्संयोगाद् वेगविनाशाद् इपोः पातप्रसङ्गात् सर्वत्र
 वायोरविशेषेण तत्संयोगस्यापि अविशेषात् । न च प्रभूताकाशदेशसंयोगोत्पादनात् संस्कार-
 प्रक्षयाद् इपोः पातः, संस्कारस्यैकत्वभावत्वेन अवस्थितस्य प्रागिव पश्चादपि प्रक्षयानुपपत्तेः । न च
 आकाशदेशाः परेणाऽभ्युपगम्यन्ते येन तत्संयोगानां भूयस्त्वं संस्कारक्षयहेतुत्वं वा युक्तियुक्तं
 ३० भवेत् । कल्पनाशिषिघटितानां तु आकाशदेशानां संयोगमेदकत्वमनुपपन्नम् तदायत्तमेदानां च
 संयोगानां संस्कारक्षयहेतुत्वं दूरोत्सारितमेव इपोस्तु पातोऽन्यथासिद्ध इत्यलमितिप्रपञ्चेन ।

स्मृत्यादिकार्यात् तु सामान्येन यदि भावनामात्रं साध्यते तदा सिद्धसाध्यता पूर्वानुभावा-
 ३५ हितसामर्थ्यलक्षणाया ज्ञानस्यात्मभूतायास्तस्याः स्मृतिहेतुत्वेन अस्माभिरपि अभ्युपगमात् । अथ
 आत्मगुणस्वरूपा भावना साधयितुमभिप्रेता तदा तथाभूतया स्मृत्यादेः क्वचिदपि अन्वयासिद्धे-
 ३५ नैकान्तिकता हेतोः, प्रतिज्ञायाश्च अनुमानवाधितत्वम् तदाधारस्य आत्मनः पूर्वमेव निराकृतत्वात्

१ “वेगाख्यो भावनासङ्गः स्थितस्थापकलक्षणः । संस्कारत्रिविधः प्रोक्तः”—तत्त्वसं० का० ६८४ पृ० २२७ ।

“त्रिविधः संस्कारो वेगो भावना स्थितस्थापकश्चेति”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २२८ पं० ३ । “संस्कारत्रिविधो वेगो भावना” स्थितस्थापकश्च “स्थितस्थापकः—पा० पु० ।”—प्रशस्त० कं० पृ० २६६ पं० २३—।

२ “नासौ सगच्छतेऽलिलः ॥

सणिकलात् पदार्थानां न काचिद् विद्यते क्रिया । यत्प्रवन्धस्य हेतुः स्यात् संस्कारो वेगसंज्ञकः” ॥

—तत्त्वसं० का० ६८४-६८५ पृ० २२७-२२८ ।

३ “भावनासङ्ख्य संस्कारश्चेतसो वासनात्मकः । युक्तो नात्मगुणधेयं युज्यते तन्निराकृतः” ॥—तत्त्वसं० का० ६८६ पृ० २२९ ।

तदभावे तस्या अपि अभावात् । तथाहि—ये यदाश्रितास्ते तस्याऽभावे अवस्थितिं न प्रतिलभन्ते, यथा कुड्याभावे चित्रादयः, आश्रिताश्च परेण आत्मनि संस्कारादयोऽभ्युपगम्यन्ते इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । स्थितस्थापकस्तु संस्कारः अत्यन्तमसंगत एव । तथाहि—असौ किं स्वयमस्थिरस्वभावं भावं स्थापयति, उत स्थिरस्वभावसिद्धिं पक्षद्वयम् । यदि अस्थिरस्वभावम् तदा क्षणादूर्ध्वं तस्य स्वयमेव अभावात् कस्य असौ स्थापकः स्यात् ? अथ द्वितीयः पक्षः तदा स्थिरे स्वभावेऽवस्थितानां भावानां ताद्व्यादेव अवस्थानात् किमकिञ्चित्करस्थापकप्रकल्पना ? न च क्षणिकत्वेऽपि भावानामेकक्षणावस्थितौ (तु)त्तरकालं स्थापकस्य सामर्थ्यमङ्गीक्रियते यतः स्वरूपप्रतिलम्बलक्षणैव भावानां स्थितिरुच्यते न पुनर्लब्धात्मसत्ताकानाम् आत्मरूपसंधारणलक्षणोत्तरकालं स्वयं चलात्मन उत्तरकालमवस्थानासंभवात् संभवे वा न कदाचिदपि निवृत्तिः स्यात् पूर्ववत् पश्चादपि अवशिष्टत्वात् अतस्वभावत्वप्रसङ्गाच्च । न च क्षणस्थितिप्रवन्धेऽपि स्थापकस्य सामर्थ्यसिद्धिः, पूर्वपूर्वकारणसामर्थ्य-१० कृतस्य उत्तरोत्तरकार्यप्रसवस्य संस्कारमन्तरेणापि सिद्धेः, अर्धक्षणिकस्य तु अन्यथात्वासंभवात् स्वत एव स्थितिरिति न तत्रापि स्थापकोपयोगः । न च संस्कारस्य क्षणोत्पादनेऽपि सामर्थ्यम् प्राक्तनक्षणमन्तरेण अपरस्य तत्राऽपि सामर्थ्यानवधारणात् । तथाहि—प्रमाणाधीना प्रमेयव्यवस्था । न च प्रसिद्धकारणव्यतिरेकेण वस्त्रादिषु प्रत्यक्षाऽनुपलम्भाभ्यां चक्षुरादिवद् वा कार्यव्यतिरेकतोऽपरस्य सामर्थ्यावधारणम् । न च अदृष्टसामर्थ्यस्यापि हेतुत्वकल्पना अतिप्रसङ्गात् तदपरापरहेतुप्रकल्पनाया १५ अनिवृत्तेः । न च संस्कार उत्पादकहेतुरिति परैः किन्तु उत्पन्नस्य वस्त्रादेरुत्तरकालं स्थापको गुणः, तत्र च अस्य अकिञ्चित्करत्वमेवेति प्राग्व्यवस्थापितम् ।

“कर्तृफलदायी आत्मगुण आत्म-मनःसंयोगजः स्वकार्यविरोधी धर्माऽधर्मरूपतया मेदवान् अदृष्टाख्यो गुणः” [इति वैशेषिकैः परोक्षाऽदृष्टरूपमुपवर्णितम् । कर्तुः प्रिय-हित-मोक्षहेतुर्धर्मः अधर्मस्तु अप्रिय-प्रत्यवायहेतुः] [प्रशस्तपा० भा० पृ० २७२ पं० ८ तथा २० पृ० २८० पं० ४] इति, एतच्च तत्समवायिकारणस्य आत्मनो मनसः आत्म-मनःसंयोगस्य च निमित्ताऽसमवायिकारणत्वेन अभ्युपगतस्य निषेधात् कारणाभावे कार्यस्यापि अभावात् सर्वमनुपपन्नम् । शब्दस्तु आकाशगुणत्वेन अभिमतः तस्य च आकाशगुणत्वं प्राग्व्य निषिद्धमिति न चतुर्विंशतिरपि गुणाः प्रमाणोपपत्तिकाः ॥

[निरूपणपुरस्सरं कर्मपदार्थस्य खण्डनम्]

२५

उत्क्षेपणादीनि पञ्च कर्माणि । तथा च सूत्रम्—“उत्क्षेपणम् अपक्षेपणम् आकुञ्चनम् प्रसारणम्

१ “स्थितस्थापकस्तु न युक्तः क्षणमद्गतः । स्थितार्थासंभवाद् भावे ताद्व्यादेव संस्थितिः” ॥

—तत्त्वसं० का० ६८७ पृ० २२९ ।

२-तानामुत्तरका-भा० हा० वि० । “अथापि स्यात् क्षणिकत्वेऽपि सर्वभावानामेकक्षणावस्थितौ प्रवन्धेन चाजु-ष्टतौ तस्य सामर्थ्यमुच्यते इति”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २३० पं० १ ।

३ “क्षणं लेकमवस्थानं सहहेतुरेव जातितः । पूर्वपूर्वप्रभावाच्च प्रवन्धेनानुवर्तनम्” ॥—तत्त्वसं० का० ६८८ पृ० २३० ।

४ “नान्ययोदयवानेष कलासौ स्थापकस्ततः । न चास्य दृष्टं हेतुत्वं संस्कारोऽन्योऽपि वा भवेत् ॥

उत्पन्नस्यैव चेतोऽर्थं वस्त्रादेः स्थापको गुणः । गुणसंस्कारनामैवं सर्वथापि न संभवी” ॥—तत्त्वसं० का० ६८९-६९० पृ० २३० ।

५ “अथ अदृष्टसामर्थ्यस्यापि हेतुत्वं कल्प्यते तदा संस्कारः अन्योऽपि वा शुक्त-वकादित्यतेर्हेतुर्भवेत्” इत्यादि—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २३० पं० २० ।

६ “कर्तृफलदाय्यात्मगुण आत्ममनःसंयोगजः स्वकार्यविरोध्यदृष्टम् । तच्च द्विविधं धर्माऽधर्ममेदाव । तत्र धर्मः कर्तुः प्रियहितमोक्षहेतुः अधर्मस्तप्रियाहितप्रत्यवायहेतुरिति परोक्षादृष्टलक्षणम्”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २३१ पं० ५-१ ।

७ “मनोयोगात्मनां पूर्वं विस्तरेण निबन्धनात् । परोकलक्षणोपेतं नादृष्टमुपपद्यते” ॥—तत्त्वसं० का० ६९१ पृ० २३१ ।

८ पृ० १३६ पं० १३ । ९ “उत्क्षेपणमपक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणीति सूत्रम्” इत्यादि—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २३१ पं० १४ ।

गमनसिति कर्माणि" [वैशेषिकद० १-१-७] इति । तत्र उत्क्षेपणं यद् ऊर्ध्वाग्रः प्रदेशाभ्यां संयोग-विभागकारणं कर्म उत्पद्यते । यथा-शरीरावयवे तत्संबन्धे वा मूर्तिमति मुशलादौ द्रव्ये ऊर्ध्वभागिभ आकाशदेशाद्यैः संयोगकारणम् अधोदिग्भागवच्छिन्नैश्च तैर्विभागकारणं प्रयत्नादिवशात् कर्म तत् उत्क्षेपणमुच्यते, एतद्विपरीतसंयोग-विभागकारणं च कर्म अपक्षेपणम्, ऋजुद्रव्यस्य कुटिलत्वकारणं च कर्म आकुञ्चनम् यथा-ऋजुनोऽङ्गुल्यादिद्रव्यस्य ये अग्रावयवास्तेषामाकाशादिभिः स्वसंयोगिभिर्विभागैः सति मूलप्रदेशैश्च संयोगे सति येन कर्मणा अङ्गुल्यादिरवयवी कुटिलः संपद्यते ता आकुञ्चनम्, एतद्विपर्ययेण तु संयोग-विभागोत्पत्तौ येन अवयवी ऋजुः संपद्यते तत् कर्म प्रसारणम् अनियतदिग्देशैर्यत् संयोग-विभागकारणं तद् गमनम् । चतुष्पकारमपि उत्क्षेपणादिकं कर्म नियत दिग्देशसंयोग-विभागकारणम् । अनियतदिग्भिस्तु भावैः संयोग-विभागकारणं तु कर्म गमनम् तेन १० भ्रमण-स्पन्दन-रेचनादीनामपि गमन एव अन्तर्भावत् पञ्चैव कर्माणि । मूर्तिमद्रव्यसंयोग-विभागकार्योपलम्भात् पञ्चविधस्यापि कर्मणोऽनुमानात् प्रसिद्धिः । तथा, अध्यक्षततोऽपि उत्क्षेपणादेः कर्मण प्रतिपत्तिः इन्द्रियव्यापारेण 'गच्छति' इत्यादिप्रतिपर्युत्पत्तेः । तथाच—"संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वम् संयोग-विभागौ परत्वाऽपरत्वे कर्म च रूपिसमवायाच्चाधुपाणि" [वैशेषिकद० ४-१-११] इति सूत्रमपि उपपन्नम् ।

११ अत्र संयोग-विभागलक्षणं तावत् तत्कार्यमसिद्धम् तयोः पूर्वमेव निषेधात् । न च नैरन्तर्योत्पादादिमात्रलक्षणौ तत्कार्यतया संयोग-विभागौ हेतुत्वेन वाच्यौ, तथाविधेन कर्मणा तयोः क्वचित् अन्वयासिद्धेः अनेकान्तिकताप्रसक्तेः । साध्यविपर्ययेण च हेतोर्व्याप्तिर्विरुद्धताऽपि वक्तव्या । सिद्धसाध्यता च कारणमात्राऽस्तित्वे साध्ये तथाविधसंयोग-विभागकारणत्वेन वाच्यदेरस्मीष्टेः । कारणविशेषास्तित्वे च साध्ये अनुमानवाधः प्रतिज्ञायाः । तथाहि-पदार्थानां क्रिया भवन्ती क्षणिकान् २० भवेत्, अक्षणिकानां वा ? न तावत् क्षणिकानाम् उत्पत्तिदेशे एव तेषां ध्वंसाद् देशान्तरप्राप्त्यर्थं भवात् । तथाहि-यो यत्र देशे ध्वंसते स न तद्व्यदेशमाक्रामति, यथा प्रदीपादिः, जन्मदेशे एव च ध्वंसन्ते सर्पभावा इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । न च असिद्धताऽस्य हेतोः अन्यस्य क्षणिकत्वायोगात् अथ यदि नाम भावानां क्षणिकता इह्यते तथापि उत्पत्तिकाल एव किं नैषां क्रिया भवति ? नैतत् । यतः पाश्चात्यदेशविच्छेदे पुरोवर्तिदेशच्छेदे च सति गन्ता भावो भवति नाकाशादिः । न च एकः २५ क्षणमात्रभाविनः क्रियाकालविलम्बः संभवति येन प्राक्तनदेशपरिहारेण अपरदेशमाक्रामेत सत्ताकाल एव ध्वंसवशीकृतत्वात् । तत्र जन्मकालभाविनी क्रिया, ताऽपि पूर्वोत्तरयोः कोट्योः, तस्यैव तवा नीमभावात् । अतः उत्पत्तिक्षणत्वात् परतः क्षणमपि यो न व्यवतिष्ठेत तस्य आस्तां विदूरतरदेशाव क्रमणसंभवः परमाणुमात्रप्रदेशसंक्रमणमपि नास्तीति कुतः क्षणिकस्य क्रिया । नौपि अक्षणिकस्य

१ "तत्रोत्क्षेपणं शरीरावयवेषु तत्संबन्धेषु च यद् ऊर्ध्वभागिभः प्रदेशैः संयोगकारणस्य बोधभागिभः प्रदेशैः विभागकारणं कर्म उत्पद्यते शुक्ल-प्रयत्न-संयोगेभ्यस्तदुत्क्षेपणम्" इत्यादि-प्रशस्तः कं० पृ० २९१ पं० १०-पृ० २९२ ।

२ "तत्संबन्धे वा"-तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २३१ पं० १५ ।

३ "एषिद्रव्यसमवायाच्चाधुपाणि"-वैशेषिकद० ४-१-११ ।

४ पृ० ६७९ पं० १०-॥

५ "क्षणकसिपु भावेषु कर्मोत्क्षेपावसंभवि । जातदेशे च्युतेरेव तद्व्यवसायसंभवात् ॥

अन्मातिरिक्तकालं हि क्रियाकालं परे जगुः । इष्टाश्रुतरनाशेषु वीपादिष्वपि वस्तुषु ॥

तथाहि कारणश्लेषः सामान्यस्याभिव्यञ्जनम् । स्वावयवे तत् कर्म विभागस्तद्वन्तरम् ॥

संयोगस्य विनाशश्च ततो द्रव्यस्य संशयः । यद्दक्षणास्त्वामितेवेष्टा वीपादावपि वस्तुनि ॥

पश्चिमामिमदेशाभ्यां निच्छेदाऽऽच्छेपसंभवे । गन्ताऽपरो वा सर्वैश्च कर्मोपाहारः प्रकल्पितः ॥

यो जनः क्षणमप्यास्ते नैव जातु चलात्मकः । तस्याप्यन्तरमात्रेऽपि देशसंक्रान्त्यसंभवः ॥

—तत्त्वसं० का० ६९२-६९७ पृ० २३१-२३२-२३३ ।

६-शाचंक्रम-वा० वा० आ० । "अतो यः क्षणमपि नास्ते तस्मात्ता तावद् विदूरतरदेशान्तरावक्रमण(णा) संभवः"-तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २३३ पं० ११ ।

७ "स्थयं तु वस्तुनः सर्वं दुर्धया गमनादयः । सुतरमेव सर्वान् दशास्तस्याविशेषतः" ॥—तत्त्वसं० का० ६९६ पृ० २३३ ।

असौ युक्ता, यत् एकरूपं हि सर्वदा वस्तु अक्षणिकमुच्यते न च तस्य आकाशवत् सर्वदाऽविशिष्टत्वात् क्रियासमावेशो युक्तः । तथाहि-यत् सर्वदा अवशिष्टं न तस्य क्रियासंभवः, यथा आकाशस्य, अविशिष्टं च वस्तु अक्षणिकमभिमतं सर्वदा इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिप्रसङ्गः । न च अक्षणिकस्य अवशिष्टत्वेऽपि प्रकृत्यैव गन्तृरूपत्वात् क्रियावत्त्वं भविष्यतीत्यनैकान्तिकता हेतोराशङ्कनीया, यतो यदि प्रकृत्यैव उत्क्षेपणादिक्रियायोगिनो भावा भवेयुस्तदा नैषां कदाचिन्निश्चलता भवेत् सर्वदा एकरूपत्वात् । अथ अगन्तरूपताऽप्येवामङ्गीक्रियते तथासति सर्वदा एकरूपत्वाद् आकाशवद् अगन्तारो भवेयुः । एवं च गत्यवस्थायामपि अचलत्वमेषां प्रसक्तम् अपरित्यक्ताऽगतिरूपत्वात् निश्चलावस्थावत् । अथ उभयरूपत्वाद् एवामयमदोषः, नैवम्; गन्तृत्वाऽगन्तृत्वविरुद्धधर्माध्यासादेकत्वव्याहृतिप्रसक्तेः क्षणिकतैव आपद्येत मित्रस्रभावयोरचलाऽनिलयोरिव अत्यन्तमेवात् । अनुमानतरोधवद् अध्यक्षविरोधोऽपि प्रतिज्ञायाः । तथाहि-यद् उपलब्धिलक्षणप्राप्तं सद् नोपलभ्यते न तत् । १० । आवाता 'सत्' इति व्यवहर्तव्यम्, यथा कचित् प्रदेशविशेषेऽनुपलभ्यमानो घटः, नोपलभ्यते च पेशिष्टरूपादिव्यतिरेकेण कर्मेति स्वभावानुपलब्धिः । तैथा, तथादेशान्तरावष्टम्भोत्पादिरूपादिव्यतिरेकेण इन्द्रियज्ञाने कर्मणः प्रतिभासानुपलक्षणात् उत्क्षेपणादिविद्वेस्तु सामिजल्पत्वात् अनध्यक्षत्वम् । तच्चैवं कर्मपदार्थानुभवसामर्थ्यभाविनी, यथासंकेतं तथोत्पद्यमानरूपादिवशेन उत्पत्तेः 'नित्याऽनित्य-गोर्गत्ययोगात्' इति प्रतिपादनात्, गतिव्यवहारस्तु लोके अपरापरनैरन्तर्योत्पत्तिमत्पदार्थोपलब्धेः । १५ । एषावयं गच्छति' इति आन्त्युत्पत्तेः प्रदीपादी गमनव्यवहारवद् उपपद्यत एष न हि प्रदीपादि । स त्व देशान्तरमाक्रामति पदक्षणस्थायित्वेन तस्य परैरभ्युपगमात् "स्वकारणसंबन्धकालः प्रथमः ततः सामान्याभिव्यक्तिकालः ततः अवयवकर्मकालः ततः अवयवविभागकालः ततः स्वारम्भकावयव-उपयोगविनाशकालः ततः द्रव्यविनाशकालः" [] इति प्रक्रियोपवर्णनात् । अथ च प्रापि 'स एष प्रदीपादिगच्छति' इति व्यवहारप्रवृत्तिरिति नान्यथासिद्धाद् व्यवहारमात्राद् द्रव्य- २० । त्तिरिक्तकर्मोभ्युपगमः श्रेयानिति स्थितम् ॥

[निरूपणपुरस्सरं सामान्यपदार्थस्य खण्डनम्]

परौऽपरमेदमिदं सामान्यमपि द्वय-गुण-कार्तात्मकपदार्थत्रयाश्रितत्वाभ्युपगमात् तन्निरा-
 तन्निरस्तमेव आश्रयमन्तरेण आश्रितानां सद्गुणेष्वनाश्रितत्वप्रसङ्गात् । तथापि परेषां तन्नाभिनिवेश

१ “यदि गन्त्रादिरूपं तत्प्रकृत्या गमनादयः । सदा स्युः क्षणमप्येवं नावतिष्ठेत् निश्चलम् ॥

यस्माद् गत्याद्यसत्त्वेऽपि प्राप्तवन्त्यस्य ते ध्रुवम् । अत्यक्तपूर्वरूपत्वाद् गत्याद्युदयकालवत्" ॥

—तत्त्वसं० का० ६९९-७०० पृ० ३३३ ।

२ "अथागन्नादिरूपं तत्प्रकृत्याऽगमनादयः । सदा स्युः क्षणमप्येकं नैव प्रसन्दवद् भवेत् ॥

यस्माद् गुल्यादिभावेऽपि निश्चलात्मकमेव तत् । अत्यक्तपूर्वरूपत्वाद् निश्चलात्मककालवत् ॥

—सत्त्वसं० का० ७०१-७०२, पृ० २३४ ।

३ "अदि तु स्यादगन्ताऽयमेकदा चान्यथा पुनः । परस्परविभिन्नात्मसंगतेर्भिन्नता भवेत् ॥

अत्यन्तभिन्नावात्मानौ ताविति व्यवसीयते । विरुद्धधर्मवृत्तित्वात् चलनिश्चलवस्तुवत् ॥

—तत्त्वसं० का० ७०३-७०४ पृ० २३४।

४ “दृश्यत्वाभिमतं कर्म न वस्तुव्यतिरेकि च । दृश्यते सोऽपि नैवास्य सत्ता युक्त्यनुपातिनी ॥

अस्थिरे वा स्थिरे वैवं गत्यादीनामसंभवः । प्राक्तनाऽपरदेशाभ्यां विभागप्राप्त्ययोगतः ॥

—तत्त्वसं० का० ७०५-७०६ पृ० २३४-२३५।

५ तथा देशा-भा० मा० । “न हि रूपादेस्तथादेशान्तरावष्टम्भेनोत्पद्यमानस्य व्यतिरेकेण”—तत्त्वसू० पञ्चि०

॥० २३५ पं० ३ ।

६ “देशान्तरोपलब्धेस्तु नैरन्तर्येण जन्मनः । समानापरवस्तुनां गतिश्रान्तिः प्रदीपवत्” ॥

—तत्त्वसं० का० ७०७ पृ० २३५ ।

५ “द्रव्यादिषु निषिद्धेषु जातयोऽपि निराकृताः । पदार्थत्रयवृत्ता हि सर्वास्ताः परिकल्पिताः” ॥

—तत्त्वसं० का०. ४०८ अ० ३३६।

- इति पराभ्युपगमप्रदर्शनपूर्वकः तद्विशेषप्रतिषेधप्रदर्शनमार्गः प्रदर्श्यते-तत्र सामान्यं द्विविधम्-परम् अपरं च । परं सत्ताख्यम् तच्च त्रिषु द्रव्य-गुण-कर्मसु पदार्थेषु अनुवृत्तिप्रत्ययस्यैव कारणत्वात् सामान्यमेव न विशेषः । अपरं तु द्रव्यत्व-गुणत्व-कर्मत्वादिलक्षणम् तच्च स्वाश्रयेषु द्रव्यादिषु अनुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात् सामान्यमित्युच्यते, स्वाश्रयस्य च विजातीयैभ्यो व्यावृत्तप्रत्ययहेतुतया विशेषणात् सामान्यमपि सद् विशेषसंज्ञां लभते । तथाहि-द्रव्यादिषु 'अगुणः' इत्यादिका या इयं व्यावृत्तबुद्धिरुपपद्यते तां प्रति एषामेव हेतुत्वं नान्यस्य न हि अगुणत्वादिकमपरमस्ति, अपेक्षामेदाच्च एकस्य सामान्यविशेषभावो न विरुध्यते यद्वा सामान्यरूपता मुख्यतः विशेषसंज्ञा तु उपचारतः विशेषाणामिव द्रव्यत्वादीनामपि व्यावृत्तबुद्धिनिवन्धनत्वात् । सामान्यस्य चेन्द्रियान्वयव्यतिरेकानु विधाय्यनुगताकारप्रत्ययग्राह्यत्वाद् अभ्यक्षतः प्रसिद्धिः । तथा, अनुमानाच्च । तथाहि-व्यावृत्तेः १० खण्ड-मुण्ड-शावलेयादिषु अनुगताकारः प्रत्ययः तद्व्यतिरेकानुगताकारनिमित्तनिवन्धनः, व्यावृत्तेषु अनुगताकारप्रत्ययत्वात्, यो यो व्यावृत्तेषु अनुगताकारः प्रत्ययः स स तद्व्यतिरेकानुगत निमित्तनिवन्धनः यथा चर्म-वीर-कम्बलेषु नीलप्रत्ययः, तथा चायं शावलेयादिषु 'गौः' 'गौः' इति प्रत्ययः, तस्मात् तद्व्यतिरेकानुगतनिमित्तनिवन्धन इति । तथाहि-नेदमनुस्यूताकारज्ञानं पिण्डेऽ निर्हेतुकम्, कावाचित्कत्वात् । न शावलेयादिपिण्डनिवन्धनम्, तेषां व्यावृत्तरूपत्वात् अस्य च अनु १५ गनरूपत्वात् । यदि चेदं पिण्डमात्रप्रभवं स्यात् तदा शावलेयादिविषयं कैकादिष्वपि 'गौः' 'गौः' इति उल्लेखेन उत्पद्येत पिण्डरूपतायास्तेष्वपि अविशेषात् । अथ चाह-दोहायर्थक्रियानिवन्धनेष्वेव तेषु 'गौः' 'गौः' इतिप्रत्ययहेतुता, न, तदर्थक्रियाऽभावेऽपि वत्सादौ गोबुद्धिप्रवृत्तेः महिष्यादौ तत्सद्भावेऽपि च अप्रवृत्तेः । किञ्च, अर्थक्रियाया अपि प्रतिव्यक्तिभेदे कृतोऽनुगताकारज्ञानहेतुता अभेदे सिद्धमनुगतनिमित्तनिवन्धनत्वमस्य ज्ञानस्य । न चास्य बाधितत्वम्, सर्वदा सर्वत्र सर्वप्रमातृण २० शावलेयादिषु अनुस्यूतप्रत्ययोत्पत्तेः । न च दुष्टकारणप्रभवत्वम्, विशदनेत्राणामप्यनुस्यूताकारस्य अक्षजप्रत्यये प्रतिभासनात् । न च संशय-विपर्ययाऽनध्यवसायरूपतयाऽस्योत्पत्तिः, तद्वैपरीत्येऽ अस्य प्रतिभासनात् । न चैवंभूतस्याऽपि प्रत्ययस्य अप्रमाणता स्वलक्षणविपर्ययस्यापि तस्य अप्रमाणता प्रसक्तेः । न च प्रतीयमानस्यापि अनुगतप्रत्ययस्य अपलापः शक्यते कर्तुम्, सर्वप्रत्ययापलापप्रसक्तेः तस्माद् अनुगतप्रत्ययनिमित्तत्वात् सामान्यसद्भावः सिद्धः ।
- २५ अत्र प्रतिविधीयते-यत् तावदुक्तम् 'अध्यक्षप्रत्ययादेव सामान्यं प्रतीयते' इति, तदनुक्तम् शावलेयादिव्यतिरेकेण अपरस्य अनुगताकारस्य अक्षजप्रत्यये सामान्यस्य अप्रतिभासनात् । न हि अक्षव्यापारेण शावलेयादिषु व्यवस्थितं सूत्रकण्ठे गुण इव भिन्नमनुगताकारं सामान्यं केनचित् शाव

१ "तत्रैवं द्विविधा जाति परैरभ्युपगम्यते । सामान्यमेव सत्ताख्यं समसोऽनुवृत्तितः ॥

द्रव्यत्वादि तु सामान्यं सद्विशेषोऽभिधीयते । स्वाश्रयेष्वनुवृत्तस्य चेतसो हेतुभावतः ॥

विजातिभ्यश्च सर्वेभ्यः स्वाश्रयस्य विशेषणात् । व्यावृत्तिबुद्धिहेतुत्वं तेषामेव ततः स्थितम् ॥

—तत्त्वसं० का० ७०९-७११ पृ० २३६ ॥

"प्रत्यक्षतः प्रसिद्धास्तु सत्त्व-गोलादिजातयः । अक्षव्यापारसद्भावे सदादिप्रत्ययोदयात् ॥"

—तत्त्वसं० का० ७१४ पृ० २३७ ॥

२ "अनुमानवलेनापि सत्त्वमासां प्रतीयते । विशेषप्रत्ययो येन निमित्तान्तरभाविकः ॥

—तत्त्वसं० का० ७१५ पृ० २३७ ॥

४ अतः परं भाविनिकोद्बोधदकरादिप्रमालम्ब्य तत्त्वसंग्रहकारिकाभिः (का० ७१६-८१२ पृ० २३८-२६२) तत्त्वप्रक्रिया च विहितया समग्रया सामान्यपदार्थपरीक्षया नैवा टीका सर्वेषां साम्यं विभर्ति तथापि अन्तराऽन्तरा साम्यं वर्तते तच्च यथास्थानं निर्देयते, भावार्थेषु समानो भाति । सविस्तरं विज्ञानकुमैस्तु तां सर्वा अपि कारिका विलोकनीयाः ।

५ कर्मादि-भा० भा० । ६ प्र० पृ० पं० ९ ।

७-तं भूतकण्ठे भा० भा० विना । श्लोकवार्तिकमूलेऽपि अयं 'भूतकण्ठ'-शब्दः प्रयुक्तः । तद्यथा—

"भूतकण्ठगुणादेव प्रतिपिण्डं समाप्तिवः ॥—

"कण्ठगुणः कण्ठभूषणं हारादि"—छो० वा० वनवा० छो० ३५ पृ० ६२२ ।

"भूतकण्ठगुणवत् सकृत्संज्ञवद् वा"—छो० वा० पार्थ० व्या० पृ० ६२१ पं० २२ ।

स्यादादरलाफरे तु सामान्यविचार एव एष शब्दो बहुशः प्रयुक्तो दृश्यते । तद्यथा "भूतकण्ठे गुण इव" इत्यादि—

८ "सूत्रकण्ठः खजरीटे द्विजन्मनि कपोतके"—है० अनेका० ४-७० ।

पृ० २५१ पं० २०-२१-२२, २४ ॥

‘गौः’ ‘गौः’ इति विकल्पज्ञानेनापि त एव समानाकाराः शावलेयादयो बहिर्व्यवस्थिता अवसीयन्ते अन्तश्च शब्दोल्लेखः; न पुनस्तद्विभक्तमपरं गोत्वम् । तत्र निर्विकल्पकेन सविकल्पकेन वाऽध्यक्षेण सामान्यं व्यवस्थापयितुं शक्यम् । यदपि ‘कार्यभूतानुगतप्रत्ययेन अनुमानतः सामान्यव्यवस्थापनम्, तदप्य-संगतम्; तस्य प्रत्ययहेतुत्वेन प्रमाणतोऽनिश्चयात्, तथा हि अनुगताकारज्ञानस्य निर्निमित्तस्य असंभवात् केनचिन्निमित्तेन भाव्यम् इत्येतावन्मात्रं सिध्यति । तच्च सामान्यम् अन्यद् वेति न निश्चयो भवताम् । कार्यान्वय-व्यतिरेकाभ्यां च कारणत्वावधारणम्, पिण्डानां च विश्रानजन्मनि ततः सामर्थ्यं विशेषप्रत्यये सिद्धमिति इहापि तेषामेव सामर्थ्यप्रकल्पनम्, न; सामान्यस्य तस्य क्वचिदपि सामर्थ्यानवधारणात् । तथाहि-पिण्डसद्भावे अनुगताकारं ज्ञानमुपलभ्यते तदभावे न इति वरम-ध्यक्षप्रत्ययावसेयानां तेषामेव तन्निमित्तता कल्पनीया । यदपि ‘पिण्डानामविशिष्टत्वात् प्रतिनियमो न स्यात् तज्जन्मनि’ इत्यभिधानम्, तदपि असंगतम्; यतो यथा पिण्डादिरूपतयाऽविशेषेऽपि तन्तु-नामेव पटजन्मनि हेतुत्वम् न कपालादीनाम् तथा शावलेयादीनामेव ‘गौः’ ‘गौः’ इति ज्ञानोत्पादने सामर्थ्यं भविष्यति कयाचिद् युक्त्या न कर्कादीनाम्, यथा वा शुद्ध्यादेरेव ज्वरादिशमने सामर्थ्यं प्रतीयते न दध्यादेर्वैस्त्वरूपतयाऽविशेषेऽपि तथा प्रकृतेऽपि भविष्यतीति न पर्यनुयोगो युक्तः । किञ्च; सामान्यं परेण मूर्तमभ्युपगम्यते, अमूर्तं वा ? यदि अमूर्तम् न सामान्यं स्याद् रूपवत् । अथ मूर्तम् तथा च न सामान्यं घटादिवत् । तथा, यदि अनंशं सामान्यमभ्युपगम्यते तर्हि न सामान्यम् अनंश-त्वात् परमाणुवत्, सांशत्वेऽपि न सामान्यम् घटवत् । किञ्च, यदि पिण्डेभ्यो भिन्नं सामान्यम् भेदेन एव उपलभ्येत घटादिभ्य इव पटः । न च एकान्ततो व्यक्तिभ्यः सामान्यस्य भेदे ‘गोर्गोत्वम्’ इति व्यपदेशोपपत्तिः संबन्धाभावात्, समवायस्य तत्संबन्धत्वेन निषेत्स्यमानत्वात् । व्यक्तिभ्यस्तस्याऽभेदे अन्यत्राऽननुयायित्वाद् न सामान्यरूपता पिण्डस्वरूपवत् । न च भेदेन व्यक्तिभ्यस्तस्याऽनुपलक्षणं भिन्नप्रतिभासविपर्यत्वाद् असिद्धम्, बुद्धिभेदस्य व्यक्तिनिमित्तत्वेन प्रतिपादनात् । किञ्च, यदि सामान्यबुद्धिर्व्यक्तिभिन्नसामान्यनिबन्धना भवेत् तदा व्यक्त्यग्रहणेऽपि भवेत् अभ्युद्भिच्च गोपिण्डाग्रहणे, न च कदाचित् तथा भवेत् । ततो न व्यक्तिव्यतिरिक्तसामान्यसद्भावः । अथ आधार-प्रतिपत्तिमन्तरेण आधेयप्रतिपत्तिर्न भवतीति तद्गृहे एव तद्गृहः नाऽभावात् अन्यथा कुण्डाद्या-धारप्रतिपत्तिमन्तरेण वदराधेयस्य अप्रतिपत्तेः तस्याप्यभाव एव स्यात्, न; वदरादेः प्रतिनियता-धारमन्तरेणापि स्वरूपेणोपलब्धेर्नाभावः गोत्वादेस्तु प्रतिनियतपिण्डोपलम्भमन्तरेण स्वरूपेण कदा-चनाऽपि अनुपलब्धेरभाव एव, तेन ‘तद्गृहे तद्गृह्यभावात् इत्यत्र सामान्याभिव्यञ्जकपिण्डाग्रहण एव तदभिव्यञ्जकसामान्यबुद्धिसद्भावात्-प्रकाशाग्रहण एव गृह्यमाणघटादिसत्त्ववत्-सामान्यस्यापि सत्त्वम्’ इति यदुक्तम् तन्निरस्तं भवति घटनिमित्तघटबुद्धिवत् सामान्यनिबन्धनत्वेन तद्गृहेरसिद्धेः । किञ्च, सामान्यं निराधारं वा अभ्युपगम्येत, आधारवद् वा ? यदि निराधारम् न सामान्यं स्यात् अनाधारत्वात् शशशृङ्गवत् । आधारवत्त्वेऽपि तस्य तत्र वृत्त्यनुपपत्तिः तथाहि-तस्य एकदेशेन वा तत्र वृत्तिर्मवेत् सर्वात्मना वा ? सर्वात्मना वृत्तौ एकस्मिन्नेव पिण्डे सर्वात्मना परिसमाप्तत्वाद् यावन्तः पिण्डाः तावन्ति सामान्यानि स्युः, न वा सामान्यम् एकपिण्डवृत्तित्वाद् रूपादिवत् । एकदेशावृत्तावपि न सामान्यं स्यात् सामान्यस्य निरंशत्वेन एकदेशासंभवात् संभवेऽपि ते ततो भिन्ना वा स्युः, अभिन्ना वा ? यदि भिन्नास्तदा तेषु सामान्यं वर्तते, उत नेति ? यदि वर्तते तदा किं सर्वात्मना, उत एकदेशेन ? यदि सर्वात्मना तावत्सामान्यप्रसक्तिः प्रत्येकमेकदेशे तस्य परिसमाप्तत्वात्, न वा सामान्यम् प्रदेशवृत्तित्वाद् घटवत् । अथ एकदेशेन, एकदेशेषु वृत्तिस्तदा तेऽपि एकदेशा यदि ततो भिन्नास्तदा तेष्वपि अपरैकदेशवशाद् वृत्तिरिति अनवस्थाप्रसक्तिः । अथ अभिन्नास्तदा तेषां सामान्यरूपत्वात् तावन्ति सामान्यानि स्युः । न च सामान्यात्मकानां तेषां करणरूपता युक्ता येन तैः पिण्डेषु सामान्यं वर्तते नहि घटत्वादिसामान्यं गोत्वस्य पिण्डवृत्तौ करणत्वेन उपलब्धम् ।

१ अतश्च न० आ० । २ पृ० ६८८ पं० १० । ३ पृ० ६८८ पं० १५-१६ । ४ यथा घटादि-मां० मां० । यथा यदि रू-बु० आ० हा० वि० । ५ वा गड्ड-ना० वा० ।

६ “यथेकानुवृत्तिं गोर्लं तत् किं प्रतिपिण्डं परिसमाप्ता वर्तते अथैकदेशेनेति ?” इत्यादि सामान्यविपश्चिनी चर्चा म्यायवार्तिकतोऽवबोद्धव्या-२-२-६५ पृ० ३१७-३१९ ।

न च सामान्यस्य अनुवृत्त्यैकरूपत्वात् कात्स्न्यैकदेशशब्दोस्तत्राऽप्रवृत्तिः, निरवयवैकरूपेऽपि व्याप्त्यव्यातिशब्दयोर्भवतैव प्रवृत्त्यभ्युपगमात् तत्र च कृत्स्नैकदेशवृत्तिपक्षोक्तदोषाणां समानत्वात् अपरस्य चात्र वक्तव्यस्य पूर्वमेव निषिद्धत्वात् । तत्र वृत्त्यनुपपत्तेः सामान्यस्य सत्त्वमभ्युपगन्तुं युक्तम् ।

- किञ्च, पिण्डोत्पत्तिकाले किं गवात्मकेन पिण्डेन गोत्वं संवध्यते, उत अगवात्मकेन ? यदि ५ आद्यः पक्षस्तदा गोत्वसंवन्धात् प्राक् पिण्डस्य यद्यपरगोत्वसंवन्धाद् गोरूपता तदा अनवस्था-प्रसक्तिः । अथ तत्संवन्धमन्तरेणाऽपि तस्य गोरूपता तदा गोत्वसंवन्धवैयर्थ्यम् तन्मन्तरेणापि गोपिण्डस्य प्रागेव गोरूपत्वात् । अथ अगोरूपेण तदाऽगोरूपत्वाविशेषात् अश्वादिपिण्डैरपि गोत्व-संवन्धप्रसक्तिः इति अश्वादयोऽपि गोरूपाः स्युः । न च अगोरूपत्वाविशेषेऽपि गोत्वसंवन्धात् प्राक् श्वावलेयादिभिरेव गोत्वं संवध्यते न कर्कादिभिरिति वक्तव्यम्, नियमहेतोर्भावात् । अथ उप- १० लक्षणभेदो नियमहेतुः । तथाहि-यत्र ककुदादीनि उपलक्षणानि पिण्डे तत्रैव गोत्वं वर्तते न केसरा-द्युपलक्षणवति, असद्वत्तः गोत्वादेरचेतनत्वेन निरभिप्रायस्य प्रदर्शितोपलक्षणप्रत्यभिज्ञानवशाद् अन्यपरिहारेण प्रतिनियताधारवृत्तित्वानुपपत्तेः । न च ककुदाद्युपलक्षणयोगिनः पिण्डादेः स्वात्मनि गोत्वाधारसामर्थ्यं प्रतिनियतं निमित्तं कल्पयितुं युक्तम्, यतो यथा शक्यता ककुदादिमन्तः पिण्ड-विशेषा गोत्वसामान्यं विजातीयपिण्डव्यवच्छेदेन स्वात्मनि व्यवस्थापयन्ति तथैव 'गौः' 'गौः' इत्यनु- १५ गताकारज्ञानहेतवोऽपि भविष्यन्तीति किमन्तगडसामान्यप्रकल्पनया । न च अहं गोत्वादेः सामा-न्यस्य प्रतिनियतव्यक्तिवृत्तिनिमित्तं कल्पनीयम्, तत्रापि अस्य दूषणस्य समानत्वात् । यदपि 'अनु-गताकारं ज्ञानं सामान्यमन्तरेण असंभवि' इति, तत्रापि किं यत्रानुगतं ज्ञानं तत्र सामान्यसंभवः प्रतिपाद्यते, आहोस्वित् यत्र सामान्यसंभवस्तत्र अनुगतं ज्ञानमिति ? तत्र यदि आद्यः पक्षः, स न युक्तः, यतो गोत्वादिसामान्येण बहुषु 'सामान्यम्' 'सामान्यम्' इति अनुगतकारप्रत्ययप्रवृत्तेः अपर- २० सामान्यप्रकल्पनाप्रसक्तिः स्यात् । तथा, प्रागभावादिष्वपि अभावेण 'अभावः' 'अभावः' इत्यनुगत-प्रत्ययप्रवृत्तिरस्ति, न च परैः अभावसामान्यमभ्युपगतमिति व्यभिचारः । न च सामान्यादिषु अनु-गतप्रत्ययस्य गौणत्वाच्च व्यभिचारः, अस्खलवृत्तित्वेन गौणत्वस्य असिद्धेरित्युक्तत्वात् । अथ यत्र सामान्यं तत्रानुगतप्रत्ययकल्पना, न, पार्श्वकादिषु तदभावेऽपि अनुगतप्रत्ययप्रवृत्तेः । न च तत्रापि, पचनक्रियानिमित्तोऽयं प्रत्ययः तस्याः प्रतिव्यक्ति भिन्नत्वात् तत्सामान्यनिमित्तत्वे प्रागेव तत्प्रत्यय- २५ प्रवृत्तिर्भवेत् सामान्यस्य नित्यत्वेन तदापि तद्धेतोर्भावात् । अभिव्यञ्जकक्रियामावात् प्राक् अनभिव्य-क्त्वात् तत्सामान्यस्य न तत्प्रत्ययोत्पत्तिरिति चेत्, पचनक्रियानिष्ठसावपि अभिव्यञ्जकाभावेन अनभिव्यक्तात् तत्सामान्यात् तत्प्रत्ययोत्पत्तिर्न स्यात् अनुत्पन्नवद् विनष्टस्यापि अभिव्यञ्जकस्य अभि-व्यञ्जकत्वायोगात् । अथ एकदा अभिव्यक्तस्य तत्सामान्यस्य नित्यत्वेन सर्वदा अभिव्यक्तत्वाद् उत्तर-कालं तत्प्रत्ययोत्पत्तिर्ह्यपचनक्रियायाः प्रागपि तत्सामान्यस्य एकरूपतया अभिव्यक्तत्वात् ततस्त- ३० त्प्रत्ययोत्पत्तिः स्यात् । अथ प्राग् न तस्याऽभिव्यक्तिसिद्धिर्न अभिव्यक्ताऽनभिव्यक्तस्य भावद्वययोगात् तस्य नैकात्म्यं सभावसेदलक्षणत्वाद् वस्तुमेदस्य । अथ व्यक्तिप्रतिभाससमय एव सामान्यस्य प्रतिभास-इति न ततः प्राक् पश्चाद् वा अभिव्यक्तैकरूपस्यापि तस्य ग्रहणं तर्हि व्यक्तिप्रतिभासकाले अपरप्रतिभा-सस्याऽसंबेदनाद् अनुगतप्रतिभासस्य च तदा व्यक्तिनिबन्धनत्वात् सामान्यस्य अभाव एवेति प्राप्तम् । तेन 'यत्र सामान्यसङ्गात्वाद् अनुगतकारं ज्ञानं प्रवर्तते तत्र तद् मुख्यम् यत्र तु तदभावात् तत् तद् ३५ गौणम्' इत्येतदपि निरस्तम् सामान्यनिबन्धनत्वेन अनुगतज्ञानस्य कचिदपि असिद्धेः मुख्याभावे गौणकल्पनाया दूरापास्तत्वात् । यदपि 'किमनेन प्रसङ्ग आपाद्यते परस्य, आहोस्वित् स्वतन्त्रसाधन-मिति, न तावत् प्रसङ्गसाधनम् पराभ्युपगमेनैव तस्य वृत्तेः, न च परस्य कात्स्न्येन एकदेशेन वा निरंशस्य वृत्तिः सिद्धा किन्तु वृत्तिमात्रं समवायस्वरूपं सिद्धम् तच्च विद्यते एव समवायस्य प्रमाणतः सिद्धेः । तच्च प्रसङ्गसाधनमेतत् । स्वतन्त्रं तु साधनं न भवति सामान्यलक्षणस्य धर्मिणोऽसिद्धेर्हेतोर्भा- ४० वत्तरेव' इत्यभिधानम्, तदव्यसंगतम्, यतो नास्माभिः किञ्चिदत्र सामान्यस्य साध्यते किन्तु येन सामान्यं व्यक्त्याश्रितमभ्युपगम्यते तेन तत्र तस्य एकदेशेन सर्वात्मना वा अन्यथा वृत्तेरसंभवात् ।

वृत्तिर्वाच्या । अथ समवायलक्षणा वृत्तिस्तत्र तस्य उक्तैव, न; तस्याः स्वरूपानिर्देशात् । अथ
आश्रयाऽऽश्रयिभावस्तस्याः स्वरूपम्, न; अस्य पर्यायमात्रत्वात्-वृत्तिमात्रम् समवायः आश्रयाश्रयि-
भावः इति च पर्यायशब्दाः । एतेन तु कार्त्तर्यैकदेशवृत्तिव्यतिरेकेण लोकप्रसिद्धाऽपरवृत्तिप्रदर्शनं
कृतम् । या तु समवायलक्षणा स्वशास्त्रपरिभाषिता वृत्तिः सा तु द्वाहकप्रमाणाभावात् सामान्यवद्
असिद्धस्वरूपैव यदि च पिण्डेभ्यो व्यतिरिक्तम्-कुण्डव्यतिरिक्तवद्वत्-सामान्यं प्रमाणत उपलभ्येत,^५
तदा तेषु तस्य वृत्तिप्रकल्पना स्यात् न च तत् तथोपलभ्यत इत्युक्तं प्राक् । अपि च, उत्पन्ने पिण्डे
सामान्यं वर्तते, आहोस्तिद् अनुत्पन्ने, उत उत्पद्यमाने इति विकल्पाः । न तावद् अनुत्पन्ने, तदा
पिण्डस्याऽसत्त्वात् । नापि उत्पन्ने, अगोरूपे अश्वपिण्ड इव तत्र तस्य वृत्त्ययोगात् इत्युक्तत्वात् ।
नापि उत्पद्यमाने, अनिष्पन्नस्य आधारत्वायोगात् विद्यमानस्वरूपाणामेव कुण्डवदराणामाश्रयाश्रयि-
भावदर्शनात् अतः 'य एव पिण्डोत्पत्तिकालः स एव तत्सामान्यसंबन्धसमयः' इति अयुक्तम्,^{१०}
अन्यत्र एवमदर्शनात् ।

किञ्च, उत्पद्यमानेन पिण्डेन सह सामान्यं संबन्धमानं किमन्यत आगत्य संबध्यते उत पिण्डेन
सह उत्पादात्, आहोस्तिद् पिण्डोत्पत्तेः प्रागेव तद्देशावस्थानात् इति विकल्पाः । तत्र न तावद्
अन्यत आगत्य संबध्यत इति पक्ष आश्रयितुं युक्तः यतः प्राक्तनपिण्डपरित्यागेन तत् तत्र आगच्छति,
उत अपरित्यागेन इति वाच्यम् । यदि परित्यागेन इति पक्षः स न युक्तः प्राक्तनपिण्डस्य गोत्वपरि-^{१५}
त्यक्तस्य अगोरूपताप्रसक्तेः । अथ अपरित्यागेन तदा अपरित्यक्तप्राक्तनपिण्डस्य निर्देशस्य रूपादेरिव
भ्रमनासंभवः न हि अपरित्यक्तप्राक्तनाधाराणां रूपादीनामाधारान्तरसंक्रान्तिः कचिदपि उपलब्धा, न
च प्राक्तनाधारापरित्यागेऽपि आधारान्तरसंक्रमः सर्पादेरिव सामान्यस्य भविष्यतीति वक्तव्यम्,
सामान्यस्य अमूर्तत्वाभ्युपगमात् अमूर्तस्य च रूपादिवद् गमनासंभवात् । न च सर्पवत् पूर्वाधारा-
परित्यागेन आधारान्तरकोडीकरणे सामान्यरूपता, तद्देशस्य घटवत् सामान्यरूपतानुपपत्तेः । न च^{२०}
पिण्डोत्पत्तेः प्राक् तद्देशे तस्य अवस्थानाद् उत्पद्यमाने पिण्डे तस्य वृत्तिरित्यभ्युपगमोऽपि युक्तः
निराधारस्य सामान्यस्य तत्र अवस्थानासंभवात् अवस्थाने वा आकाशवत् सामान्यरूपताविरहात् ।
न च पिण्डेनैव सह उत्पद्यत इति पक्षप्रकल्पनाऽपि संगता, उत्पत्तिमत्त्वेन तस्य अनित्यताप्रसक्तेः
अनित्यस्य च ज्वालादिवत् सामान्यरूपताऽयोगात् । न च शायलेयादिपिण्डस्य सामान्यसंबन्धविक-
लस्यैव परेण अवस्थानमभ्युपगतामिति सामान्यप्रकल्पना अनेकदोषदुष्टत्वाद् असंगतैव । तदुक्तम्—^{२५}

“न याति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न वाऽशब्द ।

जहाति पूर्वं नाधारमहो । व्यसनसंततिः” ॥ []

तथा—

“यत्रासौ वर्तते भावस्तेन संबध्यते न च ।

तद्देशिनं च व्याप्नोति किमप्येतद् महाद्भुतम्” ॥ []

३०

न च गमनादिधर्मविकलस्यापि सामान्यस्य उत्पद्यमानपिण्डसंबन्धो 'गौः' 'गौः' इत्यनुस्यूताकार-
प्रत्ययात् प्रतीयत एवेति प्रमाणप्रतिपक्षे वस्तुनि विरोधाद्युद्भावनमसंगतमेवेति वाच्यम्, 'गौः' 'गौः'
इत्यनुगताकारप्रत्ययस्य प्रागभावादपि अभावप्रत्ययवत् सामान्यसंबन्धमन्तरेणाऽपि सिद्धत्वात् ।
किञ्च, पिण्डेभ्यो व्यतिरिक्तं यदि अनुस्यूतमेकं सामान्यमभ्युपगम्येत तदा एकपिण्डोपलम्भे तस्य
अविभक्तत्वात् पिण्डान्तरालेऽपि उपलब्धिः स्यात् न हि तस्य एकत्राभिव्यक्तस्य अन्यत्र अनभिव्यक्त-^{३५}
स्वरूपता विरुद्धधर्माध्यासतो भेदप्रसक्तेः तथापि अमेदे न किञ्चिद् भिन्नं स्याद् इति सर्वत्र भेद-
व्यवहारनिवृत्तेः तदपेक्षस्य अमेदव्यवहारस्याऽपि विरहात् सर्वाभावप्रसक्तिः । अथ अन्तराले संयुक्त-
समवायसंबन्धस्य उपलम्भहेतोश्चक्षुषोऽभावाद् अनुपलम्भः, असदेतत् तत्र तत्सद्भावे प्रमाणा-
भावात्-यदि हि पिण्डद्वयान्तराले सामान्यस्य कुतश्चित् प्रमाणात् सद्भावः सिद्धः स्यात् तदा ग्रहण-

१-अत्र सामान्यगोचरा चर्चाऽवगन्तव्या—पृ० २३९ पं० ३-पृ० २४१ पं० १ । हेतुबिन्दुतोऽप्येवाऽवधारणीया
७० पृ० ३१ पं०-३५ अं० ।

२ 'तदुक्तम्' इत्युल्लिख्यार्थं श्लोकः स्याद्वावरत्नाकरे उद्धृतो वर्तते—पृ० ९५५ पं० १६ ।

निमित्तं यथोपघर्णितमुपपद्येताऽपि, न च तत्सद्भावः सिद्ध इति असकृद् आवेदितम् । न च स्वव्यक्तिसर्वगतत्वात् सामान्यस्य अयमदोषः, अन्तराले तस्य अभावे स्वव्यक्तिषु च सद्भावे अनेकत्व-
प्रसक्तेः तदन्तरेण अन्तराले विच्छिन्नस्य सकलस्वव्यक्तिसंबद्धत्वात्तु उपपत्तेः । यदपि 'अत्र 'अन्तराल'
शब्देन किं पिण्डान्तरमभ्यादिरूपमभिधीयते, आहोस्विद् मूर्तद्रव्याभावः, उत आकाशादिप्रदेश इति
५ विकल्पाः । यदि अभादिपिण्डान्तराभिधानं तदा तत्र गोत्वसामान्यस्य अवुत्तेरग्रहणमुपपन्नमेव न
हि यद् यत्र नास्ति तत् तत्र गृह्यत इति परस्याभ्युपगमः अथ आकाशादिप्रदेशस्तदा तत्रापि सामा-
न्यस्य वुत्तेरग्रहणमेव । एवं मूर्तद्रव्याभावेऽपि अग्रहणमभावादेव इति दूषणाभिधानम्, तदपि
असंगतमेव । एवं दूषणाभिधाने सर्वत्र तदभिधानानिवृत्तेः । तथाहि—'अटद्वयान्तराले पटादि-
द्रव्यस्य अग्रहणाद् अभावः' इत्यत्रापि विकल्पौत(कल्प्येत)होपाभिधानस्य अभिधातुं शक्यत्वात् ।
१० अथ अत्र 'अन्तराल'शब्दस्य लोकप्रसिद्ध एवार्थः प्रकल्प्यते तर्हि एतद् अन्यत्रापि समानमिति न
पर्यनुयोगावकाशः ।

किञ्च, यदि उपलभ्यस्वभावं सामान्यमभ्युपगम्यते तदा साक्षाद्यवयवानामिव शावलेयादौ
तद्बुद्ध्या ग्रहणं स्यात्, अग्रहणात् तद् असदित्यत्र किं साक्षादिवुद्ध्याऽग्रहणात् सामान्यस्य असत्त्वम्,
आहोस्वित् स्वबुद्ध्या इति कल्पनाद्वयम् । न तावत् साक्षादिवुद्ध्या अग्रहमाणत्वाद् असत्त्वम्, तदयुक्तम् ।
१५ रूपादेरपि रसादिवुद्ध्याग्रहणाद् असत्त्वप्रसक्तेः । अथ स्वबुद्ध्या अग्रहमाणत्वाद् असत्त्वम्, तदयुक्तम् ।
विरोधात्—न हि 'सामान्यबुद्धिः सामान्यस्य च अग्राहिका' इत्यभिधानमविरुद्धम् 'माता च मे वन्ध्या
च' इत्यभिधानवत् । न च अनुगताकारबुद्ध्या सामान्यं न गृह्यते, व्यावृत्तबुद्धेरपि विशेषं प्रत्यग्राह-
कत्वप्रसक्तेः । अतः 'तद्बुद्ध्या अग्रहमाणत्वात् असत् सामान्यमित्ययुक्तम्' इत्यपि अभिधानम-
संगतम् यतो भवद्भिप्रायेण समानाकारशावलेयादिवुद्धिः सामान्यबुद्धिः तया च देश-कालव्यापि
२० व्याप्त्यं न गृह्यते तथाभूतस्य बुद्ध्यजनकत्वेन तद्ग्राह्यत्वायोगात् अत एव अनुगताकारबुद्धेरव्यापक-
क्षणिकशावलेयादिपदार्थप्रभवत्वात् तद्ग्राहकत्वमेव न सामान्यग्राहकत्वम् । किञ्च, अक्षणि-
कैकस्वभावत्वे सामान्यस्य किं येनैव स्वभावेन एकस्मिन् पिण्डे वर्तते सामान्यं तेनैव पिण्डान्तरे,
आहोस्वित् स्वभावान्तरेण ? यदि तेनैव ततः सर्वपिण्डानामेकत्वप्रसक्तिः एकदेश-काल-स्वभाव-
नियतपिण्डबुद्ध्यभिन्नसामान्यस्वभावकोडीकृतत्वात् सर्वपिण्डानाम् प्रतिनियतदेश-काल-स्वभावैक-
२५ पिण्डवत् । अथ स्वभावान्तरेण, तदा अनेकस्वभावयोगात् सामान्यस्य अनेकत्वप्रसक्तिः स्वभावमेदस्य
भावमेदकत्वात् अन्यथा मेदायोगात् । न च एकस्य अनेकवृत्तित्वं रूपादेरिव युक्तम् । अथ यथा
एकस्य रूपादेरेकवृत्तित्वं—तथैवोपलभ्यमान् अभ्युपगम्यते तथा एकस्य सामान्यस्य अनेकवृत्तित्वमने-
कउपलभ्यमान् किं नाऽभ्युपगम्यते अवाधितोपलभ्यमान् भावरूपव्यवस्थानिवन्धनत्वात् ? भवेद् एतत्
यदि अनेकवृत्तितया एकं सामान्यं स्वरूपतोऽध्यक्षे प्रतिभासेत न चैवम् व्यक्तिव्यवस्थितस्य एकस्य
३० व्यक्तिभ्यो भिन्नस्य कुञ्चित् प्रत्यये अप्रतिभासनात् । न च देशव्याप्तिः कालव्याप्तिर्वा कस्यचिद्
भावस्य केनचित् प्रमाणेन प्रतिपत्तुं शक्येति भाक् प्रतिपादितम् । न च परस्परव्यावृत्तात्मानो भावा
अनुगतनिमित्तमन्तरेण कथमभिन्नाकारप्रत्ययनिवन्धनं भवन्तीति वक्तव्यम् यतो यथा शुद्ध्यादयो
भावाः परस्परविविक्ता अपि सह प्रत्येकं च एकसामान्यमन्तरेणपि एकं ज्वरादिशमनलक्षणं कार्यं
निर्वर्तयन्ति—न हि तत्र एकं सामान्यं तदर्थक्रियासंपादनसमर्थमस्ति अन्यथा तेषां चिर-क्षिप्रादिभेदेन
३५ व्याध्युपशमसामर्थ्योपलब्धिर्न स्यात् सामान्यस्य सर्वत्र एकरूपत्वात्, न च सरसोपधाद्युपयोग-
संपाद्यशीघ्रव्याध्युपशमादिभेदोपलब्धिश्च स्यात् सामान्यस्य नित्यस्वभावतया परैरनाधेयातिशयस्य
सर्वत्र सर्वदा एकरूपत्वात् । शुद्ध्यादिभावनिवन्धनत्वे तु नायं दोषः तस्य प्रतिक्षणं भिन्नत्वे भिन्न-
शक्तित्वात्—तथा इहापि कैचिद् भावाः प्रकल्प्यैव एकाकारपरामर्शहेतवो भविष्यन्तीति न तदर्थं
सामान्यप्रकल्पनं युक्तम् । यदपि 'अनुगतप्रत्ययः पिण्डव्यतिरिक्तानुगतनिमित्तनिवन्धनः' इत्याद्य-
४० नुमानम् तत्र प्रतिपाद्या अनुमानवाधा । तथाहि—अनुगतप्रत्ययानां पिण्डव्यतिरिक्तमनुगतं निमित्त-
मालम्ब्यनभूतं साधयितुमभिप्रेतम् तच्चायुक्तम् तस्य तत्र अप्रतिभासनात् वर्णाऽऽकृत्यक्षराकारस्यैव

अर्थस्य तत्र प्रतिभासनाच्च तद्रूपविकलतया सामान्यस्य परैरभ्युपगमात् कथं तत्प्रतिभासे तस्य प्रतिभासः अन्याकारस्य विधानस्य अन्यालम्बनत्वे अतिप्रसङ्गात् ? तथाहि—यो यद्विलक्षणार्थप्रतिभासः प्रत्ययः स तद्भाहको न भवति, यथा रूपप्रत्ययो न रसादिप्राहकः, जातिविलक्षणवर्णादिप्रतिभासश्च अन्यव्यति प्रत्यय इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः ।

योऽपि शंकरस्वामी अत्राह—“सामान्यमपि नीलत्वादि नीलाद्याकारमेव अन्यथा ‘नीलम्’^१ ‘नीलम्’ इति अनुवृत्तिप्रत्ययो न स्यात् इति हेतोरसिद्धत्वात् नानुमानावाधा” [] इति, सोऽपि अयुक्तकारी नीलादेरुणाद् नीलत्वादेः सामान्यस्य एवमभेदप्रसङ्गात् । अथ गुणस्य व्यावृत्तत्वात् तत्सामान्यस्य तु अनुगतत्वात् आकारभेदाद् भेदः, न, व्यावृत्तनीलादिगुणव्यतिरिक्तानुगतनीलत्वादिसामान्यस्य नीलाद्याकारस्य अप्रतिभासनाद् अध्यक्षे असाधारणस्य नीलादेरेकस्यैव प्रतिभासनात् विकल्पदानेऽपि यथाहृष्ट्येव निर्णयात् द्वितीयस्य सामान्याकारस्य तत्रापि अनिश्च-^{१०} यान् । न च क्षणिकत्ववत् प्रतिभासमानमपि सामान्यं व्यक्तिभेदेन नोपलभ्यते इति वक्तव्यम्-अनुपलक्षितस्य व्यक्तिव्यभिचारी-ध्वनिनिमित्तत्वायोगात् न हि विशेषणानुपलक्षणे विशेष्ये बुद्धिः, रूपजायते दण्डानुपलक्षणे दण्डबुद्धिवत् तथा च “समवायिनः श्वेत्यात् श्वेत्यबुद्धेः श्वेते बुद्धिः” [वैशेषिकद० ८-१-९] इति वचनं निरवकाशं भवेत् । किञ्च, अविकल्पविज्ञानवादिनः प्रतिभासानुपलक्षणं युज्येतापि भवतस्तु सविकल्पकाध्यक्षवादिनो गृहीतानुपलक्षणमयुक्तम् निश्चयानामुप-^{१५} लक्षणमन्तरेण अपरग्रहणार्थं भवात् न हि निश्चयैरनिश्चितं गृहीतं नाम । किञ्च, यदि अत्र अनुगतं निमित्तं नित्यं साध्यते तदा तस्य अस्तित्वः विपर्ययसिद्धेः । तथाहि—अनुगताभिधानप्रत्ययाः क्रमवत्कारणप्रभवाः, क्रमेण उपजायमानत्वात्, प्रदीपज्वालाप्रभवक्रमभाविप्रत्ययवत् । यदि तु अक्रम-सामान्यहेतुका एते अभविष्यन् क्रमेण उत्पत्तिमासादविष्यन् अविकलकारणत्वात् तथापि तेषां तद्धेतुकत्वे सर्वं सर्वहेतुकं स्यात् इति प्रतिनियतकार्यकारणभावव्यवस्थाविलोपप्रसक्तिः । अने-^{२०} कान्तिकश्च हेतुः पदसु पदार्थेषु अपरानुगतनिमित्ताभावेऽपि ‘पदार्थाः’ ‘पदार्थाः’ इत्यनुगतप्रत्ययोपलब्धेः । न च सन्तुल्यलम्भकप्रमाणविषयत्वादिकमनुगतं निमित्तमत्रापि अस्ति इत्यव्यभिचारः, प्रागुक्तोत्तरत्वाद् अस्य । न च विषये वृत्तौ अस्य बाधकं प्रमाणमस्ति इति संदिग्धविषयव्यावृत्तिक-त्वाद् अनेकान्तिकः । न च अनुगतनिमित्ताभावेऽपि अस्य भावे प्रत्ययभेदकृता विषयभेदव्यवस्था न स्यादिति रूपादिप्रत्ययानामपि न स्वविषयव्यवस्थापकत्वं भवेदिति वक्तव्यम्, अनुगतप्रत्ययस्य-^{२५} विशिष्टाभिलापत्वेन स्वलक्षणाविषयीकरणत्वात् तद्व्यवस्थापकत्वायोगात् यथासंकेतं तत्तद्व्यावृत्ति-

१ “शंकरस्वामी लाह—सामान्यमपि नीलत्वादि नीलाद्याकारमेव अन्यथा हि नील इत्येवमनुवृत्तिप्रत्ययो न स्यात्” इत्यादि—तत्त्वसं० पृष्ठे ० २४३ पं० २७ ।

“सामान्यमपि नीलादिरूपले गुणतोऽस्य क । भेदो नानुगतस्यैको नीलादिरूपलभ्यते ॥
भासमानोऽपि चेदेव न विवेकेन लभ्यते । तत्कर्तुं धीष्मती व्यक्तां वतते तद्वत्तेन तौ ॥
निश्चयात्मक एवार्थ सामान्यप्रत्ययः परैः । इष्टाग्रहणे प्राप्ते युक्ते नानुपलक्षणम्” ॥

—तत्त्वसं० का० ७४०-७४२ पृ० २४४ ।

२ मुद्रितेषु वैशेषिके ६० पुस्तकेषु “समवायिनः श्वेत्याच्छ्वेत्यबुद्धेश्च श्वेते बुद्धिसे एते कार्यकारणभूते”-८-१-९ इति सूत्रं वर्तते, केवलं गू० वै० पुस्तके इत्थं टिप्पणी दृश्यते—“त एते” इत्यादि पृथक् सूत्रं चन्द्रकान्तमते—पृ० ३०३ ।
३ “सिद्धेऽप्यन्यनिमित्तत्वे न सामान्यं प्रसिध्यति । अनुगाम्येकमप्रीत्यविविक्तं च क्रमोदयात्” ॥

—तत्त्वसं० का० ७४३ पृ० २४४ ।

४ “पदार्थशब्द कं हेतुमपरं पदलपेक्षते । अस्तीति प्रत्ययो यश्च सत्तादिष्वनुवर्तते ॥
अन्यधर्मनिमित्तत्वे तत्राप्यस्तस्मिन्नात्मनिः । तदन्यधर्महेतुलेऽनिष्ठसंकेतधर्मिता ॥
व्यभिचारी ततो हेतुरमीभिरयमिष्यते । न च सर्वोपसंहाराद् व्याप्तिरस्य प्रसापिता” ॥

—तत्त्वसं० का० ७४४-७४६ पृ० २४५ ।

५-स्याविष्टाभि-दृ० । “न हि सामान्यप्रत्ययो वस्तुस्वलक्षणविषयः परमार्थतो, युक्तः आविष्टाभिर्भाषेण प्रत्ययेन स्वलक्षणस्याविषयीकारणात्”—तत्त्वसं० पृष्ठे ० २४६ पं० ३ ।

मादाय एकत्रापि अनेकविस्मयधर्माध्यवसायविकल्पप्रसूतेरविरोधात् । यदि च अनुगतनिमित्त-
मन्तरेण अनुगतप्रत्ययो न भवेत् इच्छाविरचितरूपेषु 'चन्द्रापीडादि' भावेषु नष्टाऽजातेषु च
महासम्मत-शङ्खचक्रवर्तिप्रभृतिषु कथं भवेत् ? न हि तत्रापि सामान्यसद्भावः तस्य व्यक्त्याधि-
तत्वात् तदभावे तस्याप्यभावात् न हि आश्रितानामयं धर्मः-यदुत आश्रयाभावेऽपि केवलानामव-
५ स्थानम् अनाश्रितत्वप्रसङ्गात् केवलस्य वा अवस्थाने ग्रहणप्रसक्तिरेव इति न नष्टाऽजातेषु अनुग-
ताकारः प्रत्ययः सामान्यनिवन्धनः स्यात् इति अनेकान्त एव हेतोः । न च परेणापि केवलस्य
सामान्यस्य ग्रहणमभ्युपगम्यते । तथा चोक्तम्—“स्वाश्रयेन्द्रियसन्निकर्षापेक्षप्रतिपत्तिकं सामान्यम्”
[] इति । केवलस्यापि च सामान्यस्य ग्रहणाभ्युपगमे सामान्यप्रत्ययस्य व्यत्य-
ध्यवसायो न प्राप्नोति व्यक्तेस्तदानीमभावाद् ‘व्यक्तीनासिद्धं सामान्यम्’ इति संवन्धश्च न
१० स्यात् निमित्ताभावात् । तथाहि—संवन्धस्य निमित्तं भवत् तद्वाङ्मयत्वं वा सामान्यस्य भवेत्,
तज्जन्यता वा, तद्ग्रहणापेक्षग्रहणता वा ? तत्र न तावद् व्यक्तिभिर्यद्वाङ्मयात् सामान्यं ताभिः
संबद्धम् परैरनुपकार्यस्य नित्यत्वात् सामान्यस्य अविशेषतो व्यङ्ग्यत्वानुपपत्तेः यो हि यस्य
अनुपकार्यः स तस्य अभिव्यङ्ग्यो न भवति, यथा हिमवान् विन्ध्यस्य, अनुपकार्यं च सामान्यं
व्यक्तिभिः इत्यनुपकार्यस्यापि व्यङ्ग्यत्वे सर्वैः सर्वस्य व्यङ्ग्यः स्यात् इत्यतिप्रसङ्गः । नापि तज्जन्यता
१५ तन्निवन्धनम् नित्यतया अभ्युपगतस्य तज्जन्यत्वायोगात् केवलस्यापि ग्रहणाभ्युपगमाच्च । नापि
तज्जानपारतन्त्र्यमपि तस्य संभवति तेन “स्वाश्रयेन्द्रियसन्निकर्षापेक्षप्रतिपत्तिकं सामान्यम्” इति
अयुक्तमभिधानम् आश्रयस्यायोगात् तद्वेन्द्रियसन्निकर्षापेक्षाया दूरोत्सारितत्वात् न चास्य
नित्यतया परैरनाद्येयविशेषत्वात् क्वचिदपि अपेक्षा अतो यदि तत्स्वविषयज्ञानोत्पादनसमर्थं तदा
सर्वदैव तद् जनयेत् अथ असमर्थम् न कदाचिदपि जनयेत् न हि समर्थम् असमर्थं वा तस्य तद्रूपं
२० तत् केनचिद् अन्यथा कर्तुं शक्यम् नित्यत्वहानिप्रसङ्गात् । यदुक्तम्—
“तस्य शक्तिशक्तिर्वा या स्वभावेन संस्थिता ।
नित्यत्वादचित्कित्स्यस्य कस्तां क्षपयितुं क्षमैः ?” [] इति ।
अत एव अस्य व्यक्तिषु वृत्तिरपि अनुपपन्ना । तथाहि-वृत्तिरस्य भवन्ती स्थितिलक्षणा वा भवेत्,

१-प्रसूते-पृ० आ० हा० वि० ।

२ “इच्छाविरतरूपेषु नष्टाजातेषु वा ततः । अनेकान्तिकता हेतोः सर्वैरेभिर्नोदितं ” ॥

—तत्त्वसं० का० ७४९ पृ० १४६ ।

३ महाव्युत्पत्तिनामके बौद्धग्रन्थे चक्रवर्तिना पट्टिर्नामानि परिगणितानि विद्यन्ते, तेषु ‘महासमत’ इत्याद्यं नाम
वर्तते—पृ० ५२ अ० १८० ।

४-चक्रप्र-पृ० आ० हा० वि० । “इच्छाविरतरूपेषु चन्द्रापीडादिषु नमस्तलोपकल्पितबलप्रहादिषु नष्टाजातेषु च -
महासम्मत-गद्गप्रसूतिषु”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २८६ पं० २१ । ५ प्र० पृ० पं० ७ ।

५ न हि समर्थमसमर्थं वा तस्य तत्स्वविषयज्ञानोत्पादरूपं तत् केनचिदन्यथा कर्तुं शक्यं
नित्यत्वं—आ० हा० वि० । अस्मिन् पाठान्तरे ‘स्वविषयज्ञानोत्पाद’ इत्यगोऽधिको माति स च यदि ‘तद्’ इत्यस्य दिष्-
णालम्बनेन अन्तः प्रविष्टो न स्यात् तर्हि पाठान्तरत्वेन समर्थनीय । वस्तुतः ‘तद्रूपम्’ इत्यस्य स्थाने ‘यद्रूपम्’ इति सम्यग्
माति परामर्शकस्य ‘तद्’-पदस्यैव सत्त्वेन तत्संविन्धतया ‘यद्’ पदस्यैवापेक्षणात् । अत्रार्थे सचादो यथा—
“तस्य योग्यमयोग्यं वा रूपं यद् प्रकृतिस्थितम् । तद् प्रोवाद्यदप्रकम्प्यं हि को नाम चलविष्यति” ॥

—तत्त्वसं० का० ७९५ पृ० २५६ ।

अस्या कारिकाया पञ्चिका तु इत्थं वर्तते—“न हि तस्य तद्रूपं समर्थमसमर्थं वा तत् क्वचिद् अन्यथाकर्तुर्नीजते
नित्यत्वहानिप्रसङ्गात्”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २५७ पं० ४ ।

७ पृ० ४८२ पं० २२ टि० ६ ।

८ “अपि चानेकवृत्तित्वं सामान्यस्य यदुच्यते । तत्र केयं मता वृत्ति स्थिति किं व्यक्तिरेव वा ॥
स्वरूपाप्रच्युतित्वावन् स्थितिरस्य स्वभावतः । नाधारस्वरूपां वाको येन स्थापकता भवेत् ॥

गमनप्रतिबन्धोऽपि न तस्य चरणादिवत् । विद्यते निष्क्रियत्वेन नाधारोऽन प्रकल्प्यते ॥
पिनिस्तसमवायक्षेत्रं तथैव विचार्यते । सोऽभीष्टोऽनुवृत्तिद्वानामाश्रयाश्रयितात्मकः” ॥

—तत्त्वसं० का० ७९८-८०१ पृ० २५९ ।

अभिव्यक्तिलक्षणा वा? स्थितिरपि निःस्वभावनाप्रच्युतिरभ्युपगम्यते, आदोषिद् अधोगतिप्रति-
गन्धस्वरूपा? तत्र न तावद् आज्ञः पक्षः, सामान्यस्य नित्यतया स्वभावाऽप्रच्युतेः स्वतःसिद्धत्वात् ।
नापि अधोगतिप्रतिगन्धस्वरूपा स्थितिस्तत्र संभविनी, अमूर्त-सर्वगनत्वाभ्यां निष्क्रियत्वात् स्वत-
एव अधोगमनासंभवात् प्रतिगन्धकानां चैवर्थ्यात् । न च सामान्यस्य स्वव्यक्तिषु समवायः स्थिति-
रभ्युपगन्तव्या, तस्यैव विचार्यमाणत्वात् । तथाहि-अयुतसिद्धानामाश्रयाश्रयिभावो यः संबन्धः 'इह' ५
इति प्रत्ययहेतुः स समवायः पररभ्युपगतः । 'आश्रितत्वं च सामान्यस्य व्यक्तिप्रतिगन्धस्थितित्वेन
वा, तदभिव्यक्तानया वा' इत्येतदेव पर्यालोचयितुं प्रकान्तम् परस्परसंकीर्णरूपाणां भावानामकिञ्चि-
त्कार्यान्तरसमवायायोगान् योगे वा सर्वैः सर्वस्य समवायः प्रसज्येत । तथाहि-व्यावृत्तस्वरूपान्
भावान् संश्लेषयन् पदार्थः समवायः प्रकल्पितः । न च अर्थान्तरभावेऽपि स्वान्मव्यवस्थिता भावाः
परस्परस्य स्वभावमात्ममात्कुर्वन्ति । न च अर्थान्तरगच्छेपरकारिणो भावान्तरस्य 'समवायः' १०
इति नामकरणेऽपि काचित् श्रुतिः । न च श्लेषकणान् समवायरूपत्वं संश्लेषस्य, संश्लेष्यमाणा-
पदार्थेभ्यो मिश्रस्य करणे तत्समस्य संबन्धासिद्धेः, अभिप्राय्य करणे सामान्यादेः कार्यत्वेन अनित्यत्व-
प्रसक्तेः । तत्र सामान्यस्य व्यक्तिषु स्थितिर्बुद्धिः । नापि तदभिव्यक्तिलक्षणाऽसौ युक्ता । तथाहि-
तद्विषयविज्ञानोत्पादनलक्षणा वा तदभिव्यक्तिः, स्वरूपपरिपोलक्षणा वा? न तावत् स्वभावपरि-
पोलक्षणा, नित्यस्य स्वभाधान्यथाकरणार्थंभवात् । नापि तद्विषयविज्ञानोत्पादनस्वरूपा असौ युक्ता, १५
सामान्यस्य स्वत एव विज्ञानोत्पादनसामर्थ्यं अभिव्यक्तिकारणापेक्षाऽयोगात् असामर्थ्येऽपि परैर-
भावैर्यदिशेषत्वात् सामान्यस्य तदपेक्षत्वानुपपत्तेः परंभावैर्यदिशेषत्वाभ्युपगमेऽपि अनित्यत्वप्रस-
क्तितो व्यक्तिषु असाधारणत्वात् सामान्यरूपताऽनुपपत्तेः तेन सामान्यस्य व्यक्तिषु वृत्तिनिवन्धना-
भावाद् अवृत्तिः । तथा च प्रयोगः-यस्मिन् यस्य वृत्तिनिवन्धनं नास्ति न तत्र तद् वर्तते, विन्ध्ये इव
हिमवान्, नास्ति च मेदेषु वृत्तिनिवन्धनं सामान्यस्य इति व्यापकानुपलब्धिः । सर्वेऽपि च पर- २०
प्रकल्पिताः सामान्यमाश्रनाय हेतवः अनया दिशा प्रतिपेक्ष्य्याः ।

कुमारिलप्रकृतिपास्तु-गोपिण्डमेदेषु गोबुद्धिः प्रकृत्यनिवन्धना, गवाभासत्वात् एकाकार-
त्वाच्च, एकगोपिण्डविषयबुद्धिश्च । अथवा वेयं गोबुद्धिः सा शाबलेयाच्च भवति तद्व्यतिरिक्तार्थान्त-
रालम्बना वा, तदभावेऽपि भावात्, घटे पार्थिवबुद्धिश्च । सर्वगनत्वं च सामान्यस्य प्रमाणांतरात्
सिद्धम् । तथाहि-वेयं गोमतिः सा प्रत्येकसमवेतार्थविषया, प्रतिपिण्डं कृत्स्नस्वरूपपदार्थाकारत्वात्, २
प्रत्येकव्यक्तिविषयबुद्धिश्च । एकत्वमपि सामान्यस्य प्रमाणोपपन्नमेव । तथाहि-यद्यपि सामान्यं
सर्वोत्तमा प्रतिव्यक्ति परितस्मात् तथापि एकमेव तत्, एकाकारबुद्धिब्राह्मत्वात्, यथा 'नञ्'-युक्तेषु
वाक्येषु ब्राह्मणादिनिवर्तनम् । न चैतन् शक्यं वस्तुम्—'भिन्नेषु अभिन्नाकारः प्रत्ययो भ्रान्त इति न
तद्वत्त्वाद् वस्तुतत्त्वव्यवस्था' इति, यतो नास्य दुष्टकारणप्रभवत्वमस्ति, नापि वाचकप्रत्ययसद्भावः
ततो मिथ्यात्वनिवन्धनाभावात् कथं भ्रान्तता? तदुक्तम्— ३

“पिण्डमेदेषु गोबुद्धिरेकगोत्वनिवन्धना ।

गवाभासैकरूपाभ्यामेकगोपिण्डबुद्धिश्च ॥

न शाबलेयाद् गोबुद्धिः ततोऽन्यालम्बनाऽपि वा ।

तदभावेऽपि सद्भावाद् घटे पार्थिवबुद्धिश्च ॥

प्रत्येकसमवेतार्थविषयैवाथ गोमतिः ।

प्रत्येकं कृत्स्नरूपत्वात् प्रत्येकव्यक्तिबुद्धिश्च ॥

१ “स्यादाधारो जलादीना गमनप्रतिवन्धकः । अगतीना किमाधारेः सामान्याना प्रकल्पितैः ॥

खज्ञानोत्पत्तिरियमस्य किमभिव्यक्तिकारणः । खज्ञानोत्पत्त्ययोग्यत्वे किमभिव्यक्तिकारणं ॥

२ समर्थः समर्थात्मा व्यसक्तः क्रियते यदि । भावोऽस्थिरो भवेदेवं दीपव्यङ्गवददिवत् ॥

—तत्त्वसं० का० ८०२-८०४ पृ० २६० ।

३ “अनया न दिशाऽन्येऽपि सर्वं दृष्याः कुहेतवः” ।

“अन्येऽपि कुहेतव इति कुमारिलगदिता तत्रागी, तेन कुहेतव उक्ताः”—तत्त्वसं० का० ७९७ तथा पञ्चि
पृ० २५७ पं० १६— ।

४ “तस्मात् पिण्डेषु गोबुद्धिः”—श्लो० वा० । ५ “गवाभासैकरूपाभ्यां”—श्लो० वा० । ६ “प्रत्येकं कृत्स्नबुद्धि-
त्वात्”—श्लो० वा० ।

प्रत्येकसमवेताऽपि जातिरेकैव बुद्धितः ।
 'ननु' युक्तेष्विव वाक्येषु ब्राह्मणादिनिवर्तनम् ॥
 नैकरूपा भतिर्गोत्वे सिद्ध्या वक्तुं च शक्यते ।
 नात्र कारणदोषोऽस्ति बाधकः प्रत्ययोऽपि वा" ॥

[श्लो० वा० वन० श्लो० ४४-४७-४९] इति ।

५

- अत्र प्रथमसाधने साध्यविकलमुदाहरणम् गोत्वस्य एकस्य तत्रासिद्धेस्तिनिवन्धनत्वस्यैकगोपिण्ड-
 विषयबुद्धेरप्यसिद्धत्वात् । अथ सामान्येन एकनिवन्धनत्वमात्रं साध्यते तदा सिद्धसाध्यता
 विजातीयव्यवच्छेदेन कल्पितैकाऽगोव्यावृत्तिनिवन्धनत्वस्य इष्टत्वात् । न 'शाबलेयाद् गोबुद्धिः'
 इत्यत्रापि साक्षात् तदुत्पत्तिनिषेधे साध्ये सिद्धसाध्यता तत्त्वलक्षणानुभवाहितसंस्कारसंकेतादि-
 १० व्यवहितत्वात् तस्याः । अथ परंपरयाऽपि 'ततो न भवति' इति साध्यते तदा अनुमानबाधः प्रति-
 क्षायाः साध्यविकलता च दृष्टान्तस्य । अन्यालम्बनत्वेऽपि साध्ये सन्निहितशाबलेय-गोबुद्धेर्यदि
 ततोऽर्थान्तरालम्बनत्वं साध्यते तदा अनुभवविरोधः सन्निहितशाबलेयादिपिण्डाध्यवसायित्वेन
 तस्याः संवेदनात् दृष्टान्तस्य च साध्यविकलता पूर्ववत् । अथ शाबलेयाऽसन्निधौ बाहुलेयादिसन्नि-
 धानप्रवृत्ता या बुद्धिः सा ततोऽन्यालम्बनेति पक्षः तदा सिद्धसाध्यता । अथ साक्षात् वस्तुसदा-
 १५ लम्बनेति साध्यते तदा अनैकान्तिकता हेतोः न हि परमार्थतोऽस्या वस्तुसदालम्बनमस्तीति
 प्रसाधितत्वात् । यदपि 'प्रत्येकपरिसमाप्तार्थविषयत्वसाधनम्' तत्रापि सामान्येन साध्ये सिद्ध-
 साध्यता प्रतिपदार्थमतद्रूपपरानुवृत्तवस्तुरूपाध्यवसायेन अस्याः प्रवृत्तेः । अथ वस्तुभूत-प्रत्येकपरि-
 समाप्त-नित्यैकसामान्याख्यपदार्थविषयत्वं साध्यते तदा दृष्टान्तस्य साध्यविकलता अनैकान्तिकता
 च हेतोः तथाविधेन साध्येन हेतोः कचिदपि अन्वयासिद्धेः । एकस्य च क्रमवस्तु बहुषु सर्वात्मना
 २० परिसमाप्तत्वे सर्वव्यक्तिभेदानामन्योन्यमेकरूपताप्रसक्तिः एकव्यक्तिपरिनिष्ठितसम्भावसामान्यसंख्य-
 द्वात् एकव्यक्तिरूपवत्, सामान्यस्य वा अनेकरूपतापत्तिः युगपदेकवस्तुपरिसमाप्तात्मरूप-
 त्वात् अतिवृद्धेशावस्थितानेकभाजनव्यवस्थितानेकाम्रादिफलवत् इत्यनुमानबाधः । अत एव
 'न चात्र बाधकः प्रत्ययोऽस्ति' इति यदुक्तम् तदपास्तम् बाधकस्य प्रदर्शितत्वात् । यदपि
 'एकत्वसाधनं सामान्यस्य,' तत्रापि तस्य प्रत्येकसमवेतत्वासिद्धेः आश्रयासिद्धो हेतुः । स्वरूपा-
 २५ सिद्धश्च-एकबुद्धिग्राह्यत्वस्य परमार्थतस्तत्रासिद्धेः शाबलेयादिषु 'समानाः' इति बुद्ध्युत्पत्तेः ।
 ब्राह्मणादिनिवर्तनं च परमार्थतो नैकमस्ति, तस्याऽवस्तुत्वात् अतः साध्यविकलमुदाहरणम् ।
 कल्पनाश्लिषिघटिते चैकत्वे साध्ये सिद्धसाध्यता अपोहस्य कल्पनानिमित्तस्य एकत्वेन इष्टे ।
 'न चात्र कारणदोषोऽस्ति' इत्येतदपि असिद्धम्, अनाद्यविधावासनास्वरूपस्य कारणदोषस्य
 सद्भावात् । बाधकसद्भावश्च 'न च याति' इत्यादिना प्रदर्शितः । तथाहि-यै यत्र नोत्पन्नाः
 ३० नापि प्रागवस्थायिनः नापि पश्चात् अन्यतो देशदागतिमन्तस्ते तत्र न वर्तन्ते नापि उपलभ्यन्ते,
 यथा रासभशिरसि तद्विषाणादयः, तथा च सामान्यं तच्छून्यदेशोत्पादवति शाबलेयादिके
 वस्तुनि इति व्यापकानुपलब्धिः । न चायमनैकान्तिको हेतुः तत्र वृत्त्युपलम्भयोः प्रकारान्तरार्सम्भात्
 तस्य स्वाश्रयमात्रव्यापित्वाऽभ्युपगमे गोत्वादिजातेर्बाधकं प्रमाणं प्रदर्शितम् । सर्वसर्वगतत्वाऽभ्युप-
 गमे तु तस्या एकसिन् व्यक्तिभेदे ग्रहणे विजातीयव्यक्तिभेदे व्यक्त्यन्तराले चोपलम्भः स्यात् अनुप-
 ३५ लम्भात् तु तदभाव इति दृष्ट्यानुपलम्भो बाधकं प्रमाणम् । तथाहि-उपलब्धव्यक्तिसमवेतसामान्य-
 स्वरूपाद् उपलब्धाद् अव्यतिरिक्तं चेद् व्यक्त्यन्तरालवर्ति सामान्यरूपम् तदा तस्यापि ग्रहणं भवेत्
 गृहीतादभिन्नत्वात् गृहीतस्वरूपवत् । अथ न तस्य उपलम्भस्तथासति अनुपलब्धरूपाव्यतिरेकात्
 तद्वद् उपलब्धव्यक्तिसमवायिनोऽपि रूपस्योपलम्भो न स्यात् । अथ उभयरूपाताऽभ्युपगम्यते तदा
 रूपभेदात् तद्वस्तुभेदः परस्परविरुद्धधर्माभ्यासात् न हि अन्योन्यविरुद्धरूपग्रहणाग्रहणधर्माभ्यासि-
 ४० तमपि वस्तु एकं युक्तम् अतिप्रसङ्गात् विश्वस्यैवमेकद्रव्यताप्रसक्तेः सहोत्पाद-विनाशाद्युपपत्तिः
 स्यात् अन्यथा 'एकम्' इति नाममात्रमेव भवेत् न च तत्र विवादः । नित्यत्वैक्यरूपाभ्युपगमे च

१ "साधनपनलमेकगोबुद्धेरप्यसिद्धमेव"—तत्त्वसं० पण्डि० पृ० २५८ पं० ५—

२ पृ० ६९५ पं० २५— ३ पृ० ६९५ पं० २९ । ४ पृ० ६९५ पं० २६ । ५ पृ० ६९५ पं० २९ ।

६ पृ० ६९५ पं० २६ ।

सामान्यस्य अनेकशो बाधकं प्रतिपादितमेवानुमानम्—ये क्रमित्वाऽनुगामित्व-वस्तुत्वोत्पत्तिमत्त्वादि-धर्मोपेतास्ते परपरिक्लिष्टतनित्यैकसर्वगतसामान्यतो नात्मलाभमासादयन्ति, यथा पाचकादिप्रत्ययाः, तथा चामी गवादिप्रत्यया इति विरुद्धव्याप्तोपलब्धिः नित्यभावविरुद्धाऽनित्यताभावेन क्रमित्वा-देव्यसित्वात् नित्यस्य च क्रमाऽक्रमाभ्यामर्थक्रियाविरोधाद् नानैकान्तिकता हेतोः दृष्टान्तस्य च साध्यान्वितत्वेन पूर्वं प्रसाधितत्वाचासिद्धौ दृष्टान्तः । तदेवं बाधकप्रत्ययस्य अभावोऽसिद्धः अनेक-५ प्रकारस्य बाधकस्य प्रदर्शितत्वात् ।

भवतु वा गोत्वादि सामान्यम् कर्कादिविलक्षणत्वेन शात्रलेयादीनां प्रतिपत्तेः, ब्राह्मणत्वादि सामान्यं तु उपदेशमात्रव्यङ्ग्यम् गवाभ्यादिवद् ब्राह्मणेतरविशेषप्रतिपत्त्यभावात् । न च उपदेशसहा-याध्यक्षगम्यं तत् अध्यक्षविषये उपदेशापेक्षाऽयोगात्, तद्योगे वा उपदेशस्यैव केवलस्य व्यापार इति उपदेशमात्रव्यङ्ग्यतैव । अथ 'वर्णविशेषाऽध्ययनाऽऽचार-यज्ञोपवीतादिव्यतिरिक्तनिमित्तनिबन्धनं १० 'ब्राह्मणः' इति ज्ञानम्, तन्निमित्तबुद्धिविलक्षणत्वात्, गवाभ्यादिविज्ञानवत्' इति लिङ्गात् प्रतिपत्तेः ब्राह्मणत्वादि सामान्यस्य नागममात्रव्यङ्ग्यत्वमिति, असदेतत् ; नगरादिज्ञानवद् व्यतिरिक्तनिबन्धना-भावेऽपि तथाभूतज्ञानस्य कथंचिद् उपपत्तेः । न हि नगरादिज्ञानेऽपि व्यतिरिक्तं द्रव्यान्तरमस्ति यद् एकाकारज्ञाननिबन्धनं भवेत् काष्ठादीनामेव प्रत्यासत्त्या कथाचित् प्रासादादिव्यवहारनिबन्धनानां नगरादिव्यवहारनिबन्धनत्वोपपत्तेः अन्यथा 'पणगरी' इत्यादिष्वपि वस्त्वन्तरकल्पनाप्रसक्तेः । न १५ च तत्रापि तथाऽस्तु इति वक्तव्यम्, वस्त्वन्तरस्य तथिवन्धनस्य तत्र निषिद्धत्वात् । अतोऽनैकान्तिको हेतुः सिद्धसाध्यता च समुदायिभ्योऽन्यत्वाङ्गीकरणे समुदायस्य तन्निबन्धनत्वाद् ब्राह्मणबुद्धेः तदग्रहे तद्बुद्ध्यभावात् पानकचत् इति न वर्णादिभ्यो व्यतिरिक्तम् । तस्मात् शरीरोत्पत्तिकारणं श्रुतं तपो वा ब्राह्मणत्वं परिकल्पनीयं स्यात् । तत्र ब्राह्मणशुक्रशोणितसंभूते शरीरविशेषे यदि ब्राह्मणत्वजातिः समवेता भवेत् ततः संस्कारप्रशंशेऽपि न ततो व्यावर्तते तेन संस्काराभावात् ब्राह्मणो नाऽब्राह्मणो २० भवेत् । अथ संस्काररहितोऽपि ब्राह्मण एव केवलं ब्राह्मणक्रियामकुर्वाणस्य भवति अब्राह्मण-व्यपदेशस्तत्र पुत्रस्येव पुत्रक्रियामकुर्वतः । तथाहि—'अयमगौः' 'अयमनभः' 'अयममनुष्यः' इत्यादि-व्यवहारो लोके सुप्रसिद्ध एव । न चैतावता तत्क्रियायैकल्येऽपि परमार्थतस्तस्य तथाभावः, प्रत्य-क्षादिविरोधात् । एतस्यां च वस्तुव्यवस्थायां ब्राह्मणमातापिशुपाद्यत्वस्य प्राधान्यात् गजादीनां शिक्षेव केवलमध्ययनादिका क्रिया संपद्यते, तथाऽभ्युपगमे च ब्रह्म-व्यास-मतङ्ग-बिश्वासिचप्रभृतीनां २५

१ प्रमेयकमलमार्तण्डे स्याद्वादरत्नाकरे च प्राप्ताणलस्य नित्यजातिरूपलनियेषपरा विस्तृता रुच्या च चर्चा वर्तते—पृ० १४१ प्र०—पृ० १४३ प्र० । पृ० १५८ पं० ९—पृ० १६३ पं० १० ।

तत्त्वसंग्रहे तु जातिमदनियेषध्वजेन प्राप्ताणलस्य नित्यप्रतिष्ठानता निरस्ता । सा चेत्यम्—

“शतशः प्रतिपिडायां जाती जातिमदश्च किम् । तदन्यातिशयासिद्धौ विशिष्टा सा च किं मता ॥
वशिलादिशुणाधाराः प्रक्षीणाद्येपरमया । सर्वेऽप्यत्राविशेषेण तद्योगे च विजातयः ॥
भवेद्युर्थे विरुद्धान्ति विशिष्टास्तत्समाश्रयाः । वैशिष्ट्यमन्यथा नैव कुण्डलदिजजातिवत् ॥
जातकर्मादयो ये च प्रतिष्ठास्ते तदन्यवत् । आचाराः सान्द्रतास्ते हि कुत्रिमेवपि भाविनः ॥
अतीतश्च महान् कालो योपिता चातिचापलम् । तद् भवत्यपि निश्चये ब्राह्मणत्वं न शक्यते ॥
अतीन्द्रियपदार्थज्ञे न हि कश्चित् समस्ति वः । लदन्वयविशुद्धिं च गिलो वेदोऽपि नोक्तवान्” ॥

—तत्त्वसंग्र० का० ३५७५—३५८० पृ० १९०—२१ ।

वर्गं भावो हर्षेणापि दर्शितः—

“शुद्धिर्वाद्ययीशुद्धौ पित्रोः पित्रोर्गैवैकशः । तदानन्तकुलादोपाददोषा जातिरस्ति का ॥

कामिनीवर्गसंसर्गैर्न कः संक्रान्तपातकः” ।—नैषध० स० १७ श्लो० ४०—४१ पृ० ३६९ ।

तटीकायां च “यदाहुः” इत्यादिना

“वर्ण्येकपङ्क्त्यां नाक्षीयात्संयतेः स्वजनैरपि । को हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं भवेत्” इति । तथा—

“अनादापिह ससारे दुर्वारे मकरध्वजे । कुले च कामिनीमूले का जातिपरिकल्पना” ।

इति पथद्वयं उद्धृतं दृश्यते तत्रत्यं प्रथमं पथं पराशरमाधवे बृहसत्युक्त्वात्वेन समुद्धृतम्—

ब्राह्मणत्वं न स्यात् । न च अदृश्ये वस्तुनि निर्णयो विधातुं शक्यः 'शूद्राद्युत्पाद्यत्वमस्य नास्ति' इति, अनादिगोत्रपद्धतौ च कामार्तत्वात् सर्वदा प्रमदानां कस्याश्चिद् व्यभिचारसंभवात् कुतो योनि-निवन्धनब्राह्मण्यनिश्चयात् संस्कारस्य अदृश्यनादेश्च व्यविपर्ययस्तत्त्वनिश्चयः ? आगमस्य च तन्निश्चयनिवन्धनत्वेन कल्पितस्य रागादियुक्तपुरुषप्रणीतत्वेन अप्रामाण्यात् न निश्चयहेतुता अपौरुषेयस्य च प्रतिव्यक्ति एवभूतार्थप्रतिपादनपरस्य अनुपलम्भाच्च ततोऽपि तन्निश्चयः । न च अविगानतत्त्वै-वर्णिकप्रवादोऽत्र वस्तुनि प्रमाणम् तस्यापि व्यभिचारित्वोपलब्धेः—इत्यन्ते च बहवैवर्णिकैर-विगानेन ब्राह्मणत्वेन व्यवहित्यमाणा विपर्ययभाजः इत्यलमतिनिर्वन्धेन घचनमात्रगम्येऽर्थः । इति व्यवस्थितमेतत्—असत् सामान्यम्, तत्साधकप्रमाणाभावात् बाधकोपपत्तेश्च ।

[निरूपणपुरस्सरं विशेषपदार्थस्य खण्डनम्]

- १० नित्यद्रव्यवृत्तयः परमाण्वाकाश-काल-दिगात्ममनस्सु वृत्तेः अत्यन्तव्यावृत्तबुद्धिहेतवो वि-शेषाः ते च—परमाणूनां जगद्विनाशारम्भकोटिभूतत्वात् मुक्तात्मनाम् मुक्तमनसां च संसारपर्यन्त-रूपत्वाद् अन्तत्वं तेषु भवा—अन्त्या इत्युच्यन्ते तेषु स्फुटतरमालम्ब्यमाणत्वात्, वृत्तिस्त्वेपां सर्व-स्मिन्नेव परमाण्वादौ नित्ये द्रव्ये विद्यत एव अत एव 'नित्यद्रव्यवृत्तयः' 'अन्त्याः' इत्युभयपदोपादा-नम् । अपरे तु उत्पाद-विनाशलक्षणान्तरहितेषु द्रव्येषु भवा अन्त्या इत्यस्य व्याख्यानं 'नित्यद्रव्य-वृत्तयः' इति पदं वर्णयन्ति । व्यावृत्तबुद्धिहेतुत्वं च विशेषाणां सद्भावप्रतिपादकं प्रमाणम् । यथा हि असदादीनां गवारिषु आकृति-गुण-क्रियाऽवयव-संयोगनिमित्तोऽध्यादिभ्यो व्यावृत्तः प्रत्ययो दृष्टः-तद्यथा—'गौः' 'शुक्लः' 'शीघ्रगतिः' 'पीनककुदः' 'महाघण्टः' इति यथाक्रमम्—तथासिद्धिशिष्टानां योगिनां नित्येषु तुल्याऽऽकृति-गुण-क्रियेषु परमाणुषु मुक्तात्म-मनस्सु च अन्यनिमित्ताभावे प्रत्या-धारं यद्वलाद् 'विलक्षणोऽयम्' 'विलक्षणोऽयम्' इति प्रत्ययवृत्तिः देश-कालविक्रपौपलब्धे च 'स्व-रूपायम्' इति प्रत्यभिज्ञानं च यतो भवति ते योगिनां विशेषप्रत्ययोक्तीतसत्त्वा अन्त्या विशेषाः सिद्धाः । योगिनां तु एते प्रत्यक्षत एव सिद्धाः ।

एते च लक्षणासंभवादेव असन्तः । तथाहि—यद् एपां नित्यद्रव्यवृत्तिव्यादिकं लक्षणमभिहितम्, तत् असंभवदोषदुष्टत्वाद् अलक्षणमेव । यतः न किञ्चिन्नित्यं द्रव्यमस्ति, तस्य पूर्वमेव निरस्तत्वात् तद्भावे च तद्वृत्तित्वं लक्षणमेपां दूरोत्सारितमेव । यच्च योनिप्रभवविशेषप्रत्ययवलाद् एपां सत्-साध्यते, तद् असंगतमेव, हेतोस्तैकान्तिकत्वात् । तथाहि—परमाण्वादीनां स्वस्वभावव्यवस्थिते स्वरूपं परस्परसंकीर्णरूपं वा भवेत्, संकीर्णस्वभावं वेति कल्पनाद्वयम् । आद्यकल्पनायां खत एव असंकीर्णपरमाण्वादिरूपोपलम्भात् योगिनां तेषु वैलक्षण्यप्रत्ययोत्पत्तिर्भवित्यतीति व्यर्थमपरविशेष-पदार्थकल्पनम् । द्वितीयायामपि विशेषाख्यपदान्तरसन्निधानेऽपि परस्परव्यतिमिश्रेषु परमाण्वा-दिषु तद्वलाद् व्यावृत्तप्रत्ययो योगिनां प्रवर्तमानः कथमभ्रान्तो भवेत् स्वरूपतोऽव्यावृत्तस्वरूपेऽपि

१ "नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषा । ते खल्वसन्तव्यावृत्तिहेतुत्वाद् विशेषा एव"—प्रशस्त० कं० पृ० १३ पं० २० ।
"विशेषा एव केचित् व्यावृत्तेरेव हेतवः । नित्यद्रव्यस्थिता येऽन्त्या विशेषा इति वर्णिताः" ॥

—तत्त्वसं० का० ७१२ पृ० २३६ ।

२ "अन्तेषु भवा अन्त्या स्वाश्रयविशेषकत्वाद् विशेषा । विनाशारम्भरहितेषु नित्यद्रव्येष्वण्वाकाशकालदिगात्ममनस्सु प्रतिद्रव्यमेकैकशो वर्तमानाः अत्यन्तव्यावृत्तबुद्धिहेतवः"—इत्यादि—प्रशस्त० कं० पृ० १२१ पं० १२—

३ यद्वर्णाद् वृ० आ० हा० वि० ।

"यद्वलाद् परमाण्वादौ जायन्ते योगिना धियः । विलक्षणोऽयमेतत्सादिति प्रत्येकमाभिधाः" ॥

—तत्त्वसं० का० ७१३ पृ० २३७ ।

४ "ये पुनः कल्पिता एते विशेषा अन्त्यभाविनः । नित्यद्रव्यव्यपोहेन तेऽयसंभविताः क्षणाः ॥

अण्वाकाशदिगादीनामसंकीर्णं यदा स्थितम् । स्वरूपं च तदैतस्माद् वैलक्षण्योपलक्षणम् ॥

मिश्रीभूतापत्मानो भवेयुर्देहि ते पुनः । नान्यभावेऽयम्विप्रान्तं वैलक्षण्योपलक्षणम् ॥

कथं तेषु विशेषेषु वैलक्षण्योपलक्षणम् । खत एवेति चेन्नैवमण्वादावपि किं मतम्" ॥

—तत्त्वसं० का० ८१३-८१६ पृ० २६३ ।

अण्वादिषु व्यावृत्ताकारतया प्रवर्तमानस्य तस्य अतस्सिस्तद्ग्रहणरूपतया भ्रान्तत्वाऽनतिक्रमात् ? एवमेतत्प्रत्यययोगिनस्तेऽयोगिन एव स्युः । किञ्च, यदि विशेषाख्यपदार्थान्तरव्यतिरेकेण विलक्षण-प्रत्ययोत्पत्तिर्न भवेत् कथं विशेषेषु तस्योत्पत्तिर्भवेत् तेषु अपरविशेषाभावात् ? भावे वा अनवस्था-प्रसक्तेः 'नित्यद्रव्यवृत्तयो' इति च अभ्युपगमश्चतिः स्यात् विशेषेषु अपि विशेषोपाणां वृत्तेः । अथ स्वत एव तेषु परस्परवैलक्षण्यमिति अपरविशेषमन्तरेणापि वैलक्षण्यबुद्धिविषयता तर्हि परमाण्वादी-५ नामपि तत एव तद्बुद्धिप्रवृत्तिर्भविष्यतीति व्यर्थं विशेषाख्यपदार्थपरिकल्पनम् । अथ विशेषेषु अपर-विशेषयोगाद् व्यावृत्तबुद्धिपरिकल्पनायामनवस्थादिबाधकोपपत्तेः उपचारात् तेषु तद्बुद्धिः, न; तथा-भूतविज्ञानाधाराणां योगिनामयोगित्वप्रसक्तेः-तद्बुद्धेः 'विशेषा इव' इति स्वलद्रूपतया प्रवृत्तौ अनिर्णयबुद्धयधिकरणत्वात् तेषां 'विशेषा एव' इत्यस्वलद्रूपबुद्धयधिकरणत्वे अपरविशेषविकलानां विशेषोपाणां परमाण्वादीनामिव अविशेषरूपतया तद्बुद्धेर्विपर्यस्तस्वरूपत्वेन तदाधाराणां कथं न अयोगि-१० त्वम् ? यदि च बाधकोपपत्तेर्विशेषेषु व्यावृत्तबुद्धिर्न अपरविशेषनिवन्धना तर्हि परमाण्वादिष्वपि भिन्नविशेषनिवन्धना नासावभ्युपगन्तव्या, तेषां तत्र भिन्नाभिन्नव्यावृत्तरूपकरणानुपपत्तेर्बाधकस्य सद्भावात् । यदप्यत्र अध्ययनाद्युक्तं प्रतिसमाधानम्—'यथा श्रमांसाशुच्यादीनां स्वत एव अशुचि-त्वम् अन्येषां च भावानां तद्योगात् तत् तथैहापि तादात्म्यात् विशेषेषु स्वत एव व्यावृत्तप्रत्ययहेतुत्वम् परमाण्वादिषु तु तद्योगात् । किञ्च, अतदात्मकेष्वपि अन्यनिमित्तः प्रत्ययो भवत्येव यथा प्रदीपात् १५ पटादिषु न पुनः पटादिभ्यः प्रदीपे एवं विशेषेभ्य एव अण्वादौ विशिष्टप्रत्ययः न अण्वादिभ्य इत्यादिकम्" [], तदपि असंगतम्; यतोऽशुचित्वं भावानां कल्पनासमारोपितम् न पारमार्थिकम् अन्यवस्थितेस्तस्य । तथाहि—यदेव कस्यचित् श्रोत्रियादेर्द्रव्यमशुचित्वेन प्रतिभाति तदेव कापालिकादेः शुचित्वेन । न च एकस्य परस्परविरुद्धानेकरूपसमावेशो युक्तः एकत्वहानि-प्रसक्तेः । भवतु वा पारमार्थिकं पदार्थानामशुचित्वं तथापि न दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकयोः साम्यम् यतः २० स्वं(श्व)मांसाद्यशुचिद्रव्यसंसर्गाद् मोदकादयो भावाः प्रच्युतप्राक्तनशुचिसमावा अपर एव अशुचि-रूपा उत्पद्यन्ते इति युक्तमेवामन्यसंसर्गजमशुचित्वम् न तु परमाण्वादिषु एतत् संभवति तेषां नित्यत्वादेव प्राक्तनाऽविविक्तस्वरूपपरित्यागेन अपरविविक्तस्वरूपतयाऽनुपपत्तेः अत एव प्रदीप-पटदृष्टान्तोऽपि असंगतः पटादीनां प्रदीपादिपदार्थान्तरोपाधिकस्य रूपान्तरस्य उत्पत्तेः प्रकृते च तदसंभवात् इति । अनुमानबाधितश्च विशेषसद्भावाभ्युपगमः । तथाहि—विधादाधिकरणेषु भावेषु २५ विलक्षणप्रत्ययः तद्भ्यतिरिक्तविशेषनिवन्धनो न भवति, व्यावृत्तप्रत्ययत्वात्, विशेषेषु व्यावृत्तप्रत्ययवत् इति । पूर्ववद् अस्य हेतोः प्रतिबन्धादिकं वाच्यम् । तत्र विशेषपदार्थसद्भावः तत्साधकप्रमाणभावात् बाधकोपपत्तेर्भेदि स्थितम् ।

१ "नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्या इति आभ्युपगमहानिप्रसङ्गाच्च"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २६३ पं० २२ ।

२ "यथा गवाश्रमांसादीनां स्वत एवाशुचिर्न तद्योगादन्येषा तथैहापि तादात्म्यादन्विशेषेषु स्वत एव प्रत्ययव्यावृत्तिः तद्योगात् परमाण्वादिष्विति"—प्रशस्त० कं० पृ० ३२२ पं० १३ ।

"स्वत एव' इत्यादिना प्रशस्तमतेरत्रोत्तरमाशङ्कते—

स्वत एवाशुचित्वं हि श्रमासादेर्यथा स्थितम् । तद्योगादपरेषां तु तथैहापि यदीष्यते ॥

यथा प्रकाशको दीपो घटादेश्च स्वतः स्थितः । तत्प्रकाशात्मतायां च नियतोऽयमिदं तथा ॥"

—तत्त्वसं० का० ८१५-८१८ पृ० २६४ ।

३ यथा श्रमांसा-वा० बा० मा० मां० । "स ह्यह यथा श्रमांसा"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २६४ पं० ६ ।

४ "ननु आशुचिसावोऽयं संवृतो न तु तात्त्विकः । तत् स्वयं परतो वाऽयं कथं नाम भविष्यति ॥

अथवा भावित्वेऽपि श्रमासादिवशादिने । जायन्तेऽशुचयो भावा नैव निष्ठा अजन्मतः ॥

प्रदीपादिप्रभावाच्च ज्ञानोत्पादस्वरूपताम् । लभन्ते क्षणिका धर्माः । कलशाभरणादयः ॥

न विवादासदीभूतविशेषयलभाविनी । वैलक्षण्यमतिस्तेषु क्रमोत्पत्तेः सुसादिवत्" ॥

—तत्त्वसं० का० ८१९-८२२ पृ० २६४ ।

५ "तथाहि—श्रमांसादिकाशुचिद्रव्यसंपर्कादभावो भावाः"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २६४ पं० २५ ।

१० स० प्र०

[निरूपणपुरस्सरं समवायपदार्थस्य खण्डनम्]

समवायस्तु 'इह तन्तुषु पटः' इत्यादीहबुद्धिविशेषाद् द्रव्यादिभ्यो अर्थान्तरत्वेन अभ्युपगम्यते "अभ्युतसिद्ध"—[प्रशस्त० कं० पृ० १४ तथा ३२४] इत्यादिलक्षणोपेतः । यथा हि सत्ता-द्रव्यत्वादीनामात्मनोरूपप्रत्ययकर्तृत्वात् स्वाधारेषु तेभ्यः परस्परतश्च अर्थान्तरभावस्तथा समवायस्यापि ५ पञ्चसु पदार्थेषु 'इह तन्तुषु पटः' 'इह पटद्रव्ये गुण-कर्मणी' 'इह द्रव्य-गुण-कर्मसु सत्ता' 'इह द्रव्ये द्रव्यत्वम्' 'इह गुणे गुणत्वम्' 'इह कर्मणि कर्मत्वम्' 'इह द्रव्येषु अन्त्या विशेषाः' इत्यादिविशेषप्रत्ययदर्शनात् पञ्चभ्यः पदार्थेभ्य अर्थान्तरता तस्य अवसीयते । तथा च प्रयोगः—येषु यदाकारविलक्षणो यः प्रत्ययः तद्व्यतिरिक्तार्थान्तरनिबन्धनः सोऽभ्युपगन्तव्यः, यथा 'पुरुषे दण्डी' इति प्रत्ययः, तथा चायं पञ्चसु पदार्थेषु 'इह' प्रत्यय इति स्वभावहेतुप्रतिरूपकः प्रयोगः । निबन्धनमन्तरेण अस्य १० सद्भावे नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा स्यादिति विपर्यये वाचकं प्रमाणम् । एवम् 'इह' बुद्धिलिङ्गावसेयः समवायः । अभ्यक्षबुद्ध्यवसेयत्वमपि तस्य केचन मन्वन्ते । तथाहि—अक्षव्यापारे सति 'इह तन्तुषु पटः' इत्यादिप्रत्ययोत्पत्तिविशेषणभूतस्य तस्य 'इह' बुद्ध्यव्यक्षावसेयता । समवायश्च न संयोगवद्भिन्नः किन्तु तद्विज्ञाविशेषाद् विशेषलिङ्गाभावाच्च सत्तावत् सर्वत्र एक एव, अकारणत्वाच्च तद्वदेव नित्यः । अकारणत्वं च तत्कारणानुपलब्धेः सिद्धम् ।

१५ अत्र प्रतिविधीयते—'इह तन्तुषु पटः' इत्यादिका बुद्धिः स्वसमयाहितवासनाप्रकल्पितैव न तु लोके तथोत्पद्यमानत्वेन सिद्धेति धर्मसिद्धेराश्रयासिद्धो हेतुः । तथाहि—यत्र नानात्वमुपलक्षितं भवेत् तत्र आधाराधेयभावे सति 'इह' बुद्धिरुत्पद्यमाना लोके संवेद्यते, यथा 'इह कुण्डे दधि' इति । न च नानात्वं तन्तु-पटयोः उपलब्धिगोचरः इति कथं तत्र 'इह' बुद्ध्युत्पादः ? न च स्वमतिप्रकल्पितस्य कार्यस्य कारणपर्यनुयोगः परं प्रति विधेयः । न चेच्छायाः पदार्थरूपाणुरोचः तस्याः स्वातन्त्र्य- २० वृत्तित्वात् ततोऽपि वस्तुव्यवस्थापने तेपामव्यवस्थाप्रसक्तेः भवत्परिकल्पितस्यापि वस्तुनोऽन्यथाऽन्यस्य प्रकल्पयितुं शक्यत्वात् न केवलम् 'इह तन्तुषु पटः' इत्यादिका बुद्धिलोके न संवेद्यते किन्तु विपर्ययेणैव तस्या उत्पादानुभवः । तथाहि—'वृक्षे शाखा' 'पर्वते शिला' इत्यादिका बुद्धिलोके उत्प-

१ "तन्तुष्वेव पटोऽभीषु वीरगेषु कट पुनः । इत्यादीहमतेर्भावात् समवायोऽवगम्यते" ॥—तत्त्वसं० का० ८२२ पृ० २६५ ।

२ "अभ्युतसिद्धानामाधार्थधारभूताना य. सवन्ध इहप्रत्ययहेतुः स समवायः"—प्रशस्त० कं० ।

३ "तस्याभावे स चेत् किं हि मतेरस्या निबन्धनम् । न विशेषमतिर्दृष्टा निसिद्धान्तरवर्जिता ॥ इहबुद्धमविशेषाच्च योगवज्र विमिश्रते । सर्वस्मिन् भाववत्त्वेव एक एव प्रतीयते ॥ कारणानुपलब्धेः निलो भाववदेव स । न ह्यस्य कारणं किञ्चित् प्रमाणेनोपलभ्यते" ॥

—तत्त्वसं० का० ८२४-८२६ पृ० २६५ ।

४ "एवं तावद् वैशेषिकाणा मतेन इहबुद्धिलिङ्गानुमेयः समवायः । नैयायिकमतेन तु इहबुद्धिप्रत्यक्षगम्य एव"

—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २६५ पं० २४—।

५ "तदेतदिहविज्ञानं परेपामेव वर्तते । स्वसिद्धान्तानुरागेण न दृष्टं लौकिकं तु तत्" ॥

—तत्त्वसं० का० ८२७ पृ० २६६ ।

६ "नानाललभ्ये हि स्यादाधाराधेयभूतयोः । इदमत्रेति विज्ञानं कुण्डादौ श्रीफलदिवत् ॥

नैव तन्तुपटादीना नानात्वेनोपलक्षणम् । विद्यते येन तेषु स्थिरमत्रेति बुद्ध्य" ॥

—तत्त्वसं० का० ८२८-२९ पृ० २६६ ।

७ "क्षेत्र्या रचिते वाऽस्मिन् कल्पितेऽपि वस्तुषु । न कारणनियोगोऽयं परं प्रत्युपपद्यते" ॥

—तत्त्वसं० का० ८३० पृ० २६६ ।

८ "वृक्षे शाखा" शिलाश्वा इत्येषा लौकिकी मतिः । अगाधपरिशिष्टान्नैरन्तर्गोपलम्भनात् ॥

तौ पुनस्साक्षिति ज्ञानं लोकातिक्रान्तमुच्यते । चटे रूपं कियादीति तादात्म्यं स्वगच्छति ॥

रूपकुम्भादिशब्दा हि सर्वव्यवस्थामिषायकाः । तद्विशेषामिषायां तथा ते विनिवेशिता ॥

तानाधिलेपु विज्ञानं तेनाकारेण वर्तते । समवायाच्च मेदस्य सर्वेषामप्यनीक्षणत्" ॥

—तत्त्वसं० का० ८३१-८३४ पृ० २६७ ।

९ उत्पाद-ना० बा० मां० मां० ।

धमानत्वेन संवेद्यते । न च 'बुद्धे शास्त्रा' इत्यादिकाऽपि मतिः समवायनिवन्धना किन्तु विवक्षित-
शाखाव्यतिरिक्तस्फन्धादिविशिष्टसमुदायनिवन्धनैव । एवम् 'इह घटे रूप-रस-गन्ध-स्पर्शः' इत्या-
दिबुद्धेरपि घटस्वभावत्वं रूपादीनां निवन्धनत्वेन प्रतिपद्यते लोकः । तथाहि—घटे रूपादिकं घटस्व-
भावमेव एतद्रूपादिकं न पटादिस्वभावम् बहुषु रूपादिषु साधारणशक्तिविशेषप्रतिपादनाभिप्रायेण
तदन्यरूपादिव्यवच्छेदेन घटादिश्रुतेः संकेतः रूपादिश्रुतेस्तु प्रत्येकमसाधारणचक्षुर्ज्ञानादिकायांत्पा-
दनशक्तिप्रकाशनाय समयकरणम् अत एव घटादिश्रुतिर्न रूपादीन् भेदान् आक्षिपति तत्सामाना-
धिकरण्याभावात् रूपादिशब्दाश्च घट-पटादिसर्वावस्थरूपादिवाचका इति रूपादिशब्देभ्यः केव-
लेभ्यो न तद्विशेषप्रतीतिस्तेन विशिष्टावस्थरूपादिप्रतिपादनाय 'घटे रूपादयः' इत्येवमुभयपदप्रयोगः
क्रियते ततोऽपि घटात्मका रूपादयः पटात्मकरूपादिव्यवच्छेदेन प्रतीयन्ते घटशब्दस्तु सर्वावस्थं
चलनादिस्वभावान्वितं घटं ब्रूत इति केवलाच्च विशेषप्रतीतिः 'रूपम्' इत्यादिशब्दप्रयोगे तु तदन्य-
व्यवच्छेदेन विशेषप्रतिपत्तिरुपजायते इति तत्प्रयोगः । तस्मात् संकेतवशात् 'इह घटे रूपादयः'
इत्यादि ज्ञानं तथाभूतपदार्थनिवन्धनम् न समवायनिवन्धनम् यतो न घटरूपादिसमवायानां भेदः
परस्परतः क्वचिदपि उपलब्धिगोचरः तत् कथमेतद् ज्ञानं समवायनिवन्धनं भवेत् ? तेन परोपन्यस्त-
हेतोरनैकान्तिकत्वात् उक्तन्यायेन प्रतिज्ञायाश्च अनुमानवाधितत्वाच्च समवायसिद्धिः । यदपि 'इह
बुद्धविशेषात्' इत्याद्यभिधानम् तदपि असंगतम्, यतो यदि एकः समवायः स्यात् तदा 'तन्तुषु १५
घटः' इत्यादिबुद्धेरपि उत्पत्तिः स्यात् । तथाहि—यत एव समवायात् 'कपालेषु घटः' इति प्रत्ययोत्प-
त्तिरभ्युपगता स एव समवायः तन्तुषु घटस्य इति किमिति तथाप्रत्ययोत्पत्तिर्न भवेत् ? अथ न
तन्तुषु घट आश्रितः इति तत्र तथाप्रत्ययो नोत्पद्यते, असदेतत् ; यतः 'कपालेषु घट आश्रितः' इति
समवायवलाद् भवद्भिरभिधीयते, स च समवायः किं तन्तुषु नास्ति येन 'इह तन्तुषु घटोऽस्ति' इति
प्रत्ययो न भवेत् समवायस्य एकत्वेन सर्वत्र अविशेषात् ? एवं च द्रव्य-गुण-कर्मणां द्रव्यत्व-गुणत्व-
कर्मत्वादिविशेषणैः संबन्धस्य एकत्वात् पदार्थपञ्चकस्य विभागो न भवेत् । अथ समवायस्य एकत्वेऽपि
न पदार्थसंकरः, आधाराधेयनियमात् । तथाहि—'द्रव्येष्वेव द्रव्यत्वम्' 'गुणेष्वेव गुणत्वम्' 'कर्मस्वेव
कर्मत्वम्' इत्येवं द्रव्यत्वादीनां प्रतिनियताधारावच्छेदेन प्रतिपत्तेः सङ्गावः, न; एवं समवायस्य प्रति-
पदार्थ भिन्नत्वोपपत्तेः । अर्थ 'इह' इति समवायनिमित्ताया बुद्धेरभिज्ञाकारतया सर्वत्र अनुगमाद् एकः
समवायः सर्वत्रावसीयते, तदेकत्वेऽपि द्रव्यत्वादिनिमित्तानां प्रत्ययानां प्रतिनियताधारावच्छेदेनाऽ- २५

१ "अतो घटादिश्रुती रूपादिभेदानाक्षिपतीति सामानाधिकरण्याभावाद् वैयधिकरण्येनैव तादात्म्यं प्रतिपाद्यते"

—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २६७ पं० १९ ।

२-सर्वावस्तुरू-पृ० आ० हा० वि० । "रूपादिशब्दा हि सर्वोवस्थस्य रूपादेवोचकाः"—तत्त्वसं० पञ्चि०

पृ० २६७ पं० २१ ।

३ पृ० ७०० पं० १० टि० ३ ।

४ "यथेक समवायः स्यात् सर्वेष्वेव च वस्तुषु । कपालादिष्वपि ज्ञानं पटादीति प्रसज्यते ॥

गजादिष्वपि गोलादि समस्तीत्यनुपज्यते । ततो गवारिरूपलमगीया श्रावलेयवत् ॥

पटस्तन्तुषु योऽस्तीति समवायात् प्रतीयते । अस्ति चासौ कपालेषु तस्येति न तथेति किम् ॥

नाश्रित स कपाले चैव न तन्तुष्वभिधीयते । आश्रित समवायेन स कपालेऽपि नास्ति किम् ? ॥

ततोर्थः समवायो हि पटस्येवभिधीयते । स घटस्य कपालेषु तद्वीरनवधर्मिवेत् ॥

एवं यश्च गजस्तादिसमवायो गजादिषु । गोलादिजातिभेदाना स एव स्वाश्रयेष्वपि" ॥

—तत्त्वसं० का० ८३५-८४० पृ० २६८-२६९ ।

५ भवतु अ-वा० वा० मां० सा० । "किमिति तथाप्रतीतिर्न भवेत्"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २६८ पं० २० ।

६ "आधार" इत्यादिनाऽत्र प्रशस्तमतेस्तरमावाह्ये—

आधाराधेयनियमः स चैकत्वेऽपि विद्यते । द्रव्येष्विव हि तज्जातिकर्मस्वेव च कर्मता ॥

—तत्त्वसं० का० ८४१ पृ० २६९ ।

७ "इहेति समवायोत्यविज्ञानान्वयदर्शनात् । सर्वत्र समवायोऽयमेक एवेति गम्यते ॥

द्रव्यत्वादिनिमित्ताना व्यतिरेकस्य दर्शनात् । धियां द्रव्यादिजातीनां नियमस्त्ववसीयते" ॥

—तत्त्वसं० का० ८४२-८४३ पृ० २६९ ।

८-वच्छेदेनानुया-वा० वा० । "प्रतिनियताधारावच्छेदेनोत्पत्तेरतिरेकस्यानन्वयलक्षणस्य दर्शनात्"

—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २६९ पं० १६ ।

ननुयायितयोत्पत्तेर्द्रव्यत्वादीनां भेद इति न पदार्थपञ्चकस्य संकीर्णताप्रसक्तिः, यथा हि दधि-कुण्डयो संयोगैकत्वेऽपि आधार्याधारप्रतिनियम उपपत्तिमान् तथा समवायैकत्वेऽपि द्रव्यत्वादीनां व्यङ्ग्यव्यञ्जकशक्तिभेदाधा(दादाधा)राधेयप्रतिनियमोपपत्तेः असंकीर्णपदार्थव्यवस्था संगतैव प्रमाणनिबन्धनत्वात् प्रमेयव्यवस्थायाः इति, असदेतत्, यतो नास्माकं रूपत्वादीनां रूपादिषु आधेयनियमः सिद्धः भवतां पुनः समवायमेकं सर्वत्राऽभ्युपगच्छतां प्रतिनियमो दुर्घटः प्रसज्येत । तथाहि—‘द्रव्ये एव द्रव्यत्वम्’ इत्येवं नियमः समवायनिबन्धनो भवद्भिरभ्युपगम्यते, द्रव्यत्वादेः समवायस्य च गुणादिष्वपि एकस्यैव सद्भावात् कथं न पदार्थसंकरप्रसङ्गः द्रव्यत्वाधाधेयत्वस्य अभिन्ननिमित्तत्वात् । अथ द्रव्ये द्रव्यत्वस्य यः समवायः न स एव गुणादिषु गुणत्वादेस्तर्हि संयोगवत् समवायस्य प्रत्याधारं भेदः स्यात् । अथ स्वरूपेण अभिन्नस्यापि समवायस्य द्रव्यत्वादिविशेषणभेदाद् भेद इति न पदा १० र्थसंकरः; ननु द्रव्यत्वादेर्विशेषणस्य समवायाभेदे कुतो भेदः ? यदि खत एव आधेयतानियमोऽपि तेषां खत एव भविष्यतीति समवायप्रकल्पना व्यर्था । अथ प्रतिनियताधारसंबन्धवशात् तेषां प्रतिनियतरूपता तर्हि ‘समवायस्य विशेषणभेदाद् भिन्नता विशेषणानां च समवायात् सा’ इत्यन्योन्यसंश्रयः । यदपि ‘द्रव्यत्वादिनिमित्तानाम्’ इत्याद्यभिहितम् तदपि असंबद्धम्, न हि अविकले निमित्ते सति कार्यस्य अनन्वयित्वं युक्तम् तस्य अतत्कार्यत्वप्रसक्तेः । एवं च बुद्धिव्यतिरेकासंभवात् तद्वशाद् १५ आधाराधेयभावनियमव्यवस्था न युक्तिसंगता । न च ‘द्रव्य एव द्रव्यत्वमाश्रितम्’ इति व्यपदेशात् तन्नियमः समवायवशादेव आश्रितत्वादिव्यवस्थोपवर्णनात्, तस्य च सर्वत्राऽविशिष्टत्वात् तथाव्यपदेशस्यापि भवदभ्युपगमेनायोगात् । न च व्यङ्ग्यव्यञ्जकशक्तिप्रतिनियमाद् आधाराधेयप्रतिनियमः, व्यङ्ग्यादिप्रतिनियमस्यापि समवायनिमित्तत्वात् । तथाहि—द्रव्यादीनां द्रव्यत्वादिसामान्यव्यञ्जकत्वं तत्समवायवलादेव परैरभ्युपगम्यते यतः द्रव्य एव द्रव्यत्वं समवेतम् तत्सत्तैव तद् व्यज्यते न पुन- २० र्हानोत्पादनयोग्यस्त्वभावोत्पादनात् नित्ये सत्तादौ तदयोगात् स च समवायः सर्वत्राऽविशिष्ट इति न तद्वलाद् व्यङ्ग्यव्यञ्जकशक्तिप्रतिनियम इति न ततोऽपि आधाराधेयप्रतिनियमः ।

योऽपि दधि-कुण्डसंयोगो दृष्टान्तत्वेन उपात्तः सोऽपि अस्मान् प्रत्यसिद्धः पूर्वमेव संयोगस्य

१ “तथा कुण्ड-दधौ संयोगैक्येऽपि दृश्यते । आधाराधेयनियमस्तथेह नियमो मतः ॥ व्यङ्ग्यव्यञ्जकसामर्थ्यभेदाद् द्रव्यादिजातिषु । समवायैकभावेऽपि नैव चेत् स विरुध्यते” ॥

—तत्त्वसं० का० ८४४-८४५ पृ० २६९ ।

२ “व्यङ्ग्यव्यञ्जकशक्तिभेदादाधाराधेयप्रतिनियम इति”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २६९ पं० २६ ।

३ “आधाराधेयनियमो नन्येकलेऽस्य दुर्घटः । द्रव्यत्वं द्रव्य एवेष्टं कथं तत्समवायतः ॥ तस्यासौ समवायश्च गुणादिष्वपि विद्यते । गुणजात्यादिसंबन्धादेक एव धार्यं तयोः” ॥

—तत्त्वसं० का० ८४६-८४७ पृ० २७० ।

४ “अन्यथा गुणजात्यादिभिर्न एव भवेदयम् । योगिभेदात् प्रतियोगि यथा योगो विनिश्चितः” ॥

—तत्त्वसं० का० ८४८ पृ० २७० ।

५ पृ० ७०१ पं० २५ टि० ७ ।

६ “द्रव्यत्वादिनिमित्तानां व्यतिरेको न युज्यते । धिया निमित्तसद्भावादतस्तन्नियमोऽपि न” ॥

—तत्त्वसं० का० ८४९ पृ० २७० ।

७ “तदाश्रितसत्त्वानादि तत्सत्त्वादेवमिधीयते । समवायादतथैव तत्र युक्तं तन्निर्णायकम्” ॥

—तत्त्वसं० का० ८५० पृ० २७० ।

८ “व्यङ्ग्यव्यञ्जकसामर्थ्यभेदोऽपि समवायतः । नान्यतस्तु स निस्त्रानामुत्पादानुपपत्तिः ॥ न हि धीपादिसद्भावाज्जायन्ते यादृशा इमे । विज्ञानजनने योग्या घटाया जातयस्तथा” ॥

—तत्त्वसं० का० ८५१-८५२ पृ० २७१ ।

९ “कुण्ड-दधौ संयोग एकः पूर्व निराकृतः । न चासौ नियतस्तस्माद् युज्यते (तिप्रसङ्गतः)” ॥

—तत्त्वसं० का० ८५३ पृ० २७१ ।

प्रतिषिद्धत्वात्, तत्सद्भावेऽपि चायं पर्यनुयोगस्तत्रापि तुल्यः । तथाहि—यदि 'इह कुण्डे दधि' इति-
बुद्धिः संयोगनिमित्ता तस्य च एकत्वम् तदा निमित्तत्वाविशेषात् यथा 'कुण्डे दधि' इति प्रत्ययः
तथा 'दधि कुण्डम्' इत्यपि स्यात् दधि-कुण्डसंयोगस्याविशेषे तज्जन्यप्रत्ययस्यापि अविशेषप्रसक्तः
अन्यथा तस्य तन्निमित्तत्वायोगात् अतिप्रसङ्गात् । किञ्च, यदि 'इह तन्तुपु पटः' इति प्रत्ययः तन्तु-
पटव्यतिरिक्तनिमित्तमन्तरेण न स्यात् 'इह समवायिषु समवायः' इत्यपि प्रत्ययः अपरसमवाय-
निमित्तमन्तरेण न स्यात् । अथापरसमवायप्रकल्पनायामनवस्थाप्रसक्तेस्तमन्तरेणापि अस्य प्रत्ययस्यो-
त्पत्तिरस्तीति अनेनैव हेतुरनैकान्तिकः स्यात् इति न 'इह' प्रत्ययात् समवायसिद्धिः । यच्च 'कारणानुप-
लब्धेर्नित्यः समवायः' इत्यभिधानम्, तदप्यसंगतम्, यतो यद्यसौ नित्यः स्यात् तदा घटादीनामपि
नित्यत्वं प्रसज्येत स्वाधारेषु तेषां सर्वदाऽवस्थानात् । तथाहि-एषां समवायवशात् स्वाधारेषु अव-
स्थानमिष्यते स च नित्य इति किमिति सदैवे न संतिष्ठेरन्? अथ स्वारम्भकावयवविनाशाद् १०
विभागाद् वा घटादीनां विनाशः सत्यपि समवायेऽवस्थितिहेतौ सहकारिकारणान्तराभावाद् विरोधि-
प्रत्ययोपनिपाताच्च ततो न घटादीनां नित्यत्वप्रसङ्ग इति, असदेतत्; यतः कपालादीनां घटाधार-
म्भकावयवानामपि स्वारम्भकावयवेषु समवायेऽभ्युपगम्यते तेषामपि स्वारम्भकावयवेषु यावत्
परमाणुः तस्य च नित्यत्वाद् नान्यथात्वसद्भावा इति सर्वेषां सर्वदा स्वारम्भकावयवेषु समवायसद्भा-
वात् कुतो विभागो विनाशो वा—येन कारणविभागादिसद्भावात् घटादेर्विनाशोत्पत्तिर्भवेत्—विरोधि- १५
समवायसद्भावे विभागादेरनुत्पत्तेः (?) यदि च स्वारम्भकावयवानां विनाशोऽभ्युपगम्येत तदा सम-
वायस्यापि विनाशाभ्युपगमोऽवश्यंभावी संवन्धिनिवृत्तौ संवन्धिनिवृत्तेरवश्यंभावित्वात् कुण्ड-यदर-
संयोगिविनाशे तत्संयोगवत्, संवन्धिनां वा अविनाशप्रसङ्गः अविनष्टसंवन्धित्वात् अनुपरतसंयोग-
द्रव्यद्वयवत् अन्यथा उभयेषामपि तत्संवन्धस्वभावहानिप्रसक्तिः स्यात् । अथ यदि निवृत्तांशेषंसंवन्धि-
त्वात् समवायविनाश इति प्रथमप्रयोगार्थस्तदा हेतोः पक्षैकदेशासिद्धताप्रसक्तिः न हि अशेषाणां २०
संवन्धिनां प्रलयेऽपि विनाशः परमाण्वादीनां तत्रापि अवस्थानात् । अथ 'विनष्टकतिपयसंवन्धित्वात्'
इति हेतुर्विवक्षितस्तदा अनैकान्तिकः यतः यदि नाम कश्चित् संवन्धी विनष्टस्तथापि अपरसंवन्धि-
नियन्धना संवन्धस्य अवस्थितिर्युक्तैव । न च संयोगस्यापि कतिपयसंयोगिविनाशोऽपि अपरसंयोग-
व्यानात् अनेनैव न्यायेन अवस्थानप्रसक्तिः, संयोगस्य प्रतिसंयोगि भिन्नत्वात् तद्विनाशे विनाशो-
त्तेः समवायस्य तु सर्वत्र एकत्वात् नैकसंवन्धिविनाशे विनाशः 'इह' प्रत्ययस्य अन्यत्रापि अविशे- २५
त् तन्निवन्धनस्य समवायस्यापि अमेद इति नान्यसंवन्धिसद्भावे तद्विनाशप्रसक्तिः, असदेतत्; यतः

१ घृ० ६७९ पं० ९ तथा घृ० ११३ पं० ४२-४

२ घृ० ७०० पं० १४ ।

३ "नित्यत्वेनास्य सर्वेऽपि नित्याः प्राप्ताः (घटादयः) । आधारेषु सदा तेषां समवायेन संस्थिते " ॥

—तत्त्वसं० का० ८५४ घृ० २७१ ।

४ "स्वारम्भकविभागाद्वा यदि वा तद्विनाशवत् । ते नश्यन्ति किमाद्या (शीव) योगादेरिति चेन्न तत् ॥

स्वाधारेऽसमवायो हि तेषामपि सदा भवति । तेषां विनाशभावे तु नियताऽस्यापि नाशिताः " ॥

—तत्त्वसं० का० ८५५-८५६ घृ० २७१ ।

५ "संवन्धिनां निवृत्तौ हि संवन्धोऽस्तीति दुर्घटम् । न हि संयुक्तानोऽपि संयोगो नोपतिष्ठते ॥

यथा संयोगभावे तु संयुक्तानामवस्थितिः । समवायस्य सद्भावे तथा स्यात् समवायिनाम् " ॥

—तत्त्वसं० का० ८५६-८५८ घृ० २७२ ।

६ तत्संवन्धस्य-आ० । "अन्यथा तत्संवन्धस्वभावहानिरुभयेषामपि प्रसज्येत"—तत्त्वसं० पक्षि० घृ० २७२ पं० १८ ।

७ "एकसंवन्धिनाशोऽपि समवायोऽवतिष्ठते । अन्यसंवन्धिसद्भावाद् योगो नो चेन्न भेदतः " ॥

—तत्त्वसं० का० ८५९ घृ० २७२ ।

८ "यद्येव ये विनश्यन्ति घटाद्याः समवायिनः । तेषां वृत्त्यात्मको योऽसौ समवायः प्रकल्पितः ॥

स एव व्यवतिष्ठेत् किं संवन्ध्यन्तरस्थितेः । अथान्य एव संयोगविभागवद्बहुतादिवत् ॥

नाद्यस्तल्लक्षणस्यैव समवायस्य संस्थितौ । पूर्ववत् ते स्थिता एव प्राप्नुवन्ति घटादयः ॥

न तेषामनवस्थाने तेषां (वृत्त्यात्मकः कश्चित्) । सम(वायो) वतिष्ठेत् संज्ञामात्रेण वा तथा ।

अतः प्रागपि सद्भावाच्च ते वृत्ताः स्युराश्रये । यथादिव तथा तेषां वृत्तित्त्वेनामवस्तुतः " ॥

—तत्त्वसं० का० ८६०-८६४ घृ० २७३ ।

किं य एव घटादयो विनाशमनुभवन्ति स्वकारणादिसमवायिनः तद्व्यात्मक एव समवाय
अविनष्टे पटादिसंवन्ध्यन्तरेऽवतिष्ठते, आहोस्वित् अन्य एव असौ इति कल्पनाद्वयम् । यदि आद्य
पक्षस्तदा प्रागवस्थावद् अप्रच्युतवृत्तित्वाद् घटादयोऽवस्थिता एव स्युः तदनवस्थाने वा अनवस्थित
वृत्तित्वात् समवायस्यापि विनाशः तस्य वृत्त्यात्मकत्वात् अन्यथा तस्य तद्वृत्तानुपपत्तेः । स्वतन्त्रस्य
५ तद्वृत्तानुपकारिणस्तद्वृत्तिः 'समवायः' इति नामकरणे संज्ञाभात्रमेव भवेत् न वस्तुतथाभावः तथा
अविनष्टसंवन्ध्यवस्थायामपि घटादयो न स्वाश्रयवृत्ताः समवायसद्भाववलात् सिद्ध्युः १८
वायिकारणावस्थायामपि परमार्थतो वृत्त्यभावात् एकरूपवृत्तिसद्भावेऽपि तेषां विनाशाभ्यु
न तन्निमित्ता स्वकारणेषु तेषां स्थितिर्भवेत् तत्सद्भावेऽपि कथं तद्भावनिमित्तस्तद्भाव इति स्व
चिन्त्यम् । अर्थं द्वितीयः पक्षस्तदा संयोगादिवत् समवायवहुत्वप्राप्तेः 'समवायोऽभेदवान्' इत्यभ
१० गमव्याहृतिः नित्यत्वे च समवायस्य अभ्युपगम्यमाने स्वकारणसमवायस्य स्वसत्तासमवायस्य
जन्मशब्दवाच्यस्य सर्वदा सद्भावात् कार्यजन्मनि क्वचिदपि कारणानां साफल्यं न स्यात् तथा
अध्यक्षादिविरोधः तन्त्वादेः पटादिकार्यजनकत्वेन अध्यक्षादिना प्रतीतेः "अन्यतरकर्मजः उभयकर्मज
संयोगजश्च संयोगः" [वैशेषिकद० ७-२-९] "विभागोऽपि अन्यतरोभयकर्म-विभागजः" [
"इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानम्" [न्यायद० १-१-४] इत्यादिजन्मप्रतिपादकसूत्रसमूहविरोधश्च
१५ समवायलक्षणस्य च जन्मनो नित्यतया क्रमासंभवाद् भावानां क्रमोत्पत्तिरुपलभ्यमाना विरुद्धा
स्यात् । समवायलक्षणजन्मनित्यतया च 'जगद् अनुपकार्योपकारकभूतम्' इति शास्त्रप्रणयनमनर्थकं
भवेत् । बुद्धिजन्मनोऽपि समवायस्वभावतया क्रमाभावात् "युगपद् ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो हि द्वि
[न्यायद० १-१-१६] इत्यादि सर्वमपि विरुद्धं स्यात् इति निरु ५५ ५६ मञ्जु
स्थितम् । तदेवमुक्तप्रतिपादितशास्त्रस्य मिथ्यात्वम् तदभिहितपदार्थानामप्रमाणत्वात् प्रमाण
२० वाधितत्वाच्च । आचार्यस्तु एतत् सर्वं हृदि कृत्वा तन्मिथ्यात्वाऽविनाभूतं प्रतिपादितसकल
व्यापकम् 'जं सविसय-' इत्यादिना गांध्यापश्चादेन हेतुमाह-यस्मात् स्वविषयप्रधान-
व्यवस्थिताऽन्योन्यनिरपेक्षोभयनयाश्रितं तत् अन्योन्यनिरपेक्षनयाश्रितत्वस्य मिथ्यात्वादिन
ऽविनाभूतत्वात् ॥ ४९ ॥

[अन्योन्यनिरपेक्षनयाश्रितानां वादानां मिथ्यात्वरहित्याभावप्रतिपादनम्]

२५ अन्योन्यनिरपेक्षनयाश्रितस्य मिथ्यात्वाऽविनाभूतत्वमेव दर्शयन्नाह—

जे संतवायदोसे सकोलूया भणंति संखाणं ।

संखा य असन्वाए तेसि सन्वे वि ते सच्चा ॥ ५० ॥

यान् एकान्तसद्भादपक्षे द्रव्यास्तिकाभ्युपगतपदार्थाभ्युपगमे शाक्यौलूक्या दोष
वदन्ति साङ्गयानां क्रिया-गुणव्यपदेशोपलब्ध्यादिप्रसङ्गादिलक्षणान् ते सर्वेऽपि तेषां सत्
३० इत्येवं संख्यः कार्यः । ते च दोषाः एवं सत्याः स्युः यद्यन्यनिरपेक्षनयाभ्युपगतपदार्थप्रतिपादकं च

१-तु न तत्स-वा० बा० ।

२ "अथान्य एव सयोगनिर्माणवहुतादिवत् । संवन्ध्यन्तरसद्भावे समवायोऽवतिष्ठते ॥

सयोगादियदेवं हि नन्वस्य बहुता भवेत् । एवमाद्यस्य सद्भावे बहु स्यादसमञ्जसम्" ॥

—तत्त्वसं० का० ८६५-८६६ पृ० २७३-२७४ ।

३-कर्मसं-वृ० भा० मां० । "अप्राप्तयोः प्राप्ति संयोगः स च त्रिविधः—अन्यतरकर्मज उभयकर्मज संयो
जय"—प्रगल्भ० वं० पृ० १३९ पं० १८ ।—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २७४ पं० ९ ।

४ "एतेन निर्माणो व्याख्यातः"—वैशेषिकद० ७-६-१० ।

"प्राप्तिर्द्रव्याऽप्राप्तिर्निर्माण स च त्रिविधः—अन्यतरकर्मज उभयकर्मज, विभागजय"—प्रशस्त० वं०
१५१ पं० ५ ।

५ पृ० ६५६ गा० ४९ ।

शास्त्रं मिथ्या स्यात् नान्यथा प्रागपि कार्यावस्थात एकान्तेन तत्सत्त्वनिवन्धनत्वात् तेषाम् अन्यथा कथंचित् सत्त्वे अनेकान्तवादापत्तेर्दोषाभाव एव स्यात् । साङ्ख्येऽपि असत्कार्यवाददोषान् असदंकरणादीन् घातुं वदन्ति ते सर्वे तेषां सत्या एव एकान्ताऽसति कारणव्यापारासंभवात् अन्यथा शशशृङ्गादेरपि कारणव्यापारादुत्पत्तिः स्यात् ।

[न्याय-वैशेषिकसम्मतस्यासत्कार्यरूपस्यासद्वादस्य सदोपत्वप्रदर्शनम्]

५

अथ शशशृङ्गस्य न कारणावस्थायामसत्त्वादनुत्पत्तिः किन्तु कारणाभावात् घटादेस्तु मृत्पिण्डावस्थायामसतोऽपि कारणसद्भावादुत्पत्तिः । ननु कुतः शशशृङ्गस्य कारणाभावः ? अत्यन्ताभाव-रूपत्वात् तस्येति चेत् तदेव कुतः ? कारणभावात् इति चेत् सोऽयमितरेतराश्रयदोषः । घटादी-नामपि च मृत्पिण्डावस्थायामसत्त्वे कुतः कारणसद्भावः ? प्रागसत्त्वादेव तत्र कारणसद्भावः सति कारणव्यापारासंभवादिति चेत्, असदेतत् ; घटस्य मृत्पिण्डावस्थायाम् सत्त्वे प्रागनवस्थायोगाद् १० सत्त्वेऽपि शशशृङ्गस्यैव तदनुपपत्तेः । अथास्य उत्पत्तिदर्शनात् प्रागभावः न शशशृङ्गस्य, न; इतरेतरा-श्रयदोषप्रसक्तेः । तथाहि—यावदस्य प्रागभावित्वं न तावदुत्पत्तिसिद्धिः यावच्च नोत्पत्तिसिद्धिर्न तावत् प्रागभावित्वसिद्धिरिति व्यक्तमितरेतराश्रयत्वम् । अथ कारणस्य कार्यशून्यता प्रागभावः प्रागेव सिद्धः, असदेतत् ; अकारणस्यापि कार्यशून्यतोपलम्भात् तत्संबन्धाद् घटस्य तत्कार्यताप्रसक्तेः । तथाहि—यस्य प्रागभावित्वं तस्य कार्यता तच्च कार्यशून्यं पदार्थान्तरं कारकाभिमतम् अन्यदपि च १५ तत्प्रागभावस्वभावं प्राप्तम् तत्संबन्धेन च घटादेः शशशृङ्गादिव्यवच्छेदेन कार्यता अभ्युपगतेति सूत्रपिण्डकार्यताऽपि घटस्यैव भवेत् । न च तदन्यत्र-व्यतिरेकाभावाच्च तत्कार्यता, अन्यत्र-व्यति-रेकाभावस्य तत्राऽसत्त्वनिवन्धनत्वात् । न च प्रागभावो नाम प्रत्यक्षादिप्रमाणग्राह्यः, मृत्पिण्डस्वरूप मात्रस्यैव तत्र प्रतिभासनात् । न च कारणस्वरूपमेव प्रागभावः, निर्विशेषणस्य स्वरूपमात्रस्य कार्येऽपि न सद्भावात् तस्यापि प्रागभावरूपताप्रसक्तेः । अथ कार्यान्तरापेक्षया तस्यापि प्रागभावरूपता कारण- २० निभावाऽभ्युपगम्यत एव, न; कारणाभिमततापेक्षयाऽपि तद्वृत्ताप्रसक्तेः । तथाप्रतीत्यभावाच्च एतेति चेत्, न; प्रतीतिमात्रादनपेक्षितवस्तुस्वरूपाद् वस्तुव्यवस्थाऽयोगात् । ततो मृत्पिण्डादि-पतया वस्तु गृह्यतेऽध्यक्षादिना न पुनस्तद्व्यतिरेककारणादिरूपतया तस्यास्तत्राऽप्रतिभासनात्, तेभासनेऽपि विशिष्टकार्यपेक्षया कारणत्वस्य प्रतिपत्तौ कार्यप्रतिभासमन्तरेण तत्कारणत्वस्या-प्रतीतेरसत्त्वस्तदानीं कार्यस्याप्रतिभासनात् प्रत्यक्षस्य असदर्थग्राहकत्वेन भ्रान्तिताप्रसक्तेः तदा २५ तत्कार्यस्य सत्त्वप्रसक्तिः स्यादिति कथमसति कारणव्यापारः प्रतीयेत ? तत्र असत्तः कार्यत्वं युक्तम् ॥

[बौद्धसम्मतस्यासत्कारणरूपस्यासद्वादस्य सदोपत्वप्रदर्शनम्]

नापि असत्कारणं कार्यम् तदानीमसति कारणे तस्य तत्कृतत्वायोगात् क्षणमात्रावस्थायिनः कारणस्य स्वभावमात्रव्यवस्थितेरन्यत्र व्यापारायोगात् । अथ तदनन्तरं कार्यस्य भावात् प्रागभावित्व-त्रमेव कारणस्य व्यापारः, असदेतत् ; समस्तभावक्षणाभ्यन्तरे विवक्षितकार्यस्य सद्भावात् सर्वेषां ३० पूर्वकालभावित्वस्य भावात् तत्कारणताप्रसक्तेः । अथ सर्वभावक्षणाभावेऽपि तद्भाव इति न तस्य कार्यता, न; क्षणिकेषु भावेषु विवक्षितक्षणाभाव एव सर्वत्र विवादाध्यासितकार्यसद्भावाच्च तद-क्षयाऽपि तस्य कार्यता भवेत् । न च क्षणिकस्य कार्यस्य तदभावेऽपि पुनर्भवसंभवः तस्य तदेव गत्वाद् अन्यदा कदाचिदप्यभावात् । न च विशिष्टभावक्षणाधर्मानुविधानात् तस्य तत्कार्यताव्यवस्था, त्वैवा तद्वर्मानुविधाने तस्य कारणरूपतापत्तेस्तत्राकालभावितया तत्कार्यताव्यतिक्रमात्, कथं ३५ ते तद्वर्मानुविधाने अनेकान्तवादापत्तेः 'असत्कारणं कार्यम्' इत्यभ्युपगमव्याघातात् । अथ

१ पृ० २८२ पं० १८ । २ उत्पत्तिस्थितिज्ञानीनां मध्याद् ज्ञातिसापेक्षस्यैव इतरेतराश्रयस्यात्र भ्रष्टत्वेन 'यावदस्य प्रागभावित्वम्' इत्येव पाठो व्याख्यानं भाति । ३-पि तत्तत्रा-आ० ।

४ "अथसत् सर्वथा कार्यं तन्मा जनि खनुष्यवत् । सोपादाननियामो भून्माऽऽधासः कार्यजननि" ॥—आतमी०
५ ४२ पृ० २४ । कारिकयाऽत्र साष्टाश्रितिका सृष्टिका चावबोद्धव्या ।

५ प्रागभा-वा० वा० विना ।

संतानपेक्षः कार्यकारणभाव इत्ययमदोषः, न; संतानस्य पूर्वापरक्षणव्यतिरेकेणाभावात् भावे वा तस्यैव कार्यकारणरूपस्य अर्थक्रियासामर्थ्यात् सत्त्वं स्यात् न क्षणानामर्थक्रियासामर्थ्यविकलतया भवेत् । अथ तत्संबन्धिनः संतानस्य कार्यकारणत्वे तेषामपि कार्यकारणभावः, न, भिन्नयोः कार्यकारणभावादपरस्य संबन्धस्य अभावात् संतानस्य च सर्वजगत्क्षणानन्तरभावित्वेन सर्वसंतान-
 ५ त्राप्रसक्तिः स्यात् । किञ्च, तस्यापि नित्यत्वे क्षणकार्यत्वे च सत्कार्यवादप्रसक्तिः, क्षणिकत्वे च अन्यथाऽप्रसिद्धेस्तस्य तत्कार्यताऽप्रसिद्धिः, व्यतिरेकश्च कार्यतानिवन्धनं क्षणिकपक्षे न संभवतीति प्रतिपादितमेव । न च अत्रापि अपरसंतानप्रकल्पनया कार्यकारणभावप्रकल्पनं युक्तम् अनवस्था-
 १० प्रसक्तेः । तथाहि-संतानस्यापि कार्यताऽभ्युपगमे क्षणिकत्वाच्च कार्यरूपता अतः संतानान्तरमत्रापि कार्यतानिवन्धनमभ्युपगन्तव्यम् तत्रापि च क्षणिकत्वे कार्यताऽप्रसिद्धेस्तनिवन्धनमपरं संतानान्तर-
 १५ मभ्युपगमनीयसित्यनवस्था परिस्फुटैव । किञ्च, क्षणिकभावाभ्युपगमवादिनो यदि भिन्नकार्योदया-
 २० ज्ञेयोः सत्त्वमभिमतं तदा तत्कार्यस्यापि अपरकार्योदयात् सत्त्वसिद्धिरित्यनवस्थाप्रसक्तेरं क्वचित् सत्त्वव्यवस्था स्यात् इति कुतस्तद्व्यवच्छेदेन 'असत् कार्यम्' इति व्यपदेशः । अथ ज्ञानलक्षणकार्य-
 २५ प्रागसत्त्वाभ्युपगमादप्रवृत्तेः प्रवृत्तौ वा तत्कार्यतावगतिः पुनः प्राक् प्रवर्तमाने संगच्छते तत्रापि पुनः प्राक् प्रवृत्तायिति अनवस्थाप्रसक्तेः कुतस्तस्य तत्कार्यतावगतिः ? अथ समानकालत्वेऽपि ज्ञानस्य
 ३० ज्ञेयकार्यता, ननु एवमविशेषाद् ज्ञेयस्यापि ज्ञानकार्यतावगतिः स्यादिति तदपि तद्व्यवस्थापकं प्रसज्येत । न च समानकालयोः स्तम्भ-कुम्भयोः कार्यकारणतोपलब्धेति प्रकृतेऽपि सा न स्यात् । अथ केवलस्यापि कुम्भस्य दृष्टेरकार्यता, ज्ञानस्यापि केवलस्य दृष्टेरकार्यताप्रसक्तिः । तस्य ततोऽन्य-
 ३५ त्वाच्च व्यभिचार इति चेत्, ननु कुम्भोऽपि कुतोऽन्यः स न भवेत् ? प्रत्यभिज्ञानान्नान्य इति चेत्, एतद् प्राप्तेऽपि समानम्, नित्यता च कुम्भस्यैवं भवेदिति कुतोऽसत्कार्यवादः ? न च प्रत्यभिज्ञानं भवतः प्रमाणम् पूर्वापररूपाधिकरणस्यैकतयाऽप्रतीतिः न हि पूर्वापरप्रत्ययाभ्यामपरपूर्वरूपताग्रहः । नापि एकप्रत्ययेन पूर्वापररूपद्वयस्य क्रमेण ग्रहः एकस्य अक्रमस्य क्रमवद्ग्रहादकतयाऽप्रवृत्तेः । न च स्मरणस्य द्वयोर्बुद्धिः संभवति । न चास्य प्रमाणता । न च पूर्वापरप्रत्यययोः परस्परपरिहारेण बुद्धौ
 ४० तत् उत्पद्यमानं स्मरणमेकैवस्य वैदकं युक्तम् अगृहीतग्राहितया अस्मरणरूपताप्रसक्तेः । न च आत्मापि एकत्वमवैति प्रत्यक्षादिप्रमाणवशेन अर्थविदकत्वात् तस्य चैकत्वे अप्रवृत्तेः । न च प्रमाणनिरपेक्ष एव आत्मा एकत्वग्रहादकः स्वाप-मद-मूर्च्छाद्यवस्थायामपि तस्य तद्ग्राहकत्वोपपत्तेः । न च तस्यापि एकत्वं कुतश्चित् प्रमाणात् प्रसिद्धम् तद्ग्राहकत्वेन तस्याऽप्रतीतिः । न च बौद्धस्य आत्मा अन्यद् वा
 ४५ वस्तु नित्यमस्ति "क्षणिकाः सर्वसंस्काराः" [] इति वचनात् । तत्र तेनैव आत्मनः
 ५० प्रमेयकार्यताऽवगतिः । नापि अन्येन तस्यापि स्वप्रमेयकार्यावगतौ प्रागवृत्तितयाऽसामर्थ्यात् । तत्र ज्ञानलक्षणमपि कार्यं हेतोः सचां व्यवस्थापयितुं समर्थं क्षणिकैकान्तवादादेः । अभ्यक्षस्य यथोक्तन्यायेन पौर्वापर्येऽप्रवृत्तेः, अत एव नानुमानस्यापि पौर्वापर्ये प्रवृत्तिः तस्य तत्पूर्वकत्वात् प्रत्यक्षाऽप्रतिपक्षेऽर्थे परलोकादाविचारार्थविकल्पनमात्रत्वेन सर्वज्ञानस्य अभ्युपगमात् । तत्र असत्कार्यवादः प्रमाणसंगतः ।
 [सांख्यसम्मतस्य सत्कार्यरूपस्य सद्वादस्य सदोपलब्ध्यापनम्]

३५ सत्कार्यवाद्वास्तु प्रागेव निरस्तत्वाद् अयुक्त एव । तथाहि-नित्यस्य कार्यकारित्वं तत्र स्यात्, तच्च अयुक्तम्; नित्यस्य व्यतिरेकाप्रसिद्धितः कार्यकरणे सामर्थ्याप्रसिद्धेः, न हि नित्यस्य सर्ववैदेशका

१-वर्तते सं-वृ० हा० । २-कत्ववेद-वृ० । ३-कत्ववेद-आ० । ३ वृ० ४२४ पं० १ ।

४ "यदि सत् सर्वथा कार्यं पूर्वोक्तोपपत्तमस्ति । परिणामप्रकल्पितश्च नित्यत्वैकान्तवाधिनी" ॥—आप्तमी० का० ३९ वृ० २२ ।
 एपाय्यत्र सविवरणाऽवगन्तव्या । सत्कार्यवादनिरसनं प्रमेयकमलमार्तिवन्धतोऽन्यवधारणीयम्—वृ० ८२ प्र० पं० ११ ।

५ वृ० २९७ पं० ३१ तथा वृ० ४२३ पं० ५ ।

"इदं सिद्धं निरूप्यते किं सत् क्रियते असदेव वा" इत्यादिना सत्कार्यवादः प्रतिक्षिप्तः श्रीधरेण न्यायकन्दल्याम्—
 वृ० १४३ पं० ५—

"सत्कार्यवादश्च विचार्यमाणो न समस्येवैति कुतस्सा हेतुसिद्धिः ?" इत्यादिना सत्कार्यवादो निरस्तो जयन्तभट्टिनः
 न्यायमलयां—वृ० ४९२ पं० ३२ ।

लव्यापिनः कचित् कार्यव्यापारविरहिणः सामर्थ्यमवगन्तुं क्षम्यम् । अथ सर्वदेशाव्यापिनस्तस्य तत्र सामर्थ्यं भविष्यति, तद् असत्; यतः सर्वदेशाव्याप्तिस्तस्य तथाप्रतीतेर्यद्यवसीयते सर्वकालाव्याप्तिरपि तस्य तत एव अभ्युपगमनीया स्यात् । अभ्युपगम्यत एवेति चेत्, नन्वेवं 'कतिपयदेशकालव्याप्तिरप्यप्रतिपत्तेरेव' अनुपपन्नेति निरक्षैकक्षणरूपता भावानां समायाता । न च तदेकान्तपक्षेऽपि कार्यजनकता, प्राक् प्रतिक्षितत्वात् । न चैकान्तनित्यव्यापकत्वपक्षे प्रमाणप्रवृत्तिः इत्यसकृत् प्रतिपादितम् । न चासति कार्ये निर्विपर्यत्वात् कारणव्यापारासंभवात् सत्येव तत्र तेषां व्यापारः, यतो न दृष्ट्वा श्रुत्वा ज्ञात्वा वा हेतूनां कार्यं व्यापारः तेषां जडत्वेन तदसंभवात् । न चादृश्यमानाऽजडेश्वराविहेतुकमरुद्रोत्पत्तिकं भूस्फादि संभवतीति प्राक् प्रतिपादितम् । न चाऽसतः कार्यस्य विज्ञानं न ग्राहकम् असत्यप्यक्षादियुद्धेः प्रवृत्तेः अन्यथा कथं कार्यार्थप्रतिपादिका चोदना भवेत् ? किञ्च, यदि सत्येव कार्यं कारणव्यापारस्तदा उत्पन्नेऽपि घटादिकार्यं कारणव्यापारादनवरतं तदुत्पत्तिप्रसक्तिः १० तत्सत्त्वाविशेषात् । अथाभिव्यक्तत्वाद्योत्पन्ने पुनरुत्पत्तिः उत्पत्तेरभिव्यक्तिसरूपत्वात् तस्याश्च प्रथम-कारणव्यापारादेव निर्वृत्तत्वात् ननु अभिव्यक्तिरपि यदि विद्यमानैव उत्पद्यते उत्पन्नाऽपि पुनः पुनरुत्पद्येत । अथ अविद्यमाना तदाऽसदुत्पत्तिप्रसक्तिः । न चाभिव्यक्तावप्यसत्यां कार्यं इव कारणव्यापारोऽभ्युपगन्तुं युक्तः स्वसिद्धान्तप्रकोपप्रसङ्गात् ।

[सत्कारणकर्यरूपस्य सद्भादस्य सदोपत्वप्रकटनम्]

१५

अथ सतः कारणाद् कार्यमिति सत्कार्यवादः असतो हेतुत्वायोगात् तथाभ्युपगमे वा 'शशशृङ्गादेरपि पदार्थोत्पत्तिप्रसक्तिः ।' अत्यन्ताभाव-प्रागभावयोः असत्त्वेनाविशेषात् न च प्रागभावी आसीदिति हेतुर्नान्यन्ताभावीति वक्तव्यम् यतो यदा आसीत् तदा न हेतुः अन्यदा हेतुरिति प्रसक्तेः । ततश्च इदं प्रसक्तम्—असन् हेतुः संश्च अहेतुरिति । ततः सन्नेव हेतुः तस्य कार्यं व्यापारात् नासन् तत्र तदयोगात्, एतदप्यसत्; यतः सतोऽपि कारणस्य प्राक्तनरूपापरित्यागाच्च कार्यं प्रति हेतुता २० प्राक्तनावस्थावत् । अथ तदा व्यापारयोगाद् हेतुता, असदेतत्; व्यापारेण कार्यं प्रति तस्य हेतुत्वे 'सोऽपि व्यापारः कुतस्तस्य ?' इति पर्यनुयोगसंभवाद् व्यापारवत्पदार्थाद्धेत्, ननु तत्रापि 'व्यापारो यद्यपरव्यापारात् तदा व्यापारपरंपराव्यवहितत्वात् कारणस्य न' कदाचित् कार्योत्पादने प्रवृत्तिः स्यात् अनन्तव्यापारपरंपरापर्यवसानं यावत् कस्यचिदनवस्थानादसतः कारणात् कार्योत्पत्तिश्च स्यात् । अथ कारणस्वरूपमेव व्यापारः तत्काल एव च कार्यम् तेन नानवस्था, नापि असतः कारणात् कार्योत्पत्तिः २५ त्पत्तिः, नन्वेवं कारणसमानकालं कार्यं स्यात् तथा च 'सर्व्यतरगोविषाणवत्' कुतः कार्यकारणभावः ? अथ कार्यभावकाले कारणस्य न सद्भावस्तर्हि चिरतरनष्टादिव तत्कालध्वंसिनोऽपि कुतः कार्यसद्भावः ? कार्योत्पत्तिकाले तदनन्तरभाविनः सत्ता चेत्, तर्हि कार्योत्पत्तिः कार्याच्च भिन्नेति 'कार्यकारणयोः समानकालतैव स्यात् तथा च कुतः कार्यकारणभावः ?' न च 'सतः कारणात् कार्योत्पत्तिः' इत्यभ्युपगमवादिनः कार्योत्पत्तिकाले कारणस्यासत्त्वं बौद्धस्येव सिद्धम् । अविचलितरूपस्य च तस्य ३० सद्भावे तदापि न कार्यवत्ता विकलकारणत्वात् प्राग्वत्, तदा तद्वत्त्वे वा पूर्वमपि तद्वत्त्वं स्यात् अवि-कलकारणत्वात् तदवस्थावत् । तत्रैकान्तसत्कार्यवादः असत्कार्यवादो वा 'युक्तः' अनेकदोषदुष्टत्वात् ।

[कथंचित् सदसद्भादस्य निर्दोषत्वसमर्थनम्]

अथ एकान्तेन सदसत्तोरजन्यत्वात् अजनकत्वाच्च कार्यकारणभावाभावात् सर्वशून्यतैव । तदु- ३५ म् 'अशक्तं सर्वमिति चेत्' इत्यादि, न; कथंचित् सदसत्तोरजन्यत्वात् जनकत्वाच्च । न चैकस्य सद- ३५ द्रूपत्वं विरुद्धम्, कथंचिद् भिन्ननिमित्तापेक्षस्य सदसत्त्वस्य एकदा एकत्र अवाधिताव्यक्षतः प्रति- ३५ स्तेः । न च अध्यक्षप्रतिपक्षे वस्तुनि विरोधः अन्यथा एकचित्रप्रद्वहने चित्ररूपतायाः चित्रपटे च चित्रैकरूपस्य विरोधः स्यात् । तथा च 'युक्ताद्यनेकप्रकारं पृथिव्या रूपम्' इति वैशेषिकस्य विरुद्धा- ३५ न्धानं भवेत् ।

१ पृ० १०२ । २-गादथा-वृ० आ० हा० वि० । ३ प्रागभा-वा० या० आ० मा० । ४-नन्तरव्या-वा० मा० मा० । 'नन्तरव्या-इत्यत्र '२' इत्यस्य द्वित्वसंख्यासंज्ञकङ्क्षस्य रेफतया भ्रान्तेः पुस्तकलेखकैः 'नन्तरव्या' इति लिपिकरणेन 'नन्तरव्या' इति पाठान्तरं जातमिति, प्रतिभाति । ततश्च, 'अनन्तानन्तव्यापार' इत्येव पाठः म्यक् स्यात् । ५-णस्य स-वा० या० ।

[प्रसङ्गात् चित्ररूपवर्त्ता]

अथ तदवयवानां शुक्लाद्यनेकरूपयोगिता अवयविनस्तु एकमेव रूपम्, न; तदवयवानामपि अवयवित्वेनानेकप्रकारैकरूपयोगित्वविरोधात् । अथ प्रत्येकमवयवेषु शुक्लादिकमेकैकं रूपम् तर्हि तदवयवादिष्वपि एकैकमेव रूपं यावत् परमाणव इति विभिन्नघट-पटादिपदार्थेष्विव चित्रपटेऽपि 'नील-
५ पीत-शुक्लरूपा पटे भावाः' इति प्रतिपत्तिः स्यात् न पुनः 'चित्ररूपः पटः' इति, अवयवाऽवयविनोरन्यत्वात् अवयवानामनेकरूपा(प)संबन्धित्वेऽपि अवयविनस्तथाभावाभावात् । अथावयविनोऽपि विभिन्नानेकरूपसंबन्धित्वमभ्युपगम्यते तथापि चित्रैकरूपप्रतिभासानुपपत्तिः अनेकरूपसंबन्धित्वस्यैव तत्र सद्भावात् सूत्रव्याघातश्चैवं स्यात् "अविमुनि द्वये समानेन्द्रियग्राह्याणां विशेषगुणानामसंभवात्" [] इति सूत्रेणामिधानात् अव्यापके पटादिद्वये एकेन्द्रियग्राह्याणां शुक्लादीनां विशेषगुणा-
१० नामसंभवोऽनेन सूत्रेण प्रतिपादितः स च व्याह्रियेत । किञ्च, शुक्लादीनामेकत्र पटादावनेकस्वरूपाणां सद्भावाभ्युपगमे व्याप्यवृत्तित्वम्, अव्याप्यवृत्तित्वं वा? अव्याप्यवृत्तित्वे "शेषाणामाश्रयव्यापित्वम्" [प्रसक्तं कं. पु० १०३ पं० ८] इति विरुध्येत । आश्रयव्यापित्वेऽप्येकावयवसहितेऽपि अवयविनि उपलभ्यमाने अपरावयवाऽनुपलब्धावपि अनेकरूपप्रतिपत्तिः स्यात् सर्वरूपाणामाश्रयव्यापित्वात् । अथ शुक्लाद्यनेकाकारं चित्रमेकं तद्वपं यथा शुक्लादिको रूपविशेषः कथं तर्हि अनेकाकारमेकं रूपम्-
१५ विरुद्धं भवेत् चित्रैकरूपाभ्युपगमस्य चित्रतरत्वात् । अथ चित्रैकरूपस्य तस्य प्रत्यक्षेण प्रतीतेन विरोधस्तर्हि सदसद्रूपैकरूपतया कार्यकारणरूपस्य वस्तुनः प्रतिपत्तौ विरोधः कथं भवेत्? न च चित्रपटादावपास्तशुक्लादिविशेषं रूपमात्रं तदुपलभ्यमानुपपत्त्याऽस्तीति अभ्युपगन्तव्यम् 'चित्ररूपः पटः' इति प्रतिभासाभावप्रसक्तेः । अथ परस्परविरुद्धानां शुक्लादिरूपाणां चित्रैकरूपानारम्भकत्वात् शुक्लादीनां रूपाणां समानरूपारम्भकत्वोपलभ्या तत्र चित्रैकरूपोत्पत्तिः । नन्वयमपरो वैशेषिकस्यैव
२० दोषोऽस्तु असमानजातीयगुणानारम्भवादिनः । किञ्च, यदि समानजातीयगुणारम्भकत्वमेव कारणगुणानामित्यभ्युपगमः 'शुक्लात् शुक्लम्' इत्यादिप्रतीतिः कथं तर्हि कारणगतशुक्लादिरूपविशेषेभ्यः कार्यं रूपमात्रस्य अपास्ततद्विशेषस्य उत्पत्तिर्भवेत् तेभ्यस्तस्यासमानत्वात् । अथ तद्वतरूपमात्रेभ्यस्तद्रूपमात्रस्य उत्पत्तेर्न दोषः, असदेतत्, शुक्लादिरूपविशेषव्यतिरेकेण रूपत्वादिसामान्यमपह्वाय रूपमात्रस्याभावात् सामान्यस्य च नित्यत्वेन अजन्यत्वात् । न च रूपमात्रनिवन्धनः 'चित्ररूपः
२५ पटः' इति प्रतिभासो युक्तः, शुक्लादिप्रत्ययस्यापि तन्निवन्धनत्वेन शुक्लादिरूपविशेषस्याऽप्यभावप्रसक्तेः । न चावयवगतचित्ररूपात् पटे चित्रप्रतिभासः अवयवेष्वपि तद्रूपासंभवात् । न च अन्यरूपस्यान्यत्र विशिष्टप्रतिपत्तिजनकत्वम् पृथिवीगतचित्ररूपाद् वायौ चित्ररूपप्रतिपत्तिप्रसक्तेः भेदश्चावयववयविनोर्भेदभिप्रायेण यदि च रूपमात्रमेव तत्र स्यात् 'क्षितौ रूपमनेकप्रकारम्' इति विरुध्यते—अनेकप्रकारं हि शुक्लत्वादि भेदमिन्नमुच्यते रूपमात्रं च शुक्लादि विशेषरहितम् तस्य
३० शुक्लादिविशेषेभ्यन्तर्भावात् कथं न विरोधः? यदपि शुक्लाद्यनेकप्रकाररूपाभ्युपगमे क्षितौ सूत्रविरोधपरिहाराभिधानं किं अविमुनि द्वये समानेन्द्रियग्राह्याणां विशेषगुणानामेकाकाराणामसंभवं न नु अनेकाकाराणाम् क्षितौ 'शुक्लाद्यनेकाकाराणां तेषामुपलभ्यात् एकाकाराणामेकत्र बहूनां सद्भावे एकेनैव शुक्लादिप्रतिपत्तेर्जनितत्वाद् अपरतद्भेदकल्पनावैयर्थ्यप्रसङ्गात् तदभ्युपगमः न चैवमनेकाकाराणाम्' इति, तदपि असंगतम्, व्याप्याऽव्याप्यवृत्तित्वविकल्पद्वयेऽपि दोषप्रतिपादनात् अथ
३५ अव्याप्यवृत्तित्वे न विरोधदोषः शेषाणामाश्रयव्यापित्वमेव इत्यवधारणमभ्युपगमात् नन्वेवं सूक्ष्मविवरप्रविष्टालोकोद्घोषिततात्पर्यतत्पटविभागवृत्तिरूपदेशस्य प्रतिपत्तौ यदि तदाधारस्य पटावयविनः प्रतिपत्तिस्तदा तदाधेयाशेषशुक्लादिरूपप्रतिपत्तिरपि भवेत् आधेयप्रतिपत्तिमन्तरेण तदाधारत्वस्य प्रतिपत्तुमशक्तेः । न चात्युपतरीत्यतमरूपाधारत्वव्यतिरिक्तं तस्य तद्वयरूपाधारत्वंमनेकम् अनेकस्मावयोगिनः पटस्य अनेकत्वप्रसक्तेः स्वभावभेदलक्षणत्वाद् वस्तुभेदस्य अन्यथा तदयोगात्

१-त्वे विशेषाणा-इ० आ० हा० वि० । "शेषास्तत्त्वैकद्वयवृत्तयः"—प्रसक्तं कं. पु० १५ पं० २१ ।
२-मेकरू-वा० वा० मां० मां० । ३-य यदि चित्ररूप-मां० । ४-न च यदि चित्ररूप-मां० । ५-चित्ररूप-वा० वा० आ० । ४-रान्यतम-वा० वा० आ० मां० । ५-त्वमनेकस्व-वा० वा० विना ।

तदनेकत्वेऽपि तस्यैकत्वे कथं न अनेकाकारमेकं स्यात् ? अथ तत्प्रतिपत्तौ नावयविप्रतिपत्तिस्तर्हि निराधारस्य रूपस्य प्रतिपत्तौ गुणरूपता विशीर्येत द्रव्याश्रयादिलक्षणयोगित्वात् तस्य । न च तद्रूपता(ताऽ)प्रतिपत्तौ तल्लक्षणयोगिता तस्य अवगन्तुं शक्या प्रमेयव्यवस्थायाः प्रमाणाधीनत्वात् । अणुपरिमाणयोगित्वे च अल्पतरपटादिरूपस्य परमाणोरिव द्रव्यरूपताप्रसक्तिः तस्यैव तद्योगित्वात् अत एव 'एकावयवसहितस्य पटस्योपलम्भात् एकरूपोपलम्भेऽपि आश्रयाव्यापितया शेषरूपानामनु-^५ पलम्भाच्चित्रप्रतिभासाभावः' इति यदुक्तम् तदपि निरस्तम्, एकरूपोपाध्युपकाराङ्गशक्त्यभिन्नस्य पटद्रव्यस्य निश्चयात्मना अध्यक्षेण ग्रहणे अशेषरूपोपाध्युपकारकशक्त्यभिन्नात्मनस्तस्य एकरूपतया ग्रहणात् उपकार्यग्रहणमन्तरेण उपकारकत्वग्रहणस्यासंभवात् शक्तीनां ततो मेवे संवन्धासिद्धेरप-
रोपकारकशक्तिप्रकल्पनायामनवस्थाप्रसक्तेः कथं नाशेषोपकार्यरूपप्रतिभासाच्चित्रप्रतिभासप्रसक्तिः ? एतेन 'तन्तूनां नीलाद्यनेकरूपसंवन्धित्वात् पटेऽपि अनेकरूपारम्भकत्वे न किञ्चिद् वाधकं प्रमाणं ^{१०} कारणगुणपूर्वक्रमेण तथाविधस्य रूपस्य उत्पादात्' इत्यपि प्रत्युक्तम् एकावयवप्रतिभासे चित्रप्रति-
भासोत्पत्तिप्रसङ्गस्यैव वाधकत्वात् । यदपि 'भवतु वा एकं पटे चित्रं रूपम् नीलादिरूपैरेकरूपार-
म्भात् यथा हि शुक्लादिर्विशेषो रूपस्य तथा चित्रमपि रूपविशेष एव चित्रशब्दवाच्या' इति, तदपि असंगतमेव; अनेकाकारस्य एकत्वे चित्रैकशब्दवाच्यत्वे वाभ्युपगम्यमाने सदसदनेकाकारानुगतस्य एकस्य कारणादिशब्दवाच्यत्वेनाभ्युपगमाधिरोधात् । यथा च बहूनां तन्त्वादिगतनीलादिरूपानां ^{१५} पटगतैकचित्ररूपारम्भकत्वं दृष्टत्वादविरुद्धं तथानेकाकारस्य एकरूपत्वं वस्तुनो दृष्टत्वादेवाविरुद्धम-
भ्युपगन्तव्यम् अत एव एकानेकरूपत्वात् चित्ररूपस्य एकावयवसहितेऽवयविनि उपलभ्यमाने शेषावयवावरणे चित्रप्रतिभासाभाव उपपत्तिमात्र । सर्वथा त्वेकरूपत्वे तत्रापि चित्रप्रतिभासः स्यात्
अवयवव्याप्त्या तद्रूपस्य वृत्तेः । न चावयववानानारूपोपलम्भसहकारीन्द्रियमवयविनि चित्रप्रतिभासं जनयतीति तत्र सहकार्यभावात् चित्रप्रतिभासानुत्पत्तिरिति वाच्यम्, अवयविनोऽप्यनुपलब्धि-^{२०} प्रसङ्गात् न हि चाभ्युपप्रतिपत्त्याऽगृह्यमाणरूपस्यावयविनो वायोरिव ग्रहणं दृष्टम् । न च चित्ररूप-
व्यतिरेकेणापरं तत्र रूपमात्रमस्ति यतस्तत्प्रतिपत्त्या पटग्रहणं भवेत् । न चावयवरूपोपलम्भोऽवय-
विरूपप्रतिपत्तौ अक्षसहकारी, तद्भावे वा तदवयवरूपोपलम्भोऽपि स्वावयवरूपोपलम्भाक्षसहकारी
इति तमन्तरेण स न स्यादिति पूर्वपूर्वावयवरूपोपलम्भापेक्षया परमाणुरूपोपलम्भाभावात् तज्जन्य-
द्व्यणुकाद्यवयविरूपोपलम्भासंभवात् कचिदपि रूपोपलब्धिः स्यात् । तदभावे च नावयव्युपलब्धि-^{२५} रिति तदश्रितपदार्थानामभ्युपलम्भाभावात् सर्वप्रतिभासाभावः स्यात् । तत एकानेकत्वभावं चित्र-
पटरूपवद्भस्त्व अभ्युपगन्तव्यं वैशेषिकेण ।

बौद्धेनापि चित्रपटप्रतिभासस्य एकानेकरूपतामभ्युपगच्छता एकानेकरूपं वस्तु अभ्युपगत-
मेव । अथ प्रतिभासोऽपि एकानेकरूपो नाभ्युपगम्यते तर्हि सर्वथा प्रतिभासाभावः स्यात् इति
असङ्गद् आवेदितम् । तत एकान्ततोऽसति कार्ये न कारणव्यापारस्तेनाभ्युपगन्तव्यः असति तत्र ^{३०}
तदभावात् । नापि सति, मृत्पिण्डे तस्य तमन्तरेणापि ततः प्रागेव निष्पन्नत्वात् । न च मृत्पिण्डे
कारकव्यापारः पृथुबुधोदराद्याकारस्तत्फलम् अन्यत्र व्यापारे अन्यत्र फलसंभवात् स एव मृत्पिण्डः
कारकव्यापारात् पृथुबुधोदराद्याकारतां प्रतिपद्यते इति कारकव्यापार-फलयोरैक्यविपर्ययत्वे अनेका-
न्तत्वादसिद्धिः । तस्माद् द्रव्यास्तिक-पर्यायास्तिकाभ्यां केवलाभ्यां सहिताभ्यामन्योन्यनिरपेक्षाभ्यां
व्यवस्थापितं वस्तु असत्यमिति तत्प्रतिपादकं शास्त्रं सर्वं सिध्येति व्यवस्थितम् ॥ ^{५०} ॥ ३५

[अन्यत्र-व्यतिरेकाभ्यां निरपेक्षनयद्वये मिथ्याज्ञानरूपत्वस्य दृढीकरणम्]

अमुमेवार्थमन्वय-व्यतिरेकाभ्यां दृढीकर्तुमाह—

ते उ भयणोवणीया सम्महंसणमणुत्तरं होति ।

जं भवदुक्त्वविमोक्खं दो वि न पूरंति पाडिक्कं ॥ ५१ ॥

तौ द्रव्य-पर्यायास्तिकनयौ भजनया परस्परस्वभावाऽविनाभूततया उपनीतौ सदसद्रूपैका-^{४०}

न्तव्यवच्छेदेन तदात्मकैककार्यकारणादिवस्तुप्रतिपादकत्वेन उपयोजितौ यदा भवतस्तदा सम्यग्द-
र्शनमनुत्तरं-नास्ति अस्माद् अन्यद् उत्तरं प्रधानं यस्मिंस्तत् तथाभूतं-भवतः परस्परविनिर्भाग-

वर्तिद्रव्यपर्यायात्मकैकवस्तुतत्त्वविषयरूप्यात्मकाऽवाधिताऽवबोधस्वभावत्वात् । यदा तु अन्योन्यनिरपेक्षद्रव्य-पर्यायप्रतिपादनत्वेन उपनीतो भवतो न तदो सम्यक्त्वं प्रतिपद्येते गुप्तात् संसारभाविजन्मादिदुःखविमोक्षमात्यन्तिकं विश्लेषं द्वावपि तौ प्रत्येकं न विधत्तः मिथ्याज्ञानात् सम्यक्क्रियानङ्गतया आत्यन्तिकभवोपद्रवाभिद्युत्पत्तिः तद्विपर्ययकारणत्वात् तच्चासकृत् प्राक् प्रतिपादितमिति न पुनः प्रतन्यते । ततः कारणात् कार्यं कथंचिद् अन्यत् कथंचिदनन्यत् अत एव तद्वद्रूपतया 'सच्च असच्च' इति ॥ ५१ ॥

[कार्य-कारणयोर्भेदाभेदरूपत्वदर्शनेनानेकान्तरूपज्ञोपपादनम्]

अमुमेव अर्थमुपसंहारद्वारेण उपदर्शयन्नाह-

नत्थि पुढवीविसिद्धो'घडो'त्ति जं तेण जुज्झइ अणण्णो ।

१० जं पुण'घडो'त्ति पुब्बं ण आसि पुढवी तओ अण्णो ॥ ५२ ॥

नास्ति सद्व्यवस्थपृथिवीत्वादिभ्यो विशिष्टो भिन्नो घटः सदादिव्यतिरिक्तस्वभावतया तस्यानुपलम्भात् । किञ्च, यदि सत्त्वादयो धर्मा घटाद् एकान्ततो भिन्नाः सोऽपि वा तेभ्यो भिन्नः स्यात् तदा न घटस्य सदादिवत् स्यात् स्वतोऽसदादेरन्यधर्मयोगोऽपि शशशृङ्गादेरिव तत्तत्त्वा(तथात्वा)-योगात् सदादेरपि घटाद्याकाराद् अत्यन्तमेवे निराकारतया अत्यन्तभावस्येव उपलम्भविषयत्वायो-
१५ गाद् ज्ञेयत्व-प्रमेयत्वादिधर्माणामपि सदादिधर्मैभ्यो मेवे असत्त्वम् सदादेस्तु तेभ्यो मेवे अज्ञेयत्वाद् असत्त्वमेव "उपलम्भः सत्ता" [इति वचनात् । ततः सदादिरूपतया उपलभ्यमा-
नत्वाद् घटस्य तेभ्योऽभिन्नरूपताऽभ्युपगन्तव्या प्रमेयव्यवस्थितेः प्रमाणनिवन्धनत्वात् । यत् पुनः
पृथुमुद्रादराद्याकारतया पूर्वं सदादिर्न आसीत् ततोऽसौ अन्यस्तेभ्यो घटरूपतया प्राक् सदा-
देरनुपलम्भात् प्रागपि तद्रूपस्य सदादौ सत्त्वे अनुपलम्भायोगात् इदयाऽनुपलम्भस्य च अभावाव्य-
२० मिचारित्वात् तद्वद्रूपतायां च विरोधाभावात् प्रतीयमानायां तदयोगात् अवाधितप्रत्ययस्य च मिथ्यात्वासंभवाद् बाधाविरहस्य च प्रागेव उपपादितत्वात् ॥ ५३ ॥

[सदाद्येकान्तवत् कालाद्येकान्तेऽपि मिथ्यात्वख्यापनम्]

सदाद्येकान्तवादवत् कालाद्येकान्तवदेऽपि मिथ्यात्वमेव इत्याह-

कालो सहाव णियई पुब्बकयं पुरिसं कारणेगंता ।

२५ सिच्छत्तं ते चेवा(व) समासओ होति सम्मत्तं ॥ ५३ ॥

काल-स्वभाव-नियति-पूर्वकृत-पुरुषकारणरूपा एकान्ताः सर्वेऽपि एकका मिथ्या-
त्वम् त एव समुदिताः परस्परऽजहृत्तयः सम्यक्त्वरूपतां प्रतिपद्यन्ते इति तात्पर्यार्थः ।

१-तत्तथात्वयो-आ० हा० वि० । २-न्ताभावादस्यैव चोपल-इ० आ० हा० वि० । ३-चादोऽपि वा० भा० मा० । ४ चेव उ स-प्र० म० गु० म० ।

५ श्वेताश्वतरोपनिषदि ब्रह्मकारणताप्रभिविचारे काल-स्वभावादीनामपि कारणता चर्चिता निरस्ता च विद्यते । तद्यथा-
"ॐ ब्रह्मवाचितो वदन्ति-

किं कारणं ब्रह्म कृतः सज्जाता जीवाम केन क च संप्रतिष्ठाः ।

अधिष्ठिताः केन सुखेतरेषु वर्तमाने ब्रह्मविदो ब्रह्मस्थाम् ॥

काल-स्वभावो नियतियेदच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यम् ।

संयोग एषा न स्वभावभावादस्मात्परीयः सुख-दुःखहेतोः ॥-१-२ इत्यादि-। अ० १ ।

भाट्टेण साध्यकारिकादृत्तौ, क्रियाऽक्रियावादिमतं विवेचयता श्रीलक्ष्मण सूत्रटीकायाम् हरिभट्टेण शास्त्र-
धर्तासमुच्चये च काल-स्वभावादिवादा मङ्गवन्तरेण उपन्यस्ता निरस्ताश्च विद्यन्ते । तद्यथा-

का० ११ पृ० ७५-७६ । समवसं । अ० १२ पृ० २१० प्र०-२११ प्र० । शास्त्रवा० समु० सूत्र० २ खो० ५२-
६१ पृ० ७५-८६ ।

क्रियाऽक्रियावादिस्वरूप निरूपयन् गुणरत्नः षड्विंशतिसमुच्चयबृहतीकायां-काल-स्वभावादिवादानां स्वरूपमात्रं-प्ररूपि-
तवान् । तच्च-पृ० १० पं० १५-पृ० १६ पं० ५ ।

[कालैककारणवादमुपन्यस्य तस्यैकान्तिकत्वनिरासः]

तत्र काल एव एकान्तेन जगतः कारणमिति कालवादिनः प्राहुः । तथाहि—सर्वस्य शीतोष्ण-
वर्ष-घनस्पति-पुरुषादेर्जगतः प्रभव-स्थिति-विनाशेषु ग्रहोपरागयुतियुद्धोदयास्तमयगतियोगमनागम-
नादौ च कालः कारणम् तन्मन्तरेण सर्वस्यास्याऽन्यकारणत्वाभिमतभावसद्भावेऽन्यभावात् तत्सद्भावे
च भावात् । तदुक्तम्—

“कालः पचति भूतानि कालः संहरति प्रजाः ।

कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः” ॥

[महाभा० आदिप० अ० १ श्लो० २७३, २७५]

असदेतत् ; तत्कालसद्भावेऽपि वृष्ट्यादेः कदाचिद्वर्शनात् । न च तदभवनमपि तद्विशेषकृत-
मेव, नित्यैकरूपतया तस्य विशेषभावात् । विशेषे वा तज्जननाऽजननस्वभावतया तस्य नित्यत्वान्य-
१० तिक्रमात् स्वभावमेवाद् भेदसिद्धेः । न च ग्रहमण्डलादिकृतो वर्षादेर्विशेषः तस्यापि अहेतुकतयाऽभा-
वात् । न च काल एव तस्य हेतुः इतरेतराश्रयदोषप्रसक्तेः—सति कालभेदे वर्षादिभेदहेतोर्ग्रहमण्ड-
लादेर्भेदः तद्भेदाच्च कालभेद इति परिस्पृष्टमितरेतराश्रयत्वम् । अन्यतः कारणाद् वर्षादिभेदे न
‘काल एव एकः कारणं भवेत्’ इत्यभ्युपगमविरोधः । कालस्य च कुतश्चिद् भेदाभ्युपगमे अनित्यत्व-
मित्युक्तम् । तत्र च प्रभव-स्थिति-विनाशेषु यद्यपरः कालः कारणम्, तदा तत्रापि स एव पर्यनुयोगः १५
इत्यनवस्थानाच्च वर्षादिकार्योत्पत्तिः स्यात् । न चैकस्य कारणत्वं युक्तम् क्रम-योगपद्याभ्यां तद्विरो-
धात् । तत्र काल एव एकः कारणं जगतः ।

[स्वभावैककारणवादमुपन्यस्य तस्यैकान्तिकत्वनिरासः]

अपरे तु ‘स्वभावत एव भावा जायन्ते’ इति वर्णयन्ति । अत्र यदि ‘स्वभावकारणा भावाः’ इति :-
तेषामभ्युपगमस्तर्हि स्वात्मनि क्रियाविरोधो दोषः न हि अनुत्पन्नानां तेषां स्वभावः समस्ति उत्पन्नानां २०
तु स्वभावसंगतावपि प्राक् स्वभावाभावेऽपि उत्पत्तेर्निवृत्तत्वाच्च स्वभावस्तत्र कारणं भवेत् । अथ
कारणमन्तरेण भावा भवन्ति स्व-परकारणनिमित्तजन्मनिरपेक्षतया सर्वहेतुनिराशंसस्वभावा भावाः ।
तथा चात्र स्वभाववादिभिर्युक्तिः प्रदर्श्यते—यद् अनुपलभ्यमानसत्ताकं तत् प्रेक्षावतामसद्व्यवहार-
विषयः, यथा शशशृङ्गम्, अनुपलभ्यमानसत्ताकं च भावानां कारणमिति स्वभावाऽनुपलब्धिः । न च
अयमसिद्धो हेतुः कण्टकादितैक्षण्यादेर्निमित्तभूतस्य कस्यचिद् अभ्यक्षादिना असंवेदनात् । तदुक्तम्— २५

१ अत्र ‘ग्रहीयविविधदशायाः प्रस्तुतत्वेन उपराग-युति-युद्धादयः सर्वेऽपि शब्दा ग्रहेण योन्याः तदर्थश्च सर्वसिद्धा-
न्तादिज्योतिषप्रन्थेभ्योऽवसेवः ।

२-मयगमन-वृ० आ० हा० वि० । ३-तु न तत्स-वृ० आ० हा० वि० । ४ महाभारते कालमाहात्म्य-
मित्यं वर्णितं विद्यते—

“विधातुविहितं मार्गं न कश्चिदतिवर्तते । कालमूलमिदं सर्वं भावाभावौ सुखादुक्छे ॥

कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः । संहरन्तं प्रजा कालं कालः शययते पुनः ॥

कालो विक्रमते भावान् सर्वाल्लोके शुभाशुभान् । कालः संक्षिपते सर्वा प्रजा विघ्नयते पुनः ॥

कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः । कालः सर्वेषु भूतेषु चरत्यविघ्नतः समः ॥

अतीताऽनागता भावा ये च वर्तन्ति साम्प्रतम् । तान् कालनिर्मितान् बुद्ध्वा न संशं हातुमर्हसि” ॥

—महाभा० आदिप० अ० १ श्लो० २७२-२७६ ।

५ सांख्यकारिकायतौ, शास्त्रवार्तासमुच्चये पददर्शनसमुच्चयबृहद्दीकार्या च अयमीदृश एव श्लोको वर्तते—वृ० ७६ ।
पृ० ८० श्लो० ५४ । पृ० ११ पं० ११-१३ ।

६ स्वभाववादविरूपण-तत्किरसनपरा प्रस्तुता टीका तत्त्वसंग्रहीयस्याभाविकवादपरीक्षयाऽश्रयाः साम्यं भजते । तथाहि—
“सर्वहेतुनिराशंसं भावानां जन्म वर्ण्यते । स्वभाववादिभिस्ते हि नाहुः स्वमपि कारणम्” ॥

—तत्त्वसंग्र० का० ११० पृ० ६३ ।

७-वा स्वादात्म-भा० आ० । “ते स्वक्रियाया विरोधत इत्यादिना निरस्ताः”—तत्त्वसंग्र० पक्षः पृ० ६२ पं० १ ।

८ “राजीवकेसरादीनां वैचित्र्यं कं करोति हि । मयूरचन्द्रकाकिर्णां, विभिन्नां केन निर्मितं” ॥

—तत्त्वसंग्र० का० १११ पृ० ६२ ।

“कः कण्टकानां प्रकरोति तैक्ष्ण्यं विचित्रभावं मृगपक्षिणां वा ।

खभावतः सर्वमिदं प्रवृत्तं न कामचारोऽस्ति कुतः प्रत्यतः ?” ॥ [

]

अथैषि स्यात् भवतु वाहानां भावानां कारणानुपलब्धेरहेतुकत्वम् आध्यात्मिकानां तु कुतो निर्हेतु-
कत्वसिद्धिः ? असदेतत् ; यतो यदि नाम दुःखादीनामव्यक्षतो निर्हेतुकत्वमसिद्धं तथापि अनुमान-
५ तस्तत् तेषां सिद्धमेव । तथाहि—यत् कादाचित्कं तद् निर्हेतुकम्, यथा कण्टकादेस्तैक्ष्ण्यम्, कादा-
चित्कं च सुखादिकमिति खभावहेतुः । न च यस्य भावाभावयोर्नियमेन यस्य भावाभावौ तत् तस्य
कारणम्, व्यभिचारात् । तथाहि—स्पर्शसद्भाव एव चक्षुर्विज्ञानम् तदभावे न तत् कदाचित्, न च
स्पर्शः तत्कारणम् । तत्रैतत् कारणभावलक्षणम् व्यभिचारित्वात् । अतः सर्वहेतुनिराशंसं जन्म
भावानासिति सिद्धम्,

- १० असदेतत् ; कण्टकादितैक्ष्ण्यादेरपि निर्हेतुकत्वासिद्धेः । तथाहि—अध्यक्षाऽनुपलम्भाभ्यामन्वय-
व्यतिरेकतो बीजादिकं तत्कारणत्वेन निश्चितमेव । यस्य हि यस्मिन् सत्येव यस्य भावः यस्य च
विकाराद् यस्य विकारः तत् तस्य कारणमुच्यते । उत्सूनादिविशिष्टावस्थाप्राप्तं च बीजं कण्टकादितै-
क्ष्ण्यादेरन्वय-व्यतिरेकवत् अध्यक्षाऽनुपलम्भाभ्यां कारणतया निश्चितमिति ‘अनुपलम्भमानसत्ताकं
च कारणम्’ इति असिद्धो हेतुः । यदपि ‘कार्यकारणभावलक्षणं व्यभिचारि’ इत्युक्तम्, तदपि असि-
१५ द्धम् ; स्पर्शस्यापि रूपहेतुतया चक्षुर्विज्ञाने निमित्ततया इष्टत्वात् तन्मन्तरेण रूपस्यैव विशिष्टावस्थ-
स्यासंभवात् । न च व्यतिरेकमात्रं कार्यकारणभावनियन्धनत्वेन अभ्युपगम्यते तद्वादिभिः किन्तु
तद्विशेष एव । तथाहि—समर्थेषु सत्सु येषु कार्यं भवद् उपलब्धम् तेषां मध्ये अन्यतमस्यापि अभावे
तद् अभवत् तत्कारणं तद् इति व्यवस्थाप्यते न तु यस्याभावे यज् भवतीति व्यतिरेकमात्रतः ; अन्यथा
मातृविवाहोचितपारशीकदेशप्रभवस्य पिण्डखर्जूरस्य तद्विवाहाभावे अभावाद् अव्यभिचारः स्यात् ।
२० न चैवंभूतस्य व्यतिरेकस्य स्पर्शेन व्यभिचारः न हि रूपादिनिधानमुपदर्श्य स्पर्शस्य एकस्याभा-
वात् चक्षुर्विज्ञानं न भवतीति शक्यं दर्शयितुमिति कुतो व्यभिचारः कार्यकारणभावलक्षणस्य ? न

१ अयं श्लोकः शास्त्रना० साद्वादक० टीकायाम् षड्० वृ० टीकायां च विद्यते—पृ० ८३ प्र० । पृ० १३ ।

मानरुतौ दु—

“येन शुक्लीकृता हंसाः शुक्लाश्च हरितीकृताः । मयूराश्चित्रिता येन स नो वृत्तिं विधासति” ॥

इति भावार्थकः श्लोको वर्तते—पृ० ७५ ।

२ “यथैनं कण्टकादीनां तैक्ष्णादिकमहेतुकम् । कादाचित्कतया तद्वद् दुःखादीनामहेतुता” ॥

—तत्त्वसं० का० ११३ पृ० ६२ ।

बौध्दिचर्यावतारपञ्चिकाया तत्त्वसंमहीयकारिकाभिरेव खभाववादः स्थापितः निरस्तश्च प्रकरान्तरेण—परि० ९ पृ०
५४१ । धर्मसंग्रहण्या तु केवलं खभाववादस्यापनं तद्विरसनं नोभयमन्यथा भङ्गाय वर्णितं विद्यते । तथाहि तदाख्यानमगौ—

“किञ्च सद्भावो ति मद् भावो वा होम्ब ज अभावो वा । जह् भावो किं चित्तो किं वा सो एगस्वो ति ॥ × × ×
एवं नियद् अहन्का कालो दिव्यं पघाणमावी वि । सव्वे वि अस्सन्वाया एण्ठेणं मुण्येय्वा” ॥

—धर्मसं० गा० ५४९-५६६ पृ० २११-२१६ ।

३ “स्रोजकेसरदीनामन्वयव्यतिरेकत्वं । अवस्थातिसयाकान्तं बीजपङ्कजलादिकम् ॥

प्रलक्षानुपलम्भाभ्यां निश्चितं कारणं यदा । किमिलन्यसदा हेतुरपीषां परिपृच्छयते ॥

—तत्त्वसं० का० ११३-११४ पृ० ६३ ।

४ अत्र वाच्ये द्वयोः ‘यस्य’ पदयोः निष्प्रयोजनकत्वेन ‘यस्य हि यस्मिन् सत्येव भावः’ इत्येव पाठः समीचीनः
संभाव्यते । “तथाहि—यस्मिन् सत्येव यस्य जन्म भवति यस्य च विकाराद् यस्य विकारस्तत् तस्य कारणमुच्यते । तच्चैवंभूतं
बीजादिकमुच्छ्रानादिविशिष्टावस्थाप्राप्तं राजीवकेसरदीनामन्वयव्यतिरेकत्वं”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ६३ पं० १५ ।

५—यस्यैवं वि—दृ० । “सर्वास्यापि रूपहेतुतया चक्षुर्विज्ञानेऽपि निमित्तभावस्येष्टत्वात् । तथाहि—सर्वा इति भूता-
न्युच्यन्ते । तानि चोपादायोपादाय रूपं वर्तते तत्तच्चक्षुर्विज्ञानं प्रति सर्वास्य निमित्तभावोऽस्त्येव केवलं साक्षात्पर्यकृतो
विशेषः”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ६३ पं० १५ ।

६ “नियतौ देश-कालौ च भावानां भवतः कथम् । यदि तदेतुता नैषां स्युस्तो सर्वत्र सर्वदा ॥

कथित् कदाचित् कस्मिंश्चिद् भवन्तोऽनियताः पुनः । तत्सापेक्षा भवन्त्येते तदन्यपरिहारतः” ॥

—तत्त्वसं० का० ११५-११६ पृ० ६४ ।

केवलं बीजादिः कारणत्वेन भावानां निश्चितः किन्तु देश-कालादिरपि । तथाहि—यदि प्रतिनियत-
देश-कालहेतुता कण्टकादेस्तैक्ष्ण्यादेर्न स्यात् तदा येयमतदेश-कालपरिहारेण प्रतिनियतदेश-कालता
तेषामुपलम्भगोचरचारिणी सा न स्यात् तन्निरपेक्षत्वात् तद्वद् अन्यदेशकाला अपि ते भवेयुः न
चैवम् अतः प्रतिनियतदेशादौ वर्तमानास्तदपेक्षास्त इति सिद्धम् तथा च तत्कार्या अपेक्षालक्षणत्वात्
तत्कार्यत्वस्य नियतदेशतया च तेषां वृत्तिरप्यक्षत एव सिद्धेति कथं न तत्कार्यतावगतिः ? यदपि ५
'कादाचित्कत्वात्' इति साधनम्, तदपि विरुद्धम्; साध्यविपर्ययसाधनाद् अहेतोः कादाचित्कत्वानु-
पपत्तेः । साध्यविकलश्च दृष्टान्तः अहेतुकत्वस्य तत्राप्यभावात् । एवमनुपलभ्यमानसत्ताकं भावानां
कारणमिति हेतोरसिद्धता प्रतिज्ञायाश्च प्रत्यक्षविरोधो व्यवस्थितः । सिद्धत्वेऽपि चास्य हेतो-
रनैकान्तिकत्वम् । तथाहि—यदि अनुपलम्भमात्रं हेतुत्वेन उपादीयते तदा प्रमाणाभावात् कारण-
सत्ताभावासिद्धेः कथं नानैकान्तिकता ? तथाहि—कारणम् व्यापकं वा निवर्तमानं कार्यम् व्याप्यं वा १०
आदाय निवर्तते । न च प्रमाणमर्थसत्ताया व्यापकं वृक्षत्ववत् शिंशपायाः अभिन्नस्यैव व्यापकत्वात् ।
न च प्रमाण-प्रमेययोरभेदः भिन्नप्रतिभासविषयत्वात् । नापि प्रमाणं कारणमर्थस्य व्यभिचारात्
देश-कालादिविप्रकृष्टानां भावानां प्रमाणाविषयीकरणेऽपि सत्ताऽविरोधात् । न च यदन्तरेणापि
यद् भवति तत् तस्य कारणम् अतिप्रसङ्गात् कारणत्वाभ्युपगमे स्वाभ्युपगमव्याघातात् । न च प्रमा-
णात् प्रमेयप्रभवः अपि तु प्रमेयात् प्रमाणस्य अन्यथा तेन तद्गुहणाऽयोगात् । न च प्रमाणमप्रतिवद्धमपि १५
अर्थसत्तानिवर्तकम् अतिप्रसङ्गात्—गोनिवृत्तौ अश्वनिवृत्तिप्रसङ्गे । किञ्च, अनुपलब्धिहेतुत्वेन उपा-
दीयमाना स्तोपलम्भनिवृत्तिरूपा वा उपादीयते, सर्वपुरुषोपलम्भनिवृत्तिस्वभावा वा । तत्र न तावद्
आद्यः पक्षः खल-विलाद्यन्तर्गतस्य बीजादेः स्तोपलम्भनिवृत्तावपि सत्ताअनिवृत्तेर्हेतोरनैकान्तिक-
त्वात् । अथ द्वितीयः पक्षः सोऽपि न युक्तः; हेतोरसिद्धेः न हि मयूरचन्द्रकादेः सर्वपुरुषैरदृष्टं कारणं
नोपलभ्यते इत्यचीर्णदशा निश्चेतुं शक्यम् । किञ्च, 'निर्हेतुका भावाः' इत्यत्र हेतुरुपादीयते, आहो-२०
स्त्वित् नेति । यदि नोपादीयते तदा न स्वपक्षसिद्धिः प्रमाणमन्तरेण तस्या अयोगात् । अथ हेतुरुपा-
दीयते तदा स्वाभ्युपगमविरोधः प्रमाणजन्यतया स्वपक्षसिद्धेरभ्युपगमात् । तदुक्तम्—
“न हेतुरस्तीति वदन् सहेतुकं ननु प्रतिज्ञां खयमेव बाधते ।

१ “तदपेक्षा तथावृत्तिरपेक्षा कार्यतोच्यते । प्रलक्षा च तथा वृत्तिः सिद्धास्तेनैव हेतवः” ॥

—तत्त्वसं० का० ११७ पृ० ६४ ।

—कार्यापे-वृ० आ० हा० वि० । “तदन्वदेशादिपरिहारेण नियते देशादौ वा वृत्तिरियमेवापेक्षेत्युच्यते न लमिग्रा-
यात्मिका । स्वादेतद् यदि नाम तदपेक्षा तेषाम् तथापि तत्कार्यता कथमवसितेसाह—अपेक्षा कार्यतोच्यत इति”

—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० ६४ पं० १७ ।

२-पामवृ-भा० मा० विना ।

३ “तत्त्वामाविकवादोऽयं प्रत्यक्षेण प्रपाध्यते । प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां हेतुरूपस्य निश्चयात्” ॥

—तत्त्वसं० का० ११८ पृ० ६४ ।

४ “मा वा प्रमाणसत्ता भूदेतुसङ्गावसिद्धये । तथापि मानाभावेन नैवार्यासत्त्वनिश्चयः” ॥

—तत्त्वसं० का० ११९ पृ० ६५ ।

५ “यस्मादर्थस्य सत्ताया व्यापकं न च कारणम् । प्रमाणं भेदसङ्गावाद्यव्यभिचारात् तदुद्भवात्” ॥

—तत्त्वसं० का० १२० पृ० ६५ ।

६ यमन्त-वृ० आ० हा० वि० । ७ “कारणलाभ्युपगमे वा”—तत्त्वसं० पक्षि० पृ० ६५ पं० १५ ।

८ “अथ नैवविधो भावस्तस्य नैव निवृत्तितः । ऐकान्तिकमसंबन्धाद् गम्यतेऽन्यनिवर्तनम्” ॥

—तत्त्वसं० का० १२१ पृ० ६५ ।

९ “सर्वा दृष्टिश्च संदिग्धा सा दृष्टिर्यमिचारिणी । निग्न्यादिरन्त्रद्वन्द्वद्विदह्यवपि सत्तवः” ॥

—तत्त्वसं० का० १२२ पृ० ६५ ।

१० धुस्तरे तमाले च खलवाब्दः बिलसु वेतसदृशो—वैयक० सि० ।

११ “अहेतुकत्वसिद्धपर्यं न चेद्देहः प्रयुज्यते । न चाप्रमाणिकी सिद्धिरतः पक्षो न सिद्ध्यति ॥

तत्सिद्धये च हेतुत्वेन प्रयुज्येत तथापि न । सिद्धेस्तद्देतुजन्यत्वात् पक्षस्तु संप्रसिद्धयति” ॥

—तत्त्वसं० का० १२३-१२४ पृ० ६६ ।

१२ तत्त्वसं० पक्षिकार्याम् “तथा चोक्तमाचार्यसुरिपादैः” इति निर्दिश्य पथमिदमुपनिबद्धम् तत्र च “खयमेव
सादयेत्” इति पाठो मुद्रितः—पृ० ६६ पं० १४ ।

-अंथापि हेतुप्रणयितुसो भवेत् प्रतिज्ञया कैवलयाऽस्य किं भवेत् ?" ॥

[] इति ।

न च ज्ञापकहेतुपन्थासेऽपि कारकहेतुप्रतिज्ञेयवादिनो न स्वपक्षवाधा इति वक्तव्यम् यतो लिङ्गं तत्प्रतिपादकं वा चो यदि पक्षसिद्धेरुत्पादकं न भवेत् कथं तस्य ज्ञापकहेतुता स्यात् अन्यथा सर्वस्य सर्वं प्रति ज्ञापकता प्रसज्येत । न चैवं कारक-ज्ञापकहेतोरविशेषः साध्यानुत्पादकस्य ज्ञापकहेतुत्वात् तदुत्पादकस्य तु कारकहेतुशब्दवाच्यत्वात् अनुमानवाधितत्वं च प्रतिज्ञायाः स्पष्टमेव । तथाहि— प्रतिनियतभावसंनिधौ ये प्रतिनियतजनमानस्ते सहेतुकाः यथा भवत्प्रयुक्तसाधनसंनिधिभावि तत्साध्यार्थज्ञानम् तथा च मयूरचन्द्रकादयो भावाः इति स्वभावहेतुः । तत्र स्वभावैकान्तवादाभ्युपगमो युक्तिसंगतः ।

१० [नियत्येककारणवादमुपपन्नस्य तस्यैकान्तिकनिरासः]

सर्वस्य वस्तुनस्तथातथानियतरूपेण भवनाद् नियतिरेव कारणमिति केचित् । तथाहि— तीक्ष्णशस्त्राद्युपहृता अपि तथामरणनियतताऽभावे जीवन्त एव दृश्यन्ते नियते च मरणकाले शस्त्रादिघातमन्तरेणापि मृत्युभाज उपलभ्यन्ते, न च नियतिमन्तरेण स्वभावः कालो वा कश्चिद् हेतुः यतः कण्टकादयोऽपि नियत्यैव तीक्ष्णादितया नियताः समुपजायन्ते न कुण्डादितया कालोऽपि १५ शीतादेर्भावंस्य तथानियततयैव तदा तदा तत्र तत्र तथा तथा निर्वर्तकम् (कः) । तथा चोक्तम्—
“प्राप्तव्यो नियतिचलाश्रयेण योऽर्थः सोऽवश्यं भवति नृणां शुभोऽशुभो वा ।

भूतानां महति कृतेऽपि हि प्रत्यत्वे नाऽभावं भवति न भाविनोऽस्ति नाशः” ॥ [] इत्यादि ।
असवेत्तु, शास्त्रोपदेशवैयर्थ्यप्रसक्तेः तदुपदेशमन्तरेणापि अर्थेषु नियतिकृतत्वबुद्धेर्नियत्यैव भावाद् दृष्टादृष्टफलशास्त्रप्रतिपादितशुभाशुमक्रियाफलनियमाभावश्च । अथ तथैव नियतिः कारणमिति २० नायं दोषः, न; नियतेरेकस्वभावत्वाभ्युपगमे विस्वादाऽविस्वादादिसेदाभावप्रसक्तेः अनियमेन नियतेः कारणत्वाद् अयमदोष इति चेत्, न; अनियमे कारणाभावात् नियतिरेव कारणम् नियते-
नित्यत्वे कारकत्वायोगात् अनित्यत्वेऽपि तदयोग एव । किञ्च, नियतेरनित्यत्वे कार्यत्वम् कार्यं च कारणादुत्पत्तिमदिति तदुत्पत्तौ कारणं वाच्यम् । न च नियतिरेव कारणम् तत्रापि पूर्वैवत् पर्यनुयोगानिवृत्तेः । न च नियतिरात्मानमुत्पादयितुं समर्था स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । न च काला- २५ दिक् नियतेः कारणम् तस्य निषिद्धत्वात् । न च अहेतुका सा युक्ता नियतरूपताऽनुपपत्तेः । न च स्वतोऽनियता, अन्यभावनियतत्वकारणम् शशशृङ्गादेस्तद्रूपतादुपलम्भात् । तत्र नियतिरपि प्रति-
नियतभावोत्पत्तिहेतुः ।

[कर्मैककारणवादमुपपन्नस्य तस्यैकान्तिकनिरासः]

जन्मान्तरोपात्तमिष्टाऽनिष्टफलदं कर्म सर्वजगद्वैचित्र्यकारणमिति कर्मवादिनः । तथा चाहुः—
३० “यथा यथा पूर्वकृतस्य कर्मणः फलं निधानस्थमिवाऽवतिष्ठते ।
तथा तथा तत्प्रतिपादनोद्यता प्रदीपहस्तेव मतिः प्रवर्तते” ॥ []

१ “तथाहि ज्ञापको हेतुर्वैचो वा तत्प्रकाशकम् । सिद्धेर्निमित्तता गच्छन् साध्यज्ञापकमुच्यते” ॥

—तत्त्वसं० का० १२५ पृ० ६६ ।

२ “अतः कारक एवार्थं ज्ञापको हेतुरुच्यते । साध्यानुत्पादकत्वात् तु कारको न प्रकाशयते” ॥

—तत्त्वसं० का० १२६ पृ० ६६ ।

३ “तस्मात् सहेतवोऽन्येऽपि भावा नियतजन्मन्तः । साध्यार्थविपर्यय इदञ्ज्ञानं साधनभावि ते” ॥

—तत्त्वसं० का० १२७ पृ० ६७ ।

४-नस्तथानि-वृ० आ० द्वा० वि० । ५ नियतिवादस्य प्ररूपको मस्की गोशालक इति जैनागमानामभिप्रायः । गोशालकचरितं च भगवतीसूत्रीयपद्मदशशतकादवसेयमत्र ।

१, ६-द० तत्र तथा वा० भा० । ७ अयं श्लोकः शास्त्रवा० साक्षादक० टीकायां मुद्रितो वर्तते-पृ० ८३, वि० ।
८ शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ८५ प्र० १० ५ ।

तथा च—

“स्वकर्मणा युक्त एव सर्वो भुत्पद्यते नरः ।

स तथाऽऽकृष्यते तेन न यथा स्वयमिच्छति” ॥ []

तथाहि—समानमीदृमानानां समानदेश-काल-कुलाऽऽकारादिमतमर्थप्राप्त्यप्राप्ती नाऽनिसिन्धे युक्ते अनिसिन्धस्य देशादिप्रतिनियमायोगात् । न च परिदृश्यमानकारणप्रभवे तस्य समानतयोपल-भात् न चैकरूपात् कारणात् कार्यभेदः तस्याहेतुकत्वप्रसक्तेः अहेतुकत्वे च तस्य कार्यस्यापि तदुपतापत्तेः भेदाऽभेदव्यतिरिक्तस्य तस्यासत्त्वात् । ततो यन्मिसिन्धे एते तद् दृष्टकारणव्यतिरिक्तमदृष्ट कारणं कर्म इति,

असदेतत्; कुलालादेर्घटादिकारणत्वेनाध्यक्षतः प्रतीयमानस्य परिहारेणापराऽदृष्टकारणप्रकल्प-नायां तत्परिहारेणापराऽपराऽदृष्टकारणकल्पनयाऽनवस्थाप्रसङ्गतः कचिदपि कारणप्रतिनियमाऽनुप-पत्तेः । न च स्वतन्त्रं कर्म जगद्वैचित्र्यकारणमुपपद्यते तस्य कर्त्रधीनत्वात् । न चैकस्वभावात् ततो जगद्वैचित्र्यमुपपत्तिमत् कारणवैचित्र्यमन्तरेण कार्यवैचित्र्यायोगात् वैचित्र्ये वा तदेककार्यताप्रच्युतेः अनेकस्वभावत्वे च कर्मणः नाममात्रनिबन्धनैव विप्रतिपत्तिः पुरुष-काल-स्वभावादेरपि जगद्वैचित्र्य-कारणत्वेन अर्थतोऽभ्युपगमात् । न च तेन चेतनवताऽनधिष्ठितमचेतनत्वाद् वास्यादिवत् कर्म प्रवर्तते । अथ तदधिष्ठायकः पुरुषोऽभ्युपगम्यते न तर्हि कर्मैकान्तवादः पुरुषस्यापि तदधिष्ठायक-त्वेन जगद्वैचित्र्यकारणत्वोपपत्तेः । न च केवलं किञ्चिद् वस्तु नित्यमनित्यं वा कार्यकृत्य संभवतीति असकृत् प्रतिपादितम् । तत्र कर्मैकान्तवादोऽपि युक्तिसंगतः ।

[पुरुषैककारणवादमुपन्यस्य तस्यैकान्तिकत्वनिरासः]

अन्यस्त्वाह—“पुरुष एवैकः सकललोकस्थिति-सर्ग-प्रलयहेतुः प्रलयेऽपि अलुप्तज्ञानातिशाय-शक्तिः” [] इति । तथा चोक्तम्—

२०

“ऊर्णनाभ इवाऽशूलां चन्द्रकान्त इवाऽम्भसाम् ।

प्ररोहणासिच म्लक्षः स हेतुः सर्वजन्मिनाम्” ॥ [] इति ।

तथा, “पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भाव्यम्” [] इत्यादि । ऊर्णनाभोऽत्र मर्कटको व्याख्यातः । अत्र सकललोकस्थिति-सर्ग-प्रलयहेतुता ईश्वरस्यैव पुरुषवादिभिः पुरुषस्य इष्टा । विशेषस्तु समवायाद्यपरकारणसव्यपेक्ष ईश्वरो जगद् निर्धैर्ययति अयं तु केवल एव । अयं च ईश्वरस्यैव जगद्धेतुता असंगता । तथाहि—

२५

“पुरुषो जन्मिनां हेतुर्नोत्पत्तिविकलत्वतः ।

गगनाम्भोजवत् सर्वमन्यथा युगपद् भवेत्” ॥ []

किञ्च, प्रेक्षापूर्वकारिप्रवृत्तिः प्रयोजनवत्तया व्याप्तेति किं प्रयोजनमुद्दिश्य अयं जगत्करणे प्रवर्तते ?

१ “देवादेवार्थसिद्धिहेतुं देवं पौरुषतः कथम् । दैवतत्वेननिर्गोक्षः पौरुषं निष्कलं भवेत्” ॥ इत्यादिदैवविचारोऽत्रालु-संधेयः—आत्मी० परि० ८ श्लो० ८८—।

२ “अन्ये लीलासधर्माणं पुरुषं लोककारणम् । कल्पयन्ति दुराख्यातसिद्धान्तानुगुणद्वयः ॥

समस्तवस्तुप्रलयेऽप्यलुप्तज्ञानशक्तिमान् । ऊर्णनाभ इवाऽशूलां स हेतुः किल जन्मिनाम्” ॥

—तत्त्वसं० का० १५३-१५४ पृ० ७५, ७६ ।

३ अयं भावो भग्न्यन्तरेण बृहदारण्यकाद्युपनिषत्सु वर्णितः—बृहदा० उ० २-१-२० । श्वेताश्वत० उ० ६-१० । ब्रह्मोप० पृ० १५२ पं० ५ । तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ७६ पं० ४ । ४ पृ० २७३ पं० १३ टि० १० ।

५—अत्र कर्मटको वा० बा० । “ऊर्णनाभो मर्कटकः”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ७६ पं० १० ।

६ “अस्यापीश्वरवत् सर्वं वचनीयं निषेधनम् । किमर्थं च करोत्येव व्यापारमिममीदृशम्” ॥

—तत्त्वसं० का० १५५ पृ० ७६ ।

७ तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ७६ पं० १४ ।

८ “यद्यन्येन प्रयुक्तत्वाच्च स्यादस्य स्वतन्त्रता । अयातुकम्पया कुर्यादैकान्तसुखितं जगत् ॥

आधिदार्ष्टिक्यशोकादिविविधायीसपीडितम् । जन्तुं सृजतस्तस्य कानुकम्पा प्रतीयते” ॥

—तत्त्वसं० का० १५६-१५७ पृ० ७६ ।

नेश्वरादिप्रेरणात् अस्वातन्त्र्यप्रसक्तेः । न परानुग्रहार्थमनुकम्पया दुःखितसत्त्वनिर्वर्तनानुपपत्तेः । न तत्कर्मप्रक्षयार्थं दुःखितसत्त्वनिर्माणे प्रवृत्तिः तत्कर्मणोऽपि तत्कृतत्वेन तत्प्रक्षयार्थं तन्निर्माण-प्रवृत्तौ अप्रेक्षापूर्वकारितापत्तेः । न च प्राक् सृष्टेः अनुकम्पनीयसत्त्वसद्भाव इति निरालम्बनाया अनुकम्पया अयोगात् नातोऽपि जगत्करणे प्रवृत्तिर्युक्ता । न च अनुकम्पातः प्रवृत्तौ सुखिसत्त्व-प्रक्षयार्थं प्रवृत्तिर्युक्तेति देवादीनां प्रलयानुपपत्तिर्भवेत् । न च सैमर्थस्य दुःखकारणमधर्मादिक-मपेक्ष्य कृपालोर्दुःखितसत्त्वनिर्वर्तनं युक्तम् कृपापरतन्त्रतया दुःखप्रदे कर्मण्यवधा(धी)रणोपपत्तेः न हि कृपालवः परदुःखहेतुत्वमेव इच्छन्ति परदुःखवियोगेच्छयैव तेषां सर्वदा प्रवृत्तेः । न च क्रीडया अपि तत्र तस्य प्रवृत्तिर्युक्ता क्रीडोत्पादेऽपि जगदुत्पादापेक्षया तस्यास्वातन्त्र्योपपत्तेः जगदुत्पत्ति-स्थिति-प्रलयात्मकस्य विचित्रक्रीडोपायस्य तदुत्पत्तौ अपेक्षणात् । यदि विचित्र-
१० क्रीडोपायोत्पादने तस्य प्रागेव शक्तिः तदा युगपद् अशेषजगदुत्पत्ति-स्थिति-प्रलयान् विदध्यात् । अथ आदौ न तत्र शक्तिस्तदा अशकावस्थाया अवशिष्टत्वात् क्रमेणापि न तान् विदध्यात् एकत्र एकस्य शक्ताऽशक्तत्वलक्षणविरुद्धधर्मद्वयायोगात् । अयं च दोष ईश्वरवादिनामपि समान इति । “परानुग्रहार्थमीश्वरः प्रवर्तते यथा कश्चित् कृतार्थो मुनिरात्महिताऽहितप्राप्ति-परिहारार्था-संभवेऽपि परहितार्थमुपदेशादिकं करोति तथा ईश्वरोऽपि आत्मीयामैश्वर्यविभूर्तिं विख्याप्य
१५ प्राणिनोऽनुग्रहीष्यन् प्रवर्तते इति अथवा शक्तिस्वाभाव्यात् यथा कालस्य वसन्तादीनां पर्यायेण अभिव्यक्तौ स्थावर-जड़मविकारोत्पत्तिः स्वभावतः तथैव ईश्वरस्यापि आविर्भावाऽनुग्रह-संहारशक्तीनां पर्यायेण अभिव्यक्तौ प्राणिनामुत्पत्ति-स्थिति-प्रलयहेतुत्वम्”-
इति यदुक्तं प्रशास्तमतिना तदपि प्रतिक्षिप्तं द्रष्टव्यम् । तथाहि—यदि असौ अनुग्रहप्रवृत्तस्तदा सर्व-मेकान्तसुखिनं प्राणिगणं विदध्यात् इत्युक्तम् । शक्तिस्वाभाव्यात् करणे उत्पत्ति-स्थित्युपसंहारान्
२० जगतो युगपत् कुर्यात् इत्यादिकमपि उक्तमेव दूषणम् । तथा चाह—

“सर्व-स्थित्युपसंहारान् युगपद् व्यक्तशक्तिः ।

युगपद्य जगत् कुर्यात् नो चेत् सोऽव्यक्तशक्तिः” ॥

१ “सृष्टेः प्रागनुकम्पा(मन्या)नामसत्त्वे नोपपद्यते । अनुकम्पाऽपि यद्योगादाताऽयं परिकल्प्यते” ॥

—तत्त्वसं० का० १५८ पृ० ७६ ।

२ “न चार्थं प्रलयं कुर्यात् सदाऽभ्युदययोगिनाम् । तददृष्टव्यपेक्षायां स्वातन्त्र्यमवहीयते” ॥

—तत्त्वसं० का० १५९ पृ० ७७ ।

३ “पीडाहेतुमदृष्टं च किमर्थं स व्यपेक्षते । उपेक्षेव पुनस्तत्र दयायोगोऽस्य युज्यते” ॥

—तत्त्वसं० का० १६० पृ० ७७ ।

४ “किन्त्ववधीरणमेव तत्र तस्य कृपापरतन्त्रतया युक्तं कर्तुम्”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ७७ पं० १४ ।

५ “क्रीडार्यां तस्य श्रुतिश्चेत् क्रीडया न प्रभुर्भवेत् । विचित्रक्रीडनोपायव्यपेक्षातः निगृह्यता” ॥

—तत्त्वसं० का० १६१ पृ० ७७ ।

६ “क्रीडासाध्या च या प्रीतिस्तस्या यदपि साधनम् । तत्सर्वं युगपत् कुर्याद् यदि तत्कृतिशक्तिमान् ॥

क्रमेणाऽपि न शक्नोति चेदादौ स शक्तिमान् । नाऽविभक्तस्य युज्यते शक्त्यवच्छेदो हि वस्तुनः” ॥

—तत्त्वसं० का० १६२-१६३ पृ० ७७ ।

७ “यदाह प्रशास्तमतिः” इत्यादि—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ७८ पं० २-१ ।

८ न्यायवार्तिके ईश्वरोपादानताप्रकरणे उद्धोतकरः “अध्याममीश्वरः कुर्वाण किमर्थं करोति” इति ईश्वरविपर्यं प्रश्न-मुत्पाप्य तद्विपर्ये इमानि मतान्तराणि समुपन्यस्यति—

“धीयार्थमित्येके” × × × “विमूर्तिव्यापनार्थमित्यपर-जगतो वैश्वरूप्यं व्यापनीयमित्यपर-मन्यन्ते”—४-१-११ पृ० ४६२ पं० १७-४६३ पं० १ ।

१-“शक्तिः”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० ७८ पं० १ । १०-शक्तिः हा० ।

“न व्यक्तशक्तिरीशोऽयं क्रमेणाप्युपपद्यते ।

व्यक्तशक्तिरतोऽन्यश्चेत् भावो होकः कथं भवेत्” ॥ [

]

एवं कालस्यापि पर्यायेण वसन्ताद्यभिर्व्यक्तिप्रवृत्तौ अयमेव दोषः । भावास्तु शीतोष्णादिपरिणति-
भाजः प्रतिक्षणविशारदः कथंचित् काल इत्यभिधानाभिधेयाः प्राग् व्यवस्थापिताः । अथ न कीडा-
द्यर्थो भगवतः प्रवृत्तिः किन्तु पृथिव्यादिमहाभूतानां यथा स्वकार्येषु स्वभावत एव प्रवृत्तिस्तथा ईश्वर
स्यापि इति, अयुक्तमेतत्; एवं हि तद्व्यापारमात्रभाविनामशेषभावानां युगपद् भावो भवेत् अविक-
लकारणत्वात् सहकार्यपेक्षाऽपि न नित्यस्य संगता इत्युक्तम् । पुरुषवादिनां तु केवलस्यैव पुरुषस्य
जगत्कारणत्वेन अभ्युपगमात् तदपेक्षा दूरापास्तैव । पृथिव्यादिमहाभूतानां तु स्वहेतुवलायाताऽपरा-
परस्वभावसद्भावाच्च तदुत्पाद्यकार्यस्य युगपदुत्पत्त्यादिदोषः संभवी । न च यथा ऊर्णनाभः स्वभावतः
प्रवृत्तोऽपि न स्वकार्याणि युगपद् निर्वर्तयति तथा पुरुषोऽपीति वाच्यम्, यत ऊर्णनाभस्यापि प्राणि-१०
भक्षणलाम्पट्यात् स्वकार्यं प्रवृत्तिर्न स्वभावतः अन्यथा तत्राप्यस्य दोषस्य समानत्वात् न ह्यसौ नित्यै-
कस्वभावः अपि तु स्वहेतुवलाभाव्यपरापरकादाचित्कशक्तिमानिति तद्भाविनः कार्यस्य क्रमप्रवृत्तिरूप-
पन्नैव । न च यथा कथंचिद् अवुद्धिपूर्वकमेव पुरुषो जगन्निर्वर्तने प्रवर्तते, प्राकृतपुरुषादप्येवमस्य
हीनतया प्रेक्षापूर्वकारिणामनवधेयवचनताप्रसक्तेः । एवं प्रजापतिप्रभृतीनामपि जगत्कारणत्वेनाभी-
ष्टानां निरासो द्रष्टव्यः न्यायस्य समानत्वात् । तत्र कालाद्येकान्ताः प्रमाणतः संभवन्तीति तद्वादो १५
मिथ्यावाद इति स्थितम् । त एव अन्योन्यसव्यपेक्षा नित्याद्येकान्तव्यपोहेन एकानेकस्वभावाः कार्य-
निर्वर्तनपटवः प्रमाणविषयतया परमार्थसन्त इति तत्प्रतिपादकस्य शास्त्रस्यापि सम्यक्त्वमिति
तद्वादः सम्यग्वादतया व्यवस्थितः ॥ ५३ ॥

[आत्मन्येकान्तरूपस्य नास्तित्वादित्वादपङ्कस्य मिथ्यारूपत्वकथनम्]

यथैते कालाद्येकान्ता मिथ्यात्वमनुभवन्ति स्याद्वादोपग्रहात् तु त एव सम्यक्त्वं प्रतिपद्यन्ते २०
तथा आत्माऽपि एकान्तनित्याऽनित्यत्वादिधर्माध्यासितो मिथ्यात्वम् अनेकान्तरूपतया तु अभ्युपग-
म्यमानः सम्यक्त्वं प्रतिपद्यत इत्याह—

णत्थि ण णिच्चो ण कुणह् कयं ण वेएह् णत्थि णिच्चाणं ।

णत्थि य मोक्खोवाओ छम्मिच्छत्तस्स टाणाह् ॥ ५४ ॥

१ तत्त्वसं० पञ्च० पृ० ७८ पं० १०-१ ।

२ “अथ स्वभावतो वृत्तिरित्यादिना उद्घोतकरमतमाशङ्कते—

अथ स्वभावतो वृत्तिः सर्गादावस्य वर्ण्यते । पावकादेः प्रकृत्यैव यथा दाहादिकर्मणि ॥

यथेवमदिता भावाः भवेयुर्युगपत् ततः । तदुत्पादनसामर्थ्ययोगिकारणसन्निधेः” ॥

—तत्त्वसं० का० १६४-१६५-पृ० ७८ ।

एतदेवोद्घोतकरीयं मतं न्यायवार्तिके इत्यमुपन्यस्तमस्ति—

“किमर्थं तर्हि करोति ? तत्त्वाभावात् प्रवर्तते इत्युद्धम्—यथा भूम्यादीनि धारणादिक्रिया तत्त्वाभावात् कुर्वन्ति
तथैश्वरोऽपि तत्त्वाभावात् प्रवर्तते इति प्रवृत्तिस्वभावरक्तं तत् तत्त्वमिति” इत्यादि—४-१-२१ पृ० ४६३ पं० ४—।

३ “स्वहेतुवलाभभूता नियता एव शक्तयः । असर्वकालमाविन्यो ज्वलनादिषु वस्तुषु ॥

अन्यथा योगपथेन सर्वे कार्ये समुद्भवेत् । तेषामपि न चेदेव नियमोऽभ्युपगम्यते” ॥

—तत्त्वसं० का० १६६-१६७ पृ० ७८-७९ ।

४ “प्रकृत्यैवाशुहेतुलमूर्णनामेऽपि नेष्यते । प्राणिभक्षणलाम्पट्यालालाजालं करोति यत्” ॥

—तत्त्वसं० का० १६८ पृ० ७९ ।

५ “यथाकथंचिद्वृत्तिश्चेद् बुद्धिमत्ताऽस्य कीदृशी । नासमीक्ष्य यतः कार्यं शनकोऽपि प्रवर्तते” ॥

—तत्त्वसं० का० १६९ पृ० ७९ ।

६ “शौर्यात्मजादयो वेऽपि धातारं परिकल्पिताः । एतेनैव प्रकारेण निरस्त्रास्तेऽपि वस्तुतः” ॥

—तत्त्वसं० का० १७० पृ० ७९ ।

नास्ति आत्मा एकान्तत इति बृहस्पतिमतानुसारी । अस्ति आत्मा किन्तु प्रतिक्षणविशारद-
तया चित्तसंततेर्न नित्य इति बौद्धाः । अस्ति आत्मा नित्यो भोक्ता न तु करोति इति सांख्याः । त-
एव प्राहुः कर्ता असौ न भोक्ता प्रकृतियत् कर्तुर्भोक्तृत्वानुपपत्तेः । यद्वा येन कृतं कर्म नासौ तद्
शुद्धे क्षणिकत्वाद् चित्तसंततेः इति बौद्धाः क्षणिकत्वाद् चित्तसंततेः कृतं न वेदयते इति बौद्ध-
एव आह । कर्ता भोक्ता च आत्मा किन्तु न मुच्यतेऽसौ चेतनत्वात् अभव्यवत्—रागादीनामात्मस्व-
रूपाऽव्यतिरेकात् तदक्षये तेपामपि अक्षयात् इति याज्ञिकः । निर्हेतुक एवासौ मुच्यते तत्त्वभावता-
व्यतिरेकेण अपरस्य तत्र उपायस्य अभावात् इति मण्डली प्राह । एतानि पदं सिध्यात्वस्य स्थानानि
पण्यमप्येषां पक्षाणां सिध्यात्वाधारतया व्यवस्थितेः ।

तथाहि—एतानि नास्तित्वादिविशेषणानि साध्यधर्मिविशेषणतया उपादीयमानानि किं प्रतिष-
१० क्ष्यनुदासेन उपादीयन्ते, आहोस्वित् कथंचित् तत्संग्रहेण इति कल्पनाद्वयम् । प्रथमपक्षे अध्यक्षवि-
रोधः स्वसंवेदनाध्यक्षतश्चैतन्यस्य आत्मरूपस्य प्रतीतेः कथंचित् तस्य परिणामनित्यताप्रतीतेश्च शरी-
रादिव्यापारतः कर्तृत्वोपलब्धेश्च स्वव्यापारनिर्वर्तितभक्त-स्वादिभोक्तृत्वसंवेदनाच्च पुद्गललक्षणविल-
क्षणतया रागादिविषयतया च शमसुखरसावस्थायां कथंचित् तस्य उपलब्धेश्च श्रोतृत्वसंवेदनाच्च
भावतो रागाद्यपचयतरतमभावविधायिसम्यग्ज्ञान-दर्शनादेरुपलम्भाच्च । अनुमानतोऽपि विरोधः
१५ तथाभूतज्ञानकार्यान्यथानुपपत्तितः चैतन्यलक्षणस्य आत्मनः सिद्धिः घटादिवद् रूपादिगुणतः ज्ञान-
स्वरूपगुणोपलम्भात् कथंचित् तदभिन्नस्य आत्मलक्षणस्य गुणिनः सिद्धिरिति कथं नानुमानविरोधः ?
इतरधर्मनिरपेक्षधर्मलक्षणस्य विशेषणस्य तदाधारभूतस्य च विशेष्यस्य अप्रसिद्धेः अप्रसिद्धविरोधेण
विशेष्योभयदोषेर्दुष्टश्च पक्षः । 'आत्मा' इति वचनेन तत्सत्ताभिधानम् 'नास्ति' इत्यनेन च तत्प्रतिषेधा-
भिधानमिति पदयोः प्रतिज्ञावाक्ये व्याघातः लोकविरोधश्च तथाभूतविशेषणविशिष्टतया धर्मिणो
२० लोकेन व्यवहियमाणत्वात् स्ववचनविरोधश्च तत्प्रतिपादकवचनस्य इतरधर्मसापेक्षतया प्रवृत्तेः । हेतु-
रपि इतरनिरपेक्षैकधर्मरूपोऽसिद्धः तथाभूतस्य तस्य कचिद् अनुपलब्धेः सर्वत्र तद्विपरीत एव भावाद्
विरुद्धश्च । इष्टान्तश्च साध्यसाधनधर्मविकलः तथाभूतसाध्यसाधनधर्माधिकरणतया कस्यचिद्
धर्मिणः अप्रसिद्धेः । तत्र प्रथमः पक्षः । नापि द्वितीयः स्वाभ्युपगमविरोधप्रसङ्गात् साधनवैफल्यपत्तेश्च
तथाभूतस्य अनेकान्तरूपतया अस्मादित्यभ्युपगमात् । तस्माद् व्यवस्थितमेतद् एकान्तरूपतया
२५ पदपि एतानि सिध्यात्वस्य स्थानानि ॥ ५४ ॥

[आत्मन्येकान्तरूपस्यास्तित्वादिवादपट्टस्य सिध्यारूपत्वकथनम्]

न केवलं 'नास्ति' इत्यादिपण्यसिध्यात्वस्थानानि तद्विपर्ययेणापि एकान्तवादे तथैव तानीति
दर्शयन्नाह—

अतिथि अविनाशधर्मी करेइ वेणइ अतिथि णिच्चाणं ।

३०

अतिथि य भोक्खोवाओ छम्मिच्छत्तस्स ठाणाइ ॥ ५५ ॥

'अस्ति आत्मा' इति पक्षः पूरणदेर्वादिनः । 'स च अविनाशधर्मी' इत्येषा प्रतिज्ञा कपिलमतानु-
सारिणः । 'कर्तृ-भोक्तृत्वभावोऽसौ' इति मतं जैमिनेः । 'तथाभूत एवासौ जडस्वरूपः' इति अक्षपाद-
कणभुमतानुसारिणः । 'अस्ति निर्वाणम्' 'अस्ति च मोक्षोपायः' इत्यामनन्ति नास्तिक-याज्ञिकव्यति-
रिक्ताः पापण्डिनः । एते च अभ्युपगमा एकान्ताभ्युपगमत्वाद् सिध्यास्थानानि, एष्वपि पूर्ववद्
३५ विकल्पद्वयेऽपि तदोपानतिक्रान्तेः एकान्तेन तदस्तित्वादेरध्यक्षाऽनुमानान्ध्यामप्रतीतेः तथाभ्युपगमे
च सास्तिवैतनेनान्यभावास्तित्वेनापि तस्य भावात् सर्वभावसंकीर्णताप्रसक्तेः स्वस्वरूपाऽव्यवस्थितेः
स्वपुण्यवत् असत्त्वमेव स्यात् इत्यादिदूषणमसकृद् प्रतिपादितम् । हेतु-इष्टान्तदोषाश्च पूर्ववद् अत्रापि
वाच्याः ।

चतुर्थपदं तु गाथायाः केचिद् अन्यथा पठन्ति—“छत्तस्सम्मत्तस्स ठाणाइ”ति । अत्र तु

१-पडलीक प्रा—आ० । २-भक्तरूपादि—वृ० विना । ३-पण्यविशिष्टोभ—वृ० आ० हा० वि० ।
४ प्र० पृ० ५० ९ । ५-स्तिकत्वेनैवा—वृ० आ० हा० वि० ।

पाठे इतरधर्माऽजहङ्गत्या प्रवर्तमाना एते पट्ट पक्षाः सम्यक्त्वस्य आधारतां प्रतिपद्यन्ते इति व्याख्ये-
यम् । न च 'स्यादस्ति आत्मा' 'स्यादित्यः' इत्यादिप्रतिज्ञावाच्यम् अध्यक्षादिना प्रमाणेन वाध्यते
स्व-परभावाभावोभयात्मकभावावभासकाध्यक्षादिप्रमाणव्यतिरेकेण अन्यथाभूतस्य अध्यक्षादेरप्रतीतेः
तेन अनुमानाऽभ्युपगम-स्वचचन-लोकव्यवहारविरोधोऽपि न प्रतिज्ञायाः अध्यक्षादिप्रमाणावलेखे
सदसत्तात्मके वस्तुनि कस्यचिद् विरोधस्यासंभवात् । न चाप्रसिद्धविशेषणः पक्षः लौकिक-परीक्षकै-
स्तथाभूतविशेषणस्याविप्रतिपत्त्या सर्वत्र प्रतीतेः अन्यथा विशेषणव्यवहारस्य उच्छेदप्रसङ्गात् अन्य-
थाभूतस्य तस्य कचिदपि असंभवात् तथाभूतविशेषणात्मकस्य धर्मिणः सर्वत्र प्रतीतेर्नाप्रसिद्धविशे-
ष्यतादोषः । नापि अप्रसिद्धोभयता दूषणम् तथाभूतद्वयव्यतिरेकेणान्यस्यासत्त्वतः प्रमाणाविषय-
त्वात् । हेतुरपि नाऽप्रसिद्धः तत्र तस्य सत्त्वप्रतीतेः, विपक्षे सत्त्वासंभवाद् नापि विरुद्धः अनेकान्ति-
कताऽपि अत एवायुक्ता । इष्टान्तदोषा अपि साध्यादिविकलत्वादयो नात्र संभविनः असिद्धत्वादि-
दोषवत्येव साधने तेषां भावात् । न च अनुमानतः अनेकान्तात्मकं वस्तु तद्वादिभिः प्रतीयते अध्य-
क्षसिद्धत्वात् यस्तु प्रतिपक्षेऽपि ततस्तस्मिन् विप्रतिपद्यते तं प्रति तत्प्रसिद्धेनैव न्यायेन अनुमानोप-
न्यासेन विप्रतिपत्तिनिराकरणमात्रमेव विधीयते इति न अप्रसिद्धविशेषणत्वादेर्दोषस्यावकाशः ।
प्रतिक्षणपरिणाम-परभागादीनां तु उत्तरविकाराऽर्वागमागदर्शनान्यथानुपपत्त्या अनुमाने न अध्यक्षा-
दिबाधा असदाद्यध्यक्षस्य सर्वात्मना वस्तुग्रहणाऽसामर्थ्यात् स्फटिकादौ च अर्वागभाग-परभागयो-
रध्यक्षत एवैकदा प्रतिपत्तेः । न च स्वैर्यग्राह्यध्यक्षं प्रतिक्षणपरिणामानुमानेन विरुध्यते अस्य तदनुग्रा-
हकत्वात् कथंचित् प्रतिक्षणपरिणामस्य तत्प्रतीतस्यैव अनुमानतोऽपि निश्चयात् ॥ ५५ ॥

[एकान्तवादिनः साधर्म्येण वा वैधर्म्येण वैकान्तधर्मयुक्तधर्मिसाधनाशक्तत्वाभिधानम्]

अनेकान्तव्यवच्छेदेन एकान्तावधारितधर्माधिकरणत्वेन धर्मिणं साधयन्नेकान्तवादी न साध-
र्म्यतः साधयितुं प्रभुः नापि वैधर्म्यतः इति प्रतिपादयन्नाह—

२०

साहम्मद उव अत्थं साहेज परो विहम्मओ वा वि ।

अण्णोणं पडिहुट्ठा दोण्णवि एए असच्चाया ॥ ५६ ॥

समानस्तुल्यः साध्यसामान्यान्वितः साधनधर्मो यस्य असौ सधर्मा साधर्म्यदृष्टान्तापेक्षया
साध्यधर्मा तस्य भावः साधर्म्यम् ततो वा अर्थ साध्यधर्माधिकरणतया धर्मिणं साधयेत् परः
अन्वयिहेतुप्रदर्शनात् साध्यधर्मिणि विवक्षितं साध्यं यदि वैशेषिकादिः साधयेत् तदा तत्पुत्रत्वादे-
रपि गमकत्वं स्यात् अन्ययमात्रस्य तत्रापि भावात् । अथ वैधर्म्याद् विगतस्तथाभूतः साधनधर्मो
यस्माद् असौ विधर्मा तस्य भावो वैधर्म्यम् ततो वा व्यतिरेकिणो हेतोः प्रकृतं साध्यं साधयेत्
उभाभ्यां वा-‘वा’ शब्दस्य समुच्चयार्थत्वात्—तथापि तत्पुत्रत्वादेरेव गमकत्वप्रसक्तिः इयामत्वाभावे
तत्पुत्रत्वादेरन्यत्र गौरपुरुषेऽभावाद् उभाभ्यामपि तत्साधने अत एव साध्यसिद्धिप्रसक्तिः स्यात् ।

[प्रसङ्गाद् हेताभाससंख्याविषया चर्चा]

३०

अथात्र कालात्ययापदिष्टत्वादिदोषसङ्गावाद् न साध्यसाधकताप्रसक्तिः, न, असिद्ध-विरुद्धाऽ-
नैकान्तिकहेत्वाभासमन्तरेणापरहेत्वाभासासंभवात् । न च त्रैलोक्यलक्षणयोगिनोऽसिद्धत्वादिहेत्वा-
भासता कृतकत्वादेरिव अनित्यत्वसाधने संभवति, अस्ति च भवदभिप्रायेण त्रैलोक्यं प्रकृतहेताविति
कुतोऽस्य हेत्वाभासता ?

अथ भवतु अयं दोषः येषां त्रैलोक्येऽविनाभावपरिसमाप्तिः नास्माकं पञ्चलक्षणहेतुवादिनाम् ३५
प्रकरणसङ्गादेरपि हेत्वाभासत्वोपपत्तेः त्रैलक्षण्यसङ्गावेऽपि अपरस्यासत्प्रतिपक्षत्वादेर्हेतुलक्षणस्या-
संभवेन तदाभासत्वसंभवात् । “यस्मात् प्रकरणचिन्ता स प्रकरणसमः” [न्यायद० १-२-७] इति
प्रकरणसमस्य लक्षणाभिधानात्—प्रक्रियेते साध्यत्वेनाधिक्रियेते निश्चितौ पक्ष-प्रतिपक्षौ यौ तौ
प्रकरणम् तस्य चिन्ता संशयात् प्रभृत्यानिश्चयाद् आलोचनस्वभावा यतो भवति स एव तन्निश्चयार्थं

- प्रयुक्तः प्रकरणसमः पक्षद्वयेऽपि तस्य समानत्वात् उभयत्रापि अन्यत्रादिसद्भावात् । तथाहि—
तस्यादाहरणम्—अनित्यः शब्दः नित्यधर्मानुपलब्धेः अनुपलभ्यमाननित्यधर्मकं घटादि अनित्यं
दृष्टम् यत् पुनर्नित्यं न तद् अनुपलभ्यमाननित्यधर्मकम् यथा आत्मादि । एवं चिन्तासंबन्धिपुरुषेण
तत्त्वानुपलब्धेरैकदेशभूताया अन्यतरानुपलब्धेः अनित्यत्वसिद्धौ साधनत्वेन उपन्यासे सति द्वितीय-
५ चिन्तासंबन्धी पुरुष आह—यदि अनेन प्रकारेण अनित्यत्वं साध्यते तर्हि नित्यतासिद्धिरपि
अन्यतरानुपलब्धेस्तत्रापि सद्भावात् । तथाहि—नित्यः शब्दः अनित्यधर्मानुपलब्धेः अनुपलभ्यमाना-
नित्यधर्मकं नित्यं दृष्टम् आत्मादि यत् पुनर्नित्यं तद् नानुपलभ्यमानाऽनित्यधर्मकम् यथा घटादि ।
एवमन्यतरानुपलब्धेरुभयपक्षसाधारणत्वात् प्रकरणानतिवृत्तेर्हेत्वाभासत्वम् न च निश्चितयोः
पक्ष-प्रतिपक्षपरिग्रहेऽधिकारात् कथं चिन्तायुक्त एवं साधनोपन्यासं विदध्यात् इति वक्तव्यम्
१० यतोऽन्यदा संदेहेऽपि चिन्तासंबन्धी पुरुषः अन्यतरानुपलब्धेः पक्षधर्मान्वय-व्यतिरेकान् अवग-
च्छन् तद्वलात् स्वसाध्यं यदा निश्चिनोति तदा द्वितीयस्तामेव स्वसाध्यसाधनाय हेतुत्वेन अभिधत्ते ।
यदि अतः त्वपक्षसिद्धिः अत एव मत्पक्षसिद्धिः किं न भवेत् त्रैलोक्यस्य पक्षद्वयेऽपि अत्र तुल्यत्वात् ।
अथ नित्यत्वाऽनित्यत्वैकान्तविपर्ययेणापि अस्याः प्रवृत्तेः अनैकान्तिकता उभयवृत्तिर्हि अनैकान्तिकः
न प्रकरणसमः, न; यत्र पक्ष-सपक्ष-विपक्षाणां तुल्यो धर्मो हेतुत्वेन उपादीयते तत्र संशयहेतुता
१५ साधारणत्वेन तस्य विरुद्धविशेषानुसारकत्वात् न तु प्रकृत एवंविधः यतः नित्यधर्मानुपलब्धेरनित्य
एव भावः न नित्ये एवम् अनित्यधर्मानुपलब्धेरनित्य एव भावः नाऽनित्ये एवं च एकत्र साध्ये विपक्ष-
व्यावृत्तेः प्रकरणसमता न अनैकान्तिकता पक्षद्वयवृत्तितया तस्याभावात् । ननु यदि अयं पक्षद्वये
वर्तते तदा साधारणानैकान्तिकः अथ न प्रवर्तते कथमयं पक्षद्वयसाधकः स्यात् अतद्वृत्तेः अतस्ता-
धकत्वात्, न; पक्षद्वये प्रकृतस्य वृत्त्यभ्युपगमात् । तथाहि—साधनकाले अनित्यपक्ष एव नित्यधर्मा-
२० नुपलब्धिवर्तते न नित्ये, यदाऽपि नित्यत्वं साध्यं तदापि नित्यपक्ष एव अनित्यधर्मानुपलब्धिवर्तते
नाऽनित्ये, ततश्च सपक्षे एव प्रकरणसमस्य वृत्तिः सपक्ष-विपक्षयोश्च अनैकान्तिकस्य; साध्यपेक्षया
च पक्ष-सपक्ष-विपक्षव्यवहारः नान्यथा तेन साध्यद्वयवृत्तिः उभयसाध्यसपक्ष-वृत्तिश्च प्रकरणसमः
नतु कदाचित् साध्यपेक्षया विपक्षवृत्तिः अनैकान्तिकस्तु विपक्षवृत्तिरपि इत्यस्मात् अस्य भेदः । न
च रूपत्रययोगेऽपि अस्य हेतुत्वम् सप्रतिपक्षत्वात् यस्य तु प्रतिबन्धपरिसमाप्ती रूपत्रययोगे तेन
२५ प्रकरणसमस्य नाहेतुत्वमुपदर्शयितुं शक्यम् । न चास्य कालात्ययापदिष्टत्वम् अवाधितविषयत्वात्
ययोर्हि प्रकरणचिन्ता तयोरयं हेतुः न च तौ संदिग्धत्वात् बाधामस्योपदर्शयितुं क्षमौ । न च
हेतुद्वयसंनिपातात् एकत्र धर्मिणि संशयोत्पत्तेस्तज्जनकत्वेनास्य अनैकान्तिकता यतो न संशयहे-
तुत्वेन अनैकान्तिकत्वम् इन्द्रियसंनिकर्षादेरपि तथात्वप्रसक्तः । न च तत्त्वानुपलब्धिर्विशेषस्मृत्यादि-
शून्या संशयकारणम् न च तत्संहिताया अस्या हेतुत्वम् कैवलाया एव तत्त्वेन उपन्यासात् । न च
३० संदिग्धे विषये भ्रान्तपुरुषेण निश्चयार्थमुपादीयमानाया अस्याः संदेहहेतुता युक्ता । भवतु वा कथं-
चिद् अतस्संशयोत्पत्तिस्तथापि अनैकान्तिकाद् अस्य विशेषः स हि सपक्ष-विपक्षयोः समानः अयं तु
तद्विपरीतः साध्यद्वयवृत्तित्वात् तु प्रकरणसमः न चासंभवः अत्येवंविधसाधनप्रयोगस्य भ्रान्तेः सद्भा-
वात् । अथास्यासिद्धे अन्तर्भावः नित्यवादिनो नित्यधर्मानुपलब्धेः इतरस्य च इतरधर्मानुपलब्धेरसि-
द्धत्वात्, असदेतत्; यतश्चिन्तासंबन्धिपुरुषेण प्रकरणसमस्य हेतुत्वेन उपन्यासः तस्य च तत्संबन्धि-
३५ नैव कथमितरेण असिद्धतोद्भावनं विधातुं शक्यम् ? यस्य हि अनुपलब्धिनिमित्तसंशयोत्पत्तौ शब्दे
नित्यत्वाऽनित्यत्वजिज्ञासा स कथमन्यतरानुपलब्धेर्हेतुत्वप्रयोगे असिद्धतां ब्रूयात् अत एव सूत्रकारेण
“यस्मात् प्रकरणचिन्ता” [न्यायद० १-२-७] इति असिद्धतादोषपरिहारार्थमुपात्तम् । एवम्
‘अनित्यः शब्दः, पक्ष-सपक्षयोः अन्यतरत्वात्, घटवत्’ इति चिन्तासंबन्धिना पुरुषेण उक्ते अपरस्त-
त्संबन्धी ‘नित्यः शब्दः, पक्ष-सपक्षयोः अन्यतरत्वात्, आकाशवत्’ यदाह तदा प्रकरणसम एव ।

४० अत्र प्रेरयन्ति—पक्ष-सपक्षयोः अन्यतरः पक्षः सपक्षो वा ? यदि पक्षः तदा न हेतोः सपक्षवृ-
त्तिता न हि शब्दस्य धर्म्यन्तरे वृत्तिः संभवतीति असाधारणतैवास्य हेतोः स्यात् । अथ सपक्षः

अन्यतरशब्दवाच्यस्तदा हेतोरसिद्धता सपक्षयोर्घटाऽऽकाशयोः शब्दाख्ये धर्मिणि अप्रवृत्तेः असिद्धे अन्तर्भूतस्य अस्य न प्रकरणसमता । न च पक्ष-सपक्षयोर्व्यतिरिक्तः कश्चिद् अन्यतरशब्दवाच्यः यस्य पक्षधर्मता अन्यत्र भवेत् । तत्रायं हेतुः ।

अत्र प्रतिविदधति—भवेदेव दोषः यदि पक्ष-सपक्षयोर्विशेषशब्दवाच्ययोर्हेतुत्वं विवक्षितं भवेत् ; तच्च न, अन्यतरशब्दाभिधेयस्यैव हेतुत्वेन विवक्षितत्वात् ; स च पक्ष-सपक्षयोः साधारणः तस्यैव साधारणशब्दाभिधेयत्वात् । यदि च अनुगतो द्वयोर्धर्मः कश्चित् शब्दवाच्यो न भवेत् तदा 'विशेष'-शब्दवत् 'अन्यतर'शब्दोऽपि न तत्र प्रवर्तते । नापि तच्छब्दात् उभयत्र प्रतीतिर्भवेत् दृश्यते च तस्मात् पक्षताम् सपक्षतां चासाधारणरूपत्वेन कल्पितां परित्यज्य अन्यतरशब्दो द्वयोरपि वाचकत्वेन योग्यः ततो या विशेषप्रतीतिः सा पुरुषविवक्षानिवन्धना यदा हि साधनप्रयोक्ता पक्षधर्मत्वमस्य विवक्षति तदा 'अन्यतर'शब्दवाच्यः पक्षः सपक्षे अनुगमविवक्षायां तु सपक्षस्तच्छब्दवाच्यः १० एतदभिप्रायवाञ्छ 'अन्यतर'शब्दवाच्यं हेतुत्वेन प्रतिपादयति न 'विशेष'शब्दवाच्यम् । न च विवक्षानिवन्धनशब्दप्रवृत्तौ पक्षादिशब्दवत् 'अन्यतर'शब्दोऽपि विशेषाभिधायी स्यात् यतो लोकव्यवहाराच्छब्दार्थसंयन्धव्युत्पत्तिः तत्र च 'पक्ष'शब्दस्य न सपक्षे प्रवृत्तिः नापि 'सपक्ष'शब्दस्य पक्षे यथा च अनयोः संकेतादपि नान्यत्र वृत्तिः एवम् 'अन्यतर'शब्दस्य सामान्ये संकेतितस्य न विशेष एव वृत्तिः उभयाभिधायकत्वे तु विवक्षावशेन अन्यतरत्र नियमः । न चैवमपि विशेषे तस्य वृत्तौ वृपणं तदवस्थ- १५ मैव, एवंदोषोद्गाधने कस्यचित् सम्यग्हेतुत्वानुपपत्तेः कृतकत्वादेरपि पक्षधर्मत्वविवक्षायां विशेषरूपत्वात् अनुगमाभावात् सपक्षविशेषितस्य पक्षधर्मत्वायोगात् । अथ कृतकत्वमात्रस्य हेतुत्वेन विवक्षातो न दोषस्तर्हि तत् प्रकृतेऽपि तुल्यम् 'अन्यतर'शब्दस्यापि अनङ्गीकृतविशेषस्य द्वयाभिधाने सामर्थ्यापपत्तेः । एतेन यदुक्तं न्यायविदा—'अनर्थः सत्त्वपि कल्पनासमारोपितो न लिङ्गम् तथा पक्ष एवायं पक्ष-सपक्षयोरन्यतरः' [] इत्यादि तदपि निरस्तम् वैरूप्यसद्भावेऽपि २० प्रकरणसमत्वेनास्यागमकत्वात् । प्रत्यक्षाऽऽगमवाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तः कालात्ययापदिष्टोऽपि हेत्वाभासोऽपरोऽभ्युपगतः यथा 'पकानि एतानि आम्रफलानि, एकशालाप्रभवत्वात्, उपयुक्तफलवत्' अस्य हि रूपत्रययोगिनोऽपि प्रत्यक्षवाधितकर्मानन्तरप्रयोगात् कालात्ययापदिष्टता, उपयुक्तफलनिवन्धनम्-हेतोः कालः अदुष्टकर्मानन्तरं प्रयोगः प्रत्यक्षादिविरुद्धस्य तु दुष्टकर्मानन्तरं प्रयोगात् हेतुकालव्यतिक्रमेण प्रयोगः तस्माच्च कालात्ययापदिष्टशब्दाभिधेयता हेत्वाभासता च । तदुक्तं न्यायभा- २५ ष्यकृता—'यत् पुनरनुमानं प्रत्यक्षाऽऽगमविरुद्धं न्यायाभासः स इति' [वात्स्यायनभा० पृ० ४ पं० ५] तदेवं पञ्चलक्षणयोगिनि हेतौ अविनाभावपरिसमाप्तेः तत्पुत्रत्वादौ तु त्रैलक्षण्येऽपि कालात्ययापदिष्टत्वाच्च गमकत्वम् इति नैयायिकाः ।

असदेतत्, असिद्धादिव्यतिरेकेण अपरस्य प्रकरणसमावेः हेत्वाभासस्यायोगात् । यच्च प्रकरणसमस्य 'अनित्यः शब्दः अनुपलभ्यमाननित्यधर्मकत्वात्' इति उदाहरणं प्रदर्शितम् तद् असंगतमेव, ३० यतः अनुपलभ्यमाननित्यधर्मकत्वं यदि शब्दे न तत्त्वतः सिद्धं तदा शब्दवृत्तितयास्यासिद्धेः कथं नासिद्धः ? अथ तत् तत्र सिद्धम् तदा किं साध्यधर्मोन्विते धर्मिणि तत् सिद्धम्, उत तद्विकल इति वक्तव्यम् । यदि तद्व्यतिरेके तदा साध्यवत्येव धर्मिणि तस्य सद्भावसिद्धेः कथमगमकता न हि साध्यधर्ममन्तरेण धर्मिण्यभवनं विहाय अपरं हेतोः अविनाभाववित्त्वम् तच्चेत् समस्ति कथं न गमकता अविनाभावनिवन्धनत्वात् तस्याः ? अथ तद्विकले तत् तत्र सिद्धं तदा तत्र वर्तमानो हेतुः कथं न ३५ विरुद्धः विपक्ष एव वर्तमानस्य विरुद्धत्वात् ? भवति च साध्यधर्मविकल एव धर्मिणि वर्तमानो विपक्षवृत्तिः । अथ संदिग्धसाध्यधर्मवति तत् तत्र वर्तते तदा संदिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वाद् अनैकान्तिकः । अथ साध्यधर्मव्यतिरिक्ते धर्म्यन्तरे यस्य साध्याभाव एव दर्शनं स विरुद्धः यस्य च तदभावेऽपि असौ अनैकान्तिकः न हि धर्मिण एव विपक्षता तस्य हि विपक्षत्वे सर्वस्य हेतोः अहेतुत्वप्रसक्तेः यतः साध्यधर्मो साध्यधर्मसदसत्त्वाश्रयत्वेन सर्वदा संदिग्ध एव साध्यसिद्धेः प्राग्न्यन्या ४० साध्याभावे निश्चिते साध्याभावनिश्चायकेन प्रमाणेन बाधितत्वात् हेतोरप्रवृत्तिरेव स्यात् । प्रत्यक्षादिप्रमाणेन च साध्यधर्मयुक्ततया धर्मिणो निश्चये हेतोर्वैयर्थ्यप्रसक्तिः प्रत्यक्षादित एव हेतुसाध्यस्य

सिद्धेः तस्मात् संदिग्धसाध्यधर्मा धर्मा हेतोराश्रयत्वेन पृथक् इति यदि अनैकान्तिकस्तत्र वर्तमानो हेतुधर्मादिरपि तर्हि तथाविध एव स्यात् तस्यापि एवं संदिग्धव्यतिरेकित्वात् यदि हि विपक्षवृत्तित्वेन निश्चितो यथाऽगमकस्तथा संदिग्धव्यतिरेक्यपि अनुमानप्रामाण्यं परित्यक्तमेव भवेत् ततोऽनुमेयव्यतिरेके साध्यधर्मवति वर्तमानः साध्याभावे चानैकान्तिको हेतुः साध्याभाववत्येव तु वर्तमानः ५ पक्षधर्मत्वे सति विरुद्ध इत्यभ्युपगम्यम् । यश्च विपक्षाद् व्यावृत्तः सपक्षे च अनुगतः पक्षधर्मो निश्चितः स स्वसाध्यं गमयति प्रकृतस्तु यद्यपि विपक्षाद् व्यावृत्तस्तथापि न स्वसाध्यसाधकः प्रतिबन्धस्य स्वसाध्येनानिश्चयात् तदनिश्चयश्च न विपक्षवृत्तित्वेन किन्तु प्रकरणसमत्वेन एकशाखाप्रभवत्वादेस्तु कालात्ययापदिष्टत्वेन इति, असदेतत्, यतो यदि धर्मव्यतिरेके धर्म्यन्तरे हेतोः स्वसाध्येन प्रतिबन्धोऽभ्युपगम्यते तदा धर्मिण्युपादीयमानोऽपि हेतुः साध्यस्योपस्थापको न स्यात् साध्यधर्मिणि १० साध्यमन्तरेणापि हेतोः सद्भावाभ्युपगमात् तद्व्यतिरेक एव धर्म्यन्तरे तस्य साध्येन प्रतिबन्धग्रहणात् । न चान्यत्र स्वसाध्याविनाभावित्वेन निश्चितः अन्यत्र साध्यं गमयेत् अतिप्रसङ्गात् । अथ यदि साध्यधर्मान्वितत्वेन साध्यधर्मिण्यपि हेतुरन्वयप्रदर्शनकाल एव निश्चितस्तदा पूर्वमेव साध्यधर्मस्य साध्यधर्मिणि निश्चयात् पक्षधर्मताग्रहणस्य वैयर्थ्यम्, असदेतत्, यतः प्रतिबन्धप्रसाधकेन प्रमाणेन सर्वोपसंहारेण साधनधर्मः साध्यधर्माभावे क्वचिदपि न भवतीति सामान्येन प्रतिबन्धनिश्चये १५ पक्षधर्मताग्रहणकाले यत्रैव धर्मिण्युपलभ्यते हेतुस्तत्रैव स्वसाध्यं निश्चाययतीति पक्षधर्मताग्रहणस्य विशेषविषयप्रतिपत्तिनिबन्धनत्वाच्चातुमानस्य वैयर्थ्यम् न हि विशिष्टधर्मिण्युपलभ्यमानो हेतुस्तद्व्यतिरेकसाध्यमन्तरेण उपपत्तिमान् अन्यथा तस्य स्वसाध्यव्याप्तत्वायोगात् । न चैवं तत्र हेतूपलम्भेऽपि साध्यविषयसदसत्त्वानिश्चयः येन संदिग्धव्यतिरेकित्वा हेतोः सर्वत्र भवेत् निश्चितस्वसाध्याविनाभूतहेतूपलम्भस्यैव साध्यधर्मिणि साध्यप्रतिपत्तिरूपत्वात् न हि तत्र तथाभूतहेतुनिश्चयात् अपरस्तस्य २० स्वसाध्यप्रतिपादनव्यापारः अत एव निश्चितप्रतिबन्धैकहेतुसद्भावे धर्मिणि न विपरीतसाध्योपस्थापकस्य तद्व्यतिरेकयोगिनो हेत्यन्तरस्य सद्भावः तयोर्द्वयोरपि स्वसाध्याविनाभूतत्वात् नित्याऽनित्यत्वयोश्च एकत्र एकदा एकान्तवादिमतेन विरोधात् असंभवात् तद्व्यवस्थापकहेत्वोरपि असंभवस्य न्यायप्राप्तत्वात् संभवे वा तयोः स्वसाध्याविनाभूतत्वात् नित्याऽनित्यत्वधर्मयुक्तत्वं धर्मिणः स्यादिति कुतः प्रकरणसमस्यागमकता ? अथान्यतरस्यात्र स्वसाध्याविनाभावविकलता तर्हि तत एव तस्यागमकता २५ इति किमसत्यप्रतिपक्षतारूपप्रतिपादनप्रयासेन ? किञ्च, नित्यधर्मानुपलब्धिः प्रसज्यप्रतिपेक्षरूपा, पर्युदासरूपा वा शब्दानित्यत्वे हेतुः ? न तावत् आद्यः पक्षः अनुपलब्धिमात्रस्य तुच्छस्य साध्यासाधकत्वात् । अथ द्वितीयः तदा अनित्यधर्मोपलब्धिरेव हेतुरिति यद्यसौ शब्दे सिद्धा कथं नानित्यतासिद्धिः ? अथ चिन्तासंबन्धिना पुरुषेणासौ प्रयुज्यत इति न तत्र निश्चिता तर्हि कथं न संदिग्धासिद्धो हेतुर्वादिनं प्रति प्रतिवादिनस्तु असौ स्वरूपासिद्ध एव नित्यधर्मोपलब्धेस्तत्र तस्य सिद्धेः । यद्यपि ३० 'उभयानुपलब्धिनिबन्धना यदा द्वयोरपि चिन्ता तदैकदेशोपलब्धेरन्यतरेण हेतुत्वेन उपादाने कथं चिन्तासंबन्धेव द्वितीयः तस्याऽसिद्धतां वक्तुं पारयति' इत्याद्यभिधानम्, तदपि असंगतम्, यतो यदि द्वितीयः संशयापन्नत्वात् तत्रासिद्धतां नोद्भावयितुं समर्थः प्रथमोऽपि तर्हि कथं संशयितत्वादेव तस्य हेतुतामभिधानं शक्नो भवेत् । अथ संशयितोऽपि तत्र हेतुतामभिधेयत्वात् तर्हि असिद्धतामप्यभिधेयत्वात् भ्रान्तेरुभयत्राविशेषात् । यद्यपि 'साधनकाले नित्यधर्मानुपलब्धिः अनित्यपक्ष एव वर्तते न ३५ विपक्षे' इत्याद्यभिधानम् तदपि असंगतम्; विपक्षाद् एकान्ततोऽस्य व्यावृत्तौ पक्षधर्मत्वे च स्वसाध्यसाधकत्वमेव अन्योन्यव्यवच्छेदरूपाणामेकव्यवच्छेदेन अपरत्र वृत्तिनिश्चये गत्यन्तराभावात् न हि योऽनित्यपक्ष एव वर्तमानो निश्चितो वस्तुधर्मः स तत्र साधयतीति वक्तुं युक्तम् । अथ द्वितीयोऽपि वस्तुधर्मस्तत्र तथैव निश्चितः, न; परस्परविरुद्धधर्मयोस्तद्विनाभूतयोर्वा एकत्र धर्मिण्ययोगात् योगो त्स्तिन्यानित्यत्वयोः शब्दाख्ये धर्मिणि एकदा सद्भावाद् अनेकान्तरूपवस्तुसद्भावोऽभ्युपगतः स्यात् ४० न तदेवोः स्वसाध्याविनाभूतयोस्तत्रायोगात् । अथ द्वयोस्तुल्यवलयोरेकत्र प्रवृत्तौ परस्परव्यतिरेकसाध्यसाधकत्वम्, असदेतत्; स्वसाध्याविनाभूतयोर्धर्मिणि तयोर्द्वयोरपि तयोस्तथाभूतयो-

स्तत्राप्रवृत्तिः सा च त्रैरूप्याभ्युपगमे विरोधाद् अयुक्ता भावाऽभावयोः परस्परपरिहार-स्थितलक्षण-
तया एकत्रायोगात् । अथ द्वयोर्न्योन्यव्यवच्छेदरूपयोः एकत्रायोगाद् अनित्यधर्मानुपलब्धेर्नित्यध-
र्मानुपलब्धेर्व्यावाधा, न; अनुमानस्यानुमानन्तरेण वाधाऽयोगात् । तथाहि—तुल्यबलयोर्वा तयोर्वा-
ध्यबाधकभावः अतुल्यबलयोर्वा ? न तावत् आद्यः पक्षः द्वयोस्तुल्यत्वे एकस्य बाधकत्वम् अपरस्य
च बाध्यत्वमिति विशेषानुपपत्तेः । न च पक्षधर्मत्वाद्यभावादिरेकस्य विशेषः तस्यानभ्युपगमात् ५
अभ्युपगमे वा तत् एव एकस्य दुष्टत्वाच्च किञ्चिद् अनुमानवाधया । तत्र पूर्वः पक्षः । नापि द्वितीयः
यतः अतुल्यबलत्वं तयोः पक्षधर्मत्वादिभावाभावकृतम्, अनुमानवाधाजनितं वा ? न तावत् आद्यः
पक्षः तस्यानभ्युपगमात् अभ्युपगमे वाऽनुमानवाधावैयर्थ्यप्रसक्तेः । नापि द्वितीयः तस्याद्यापि विचा-
रास्वेदन्वात् न हि द्वयोर्लैरूप्यात् तुल्यत्वे एकस्य बाध्यत्वम् अपरस्य च बाधकत्वम् इति व्यवस्थापयितुं
शक्यम् । तत्र अनुमानवाधाकृतमपि अतुल्यबलत्वम् इतरेतराश्रयदोषापत्तेः परिस्फुटत्वात् । एतेन १०
पक्ष-सपक्षान्यतरत्वादेरपि प्रकरणसमस्य व्युदासः कृतो द्रष्टव्यः न्यायस्य समानत्वात् । यदपि 'अत्र
असाधारणत्वाऽसिद्धत्वादोषद्वयनिरासार्थमन्यतरशब्दाभिधेयत्वं पक्ष-सपक्षयोः साधारणं हेतुत्वेन
विवक्षितम् अन्यतरशब्दात् तथाविधार्थप्रतिपत्तेः तस्य तत्र योग्यत्वात्' इत्यभिधानम्, तदपि असंग-
तम् । यतः यत्रानियमेन फलसंबन्धो विवक्षितो भवति तत्रैव लोके 'अन्यतर'शब्दप्रयोगो दृष्टः यथा
'देवदत्त-यज्ञदत्तयोरन्यतरं भोजय' इत्यत्र अनियमेन देवदत्तः यज्ञदत्तो वा भोजनक्रियया संबध्यते १५
इति 'अन्यतर'शब्दप्रयोगः न चैवं शब्दः पक्ष-सपक्षयोरन्यतरः तस्य पक्षत्वेन 'अन्यतर'शब्दवाच्यत्वा-
ऽयोगात् । यदपि 'यदा पक्षधर्मत्वं प्रयोक्ता विवक्षति तदा 'अन्यतर'शब्दवाच्यः पक्षः' इत्याद्यभिधा-
नम्, तदपि असंगतम् ; एवंविधक्षायामस्य कल्पनासमारोपितत्वे अनर्थरूपतया लिङ्गत्वानुपपत्तेः न
हि कल्पनाविरचिनस्यार्थत्वम् त्रैरूप्यं वा उपपत्तिमत् अतिप्रसङ्गात् तत्त्वे वा अन्यस्य गमकतानिबन्ध-
नस्याभावात् सन्त्यग्वेतुत्वं स्यात् इति उक्तं प्राक् । कालात्ययापदिष्टस्य तु लक्षणमसंगतमेव न हि २०
प्रमाणप्रसिद्धत्रैरूप्यसद्भावे हेतोर्विषयवाधा संभविनी तयोर्विरोधात् साध्यसद्भाव एव हेतोर्धर्मिणि
सद्भावलैरूप्यम् तदभाव एव च तत्र तत्सद्भावो वाधा भावाभावयोश्च एकत्र एकस्य विरोधः । किञ्च,
अध्यक्षाऽऽगमयोः कृतो हेतुविषयबाधकत्वमिति वक्तव्यम्, स्वार्थसंभवे तयोर्भावात् इति चेत्
हेताद्यपि सति त्रैरूप्ये तत् समानमित्यसावपि तयोर्विषये बाधकः स्यात् दृश्यते हि चन्द्रार्कादित्यै-
र्यग्राहि अध्यक्षं देशान्तरप्राप्तिलिङ्गप्रभवतइत्यनुमानेन बाध्यमानम् । अथ तत्स्यैर्यग्राह्यक्षस्य तदा-२५
ऽऽभासत्वाद् बाध्यत्वं तर्हि एकशाखाप्रभवत्वानुमानस्यापि तदाभासत्वाद् बाध्यत्वमित्यभ्युपगन्त-
व्यम् । न चैवमस्त्विति वक्तव्यम् यतस्तस्य तदाभासत्वं किमध्यक्षबाध्यत्वात्, उत त्रैरूप्यवैकल्यात् ?
न तावत् आद्यः पक्षः इतरेतराश्रयदोषसद्भावात्—तदाभासत्वे अध्यक्षबाध्यत्वम् ततश्च तदाभास-
त्वमिति एकाऽसिद्धौ अन्यतराऽप्रसिद्धेः । नापि द्वितीयः त्रैरूप्यसद्भावस्य तत्र परेणाभ्युपगमात्
अनभ्युपगमे वा तत् एव तस्यागमकतोपपत्तेरध्यक्षवाधाभ्युपगमवैयर्थ्यात् । न बाधाधितविषयत्वं ३०
हेतुलक्षणमुपपन्नम् त्रैरूप्यवन्निश्चितस्यैव तस्य गमकाङ्गतोपपत्तेः । न च तस्य निश्चयः संभवति,
स्वसंबन्धिनोऽबाधितत्वनिश्चयस्य तत्कालभाविनः असम्यगनुमानेऽपि सद्भावात् उत्तरकालभाविनः
असिद्धत्वात्, सर्वसंबन्धिनस्तादात्मिकस्य उत्तरकालभाविनश्चासिद्धत्वात् । न हि अर्वागदशा 'सर्वत्र
सर्वदा सर्वेषामत्र बाधकस्याभावः' इति निश्चेतुं शक्यम्, तन्निश्चयनिबन्धनस्याभावात् नातुल्य-
स्तत्रिवन्धनः सर्वसंबन्धिनस्तस्यासिद्धत्वात्, आत्मसंबन्धिनः अनैकान्तिकत्वाच्च संवादस्तत्रिव- ३५
न्धनः प्राग् अनुमानप्रवृत्तेस्तस्यासिद्धेः अनुमानोत्तरकालं तत्सिद्ध्यभ्युपगमे इतरेतराश्रयदोषप्रसक्तेः ।
तथाहि—अनुमानात् प्रवृत्तौ संवादनिश्चयः ततश्चाबाधितत्वावगमे अनुमानप्रवृत्तिरिति परिस्फुट-
मितरेतराश्रयत्वम् । न चाविनाभावनिश्चयादपि अबाधितविषयत्वनिश्चयः, पञ्चलक्षणयोग्यविनाभा-
वपरिसमाप्तिवादिनामबाधितविषयत्वनिश्चये अविनाभावनिश्चयस्यैव असंभवात् । यदि च प्रत्यक्षा-
ऽऽगमबाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तस्यैव कालात्ययापदिष्टत्वम् तर्हि 'सूखींज्यं देवदत्तः', तत्पुत्र- ४०
त्वात्, उभयाभिमतत्वत्पुत्रवत्' इत्यस्यापि गमकता स्यात् । न हि सकलशास्त्रव्याख्यातृत्वलिङ्गनि-
तानुमानबाधितविषयत्वमन्तरेण अन्यद् अध्यक्षबाधितविषयत्वम् आगमबाधितविषयत्वं वा अगम-

कृतानिवन्धनमस्यास्ति । न चानुमानस्य तुल्यबलत्वाच्चानुमानं प्रति बाधकता संभविनी इति वक्तव्यम्, निश्चितप्रतिबन्धलिङ्गसमुत्पत्त्यानुमानस्यानिश्चितप्रतिबन्धलिङ्गसमुत्पत्त्येन अतुल्यबलत्वात् अत एव न साधर्म्यमात्राद् हेतुर्गमकः अपि तु आक्षिप्तव्यतिरेकात् साधर्म्यविशेषात् । नापि व्यतिरेकमात्रात् किन्तु अङ्गीकृतान्वयात् तद्विशेषात् । न च परस्पराननुविद्धोभयमात्रादपि अपि तु परस्परस्वरूपजहृत्तिसाधर्म्य-वैधर्म्यरूपवत्त्वात् । न च प्रकृतहेतौ प्रतिबन्धनिश्चायकप्रमाणनिबन्धनं वैरूप्यं निश्चितमिति, तदभावादेव अस्य हेत्वाभासत्वम् न पुनरसत्यप्रतिपक्षत्वाऽबाधितविषयत्वापररूपविरहात् । यदा च पक्षधर्मत्वाद्यनेकवास्तवरूपात्मकमेकं लिङ्गमभ्युपगमविषयस्तदा तत् तथाभूतमेव वस्तु प्रसाधयतीति कथं न विपर्ययसिद्धिः ? न च साध्यसाधनयोः परस्परतो धर्मिणश्च एकान्तमेवे पक्षधर्मत्वादिधर्मयोगो लिङ्गस्य उपपत्तिमान्, संवन्धासिद्धेः । न च समवायादेः संवन्धस्य निषेधे १० एकार्थसमवायादिः साध्य-साधनयोः धर्मिणश्च सम्बन्धः संभवी, एकान्तपक्षे तादात्म्य-तदुत्पत्तिलक्षणोऽप्यसौ अयुक्त एव इति 'पक्षधर्मत्वम्' इत्यादि हेतुलक्षणमसंगतमेव स्यात् । यदि च पक्षधर्मत्वादिकं हेतोर्लैरूप्यमभ्युपगम्यते कथं न परवादाश्रयणम् एकस्य हेतोरनेकधर्मात्मकस्य अभ्युपगमात् । न च यदेव पक्षधर्मस्य सपक्ष एव सत्त्वम् तदेव विपक्षात् सर्वतो व्यावृत्तत्वमिति वाच्यम्, अन्वयव्यतिरेकयोर्भावाभावरूपयोः सर्वथा तादात्म्यायोगात् तत्त्वे वा केवलान्वयी केवलव्यतिरेकी वा १५ सर्वो हेतुः स्यात् न त्रिरूपवान् व्यतिरेकस्य च अभावरूपत्वात् हेतोस्तद्रूपत्वे अभावरूपो हेतुः स्यात् । न चाभावस्य तुच्छरूपत्वात् स्वसाध्येन, धर्मिणा वा संवन्ध उपपत्तिमान् । न च विपक्षे सर्वत्रासत्त्वमेव हेतोः स्वीकृत्य रूपं व्यतिरेकः न तुच्छाभावमात्रमिति वक्तव्यम्, यतो यदि सपक्ष एव सत्त्वं विपक्षाद् व्यावृत्तत्वम् न ततो भिन्नमस्ति तदा तस्य तदेव साधधारणं नोपपत्तिमत् वस्तुभूतान्याभावमन्तरेण प्रतिनिर्यतस्य तस्य तत्राऽसंभवात् । अथ ततः तद् अन्यद् धर्मान्तरम् तर्हि एक- २० रूपस्य अनेकधर्मात्मकस्य हेतोस्तथाभूतस्य साध्याविनाभूतत्वेन निश्चितस्य अनेकान्तात्मकवस्तुप्रतिपादनात् कथं न परोपन्यस्तहेतूनां सर्वेषां विरुद्धता एकान्तविरुद्धेनानेकान्तेन व्याप्तत्वात् ?

किञ्च, हेतुः सामान्यरूपो वा उपादीयेत परैः, विशेषरूपो वा ? यदि सामान्यरूपस्तदा तद् व्यक्तिभ्यो भिन्नम्, अभिन्नं वा ? न तावद् भिन्नम् 'इवं सामान्यम् अयं विशेषः, अयं तद्वान्' इति वस्तुत्रयोपलम्भानुपलक्षणात् तथा च सामान्यस्य भेदेन अभ्युपगन्तुमशक्यत्वात् । न च समवाय- २५ वशात् परस्परं तेषां भेदेन अनुपलक्षणम् यतः समवायस्य 'इह बुद्धिहेतुत्वमुपगीयते, न च भेदग्रहणमन्तरेण 'इह इदमवस्थितम्' इति बुद्ध्युत्पत्तिसंभवः । किञ्च, "नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिः" [] इति काणादानां सिद्धान्तः न च सामान्यनिश्चयः संस्थानभेदावसायमन्तरेण उपपद्यते यतः दूरात् पदार्थस्वरूपमुपलभमानो नागृहीतसंस्थानभेदः अश्वत्वादिसामान्यमुपलब्धुं शक्नोति, न च संस्थानभेदावगमस्तदाधारोपलभमन्तरेण संभवतीति कथं नेतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गः । ३० तथाहि—पदार्थग्रहणे सति संस्थानभेदावगमः तत्र च सामान्य-विशेषावबोधः तस्मिन् सति पदार्थ-स्वरूपावगतिः इति व्यक्तिनेतराश्रयत्वम् चक्रकप्रसङ्गो वा । किञ्च, अश्वत्वादेः सामान्यभेदस्य स्वाश्रयसर्वगतत्वे कर्कादिव्यक्तिशून्ये देशे प्रथमतः सुपजायमानाया व्यक्तेः अश्वत्वादिसामान्येन योगो न भवेत् व्यक्तिशून्ये देशे सामान्यस्य अनवस्थानात् व्यक्त्यन्तरादनागमनाच्च ततः सर्वसर्वगतं तद् अभ्युपगन्तव्यम् एवं च कर्कादिभिरिव शाबलेयादिभिरपि तद् अभिव्यज्येत । न च कर्काद्यानामेव ३५ तदभिव्यक्तौ सामर्थ्यम् न शाबलेयादीनामिति वाच्यम्, यतः यथा प्रत्यासत्त्या ता एव तद् आत्मनि अवस्थापयन्ति तथैव ता एव 'अश्वः अश्वः' इति एकाकारपरामर्शप्रत्ययमुपजनयिष्यन्तीति किमपरतद्भिन्नसामान्यप्रकल्पनया ? न च स्वाश्रयेन्द्रियसंयोगात् प्राक् स्वज्ञानजनने असमर्थं सामान्यं तदा परैरनाधेयातिशयम् तमपेक्ष्य स्वावभासि ज्ञानं जनयति, प्राकनाऽसमर्थस्वभावाऽपरित्यागे स्वभावान्तरानुत्पादे च तदयोगात् तथाभ्युपगमे च क्षणिकताप्रसङ्गे । न च स्वभावान्तरस्योपजायमानस्य ४० ततो भेदः संवन्धासिद्धितः तत्सद्भावेऽपि प्राग्वत् तस्य स्वावभासिज्ञानजननायोगान्न प्रतिभासः स्यात् । तथा च सामान्यस्य व्यक्तिभ्यो भेदेन अप्रतिभासमानस्य असिद्धत्वात् कथं हेतुत्वम् ? किञ्च, प्रतिव्यक्ति सामान्यस्य सर्वात्मना परिसमाप्तत्वाभ्युपगमात् एकस्यां व्यक्तौ विनिवेशितस्वरूपस्य तदेव

व्यक्त्यन्तरे वृत्त्यनुपपत्तेस्तदनुपपत्त्यस्य तत्रासंभवात् असाधारणता च हेतोः स्यात् । यदि च असाधारणरूपा व्यक्त्यः स्वरूपतः तदा परसामान्ययोगादपि न साधारणतां प्रतिपद्यन्त इति व्यर्था सामान्यप्रकल्पना स्वतः असाधारणस्य अन्ययोगादपि साधारणरूपत्वानुपपत्तेः स्वतस्तद्रूपत्वेऽपि निष्फला सामान्यप्रकल्पना इति व्यक्त्यतिरिक्तस्य सामान्यस्य अभावात् असिद्धस्तद्वक्ष्यते हेतुः इति कथं ततः साध्यसिद्धिः ? अथ व्यक्त्यतिरिक्तं सामान्यं हेतुः तदपि असंगतमेव व्यक्त्यतिरिक्तस्य व्यक्तिस्वरूपवद् व्यक्त्यन्तरानुगमात् सामान्यरूपतानुपपत्तेः व्यक्त्यन्तरसाधारणस्यैव वस्तुनः 'सामान्यम्' इत्यभिधानात् तत्साधारणत्वे वा न तस्य व्यक्तिस्वरूपाऽव्यतिरिच्यमानमूर्तिता सामान्यरूपतया 'मेदाव्यतिरिच्यमानस्वरूपस्य विरोधात् । तत्र व्यक्त्यतिरिक्तमपि सामान्यं हेतुः व्यक्तिस्वरूपवत् असाधारणत्वेन गमकत्वायोगात् अत एव न व्यक्तिरूपमपि हेतुः । न चोभयं परस्पराननुविद्धं हेतुः उभयदोषप्रसङ्गात् । न अनुभयम् अन्योन्यव्यवच्छेदरूपाणामेकाभावे द्वितीयविधानात् अनुभयस्य १० असत्त्वेन हेतुत्वायोगात् बुद्धिप्रकल्पितं च सामान्यम् अवस्तरूपत्वात् साध्येन अप्रतिवद्धत्वात् असिद्धत्वाच्च न हेतुः । तस्मात् पदार्थान्तरानुवृत्तव्यावृत्तरूपमात्मानं विभद् एकमेव पदार्थस्वरूपं प्रतिपत्तुर्मेदाभेदप्रत्ययप्रसूतिनिवन्धनं हेतुत्वेन उपादीयमानं तथाभूतसाध्यसिद्धिनिवन्धनमभ्युपगन्तव्यम् । न च यदेव रूपं रूपान्तराद् व्यावर्तते तदेव कथमनुवृत्तिमासादयति, यच्च अनुवर्तते तत् कथं व्यावृत्तिरूपतामात्मसात्करोति इति वक्तव्यम् मेदाभेदरूपतया अध्यक्षतः प्रतीयमाने वस्तु १५ स्वरूपे विरोधासिद्धेरिति असकृद् आबोधितत्वात् ।

किञ्च, एकान्तवाद्युपपत्त्यहेतोः किं सामान्यं साध्यम्, आहोस्विद् विशेषः, उत उभयं परस्परविविक्तम्, उतस्विद् अनुभयसिति विकल्पाः । तत्र न तावत् सामान्यम् केवलस्य तस्य असंभवात् अर्थक्रियाकारित्वविकलत्वाच्च । नापि विशेषः तस्य अनुयायित्वेन साधयितुमशक्यत्वात् । नापि उभयम् उभयदोषानतिवृत्तेः । नापि अनुभयम् तस्य असतो हेत्वव्यापकत्वेन साध्यत्वायोगात् । २० एतदेव आह गाथापञ्चार्धेन अन्योन्यप्रतिक्रिष्टौ प्रतिक्षितौ द्वावपि एतौ सामान्य-विशेषैकान्तौ असद्भावाविति । इतरविनिर्मुक्तस्य एकस्य शशशृङ्गादेरिव साधयितुमशक्यत्वात् ॥ ५६ ॥

[परस्परभिन्नं सामान्य-विशेषयोः स्वरूपमनूय तस्य निराकरणम्]

सामान्य-विशेषयोः स्वरूपं परस्परविविक्तमनूय निराकुर्वन् आह—

द्वन्द्वद्वयवत्त्वं सामण्यं पञ्चवत्स य विसेसो ।

१५

ए ए समोवणीभा विभज्जवायं विसंसेति ॥ ५७ ॥

ब्रह्मास्तिकस्य वक्तव्यं वाच्यम् विशेषनिरपेक्षं सामान्यमात्रम्, पर्यायास्तिकस्य पुनः अनुस्यूताकारविविक्तो विशेष एव वाच्यः एतौ च सामान्यविशेषौ अन्योन्यनिरपेक्षौ एकैकरूपतया परस्परप्राधान्येन वा एकत्र उपनीतौ प्रदर्शितौ विभज्यवादम् अनेकान्तवादं सत्यवादस्वरूपम् अतिशयाति असत्स्वरूपतया ततः तौ अतिशयं लभेते इति यावत्—विशेषे साध्ये अनुगमाभा- ३० वतः, सामान्ये साध्ये सिद्धसाधनतया साधनवैफल्यतः, प्रधानोभयरूपे साध्ये उभयदोषापत्तितः, अनुभयरूपे साध्ये उभयभावात् साध्यत्वायोगात् । तस्माद् विवादास्पदीभूतसामान्यविशेषोभयात्मकसाध्यधर्माधारसाध्यधर्मिणि अन्योन्यानुविद्धसाध्यधर्म्यवैधर्म्यस्वभावद्वयात्मकैकहेतुप्रदर्शनतो नैकान्तवादप्रक्षोक्तदोषावकाशः संभवी, अत एव गाथापञ्चार्धेन—एतौ सामान्य-विशेषौ समुपनीतौ परस्परसव्यपेक्षतया 'स्यात्'पदप्रयोगतो धर्मिणि अवस्थापितौ विभज्यवादम् एकान्तवादम् ३५ विशेषयतः निराकृतः एवमेव तयोरात्मलभात् अन्यथा अनुमानविषयस्य उक्तन्यायतः असत्त्वात् इत्यपि दर्शयति ॥ ५७ ॥

[अनेकान्तरूपतया वस्तु साध्यतो वादिनोऽजेयत्वाभिधानम्]

यत्र अनुमानविषयतया अभ्युपगम्यमाने साध्ये दूषणवादिनः अवकाश एव न भवति तदेव साध्यं हेतुविषयतया अभ्युपगन्तव्यमिति दर्शयन्नाह—

४०

हेतुविसओवणीयं जह वयणिजं परो नियतेह ।

जह तं तथा पुरिल्लो दाहंतो केण जिंवंतो ॥ ५८ ॥

हेतुविषयतया उपनीतम् उपदर्शितं साध्यधर्मिलक्षणं वस्तु पूर्वपक्षवादिना 'अनित्यः शब्दः' इत्येवं यथा वचनीयं परो दूषणवादी निवर्तयति सिद्धसाध्यताऽननुगमदोषाद्युपन्यासेन एकान्तवचनीयस्य तदितरधर्माननुपपत्तयः अनेकदोषदुष्टतया निवर्तयितुं शक्यत्वात् । यद्वि-
५ तत् तथा द्वितीयधर्माकान्तं 'स्यात्' शब्दयोजनेन पुरिल्लः पूर्वपक्षवादी अदर्शयिष्यत ततोऽसौ नैव केनचिद् अजेय्यत । जितश्चासौ तथाभूतस्य साध्यधर्मिणोऽप्रदर्शनात् प्रदर्शितस्य च एकान्तरूपस्य असत्त्वात् तत्प्रदर्शकोऽस्त्यस्यवादितया निग्रहार्ह इति ॥ ५८ ॥

[एकान्तानिश्चितरूपाभ्यां वस्तु वदतो लौकिकपरीक्षकाग्राह्यवचनत्वकथनम्]

१० एतदेव दर्शयन्नाह-

एयन्ताऽसम्भूयं सम्भूयमणिच्छियं च वयमाणो ।

लोहय-परिच्छियाणं वयणिज्जपहे पडइ वादी ॥ ५९ ॥

आस्तां तावत् एकान्तेन असद्भूतम् असत्यम्, सद्भूतमपि अनिश्चितं वदन् वादी लौकिकानाम् परीक्षकाणां च वचनीयमार्गं पतति । ततः अनेकान्तात्मकाद् हेतोः तथा-
१५ भूतमेव साध्यधर्मिणं साध्यन् वादी सद्वादी स्यादिति तथैव साध्याऽविनाभूतो हेतुधर्मिणि तेन प्रदर्शनीयः । तत्प्रदर्शने च 'हेतोः सपक्ष-विपक्षयोः सदसत्त्वमवश्यं प्रदर्शनीयम्' इति यदुच्यते तदैः तद् अपास्तं भवति तावन्मात्रादेव साध्यप्रतिपत्तेः । न च ततस्तत्प्रतिपत्तावपि विद्यमानत्वाद् रूपान्तरमपि तत्रावश्यं प्रदर्शनीयम्, ज्ञातत्वादेरपि तत्र प्रदर्शनप्रसक्तेः । अथ सामर्थ्यात् तत् प्रतीयत इति न वचनेन प्रदर्श्यते तर्हि अन्वय-व्यतिरेकावपि तत एव नावश्यं प्रदर्शनीयौ । अत एव
२० ङष्टान्तोऽपि नावश्यं वाच्यः साधस्य-वैधर्म्यप्रदर्शनपरत्वात् तस्य । उपनय-निगमनवचनयोस्तु दूरापास्तता तदन्तरेणापि साध्याविनाभूतहेतुप्रदर्शनमात्रात् साध्यप्रतिपत्त्युत्पत्तेः अन्यथा तदयो-
गात् । त्रिलक्षणहेतुप्रदर्शनवादिनस्तु निरंशवस्त्वभ्युपगमविरोधः निरंशे त्रैलक्षण्यविरोधात् परिकल्पितस्वरूपत्रैलूप्याभ्युपगमोऽप्यसंगतः परिकल्पितस्य परमार्थसत्त्वे तद्दोषानतिक्रमात् अपरमार्थ-
सत्त्वे तल्लक्षणत्वयोगात् असतः सल्लक्षणत्वविरोधात् । न च कल्पनाव्यवस्थापितलक्षणमेदाह्लक्ष्य-
२५ भेद उपपत्तिमात्र इति लिङ्गस्य निरंशत्वभावस्य किञ्चिद् रूपं वाच्यम् । न च सामर्थ्यादिव्यतिरेकेण तस्य स्वरूपं प्रदर्शयितुं शक्यत इति तस्य निस्त्वभावताप्रसक्तिः । न चैकलक्षणहेतुवादिनोऽपि अनेकान्तात्मकवस्त्वभ्युपगमाद् दर्शनव्याघात इति वाच्यम् "प्रयोगनियम एव एकलक्षणो हेतुः" [] इति अभिधानात् । न च स्वभावनियमे तथाभूतस्य शशशृङ्गादेरिव निस्त्वभावत्वात् । 'गम-
काङ्गनिरूपणया एकलक्षणो हेतुः' इति व्यवस्थापितत्वात् । न च एकान्तवादिनां प्रतिबन्धग्रहणमपि
३० युक्तिसंगतम् अविकलितरूपे आत्मनि ज्ञानपीवोपर्याऽभावात् प्रतिक्षणञ्जसिन्धुपि उभयग्रहणानुवृ-
त्तकचैतन्याभावात् 'कारणस्वरूपग्राहिणा ज्ञानेन कार्यस्य तत्स्वरूपग्राहिणा च कारणस्य ग्रहणासंभ-
वात् एकेन च द्वयोर्ग्रहणे कार्यकारणभावादेः प्रतिबन्धस्य ग्रहणयोगात् कारणादिस्वरूपाव्यतिरे-
केऽपि कारणत्वादेर्न तत्स्वरूपग्राहिणा कार्यकारणभावादेर्ग्रहः एकसंबन्धस्वरूपग्रहणेऽपि तद्ग्रहण-
प्रसक्तेः । न च तद्ग्रहेऽपि निश्चयानुत्पत्तेर्न दोषः सविकल्पकत्वेन प्रथमाक्षसन्निपातजस्य अक्षस्य
३५ व्यवस्थापनात् । न च कार्यानुभवानन्तरभाविना स्मरणेन कार्यकारणभावोऽनुसंधीयत इति चकव्यम् अनुभूत एव स्मरणग्राह्यत्वात् न च प्रतिबन्धः केनचिदनुभूतः तस्य उभयनिष्ठत्वात् उभयस्य च पूर्वोपरकालभाविनः एकेन अग्रहणात् । न च कार्यानुभवानन्तरभाविनः स्मरणस्य

— १ जिपंतो शु० मू० सु० मू० । २-त्येव य-वा० वा० । ३-परिच्छया-शु० मू० सु० मू० ।
४-व० । ५-त्येतो-वा० वा० मां० मां० ।

कार्यानुभवो जनकः तदनन्तरं स्मरणस्य अभावात् । न च क्षणिकैकान्तवादे कार्यकारणभाव उपपत्तिमान् इत्युक्तम् । न च संतानादिकल्पनाप्यत्रोपयोगिनी । न च स्मरणकाले अतीततद्विषय-स्मरणमात्रं प्रतीयते अपि तु तदनुभविताऽपि 'अहमेवसिद्धमनुभूतवान्' इति अनुभवित्राधारानुभूत-विषयस्मृत्यध्यवसायात् एकाधारे अनुभव-स्मरणे अभ्युपगन्तव्ये तदभावे तथाऽध्यवसायानुपपत्तेः । न चानुभव-स्मरणयोः अनुगतचैतन्याभावे तद्धर्मतया प्रतिपत्तिर्युक्ता, न हि यत्प्रतिपत्तिकाले यद् नास्ति तत् तद्धर्मतया प्रतिपत्तुं युक्तम्, बोधाभावे ग्राह्य-ग्राहक-संविच्चित्रितयप्रतिपत्तिवत्, अस्ति च तद्धर्मतया अनुभव-स्मरणयोस्तदा प्रतिपत्तिरिति कथं क्षणिकैकान्तवादः तत्र वा प्रतिबन्धनिश्चय इति ? न चैकान्तवादिनः सामान्यादिकं साध्यं संभवतीति प्रतिपादितम् । तस्मात् अनेकान्तात्मकं वस्तु अभ्युपगन्तव्यम् अध्यक्षादेः प्रमाणस्य तत्प्रतिपादकत्वेन प्रवृत्तेः ॥ ५९ ॥

[निर्दोषभावप्ररूपणाया मार्गप्रकाशनम्]

१०

• स एव च सन्मार्गः इति उपसंहरवाद्—

द्रव्यं चित्तं कालं भावं पञ्चाय-देस-संयोगे ।

भेदं च पट्टञ्च समा भावार्णं पणवणपञ्जा ॥ ६० ॥

द्रव्य-क्षेत्र-काल-भाव-पर्याय-देश-संयोगान् भेदं चेत्यष्टौ भावान् आश्रित्य वस्तुनो भेदे सति समा सर्ववस्तुविषयायाः प्रज्ञापनायाः स्याद्धाररूपायाः पर्यायं पन्था मार्गं १५ इति यावत् ।

तत्र द्रव्यं पृथिव्यादि, क्षेत्रं स्वारम्भकाद्यवस्वरूपम् तदाश्रयं वा आकाशम्, कालं युगपदयुग-पश्चिरक्षिप्रप्रत्ययलिङ्गलक्षणम् वर्तनात्मकं वा नव-पुराणादिलक्षणम्, भावं मूलाङ्कुरादिलक्षणम्, पर्यायं रूपादिस्वभावम्, देशं मूलाङ्कुरपत्रकाण्डादिकमभाविविभागम्, संयोगं भूम्यादिप्रत्येक-समुदायं द्रव्य-पर्यायलक्षणम्, भेदं प्रतिक्षणविवर्तात्मकं वा जीवाजीवादिभावानां प्रतीत्य २० समानतया तदतदात्मकत्वेन प्रज्ञापना निरूपणा या सा सत्पथ इति न हि तदतदात्मकैकद्रव्यत्वादि-भेदाभावे खरविषाणादेर्जीवादिद्रव्यस्य विशेषः यतो न द्रव्य-क्षेत्र-काल-भाव-पर्याय-देश-संयोग-भेदरहितं वस्तु केनचित् प्रत्यक्षाद्यन्यतमप्रमाणेन अवगन्तुं शक्यम् । न च प्रमाणानुचरस्य सङ्ख्य-वह्नारगोचरता संभविनीति तदतदात्मकं तद् अभ्युपगन्तव्यम् । न हि एकान्ततः अतदात्मकं द्रव्यादिभेदमिन्नम् व्यतिरिक्तरूपं च प्रमाणतस्तद् निरूपयितुं शक्यम् द्रव्यादिव्यतिरिक्तस्य शश-२५ शृङ्गवत् कुतश्चित् प्रमाणाद् अप्रतीतिः न हि ततो द्रव्यादीनां भेदेऽपि समवायसंबन्धवशात् तत्संब-द्धताप्रसङ्गः संबन्धिभेदेन तद्भेदाभेदकल्पनादयानतिवृत्तेः । प्रथमविकल्पे समवायानेकत्वप्रसक्तिः संबन्धिभेदतो भेदात् संयोगवद् अनित्यत्वप्रसक्तिश्च । द्वितीयकल्पनायामपि संबन्धिसंकरप्रसक्तिः । न चैवं छत्र-दण्ड-कुण्डलादिसंबन्धविशेषविशिष्टदेवदत्तादेरिव समवायिनो जाति-गुणत्वादेर्भेदेन उपलब्धेर्न (विधेर्) हि य एव दण्ड-देवदत्तयोः संबन्धः स एव छत्रादिभिरपि तत्संबन्धाविशेषे तद्वि-३० शेषविशेष्यवैकल्यप्रसक्तेः न हि विशेषणं विशेष्यं धर्मान्तराद् व्यवच्छिद्य आत्मन्यव्यवस्थापयद् विशेषणरूपतां प्रतिपद्यते एवं समवायसंबन्धस्याविशेषे द्रव्यत्वादीनामपि विशेषणानामविशेषाच्च जीवाजीवादिद्रव्यव्यवच्छेदकता स्यात् इति समवायिसंकरप्रसक्तिः कथं नासज्येत ? न च समवाय-तद्ग्राहकप्रमाणाभावात् संभवति तदभावे न वस्तुनो वस्तुत्वयोगो भवेदिति तद् अनेकान्तात्मकैकः रूपमभ्युपगन्तव्यम् । न चैकानेकात्मकत्वं वस्तुनो विरुद्धम् प्रमाणप्रतिपत्ते वस्तुनि विरोधायोगात् । ३५ तथाहि—एकानेकात्मकम् आत्मादि वस्तु, प्रमेयत्वात्, चित्रपटरूपवत् ग्राह्यग्राहकाकारसंवि-रूपैकविज्ञानवद् वा । न च वैशेषिकं प्रति चित्रपटरूपस्य एकानेकत्वमसिद्धम् प्राक् प्रसाधितत्वात् । नापि ग्राह्यग्राहकसंविच्चित्रलक्षणरूपत्रयात्मकमेकं विज्ञानं बौद्धं प्रत्यसिद्धम् तथाभूतविज्ञानस्य प्रत्यात्म-संबन्धनीयस्य प्रतिक्षेपे सर्वप्रमाण-प्रमेयप्रतिक्षेपप्रसक्तेः । स्वार्थाकारयोर्विज्ञानमभिन्नस्वरूपम्, विज्ञा-

नस्य च वेद्य-वेदकाकारौ भिन्नात्मनौ कथञ्चिद् अनुभवगोचरापन्नौ, एतच्च प्रतिक्षणं स्वभावमेद-
मनुभवदपि न सर्वथा भेदवत् संवेद्यते इति संविदात्मनः स्वयमेकस्य क्रमवर्त्यनेकात्मकत्वं न विरोध-
मनुभवतीति कथमध्यक्षादिविरुद्धं निरन्वयविनाशित्वमभ्युपगन्तुं युक्तम्? न हि कदाचित् कश्चित्
पृथग्विष्टादेव अमित्रस्य निश्चयात् । तथाभूतस्यापि अनुभवस्य भ्रान्तिकल्पनायां न किञ्चिद् अध्यक्ष-
मभ्रान्तलक्षणभाग्य भवेत् न हि ज्ञानं वेद्य-वेदकाकारशून्यं स्थूलाकारविविक्तम् परमाणुरूपं वा
घटादिकमेकं निरीक्षामहे यतः बाह्याध्यात्मिकं भेदाभेदरूपतया अनुभूयमानं भ्रान्तविज्ञानविषयतया
व्यवस्थान्येत । अतः “यथादर्शनमेव इयं मानमेयव्यवस्थितिः न पुनर्यथातत्त्वम्” []
इत्येतद् अनिश्चितार्थमभिधानम् । न हि कश्चित् प्रमाणेन एकान्तरूपं वस्तुतत्त्वमयं प्रतिपन्न-
१० वाच्यं यत् एवं वदन् शोमेत । यदा च अध्यक्षविरुद्धः निरन्वयविनाशित्वः ततो नानुमानमपि अत्र
प्रवर्तितमुत्सहते अध्यक्षवाधितविषयत्वात् तस्य । तेन “निरन्वयविनश्वरं वस्तु प्रतिक्षणमनेक-
माणोऽपि नावधारयति” [] इत्येतदपि असदभिधानम्, प्रतिक्षणविशारुतायाः
कृतञ्चिदपि अनीक्षणात् ।

[एकान्तक्षणीकाक्षणीकत्वे निरस्य तदुभयात्मकत्वसाधनम्]

- १५ अत एव क्षणिकत्वैकान्ते सत्त्वादिहेतुरुपादीयमानः सर्व एव विरुद्धः अनेकान्त एव तस्य
संभवात् । तथाहि—अर्थक्रियालक्षणं सत्त्वम् न चासौ तदेकान्ते क्रम-यौगपद्याभ्यां संभवति, यतः
‘यस्मिन् सत्येव यद् भवति तत् तस्य कारणम् इतरच्च कार्यम्’ इति कार्यकारणलक्षणम् क्षणिके च
कारणे सति यदि कार्योत्पत्तिर्भवेत् तदा कार्य-कारणयोः सहोत्पत्तेः किं कस्य कारणम् किं वा कार्यं
व्यवस्थान्येत त्रैलोक्यस्य च एकक्षणवर्तिता प्रसज्येत । ‘यदनन्तरं यद् भवति तत् तस्य कार्यम्’
२० इतरत् कारणम्’ इति व्यवस्थायां कारणाभिमतं वस्तुनि असत्येव भवत्सद्वन्तरभावित्वस्य दुर्घट-
त्वात् चिरतरविनष्टादपि च तस्य भावो भवेत् तदभावाविशेषात् । न च अनन्तरस्यापि कार्योत्पत्ति-
कालमप्राप्य विनाशमनुभवतश्चिरातीतस्येव कारणता यतः अर्थक्रिया क्षणक्षयेण विरुध्येत प्राक्काल-
भावित्वेन कारणत्वे सर्वं प्रति सर्वस्य कारणता प्रसज्येत सर्ववस्तुक्षणानां विवक्षितकार्यं प्रति
प्राग्भाविताविशेषात् तथा च खपरसंतानव्यवस्थाऽपि अनुपपन्नैव स्यात् । न च सादृश्यात् तद्व्य-
२५ वस्था सर्वथा सादृश्ये कार्यस्य कारणरूपताप्रसक्तेरेकक्षणमात्रं संतानः प्रसज्येत, कथं चित्सादृश्ये-
ऽनेकान्तवाद्प्रसक्तिः न च सादृश्यं भवदभिप्रायेण अस्ति सर्वत्र वैलक्षण्याविशेषात् अन्यथा
स्फुटतान्तप्रकोपात् । न च क्षणिकैकान्तवादिनः अन्वय-व्यतिरेकप्रतिपत्तिः संभवतीति साध्य-
साधनयोस्त्रिकालविषययोः साकल्येन व्यतिरेसिद्धेः यत् सत् तत् सर्वं क्षणिकम् संश्र शब्द इत्याद्यनु-
मानप्रवृत्तिः कैथं भवेत्? अकारणस्य च प्रमाणविषयत्वानभ्युपगमे साध्य-साधनयोस्त्रिकालविषय-
३० व्याप्तिग्रहणस्य दूरोत्सारितत्वात् “नानुक्रुतान्वयव्यतिरेकं कारणम् नाकारणं विषयः” []
इति ध्वननमुमानोच्छेदकं च प्रसक्तम् ग्राह्यग्राहकाकारज्ञानैकत्ववद् ग्राह्याकारस्यापि युगपदने-
कार्यवभासिनश्चैकैकरूपता एकान्तवादं प्रतिक्षिपत्येव भ्रान्त्यात्मनश्च दर्शनस्य अन्तरं वहिश्च
अभ्रान्तात्मकत्वं कथंविद् अभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा कथं स्वसंवेदनाध्यक्षता तस्य भवेत् तदभावे च
कथं तत्समाधिसिद्धिर्युक्ता? कथं च भ्रान्तज्ञानं भ्रान्तिरूपतया आत्मानमसंविदद् ज्ञानरूपतया वा
३५ अवगच्छद् वहिस्तथा नावगच्छेत् यतो भ्रान्तैकान्तरूपता तिसिराद्युपप्लुतदृशा भवेत्? कथं च
भ्रान्तविकल्पज्ञानयोः स्वसंवेदनमभ्रान्तमविकल्पं वा अभ्युपगच्छन् अनेकान्तं नाभ्युपगच्छेत्? ग्राह्य-
ग्राहकसंविद्याकारविवेकं संविदः स्वसंवेदनेनासंवेद्यत्वं संविद्रूपतां च अनुभवन् कथं क्रमभाविनो-
र्विकल्पेतात्मनोरनुगतसंवेदनात्मानमनुभवप्रसिद्धं प्रतिक्षिपेत्? ततः क्रम-सहभाविनः परस्पर-

१ तथैव नि-वृ० वा० वा० । तथेति नि-आ० वि० । तथेति नि-हा० ।

२ “अयं सोगतः ‘यथादर्शनमेव मानमेयव्यवस्थितिः कियते न पुनर्यथातत्त्वं सा कियते’ इत्येवं नूयात्”—सिद्धिर्वि०
टि० वि० पृ० १२२ पं० २३ ।

३-इये नैका-वृ० वि० । ४ कथं न भू-वा० वा० भा० मां० । ५-या चाव-वा० वा० भा० मां० ।

६ भ्रान्तावि-मां० मां० । ७-वेकसं-वा० वा० मां० मां० वि० ।

विलक्षणान् स्वभावान् यथावस्थितरूपतया व्याप्नुवत् सकललोकप्रतीतं स्वसंवेदनम् अनेकान्त-
तत्त्वव्यवस्थापकमेकान्तवादप्रतिक्षेपि प्रतिष्ठितमिति 'निरंशक्षणीकखलक्षणमन्तर्वहिश्रानिश्चिनमपि
संविन्तिर्विपयीकरोति' इति कल्पना अयुक्तिसंगतैव अप्रमाणप्रसिद्धकल्पनायाः सर्वत्र निरङ्कुशत्वात्
सकलसर्वप्रताकल्पनप्रसक्तेः न हि एकस्य संवित्तिः अपरस्य असंवित्तिः सर्वत्र संवन्धाभावा-
विशेषात् न हि चास्तवसंवन्धाभावे परिकल्पितस्य तस्य नियामकत्वं युक्तम् अतिप्रसङ्गात् । न च ५
वास्तवः संवन्धः परस्य सिद्धः इति तादात्म्य-तदुत्पत्त्योरभावात् साध्य-साधनयोः प्रतिवन्ध-
नियमाभावे अनुमानप्रवृत्तिर्दूरोत्सारितैव ।

अथ क्षणिकाश्रितवर्तमानमपि अर्थक्रियालक्षणं सत्त्वमक्षणीक अवस्थास्यतीति न ततोऽनेकान्ता-
त्मकवस्तुसिद्धिः, न; अक्षणीकेऽपि क्रमयौगपद्याभ्यां तस्य विरोधात् । तथाहि—न तावद् अक्षणि-
कस्य क्रमवत् कार्यकरणम् प्राक् तत्करणसमर्थस्य अभिमतक्षणवत् तदकरणविरोधात् । प्राक् तदसा- १०
मर्थ्यं पश्चादपि न तत्सामर्थ्यम् अपरिणामिनोऽनाधेयाऽप्रहेयातिशयत्वात् स्वभावोत्पत्तिविनाशाभ्यु-
पगमेऽपि नित्यैकान्तवादविरोधात् । ततो व्यतिरिक्तस्य अतिशयस्य कारणे अनतिशयस्य तस्य प्राग्वि-
पश्चादपि तत्करणसंभवात् । सहकारिकारणापेक्षाऽपि तस्य अयुक्तैव यतोऽसहायस्य प्रागकरणस्व-
भावस्य पुनः ससहायस्य कार्यकरणं भवेत् न हि सहकारिकृतमतिशयमनङ्गीकुर्वतस्तदपेक्षा उपपत्ति-
मती । तत्र क्रमेण अपरिणामी भावः कार्यं निर्वर्तयति । नापि यौगपद्येन, कालान्तरे तस्याकिञ्चित्क- १५
रत्वेनावस्तुत्वापपत्तेः क्षणमात्रावस्थायित्वप्रसक्तेः । न च क्रम-यौगपद्यव्यतिरिक्तं प्रकारान्तरं संभव-
तीति अर्थक्रिया व्यापिका निवर्तमाना व्याप्यां सत्तां नित्यादपि आदाय निवर्तते इति यत् सत् तत्
सर्वमनेकान्तात्मकं सिद्धम् अन्यथा प्रत्यक्षादिविरोधप्रसक्तेः न हि भेदमन्तरेण कदाचित् कस्यचिद्
अभेदोपलब्धिः हर्ष-विषादाद्यनेकाकारविवर्तात्मकस्य अन्तश्चैतन्यस्य स्वसंवेदनाध्यक्षतः वर्ण-संस्थान-
सदाद्यनेकाकारस्य स्थूलस्य पृष्ठापरस्वभावपरित्यागोपादानात्मकस्य घटादेर्वहिरैकस्य इन्द्रियजाध्य- २०
क्षतः संवेदनात् सुखादि-रूपादिभेदविकलतया चैतन्य-घटादेः कदाचिदपि उपलम्भानोचरत्वात्
महासामान्यस्य अयान्तरसामान्यस्य वा सर्वगताऽसर्वगतधर्मात्मकस्य व्यक्तिव्यतिरिक्तस्वभावतया
कदाचित् क्वचिद् अनुपलब्धेः द्रव्य-गुण-कर्मणां कथं तद्विशिष्टतया प्रतिपत्तिर्भवेत् ? समवायस्य च
अनवस्थादोषतः संवन्धान्तराभावाद् द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेषाणामन्योन्यं तादात्म्यानिष्ठौ
तेषु अवृत्तेः सर्वपदार्थस्वरूपाऽप्रसिद्धिः स्यात् । स्वत एव समवायस्य द्रव्यादिषु वृत्तौ समवायमन्तरे- २५
णापि द्रव्यादयोऽपि स्वाधारेषु वृत्तिं स्वत एव आत्मसात्करिष्यन्तीति समवायकल्पनावैयर्थ्यप्र-
सक्तिः । अवयविनोऽपि स्वारम्भकावयवेषु तादात्म्यानभ्युपगमे सामान्यस्यैव तद्वस्तु वृत्तिविकल्पानः
वस्थाविदोपप्रसङ्गाच्च वृत्तिर्भवेत् वृत्तौ वा साकल्येन प्रत्याधारं ग्रहणासंभवात् व्यक्तिवद् भेदप्र-
सक्तिः खण्डशः प्रतिपत्तेः अगृहीतस्वभावाद् गृहीतस्वभावस्य भेदात् तथा च सामान्यादिरूपताहा-
निप्रसक्तिः ।

३०

किञ्च, सर्वस्वाधारव्यापिनः सामान्यस्य द्रव्यस्य वा तद्वर्तां सामस्येन ग्रहणासंभवात् कथं तद्-
ग्रहे तद्वहणं भवेत् आधारप्रतिपत्तौ तदाधेयस्य तत्त्वेनाप्रतिपत्तेः सामान्याद्यंशेषु गृहीतेष्वपि सामा-
न्यादेर्वृत्तिविकल्पादिदोषस्तेष्वपि पूर्ववत् समानः तदंशग्रहणेऽपि च सामान्यस्य व्यापिनः कदाचिद्
अपि अप्रतिपत्तेः 'सद् द्रव्यम्' इत्यादिप्रतिपत्तिस्तद्वस्तु न कदाचिद् भवेत् तदंशानां सामान्यादेर-
त्यन्तमेदात् अत एव द्रव्यादिपदपदार्थव्यवस्थाऽपि अनुपपन्ना भवेत् प्रतिभासगोचरचरिणां ३५
सामान्याद्यंशानां पदार्थान्तरताप्रसक्तेः । अथ निरंशं सामान्यमभ्युपगम्यत इति नायं दोषस्तर्हि
सकलस्वाश्रयप्रतिपत्त्यभावतो मनागपि न सामान्यप्रतिपत्तिरिति 'सद् द्रव्यं पृथिवी' इत्यादिप्रति-
पत्तेर्नितरात्मभावः स्यात् । तदंशानां सामान्याद् भेदाभेदकल्पनायां द्रव्याद्य एव भेदाभेदात्मका-
कि नाभ्युपगम्यन्ते इति सामान्यादिप्रकल्पना दूरोत्सारितैव इति कुतस्तद्वेदैकान्तकल्पना ? ततः
सामान्यविशेषात्मकं सर्वं वस्तु सत्त्वात् न हि विशेषरहितं सामान्यमात्रम् सामान्यरहितं वा विशेष- ४०
मात्रं संभवति । तादृशः क्वचिदपि वृत्तिविरोधात् वृत्त्या हि सत्त्वं व्याप्तं खलक्षणत्वं सामान्यलक्षणाद्
वा तादृशाद् वृत्तिनिवृत्त्या निवर्तत एव यतः क्वचिद् वृत्तिमतोऽपि खलक्षणस्य न देशान्तरवर्तिना

१-चानन्यथा-वा० बा० भा० मा० । २ अत्र लिपिकारभ्रमः आत्मनेपदमनिलमिति न्यायाद्वा समर्थनीयम् ।

३ तत्कार-मा० मा० । ४ वृत्तिः स्वतोपि वृ० आ० ।

- अन्तेन संयोगः तत्संसर्गाव्यवच्छिन्नस्वभावान्तरविरहाद् विशेषविकलसामान्यवत् एकस्य प्रति-
संवन्धि संवन्धस्वभावविशेषाभ्युपगमे विशेषाणां तत्सलक्षणं सामान्यलक्षणमेव स्यात् । न च
विशेषैरन्यदेशस्थितैरसंयुक्तस्यैकत्र तस्य वृत्तिः अव्यवधानाविशेषात् एवं च स्वभावविशेषाणां
सामान्यरूपाः सर्वे एव भावाः विशेषरूपाश्च । तत्र देश-कालावस्थाविशेषनियतानां सर्वेषामपि सत्त्वं
५ सामान्यमेकरूपम् अव्यवधानात् तस्य च ते विशेषा एव अनेकं रूपम् यतः तदेव सत्त्वं परिणाम-
विशेषापेक्षया गोत्व-ब्राह्मणत्वादिलक्षणा जातिः परिणामविशेषाश्च तदात्मका व्यक्तयः इति परस्पर-
व्यावृत्तानिकपरिणामयोगाद् एकस्य एकानेकपरिणतिरूपता संशयज्ञानस्यैव अविरुद्धा व्यक्तिव्यति-
रिक्तस्य सामान्यस्य उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य अनुपलब्धेः शशशृङ्गवत् असत्त्वात् 'सन् घटः' इत्यादि-
प्रत्ययः सामान्यविशेषात्मकवस्त्वभावे अबाधितरूपो न स्यात् । न च चक्षुरादिबुद्धौ वर्णाकृत्यक्षराका-
१० रशून्यं सामान्यं परव्यावर्णितस्वरूपमवभासते प्रतिभासमेदप्रसङ्गात् । यदि च तत् सर्वगतम् पिण्डा-
न्तरालेऽपि उपलभ्येत स्वभावाविशेषात् । आश्रयाभावात् अनभिध्यक्त्यभ्युपगमे अभिव्यक्तात्
अनभिध्यक्तस्वरूपस्य मेदात् सामान्यरूपता न स्यात् । न च आश्रयभावाभावौ अभिव्यक्त्यन-
भिध्यक्ती सत्प्रत्ययकर्तृत्वाऽकर्तृत्वे नित्यैकस्वभावस्य शुन्येते, तदभ्युपगमिनोऽप्येकत्वे कथं नानेका-
न्तसिद्धिः ? आश्रयसर्वगतत्वेऽपि सत्ताया आश्रयेण एकेन एकदा प्रकाशितायाः सर्वदा सर्वत्र प्रका-
१५ शितत्वात् सकलवस्तुप्रपञ्चस्य सकृद् उपलब्धिप्रसङ्गः न वा कस्यचिद् उपलब्धिः स्यात् अविशेषात् ।
प्रकारान्तरेण प्रतीयभ्युपगमे अनेकान्तवाद एव । स्वतः सत्तां विशेषाणां सत्तासंवन्धानर्थक्यम् असतां
तत्संवन्धावुपपत्तिः अतिप्रसक्तेः । अक्रियसामान्यसंवन्धाद् व्यक्तीनामक्रियत्वम् सामान्यस्य वा क्रिया-
वत्त्वाद् अव्यापकत्वं स्यात् । व्यक्त्यव्यतिरेकै व्यक्तिखलक्षणवत् तत् सामान्यमेव न भवेत् व्यक्तीनां
वा सामान्याव्यतिरेकात् व्यक्तिस्वरूपहानेः सामान्यस्य तद्रूपता न भवेत् । न च व्यतिरेकाव्यतिरेक-
२० पक्षेऽपि अनवस्थोभयपक्षदोष-वैयधिकरण्य-संशयविरोधादिदोषप्रसङ्गात् सर्वथा तदभावः, अन-
वस्थादिदोषस्य प्राक् प्रतिषिद्धत्वात् प्रतीयमानेऽपि तथाभूते वस्तुनि विरोधादिदोषासङ्गने
प्रकारान्तरेण प्रतिभासासंभवात् सर्वशून्यताप्रसङ्गः । न च सैवास्तु इति वक्तव्यम् स्वसंवेदनमात्र-
स्यापि अभावप्रसङ्गतः निष्प्रमाणिकायाः तस्या अपि अभ्युपगन्तुमशक्यत्वात् तथापि तस्या अभ्यु-
पगमे वरमनेकान्तात्मकं वस्तु अभ्युपगन्तव्यम् तस्य अबाधितप्रतीतिगोचरत्वात् ।
- २५ तेन रूपादिक्षणिकविज्ञानमात्र-शून्यवादाभ्युपगमः तथा पृथिव्याद्येकान्तनित्यत्वाभ्युपगमः
तथा आत्माद्यद्वैताङ्गीकरणम् तथा परलोकभावनिरूपणम् द्रव्य-गुणादेरत्यन्तमेदप्रतिज्ञानं च तथा
हिंसातो धर्माभ्युपगमः दीक्षातो युक्तिप्रतिपादनम् इत्याद्येकान्तवादिप्रसिद्धं सर्वैर्मसत् प्रतिपत्तव्यम्
तत्प्रतिपादनहेतूनां प्रदर्शितनीत्या अनेकान्तव्याप्तत्वेन विरोधात् इतरधर्मसव्यपेक्षस्यैकान्तवाद्यभ्युप-
गतस्य सर्वस्य पारमार्थिकत्वात् अभिज्वलादिश्रुतिपेधार्थं विज्ञानमात्राद्यभिधानस्य सार्थकत्वात् ।
३० तथाहि—'अहमस्यैव अहमेवास्य' इति एकान्तनित्यत्वस्वस्वामिसंवन्धामिनिवेशप्रभवरागादिप्रतिपे-
धपरं क्षणिकरूपादिप्रतिपादनं युक्तमेव । सलम्बनज्ञानैकान्तप्रतिपेधपरं विज्ञानमात्राभिधानम्
सर्वविषयामिष्वङ्गनिपेधप्रवर्णं शून्यताप्रकाशनम् । 'क्षणिक एवायं पृथिव्यादिः' इति एकान्ताभिनिवे-
शमूलद्वेपादिनिपेधपरं तन्नित्यत्वप्रणयनम् । जात्यादिभेदोन्मूलकतायुगुणमात्माद्यद्वैतप्रकाशनम् ।
'जन्मान्तरज्जितकर्म्मफलभोक्तृत्वमेव धर्मादुद्धानम्' इति एकान्तनिरासप्रयोजनं परलोकभावाच्चो-
३५ धनम् । द्रव्याद्यव्यतिरेकैकान्तप्रतिपेधामिप्राप्य तद्देशस्थानम् । अग्रमत्तस्य योपनिबन्धनप्राण-
व्यपरोपणस्य अहिंसात्वप्रतिपादनार्थं 'हिंसातो धर्मः' इति वचनम्, राग-द्वेष-मोह-तृष्णादिनिब-
न्धनस्य प्राणव्यपरोपणस्य दुःखसंवेदनीयफलनिवर्तकत्वेन हिंसात्वोपपत्तेः अत एव वैदिकहिंसाया
अपि तन्निमित्तत्वे अपायहेतुत्वमन्यहिंसावत् प्रसक्तम् न च तस्या अतन्निमित्तत्वम्, "चित्रया रज्जेत
पशुकर्म्मः" [] इति तृष्णानिमित्तश्रवणात् । न चैवंविधस्य वाक्यस्य प्रमाणताऽपि
३० उपपत्तिमती तत्प्राप्तिनिमित्ततद्विसोपदेशकत्वात् तृष्णादिवृद्धिनिमित्ततदन्यतद्विधातोपदेशवाक्य-

१-ति संवन्धे सं-वृ० ।-ति संवन्ध-ना० वा० । २-तो युक्ति-मा० मां० ।

३ "चित्रया रज्जेत पशुकर्म्मः"—१-४-३ शारभा०, ४० ६० १० ९ ।

घत् । न च अपौरुषेयत्वादस्य प्रामाण्यम् तस्य निषिद्धत्वात् । न च पुरुषप्रणीतस्य हिंसाविधायकस्य तस्य प्रामाण्यम् 'ब्राह्मणो हन्तव्यः' इति वाक्यवत् । न च वेदविहितत्वात् तद्विंसाया अहिंसात्वम् प्रकृतहिंसाया अपि तत्त्वोपपत्तेः । न च "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" [] इति तद्व्याक्यवा-
धितत्वान्न प्रकृतहिंसायास्तद्विहितत्वम् "न वै हिंस्रो भवेत्" [] इति वेदवाक्य-
धिततन्त्रादियजनवाक्यविहितहिंसावत् प्रकृतहिंसायास्तद्विहितत्वोपपत्तेः । अथ 'ब्राह्मणो हन्तव्यः' ५
ति वाक्यं न क्वचिद् वेदे श्रूयते, न; उत्सन्नानेकशाखानां तत्राभ्युपगमात् तथा च "सहस्रवर्त्मा
गमवेदः" [] इत्यादिश्रुतिः । अथ यद्वाद् अन्यत्र हिंसाप्रतिषेधः तत्र च तद्विधानम्
या च "अन्यत्र हिंसा अपायहेतुः" [] इत्यागमात् सिद्धम् तथा तत एव तत्र
गहेतुः इत्यपि सिद्धम् न च यद् एकदा एकत्र अपायहेतुः तत् सर्वदा सर्वत्र तथेत्यभ्युपगन्तव्यम्
गतर-स्वस्थभुजिक्रियावत् अवस्थादिभेदेन भावानां परस्परविरुद्धफलकर्तृत्वोपलम्भात्, असम्भवे-१०
त्; तृष्णादिनिमित्तहिंसाया अपायहेतुत्वेन सर्वशास्त्रेषु प्रसिद्धेः तृष्णादिनिमित्ता च प्रकृतहिंसेति
तिपादितत्वात् । न च यन्निमित्तत्वेन यत् प्रसिद्धम् तत् फलान्तरार्थित्वेन विधीयमानमौत्सर्गिकं ।
त्वं न निर्वर्तयति, यथा आयुर्वेदप्रसिद्धं दाहादिकं रुग्णपगमार्थितया विधीयमानं स्वनिमित्तं दुःखं
रुग्णमैतल्यन्वहेतुतया च मखविधानाद् अन्यत्र हिंसादिकं शास्त्रे प्रसिद्धमिति सप्ततन्त्रावपि तद्
विधीयमानं काम्यमानफलसद्भावेऽपि तत्कर्मनिमित्तं तद् भवत्येव । न च हिंसातः स्वर्गादिसुखप्राप्तेः १५
सुखनिर्वर्तकक्लिष्टकर्महेतुता असंगता नरेश्वराधननिमित्तब्राह्मणादिविधानन्तरात्राप्तप्राप्तादिला-
जनितासुखसंप्राप्ते तद्वधस्यापि तथात्वोपपत्तेः । अथ प्रामादिलभो ब्राह्मणादिवधनिर्वर्तितादृष्टनि-
वृत्तो न भवति तर्हि स्वर्गादिप्राप्तिरपि अध्वरविहितहिंसानिर्वर्तिता न भवतीति समानम् । अथ
श्वमेधादौ आलभ्यमानानां छागादीनां स्वर्गप्राप्तेर्न तद्विंसा हिंसेति तर्हि संसारमोचकविरचिताऽपि
त एव हिंसा न हिंसा स्यात् देवतोद्देशतो म्लेच्छादिविरचिता च ब्राह्मण-गवादिहिंसा च न हिंसा २०
यान् । अथ तदागमस्य अप्रमाणत्वाच्च तदुपदेशजनिता हिंसा अहिंसेति, ननु वेदस्य कुतः प्रामा-
ण्यसिद्धिः ? न गुणवत्पुरुषप्रणीतत्वात्, परैस्तस्य तथाऽनभ्युपगमात् । न अपौरुषेयत्वात्, तस्य
असंभवात् । तत्र प्रदर्शिताभिप्रायाद् विना हिंसातो धर्मावसिर्गुक्ता ।

परमप्रकर्षावस्थान-दर्शन-चारित्रात्मकमुक्तिमार्गस्य 'दीक्षा'शब्देन अभिधाने दीक्षातो मुक्ति-
पपन्नैव अविकलकारणस्य कार्यनिर्वर्तकत्वात् अन्यथा कारणत्वायोगात् । तत्र तद्भक्त्युत्पादनार्थं २५
धैर्यमभिधानाद् अदोषः न हि तद्भक्त्यभावे उपादेयफलप्राप्तिनिमित्तसम्यग्ज्ञानादिपुष्टिनिमित्तदीक्षा-
वृत्तिप्रवणो भवेत् । तत्र अन्यपरत्वं प्रदर्शितवचसामभ्युपगन्तव्यम् तथाऽभ्युपगमे वा अनासत्त्वं
ग्राहिनां प्रसज्येत तत्र पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तेः ॥ ६० ॥

[विवेचनविकलाभागमस्य प्रतिपत्तिमाश्रयतां तत्त्वानभिज्ञत्वव्यापनम्]

ये तु अविवेचितागमप्रतिपत्तिमात्रमाश्रयन्ते ते अनवगतपरमार्थो एव इति प्रतिपादयन्नाह— ३०

पाडेकनयपहर्गयं सुत्तं सुत्तहरसदसंतुष्टा ।

अधिकोवियसामत्था जहागमविभक्तपडिवत्ती ॥ ६१ ॥

प्रत्येकनयमार्गगतं सूत्रम्—'क्षणिकाः सर्वसंस्काराः विज्ञानमात्रमेवेदं भो जिनपुत्राः ।

तद् इदं त्रैधातुकम्" [] इति, "ब्राह्मग्राहकोभयशून्यं तत्त्वम्" इति,
'नित्यमेकमण्डव्यापि निष्क्रियम्" [] इत्यादि, "सदकारणवद् नित्यम्" ३५
वैशेषिकद० ४-१-१] इति, "आत्मा रे श्रोतव्यो ज्ञातव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" [बृहदा०
१० २-४-५] इत्यादि, "सत्ता-द्रव्यत्वसंयन्तात् सद्रव्यं वस्तु" [] इति, "परलो-
केनोऽभावात् परलोकाभावः" [] "जोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" [मीमांसाद० १-१-२]

१ "न जातु ब्राह्मणं हन्त्यात्"—अ० ८ श्लो० ३८० मनुस्मृ० । २ न च हिं—वा० वा० । ३ "सहस्रवर्त्मा
गमवेदः"—१-१-१ महाभा० पृ० ६५ पं० १ । ४-स्वस्थसुसु-भा० मा० । ५ पृ० ७१ पं० २९ ।
६४ स० प्र०

इति, “धर्माधर्मक्षयं करी दीक्षा” [] इत्यादिकमधीत्य ‘सूत्रधरा वयम्’ इति शब्द-
मात्रसंतुष्टा गर्ववन्तः अविक्वोविदसामर्थ्याः अविक्वोविदम् अहं सामर्थ्यं येषां ते तथाऽविदित-
सूत्रव्यापारविषया इति यावत् । किमित्येवं ते ? इत्याह—यथाश्रुतमेव अविभक्ता अविवेकेन
प्रतिपत्तिरेषामिति कृत्वा सूत्राभिप्रायव्यतिरिक्तविषयविप्रतिपत्तित्वात् इतरजनवद् अज्ञा इत्यभि-
प्रायः । अथवा स्वयूथ्या एव एकनयदर्शनेन कतिचित् सूत्राणि अधीत्य केचित् ‘सूत्रधरा वयम्’ इति
गर्विता यथावस्थितान्यनयसव्यपेक्षसूत्रार्थापरिज्ञानाद् अविदितात्मविद्वत्स्वरूपा इति गाथाभि-
प्रायः ॥ ६१ ॥

[निरपेक्षैकनयप्रवृत्तानां दोषोद्भावनम्]

अथ एषामेकनयदर्शनेन प्रवृत्तानां यो दोषस्तमुद्भावयितुमाह—

१० सम्मर्दसणमिणमो सयलसमत्तवयणिज्जणिहोसं ।
अत्तुक्खोसविण्ठा सलाहमाणा विणासेंति ॥ ६२ ॥

सम्यग्दर्शनमेतत् परस्परविषयाऽपरित्यागप्रवृत्तानेकनयात्मकम् तच्च ‘स्यान्नित्यः’ इत्यादि
सकलधर्मपरिसमाप्तवचनीयतया निर्दोषम्, एकनयवादिनस्त्वविषये सूत्रव्यवस्थापनेन
आत्मोत्कर्षेण विनष्टाः स्याद्वादाभिगमं प्रति अनाद्विषमाणा ‘वयं सूत्रधराः’ इत्यात्मानं
१५ श्लाघमानाः सम्यग्दर्शनं विनाशयन्ति—तदात्मनि न व्यवस्थापयन्तीति यावत् ॥ ६२ ॥

[न शासनभक्तिमात्रेण नाप्यांशिकज्ञानमात्रेणानेकान्तप्ररूपणाकुशल इति कथनम्]

अथ न ते आगमप्रत्यन्तीकाः तद्भक्तत्वात् तद्देशपरिज्ञानवन्तश्चेति कथं तद् विनाशयन्तीति ?

अत्राह—

२० ण ह्म सासनभत्तीमेत्तएण सिद्धंतजाणओ होइ ।
ण विजाणओ वि गियमा पणवणाणिच्छिओ णाम् ॥ ६३ ॥

न च शासनभक्तिमात्रेणैव सिद्धान्तज्ञाता भवति—न च तदज्ञानवान् भावसम्यक्त्व-
धान् भवति अज्ञातस्य अर्थस्य विशिष्टवचिषयत्वानुपपत्तेः तद्भक्तिमात्रेण श्रद्धानुसारितया द्वय-
सम्यक्त्वम् । मार्गानुसार्यवयोधमात्रानुपकारवत्त्वात् न सदापि न भावसम्यक्त्वसाध्यफलनिर्वर्तकम्
भावसम्यक्त्वनिमित्तत्वेनैव तस्य द्वयसम्यक्त्वरूपत्वोपपत्तेः । न च जीवादितत्त्वैकदेशज्ञाताऽपि
२५ नियमतोऽनेकान्तात्मकवस्तुस्वरूपप्रज्ञापनार्थं निश्चितो भवति एकदेशज्ञानवतः सकलधर्मा-
त्मकवस्तुज्ञानविकलतया सम्यक् तत्प्ररूपणाऽसंभवात् । तथाहि—सर्वज्ञो यथावस्थितैकदेशज्ञः
जीवादिसकलतत्त्वज्ञाता तु आगमविदः सामान्यरूपतया अभिधीयते “मति-श्रुतयोर्निबन्धो द्रव्येष्व-
सर्वपर्यायेषु” [तत्त्वार्थः १-२७] इति वचनात् ।

[तत्त्वसप्तके निरूप्ये पूर्वं जीवाजीवौ निरूप्यं तत्र कणादादिसमतत्त्वानामन्तर्भावप्रदर्शनम्]

३० तत्त्वं तु जीवाऽजीवास्त्वं-चन्द्र-संवर-निर्जरा-मोक्षाख्याः सप्त पदार्थाः । तत्र चेतनालक्षणोऽर्थो
जीवः, तद्विपरीतलक्षणस्तु अजीवः, धर्माधर्माकाशकालपुद्गलमेदेन त्वसौ पञ्चधा व्यवस्थापितः । एत-
त्पदार्थद्वयान्तर्वर्तिनश्च सर्वेऽपि भावाः न हि रूप-रस-गन्ध-स्पर्शादियः साधारणासाधारणरूपा मूर्ती-

१-जनपदवद्विज्ञान इत्य-मा० मा० ।-जनपदवद्विज्ञान इत्य-वृ० आ० हा० वि० । २ णाम् मु० मू० ।

३ प्रायो बहुषु आदर्शेषु तत्र च बहुषु स्थलेषु तालव्यशकारस्योपलम्भेऽपि क्वचित् क्वचिद् दन्त्यसकारस्य दर्शनात्
तस्यैव च प्रकृते शुद्धतरलात् तथैव च ग्रन्थान्तरधर्वाददर्शनात् पाठान्तरवैषम्यपरिहाराय लाघवाय एकविधपाठपरिग्रहाय च
सर्वे दन्त्यसकारविशिष्टे रूपमश्लीला ‘आसव’पदस्य उपयुक्तमत्रासाभिः न तु ‘आश्रव’पदम् ।

ऽमूर्तचेतनाऽचेतनद्रव्यगुणाः, उक्तेष्वपि ऽपक्षेपणादीनि च कर्माणि, सामान्य-विशेष-समवायाश्च जीवाऽजीवव्यतिरेकेण आत्मस्थितिं लभन्ते तद्भेदेन एकान्ततत्त्वेपामनुपलम्भात् तेषां तदात्मकत्वेन प्रतिपत्तेः अन्यथा तदसत्त्वप्रसक्तेः । ततो जीवाजीवाभ्यां पृथक् जात्यन्तरत्वेन द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायां न वाच्याः । एवम् प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्तावयव-तर्क-निर्णय-वाद्-जल्प-वितण्डा-हेत्वाभास-च्छल-जाति-निग्रहस्थानानि च न पृथग् अभिधानी-यानि । तथा,

“प्रकृतेर्महान् महतोऽहंकारस्तस्माद् गणश्च षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशकात् पञ्चम्यः पञ्च भूतानि” ॥ [सांख्यका० का० २२] इति

चतुर्विंशतिः पदार्थाः पुरुषश्चेति न वक्तव्यम् । तथा, दुःख-समुदा(द)य-मार्ग-निरोधाश्चत्वारि आर्य-सत्यानि इति न वक्तव्यम् । तथा पृथिवी आपः तेजः वायुः इति तत्त्वानि इति न वक्तव्यम् । तत्प्रमेद-१० रूपतया अभिधानेऽपि न दोषः जात्यन्तरकल्पनाया एव अघटमानत्वात् राशिद्वयेन सकलस्य जगतो व्याप्तत्वात् तदव्याप्तस्य शशशृङ्गतुल्यत्वात् । शब्दब्रह्माद्येकान्तस्य च प्राक् प्रतिपिद्धत्वात् अवाधित-रूपोभयप्रतिभासस्य तथाभूतवस्तुव्यवस्थापकस्य प्रसाधितत्वात् विद्याऽविद्याद्वयभेदात् द्वैतकल्पना-प्राप्तौ त्रित्वप्रसक्तेः । बाह्यालम्बनभूतभावापेक्षया विद्यात्वोपपत्तेः अन्यथा निर्विषयत्वेन उभयो-विशेषात् तत्प्रतिभागस्य अघटमानत्वात् न हि द्वयोर्निरालम्बनत्वे विपर्यस्ताऽविपर्यस्तज्ञानयोरिव १५ विद्याविद्यात्वभेदः ततो नाद्वयं वस्तु, नापि तद्व्यतिरिक्तमस्ति ।

अथ आत्मवादीनामपि अनुपपत्तिः राशिद्वयेन सकलस्य व्याप्तत्वात्, न तत्स्तेषां कथंचिद् भेदप्रतिपादनार्थत्वात् अन्यथोरेव तथापरिणतयोः सकारणसंसार-मुक्तिप्रतिपादनपरत्वात् तथाभि-धानस्य अनेन वा क्रमेण तज्ज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वप्रदर्शनार्थत्वात् विप्रतिपत्तिनिरासार्थत्वाद् वा तद-भिधानस्य अदुष्टता । तथाहि—आत्मवति कर्म यतः स आत्मवः काय-वाग-मनोव्यापारः स च २० जीवाजीवाभ्यां कथंचिद् भिन्नः तथैव प्रतीतिविपर्यत्वात् । अथ बन्धाभावे कथं तस्योपपत्तिः ? प्राक् तत्सद्भावे वा न तस्य बन्धहेतुता न हि यद् यद्देतुकं तत् तदभावेऽपि भवति अतिप्रसङ्गात्, असदे-तत् । पूर्वोत्तरापेक्षया अन्योन्यं कार्यकारणभावनियमात् । न च इतरेतराश्रयदोषः प्रवाहापेक्षया अनादित्वात् । पुण्यापुण्यबन्धहेतुतया चासौ द्विविधः उत्कर्षाऽपकर्षभेदेन अनेकप्रकारोऽपि दण्ड-शुभ्यादिविभवादिस्त्वस्याभेदमासाद्यन् फलानुबन्धननुबन्धिभेदतः अनेकशब्दविशेषवाच्यतामनु-२५ भवति एकान्तत्वादिनां च नायं संभवतीति कम्मं जोगनिर्मितं [प्र० का० गा० १९] इति गाथायै प्रदर्शयद्भिः प्राक् प्रतिपादितत्वात् । तन्निमित्तः सकपायस्य आत्मनः कर्मवर्गणापुनर्रूतैः संस्केपविशेषो बन्धः स च सामान्येन एकविधोऽपि प्रकृति-स्थित्यनुभाग-प्रदेशभेदेन चतुर्धा पुनः एकैको ज्ञानावरणीयादि-मूलप्रकृतिभेदादष्टविधः पुनरपि मत्स्यावरणाद्युत्तरप्रकृतिभेदाद् अनेकविधः अयं च कश्चित् तीर्थकारत्वादिकलनिर्वर्तकत्वात् प्रशस्तः अपरश्च नारकादिकलनिर्वर्तकत्वाद् ३० अप्रशस्तः प्रशस्ताऽप्रशस्तात्मपरिणामोद्भूतस्य कर्मणः सुख-दुःखसंवेदनीयफलनिर्वर्तकत्वात् ।

१ कणादमतमेतद्, अस्य स्थापन-निरसने पूर्वं समायाते द्रष्टव्ये । २ अक्षपादमतमेतत् ।

३ न्यायद० १-१-१ । ४ “प्रकृतेर्महान् ततोहंकारः”—सांख्यका० ।

५ बौद्धमते दुःखकारणभूतद्वितीयार्यसत्त्वपरलं समुदयपदस्य प्रसिद्धम् । तथा—

“समुदेति यतो लोके रामादीनां गणोऽपिः । आत्मास्त्रीयभावाख्यः समुदयः स उदाहृतः” ॥ ६ ॥—पद्द० स० ।

६ आश्रय-वृ० विना । ७ अत्र आत्मवस्य निरूपणीयत्वेन तत्र च मनोदण्डादित्रिविधदण्डस्य समावेशेऽपि त्रिवि-धायां शुभे संवरूपत्वेन आत्मवविरोधितया आत्मवे समावेशाभावात् “दण्डाशुभ्यादि” इति पाठं कल्पयित्वा अर्थसंगतिः कर्तुमुचिता । ८ पृ० ४१८ गा० १९ ।

९ “ज्ञानेन चापवर्गो विपर्ययादिष्वेते बन्धः”—सांख्यका० ४४ । “ज्ञानस्य विपर्ययोऽज्ञानं तेनाज्ञानेन × × × आत्मानं निवध्नाति—न मोक्षं गच्छतीत्यर्थः × × × स च बन्धस्त्रिविधः प्रकृतिबन्धः वैकारिकबन्धः दक्षिणबन्धश्चेति । तत्र प्रकृतिबन्धो नाम अष्टासु प्रकृतिषु परत्वेनाभिमानः” [का० ४४ मठरवृ० पृ० ६२] इत्यादिना सांख्या अपि बन्धं प्रतिपत्ताः ।

[ध्यानचतुष्कस्य समेदप्रमेदं व्यावर्णनम्]

अप्रशस्तश्च आत्मपरिणामो द्विविधः आर्त-रौद्रमेदात् आमुहर्तस्थायी आक्रन्दन-विलपन-
परिदेवन-शोचन-परविभवविषय-विषयसंगादिकश्च स्वसंवेद्य आत्मनः अनुमेयश्च परेपाम् क्लिष्टः
परिणामविशेष आर्तध्यानशब्दवाच्यो बाह्यः आभ्यन्तरश्च अमनोहसंसंयोगानुत्पत्त्यध्यवसानम्
५ उत्पन्नस्य च विनाशायध्यवसायः मनोहसंसंयोगस्य उत्पत्तिकल्पनाध्यवसायः उत्पन्नस्य अविनाश-
संकल्पाध्यवसानम् इत्येतत् चतुर्विधमार्तध्यानम् अमनोहसंसंयोगश्च बाह्याध्यात्मजत्वेन द्विधा-
शीताऽऽतप-व्यालादिजनितो बाह्यः चात-पित्त-श्लेष्मादिप्रादुर्भूतोऽभ्यन्तरः शारीरः भय-विपा-
दाऽऽरति-शोक-दुःख-दौर्मनस्यादिप्रभवो मानसः अयममनोहसंसंयोगः कथं नाम मे न संपद्यत
इति संकल्पप्रबन्ध आर्तध्यानम् कृष्ण-नील-कापोतलेक्ष्यावलाधारकं प्रमादाधिष्ठानम् आप्रमत्तः
१० गुणस्थानात् तिर्यग्-मनुष्यगतिनिर्वर्तकम् उत्कर्षाऽपकर्षमेदात् क्षायोपशमिकभावरूपं परोक्षज्ञान-
रूपत्वात् । एवं रुद्रे भवं रौद्रे हिंसाऽनृत-स्तेय-संरक्षणऽऽनन्दमेदेन चतुर्विधम् तत्र हिंसायामा-
नन्दो रुचिर्यसिन् तद् हिंसानन्दम् एवमुत्तरत्रापि योज्यम् एतदपि बाह्याध्यात्ममेदाद् द्विविधम्
परुषनिष्ठुरवचनाक्रोशनिर्मत्स्यनताडनपरदारातिक्रमाभिनिवेशादिरूपं बाह्यम्—स्वपराभ्यां स्वसंवेदनाः
ऽनुमानगम्यं बाह्यम्, आध्यात्मिकं हिंसायां संरम्भ-समारम्भादिलक्षणायां नैर्घृण्येन प्रवर्तमानस्य
१५ संकल्पाध्यवसानम्—संकल्पश्चिन्ताप्रबन्धस्तस्याध्यवसानम्—तीव्रकपायानुपकत्वं प्रथमं हिंसानन्दं
नाम । परेपामनेकप्रकारैर्मिथ्यावचनैर्बैश्चनं प्रति संकल्पाध्यवसानं सृपानन्दं नाम । परद्रव्यापहरणं
प्रति अनेकोपायैर्यत् तत् सत्यानन्दम् । परिग्रहे 'मम एव इदं स्वम् अहमेव अस्य स्वामी' इति
अभिनिवेशः तदपहर्तृविधातेन संरक्षणं प्रति संकल्पाध्यवसानं संरक्षणानन्दम् । चतुर्विधमन्येतत्
कृष्णादिलेक्ष्यावलाधारकं प्राक् प्रमत्तगुणस्थानात् प्रमादाधिष्ठानं कपायप्राधान्यादौदधिकभावरूपं
२० नरकगतिफलनिर्वर्तकं पापध्यानद्वयमपि हेयम् ।

उपादेयं तु प्रशस्तं धर्म-शुक्लध्यानद्वयम् । तत्र पर्वतगुहा-जीर्णोद्यान-शून्यागारादौ मनुज्याघा-
पातविकले अवकाशे मनोविक्षेपनिमित्तशून्ये स्वतोपघातरहिते उचिते शिलातलादौ यथासमाधानं
विहितपर्यङ्कासन ऊर्ध्वस्थानस्थो वा मन्दमन्दप्राणाऽपानप्रचारः—अतिप्राणनिरोधे चेतसो व्याकुल-
त्वेन एकाग्रतानुपपत्तेः—निरुद्धलोचनादिकरणप्रचारो हृदि ललाटे मस्तके अन्यत्र वा यथापरिचयं
२५ मनोवृत्तिं प्रणिधाय मुमुक्षुर्भूयेत् प्रशस्तं ध्यानम् । तत्र बाह्याध्यात्मिकभावानां याथात्म्यं धर्मेः
तस्माद् अनपेक्षं धर्म्यम् । तच्च द्विविधम् बाह्यम् आध्यात्मिकं च । सूत्रार्थपर्यालोचनम् दृढव्रतता
शीलगुणानुरागः निश्चतकायवाग्व्यापारादिरूपं बाह्यम् आत्मनः स्वसंवेदनप्राज्ञामन्येपामनुमेय-
माध्यात्मिकं तैत्थ्यार्थसंग्रहादौ चातुर्विधेन प्रदर्शितं संक्षेपतः अन्यत्र दशविधम् । तद्यथा—अपा-
योपायजीवाऽजीवविपाकविरागभवसंस्थानाद्वाहेतुविचयानि चेति । लोक-संसारविचययोः संस्थान-
३० भवविचययोरन्तर्भावोद्दिष्टदशमेदेभ्यः पृथगभिधानम् । तत्र अपाये विचयो विचारो यस्मिन्
तद् अपायविचयम् । एवम् अन्यत्रापि योज्यम् । 'दुष्टमनो-वाक्-कायव्यापारविशेषापानामपायः कथं नु
नाम स्यात्' इत्येवंभूतः संकल्पप्रबन्धो दोषपरिवर्जनस्य कुशलप्रवृत्तिवाद् अपायविचयम् । 'तेपामेव
कुशलानां स्वीकरणमुपायः स कथं नु मे स्यात्' इति संकल्पप्रबन्ध उपायविचयम् । असंख्ये-
यप्रदेशात्मकसाकाराऽनाकारोपयोगलक्षणाऽनादिसकृतकर्मफलोपभोगित्वादिजीवस्वरूपाऽनुचिन्तनं
३५ जीवविचयम् । धर्माधर्माकाशकालपुद्गलानामनन्तपर्यायात्मकानामजीवानामनुचिन्तनमजीवविचयम्
मूलोत्तरप्रकृतिमेदमिन्नस्य पुद्गलात्मकस्य मधुरकटुफलस्य कर्मणः संसारिसत्त्वविषयविपाकविशेषा-
नुचिन्तनं विपाकविचयम् । 'कुत्सितमिदं शरीरकम् शुक्लशोणितसमुद्भूतम् अशुचिभृतघटोपमम्
अनित्यम् अपरिज्ञानम् गलदशुचिचिच्छिद्रतया अशुचि आपेयशौचम् न किञ्चिदत्र कमनीयतरं
४० मृतास्वादपरिपन्थिनः सद्भिर्निन्दिता विषयाः तदुद्भवं च सुखं दुःखाऽनुपद्भिः दुःखजनकं च नातो
देहिनां तृप्तिः न च पतद् आत्यन्तिकमिति नात्र आस्था विवेकिना आधातुं युक्तेति विरतिरेव अतः

१ धार्तध्यानध्यानचतुष्टयस्य विशेषस्वरूपं भगवतीसूत्र-स्थानाङ्गसूत्र-आवश्यकसूत्रेभ्योऽवसेतं भवेत्—शा० २५
उदे० ७ । स्था० ४ उदे० १ । ध्यानघतकम् पृ० ५८२-६०२ । २-यमनोह-वृ० वा० । ३-नैर्घृण्यं वा० वा० विना ।
४ वाचकउमास्मृतिप्रणीततत्त्वार्थसू० अ० ९ ।

श्रेयस्कारिणी' इत्यादिरागहेतुविरोधानुचिन्तनं वैराग्यविचयम् । प्रेत्य खलुतकर्मफलपभोगार्थं पुनः प्रादुर्भावो भवः स च अरघदृष्टदीयन्वद् मूत्र-पुरीषाऽन्नतन्त्रनिबद्धदुर्गन्धजडरपुटकोटरादिषु अजस्रमावर्तनम् न चात्र किञ्चिद् जन्तोः खलुतकर्मफलमनुभवतः चेतनमचेतनं वा सहायभूतं शरणतां प्रतिपद्यते' इत्यादि भवसंक्रान्तिदोषपर्यालोचनं भवविचयम् । 'भवन-नग-सरित्-समुद्र-भूरुहादयः पृथिवीव्यवस्थिताः साऽपि घनोदधि-घनवात-तनुवातप्रतिष्ठा तेऽपि आकाशप्रतिष्ठाः ५ तदपि स्वात्मप्रतिष्ठम् तत्र अधोमुखमल्लकसंस्थानं वर्णयन्ति अधोलोकम्' इत्यादि च संस्थानानुचिन्तनं संस्थानविचयम् । अतीन्द्रियत्वाद् हेतुदाहरणादिसद्भावेऽपि बुद्ध्यतिशयशक्तिविकलैः परलोक-बन्ध-मोक्ष-धर्माऽधर्मादिभावेषु अत्यन्तदुःखबोधेषु आसप्रामाण्यात् तद्विषयं तद्वचनं तथैवेति आभाविचयम् । आगमविषयविप्रतिपत्तौ तर्कानुसारिबुद्धेः पुंसः स्याद्वादप्ररूपकागमस्य कप-च्छेद-तापशुद्धितः समाश्रयणीयवगुणानुचिन्तनं हेतुविचयम् । एतच्च सर्वं धर्मध्यानम् श्रेयोहेतुत्वात् १० एतच्च संवररूपम् अशुभास्वप्रत्यनीकत्वात् "आस्वविरोधः संवरः" [तत्त्वार्थ० ९-१] इति वचनात् । गुप्ति-समिति-धर्मानुपेक्षादीनां चास्वप्रतिबन्धकारित्वात् । अयमपि जीवाऽजीवाभ्यां कथंचिदभिन्नः भेदाभेदैकान्ते दोषोपपत्तेः । न चायमेकान्तवादिनां घटते मिथ्याज्ञानाद् मिथ्याज्ञानस्य निरोधानुपपत्तेः । संवरश्च द्विविधः सर्व-देशभेदात् । पीत-पक्वलेइयावलाधानमप्रमत्त-संयतस्य अन्तर्मुहूर्तकालप्रमाणं स्वर्गसुखनिवन्धनमेतद् धर्मध्यानं प्रतिपत्तव्यम् । १५

कपायदोषमलापगमात् शुचित्वम् तदनुपद्गात् शुक्लं ध्यानम् । तच्च द्विविधम्-शुक्ल-परमशुक्ल-भेदात् । तत्र पृथक्त्ववितर्कवीचारम् एकत्ववितर्कवीचारं चेति शुक्लं द्विधा । परमशुक्लमपि सूक्ष्म-क्रियाप्रतिपाति व्युपरतक्रियैर्निर्वर्तितं चेति द्विधा । बाह्याध्यात्मिकभेदाच्च एतदपि द्विविधम्-गात्र-दृष्टि-परिरूपन्दाभावः जुम्भोद्गारक्षवथुविरहः अनभिव्यक्तप्राणाऽपानप्रचारत्वमित्यादिगुणयोगि बाह्यम् परेपामनुमेयम् आत्मनश्च स्वसंवेद्यम्-आध्यात्मिकं तु पृथग्भावः पृथक्त्वम्-नानात्वम्, वितर्कः-श्रुत-२० ज्ञानम्-द्रादशाङ्गम्, वीचारः-अर्थ-व्यञ्जन-योगसंक्रान्तिः-व्यञ्जनम्-अभिधानम् तद्विषयोऽर्थः मनो-वाक्-कायलक्ष्णो योगः संक्रान्तिः परस्परतः परिवर्तनम् पृथक्त्वेन वितर्कस्य अर्थ-व्यञ्जन-योगेषु संक्रान्तिर्बीचारः यस्मिन् अस्ति तत् पृथक्त्ववितर्कवीचारम् । तथाहि—असावुत्तमसंहननो भावयति विजृम्भितपुरुषकारवीर्यसामर्थ्यः संहताशेषचित्तव्याक्षेपः कर्मप्रकृतीः स्थित्यनुभागादिभिर्हासयन् महासंवरसामर्थ्यतो मोहनीयमचिन्त्यसामर्थ्यमशेषमुपशमयन् क्षपयन् वा द्रव्यपरमाणुम् भावपर-२५ माणुं चैकमवलम्ब्य द्रव्य-पर्यायार्थाद् व्यञ्जनम् व्यञ्जनाद् वा अर्थम् योगाद् योगान्तरम् व्यञ्जनाद् व्यञ्जनान्तरं च संक्रामन् पृथक्त्ववितर्कवीचारं शुक्लतरलेइयमुपशमक-क्षपकगुणस्थानभूमिकमन्त-मुहूर्तार्थं(दं) धायोपशमिकभूमिकं प्रायः पूर्वधरनिपेक्ष्यमाश्रितार्थं व्यञ्जनयोगसंक्रमणं श्रेणिभेदात् स्वर्गापवर्गफलप्रदमार्थं शुक्लध्यानमवलम्ब्यते एतच्च निर्जरात्मकम् आत्मस्थितकर्मक्षयकारणत्वात् तस्याः "तपसा निर्जरा च" [तत्त्वार्थ० ९-३] इति वचनात् ध्यानस्य चान्तरोक्तप्रतपोरूपत्वाद् ३० जीवाजीवाभ्यां कथंचिदसावमिन्ना द्व्यङ्गुलवियोगवत् वियुक्तात्मनो वियोगस्य कथंचिद् अमेदात् एकान्तवादे तु पूर्ववत् पश्चादपि अवियोगः अतद्धर्मत्वात् वियोगे वा पूर्वमपि तत्त्वभावत्वाद् अयु-क्तस्य वियोगाभाव एव न हि यन्धाभावे तद्विनाशः संभवी तस्य वस्तुधर्मत्वात् न हि अङ्गुल्योः संयोगाभावे तद्वियोग इति व्यवहारः । तस्माद् निर्जराया अपि एकान्तवादे अनुपपत्तिः । एकत्वेन वितर्को यस्मिन् तद् एकत्ववितर्कम् विगतार्थं-व्यञ्जन-योगसंक्रमत्वाद् अवीचारं द्वितीयं शुक्लध्यानम् । ३५ तथाहि—एकपरमाणौ एकमेव पर्यायमालम्ब्यत्वेन आदाय अन्यतरैकयोगवलाधानमाश्रितव्यतिरि-क्ताशेषार्थव्यञ्जनयोगसंक्रमविषयचिन्ताविक्षेपरहितं बहुतरकर्मनिर्जराखरूपं निश्शेषमोहनीयक्षयानन्तरं युगपद्भाविवातिकर्मत्रयध्वंसनसमर्थमकपायच्छन्नस्थवीतरागगुणस्थानभूमिकं क्षपको द्वितीयं शुक्ल-

१ पीत-पद्मादिकाना षण्णा लेइयानां सविस्तरं खलु प्रज्ञापनासूत्रीयलेइयापदतोऽवगन्तव्यम्—प० १७ पु० ३३०-३३३ । २ अत्र मूलतत्त्वार्थे तृतीये भाष्ये च 'क्रियानिवृत्ति' इत्येव पाठो मुद्रितो दृश्यते-अ० ९-४१ । सर्वार्थसिद्धि-रा-जवार्तिक-छोऽरवार्तिकेषु तु 'क्रियानिवर्ति' इत्येव पाठो मुद्रितो वर्तते परन्तु सर्वार्थसिद्धौ तालपत्रगतपाठान्तरेण 'क्रिया-निवृत्ति' इति पाठोऽस्तादुपन्यस्तः-अ० ९-३९ ।

ध्यानमासीदयति । प्रायः पूर्वविदेह तदनन्तरं ध्यानान्तरे वर्तमानः क्षायिकज्ञान-दर्शन-चारित्र-वीर्यातिशयसंपत्समन्वितो भगवान् केवली जायत इति स च अत्यन्तापुनर्मवसंपदङ्गनासमालिङ्गित-तनुः कृतकृत्यः अचिन्त्यज्ञानाद्यैश्वर्यमाहात्म्यातिशयपरममक्तिनभ्रामरेश्वरादिवन्धचरणः अन्तर्मुहूर्तम् देशानां वा पूर्वकोटिं भवोपग्राहिकर्मवशाद् विहरन् यदा अन्तर्मुहूर्तपरिशेषायुष्कस्तत्तुल्यस्थितिनाम-
 ५ गोत्र-वेदनीयश्च भवति तदा मनो-वाग्-वादरकाययोगं निरुध्य सूक्ष्मकाययोगोपगः सूक्ष्मक्रियाऽप्र-
 तिपाति शुक्लध्यानं तृतीयमध्यास्ते यदा पुनरन्तर्मुहूर्तस्थितिनायुष्ककर्माधिकतरस्थितिशेषकर्मत्रयो
 भवत्यसौ तदा आयुष्कर्मस्थितिसमानस्थितिशेषकर्मसंपादनार्थं समुद्घातमाश्रित्य दण्ड-कपाट-
 मन्थलोकापूरणानि स्वात्मप्रदेशविसरणतश्चतुर्भिः समयैर्विधाय तावद्भिरैव तैः पुनस्तान् उपसंहृत्य
 स्वप्रदेशविश(स)रणसमीकृतभवोपग्राहिकर्म स्वशरीरपरिमाणो भूत्वा ततः तृतीयं शुक्लध्यानमेदं परिस-
 १० मापय्य पुनश्चतुर्थं शुक्लध्यानमारभते तत् पुनर्विगतप्राणापानप्रचाराशेषकाय-वाग्-मनोयोगसर्वप्रदेश-
 परिस्पन्दत्वाद् विगतक्रियानिवर्ति इत्युच्यते तत्र च सर्ववन्धास्त्रविरोधः अशेषकर्मपरिक्षयसामर्थ्यो-
 पपत्तेः तदेव च निरशेषभवदुःखविटपिदावानलकल्पं साक्षाद् मोक्षकारणम् तद्व्यानवांश्च अयोगिकैः
 घली निःशेषितमलकलङ्कोऽवाप्तशुद्धनिजस्वभाव ऊर्ध्वगतिपरिणामस्वाभाव्यात् निवातप्रदेशप्रदीपशि-
 खावद् ऊर्ध्वं गच्छति एकसमयेन आलोकान्तात् विनिर्मुक्ताशेषवन्धनस्य प्राप्तनिजस्वरूपस्य आत्मनो
 १५ लोकान्ते अवस्थानं मोक्षः “वन्धवियोगो मोक्षः”] इति वचनात् ।

अत्र च जीवाजीवयोः आगमादिव अध्यक्षाऽनुमानतोऽपि सिद्धिः प्रदर्शिता आस्रवस्यापि
 तथैव, कर्मयोग्यपुद्गलात्मप्रदेशानां परस्परानुप्रवेशस्वभावस्य तु वन्धस्य अनुपलब्धावपि अध्यक्षतः
 अनुमानात् प्रतिपत्तिः । तथाहि—अशेषज्ञानस्वभावस्य आत्मनः स्वविषयेऽप्रवृत्तिर्विशिष्टद्रव्यसं-
 न्धनिमित्ता, पीतह्रस्वरूपस्वविषयज्ञानाऽप्रवृत्तिवत्, यच्च ज्ञानस्य स्वविषयप्रतिबन्धकं द्रव्यं तद्
 २० ज्ञानावरणादि वस्तुसत् पुद्गलरूपं कर्म, आत्मनश्च सकलज्ञेयज्ञानस्वभावता स्वविषयाप्रवृत्तिश्च छद्म-
 स्वावस्थार्या प्राक् प्रदर्शितैव । औदारिकाद्यशेषशरीरनिबन्धनस्य अनेकाऽचान्तरभेदभिन्नाष्टविधकर्म-
 त्मकस्य कार्मणशरीरस्य सर्वज्ञप्रणीतागमात् सिद्धेः कथं न ततो वन्धसिद्धिः ? न च कार्मणशरीरस्य
 मूर्तिमत्त्वात् सत्त्वे उपलब्धिः स्यात् अनुपलम्भाच्च तद् असत् इति वाच्यम् यतः न सर्वं मूर्तिमद्
 उपलभ्यते सौक्ष्म्याद् पिशाचादिशरीरस्येव औदारिकादिशरीरनिमित्ततयोपकल्पितस्य अनुपल-
 २५ म्भेऽपि अपहोतुमशक्यत्वात् । कथमनुपलभ्यमानस्य अस्तित्वं नस्येति चेत्, न; आस्रवादात् तस्य
 सिद्धेः । न च तदभाव औदारिकाद्यपूर्वशरीरयोग आत्मनः स्यात् । न हि रज्ज्वाकाशयोरिव मूर्तोमूर्त-
 योर्यन्धविशेषयोगः कार्मणशरीराविनाभूतश्चायुक्तः सदात्मा इति तस्य कथंचिद् मूर्तत्वम् ततश्च
 औदारिकादिशरीरसंबन्धो रज्जु-घटयोरिव उपपत्तिमान् । अथ सूक्ष्मशरीरसिद्धावपि आस्रवनिरपेक्षाः
 परमाणवो वाय्वादिसूक्ष्मद्रव्यनिमित्तपरमाणुद्रव्यवद् भविष्यन्तीति न वन्धहेत्वास्त्रसिद्धिः, नैतत्;
 ३० कोटीकृतचैतन्यप्रयोजनस्य अचेतनस्य आस्रवनिरपेक्षपरमाणुहेतुत्वानुपपत्तेः न हि अभ्यन्तरीकृतचै-
 तन्यप्रयोजनस्य आकाशद्रव्यादेर्वाङ्-शुद्धि-शरीरात्मनादिनिरपेक्षपरमाणुजन्यता परस्यापि सिद्धा
 अतः तृणानुवक्षस्य चैतन्यस्य मनो-वाक्-कायव्यापारवतः कर्मवर्गणापुद्गलसचिवस्य कार्मणशरीरा-
 नुविद्धस्य तथाविधतच्छरीरनिर्वर्तकत्वम् अन्यथा तथाविधकारणप्रभवतच्छरीराभावे आत्मनो वन्धा
 भावतः संसारिसर्वविकलं जगत् स्यादेव । तीर्थान्तरीचरिपि आतिवाहिकादिशब्दवाच्यतया अभ्युप-
 ३५ गम्यमानं कार्मणशरीरं सकलदृष्टपदार्थाविसर्वाद्यहेतुकागमप्रतिपाद्यमवश्यमभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा
 सकलदृष्टाऽदृष्टव्यवहारोपेक्षेदप्रसङ्गः । न च अचेतनस्य तस्य कथं भवान्तरप्रापकत्वम् ? चैतनाधि-
 ष्ठितस्य अचेतनस्यापि देवदत्तव्यापारप्रयुक्तदेशान्तरप्रापणशक्तिमन्नौद्रव्यवद् अचेतनस्यापि तत्प्रापक-
 त्वाविरोधात् । न च सदा चैतन्यानुपकृतस्य तस्य अचेतनव्यपदेशयोगितेति प्राक् प्रतिपादितत्वात् ।
 तदेवम् अनुमानाऽऽगमाभ्यां वन्धस्य प्रसिद्धिः । संवरस्य तु अध्यक्षाऽनुमानाऽऽगमप्रसिद्धता

१ “कृतकर्मक्षयो मोक्ष” तत्त्वार्थसू. अ० १०-३ । २-शुब्रुत्यवद् भ-वृ० आ० हा० त्रि० ।

३-तस्यपि देव-वृ० आ० हा० त्रि० ।-तस्यापि चैतस्यापि देव-वा० वा० । पुरस्ताद् ‘अचेतनस्यापि’ इति पदस्य सत्त्वेन वाक्यसामर्थ्याय चैतनाधिष्ठितस्य देवदत्तव्यापारप्रयुक्तदेशान्तरप्रापणशक्तिमन्नौद्रव्यवद् अचेतनस्यापि तत्प्रापकत्वाविरोधाद् इत्येव पाठः कल्पयितुं समुचितः प्रतिपादितः ।

न्यायानुगतैव चैतन्यपरिणतेः स्वात्मनि स्वसंवेदनाध्यक्षसिद्धत्वात् अन्यत्र तु तत्प्रभवकार्यानुमेयत्वात् आगमस्य च तत्प्रतिपादकस्य प्रदर्शितत्वात् । निर्जरा तु ज्ञानावरणीयादेः कर्षणः केवलज्ञान-सद्भावान्यथानुपपत्त्या अनुमानतः । “तपसा निर्जरा च” [तत्त्वार्थ ० ९-३] इति आत्मगततश्च असदादिभिः प्रतीयते सर्वकर्मनिर्जरावद्भिस्तु स्वसंवेदनाध्यक्षतः परमपदप्राप्तिहेतोः सम्यग्ज्ञानादेः स्वसंवेदितत्वात् सर्वकर्मोपगमाविर्भूतचैतन्यसुखस्वभावात्मस्वरूपस्य मोक्षस्यापि अनन्तरोक्तन्यायतः ५ प्रतिपत्तिः । तथाहि—“यदुत्कर्षतारतम्याद् यस्य अपचयतारतम्यं तत्प्रकर्षनिष्ठागमने भवति तस्य आत्यन्तिकः क्षयः, यथा उष्णस्पर्शतारतम्याद् शीतस्पर्शस्य, भवति च ज्ञान-वैराग्यादेरुत्कर्षतारतम्याद् अज्ञान-रागादेरपचयतारतम्यम्” इति अनुमानतः भगवदागमतश्च अस्मदादेरपवर्गसिद्धिः भगवतां तु केवलाध्यक्षतः इति जीवाऽजीवपदार्थद्वयाऽव्यतिरिक्तसत्त्वादिप्रतिपत्तिर्मुमुक्षुभिर्विधेया । तथाहि—मोक्षार्थिभिरवश्यं मोक्षः प्रमाणतः प्रतिपत्तव्यः अन्यथा तदुपायप्रवृत्त्यनुपपत्तेः न हि १० अनवगतसस्यादिसद्भावस्तदर्थं तत्प्राप्त्युपाये कृप्यादौ प्रवर्तितुमुत्सहते तदुपायप्रवृत्तिरपि उपाय-स्वरूपसंवर-निर्जरालक्षणपदार्थद्वयप्रतिपत्तिमन्तरेण अनुपपन्ना अज्ञातस्य प्रेक्षापूर्वकारिप्रवृत्तिविषय-वानुपपत्तेः । तथाहि—अंशोपकर्मवियोगलक्षणो मोक्षः संवर-निर्जराफलः तदभावे अनुपपद्यमान-स्तत्प्रवृत्तिं तज्जानपूर्विकांमाक्षिपति । न हि अभिनवकर्मोत्पत्तौ प्राक्तनाशोपकर्मसंयोगाभावाभावे वा आत्यन्तिकः तद्वियोगः संभवतीति संवर-निर्जराज्ञानं मुमुक्षुभिरवश्यं विधातव्यम् । कर्म-१५ बन्धोऽपि संवर-निर्जराविर्बर्तनीयः संसारसरित्क्षोतःप्रवर्तको ज्ञातव्यः अज्ञातस्य उपायनिवर्तनीय-त्वायोगात् । अयमपि आक्षयफलत्वेन ज्ञातव्यः अन्यथा तदनुपपत्तेः । यथा हि घटादेः स्नेहाभावे रजःसंबन्धो न घटते तथा कपायस्नेहाभावे नात्मनः कर्मरजःसंबन्ध उपपत्तिमान् । आस्रवोऽपि बन्धहेतुर्जीवाऽजीवकारणतया ज्ञातव्यः अन्यथा कारणस्य तस्य असंभवात् । न हि अज्ञातकारणं तत्कार्यतया शास्त्रद्वारादिवज् ज्ञातुं शक्यम् । न च जीवाजीववहिर्भूतमास्रवस्य कारणं भवति २० तद्व्यतिरेकेण पदार्थान्तरस्याऽसत्त्वात् जीवाजीवयोश्च परिणामित्वे सति आस्रवादिहेतुत्वम् एकान्त-नित्यस्य अनित्यस्य वार्थक्रियाऽनिवर्तकत्वेन असत्त्वात् । तस्मात् परिणामिजीवाजीवपदार्थद्वया-व्यतिरिक्तौ कथंचित् सकारणौ द्वयोपादेयरूपौ बन्ध-मोक्षौ प्रतिपत्तव्याविति सप्त पदार्थाः प्रमाणतोऽभ्युपगन्तव्याः ।

यथा च संवर-निर्जरयोर्मोक्षहेतुता आस्रवस्य च बन्धनिसिद्धत्वम् तथा आगमात् प्रति-२५ पत्तव्यम् तस्य च जीवाजीवादिलक्षणे दृष्टविषये वस्तुतत्वे सर्वथाऽविसंधादात् अदृष्टविषयेऽपि एक-धाक्यतया प्रवर्तमानस्य प्रामाण्यं प्रतिपत्तव्यम् । न च वक्रधीनत्वात् तस्य अप्रामाण्यम् वक्रधीनत्व-प्रमाणत्वयोर्विरोधाभावात् वक्रधीनस्यापि प्रत्यक्षस्य प्रामाण्योपलब्धेः । न च अक्षजत्वाद् वस्तु-प्रतिषेद्धत्वेन तत्र प्रामाण्यम् न शाब्दस्य विपर्ययादिति वक्तव्यम् शाब्दस्य अत एव प्रमाणान्तरत्वो-पपत्तेः अन्यथा अनुमानादविशेषप्रसङ्गात् । तथाहि—गुणवद्भूतप्रयुक्तशब्दप्रभवंत्वादेव शाब्दम् ३० अनुमानज्ञानाद् विशिष्यते अन्यथा बाह्यार्थप्रतिबन्धस्य अत्रापि सद्भावाद् नानुमानादस्य विशेषः स्यात् । यदा च परोक्षेऽपि विषये अस्य प्रामाण्यमुक्तन्यायात् तदा गुणवद्भूतप्रयुक्तत्वेन अस्य प्रामाण्यम् अतश्च गुणवद्भूतप्रयुक्तत्वमितीतरेतराश्रयदोषोऽपि नात्र अवकाशो लभते यथोक्त-संवादाद् अस्य प्रामाण्यनिश्चये । “कुतोऽयमस्यात्र संवादः” इति अपेक्षायाम् “आप्तप्रणीतत्वात्” इत्य-धगमो न पुनः प्रथममेव तत्प्रणीतत्वनिश्चयाद् अस्य अर्थप्रतिपादकत्वम् प्रतिबन्धनिश्चयाद् अनुमान-३५ स्तेव नापि दृष्टविषयाविसंधादिवाक्यैकवाक्यतां विरह्य अदृष्टार्थवाक्यैकदेशस्य अन्यतः कुत-श्चित् प्राक्संवादित्वनिबन्धनस्य प्रामाण्यस्य निश्चयः अभ्यासावस्थायां तु आप्तप्रणीतत्वनिश्चयात् प्रवृत्तिरदृष्टार्थवाक्यान् वार्यत इति कुत इतरेतराश्रयावकाशः ।

[ऐकान्तिकं वाच्यस्वरूपं निरसितुं लडादेरर्थविचारपक्षाः]

एकान्तवादिवाक्यात् तु दृष्टार्थेऽपि विसंधादिनः सर्वथा अप्रवृत्तिरेव निश्चितविसंधादाद्भुत्य-४० ग्रहस्तिगृथशतप्रतिपादकवाक्यादिवद् न हि एकान्तवादिबन्धनानां वाच्यं संभवि इत्युक्तम् । यतः सामान्यं वा तद्वच्चं भवेत्, विशेषो वा, उभयम्, अनुभवं वेति विकल्पाः । { न तावत् सामान्यम् तस्येतरावृत्तप्रतिनित्यतैकवस्तुरूपत्वायोगात् शब्दवाच्यत्वे घटाद्यानयनाथप्रेरितः सर्वत्र प्रवर्तते

न वा कश्चित् भेदनिवन्धनत्वात् प्रवृत्तेः सामान्यस्य अनर्थक्रियाकारितया च प्रवृत्तिनिवन्धनत्वा-
योगात् । अथापि स्यात् यदाऽयं प्रतिपत्ता वाक्यमश्रुतपूर्वं शृणोति तदा पदानां संकेतकालानुभू-
तानामर्थं सामान्यलक्षणमेव प्रतिपद्यते या तु वाक्यार्थप्रतिपत्तिः सा अपेक्षा-सन्निधानाभ्यां विशेष-
णविशेष्यभावात् पदार्थप्रतिपत्तिनिवन्धना न पुनस्ततो वाक्यात् तथाविधस्य तस्य स्वार्थेन सह संव-
५५ धाप्रतिपत्तेः वाक्यमेव च प्रवृत्ति-निवृत्तिव्यवहारक्षमम् न पदम् तस्य अनर्थक्रियाकारिसामान्यप्र-
तिपादकत्वेनाप्रवृत्त्यङ्गत्वात् । अत एव न विवक्षाप्रतिभासिनमर्थं प्रतिपादयन्तः शब्दा अनुमानतामा-
सादयन्ति अगृहीतप्रतिबन्धादपि वाक्यविशेषाद् यथोक्तन्यायतो वाक्यार्थप्रतिपत्तेः । अनेनैव अभि-
प्रायेण सौगता वाक्यगतां चिन्तामनादस्य पदमेव अनुमानेऽन्तर्भावितवन्तः । उक्तं च मीमांसकैः—

“वाक्यार्थे तु पदार्थेभ्यः संवन्धानुगमाद् ऋते ।

१० बुद्धिरुत्पद्यते तस्माद् भिन्ना साऽप्यश्रुबुद्धिवत्” ॥

[श्लो० वा० शब्दप० श्लो० १०९] तथा,

“वाक्येष्वहद्वेष्यपि सार्थकेषु पदार्थचिन्मात्रतया प्रतीतिम् ।

द्विष्यानुमानव्यतिरेकभीताः क्लिष्टाः पदामेदविचारणायाम्” ॥

[श्लो० वा० शब्दप० श्लो० १११] इति,

१५ असदेतत्, एवंकल्पनायां पदार्थानामपि वाक्यार्थप्रतिपत्तिहेतुत्वासंभवात् । तथाहि—‘घटः पटः
कुम्भः’ इत्यादिपदेभ्यः यथा अन्योन्यानुपपत्तस्तत्र सामान्यात्मकार्यप्रतिपत्तिस्तथा संबन्धपदसमूह
श्रवणादपि किं न तथाभूतसामान्यप्रतिपत्तिर्भवेत् ? न हि ततः सामान्यमात्राधिगमे तत्परित्यागतो
विशिष्टार्थप्रतिपत्तौ निमित्तमस्ति न चापेक्षा-सन्निधानादिकं पदार्थानां तत्प्रतिपत्तौ निमित्तम् पदा-
र्थस्य पदार्थान्तरं प्रत्युत्पत्तौ प्रतिपत्तौ वा अपेक्षादेरयोगात् तस्य सामान्यात्मकत्वेन उत्पत्तेरसंभ-
२० वात् स्वपदेभ्य एव प्रतिपत्तेः तत्रापि पदार्थान्तरापेक्षाद्यनुपपत्तेः । अर्थशक्ति एव ततो विशेषप्रति-
पत्तिरिति चेत् तर्हि पदार्थानामेकार्थसंभवा प्रतिपत्तिर्यस्य तस्यापि ततस्तत्प्रतिपत्तिर्भवेत् । न च
सामान्यत्यागे किञ्चिन्निवन्धनम् बाधकाभावात् सति अर्थित्वे उभयप्रतिपत्ति-प्रवृत्तौ स्याताम् । न
च वाक्यार्थप्रत्यय एव बाधकः तेन तस्य विरोधाभावात् सामान्य-विशेषयोः साहचर्यात् सामान्यप्र-
त्ययस्य च विशेषप्रतिपत्तिं प्रति निमित्तत्वाभ्युपगमात् निमित्तस्य च निमित्तिना अबाध्यत्वात्

२५ अन्यथा तस्य तन्निमित्तत्वायोगात् । अथ प्रागपि एवमयं व्युत्पादितः—यत्र पदार्थानामेकद्रव्यसंभव
स्तत्र पदार्थसामान्यत्यागाद् विशेषः प्रतिपत्तव्यः यथा नीलोत्पलादौ, नन्वेवं सर्वैवाक्यानि अस-
द्रव्युत्पादितामेव भवन्ति । तथाहि—यः कश्चित् संभवदेकद्रव्यार्थनिवेशः पदसमूहः स संकेतसमया
वगतसामान्यात्मकावयवार्थपरित्यागतस्तेषामेव विशेषणविशेष्यभावेन विशिष्टार्थगोचरः प्रतिपत्तव्यः
यथा ‘नीलोत्पलं पद्म’ इत्यादिपदसंघातः, तथा चायमपूर्ववाक्यात्मकः पदसमुदायः इति संकेतमनु-

३० स्मृत्य यदा ततस्तथाभूतमर्थं प्रत्येति तदा कथं न विशिष्टार्थवाचकं वाक्यम् ? अनेनैव च क्रमेण
शब्दविदां समयव्यवहार उपलभ्यते । यथा ‘घात्वादिः क्रियादिवचनः कर्त्रादिवचनश्च लंडादिः’ इति
समयपूर्वकं प्रकृति-प्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह व्रत इति व्युत्पादितोऽनर्थक्रियाकारित्वेन सामान्यमात्रस्य
विशेषणनिरपेक्षस्य प्रतिपादयितुमनिष्टेः तत्परित्यागेन व्यवहारकाले विशेषमवगच्छति व्यवहारी । न च
प्रकृति-प्रत्ययार्थोवेव अत्र पदार्थ प्रतिपादयतः न पदमिति मन्तव्यम्,

३५ “अशाब्दे वापि वाक्यार्थे न पदार्थेण्यशाब्दता ।

वाक्यार्थस्येव नैतेषां निमित्तान्तरसंभवः” ॥ [श्लो० वा० वाक्यार्थि० श्लो० २३०]

इत्यस्य विरोधप्रसक्तेः । न च वाक्यस्य वाक्यार्थे संकेतकरणे अनुमानात् शाब्दस्य अविशेष
प्रतिपत्तिः, विशेषस्य प्राक् प्रतिपादितत्वात् केवलस्य च पदस्य प्रयोगानर्हत्वात् वाक्यस्य तु प्रयोगा-
र्हस्य सामान्यानभिधायकत्वात् कथं सामान्यं शब्दार्थः स्यात् ?

१ लगडादिः आ० हा० वि० । लघुडादिः वृ० । निशेगस्वरूपप्रतिपादन-निरसनपरा अष्टसहस्रीगता चर्चाऽत्रा
सुषेया-पृ० ५ पं० १७-पृ० १० ।

येस्तु पूर्वपदानुरजितं पदमेव वाक्यम् पदार्थ एव पदार्थान्तरविशेषितो वाक्यार्थोऽभ्युपगतः । तथाहि—‘दण्डी’ ‘छत्री’ इत्यादिव्यपदेशं यथा पुरुष एव समासादयति नान्यस्तद्व्यतिरिक्तः तथा ‘अपाक्षीत्’ ‘पचति’ ‘पक्षयति’ इत्याद्यतीतकालाद्यवच्छिन्नः क्रियाविशिष्टश्च देवदत्त एव प्रतीयते—‘अपाक्षीत्’ इत्यादिशब्दानां देवदत्तशब्देन सामानाधिकरण्यात्—न तु तद्व्यतिरिक्तोऽर्थः । अथ यद्यत्र कालाद्यवच्छिन्नपुरुष एव प्रतीयते तदा ‘अग्निहोत्रं जुहुयात्’ ‘ग्रामं गच्छ’ ‘स्वाध्यायः कर्तव्यः’ इति लिट्-लोट्-कृत्यप्रयोगेषु कस्यार्थस्य प्रतीतिः ? अत्रापि कर्मणि नियुक्तः क्रियाविशिष्टोऽभ्युपगमादि-विशिष्टश्च देवदत्त एव प्रतीयते केवलं वर्तमानादिः कालो न विशेषणत्वेन अत्र अवतिष्ठते । अथ यदि नात्रार्थातिरेकावगतिर्भावसंपादने कथं पुरुषः प्रवर्तते ? यथा हि देवदत्तः ‘पचति’ इत्यादि-वाक्यान् प्रवर्तते तथा ‘जुहुयात्’ इत्यादिनापि नैव प्रवर्तते प्रवृत्तिनिमित्तस्य अनवबोधात्, असदे-तत्, ‘जुहुयात्’ इत्यादिवाक्यजनितविज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वात् प्रवृत्तेस्तद्भावभावित्वेन उपलभ्यात् १० एतद्वाक्यसमुत्थं ज्ञानं पुरुषं स्वर्गादिसाधने नियोजयद् उपलभ्यते न ‘पचति’ आदिवाक्यसमुत्थम् । तथाहि—विद्यादिवाक्यजनितज्ञानानन्तरमिच्छा तदनन्तरं प्रयत्नः तदनन्तरं च पुरुषस्य स्वर्गादि-फलार्थः परिस्पन्दः ततोऽपि फलपर्यन्तात् स्वर्गफलावाप्तिः इत्यभिधानात् । तेऽपि अयुक्तिकारिणः एकान्तपक्षे विशेषण-विशेष्ययोरत्यन्तभेदे अमेदे वा विशेषणानुरागस्य पद-पदार्थेष्वसंभवात् वाक्यार्थकल्पनादेरनुपपत्तेः अत एव ‘अपाक्षीद् देवदत्तः’ इत्यादौ न कालक्रियाविशिष्टपुरुषप्रतिपत्तिः १५ क्रियादेः पुरुषाद् भेदे संबन्धालिङ्गितो व्यवच्छेदकत्वानुपपत्तेः अमेदेऽपि एकस्य तात्त्विकविशेषण-विशेष्यरूपताऽऽसंगतेः अन्यथा अतिप्रसङ्गात् कल्पनारचितस्य तद्रूपत्वस्य सर्वत्राविशेषात् विशिष्टप्र-त्ययोत्पत्तेश्च अन्यनिमित्तत्वात् विरोधादिदोषस्य च तत्र प्रागेव प्रतिविहितत्वात् । एतेन लिङादियु-क्तावाक्यजनितविज्ञानस्य प्रवर्तकत्वमेकान्तवादिप्रकल्पितं प्रतिक्षिप्तम् तद्भावभावित्वस्य अन्यथासिद्ध-त्वमप्रतिपादनात् । यद्यपि अत्र

२०

“संसर्गमोहितधियो विविकं धातुगोचरात् ।

भावात्मानं न पश्यन्ति ये तेभ्यः स विविच्यते” ॥ []

प्रत्यादिना ग्रन्थसंदर्भेण प्रतिपादयन्ति—भाव एव साध्यतया लिङादिभिरभिधीयते न कर्ता ‘पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातमाचष्टे’ [] इति वचनाद् भाव एव च कालत्रयशून्यः साध्यतया प्रतीयमानो विधिरिति अभिधीयते स च आत्मलाभाय प्रेरयन् पुरुषं लिङर्थः इति, तदपि २५ अनुपपन्नम् ; भावस्य फलसापेक्षत्व-निरपेक्षत्वविकल्पद्वयेऽपि साध्यत्वानुपपत्तेः । न तावत् फलनि-रपेक्षो भाव आत्मविषयसाध्यतायां पुरुषं प्रेरयितुं समर्थः, प्रेक्षापूर्वकारिणः फलविकले कर्मणि कुत-श्चिदप्रवृत्तेः । अपि च, असौ भावः स्वात्मनिष्पादनाय पुरुषं प्रेरयन् निष्पन्नः अनिष्पन्नो वा प्रेरयेत् ? न तावद् निष्पन्नः तत्सद्भावस्य सिद्धत्वात् । नापि अनिष्पन्नः अविद्यमानस्य अतिप्रसङ्गतः प्रेरकत्वायोगात् । न च सामान्याकारेण विद्यमानो विशेषाकारसंपादनाय भावः पुरुषं प्रेरयतीति ३० वक्तव्यम् सामान्याकारेण विद्यमानतया तस्य साध्यत्वानुपपत्तेः विद्यमानस्य च वर्तमानत्वेन लिङर्थ-त्वानुपपत्तेः त्रिकालशून्यस्य लिङर्थत्वाभ्युपगमाद् विशेषाकारतायाश्च संपाद्यत्वेऽपि प्रेरकत्वानु-पपत्तिरित्युक्तम् । अथ फलापेक्षो भावः स्वात्मसंपादनाय पुरुषं प्रेरयतीत्यभ्युपगमस्तर्हि फलस्यैव प्रेरकत्वम् न भावस्य स्यात् तथाभ्युपगमेऽपि दोष एव—तत्रापि विद्यमानाविद्यमानविकल्पद्वयानति-वृत्तेः । तथाहि—यद्यपि सर्वाः क्रियाः प्रयोजनवत्त्वेन व्याप्ता इति तदेव भावसंपादने पुरुषं प्रेरयति ३५ तथापि तत् एकान्ततो विद्यमानं कथं पुरुषं प्रेरयेत् ? न हि यद् यस्यास्ति स तदर्थमेव लोके प्रवर्त-मानो दृष्टः प्रयोजनमनुद्दिश्य प्रेरकसद्भावेऽपि कस्यचित् प्रवृत्त्यनुपलब्धेः । न च प्रयोजनस्य आत्म-संबन्धितामुत्पादयितुमसौ प्रवर्तते, आत्मसंबन्धिताया अपि विद्यमानत्वेन प्रवृत्तिविषयत्वानुपपत्तेः । किञ्च, दुःखविरहसुखसंभावलक्षणं प्रयोजनमुपजायमानमात्मसंबन्धितयैव उपजायत इति न तद-र्थोऽपि प्रयासः सफलः । न च प्रयोजनमविद्यमानं पुरुषं प्रेरयति अविद्यमानस्य कारकत्वायोगात् ४० कार्यतया तत् तत्र प्रेरयतीति चेत्, ननु साऽपि यदि भावरूपा न तर्हि विद्यमानत्वात् पुरुषप्रवर्तिका भवेत् । न च विद्यमानस्य कार्यरूपता संभवति तस्य कार्यताविरोधात् । अथ अभावरूपा तथापि

न प्रेरकत्वम् अभावस्यापि स्वरूपेण विद्यमानत्वात् । न च स्वर्गाभावः पुरुषार्थत्वेन अभ्युपगतः । न च परस्परविविक्तोभयरूपतयाऽपि कार्यतयाः प्रेरकत्वम् उभयदोषानुपपन्नात् अन्योन्यानुपक्तोभयरूपताऽभ्युपगमे परपक्षाभ्युपगमप्रसक्तिः फलानुभवपर्यायाव्यतिरिक्तस्य कारणपर्यायात्मकस्य आत्मनः फलात्मतया परिणामात् कारण-फलपर्याययोः कथंचिद् अमेदात् एकस्यैव आत्मद्रव्यस्य न तद्रूपतया ५ विवृतेः फलस्य भावाभावरूपतया प्रवर्तकत्वात् अन्यथा सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसक्तः ।

अन्ये तु विधेः प्रवर्तकत्वमभ्युपपन्नाः त्रिकालशून्यो विधिरेव प्रवर्तकैकस्वभावः लिङोपदिश्यमानः कर्मणि पुरुषं नियोजयति स च प्रेषणाऽध्येपणादिव्यतिरिक्तस्तदनुगतश्च गोव्यक्तिषु गोत्ववत् अध्येपणा सत्कारपूर्वको नियोगः प्रेषणा तु ज्यत्कारपूर्वको नियोग एव पुरुषगताशयविशेषः प्रेषणाऽध्येपणाशब्दवाच्यः । न चास्य प्रेरकत्वम् व्यभिचारात् । तथाहि—अध्येपणाऽभावेऽपि प्रेषणातः १० पुरुषप्रवृत्तिरूपलभ्यते तदभावेऽपि चाध्येपणातः इति न प्रेषणादेः पुरुषप्रवर्तकत्वम् किन्तु यथोक्तो विधिर्भाव्यनिष्ठभावकव्यापारस्वभावभावनानुगते स्वर्गादिफलसंपादके धात्वर्थे पुरुषं नियोजयति तदुक्तम्—

“विधावनाश्रिते साध्यः पुरुषार्थो न लभ्यते ।

श्रुतः स्वर्गादिवाक्येन धात्वर्थः साध्यतां ब्रजेत्” ॥

१५

[श्लो० वा० औत्पत्तिकसू० श्लो० १४]

अपरे तु मन्यन्ते धात्वर्थमात्रे फलपर्यालोचनातिरिक्तो विधिः पुरुषं प्रेरयति स तथाभूतो लिङादि प्रत्ययाभिधेयः इति ।

सर्वे एते अयुक्तवादिनः यतः विधिर्न अलब्धसत्ताकः पुरुषं प्रेरयति अविद्यमानस्य गगनकुसुमादेरिव प्रेरकत्वासंभवात् संभवे वा विद्यमानताप्रसक्तेः । न च अविद्यमानविध्यर्थं प्रेरण २० प्रतिपादयितुं प्रभवति प्रतिपादने वा अविद्यमानविषयत्वेन केशोष्कृदादिज्ञानवद् न प्रमाणं भवेत् न च अविद्यमानेन सह लिङ्प्रत्ययस्य संबन्धः तदभावात् तस्य अवाचकत्वं स्यात् । अथ लब्धसत्ताके विधिः प्रेरकस्तदा त्रिकालशून्यता तस्य व्यावर्तते वर्तमानकालताप्राप्तेः लिङ्प्रत्ययगम्यता च न स्यात् सांप्रतकाले च तस्मिन् प्रत्यक्षादेरप्यवतारात् चोदयैव धर्मे प्रमाणम् प्रमाणमेव चोदना इति न वक्तव्यं स्यात् प्रत्यक्षादेस्तत्र प्रवृत्तौ अवधारणद्वयस्यापि अनुपपत्तेः । न च सामान्याभिधायि पदं

२५ विशेषाभिधायि युक्तम् औत्पत्तिकश्च शब्दस्य संबन्धः सामान्यलक्षणेन अर्थेन न विशेषेण । न च असंबद्धपदं विशेषे विज्ञानं विधातुं समर्थम् । न च अनवगतो विधिः प्रवर्तको युक्तः । किञ्च विधेरपि निष्पाद्यत्वात् तन्निष्पत्तये पुरुषः केन प्रेर्यते इति वक्तव्यम् । यदि विध्यन्तरेण तथा तत्रापि तदन्तरेण इति अनवस्था । अथ इच्छातः तत्रासौ प्रवर्तते तर्हि सर्वत्र तथैव प्रवर्तताम् किमप्रमाणक विधिकल्पनया ! अथ नित्यो विध्यर्थः पुरुषं प्रेरयतीत्यभ्युपगमस्तर्हि तस्य लिङ्प्रत्ययवाच्यत

३० व्यावर्तते लिङ्त्रिकालशून्यार्थविषयत्वात् विध्यर्थस्य तु नित्यतया वर्तमानकालत्वात् वर्तमानकालतः च तत्र अध्याक्षादेरपि अवतारात् प्रतीतिार्थानुवादकत्वेन न तत्र प्रेरणा प्रमाणं स्यात् । किञ्च, नित्यत्वे लिङर्थस्य धर्मरूपता व्यावर्तते कार्यरूपस्य अर्थस्य धर्मरूपताभ्युपगमात् चोदयैव धर्मस्य तु विध्यर्थस्य लिङा संबन्धानवगमात् न ततस्तत्प्रतिपत्तिः स्यात् । अथ अनवधारितनित्यसंबन्धमपि शब्दै शक्तिस्वभाव्यात् तत्पदं तमर्थमेव बोधयति तर्हि गवादिपदानामपि शब्दशक्त्यैव अनवगतसंबन्धान

३५ ३५ सार्थप्रत्याग्रकत्वं भवेत् । अथ तेषां तथाभूतानां न तत्त्वम् तर्हि विधिपदस्यापि तत्र स्यात् अत एव न पदाद् वाक्यम् पदार्थोद् वा वाक्यार्थ एकान्ततो मित्रः अमिश्रो वा अभ्युपगन्तव्यः अन्यथा उक्तं वृत्तेः । किञ्च, अयं विधिर्वाक्यश्रवणानन्तरं किं प्रतिभाति, उत पुरुषव्यापारान्यथानुपपत्त्य

प्रतीयते ? न तावद् आद्यः पक्षः वाक्यश्रवणानन्तरं पुरुषस्यैव अध्येपणादिविशिष्टतया प्रतीतेः पुरुषश्च ओदयैव आत्मनमेव वाक्यात् कर्मणि नियुज्यमानमवगच्छति तदवगमाच्च इच्छयैव प्रवर्तते अतः ४० प्रवृत्तिरिति अन्यथासिद्धेति नासौ लिङर्थमवगमयति । किञ्च, प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या निमित्तमात्रस्यैव अत्रान्वयः तर्हि विध्यर्थस्य प्रत्यक्षादेरपि हेयम् उपादेयं चार्थमवगत्य निवर्तन्ते प्रवर्तन्ते वा जन्तवः ।

१ “श्रुतस्वर्गादिवाक्येन”—श्लो० वा० ।

२-ण तत्रापि वा० वा० । अत्र ‘विध्यन्तरेण तदा तत्रापि’ इति पाठ शुचाह । ३-व्यव्यक्ति-वृ० ।

ख तत्र विधेर्निवर्तकत्वम् प्रवर्तकत्वं वेप्यते एवमिहापि अभिप्रेतफलार्थी अध्येषणादेः इच्छातो वा प्रवर्तते । न च अध्येषणादेर्व्यभिचारात् प्रवर्तकत्वमयुक्तम् यथासंभवं प्रवर्तकत्वोपपत्तेः यदा अध्येषणा तदा तस्या एव प्रवर्तकत्वम् यदा तु प्रेषणा तदा तस्या एव । न हि रक्ततन्त्रत्वाभावेऽपि शुक्लेऽप्यस्तेभ्यः पटोत्पत्तौ रक्ततन्त्रयो न स्तोपाद्यपटोत्पत्तौ परिणामिकारणतां प्रतिपद्यन्ते न च 'तद्व्यतिरिक्तोऽन्यः कश्चित्' तत्र परिणामिकारणत्वमासादयति । किञ्च, धात्वर्थोऽपि यदि धातुना परिनिष्पन्नोऽभिधीयते १ तदा न विधेः पुरुषप्रेरकत्वमभ्युपगम्यम् धात्वर्थस्य निष्पन्नत्वात् । सामान्यपदार्थवादिनां तु धात्वभिधेयस्य कथं पुरुषव्यापारसाध्यत्वम् सामान्यस्य नित्यतया साध्यत्वानुपपत्तेः ? न च विशेष उत्पादो धातुवाच्यः तेन सह नित्यतया संवन्धायोगात् न हि अनित्येन नित्यः संवन्धो घटते अभ्युपेयते वा वाच्यवाचकतत्संवन्धानां परेण नित्यत्वाभ्युपगमात् । अपि च, विधेः प्रवर्तकत्वे कारकत्वं स्यात् न प्रामाण्यम् इच्छा-प्रयत्नादेरिव तथात्वे तदनुपपत्तेः प्रवर्तकत्वं च १० यथोक्तन्यायाद् अनुपपन्नम् । एवं 'ग्राहणं न हन्यात्' इति प्रतिषेधविधिरपि प्रतिक्षितो द्रष्टव्यः । तथाहि—अयं पुरुषं कं प्रेरयतीति वक्तव्यम् नञर्थे, भावनायाम्, धात्वर्थे वा ? तत्र यदि नञर्थे विधिः पुरुषं प्रवर्तयति, तदयुक्तम्, नञर्थस्य अभावरूपत्वात् तत्र विधेः प्रेरकत्वासंभवात् । न हि अक्रियात्मके नञर्थे कस्यचित् प्रेरकत्वमुपपत्तिमत् । अथ यद्यप्रवृत्तं पुरुषं निवर्तयति प्रतिषेधविधिः, अयुक्तमेतत्, प्रतिषेधेनैव निवर्तितत्वाद् विधेस्तत्र नैरर्थक्यात् । अथ प्रतिषेधनिषिद्धस्य अनिवृत्तस्तत्र विधिराधीयते विधिनितिद्वयोऽपि यदि न निवर्तते तदा किमाश्रयणीयम् ? अथ भावनायां विधेः प्रवर्तकत्वम्, अयुक्तमेतत्, रागात् एव तस्यामस्य प्रवृत्तेः विधेर्वैयर्थ्यात् । न च धात्वर्थोऽपि तमसौ प्रवर्तयति, तत्रापि रागादेवास्य प्रवृत्तेः । विधिर्हि अप्रवृत्तप्रवर्तकः रागात् प्रवृत्तस्य च प्रवर्तने विधित्वायोगात् । अथ नञर्थवद्भावनयां विधिः प्रवर्तयति, न, नञर्थसंबन्धायास्तस्या अभावरूपत्वेन प्रवृत्तिविषयत्वाद्युपपत्तेः । अथ नञर्थविशिष्टधात्वर्थं प्रतिषेधविधिना पुरुषः प्रवर्तते, नैतत् २० सारम्, तस्यापि नञर्थविशिष्टस्य अभावरूपत्वात् प्रवृत्तिविषयत्वायोगात् । न च भावनायां हनन-विशिष्टायां रागात् प्रवर्तमानः पुरुषः प्रतिषेधपर्युदस्तायां विधिना नियुज्यते, अभावविशिष्टाया भावनाया विधिविषयत्वायोगात् । न चासौ हननाभावविशिष्टा विधिविषयतां प्रतिपद्यते, अभावस्य व्यापाररूपतया भावनां प्रति व्यचच्छेदकत्वायोगात् । न च हन्तिर्ननुपहितः । अमक्ष्याऽस्पृशनीय-न्यायेन हननव्यतिरिक्तधात्वर्थान्तराभिधायकत्वात् तद्वच्छिन्नां भावनां प्रकाशयति सा च विधेर्गो- २५ चरणां प्रतिपद्यते इति वक्तव्यम्, यतो भावनायां हननव्यतिरिक्तधात्वर्थमात्रविशिष्टायां विधेः प्रवर्तकत्वमेव न निवर्तकत्वम् प्रवर्तकत्वैकरूपत्वेन तस्याऽभ्युपगमात् तच्च यथा तस्य न संभवति तथा प्रतिपादितमेव । तत्र मीमांसकाभिप्रायेण विधेः प्रवर्तकत्वम् निवर्तकत्वं वा संभवति । तेन—

“साधने पुरुषार्थस्य संगिरन्ते त्रयीविदः ।

बोधविधौ समायत्तम्” [

] इत्याद्यसंगतार्थाभिधानम् ।

३०

ये तु भावनां वाक्यार्थत्वेन प्रतिपादयन्ति भावना हि भाव्येऽर्थे स्वर्गादिके पुरुषस्य व्यापारः “भाव्यनिष्ठो भावकव्यापारो भावना” [] इति वचनात् सा च “किं केन कथम्” इति त्र्यंशपरिपूर्णा—किम् इति स्वर्गम्, केन इति दर्श-पूर्णमास्यादिना भावयन्, कथम् इति इतिकर्तव्यतां दर्शयति प्रयोगाद्व्यापाररूपम्—इयमित्यर्थभूता भावना पदार्थप्रतिपाद्या पदानां वाक्यार्थप्रतिपादने सामर्थ्याभावात् तानि हि स्वार्थप्रतिपादनमात्रेण निवृत्तव्यापाराणि न वाक्यार्थबोधक्षमाणि ३५ आकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावच्छिन्नानां पदार्थानामेव अन्य-व्यतिरेकाभ्यां वाक्यार्थबोधकत्वप्रतिपत्तेः । तथाहि—पदध्रवणाभावेऽपि यदा श्वेतगुणं द्रव्यं पश्यति अश्वजार्तिं च ‘हेपा’शब्दाद् अनुमिनोति क्रियां च खुरविक्षेपादिशब्देन च बुध्यते तदा श्वेतोऽश्वो धावति’ इति अवगच्छति । उक्तं च—

“पश्यतः श्वेतमारूपं ‘हेपा’शब्दं च शृण्वतः ।

पदविक्षेपशब्दं च श्वेताश्वो धावतीति धीः” ॥

३०

[स्तो० वा० वाक्याधि० स्तो० ३५८]

१ अत्र ‘निवर्तितत्वाद् विधेस्तत्र’ इति पाठ. संभाव्यते । २ विधेवि-(-वेर्वि-)-वृ० ।

३ अत्र ‘श्वेतता’ इत्यपि संभाव्यते । “श्वेतिमा”—स्तो० वा० ।

यत्र चापचारात् मानसात् शृण्वन्नपि पदानि पदार्थान् नावधारयति तत्र न भवति
इति व्यतिरेकबलात् पदार्थानां वाक्यार्थावेदकत्वमवसीयते । उक्तं च—

“भावनैव हि वाक्यार्थः सर्वत्राख्यातवत्तथा” ॥

“अनेकगुणजात्यादिविकाराधीनुरक्षिता” ।

[श्लो० वा० वाक्याधि० श्लो० ३३०-३३१]

एतेऽपि अयुक्तवादिन एव, पुरुषव्यापारस्य तद्व्यतिरिक्तस्य प्राक् प्रतिषिद्धत्वात् वाक्यार्थानुपपत्तेः ।
तत्सत्त्वेऽपि यदि अस्तौ पदार्थोऽभिन्नस्तदा पदार्थ एव स्यात् न वाक्यार्थः तथा च कुतः पदार्थग-
म्यता । न च पदार्थस्य सामान्यात्मकत्वात् कार्यता ततो न धर्मरूपता तथा च प्रत्यक्षादिगोचरत्वात्
चोदनायास्तदनुवादकत्वेन तद्विषयत्वेन प्रवर्तमानाया न प्रामाण्यं स्यात् इत्युक्तं प्राक् । न च पदाना-
१० मपि प्रामाण्यं स्मृत्युत्पादकत्वेन भवद्विरभ्युपगम्यते

“पदमप्यधिकाभावात् सारकान्न विशिष्यते”

[श्लो० वा० शब्दप० श्लो० १०७]

इति अभिधानात् । तथा च न कचिदर्थं शब्दस्य प्रामाण्यं भवेत् । अथ क्रियाकारकसंसर्गरूपः पदार्थो-
दर्थान्तरं वाक्यार्थः ननु असावपि यदि अनित्यस्तदा कारकसंपाद्यः, पदार्थसंपाद्यो वा ? न कारक-
संपाद्यः स्वरूपास्तप्रकोपात् । पदार्थोत्पाद्यत्वेऽपि य एव पदार्थोत्स्योत्पादकास्त एव यदि ज्ञापका-
१५ स्तदा पूर्वं किं ज्ञापकाः, उत उत्पादका इति चकव्यम् । यदि प्राक् ज्ञापकास्तदा तदुत्पादितं ज्ञानमवि-
द्यमानवाक्यार्थविषयत्वात् कैशेन्दुकादिज्ञानवत् अप्रमाणं स्यात् कर्तव्यतया ते तं ज्ञापयन्तीति चेत्,
न; तस्यामपि भावाभावोभयानुभयविकल्पानतिक्रमात् । आद्यविकल्पे तत्कर्तव्यताया भावस्वभावतया
विद्यमानवाक्यार्थविषया चोदना स्यात् तथा च विद्यमानोपलम्भनत्व-तत्संप्रयोगजत्वोपपत्तेः अध्य-
क्षवन्न भावना अर्थविषया स्यात् । अथ अभावस्वभावा कर्तव्यता, न, अभावस्य तुच्छतया कर्तुम्
२० शक्तेः । अनुच्छेदेऽपि स्वेन रूपेण विद्यमानत्वात् कर्तव्यताऽसंभवात् । न च अभावविषयं चोदनाया-
परैः प्रामाण्यमभ्युपगम्यते अभावप्रमाणविषयत्वाच्च अभावस्य तद्विषयत्वे चोदनाया अनुवादकत्वाद्
अप्रामाण्यप्रसङ्गश्च । न च उभयाकारताऽपि, उभयदोषप्रसक्तेः । अनुभयविकल्पेऽपि चोदनाजनित-
ज्ञानस्य निर्विषयताप्रसक्तेः । अथ ते तं प्राग्य उत्पादयन्ति पश्चाद् ज्ञापयन्ति इत्यभ्युपगमः सोऽपि
अनुपपन्नः विद्यमानार्थविषयत्वेन चोदनायाः प्रत्यक्षाद्यवगतायैर्गोचरत्वाद् अप्रामाण्यप्रसक्तेः । अथ
२५ नित्यो वाक्यार्थः पदार्थैः प्रतिपाद्यते नन्वेवं विद्यमानार्थगोचरत्वं चोदनायाः स्यात् तथा च ‘त्रिका-
लशून्यकार्यरूपाथविषयविज्ञानोत्पादिका चोदना’ इत्यभ्युपगमव्याघातः ।

अपि च, वाक्यार्थमवबोधयन्तः पदार्थाः किं शब्दप्रमाणतया अवबोधयन्ति, उत अनुमानत्वेन,
आहोस्वित् अर्थापचितं, उतस्वित् प्रमाणान्तरत्वेन इति विकल्पाः । यद्याद्यो विकल्पः स न युक्तः
पदार्थानामशब्दात्मकत्वात् । अथ द्वितीयः सोऽपि न युक्तः, पदार्थानां वाक्यार्थाविनाभावित्वेन प्राग्य
३० अप्रतिपत्तेः अनुमानानवतारात् । न च वाक्यार्थस्य प्रमाणान्तरागोचरत्वात् पदार्थव्यापकताऽनव-
गता अनुमानगोचरः अन्यत्रापि तथाभावप्रसक्तेः वाक्यार्थाविनाभावित्वावगमे वा पदार्थानां चोद-
नाया अनुवादरूपताप्रसक्तेरप्रामाण्यानुपपन्नः । न च पदार्थानां पक्षधर्मता कचिद् अवगम्यते । न च
तदवगमव्यतिरेकेण अनुमानप्रवृत्तिः । न च अर्थापत्तिरूपत्वेन पदार्थो वाक्यार्थमवबोधयन्ति
‘चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः’ इत्यभ्युपगमव्याघातप्रसक्तेः । न च अर्थापत्तिरनुमानाद् विशिष्यते इति

१ यत्र चापचारात् मानसाच्छ्रु-वा० वा० भा० मा० । यत्र चापरात् मानसाच्छ्रु-वृ० आ० हा०
नि० । यत्र चापरात्मान न स्याच्छ्रु-वृ० सं० ।

पार्थसारथिमिश्रेण शावरवचनमित्यमुक्तम्—

“मानसादपचारादुचरितेभ्योऽपि पदेभ्यः” श्लो० वा० पार्थ० व्या० पृ० ९४६ पं० १५ । मुद्रिते शावरे तु इत्थं
पाठो दृश्यते—“मानसादव्याघाताद् यदुचरितेभ्यः पदेभ्यः”—पृ० २५ पं० १७ । “यत्रापि मानसापचारादग्रहणं तत्रापि”
—श्लो० वा० पार्थ० व्या० पृ० ९४७ पं० १० ।

“मानसेनापराधेन पदार्थान् ये न गृह्यते”—श्लो० वा० वाक्याधि० श्लो० ३६० ।

“किंच, अन्यव्यतिरेकाभ्यामपि पदार्थानां निमित्तत्वमवसीयते । उचरितेभ्योऽपि पदेभ्यः कदाचिद् मानसादपचारात्
पदार्थाग्रहणे वाक्यार्थाग्रहणात्”—शास्त्रदी० शुक्तिहृदप्रपूर्णी सिद्धान्तचन्द्रिका पृ० १६० पं० २६ ।

१११ "इत् प्रतिपादितत्वात् । न च प्रमाणान्तरात्मकाः सन्तः पदार्था वाक्यार्थं गमयन्ति, तृतीयविकल्पोक्त-
प्रसक्तैः । अथ 'पदेभ्यः पदार्थाः तेभ्यश्च वाक्यार्थः प्रतीयते' इति पारम्पर्येण चोदनाया धर्म-
ति निमित्तात् तर्हि श्रोत्रात् पदज्ञानम् ततोऽपि पदार्थविज्ञानम् तस्माच्च धर्मज्ञानम् इति प्रत्यक्ष-
क्षणेऽर्थो धर्मः प्रसक्तः । अथ साक्षाद् धर्मं प्रत्यक्षस्य व्यापाराभावाच्च प्रत्यक्षलक्षणता धर्मस्य
तर्हि चोदनाया अपि साक्षात् तत्र व्यापाराभावाच्च चोदनालक्षणोऽपि धर्मः स्यात् । पदं च ५
११२ "अर्थस्यापि सारकत्वाद् न चावकम् । न च वाक्यार्थे स्वर्यमाणपदार्थसंबन्धतयाऽविज्ञाते पदार्थ-
११३ "मरणान्यथानुपपत्त्या प्रतिपत्तिर्युक्ता । न च संबन्धो वाक्यार्थेन सह कस्यचिद् अवगन्तुं शक्यः
११४ "संबन्धवगमपुरस्सरत्वात् संबन्धप्रतिपत्तेः स्वर्यमाणपदार्थप्रतिपदन्यथानुपपत्तिं च विना नान्यतो
११५ "वाक्यार्थप्रतिपत्तिः तामन्तरेण च नान्यथानुपपत्तेः प्रवृत्तिः इति इतरेतराश्रयप्रवृत्तेर्न कथंचिद्
११६ "वाक्यार्थप्रतिपत्तिः स्यात् । संबन्धावगममन्तरेण अपि पदार्थानां वाक्यार्थावेदकत्वे एकपदार्थसमु- १०
११७ "दायस्य सर्ववाक्यार्थावेदकत्वप्रसक्तिः । यदपि मानसाद् अपचारात् पदश्रवणेऽपि पदार्थानवगमाद्
११८ "वाक्यार्थज्ञानं दृष्टमिति पदार्थानामेव वाक्यार्थावबोधकत्वमवसीयत इत्युक्तम् तदपि अचारुः
११९ "शिष्टपदसमुदायात् कथंचिद् अभिन्नस्य वाक्यस्यैव अनवबोधात् तत्र वाक्यार्थप्रतिपत्त्यनुत्पत्तेर्न
१२० "नः पदार्थानवगमात् । न हि उपहृतमनसो वाक्यात्मकपदानां श्रोत्रसंबन्धमात्रेण अवगमः न चान-
१२१ "गतं स्वरूपेण वाक्यं वाक्यार्थसंबन्धत्वेन वा स्थायं प्रतिपादयति अतिप्रसङ्गात् । यदि च उपहृतमनः १५
१२२ "द्वानि शृणोति तदर्थान् किमिति नावधारयति ? अथ परामर्शरूपं तदर्थवधारणं तर्हि पदश्रवण-
१२३ "मपि निश्चयात्मकमेव अभ्युपगन्तव्यम् अतदात्मकस्य तच्छ्रवणस्य स्वाप-मद-मूर्च्छादिष्विव परमार्थ-
१२४ "तोऽश्रवणरूपत्वात् अविकल्पज्ञानस्य अज्ञानरूपतया व्यवस्थापितत्वात् । पूर्वपदानुविद्धं चान्यपदं
१२५ "तदा वाक्यम् पूर्वपदानि च स्वाभिधेयविशिष्टतया अन्यपदप्रतिपत्तिकाले परामृश्यमानानि वाक्यार्थ-
१२६ "प्रतिपत्तिजनकानि तदा पदार्थानवगमे वाक्यस्यैव स्थायीसंबन्धतया अनवगमात् कथं ततो २०
१२७ "वाक्यार्थप्रतिपत्तिर्भवेत् ? तथाहि—'गौर्गच्छति' इति वाक्यप्रयोगे गोशब्दात् सामान्यविशेषात्मकं
१२८ "वार्थं गच्छत्याद्यन्यतमक्रियासापेक्षं प्राक् प्रतिपद्यते 'गच्छति' इत्येतस्माच्च तमेव प्रतिनियतगमि-
१२९ "क्रियावच्छिन्नमवगच्छति ततः क्रियावच्छिन्नः सामान्यविशेषात्मको वाक्यार्थो व्यवतिष्ठते पद-
१३० "समुदायात्मकाद् वाक्यात् पदार्थात्मकस्यैव तस्य प्रतिपत्तेः । यस्मिन्नुच्चरिते यः प्रतीयते स एव
१३१ "तस्यार्थः इति शाब्दिकानां व्यवहारात् । यश्च शब्दमन्तरेणापि अध्यक्षादेरर्थः प्रतीयते न स शब्दार्थः २५
१३२ "तेन 'पश्यतः श्वेतमारूपम्' इत्याद्यभिधानं प्रकृतानुयोग्येव अतः पदानि हि स्वं स्वमर्थमभिधाय
१३३ "निवृत्तव्यापाराणि । अथेदानीं पदार्थाः प्रागवगताः सन्तो वाक्यार्थं गमयन्ति तस्मात् पदेभ्यः
१३४ "पदार्थप्रत्ययः पदार्थेभ्यो वाक्यार्थप्रत्ययः

"पदार्थानां तु मूलत्वमिष्टं तद्भावभावतः" ।

"पदार्थपूर्वकस्तस्माद् वाक्यार्थोऽयमवस्थितः" ।

३०

[श्लो० वा० वाक्याधि० श्लो० १११, ३३६]

इत्यादि यत् परैरुक्तम् तत् अपास्तं भवति अतो नाभिहितान्वयः नापि अन्वितानां क्रिया-कारकादी-
नामेकान्ततोभिधानम् यतः पदार्थः पदार्थान्तरसंसक्त एव यदि पदेन अभिधीयते तदा प्रथमपदेनैव
वाक्यार्थस्य अभिहितत्वात् शेषपदोच्चारणमनर्थकमासज्येत पदस्य च वाक्यरूपताप्रसक्तिः विशेषा-
भिधायित्वात् यावन्ति च वाक्ये पदानि तावन्ति वाक्यानि स्युः यावन्तश्च पदार्था वाक्यार्था अपि ३५
तावन्त एव प्रसज्येरन् । यदि च पदार्थानेकत्वेऽपि एक एव वाक्यार्थस्तदा प्रतिपादितार्थप्रतिपादक-
त्वात् शेषपदार्थपदानां पौनस्यमासज्येत । अन्वितार्थाभिधायकत्वे च पदस्य 'गौः' इत्युक्ते 'गच्छ-
ति' आदिक्रियाविशेषाकाङ्क्षा न स्यात् तत एव क्रियाविशेषसंसर्गस्य अवगतत्वात् । न च विशेषाणा-
मानन्त्यात् समयकरणाशक्तेरसंकेतितस्य च अतिप्रसङ्गतः प्रतिपादनसामर्थ्यायोगात् पदानां विशेष-
प्रत्यायनसामर्थ्यं स्यात् । न च केवलसामान्याभिधायि पदं संभवति सामान्यस्य अर्थक्रियाऽनिर्वर्तक- ४०
त्वेन व्यापित्वेन चानयनादिक्रियासंसर्गाभावात् ततश्च सामान्य-विशेषयोरन्यतरस्यापि पदेन अन-
भिधानात् कथमन्विताभिधानम् ? सामान्यस्य नित्यत्वात् एकत्वाच्च पदेन सह संकेतसद्भावात्

पदार्थत्वेऽपि वाक्यार्थस्य तत्संवद्धत्वेन अग्रहणात् कुतस्तत्प्रतिपत्तिरित्युक्तं प्राक् । यदि च पदा-
पदार्थे उत्पन्नं ज्ञानं वाक्यार्थपर्यवसायि अभ्युपगम्येत चक्षुरादिप्रभवं रूपादिज्ञानं गन्धादिपर्यवसि-
तदा प्रसज्येत । अथ चक्षुरादिप्रभवं रूपादिज्ञानं न गन्धादिसाक्षात्कारि इति नायं दोषस्तर्हि पदप्रभ-
पदार्थज्ञानमपि न वाक्यार्थावभासि इति न तत्पर्यवसितमभ्युपगन्तव्यम् । चक्षुरादेर्गन्धादाविव पद-
स्यापि वाक्यार्थसंवन्धानवगमात् सामर्थ्यानुपपत्तेः । न च पदात् सामान्यमात्रपदार्थप्रतिपत्तावपि
तद्विशेषप्रतिपत्तिः स्यात् विशेषरूपेण तु प्रवृत्त्यादिव्यवहारसमर्थो वाक्यार्थो न संसर्गमात्रम् तस्-
मर्थक्रियाऽक्षमस्य श्रोत्रनभिवाञ्छितत्वात् अनभिवाञ्छितार्थप्रतिपादकस्य च वचस उन्मत्तकविरु-
त्त्येवाग्रमाणत्वात् । न च विशेषमन्तरेण सामान्यमनुपपद्यमानं संसर्गविशेषमवबोधयतीति शक्य-
वक्तुम् आधारप्रतिपत्तावपि तद्विशेषप्रतिपत्तेरयोगात् न हि 'पथ आनीयताम्' इत्युक्ते तदाधारपा-
१० मात्रप्रतिपत्तावपि कुटादिविशेषप्रतिपत्तिः संभविनी । तन्न अन्विताभिधानम् अभिहितान्वयो ।
एकान्तवादमितेन संभवी । विधिववाक्यस्य च प्रामाण्यनिरासे अर्थवादादिवाक्यानां प्रामाण्यमप्यस्य
मेव क्रियाकृत्वेन तेषां परैः प्रामाण्याभ्युपगमात् अन्यथा तदयोगात् । तदुक्तम्—“आम्नायस्य क्रिय-
र्थत्वाद् आनर्थक्यमतदर्थानाम्” [सीमांसाद० १-२-१] इति । न च विध्यङ्गताऽपि अर्थवादादिव-
क्यानां पराभ्युपगमेन संभवति सामान्यादेस्तदर्थस्य असंभवेन विध्यर्थोपकारकत्वायोगतोऽर्थद्वारे
१५ तेषां तद्वृत्तानुपपत्तेः । न च अर्थकृतं संवन्धमपह्नाय शब्दः शब्दान्तरस्य अङ्गभावमासादयतीत्या-
प्रसङ्गात् । तन्न सामान्यशब्दार्थवादिप्रकल्पितं तत् तदभिधेयं संभवतीति न प्रथमपक्षाभ्यु-
गमः श्रेयान् । {

द्वितीयविकल्पाभ्युपगमेऽपि विशेषाः किं समुच्चिताः शब्दवाच्याः, उत विकल्पिताः इ-
वक्तव्यम् । यदि विकल्पिता इति पक्षस्तदा एकविशेषव्यतिरेकेण अन्येषां विशेषाणां न विवक्षि-
२० दुग्धशब्दवाच्यता स्यात् ततश्च एकपथः परमाणोरन्यत्र तत्परमाण्वाद्वा न दुग्धशब्दात् प्रतिपत्ति-
प्रवृत्ती स्याताम् । समुच्चितानामपि तेषां तच्छब्दवाच्यत्वे एकस्मिन्नपि पथसि तद्वहुत्वप्रसङ्गः प-
रपरविकल्पपथः परमाणूनां तत्र अनेकत्वात् । न च तत्समुच्चयेऽपि पथः तद्व्यतिरेकेण तदनभ्यु-
गमात् तथा तस्याप्रतीक्षे । न च एककार्यकारितया तथा व्यपदेशः तस्यापि धस्तुत्वे तद्रूपत्वा-
अवस्तुत्वे कार्यविरोधात् । तेषां च एकत्रैव सामर्थ्यं तस्य एकस्य एकपरमाणुरूपत्वे अनुपलभ्यत
२५ प्रसक्तिः अनेकाणुरूपत्वे एककार्यत्वविरोधः एकस्य तत्कर्तृकत्वविरोधश्च स्थूलैकवस्तुनस्तदेककार्य-
तस्य समानरूपताप्रसङ्गः स्वारम्भावयवद्रव्यव्यापकैकरूपत्वात् । एवं च विशेषमात्रवादत्याग-
स्वावयवसाधारणैकरूपवस्त्वनभ्युपगमेऽपि च प्रतिनियतविषयप्रतिपत्त्यभावप्रसक्तिः । अनेकाव-
घातमैकस्थूलैकवस्त्वभावे तदाकारप्रतिपत्तेरभावात् सर्वदा सर्वस्यास्तस्यास्तदाकारतयैव संवेदना
अन्योन्यानुविद्धानुविद्धवस्तुव्यवस्थापकप्रमाणाभावे च प्रमाणान्तरप्रतिपन्नतथाभूतवस्तुप्रतिपा-
३० कामिधानस्यापि असंभवात् प्रतिनियतप्रवृत्तिहेतुशब्दव्यवहारभावावप्रसक्तिश्च अत एव तथाभू-
विकल्पजननात् 'शब्दः प्रमाणमसत्यपि बाह्यस्वल्पक्षणविषयत्वे' इत्युक्तम् । 'पथः पीयताम्' इत्या-
नानोत्थापितविकल्पाकारस्य खरविषाणशब्दोत्थापितविकल्पाकाराद् अमेदप्रसक्तेः सर्वत्र तथाभू-
वस्तुनभवाभाव एव विकल्पाकारप्रवृत्तेर्विहिष्णुवृत्त्यभावश्च । न च तदव्यवसायेन तत्र प्रवृत्तिः सर्व-
तत्तत्त्वाग्रहणे अतत्त्वस्य तत्त्वरूपतया तत्राधारोपासंभवात् । न चैवं मृगतृणिकासु अध्यारोपि-
३५ दाकाकारस्यैव तस्य प्राप्तिर्भवेत् । न च खलक्षणानुभवद्वारायातविकल्पप्रभवशब्दस्य संवादि-
कल्पनाऽपि भवन्मतेन संगता निरंशक्षणीकपरमाणुखलक्षणानुभवस्याभावात् अन्यस्य चानभ्यु-
गमात् अभ्युपगमे वा शब्दस्य अनेकान्तवस्तुविषयप्रामाण्यप्रसङ्गः त्रिरूपलिङ्गप्रतिपादकवाक्य-
पारम्पर्येण तस्य तत्र प्रतिवन्धात् न चैवमपि विशेषैकान्तसिद्धिः उभयवाद्प्राप्तिप्रसङ्गात् । त-
द्वितीयविकल्पस्यापि संभवः ।

४० द्वितीयविकल्पोऽपि प्रत्येकपक्षमाविदोपप्रसङ्गतोऽनभ्युपगमविषयः न च परस्परनिरपेक्षं

१ उन्मत्तकविरुद्धतस्ये-आ० हा० वि० । उन्मत्तकमविरुद्धतस्ये-वा० वा० । उत्तमकविरुद्धतस्ये-आ० मा
२-लसभावे आ० सा० । लवस्तुभावे आ० हा० वि० । ३ इत्युक्तम् वा० वा० सा० सा० । ४-वृत्ताम
वृ० आ० हा० वि० ।

। अन्यविशेषयोरसत्त्वे तदारब्धोभयवादो युक्तः अङ्गुलिद्वयाभावे तत्संयोगवत् । अनुभयविकल्पा-
गमोऽपि असंगतः प्रतिनियतसामान्यविशेषयोरनभिधाने प्रवृत्त्यादिव्यवहारभावप्रसक्तेः । न च
भयपक्षः संभवति अन्योन्यव्यवच्छेदरूपयोरन्यतरनिषेधस्य तदपरविधिनान्तरिकत्वात् परस्पर-
या द्वयोरपि उपसर्जनत्वे निरपेक्षत्वे च असत्त्वमेव सापेक्षत्वे च इतरेतराश्रयदोषानुपपन्नः
रपि प्राधान्ये सापेक्षत्वानुपपत्तेरसत्त्वमेव अन्यतरस्यैव उपसर्जनत्वे निमित्तानुपपत्तिः द्वयोरपि
सीन्याभ्युपगमे अव्यवहार्यतोपपत्तिः तदतदात्मकैकवस्तुनो यथाश्रयोपशमं प्रमाणतः प्रधानो-
न्नरूपतया प्रतिपत्त्यभ्युपगमे 'स्यात् सामान्य-विशेषात्मकं वस्तु' इति अशेषरूपात्मकवस्तुप्रति-
कत्वेन शब्दादेः प्रमाणभूतप्रतिपत्तिनिवन्धनस्य अभ्युपगमात् अनेकान्तमतानुपवेशः समानास-
परिणामात्मकैकवस्तुप्रतिपादकत्वेन शब्दादेरभ्युपगमात् तस्मात् अनुगत-व्यावृत्तात्मकैकप्रति-
जनकत्वभावं तथाभूतधर्मद्वयात्मकमेकं वस्तु अभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा तथाभूतप्रतिभासस्य १०
भावतोऽभावप्रसक्तेः अन्यादृशस्य च तस्याऽसंवेदनात् सर्वप्रतिभासविरतिप्रसङ्ग इत्युक्तं प्राक् ।
अनादितथाभूतविकल्पप्रसववासनातस्तथाभूतप्रतिभाससद्भावात् अयमदोषः तस्या अपि अनन्त-
रालोक्यते ११ । ननु अभ्युपगमे तथाविधविज्ञानजनकत्वायोगात् इति असकृदवेदितत्वात् । न च सर्व-
त्र प्रमाण-प्रमेयव्यवहारो भ्रान्तिरूप इति वक्तव्यम् अपरस्य भ्रान्तिरूपस्य अभावात् । न च
१२ गन्तव्यं तस्य उत्पत्तिकारणाभावतोऽभावात् । न नैरात्म्यादिभावना तत्कारणम् तस्या १५
पारूपतया अस्मिन्धारूपतज्ज्ञानहेतुत्वायोगात् । न च तस्य सद्भावः सिद्धः अक्षक्षतोऽनधिग-
तः । न च अनुमानतोऽपि तत्सिद्धिः तत्प्रतिबद्धलिङ्गाप्रतिपत्तेः । न च लोकप्रसिद्धप्रमाणस्य प्रमा-
न-अभ्युपगता 'सर्वे एवायं प्रमाण' इत्याद्यभिधानात् । न चाप्रमाणकवस्तुभावनाप्रकर्षं ज्ञानम-
म काम-शोक-भयादिज्ञानस्य भावनाप्रकर्षजस्यापि भ्रान्तत्वोपलब्धेः नैरात्म्यादेश्च वस्तुनः
गणोपपन्नत्वप्रतिपादनात् । न च सत्यभयादिज्ञानपूर्वकस्यापि भावनोत्थमयज्ञानस्य सत्यतोप- २०
र इति अस्यापि असत्यताप्रसक्तिः अध्यारोपात् कामादिज्ञानस्य असत्यतेति चेत् अत्रापि अध्या-
समानः इन्द्रियज्ञानप्राद्यवस्तुनस्तद्विषयत्वेन अभावात् निर्विकल्पकविषयस्य विकल्पज्ञानविषय-
तो २१ । न च 'भावनाजमविकल्पम् विशदत्वात्' इति वाच्यम् तथात्वेऽपि तत्प्रतिभासस्य
कृतत्वेन तत्र मिथ्यात्वोपपत्तेः । न च तत्प्रतिभासः वस्तुकृत एव न भावनाकृत इति
इतरत्रापि तथा प्रसक्तेः । न च प्रमाणान्तरवाधातः तत्रासौ न तत्कृतः अत्रापि तद्वाधालं- २५
त् क्षणिकस्य अर्थस्य प्रमाणान्तरतः प्राग् उपलब्धस्य भावनाप्रकर्षे ज्ञाने अर्शमत्वात् अविकल्प-
स्य भावनाविकल्पविषयत्वायोगात् तत्प्रकर्षेऽपि तस्याऽप्रतिभासनात् । न च अन्यदा तस्य
वाद न प्रमाणवाधा इतरत्रापि अस्य तुल्यत्वात् । न च निरन्वयविनाशसंगते चेतसि भावनादेः
न इति प्रतिपादितमनेकशः । न च संगतं ज्ञानं कथंचिदपि प्रमाणतामासादयति तन्निरन्वयत-
३० देर्निर्गन्तः 'अज्ञातार्थप्रकाशो वा' इत्यस्यापि पारमार्थिकप्रमाणलक्षणस्य प्रतिक्रिप्त ३०
। तदेवमेकान्तवादिप्रकल्पितस्य प्रमाण-प्रमेयादेः सर्वस्य अघटमानत्वात् तच्छासनं दृष्टवत्
३१ । अपि विसंवादिवाद् अप्रमाणम् । तत्प्रतिपक्षभूतं च यथोक्तजीवादितत्त्वप्रकाशकं सर्वत्र
अव्यभिचारित्वात् अदृष्टांशेऽपि सहेतुके हेयोपादेयस्वरूपे बन्ध-मोक्षलक्षणे वस्तुतत्त्वे प्रमाण-
स्थितम् । अतः पूर्वापरैकवाक्यतया सकलानन्तधर्मात्मकजीवादितत्त्वप्रतिपादकसूत्रसंदर्भस्य
प्रमाणद्वारेण प्रवृत्तस्य तात्पर्याशङ्कता सिद्धान्तज्ञाता न पुनरपरिहृतविरोधतदेकदेशज्ञाता । न ३५
३२ । स्याद्वादप्रकरणार्थाः समर्थे इति व्यवस्थितम् ॥ ६३ ॥

[अर्थवशात् सूत्रस्य निष्पत्तिर्न तु निरपेक्षसूत्रमात्रेणार्थस्येति कथनम्]

सूत्रस्य सूत्रनार्थत्वात् अर्थवशात् तस्य निष्पत्तिः न पुनः सूत्रमात्रेणैव अन्यनिरपेक्षेण अर्थनि-
ः इत्याह—

सुप्तं अत्यनिमेणं न सुप्तमेत्तेण अत्थपडिवत्ती ।

४०

अत्थमई उण णयवायगह्णलीणा दुरभिगम्मा ॥ ६४ ॥

अनेकार्थराशिसूचनात् सूते वा अस्माद् अर्थराशिः शेते वा अस्मिन् अर्थसमूहः श्रूयते वा अस्माद् अनेकोऽर्थ इति निरुक्तवशात् सूत्रम् । अयत् इति अर्थः साक्षात् तस्याभिधेयः । सामर्थ्यात् तस्य स्थानमेव सूत्रम् यथार्थं सूत्रार्थव्यवस्थापनात् सूत्रान्तरनिरपेक्षस्य तस्य अर्थव्यवस्थापने प्रमाणान्तरबाधया तदर्थस्य तत्सूत्रस्य उन्मत्तकवाक्यवत् असूत्रत्वापत्तेः । अत एव निर्युक्त्याद्यपेक्षत्वात् सूत्रार्थस्य न सूत्रमात्रेणैव अर्थस्य पौर्वापर्येण अतिरुद्धस्य प्रतिपत्तिः अयथार्थतया अविवृतस्य तस्य श्रुतेः । अर्थस्य तु यथाव्यवस्थितस्य गतिः प्रतिपत्तिः पुनर्द्रव्यार्थः । नयवादाद्येव गहनं विपिनम् तत्र लीना तथा च दुरधिगम्या दुरवबोधा र्थस्य प्रतिपादकं सूत्रम्—“जीवो अणाङ्गिणहो” [] इत्यादिवाक्यवद् न सूचकं स्यात् प्रवृत्तानि च नयवादेन सूत्राणि । तथा च आगमः—

१० “णत्थि णणं विहणं सुत्तं अत्थो य जिणमणं किञ्चि ।

आसज्ज उ सोआरं णणं अविसारओ वूआ” ॥

[औचक्ष्यकनि० उवग्घायनि० गा० ३८] इति ॥ ६४ ॥

[अधीतसूत्रस्यार्थसंपादने प्रयत्नाभावे शासनविडम्बकत्वकथनम्]

यत एवम् अनेकान्तात्मकार्यप्रतिपादकत्वेन सूत्रं व्याख्येयम्—

१५ तम्हा अहिगयसुत्तेण अत्थसंपायणम्मि जइयव्वं ।

आयरियधीरहत्था हंदि महाणं विलंबेन्ति ॥ ६५ ॥

तस्मात् इति पूर्वोक्तार्थप्रत्यवमर्शार्थः अधिगतम् अधीतम् अशेषं सूत्रं येन असौ तथा अधीततत्कालव्यावहारिकशेषसिद्धान्तेन इति यावत् अर्थसंपादने तद्विषयप्रमाण-नय-स्वरूपा वधारणे यतितव्यम् । अधीत सूत्रं श्रोतव्यम् श्रुत्वा च नयसर्वसंवादिनिश्चयपरिशुद्धं भाग २० नीयम् अन्यथा आचार्या धीरहस्ता अशिक्षितशास्त्रार्था अनभ्यस्तकर्माऽपि कर्मणि धृष्टतया व्याप्रियते येषां हस्तस्ते धीरहस्ता आचार्याश्च ते अशिक्षितधृष्टाश्च इति यावत् हंदि गृह्यताम् । तादृशा महाज्ञाम् आसशासनं विगोपयन्ति विडम्बयन्ति इति यावत् ।

[निर्ग्रन्थानां वस्त्रपात्रादिनिषेधकस्य दिग्म्वरीयमतस्य पूर्वपक्षतोपन्यासः]

तथा च दृश्यन्त एव सर्वेष्ववचनं यथावस्थितमनवगच्छन्तो दिग्वाससो वस्त्र-पात्रादिधर्मोपकरणसमन्वितानां यतीनां नैर्ग्रन्थ्याभावाद् न सम्यग्ब्रतानि तीर्थकृद्भिः प्रतिपादितानीति प्रतिपादयन्तः । तथाहि—यद् रागाद्यपचयनिसिक्तनैर्ग्रन्थ्यविपक्षरूपं तत् तदुपचयहेतुः यथा विशिष्टशृङ्गाराद्युपकाङ्क्षाङ्गसंगादिकम् यथोक्तनैर्ग्रन्थ्यविपक्षभूतं च वस्त्रादिग्रहणं श्वेतवाससामिति । तथा यः स्त्रीकृतग्रन्थः सोऽध्वनि संचरन् न अभीष्टस्थानप्राप्तिमान् भवति, यथा चौरौघुपद्रुते पथि संचरन् असहायः स्त्रीकृतग्रन्थोऽध्वगः, स्त्रीकृतग्रन्थश्च मोक्षाध्वनि संचरन् वस्त्राद्युपकरणवान् सितपट इति ३० तथा, यो यद्विनेयः स तल्लिङ्गायुकारी, यथा चीचरादिलिङ्गधारिसुगतविनेयो रक्तपटः व्युत्सृष्टस्य देहतीर्थकृद्भिर्नेयाश्च मिक्षव इति । न च वस्त्राद्युपकरणाऽऽग्रहवत्सु प्रव्रज्यापरिणामः संभ्रमिथ्यादृष्टिष्वपि परिग्रहाग्रहवत्सु अन्यथा तत्प्रसक्तः । तथा च प्रयोगः—श्वेतमिक्षवो महाव्रतपरिणामवन्तो न भवन्ति न वा तत्फलसाधकाः, वस्त्र-पात्रादिपरिग्रहाग्रहयोगित्वात्, महारम्भग्रहवत् । न च भगवद्भिः वस्त्रग्रहणं यतीनामुपदिष्टम् तदागमे वस्त्रग्रहणप्रतिषेधस्य श्रवणात् । तथाहि—

३५ स्थितकल्प “आचेल्लक(कु)हेसिय”—[

] इत्यादिसूत्रे चेलग्रहणप्रतिषेधः ॥ ६६ ॥

१ पु० १३६ । विशेषण० गा० २२७७ ।

२ दिग्म्वरीयमतमेतत् प्रमेयकमलमार्तण्डतोऽवगन्तव्यम्—पु० ९५ प्र० पं० ५—द्वि० पं० ९ ।

३-राद्युपहते आ० । ४ स्थितकल्पा आ-वृ० आ० हा० वि० । ४ स्थितिकल्पे आ-वा० वा० ।

५-चेल्लकदेसि-मां० मा० । -चेल्लकदेसि-आ० हा० वि० । -चेल्लकदेसि-वा० वा० ।

“आचेल्लकुहेसियसिज्जायररायपिंडकिइकम्मे । वयजेहुपडिकमणे मास पजोसवणकप्पो” ॥०

—पञ्चाश० पु० २६४ गा० ६ ।

त एव । तथा, परीपद्ये अचेलपरीपद्यस्य यत्तेरुपदेशात् । तथा, “णमिणस्स वा वि मुण्डस्स” ।
[इत्याद्यागमे वपुश्चो यतेर्वखादिरित्यागो भगवद्भिः प्रतिपादित इति । तत् प्रतिपिद्धं
आदिग्रहणमाचरन्तः परतीर्थिका इव कथं सम्यग्ज्ञान-दर्शन-चारित्र्यलक्षणमुक्तिमार्गसमन्विताः
ताम्यरा इति ।

सिद्धान्तिना पूर्वपक्षं प्रतिविधाय निग्रन्थानां धर्मोपकरणतया वस्त्रपात्रादिधारणस्य समर्थनम्] ५

अत्र प्रतिविधीयते—‘यत् तावद् रागाद्यपचयनिमित्त-इत्यादिप्रयोगोपादानम्, तत्र रागाद्यप-
चयनिमित्तं किमेकदेशनैर्ग्रन्थम्, आहोस्विद् सर्वथा नैर्ग्रन्थम् इति । यदि सर्वथा नैर्ग्रन्थं रागाद्यप-
चयनिमित्तम् तत्र तथाभूतनैर्ग्रन्थस्य मुक्तव्यतिरेकेण, असंभवात् मिथ्यात्वाऽविरति-प्रमाद-कपाय-
म-बलप्रवृत्ताएविक्रमसंयन्धस्य ग्रन्थत्वात् तदभायस्य च आत्यन्तिकस्य निशेषपतो मुक्तेषु एव
भवात् ततश्च कथं तस्य रागाद्यपचयहेतुतेति कथं न विशेषणासिद्धो हेतुः । अथ देशनैर्ग्रन्थं १०
गाद्यपचयनिमित्ततयाऽत्र विवक्षितं तदाऽत्रापि वक्तव्यम्—किं तत् सम्यग्ज्ञानादिवारतम्येन
पचायमानम् आहोस्विद् वाह्यवस्त्राद्यभावरूपम् ? तत्र यदि आद्यः पक्षः स न युक्तः तथाभूतस्य
स्यग्ज्ञानादिविपक्षत्वेन वस्त्रादिग्रहणस्य असिद्धः हेतोर्विशेष्यासिद्धताप्रसक्तः । नापि द्वितीयः
आद्यभायस्य रागाद्यपचयनिमित्तत्वासिद्धः हेतोर्विशेषणासिद्धतादोषात् । न च वस्त्राद्यभावे
गाद्यपचयहेतुत्वेन सिद्ध इति वक्तव्यम् अतिशयरागवद्भिः पारापतादिभिर्व्यभिचारात् । न च १५
वपत्वे सति वस्त्राद्यभावे रागाद्यपचयहेतुः वस्त्रादिकलनाहर्त्येव्यभिचारात् । न च आर्यदेशोत्पत्तिम-
रूपत्वे सति अस्मां तद्धेतुरिति वक्तव्यम् तथाभूतकामुकपुरुषैर्व्यभिचारात् । न च व्रतधारितथा-
तुपुरुषत्वे सति अस्मां तांशेति च तत् तथाभूतपाशुपतेर्व्यभिचारात् । न च ‘जैनशासनप्रतिपत्तिमत्त-
भूतपुरुषत्वे सति’ इति विशेषणोपादानात् अदोषः, उन्मत्तादिगन्धर्वैर्व्यभिचारात् । न च ‘अनु-
त्तत्वे सति’ इत्यपरविशेषणाद् दोषाभावः मिथ्यात्वोपेतद्रव्यालङ्घनावलम्बिविधासत्ता व्यभि- २०
रात् । न च सम्यग्दर्शनादिसमन्वितपुरुषत्वे सति अस्मां तद्धेतुः विशेषणस्यैव तत्र सामर्थ्येन
शिष्यस्यासामर्थ्यतोऽनुपादानप्रसक्तः । न च विशिष्टश्रुतसहननाविकलानामर्वाङ्ककालभाविपुरुषाणां
आदिधर्मोपकरणभावं यतियोग्याहारविरह इव विशिष्टशरीरस्थितेरभावतः सम्यग्दर्शनादिसम-
वतत्वविशेषणोपपत्तिरिति विशेष्यसद्भावो विशेषणस्य बाधक एव । अथ वस्त्रादिपरिग्रहस्य
प्रापूर्वकत्वात् तस्यां च रागादेरवश्यंभावित्वात् सम्यग्दर्शनादेश्च तद्विपक्षत्वात् तृष्णाप्रभववस्त्र- २५
हणाभावः स्वकारणनिवृत्तिमन्तरेण अनुपपद्यमानो रागादिविपक्षभूतसम्यग्ज्ञानाद्युत्कर्षविधायक-
त्वात् कथं तद्भाववाधकत्वेन उपदिश्यत इत न; वस्त्रादिपरिग्रहस्य तृष्णानिमित्तत्वा आहारग्रहण-
ापि तथात्वप्रसक्तः । न च आहारग्रहणस्य परिग्रहव्यवहाराविषयत्वात् न तृष्णापूर्वकत्वमिति
। च्यम् मूलाविषयत्वे तस्य ‘परिग्रह’शब्दवाच्यत्वोपपत्तेः “मूला परिग्रहः” [तत्त्वाथ० ७-१२]
ति वचनात् । अथ वस्त्र-चन्दनादवद् उपभोगार्थम् मांसादिभक्षणवत् शरीरवृद्ध्यर्थं वा नासौ ३०
ह्यते किन्तु ज्ञानाद्युपेष्टमनिमित्तशरीरस्थित्यादिहेतुतया अतो न तृष्णापूर्वकः नापि ‘परिग्रह’-
शब्दवाच्यः तर्हि वस्त्रादिधर्मोपकरणग्रहणेऽपि समानमेतत् । अथ वस्त्राद्यभावेऽपि शरीरस्थिति-
भवात् तृष्णापूर्वकमेव तद्ग्रहणम्, न; आहारेऽप्यस्य समानत्वात् । अथ तमन्तरेण चिरतरकाल-
शरीरस्थितेरस्मादेरदर्शनात् वेदोपशमादिभिः पद्भिर्निमित्तैस्तस्य ग्रहणं तर्हि अनुत्तमसंहननस्य
शिष्टश्रुताऽपरिकर्मितचित्तवृत्तेः कालातिक्रान्तादिवसतिपरिहारकृतप्रयत्नस्य पद्धिधर्मावधिकाय- ३५
व्यवसविधाय्यश्रयचनारम्भणः शीताद्युपद्रवाद् वस्त्रादिग्रहणमन्तरेण शरीरस्थितेरभावात् तद्ग्रहण-
पि न्याय्यम् तथा, वाय्वादिनिमित्तपादुभूतविक्रियावह्निह्रस्वचरणप्रयोजनपटलाद्युपविशेषस्य च
इत्थं किं नाभ्युपगम्यते शीतादिवाधोपजायमानार्तच्यानप्रतिषेधार्थं युक्तकल्पादेश्चादानं किमिति

१ सविल्लसेतत् समर्थनं विशेषावश्यकाम्य-उत्तराध्ययनपादश्रीका-शास्त्रवार्तासमन्वयटीकातोऽवगन्तव्यम्—
० २५५०-२६०९ । अ० २ । पृ० ३१७ द्वि०-३२५ द्वि० ।
२-णस्यास्य वा-भा० हा० वि० ।
१६ स० प्र०

नैष्यते? न च स्त्री-स्रक्-चन्दनाद्यभावोपजायमानसंक्षेपपरिणामनिवर्हणार्थं ह्ययादेरपि ग्रहणं प्रसज्यत इति वक्तव्यम् ध्रुवेदनाप्रशमनिसिञ्चिकोटीपरिशुद्धाहारग्रहणवद् अङ्गनासंयोगसंस्कार-प्रभववेदनापरिणामोपशमार्थं वृष्यतरमांसाद्याहारग्रहणस्यापि प्रसक्तेः । अथ तथाभूताहारग्रहणे क्षुतरां ह्रिद्याध्यवसायोत्पत्तिप्रावच्यमिति न तद्ग्रहणम् तत् ह्ययादिग्रहणेऽपि समानम् । यदपि वृष्याद्यभावे संक्षेपपरिणामोत्पत्तिः कातराणाम् न स्वशरीरमपि काष्ठवद् मन्यमानानां देया सा । तथादर्शनात् इति, तदपि अनुभवविरुद्धम्; आर्तध्यानोपगतानामनन्तसत्त्वोपमर्दविधायनलार-म्भादिप्रतिपिद्धाचरणवत्तया तेषामुपलम्भात् तदनाचरणवतस्तु आत्महिंसकत्वेन १८।१५५।८ अयतित्वं व्यापतः प्रसक्तम् । अथ गण्डच्छेदनादिप्रादुर्भवदुःखातिशयमसहमानक तत् १८।१५५।८ तदुःखान्तं न शीतादिदुःखमसहमानः संसारवाधान्तमुपयातुं क्षमः तर्हि २०।१५५।८ १० एतत् समानम् । अथ मुक्तिमार्गाविरोधित्वाद् आहारग्रहणमदुष्टम् वस्त्रादिग्रहणमपि अत एव किं नादुष्टम्? अथ वस्त्रादेर्मलादिदिग्धस्य शूकादिसन्मू(सम्)र्छनानेकसत्त्वहेतुतया तद्ग्रहणे तद्व्यापत्तेरवश्यंभावित्वाद् मुक्तिमार्गाविरोधित्वं तस्यासिद्धम् तर्हि आहारग्रहणेऽपि एतत् समानम्—सन्मूर्छनाद्यनेकजन्तुसंपातहेतुत्वस्य तत्परिभोगनिमित्ततद्विनाशस्य च तत्रापि संभवात् । तथाहि—संभवन्त्येव आगन्तुकाः सन्मूर्छनजाश्च अनेकप्रकारास्तत्र जन्तवः तत्परिभोगे च अवश्यंभावी तेषां १५ विनाशः शुक्तस्य च तस्य कोष्ठगतस्य संसक्तिमत्त्वात् तदुत्सर्गे अनेककृम्यादिसत्त्वव्यापत्तिरवश्यं आधिनी । अथ विधानेन तत्परिभोगादिकं विदधतो न सत्त्वव्यापत्तिः व्यापत्तौ वा शुक्लस्य च तद्ग्रहादौ यत्नवतो गीतार्थस्य ज्ञानादिपुष्टालम्बनप्रवृत्तेः अहिंसकत्वाद् न तद्ग्रहणं मुक्तिमार्गाविरोधि तर्हि वस्त्रादिग्रहणमपि एवं क्रियमाणं कथं मुक्तिमार्गाविरोधि स्यात्? अथ वस्त्रादेर्मलदिग्धस्य क्षालने अप्कायादिविनाशः बाकुशिकत्वं च अक्षालने संसक्तिदोष इति उभयतः पाशारज्जुरिति तद्ग्रहणं २० मुक्तिमार्गाविरोधि, न; आहारादिग्रहणेऽपि अस्य समानत्वात् । तथाहि—तद्दिग्धस्य आस्यादेः प्रक्षालनादौ अप्कायादिविनाशः अक्षालने प्रवचनोपधात इति तद्ग्रहणस्य मुक्तिमार्गाविरोधित्वं कथं न समानम्? अथ प्रासुकोदकादिना यत्नतस्तदिग्धाऽऽस्यादिप्रक्षालने नायं दोषः वस्त्रादिशोधनेऽपि यत्नतः क्रियमाणे अदोष एव । तेन 'न साक्षाद् वस्त्रग्रहणस्य मुक्तिसाधनत्वम् रत्नत्रयस्यैव साक्षात् तत्साधनत्वात् । नापि परम्परया रत्नत्रयकारणत्वेन तद्ग्रहणस्य रत्नत्रयविरोधित्वात्—निष्परिग्रह- १५ विरोधि सपरिग्रहत्वमिति सकललोकप्रसिद्धम् रूपज्ञानोत्पत्तेस्तम् इव । न च रत्नत्रयहेतुशरीरस्थिति कारणत्वेन वस्त्रादिग्रहणं परम्परया मुक्तिसाधनम् तदन्तरेणापि रत्नत्रयनिमित्तशरीरस्थितिसंभवात् इति यदुक्तम् तत् प्रदर्शितव्यायेन प्रतिक्षितं द्रष्टव्यम् । आहारग्रहणेऽपि अस्य समानत्वेन प्रदर्शितत्वात् । अत एव 'साक्षात् पारम्पर्येण वा मुख्यउपयोगिवस्त्रादिग्रहणं रागाद्युपचयहेतुः तत् स्वीकुर्वन्स्त्वणायुक्तत्वात् यत्याभासो गृहस्थं नातिशेते' इत्यादि अपकर्णेनीयम् आगमोक्तविधिना २० वस्त्रादिग्रहणस्य हिंसाद्यपारक्षणनिमित्ततया मुक्तिमार्गसम्यग्ज्ञानाद्युपवृंहकत्वात् तत्परित्यागस्य तु अर्वाकालीनयत्यपेक्षया तद्वाधकत्वात् । ततो विशेष्यसङ्गावे 'सम्यग्ज्ञानाद्यन्वितत्वे सति' इति विशेषणमसिद्धम् सति च अस्मिन् विशेष्यमसिद्धम् इति व्यवस्थितम् । तत्र रागाद्युपचयनिमित्तता परव्यावर्णितस्वरूपस्य नैर्ग्रन्थ्यस्य सिद्धा । अत एव व्यावर्णितस्वरूपनैर्ग्रन्थ्यविपक्षभूतत्वेऽपि वस्त्रादिग्रहणस्य न रागाद्युपचयं प्रति गमकत्वम् तद्विरुद्धेन सम्यग्दर्शनाद्युपचयेन यथोक्तवस्त्रादिग्रहणस्य २५ व्यापत्तेन तद्विरुद्धसाधकत्वात् । दृष्टान्तस्यापि परव्यावर्णितनैर्ग्रन्थ्यविपक्षभूतत्वासिद्धेः साधनविकलता । न च यथोक्ताङ्गनासंगादिरपि उपसर्गसहिष्णोर्वैराग्यभावनावशीकृतचेतसो योगिनो रागाद्युपचयहेतुः भरतेश्वरप्रभृतिषु तस्य तत्प्रक्षयहेतुत्वेन शास्त्रे अवघात् "जे जत्तिआ इ ह्..भवस्त" [इत्याद्यागमप्रामाण्यात् । रागाद्युपचयनिमित्तनैर्ग्रन्थ्यविपक्षभूतत्वं च

१-मार्थे दृष्यतरमां-वा० बा० । १-मार्थे वृष्यतरमां-आ० हा० वि० । १-मार्थे वृष्यतरमां-मा० भा० । २-वचदुः-आ० हा० वि० । ३-समूर्छनाश्च मा० मा० । ४-समूर्छनाश्च वा० बा० । ५ संसक्तिर्दो-वा० बा० । ५ जे जत्तिआ ५० आ० हा० वि० ।

स्त्राद्युपादानस्य असिद्धम् धर्मोपकरणत्वेन तस्य ग्रन्थत्वानुपपत्तेः । तथा च प्रयोगः—अहंन्मानोक्त-
क्रेयाव्यवस्थितानां सम्यग्दर्शनादिसंपद्युक्तानां यतीनां वस्त्रादिकं न ग्रन्थः, धर्मोपकरणत्वात्,
मार्जनादिनिमित्तोपादीयमानपिच्छिकादिवत्, यत् तु कर्मवन्धहेतुतया ग्रन्थत्वेन प्रसिद्धं तत्
धर्मोपकरणमपि न भवति, यथा लुब्धकादेर्मृगादिवन्धनिमित्तं वागुरादिकम् । न च धर्मोपकरणत्वं
स्त्रादेरसिद्धम् वस्त्राद्यन्तरेण यतीनामुक्तलक्षणानामहंत्वणीताऽन्नह्यपरित्यागादिलक्षणस्य व्रतसमू-
हस्य सर्वथा संरक्षणहेतुत्वानुपपत्तेः । यच्च व्रतसंरक्षणहेतुः तद् धर्मोपकरणत्वेन परस्यापि सिद्धम्
तथा पिच्छिकादि वैधर्म्येण वागुरादि । न च पिच्छिकादेरभिष्वङ्गहेतुत्वानुपपत्तेर्धर्मोपकरणत्वं
युक्तम् न वस्त्रादेः तद्विपर्ययात् इति वाच्यम् अनभिष्वङ्गनिमित्तस्यैव तस्यापि धर्मोपकरणत्वाभ्युप-
गमात् अभिष्वङ्गनिबन्धनस्य शरीरादेरपि अधर्मोपकरणत्वात् । न च शरीरेऽपि अप्रतिबद्धानां
वेदिनवेद्यानां साधूनां वस्त्रादिषु 'मम इदम्' इति अभिनिवेशः । उक्तं च तत्त्वार्थसूत्रकृता १०
भाचकमुख्येन—

“यद्दत्तं तुरगः सत्सज्याभरणविभूषणेष्वनभिषक्तः ।

तद्दत्तं उपग्रहवानपि न संगमुपयाति निर्ग्रन्थः” ॥ [प्रशमर० का० १४१]

अभ्युपगमनीयं चैतत् परेणापि अन्यथा शुक्लध्यानाग्निना कर्मन्धनं भस्मसात् कुर्वतः परित्यक्ताशेष-
स्य केनचित् तदुपसर्गकरणबुद्ध्या भवत्या वा वस्त्राद्यावृत्तशरीरस्य ग्रन्थत्वात् परमयोगिनो मुक्ति-१५
प्राप्तकत्वं न स्यात् । अथ यत् स्वयमादत्तं वस्त्रादि तद् अभिष्वङ्गनिमित्तत्वाद् न धर्मोपकरणम्, न;
अयं गृहीतपिच्छिकादिना व्यभिचारात् । अथ पिच्छिकाद्यग्रहे अप्रमार्जितासनाद्युपवेशनादिसंभवतः
अहमसत्त्वव्यापत्तिसङ्ग-
राणातिपातविरमणादिमहाव्रतधारणानुपपत्तेः तदर्थं तद्ग्रहणम् धर्मोपक-
रणात्वं च पिच्छिकादेः अत एव उपपन्नम् तर्हि अत एव पात्रस्यापि धर्मोपकरणत्वम् तद्ग्रहणं च उपप-
न्नम् तदन्तरेण एकत्रैव भुजिक्रियां हस्त एव विदधतामारम्भदोषतः कर-चरणक्षालने च जलगतासं-२०
ल्लेयादिसत्त्वव्यापत्तितो महाव्रतधारणानुपपत्तेः । न च प्रतिगृहम् ओदनस्य भिक्षामात्रस्य उपभोगाद्
रक्षणपूर्वकाङ्गीकरणस्यायमदोषः तथाभूतप्रवृत्तेर्युष्मासु अनुपलम्भात् प्रवृत्तावपि प्रवचनोपघातप्र-
ज्ञेः तस्य च अवोचिवीजत्वात्—

“छक्कायदयावंतो वि संजओ दुल्लहं कुणइ वोहिं ।

आहार” []

२५

स्त्राद्यागमप्रामाण्यात् । न च गृहस्थवाससा पूतमपि उदकं निर्जन्तुकं सर्वं संपद्यते तज्ज-
न्तूनां वृक्षमत्वात् वस्त्रस्य चाधनत्वाद् गृहिणां तच्छोधने अतिशयप्रयत्नानुपपत्तेश्च । न च कर एव
त्युपेक्ष्यतत्सत्त्वानुपलब्धौ तदुपभोगाद् न पूर्वोक्तो दोषः तथा अनिरीक्षणात् तदनुपलब्धावपि
अदभावनिश्चयायोगात् । न च यत्ननिरीक्षणानुपलब्धा व्यापाद्यमाना अपि सत्त्वा न व्रताति-
कारणिनः विपचूर्णादेरनुपलब्धमुक्तस्य प्राणनाशहेतुत्वोपलब्धेः । न च वतुर्यरसादेः प्रासुको-३०
रस्य उपभोगाद् अयमदोषः तत्रापि सत्त्वसंसर्गसंभवात्—करप्रक्षिप्ते तस्मिन् तन्निरीक्षणे
नोज्ञनयोस्तद्व्यापत्तिदोषस्य अपरिहार्यत्वात् पात्रादिग्रहणे तु तत्प्रत्युपेक्षणस्य तद्ग्रहणस्य च
करत्वात् न व्रतातिचारदोषापत्तिः । न च त्रिवारोद्दोषोपादकस्यैव परिभोगात् अयमदोषः
तथाभूतस्य प्रतिगृहं तत्कालोपस्थापिनः तस्य अप्राप्तेः प्राप्तावपि तस्य तदुपभोगादक्षमत्वात् तदु-
पेक्ष्य च अनुत्तमसंवेदनस्य इदानींतनयतेः आर्तव्यानोपपत्तेः तस्य च दुर्गतिनिबन्धनत्वात् । न च ३५
अदेर्दुःखस्य तपोरूपत्वेन आश्रयणीयत्वात् अयमदोषः अनशनादेर्बोद्धातपस आन्तरतपउपचयहे-
त्वेन आश्रयीयमानत्वात् अन्यादग्भूतस्य च अतपस्त्वात्—

“सो य तवो कायव्वो जेण मणो मंगुलं न चित्तेहं” । [पञ्चव० पृ० ३५ गा० २१४]

१-त्युपेक्ष्यतत्सत्त्वा-वृ० वा० बा० मां० मां० ।-त्युपेक्ष्यतत्सत्त्वा-आ० ।

२ “जेण न इदिअहाणी जेण य जोगाण हायंति” इत्युत्तरार्धम् । हरिभद्रः स्त्रीयेऽष्टकप्रकरणे यशोविजयः

हारे च पुनमेव गायामनुसरतः । तथाहि—

“मनइन्द्रिययोगानामहानिबोदिता जिनैः । यतोऽत्र तत् कथं न्यस युका स्याद् दुःखरुपा” ? ॥ ५ ॥—तपोऽष्टकम् ।

“तदेव हि तपः कार्यं दुर्ध्यानं यत्र नो भवेत् । येन योगा न हीयन्ते क्षीयन्ते नेन्द्रियाणि वा”—अष्ट० ३१ ॥ ७ ॥

हेतोरसिद्धतेव । यदपि 'न च भगवद्भिर्धैर्यग्रहणं यतीनामुपदिष्टम्' तदपि अनधीतागमस्याभिधानम्, आचाराद्यङ्गेषु वस्त्र-पात्रपणाध्ययनादिषु तद्ग्रहणस्य यतीनां विस्तारतो भगवता प्रतिपादनात् । तथा च औधिकोपधिर्जनकल्पिकानां द्वादशविधः स्थविरकल्पिकानां चतुर्दशविधः निर्यन्थीनां पञ्चविंश-
तिविधो भगवद्भिर्नुशतः—

"जिणा चारसरूपा ओ थैरा चोदसरूविणो ।

अजाणं पणवीसं तु अओ उहुमुवग्गहो" ॥ [पञ्चव० गा० ७७१]

इत्याद्यर्हदुकागमप्रामाण्यात् । यदपि 'स्थितकल्पे आचेलक्यम् परीपहेषु वा अचेलत्वं यतेरुपदिष्टम्' तदपि शुक्लऽऽकृतवस्त्रग्रहणापेक्षया वस्त्राभावेऽपि अनेपणीयतदग्रहणापेक्षया च अन्यथा वस्त्रादि-
ग्रहणाभिधायकस्य अनेकस्य आगमस्य एतदागमवाधितत्वेन अप्रामाण्यप्रसक्तेः यथा च भुञ्जानोऽपि
एवणीयमाहारम् क्षुत्परीपहजेता यतिः अनेपणीयाहारपरित्यागात् तथा वस्त्रपणापरिशुद्धवस्त्रा-१०
ग्रहणात् शुक्लजीर्णवस्त्रवानपि मुनिः अचेलपरीपहजेता किं न स्यात् ?

"णगिणस्स वा वि" []

इत्याद्यपि आगमः तथाविधवस्त्रवतोऽपि नग्नत्वमाह उक्तन्यायात् दृश्यन्ते हि लोके तथाविधवस्त्र-
वन्तोऽपि 'नग्ना वयम्' इत्यात्मानं व्यपदिशन्तः ।

"जे भिक्खु कसिणं वत्थं पडिगाहेइ" []

१५

इत्यादेः प्रमाण-मूल्याधिकवस्त्रग्रहणप्रतिषेधविधायिनः योग्यायोग्य-तद्ग्रहण-प्रतिषेधविधायिनश्च
आगमस्य

"पिण्डं सेल्लं च वत्थं च चउत्थं पायमेव य ।

अकप्पियं ण इल्लेज्जा पडिगाहेज्ज कप्पिय" ॥ []

इत्यादेर्द्वादशाङ्गन्तर्गतस्य अनेकस्य सद्भावान्न गौणार्थवृत्तेरुत्तमसंज्ञननपुरुषविशेषविषयप्रतिनियता-२०
वस्त्रागोचरवस्त्रमोक्षप्रतिपादकतया मुख्यवृत्तेर्वा आगमलेशस्य श्रवणमात्राद् भगवत्प्रतिपादितं
प्रतीनां वस्त्रादिग्रहणं प्रतिषेधेन युक्तम् । तत्प्रतिषेधकारिणो बृहस्पतिमतानुसारिण इव सिध्द्या-
दष्टित्वप्रसक्तेः । अतो वस्त्राद्युपकरणसमन्विताः श्वेतभिक्षवो निर्व्याणफलहेतुसम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र्य-
युक्ताः अविकल्पाद्वर्णीतमहाव्रतसंपन्नत्वात् गणधरादिवत् । तदेवं धर्मोपकरणयुक्तस्य महा-
व्रतधारिणो निर्यन्थत्वाद् आर्यिकाणामपि मुक्तिप्राप्त्यविरोधः ।

[स्त्रीणां मोक्षाधिकारसमर्थनपरा चर्चा]

अथ स्त्रियो मुक्तिभाजो न भवन्ति, स्त्रीत्वात्, चतुर्दशपूर्वसंविद्भागिन्य इव । अत्र यदि 'स-
त्रियो मुक्तिभाजो न भवन्ति' इति साध्येत तदा सिद्धसाध्यता अव्यक्तीणां मुक्तिसद्भावानभ्युप-
गमात् । अथ 'भव्या अपि तास्तद्भाजो न भवन्ति' इति साध्यते तदा अत्रापि सिद्धसाध्यता भव्या
पि सर्वासां मुक्तिसंगानिष्टेः—

"अन्वा वि ते अणंता सिद्धिपहं जे ण पावैति" []

३०

इति वचनप्रामाण्यात् । अथ अवाप्तसम्यग्दर्शना अपि ता न तद्भाजः इति पक्षः अत्रा-
साध्यता तदवस्थैव प्राप्तेऽङ्गितसम्यग्दर्शनानां तासां तद्भाक्त्वानिष्टेः । अथ अपरित्यक्तसम्-
प्राप्तिरपि न तास्तद्भाजः तथापि सिद्धसाध्यता अप्राप्ताऽविकलचारित्र्याणां सम्यग्दर्शनसद्भावेऽपि
भूयानभ्युपगमात् । अथ अविकलचारित्र्यप्राप्तिरेव तासां न भवति, कुत एतत् ? यदि स्त्रीत्वात्
ग्रायापि सा न स्यात् पुरुषत्वात् । अथ पुरुषे सकलसावद्योगनिवृत्तिरूपा चित्तपरिणतिः स्वसंवेद-
ना

१-मुयग्गहो वा० वा० । २-पयव० पृ० १२१ । ३-वस्त्रादिग्रहणावानपि मुनिः आ० हा० वि० ५

वस्त्रादिग्रहणात् शुक्लजीर्णवानपि मुनिः वृ० । ४-पृ० ७४७ प० १ । ५-शस्याश्रवमा-आ० ।

६-दिग्भ्रमरमार्गानुयायिनः स्त्रीमोक्षं न संमन्यन्ते तन्मतं प्रमेयकमलमार्तपेक्षतोऽवबोद्धव्यम्—पृ० १४ प्र०
पं० १०-१६ ।

सविस्तरं स्त्रीमोक्षसमर्थनं च उत्तराध्ययनपाद्वितीयका-प्रज्ञापनादीका-शांखातीर्तसमुच्चयटीकातोऽप्यनन्तरम्—अ० ३६ ।
पृ० २०-२२ । पृ० ४२४-४३० ।

७-पूर्वविद्वा-वृ० आ० हा० वि० । ८-साध्ये तदा-वृ० सं० वि० ।

ध्यक्षसिद्धा स्वात्मनि अन्यैरनुमानादवसीयते; ननु सा स्त्रियां तथैव किं नावसीयते येन तत्र स्वाग्रहविशेषादभावः प्रतिपाद्यते । अथ तासां भगवता नैर्न्यस्य अनभिधानाद् न तत्प्रामि-
असदेतत्; तासां तस्य भगवता—

“णो कण्ड इ निगंथस्स निगंथीण वा अभिन्नतालपलंवे पडिगाहिचंप्प” [कण्डसु० उ० १ सू० १]

५ इत्याद्यागमेन बहुशः प्रतिपादनात् अयोग्यायाश्च प्रव्रज्याप्रतिपत्तिप्रतिषेधस्य—

“अद्वारस पुरिसेसुं वीसं इत्थीसु” []

इत्याद्यागमेन विधानाच्च । विशेषप्रतिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञापरत्वाच्च न तासां भगवता नैर्न्यस्यनिसिद्धाऽविकलचारित्रप्राप्त्यनुपपत्तिः । अथ तथाभूतचारित्रवत्त्वेऽपि न तासां तद्वत्त्व-
साध्यार्थः तथापि अनुमानवाधितत्वं पक्षस्य दोषः । तथाहि—यद् अविकलकारणं तद्
१० मुत्पत्तिम् यथा अन्त्यावस्थाप्राप्तवीजादिसामग्रीकोऽङ्कुरः अविकलकारणश्च तस्यामवस्थार्थां त-
न्तिनीमुक्त्याविर्भावः इति कथं न पक्षस्य अनुमानवाधा ? अथ स्त्रीवेदपरिक्षयाभावात् न अ-
चारित्रप्राप्तिस्तत्सासिति न मुक्तिभाक्त्वम् तर्हि पुरुषस्यापि पुरुषवेदापरिक्षयात् न अविकलचारित्र-
प्राप्तिरिति न मुक्तिप्राप्तिर्भवेत् । अथ तत्परिक्षये शैलेश्यवस्थाभाविचारित्रप्राप्तिमतः पुरुषस्य मुक्ति-
प्राप्तिर्न प्राक् तर्हि सीमन्तिन्या अपि एवं मुक्तिप्राप्तौ न कश्चिद् दोषः संभाव्यते । अथ अस्या
१५ स्त्रीवेदपरिक्षयसामर्थ्यानुपपत्तेर्नो दोषः; ननु तत्परिक्षयसामर्थ्याभावस्तस्याः कुतः सिद्धः ? आगमात्
इति चेत्, न; तस्य तथाभूतस्य द्वादशाङ्ग्यामनुपलब्धेः । तत्परिक्षयसामर्थ्यप्रतिपादकस्यापि तस्य
अनुपलब्धिरिति चेत्, न;

“सव्वथोवा तित्थयरिसिद्धा तित्थयरितित्थे अतित्थयरिसिद्धा असंखेजगुणा” []

इत्यादिसिद्धप्राप्ततागमस्यानेकस्य सामर्थ्यवृत्त्या सीमन्तिनीनां स्त्रीवेदपरिक्षयसामर्थ्यप्रतिपादकस्य
२० उपलम्भात् न हि सर्वकर्मोत्तीकनायकरूपमोहनीयकर्मोद्भूतस्त्रीवेदपरिक्षयमन्तरेण तासां मुक्ति-
प्राप्तिरिति मुक्तिसङ्गावावेदकमेव वचस्तासां सामर्थ्यवेदकं सिद्धम् । अथ स्त्रीत्वादेव न तास-
तत्परिक्षयसामर्थ्यम्, न; स्त्रीत्वस्य तत्परिक्षयसामर्थ्येन विरोधासिद्धेः न हि अविकलकारणस्य
तत्परिक्षयसामर्थ्यस्य स्त्रीत्वसङ्गावादाभावः कचिदपि निश्चितः येन अग्नि-शीतयोरिव सहानवस्थान-
रोधस्तयोः सिद्धो भवेत् । नापि भावाभावयोरिव अनयोरन्योन्यव्यवच्छेदरूपता अवगता येन
स्वरपरिहारास्थितलक्षणविरोधासिद्धिर्भवेत् । न चाविर्हद्विचिन्त्यैसाभावावेदकः अतिप्रसङ्गात्
२५ स्त्रीत्वादपि तासां तत्परिक्षयसामर्थ्यानुपपत्तिसिद्धिः । प्रत्यक्षस्य तु इन्द्रियजस्य अतीन्द्रियपदार्थ-
भाभावविवेचने अनधिकार एवेति नातोऽपि तत्परिक्षयसामर्थ्यानुपपत्तिसिद्धिस्तासाम् । अतोऽ-
दोषदुष्टत्वाच्च प्रकृतपक्षः साधनमर्हति । ‘स्त्रीत्वात्’ इति हेतुरपि यदि ‘उदितस्त्रीवेदत्वात्’ इति
नदाऽसिद्धः मुक्तिप्राप्तिप्राकनसमयादिषु स्त्रीवेदोदयस्य तासामसंभवात् अनिवृत्तिगुणस्थान-
त्वात्, रिक्षयात् । ‘परिक्षीणस्त्रीवेदत्वात्’ इति च हेतुर्विपर्ययव्यासत्वाद् विरुद्धः । न च ‘स्त्रीत्वात्
स्त्रीक्षीणस्त्रीवेदत्वात्’ इत्ययमर्थः अत्रार्थे प्रकृतशब्दस्य अरुद्धत्वात् । अथ
३० ‘स्त्रीत्वात्’ इति हेत्वर्थस्तदा विपर्यये वाचकप्रमाणाभावात् । ‘विपर्ययः’ इति शब्दोऽपि
अन्तको हेतुः । चतुर्दशपूर्वसंविस्तंबन्धित्वाभावोऽपि तासां कुतः सिद्धः येन सा-
पि न स्यात् ? सर्वज्ञप्रणीतागमात् इति चेत्, तत एव मुक्तिभाक्त्वस्यापि तासां सिद्धिरस्तु
कवाक्यतया व्यवस्थितः दृष्टेष्टादिषु वाचासननुभवन् आसागमः कचिद् प्रमाणं कचिन्नेति
भ्युपगन्तुं प्रेक्षापूर्वकारिणा शक्यः । अथ विवादगोचरापत्ताऽवला अशेषकर्मक्षयनिवन्धनाध्यव-
सायविकला, अविधमानाऽधःसप्तमनरकप्राप्त्यविकलकारणकर्मवीजभूताप्यवसानत्वात्, यस्तु अशेष

१ स्त्रिया त-वा० वा० सां० सा० ।

२ “णो कण्ड निगंथाण वा निगंथीण वा आमे तालपलंवे अभिन्ने पडिगाहेतए—कण्डसु० पृ० १ पं० १ ।

३ वीसुं इ-वृ० सं विना । ४-रिज्या-वा० वा० सां० सां० । ५-कस्या सा-आ० । ६-विरुद्ध-
विरुद्धवि-वा० वा० आ० हा० वि० । ७-न्यस्य भा-मां० सां० । ८-प्रधर्म-मां० सां० ।

अभ्यवसायनिवन्धनाध्यवसायविकलौ न भवति नासौ अविद्यमानाद्यः सप्तमनरकप्राप्त्यविकलकारण-
नर्मबीजभूताध्यवसानः, यथोभयसंप्रतिपत्तिविषयः पुरुष इति वैधर्म्यदृष्टान्तः । असदेतत्,
तोऽत्रापि प्रयोगे साध्य-साधनयोः प्रतिबन्धाभावाच्चातो हेतोर्विवक्षितसाध्यसिद्धिः । तथाहि—
थोक्ताध्यवसानं निवर्तमानमवलातः अशेषकर्मक्षयाध्यवसायनिवर्तकं कारणं वा भवद् भवेत्
यापकं वा ? अन्यस्य निवृत्तावपि अपरनिवृत्तेरवश्यंभावाभावात् अन्यथा अश्वनिवृत्तावपि गवादे-
इत्येव निवृत्तिप्रसक्तेः । आह च न्यायवादी—

“तस्मात् तन्मात्रसंयन्धः स्वभावो भावमेव वा ।

निवर्तयेत् कारणं वा कार्यमव्यभिचारतः” ॥ [

] इति ।

अ न तावत् कारणं यथोक्ताध्यवसानमशेषकर्मक्षयाध्यवसानस्य येन तन्निवृत्त्या तस्यापि निवृत्तिः
रात् । कारणत्वे वा यत्र अशेषकर्मक्षयाध्यवसानं योगिनि संभवति तत्र अद्यः सप्तमनरकपृथिवीप्राप्त्यव- १०
यकारणस्य बीजभूताध्यवसानसद्भावात् कार्यस्य कारणव्यभिचारित्वात् तस्य नरकप्राप्तिसद्भाव इति
निष्ठापतिः । न च योगिनि अशेषकर्मक्षयनिवन्धनमध्यवसानं जनयदपि नरकप्राप्तिनिवन्धनकर्मवी-
भूतमध्यवसानं नरकप्राप्तिलक्षणं स्वकार्यं न जनयतीति वाच्यम्, अविकलकारणस्य अवश्यतया
कार्यनिवर्तकत्वात् अन्यथा अविकलकारणत्वायोगात् । न च यदेव तथाभूतकर्मनिवर्तनसमर्थं
इव तत्क्षयहेत्वध्यवसायनिवन्धनं भवति, भावाभावयोरेकसिन्धेकदा विरोधात् तन्निवर्तकस्य हेतोः १५
भावांतरमप्राप्त्यवस्तत्तन्निवर्तकत्वविरोधात् न हि यदेव यदैवाङ्गुलिद्रव्यस्य ऋजुत्वोत्पादकम्
इव तदैव तस्य विनाशकं संभवति एकनिमित्तयोरेकदा भावाभावयोर्विरोधात् । नापि तत् तस्य
ापकम् येन तत्तत्तन्निवर्तमानं तदपि आदाय निवर्तते, व्यापकत्वे वा यत्र अशेषकर्मक्षयनिवन्धना-
वसायसद्भावस्तत्र व्यापकस्य अवश्यंभावित्वात् अन्यथा तस्य तद्व्यापकत्वायोगात् योगिनस्तदध्य-
नायवतोऽद्यः सप्तमनरकप्राप्तिप्रसङ्गोऽनिष्टस्तदवस्थ एव स्यात् । न च यत्र क्लिष्टतराध्यवसायसद्भाव- २०
तत्र अतिशुभतराध्यवसायेन भाव्यमिति प्रतिबन्धसंभवः तन्दुलमत्येन व्यभिचारात् । न च
पुण्यजातियोगित्वे सति अव्यभिचारः उत्तमसंहननेन चारित्रप्राप्तिकालार्वाकसमयभावित्वा सर्व-
तिसिंस्पन्नेन तथाविधक्लिष्टपरिणामवता पुरुषेण व्यभिचारात् । न च यत्र अतिशुभतरः परिणाम-
त्रापि अशुभतरपरिणामेन भाव्यमित्यत्रापि प्रतिबन्धः तथाविधयोगिना व्यभिचारात् ।

किञ्च, स्त्रीणां सप्तमनरकपृथ्वीप्राप्तिनिवन्धनकर्मबीजाध्यवसायाभावः कुतः प्रतिपन्नः ? आस्ता-
रात् इति चेत् अशेषकर्मशैलवज्राशनिभूतशुभाध्यवसायसद्भावोऽपि तत एव अभ्युपगन्तव्यः । न
अतीन्द्रिये एवंविधेऽर्थे असदादेरवगन्तव्यः । आतागमाद् कृते अन्यत् प्रमाणमस्ति । न च द्रष्टव्याविरो-
त्सवचनमसत्कार्यनुसारिजातिविकल्पैर्वाधामनुभवति तेषां प्राप्ताऽप्राप्तव्यापादकमतंगजविकल्पवद्
वस्तुसंस्पर्शित्वात् । उक्तं च भर्तृहरिणा—

“अतीन्द्रियानसंबेधान् पश्यन्त्यापेण चक्षुषा ।

ये भावान् वचनं तेषां नासुमानेन वाच्यते” ॥ [

३०

अत्र वस्तुनि आगमनिरपेक्षमनुमानं प्रवर्तितुमुत्सहते, पक्षधर्मवैलक्षण्यरूपस्य प्रमाणान्तरतः प्रा-
प्तमशक्तेः प्रतिपत्तौ वा साध्यस्यापि प्रतिबन्धग्राहिणा प्रमाणेन प्रतिपत्तेर्नैकान्ततोऽतीन्द्रियता भवेत्
गमानुसारि चानुमानं प्रकृते वस्तुनि संवादकदेव न वाचकमिति प्रदर्शितम् । न च आसवचनो-
निर्वाणप्रतिपादकप्रमाणम् सप्तमनरकप्राप्तिप्रतिषेधकं प्रमाणमिति वक्तव्यम् उभयत्र आसप्रणीत- ३५
देः प्रामाण्यनिवन्धनस्य अविशेषात् । न च एकमासप्रणीतमेव न भवति, इतरत्रापि अस्य समान-
त् पूर्वापरोपनिबद्धाशेषदृष्टादृष्टप्रयोजनार्थप्रतिपादकाऽवान्तरवाक्यसमूहात्मकैकमहावाक्यरूप-
ता अर्हदागमस्य एकत्वात् तथा चान्तरवाक्यानां केषांचिद् अप्रामाण्ये सर्वस्यापि आगमस्य
गमाप्यप्रसक्तेः अङ्गदुष्टत्वे तदात्मकाङ्गिनोपि दुष्टत्वापत्तेः । न च प्रदर्शितवाक्यात्मकः सर्वज्ञप्रणी-
गमत्वेन असमान् प्रति असिद्ध इति वक्तव्यम् नास्तिक-सीमांसकान् प्रति पुरुषनिर्वाणावेदकस्यापि ४०
प्रणीतत्वेन असिद्धेः । या च तावत् प्रति तस्य तत्प्रणीतत्वावेदिका युक्तिः सा इतरत्रापि समाना

पूर्वापरैकवाक्यत्व-द्वयाद्वयाधितार्थत्वादेरविशेषात् । अथ स्त्रीणां । तत्र 'स नि च ध' १-४
 नद्वयस्यासंभवाद् न निर्वाणप्राप्तिः संभविनी; ननु कुतस्तद्वयस्य तत्राभावगतिः ? पूर्वधरस्यैव तयो
 सद्भावात् "आद्ये पूर्वविद्ः" [तत्त्वार्थे ० ९-३९] इति वचनप्रामाण्यात् । न च पूर्व...
 तासां तदनधिकारित्वादिति चेत् तर्हि प्राक्तनभवानधीतपूर्वाणां वर्तमानतीर्थधिपत्यादीनामपि
 ५ न तद् भवेत् तदध्ययनसंभवात् आद्यशुक्लध्यानद्वयासंभवतः तच्च भवेत् १-४
 शेषतत्त्वावबोधसंभावकेवलज्ञानाभावे न मुक्तिप्राप्तिसंगतिः स्यादिति अनिष्टाप्रतिपत्तिः । अथ २-४
 योगागम्यसामर्थ्ययोगवसेयभावेषु अतिसूक्ष्मेष्वपि तेषां विशिष्टक्षयोपशम-व्यवस्थेः नमन म
 योगात् पूर्वधरस्येव बोधातिरेकसद्भावाद् आद्यशुक्लध्यानद्वयप्राप्तेः कैवल्यावाप्तिक्रमेण मुच्यते
 तिरिति न दोषः तदध्ययनमन्तरेणापि विशिष्टक्षयोपशमसमुद्भूतज्ञानात् पूर्ववित्त्वसंभवात् त-
 १० निर्वन्धनीनामपि एवं द्वित्वसंभवे न कश्चिद् दोषमुत्पश्यामः अभ्युपगमनीयं चैतत् अन्य
 मरुदेवीस्वामिनीप्रभृतीनां जन्मान्तरेऽपि अनधीतपूर्वाणां न मुक्तिप्राप्तिर्भवेत् । न चासौ ते
 मसिद्धा सिद्धप्राप्ततादिप्रस्थेषु गृहीतसिद्धानां प्रतिपादनात् । न च ते अप्रमाणम् सर्व-
 प्रणीतत्वेन तेषां प्रामाण्यस्य साधितत्वात् । अथ मायागारवादिभूयस्त्वाद् अवलानां न मुक्ति-
 नः तदा तासां तद्व्यवस्थासंभवात् प्राक् तु पुरुषाणामपि तत्संभवोऽविरुद्धः । अथ अल्पसत्त्वाः
 १५ व्यवसायाश्च ताः इति न मुक्तिभाजः, न, सत्त्वस्य कायेगम्यत्वात् तस्य च तासु दर्शनात्
 त्वासिद्धिः । इत्यन्ते हि असदभियोगादौ तृणवत् ताः प्राणपरीत्यानां कुर्वाणाः । अथ
 चाङ्गीकृतमहाव्रता विदधानाः कूराध्यवसायत्वं दृढप्रहारिप्रभृतीनां प्रागवस्थायां तद्भवे
 न मुक्तिप्राप्तिप्रतिवन्धकम् तदवस्थायां तु तस्य तास्यपि अभाव एव ।

अथ लोकवद् लोकोत्तरेऽपि धर्मे पुरुषस्य उत्तमत्वात् मुक्तिप्राप्तिः न स्त्रीणाम् अनुत्तमत्वात्
 २० न, अन्यशुणपेक्षाऽनुत्तमत्वस्य मुक्तिप्राप्त्यप्रतिवन्धकत्वात् अन्यथा तीर्थरुद्रगणपेक्षया गणधरादेरपि
 अनुत्तमत्वात् मुक्तिप्राप्त्यभावो भवेत् । अथ अशेषकर्मक्षयनिवन्धनस्य अध्यवसायस्य गणधरादिषु
 तीर्थरुद्रपेक्षया तुल्यत्वात् अयमदोषः, समानमेतद् अवलम्ब्य तथाविधयोग्यतामापन्नासु । अथ
 महाव्रतस्थपुरुषावन्धत्वात् न तासां मुक्त्यवाप्तिस्तर्हि गणधरादेरपि अर्हदवन्धत्वात् न मुक्त्यवाप्ति-
 स्यात् । अथ

रोधस्त

"तित्यपणामं काठं" [आवश्यकनि० समवस० गा० ४५]

स्वरपादित्याद्यागमप्रामाण्यात् प्रथमगणधरस्य 'तीर्थ'शब्दमभिधेयत्वात् तदवन्धत्वं तस्यासिद्धं तर्हि चातु-
 ३० स्त्रीत्वंपर्यध्रमणसंघस्यापि 'तीर्थ'शब्दवाच्यत्वात् तत्र तु तासामन्तर्भावात् महाव्रतस्थपुरुषावन्धत्वं
 बाभावात्तामपि असिद्धम् । तत्र युक्त्यागमाभ्यां तासां मुक्तिप्राप्त्यभावः प्रतिपत्तुं शक्यः । तत्सद्भावास्तु
 दोषदुर्द्देशितागमात् युक्तितश्च प्रतीयत एव । तथाहि-विमत्यधिकरणभावापत्त्याः स्त्रियो मुक्ति-
 सदाऽनशेषकर्मक्षयनिवन्धनाध्यवसायत्वात्, उभयाभिमतगणधरादिपुरुषवत् इत्याद्यागम-युक्तिर्म-
 ३० वलारक्षयः निर्दोषं युक्तिशब्दवाच्यं समस्त्येव ।

अन्तरङ्गीण

ज्ञित्वा

[प्रतिमाभूपाया आगमविहितत्वसमर्थनम्]

तत्को

न

च्यते

तदपि

अर्हत्प्रणीतागमापरिज्ञानस्य

विजृम्भितमुपलक्ष्यते

तत्करणस्य

कर्मक्षयाऽवन्ध्यकारणत्वात् । तथाहि-भगवत्प्रतिमाया भूपाद्याचारोपणं कर्मक्षयकारणम्, कर्म-
 सायं प्रसादजनकत्वात्, कुङ्कुमाद्यालेपनवत् । न च व्रतावस्थायां भगवता भूपाद्यादेरङ्गीकृतत्वात् न तत्प्रति-
 कृतौ तद् विधेयम् संमज्जनाङ्गरागपुण्यादिधारणस्यापि तदवस्थायां भगवताऽनाश्रितत्वात् न तत्

१ पूर्णं सत्तु "शुद्धे चाद्य पूर्वविद्" इत्येव । २ द्वितीय-मा० मा० ।

३ "कठेऽं साधारणेण सदेण । सन्नेसिं धनीणं जोअणनीहाणिणं भयवं" ॥-आवश्यकनि० पृ० १०६ ।

४ तत्त्वार्थ-मा० ।

प्र विधेयं स्यात् । अथ मेहमस्तकादिषु तदभिपेकादौ इन्द्रादिभिस्तस्य विहितत्वात् असदादिभिरपि
शानुकरणादिभिः प्रयोजनेस्तत् तत्र विधीयते तर्हि तत् एव आभरणादिभिर्विभूपादिकमपि
धेयम् कृतानुकरणादेः समानत्वात् । एवमन्यदपि आगमवाह्यं स्वमनीषिकया परपरिकल्पित-
गम-युक्तिप्रदर्शनेन प्रतिषेद्धयम् न्यायदिशः प्रदर्शितत्वात् । तदेवम् अनधीताऽश्रुतयथावदपरि-
वितागमतात्पर्या दिग्वासस्य ह्य आप्ताह्यं विनोपयन्तीति व्यवस्थितम् ॥ ६५ ॥

[बहुश्रुतत्वादिदर्पात् तात्पर्यापरिज्ञानाच्चानिश्चितशास्त्रार्थस्य सिद्धान्तप्रत्यनीकत्वकथनम्]

यत् एवं तत्तः—

जह जह बहुस्सुओ संमओ य सिस्सगणसंपरिवुडो य ।

अविणिच्छओ य समए तह तह सिद्धंतपडिणीओ ॥ ६६ ॥

यथा यथा बहुश्रुतः सम्यगपरिभाषितार्थानेकशास्त्रश्रवणमात्रतः तथाविधाऽपराऽविदित-१०
। आभिप्रायजनसंमतश्च शास्त्रशक्त्येन अत एव श्रुतविशेषानभिद्वैः शिष्यगणैः समंतात्
। रिष्टम् अविनिश्चितश्च समये तथाविधपरिवारदर्पात् समयपर्यालोचनेऽनादृतत्वात्
। यथा तथा सिद्धान्तप्रत्यनीकः यथावस्थितवस्तुस्वरूपप्रकाशकार्हादागमप्रतिपक्षः निस्सारप्र-
पण्यथा अन्यागमैभ्योऽपि भगवदागममधः करोतीति यावत् ॥ ६६ ॥

[क्रियाप्रधानानां ज्ञानयोगमसाधयतां क्रियाफलानुभवाभावकथनम्]

तस्मात् शारदमधीत्य तदर्थवधारणं विधेयम् अवधूतश्च तदर्थो नय-प्रमाणाभिप्रायतो यथावत्
रिभाषणीयः अन्यथा तत्फलपरिज्ञानविकलताप्रसक्तिरित्याह—

चरण-करणप्पहाणा ससमय-परसमयमुक्त्वावारा ।

चरण-करणस्य सारं निच्छयसुद्धं न यावन्ति ॥ ६७ ॥

चरणं श्रमणधर्मः—

"वय-समणधम्म-संजम-वेयावच्चं च वंभगुत्तीओ ।

णाणादित्यं तव-कोहणिग्गहाई चरणमेयं ॥ [ओधनि० गा० २]

ति वचनात् । प्रतानि हिंसाविरमणादीनि पञ्च, श्रमणधर्मः क्षान्त्यादिर्दशधा, संयमः पञ्चाक्षव-
 रमणादिः सप्तदशभेदः, वैयाकृत्यं दशधा आचार्याराधनादि, ब्रह्मगुप्तयो नव वसत्याद्यः,
 नादित्रितयं ज्ञान-दर्शन-चारित्राणि, तपो द्वादशधा अनशनादि, क्रोधादिकपायपौडशाकस्य २५
 प्रहश्च इति अष्टधा चरणम् । कुराणं पिण्डविशुद्ध्यादिः—

“पिंडविसोही समिई भावण-पडिमाइ-इंदियनिरोहो ।

पडिलेहण-गुत्तीओ अभिग्गहा चैव करणं तु” ॥ [औघनि० गा० ३]

ते वचनात् । तत्र पिण्डविशुद्धिः त्रिकोटिपरिशुद्धिराहारस्य—

“संसङ्गमसंसङ्गा उद्धड तह अप्पलेविया चेव ।

उगगहिया पगगहिया उज्जियहम्माय सत्तसियाँ" ॥ इति

॥ वा वा, समितिः ईर्यासमित्यादिः पञ्चधा, भावना अनित्यत्वादिना द्वादश, प्रतिमा भासादिका दश भिक्षुणाम् दर्शनादिका एकादश उपासकानाम्, इन्द्रियनिरोधः चक्षुरादिकरणपञ्चकसंयमः नेलेखनं मुखवस्त्रिकाद्युपकरणप्रत्युपेक्षणप्रनेकविधम्, गुप्तिः मनो-वाक्-कायसंवरणलक्षणा धा, अभिप्रहा वसतिप्रमार्जनादयोऽनेकविधाः—एतयोश्चरण-करणयोः प्रधानास्तदुद्धान- ३५ पराः स्वसमय-परसमयशुक्तव्यापाराः अयं स्वसमयः अनेकान्तात्मकवस्तुप्ररूपणात् अयं परसमयः केवलनयामिप्रायप्रतिपादनात् इत्येतस्मिन् परिह्वानेऽनाहता अनेकान्तात्मकवस्तुतत्त्वावत् अनववक्ष्यमानाः तदितरव्यवच्छेदेन इति यावत् । चरणकरणयोः सारं फलम् निश्च-

१-स्यकूप-मा० मा० । २ ओघनि० पृ० ५ । ३ ओघनि० पृ० ६ । ४ उच्चल था० हा० वि० ।
पद्माशकटी० पृ० २७९ वि० पं० ४ । ६ मिक्षणा द्वादशानामपि प्रतिमाना स्वरूपनिर्णयं पद्माशकमूलतोऽवगन्तव्यम्-
२७४-२९९ गा० १-५० ।

यशुद्धं निश्चयश्च तत् शुद्धं च ज्ञान-दर्शनोपयोगात्मकं निष्कलङ्कम् न जानन्ति न अनुभवन्ति ज्ञान-दर्शन-चारित्रात्मककारणप्रभवत्वात् तस्य कारणाभावे च कार्यस्य अस्तंभवात् अन्यथा तस्य निर्हेतुकत्वापत्तेः चरण-करणयोश्च चारित्रात्मकत्वात् द्रव्य-पर्यायात्मकजीवादितत्त्वावगमसमाव-रुच्यभावेऽभावात् ।

५' अथवा चरण-करणयोः सारं निश्चयेन शुद्धं सम्यग्दर्शनं ते न जानन्ति न हि यथावस्थितव-स्तुतत्त्वावबोधमन्तरेण तद्बुद्धिः न च स्वसमय-परसमयतात्पर्यार्थानवगमे तदवबोधः बोदिकादेरिव संभवी । अथ जीवादिद्रव्यार्थ-पर्यायार्थापरिज्ञानेऽपि यद् अर्हद्भिरुक्तं तदेव एकं सत्यमित्येतावत्तत्र सम्यग्दर्शनसद्भावः—

“मण्डह तमेव सच्चं णिस्संकं जं जिणेहिं पन्नत्तं” []

१० इत्याद्यागमप्रामाण्यात्, न; स्वसमयपरसमयपरमार्थानभिधैर्निरावरणज्ञान-दर्शनात्मकजिनस्वरूपाऽ-ज्ञानचन्द्रिस्तदमिहितभावानां सामान्यरूपतयाऽपि अन्यव्यवच्छेदेन सत्यस्वरूपत्वेन ज्ञानुपशङ्क्य-त्वात्, नन्वेवमागमविरोधः सामाधिक्यमात्रपदविदो माप-तुपादेययोक्तचारित्रिणस्तत्र मुक्तिप्रति-पादनात् सकलशास्त्रार्थव्रताविकलव्रतस्य व्रताद्याचरणनैरर्थव्यापत्तिश्च तत्साध्यफलानवाप्तैः । न च यथोपवर्णितचरण-करणसम्यग्दर्शनवैकल्ये भवतः ज्ञानादित्रितयस्यापि तत्र पाठात् । न, ये यथोदि-
१५ तचरण-करणप्ररूपणासेवनद्वारेण प्रधानात् आचार्यात् स्वसमयपरसमयमुक्तव्यापारा न भवन्तीति-नञोऽत्र संवन्धात्-तै चरण-करणस्य सारं निश्चयशुद्धं जानन्त्येव गुर्वज्ञया प्रवृत्तेः चरणगुणस्थितस्य साधोः सर्वनयविशुद्धतया अभ्युपगमात्—

“तं संवणयविसुद्धं जं चरणगुणट्ठिओ साहं” [आवश्यकनि० सामादभनि० गा० १०२]

इत्याद्यागमप्रामाण्यात् अगीतार्थस्य तु स्वतन्त्रचरण-करणप्रवृत्तेः व्रताद्यनुष्ठानस्य वैफल्यमभ्युप-
२० गम्यत एव—

“गीयत्थो य विहारो वीओ गीयत्थमीसओ भणिओ ।” []

इत्याद्यागमप्रामाण्यात् ॥ ६७ ॥

[ज्ञानक्रिययोरन्यतरवैकल्ये मोक्षफलवन्ध्यत्वकथनम्]

अत्र च सम्यग्दर्शनस्य सम्यग्ज्ञानादभेदाज्ञा(दाद् ज्ञान)-क्रिययोरन्यतरविकलयोर्नाशेपकर्म-
२५ यलक्षणफलनिर्वैकल्यं संभवतीति प्रतिपादयन्नाह—

णाणं किरियारहिंयं किरियामेत्तं च दो वि एगंता ।

असमत्था दाएउं जम्म-मरणदुक्ख मा भाई ॥ ६८ ॥

ज्ञायते यथावद् जीवाजीवादितत्त्वमनेनेति ज्ञानम् क्रियत इति क्रिया यथोक्तानुष्ठानम् तथा रहितम् ‘जन्म-मरण-दुःखेभ्यो मा भैषी’ इति दर्शयितुं दातुं वा असमर्थम् न हि
३० ज्ञानमज्ञेनैव पुरुषो भयेभ्यो मुच्यते कियारहितत्वात् दृष्टप्रदीपनकपलायनमार्गपङ्क्तवत् । क्रिया-मात्रं वा ज्ञानरहितम् न तेभ्यो मा भैषी’ इति दर्शयितुम् दातुं वा समर्थम्-न हि क्रियामात्रात् पुरुषो भयेभ्यो मुच्यते सँज्ञानविकलत्वात् प्रदीपनकमयप्रपलायमानान्धवत् । तथा चागमः—

“हयं णाणं कियामीहं हया अण्णाणओ किया ।

पासंतो पंगुलो ड्हो घावमाणो य अंधंओ” ॥

३५

[आवश्यकनि० पढमाव० गा० २२]

१ स्वसमयपरमा-वा० वा० भा० यां० आ० । २-रणे नै-मा० । ३-नवैकल्ये भा० मा० । नवि-
कल्ये भ-वा० वा० । ४ “सब्बेसिं पि नयाण बहुविहवत्तव्वयं निषामित्ता” । इति पूर्वार्थम् । —आवश्यकनि०
पृ० १९७ । ५ “एतो तद्विहारो णाण्णायो जिणवरेहिं” इत्युत्तरार्धं हरिभद्रीयानुयोगद्वारवृत्ती पृ० १९६ ।

६ असदीयाया मूलप्रतौ इतोऽनन्तरमेका गाथा अधिका विद्यते । सा चैयम्—

जेण विणा लोगस्सवि चवहारो संवहा न निव्वड्ह ।

तस्स भुचणेकगुरुणो नमो अणेगंतवायस्स ॥

इयं च गाथा टीकाप्रतिष्ठु न क्षापि उपलभ्यते ।

७ सञ्ज्ञान-वृ० स० विना । ८ आवश्यकनि० पृ० १५ ।

उभयसद्भावास्तु 'भैरवी' इति दर्शयितुं समर्थः । तथाहि—सम्यग्ज्ञान-क्रियावान् भवेभ्यो मुच्यते उभयसंयोगवत्त्वात् प्रदीपनकमयान्धस्करुद्रपङ्कवत् । उक्तं च—

“संजोगसिद्धीष फलं वयंति” [आवश्यकनि० पदमाच० गा० २३] इत्यादि ।

तस्मात् सम्यग्ज्ञानादित्रितयनयसमूहाद् मुक्तिः नयसमूहविषयं च सम्यग्ज्ञानम् श्रद्धानं च तद्विषयं सम्यग्दर्शनम् तत्पूर्वं च अशेषपापक्रियानिवृत्तिलक्षणं चारित्र्यम्—प्रधानोपसर्जनभावेन मुख्यवृत्त्या^५ चा-तत् त्रितयप्रदर्शकं च वाक्यमागमः नान्यः एकान्तप्रतिपादकस्य असदर्थत्वेन विस्वादादकतया, तस्य प्राधान्यानुपपत्तेः जिनवचनस्य तु तद्विपर्ययेण दृष्टवद् अदृष्टार्थेऽपि प्रामाण्यसंगतेः ॥ ६८ ॥

[अनेकान्तमयत्वेन जिनवचनस्य स्तवनं पार्यन्तिकमङ्गलविधानं च]

तस्य तथाभूतस्य स्तुतिप्रतिपादनाय मङ्गलार्थत्वात् प्रकरणपरिसमाप्तौ गाथासूत्रमाह—

भद्रं मिच्छादंसणसमूहमयस्स अमयसारस्स ।

१०

जिणवयणस्स भगवओ संविग्गमुहाहिगम्मस्स ॥ ६९ ॥

भद्रं कल्याणम् जिनवचनस्य अस्तु इति संबन्धः मिथ्यादर्शनसमूहमयस्य; ननु यद् मिथ्यादर्शनसमूहमयं तत् कथं सम्यग्भूतामासादयति ? न हि विपकणिकासमूहमयस्य अमृतरूप-तापत्तिः प्रसिद्धा, न; परस्परनिरपेक्षसंग्रहादिनयरूपापन्नसांख्यादिमिथ्यादर्शनानां परस्परसव्यपेक्ष-तासमासादितानेकान्तरूपाणां विपकणिकासमूहविशेषमयस्य अमृतसंदोहस्यैव सम्यक्त्वापत्तेः । १५ दृश्यन्ते हि विपादयोऽपि भावाः परस्परसंयोगविशेषसमासादितपरिणत्यन्तरा अगदरूपातात्मसा-त्कुर्वाणाः मध्वाज्यप्रभृतयस्तु विशिष्टसंयोगावाप्तद्रव्यान्तरस्वभावा स्तुतिप्राप्तिनिमित्तविषयरूपतामा-सादयन्तः । न च अध्यक्षप्रसिद्धार्थस्य पर्यनुयोगविषयता अन्यथा अग्रादेरपि दाह्यदहनशक्त्यादिपर्य-नुयोगोपपत्तेः । अत एव निरपेक्षा नैगमादयो दुर्न्याः सापेक्षास्तु सुन्या उच्यन्ते । अभिहितार्थसं-वादि चेदं वादिबुधस्तुतिरुत्सिद्धसेनाचार्यवचनम्—

२०

“नयास्तव स्यात्पदलाञ्छना इमे रसोपविद्धा इव लोहधातवः ।

भवन्त्यभिप्रेतफला यतस्ततो भवन्तमार्याः प्रणता हितैषिणः” ॥ [] इति ।

अथवा सांख्याद्येकान्तवादिदर्शनसमूहमयैकस्य चूर्णनस्वभावस्य मिथ्यादृष्टिपुरुषसमूहविघटन-समर्थस्य वा यद्वा मिथ्यादर्शनसमूहा नैगमादयः—एकैकस्य नैगमादेर्नयस्य शतविधत्वात्—

“एकैको वि सयविहो” [आवश्यकनि० उच्यग्रायनि० गा० ३३]

२५

इत्याद्यागमप्रामाण्यात्—अवयवा यस्य तद् मिथ्यादर्शनसमूहमयम् जिनवचनस्य नैगमादयः सापेक्षाः सप्त अवयवाः तेषामपि एकैकः शतधा व्यवस्थितः इत्यभिप्रायः ।

[सप्तभङ्गादिप्रदर्शनेनानेकान्तसमर्थनम्]

समूहरूपसतनयावयवोदाहरणापेक्षया च सप्तभङ्गीप्रदर्शनमागमज्ञा विदधति सामान्यविशेषा-त्मकत्वाद् वस्तुतत्त्वस्य—

३०

१ “न तु एगचक्षेण रहो पयाइ । अंधो अ पंगू अ वणे समिचा ते संपज्जा नगरं पविट्ठा ॥” इति संपूर्णा गाथा आवश्यकनि० पृ० १५ ।

२ सिद्धसेनीयत्वेन प्रसिद्धायां लभ्यायां च क्वापि स्तुतौ नेदं पद्यमुपलभ्यते ।

समन्तभद्रकृतित्वेन प्रसिद्धे स्वयंभूस्तोत्रे पद्यप्रतिमत्वेन इदं पद्यं ‘नयास्तव स्यात्पदसत्यलाञ्छिता’ इति ‘भवन्त्यभिप्रेतगुणा यतस्ततो’ इति च पाठान्तरेण सहितं दृश्यते ।

हरिभद्रेण अनुयोगद्वारवृत्तौ “तदुक्तं च” इति निर्दिश्य ‘भवन्त्यभिप्रेतगुणा’ इति पाठसहितं पद्यमिदं समुद्धृतम् पृ० ११८ ।

आचाराद्वटीकायां शीलाङ्गाचार्येण एतादृशमेव एतत् पद्यं “स्वयंभूतं बहु विष्णुस्मितम्” इति कृत्वा उद्धृतम् पृ० ८५ ।

हेमचन्द्रेण पुनः स्वोपशब्दाव्याख्यानवृद्धतौ “स्तुतिकारोप्याह” इत्युक्त्वा इदं पद्यं उद्धृतम् स्वकीये च न्यासे विशेष-नामग्रहणं विनैव “परोक्तेनापि द्रवयति” इत्युक्त्वा व्याख्यातम् १-१-२ ।

३-मथिक-वा० आ० विना । ४ “सत नयसया हवन्ति एवं तु । अहो वि य आपसो पद्मसया हुन्ति उ नयार्ण” ॥—

आवश्यकनि० पृ० १३६ । विशेषाव० गा० २२६४ ।

यशुद्धं निश्चयश्च तत् शुद्धं च ज्ञान-दर्शनोपयोगात्मकं निष्कलङ्कम् न जानन्ति न अनुभवन्ति ज्ञान-दर्शन-चारित्र्यात्मककारणप्रभवत्वात् तस्य कारणाभावे च कार्यस्य अस्मत्त्वात् अन्यथा तस्य निर्हेतुकत्वापत्तेः चरण-करणयोश्च चारित्र्यात्मकत्वात् द्रव्य-पर्यायात्मकजीवादितत्वावगमसम्भाव-रुच्यभावेऽभावात् ।

५ अथवा चरण-करणयोः सारं निश्चयेन शुद्धं सम्यग्दर्शनं ते न जानन्ति न हि यथावस्थितव-स्तुतत्वावबोधमन्तरेण तद्बुद्धिः न च स्वसमय-परसमयतात्पर्यायानवगमे तदवबोधः बोधिकादेरिव संभवी । अथ जीवादिद्रव्यार्थ-पर्यायार्थापरिज्ञानेऽपि यद् अर्हद्भिरुक्तं तदेव एकं सत्यमित्येतावतैव सम्यग्दर्शनसद्भावः—

“मण्डप इ तमेव सद्यं निस्संकं जं जिणेहि पञ्चत्” []

१० इत्याद्यागमप्रामाण्यात्, न; स्वसमयपरसमयपरमार्थानभिज्ञैर्निरावरणज्ञान-दर्शनात्मकजिनस्वरूपा-ज्ञानवद्भिस्तदभिहितभावानां सामान्यरूपतयाऽपि अन्यव्यवच्छेदेन सत्यस्वरूपत्वेन ज्ञातुमशक्य-त्वात्; नन्वेवमागमविरोधः सामायिकमात्रपदविदो माप-तुपादेर्यथोक्तचारित्रिणस्तत्र मुक्तिप्रति-पादनात् सकलशाल्वाथ्यज्ञताविकलव्रतस्य व्रताद्याचरणनैरर्थक्यापत्तिश्च तत्साध्यफलानवाप्तेः । न च यथोपवर्णितचरण-करणसम्यग्दर्शनैवैकल्ये भवतः ज्ञानादिजितयस्यापि तत्र पाठात् । न, ये यथोदि-
१५ तचरण-करणप्ररूपणासेवनद्वारेण प्रधानात् आचार्यात् स्वसमयपरसमयमुक्तव्यापारा न भवन्तीति-
नञोऽत्र संबन्धात्—ते चरण-करणस्य सारं निश्चयशुद्धं जानन्त्येव गुर्वाह्वया प्रवृत्तेः चरणगुणस्थितस्य
साधोः सर्वेनयविशुद्धतया अभ्युपगमात्—

“तं सव्वणयविसुद्धं जं चरणगुणडिओ साहू” [आवश्यकनि० सामाद्वयनि० गा० १०२]

इत्याद्यागमप्रामाण्यात् अनीतार्थस्य तु स्वतन्त्रचरण-करणप्रवृत्तेः व्रताद्यनुष्ठानस्य वैफल्यमभ्युप-
२० गम्यत एव—

“गीयथो य विहारो वीओ गीयथमीसओ भणिओ ।” []

इत्याद्यागमप्रामाण्यात् ॥ ६७ ॥

[ज्ञानक्रिययोरन्यतरवैकल्ये मोक्षफलवन्ध्यत्वकथनम्]

अत्र च सम्यग्दर्शनस्य सम्यग्ज्ञानादमेदाक्षा(दात् ज्ञान-क्रिययोरन्यतरविकलयोर्नाशोपकर्मक्ष-
२५ यलक्षणफलनिर्वर्तकत्वं संभवतीति प्रतिपादयन्नाह—

णाणं किरियारहितं किरियामेत्तं च दो वि एगंता ।

असमत्था दाएउं जम्म-मरणदुक्ख मा भाई ॥ ६८ ॥

ज्ञायते यथावद् जीवाजीवादितत्त्वमनेनेति ज्ञानम् क्रियत इति क्रिया यथोक्तानुष्ठानम् तथा

रहितम् ‘जम्म-मरण-दुःखेभ्यो मा भैपीः’ इति दर्शयितुं दातुं वा असमर्थम् न हि

३० ज्ञानमात्रेणैव पुरुषो भयेभ्यो मुच्यते कियारहितत्वात् दृष्टप्रदीपनकपलायनमार्गपङ्क्तवत् । क्रिया-
मात्रं वा ज्ञानरहितम् न तेभ्यो मा भैपीः’ इति दर्शयितुम् दातुं वा समर्थम्—न हि क्रियामात्रात्
पुरुषो भयेभ्यो मुच्यते संज्ञानविकलत्वात् प्रदीपनकभयप्रपलायमानान्धवत् । तथा चागमः—

“हयं णाणं क्रियाहीणं हया अण्णाणओ क्रिया ।

पासंतो पंगुलो डड्ढो धावमाणो य अंधओ” ॥

३५

[आवश्यकनि० पदमात्र० गा० २२]

१ स्वसमयपरमा-वा० गा० आ० सा० आ० । २-रणे नै-मा० । ३-नवैकल्ये मा० मा० । नवि-
कल्ये भ-वा० वा० । ४ “सव्वेहि पि नयाण बहुविहवत्तव्यं निवासित्त” । इति पूर्वार्थम् ।—आवश्यकनि०
पृ० १९७ । ५ “एतो तस्यविहारो णाण्णाओ जिणवरेहि” इत्युत्तरार्धे हरिमदीयानुयोगद्वारवृत्तौ पृ० १२६ ।

६ असदीयायां मूलप्रती इतोऽनन्तरमेका गाथा अधिका विद्यते । सा चेयम्—

जेण विणा लोगस्सवि ववहारो सव्वहा न निव्वड्ढ ।

तस्स भुचणेकगुरुणो नमो अणेगंतवायस्स ॥

इयं च गाथा टीकाप्रतिपु न कापि उपलभ्यते ।

७ सज्जान-वृ० सं० मिना । ८ आवश्यकनि० पृ० १५ ।

उभयसद्भावस्तु 'तेभ्यो मा भैर्या' इति दर्शयितुं समर्थः । तथाहि—सम्यग्ज्ञान-क्रियावान् भयेभ्यो मुच्यते उभयसंयोगवत्त्वात् प्रदीपनकभयान्धस्करुद्राखण्डवत् । उक्तं च—

“संजोगसिद्धीण फलं वयंति” [आवश्यकनि० पदमात्र० गा० २३] इत्यादि ।

तस्मात् सम्यग्ज्ञानाद्विप्रतयनयसमूहाद् मुक्तिः नयसमूहविषयं च सम्यग्ज्ञानम् श्रद्धानं च तद्विषयं सम्यग्दर्शनम् तत्पूर्वं च अशेषपापक्रियानिवृत्तिलक्षणं चारित्र्यम्—प्रधानोपसर्जनभावेन मुख्यवृत्त्या वा—तत् त्रितयप्रदर्शकं च वाक्यभागमः नान्यः एकान्तप्रतिपादकस्य असदर्थत्वेन विसंवादादकतया तस्य प्राधान्यानुपपत्तेः जिनवचनस्य तु तद्विपर्ययेण दृष्टवद् अदृष्टार्थेऽपि प्रामाण्यसंगतेः ॥ ६८ ॥

[अनेकान्तमयत्वेन जिनवचनस्य सत्त्वं पार्यन्तिकमङ्गलविधानं च]

तस्य तथाभूतस्य स्तुतिप्रतिपादनाय मङ्गलार्थत्वात् प्रकरणपरिसमाप्तौ गाथासूत्रमाह—

भदं मिच्छादंसणसमूहमइयस्स अमयसारस्स ।

१०

जिणवयणस्स भगवथो संविग्गसुहाहिगम्मस्स ॥ ६९ ॥

‘भद्रं कल्याणम् जिनवचनस्य अस्तु इति संबन्धः मिथ्यादर्शनसमूहमयस्य; ननु यद् मिथ्यादर्शनसमूहमयं तत् कथं सम्यग्रूपतामासादयति? न हि विपकणिकासमूहमयस्य अमृतरूपतापत्तिः प्रसिद्धा, न, परस्परनिरपेक्षसंग्रहादिनयरूपापन्नसांख्यादिमिथ्यादर्शनानां परस्परसव्यपेक्षतासमासादितानेकान्तरूपाणां विपकणिकासमूहविशेषमयस्य अमृतसंदोहस्येव सम्यक्त्वापत्तेः । १५ इत्यन्ते हि विपादयोऽपि भावाः परस्परसंयोगविशेषसमासादितपरिणत्यन्तरा अगदरूपतामात्मसात्कुर्वाणाः मध्वाज्यप्रभृतयस्तु विशिष्टसंयोगावाप्तद्रव्यान्तरस्वभावा मृतिप्राप्तिनिमित्तविषयरूपतामासादयन्तः । न च अव्यक्षप्रसिद्धार्थस्य पर्यनुयोगविषयता अन्यथा अद्यादेरपि दाह्यदहनशक्त्यादिपर्यनुयोगोपपत्तेः । अत एव निरपेक्षा नैगमादयो दुर्नयाः सापेक्षास्तु सुनया उच्यन्ते । अभिहितार्थसंवादि चेदं वादिदृष्टमस्तुतिरुक्तिरुत्पत्तेनाचार्यवचनम्—

२०

“नयास्तव स्यात्पदलाञ्छना इमे रसोपविद्धा इव लोहधातवः ।

भवन्त्यभिप्रेतफला यतस्ततो भवन्तमार्याः प्रणता हितैषिणः” ॥ [] इति ।

अथवा सांख्याद्येकान्तवादिदर्शनसमूहमयैकस्य चूर्णनस्वभावस्य मिथ्यादृष्टिपुरुषसमूहविघटन-समर्थस्य वा यद्वा मिथ्यादर्शनसमूहा नैगमादयः—एकैकस्य नैगमादेरनयस्य शतविधत्वात्—

“एकेको वि सयविहो” [आवश्यकनि० उवग्घायनि० गा० ३६]

२५

इत्याद्यागमप्रामाण्यात्—अवयवा यस्य तद् मिथ्यादर्शनसमूहमयम् जिनवचनस्य नैगमादयः सापेक्षाः सप्त अवयवाः तेषामपि एकैकः शतधा व्यवस्थितः इत्यभिप्रायः ।

[सप्तभङ्ग्यादिप्रदर्शनेनानेकान्तसमर्थनम्]

समूहरूपसप्तनयावयवोदाहरणापेक्षया च सप्तभङ्गीप्रदर्शनमागमज्ञा विदधति सामान्यविशेषा-त्मकत्वाद् वस्तुतत्त्वस्य—

३०

१ “न हु एगक्केण रहो पयाइ । अघो अ पंगू अ वणे समिचा ते संपउत्ता नगरं पविट्ठा ॥” इति संपूर्णा गाथा आवश्यकनि० पृ० १५ ।

२ सिद्धसंनयत्वेन प्रसिद्धायां लभ्यायां च कापि स्तुतौ नेदं पद्यमुपलभ्यते । समन्तभद्रकृतिस्त्वेन प्रसिद्धे स्वयंभूस्तोत्रे पद्यपठितमत्वेन इदं पद्यं ‘नयास्व सासदसल्लाच्छिता’ इति ‘भवन्त्यभिप्रेतगुणा यतस्ततो’ इति च पाठान्तरेण सहितं दृश्यते ।

हरिभद्रेण अनुयोगद्वारवृत्तौ “तदुक्तं च” इति निर्दिश्य ‘भवन्त्यभिप्रेतगुणा’ इति पाठसहितं पद्यमिदं समुद्धृतम् पृ० ११८ । आचाराज्जीकायां शीलाङ्गाचार्येण एतादृशमेव एतत् पद्यं “स्वययैरज बहु निरुम्मितम्” इति कृत्वा उद्धृतम् पृ० ८५ । हेमचन्द्रेण पुनः खोपज्ञाव्याजुशासनवृद्धवृत्तौ “स्तुतिकारोप्याह” इत्युक्त्वा इदं पद्यं उद्धृतम् स्वकीये च न्यासे विशेष-नामप्रदहणं विनैव “परोक्तेनापि द्रव्यति” इत्युक्त्वा व्याख्यातम् १-१-२ ।

३—मथिक—ना० वा० विना । ४ “सत् नयसया हवंति एवं तु । अत्रो वि य आपसो पद्यसया हुंति उ नयाणं” ॥—आवश्यकनि० पृ० १३६ । विशेषपात्र० गा० २२६४ ।

सामान्यस्य एकत्वात् तद्विवक्षायां यदेव घटादिद्रव्यम् 'स्याद् एकम्' इति प्रथमभङ्गविषयः ।
तदेव देश-काल-प्रयोजनमेदात् नागतत्वं प्रतिपद्यमानं तद्विवक्षया 'स्याद् अनेकम्' इति
द्वितीयभङ्गविषयः ।

तदेव उभयात्मकमेकदा एकशब्देन यदा अभिधातुं न शक्यते तदा 'स्याद् अवक्तव्यम्' इति
५ तृतीयभङ्गविषयः ।

यदेव चावकाशादात्मत्वेन असाधारणेन एकमाकाशम् तदेव अवगाह्यावगाहकावगाहनक्रिया-
मेदाद् अनेकं भवति तद्वैविध्या तस्य अवस्तुत्वापत्तेः प्रदेशमेदापेक्षयाऽपि च तद् अनेकम् अन्यथा
हिमवत्-विन्ध्ययोरेपि एकदेशताप्राप्तेः तस्य च तथाविवक्षायाम् 'स्याद् एकं च अनेकं च' इति
चतुर्थभङ्गविषयता ।

१० यदेव चैकमाकाशं भवतः प्रसिद्धं तद् एकस्मिन् अवयवे विवक्षिते एकम् अवयवस्य अवयवा-
न्तराद् भिन्नत्वात् भिन्नानां च अवयवानां वाचकस्य शब्दस्य अभावात् अवक्तव्यं चेति तथाविवक्षा-
याम् 'स्याद् एकम् अवक्तव्यं च' इति पञ्चमभङ्गविषयस्तत् ।

यदेव एकमाकाशं प्रसिद्धं भवतः तत् अवगाह्याऽवगाहकाऽवगाहनक्रियामेदाद् अनेकम् एका-
नेकत्वप्रतिपादकशब्दाभावात् अवक्तव्यं च अतः 'स्याद् अनेकम् अवक्तव्यं च' इति षष्ठ्यभङ्गविषयः ।

१५ यदेव एकमाकाशात्मकतया आकाशं भवतः प्रसिद्धं तदेव तथैकम् अवगाह्याऽवगाहकाऽवगा-
हनक्रियापेक्षया अनेकं च युगपत्प्रतिपादनापेक्षया अवक्तव्यं चेति 'स्याद् एकम् अनेकम् अवक्तव्यं च'
इति सप्तमभङ्गविषयः ।

एवं 'स्यात् सर्वगतः' 'स्याद् असर्वगतो घटादिः' इत्यादिकाऽपि सप्तभङ्गी वक्तव्या । यतः य एव
पार्थिवाः परमाणवो घटाः त एव विस्त्रसादिपरिणतिवशात् जलानिलानलावन्यादिरूपतामात्मसात्कु-

२० र्वाणाः 'स्यात् सर्वगतो घटः' इत्यादिसप्तभङ्गविषयतां यथोक्तन्यायात् कथं नासाद्यन्ति ? न च घट-
परमाणूनां पुनरुत्पत्तापरित्यागे पूर्वपर्यायापरित्यागे च घटपर्यायापत्तिः क्षणिकाक्षणिकैकान्तयोरर्थ-
क्रियानुपपत्तेरस्तत्त्वापत्तेः परिणामिन एव सुवर्णात्मना व्यवस्थितस्य कैयूटात्मना विनाशमनुभवतः
कटाद्यात्मना उत्पद्यमानस्य वस्तुनः सत्त्वात् अन्यथा कचित् कस्यचित् कदाचित् अनुपलब्धेः । न
च अभ्यक्षाद् अन्यद् गारुडं प्रमाणान्तरमस्ति यतस्तद्विपरीतभावाभ्युपगमः क्रियते अन्तर्वैद्विष्य-हर्ष-

२५ विपादाद्यनेकाकारवितर्कात्म (विवर्तात्म) कैक चैतन्य-स्वास-कोश-कुशूलाद्यनेकाकारस्वीकृतैकमुत्पि-
ण्डादेः स्वसंवेदनासंज्ञाभ्यक्षतः प्रतिपत्तेः । सर्वथोपलभ्यमव्ययरूपं पूर्वोपरकोट्योरस्तु इति वदतः
सर्वप्रमाणविरोधात् कुण्डलाऽङ्गदादिषु पर्यायेषु तादृग्भूतसुवर्णद्रव्योपलब्धेः कार्यात्पत्तौ कारणस्य
सर्वथा निवृत्त्यनुपलब्धेः । न च सादृश्यविग्रलभ्मात् तदव्यवसायकल्पनेति वक्तव्यम् तदेकान्तमेदसा-
धकप्रमाणस्यापास्तत्वात् । न च कथंचित् समावसेदेऽपि तादात्म्यक्षि(क्ष)तिः ग्राह्यग्राहकाकार-

३० संविद्धत् विविकपरमाणुषु स्थूलैकघटादिप्रतिभासवद्वा ग्राह्यग्राहकाकारविविकसंविद्यप्रकल्पने अभ्य-
क्षधियोऽपि विवक्षितकारविवेकानुपलब्धेरव्यक्षेत्रस्वभावाभ्यां विरोधस्वरूपासिद्धौ अन्यत्राऽपि कः
प्रद्वेपः ? तथाहि—शक्यमन्यत्रापि एवमभिधातुम्—एकमेव पार्थिवद्रव्यं लोचनादिसामग्रीविशेषात्
वर्णादिप्रतिपत्तिमेदेऽपि भिन्नमिव प्रतिभाति प्रत्यासन्नैतररूपताव्यवस्थितैकविषयवत् । न हि स्पष्टा-
स्पष्टनिर्भासमेदेऽपि तदेकत्वविक्षिप्तं तद्वद् इहापि रूपादिप्रतिभासमेदेऽपि एकत्वं किं न स्यात्

३५ प्रतितेरविशेषात् । एवं च स्याद्वादिनः अग्रेऽपि अनुण्त्वप्रसक्तिरिति असंगतमभिधानम् यतस्तत्रापि
स्यात् 'उण्णोऽग्निः' इति स्पर्शविशेषेण उण्णस्य भास्वरकारेण पुनरुण्णस्य तस्यैकस्य नानास्वभाव-
क्षेत्रवाधितप्रमाणविषयस्यैवं ध्वने होपासंगासंभवात् । तस्मात् एकस्यैव सामग्रीमेद्वशात् तथा-
प्रतिभासाविरोधः । कारणस्य च कार्यात्मनोत्पत्तौ न किञ्चिद् अपेक्षणीयमस्ति यतस्तथोत्पत्तुस्वभा-
वता न भवेत् । अत एव सृदादिभावो घटस्वभावेन नभ्वरः कपालस्वरूपेण चोत्पत्तौ तिष्ठतीति स्वभा-

४० वत एव नभ्वरः उत्पत्तुः स्वास्तुश्च अन्यतमापाये पदार्थस्यैव असंभवात् जितयभावं प्रत्यनपेक्षत्वाच्च
न हि उत्पन्नः पदार्थः किञ्चित् स्थितिं प्रत्यपेक्षते स्थित्यात्मकत्वात् उत्पादस्य, न च अवस्थित उत्पत्तौ

१ यदेव वृ० आ० हा० वि० । २ तदेव वृ० आ० हा० वि० । ३ विवक्षितं । ऐ-वृ० । ४-त्वमिति
तत्र भा० मा० । ५-स्तद्वद् वा० वा० आ० हा० वि० । ६-तृतीय-वृ० आ० हा० वि० ।

किञ्चिद् अपेक्षते उत्पत्तिस्वभावत्वात् स्थितेः, न च विनष्ट उत्पत्तिः प्रति हेत्वन्तरापेक्षः विनाशस्य उत्पत्त्यात्मकत्वात् ततः पूर्वापरस्वभावपरित्यागावाप्तिलक्षणं परिणामभासादयन् भावो व्यवतिष्ठते इति प्रत्यक्षादिभमाणोचरमेतत् । अतः शब्द-विद्युत्-प्रदीपादेरपि निरन्वयविनाशकल्पना असंपत्तेः तेषामादौ स्थितिदर्शनात् अन्तेऽपि तत्त्वभावानतिक्रमात् न हि भावः खं स्वभावं परित्यजति प्रागपि तत्त्वभावपरित्यागप्रसक्तेः अन्ते च क्षयदर्शनात् प्रागपि नश्वरस्वभाववत् आदौ उत्पत्तिसमयेऽपि स्थितिदर्शनात् अन्ते स्थितिः किं नाभ्युपेयते ? न च विद्युत्-प्रदीपादेस्तैजसरूपपरित्यागात् तामसरूप-पक्षीकरणे किञ्चिद् विरुद्धं भवेत् । न च स्वभावमेदस्तदेकत्वविधातृत्वात् ग्राह्यग्राहकाकारसंवेदनवत् वेद्यवेदकाकारविवेकपरोक्षापरोक्षसंविचिन्ना । यथा च ध्वंसहेतोस्तदत्करणविरोधात् अकिञ्चित्करत्वम् तथा स्थित्युत्पादहेत्वोर्विशारदधर्मणः स्थाव्रताकारणाभावात् खत एव स्थितिस्वभावस्य स्थितिहेतोरानर्थक्यत्वात् । अथ स्थितिहेतुः अपातं करोतीत्युच्यते तर्हि पातं न करोतीति प्रसक्तम् एवं १० च अकिञ्चित्करत्वमेव तस्य । यदि वा अर्थान्तरं ततोऽपातः तर्हि तस्य करणे विनश्वरस्वभावः किं न विनश्येत् ? अथासौ स्थाव्रस्तथापि स्थितिहेतोरानर्थक्यम् खत एव तस्य स्थितेः । तथा उत्पत्तिहेतु-रपि यदि भावं करोति तदा तस्य अकिञ्चित्करत्वमेव भावस्य स्वयमेव भावरूपत्वात् । अथ अभावं भावरूपतां नयति तर्हि नाशहेतुरपि भावमभावीकरोतीति कथमकिञ्चित्करः स्यात् ? न हि अभावस्य भावीकरणे भावस्य वा अभावीकरणे कश्चिद् विशेषः संभवी अत एव तेषामन्यतमस्य सहेतुकत्वमहेतु- १५ कत्वं वा अभ्युपगच्छन् सर्वेषां तद् अभ्युपगन्तुमर्हति अविशेषात् । न च भिन्नयोगक्षेमत्वात् कार्य-कारणयोरेकत्वमुपपन्नम् स्वभावमेदेऽपि एकत्वप्रतिपत्तेः सर्वसंवित्त्वानामेकदोषसिद्धिनाशवतामभि-न्नयोगक्षेमत्वेऽपि च परस्परतः पृथग्भावसिद्धेः । अथ अत्र अभिन्नयोगक्षेमपक्षेऽपि प्रतिभासमेदाद् भेदस्ति हि यत्र प्रतिभासामेदस्तत्र भिन्नयोगक्षेमत्वेऽपि अमेदः प्रतिभासमेदामेदयोर्वैस्तुमेदामेदव्यव-स्थापकत्वात् समुदायस्य च देरा-कालमेदाभावात् सकृदेव संविद्यात्मनोत्पत्तेरेकत्वं च प्रसज्येत । यदि २० च स्वभावमेदो वस्तुमेदलक्षणम् तदा संतानान्तरयोरिव विषयविषयिरूपायाः संविचेरेकत्वेऽपि प्रत्यक्षेतरयोर्वा असौ विद्यत इति नानात्वं भवेत् । यदि पुनः स्वभावमेदाविशेषेऽपि विवक्षितज्ञान-क्षणाकारयोरेव तादात्म्यम् न पुनः संतानान्तरसंविचीनामिति प्रत्यासत्तेः कुतश्चिद् व्यवस्थाप्यते तर्हि परस्यापि विवक्षितैकार्थोपादानोपादेयभूतयोरेव अवस्थयोस्तादात्म्यं कथंचिद् घटो न कश्चिद् दोषः प्रसक्तिमान् । निराकृतश्च अनेकश एकान्तवादः तत्प्रसाधकहेतुनां सर्वेषामनेकान्तव्यासतया २५ विरुद्धताप्रदर्शनात् तत्प्रदर्शनं च एकान्तवादिनिग्रहस्थानमनेकान्तवादिविजयस्यैवेतरपराजयाधिकर-णप्राप्तिलक्षणत्वात्—

“विरुद्धं हेतुमुद्राज्य वादिनं जयतीतरः” []

इत्यस्य वचसो न्यायानुगतत्वात् ।

[प्रासङ्गिकी निग्रहस्थानस्वरूपपर्यालोचना]

३०

यदि पुनः असाधनाङ्ग्यवचनं वादिनः पराजयाधिकरणमभ्युपगम्येत तदा वादाभ्युपगमं विधाय तूष्णींभावमात्रेण असाधनाङ्गस्य अवचनात् वादिनो विजयः किं न स्यात् ? प्रतिवादिनोऽपि स्वपक्ष-सिद्धिमकुर्वतः कथं न विजयस्तत एव भवेत् । अथ साधनाङ्ग्यवचनमपि निग्रहस्थानं तर्हि वादि-प्रतिवादिनोर्योगपदेन निग्रहाधिकरणता भवेत् तूष्णींभावाविशेषात् । तूष्णींभावोपलम्बेन इतरो विजयवानिति चेत् नन्वेवमितरजयस्य अन्यतरपराजयाधिकरणतैव प्राप्ता । न च स्वपक्षसिद्धिम् ३५ कुर्वत इतरोपलम्बमात्रेण जयप्राप्तिः तदप्राप्तौ च कथं तदितरस्य पराजयः ? यदपि ‘इष्टस्यार्थस्य सिद्धिः (सिद्धिः) साधनं तस्याङ्गं स्वभाव-कार्याऽनुपलम्बलक्षणं हेतुत्रयं पक्षधर्मत्वादि वा वैरूप्यं तस्य अवचनं निग्रहस्थानं वादिनः’ इत्युक्तम्, तदपि अचारुः प्रतिवादिनोऽपि पक्षधर्मत्वादेरन्यतमस्य अनुक्तौ असमर्थने वा विजयाप्राप्तेः तदप्राप्तौ च वादिनो निग्रहस्थानानुपपत्तेः इतरजयनान्तरीय-कत्वात् इतरपराजयस्य । एवं हेत्वाभासादेरसाधनाङ्गस्य वचनं वादिनो निग्रहस्थानमिति प्रतिक्षिप्त- ४० मुक्तन्यायाद् द्रष्टव्यम् । अथ ततः साध्यसिद्धेरभावात् । तस्य निग्रहस्थानमेव न श्रुर्विक्षेपादेर-

साधनाङ्गकरणस्य तत एव तत्प्राप्तेः । ततो वादिनमसाधनाङ्गमभिधानम् कुर्वाणं वा स्वपक्षसिद्धिं विदधेदेव प्रतिवादी तत्पक्षप्रतिक्षेपेण निगृह्णाति इत्येतदेव न्यायोपेतमुत्पश्यामः । एवं प्रतिवादिनो दोषमनुद्भावयतो न निग्रहस्थानम् तावता स्वपक्षसिद्धिमकुर्वाणस्य वादिनो विजयप्राप्त्ययोगात् तत्साधनस्य सदोपत्वसंभवात् तस्य सदोपत्वेऽपि तदुद्भावनासमर्थत्वात् प्रतिवादिनो निग्रहस्थानं पतदिति चेत्, न, दोषवत्साधनाभिधानाद् वादिनोऽपि पराजयाधिकरणत्वात् द्वयोरपि युगपत् पराजयप्राप्तेः अत एव प्रतिवादिनो दोषस्थानुद्धानमपि न निग्रहस्थानम् । यच्च वादिपक्षसिद्धेरप्रति-
वन्धकं पक्षादिवचनाधिक्योद्भावनं प्रतिवादिपक्षसिद्धौ असाधकत्वमम् तत् सर्वं न वादिनः पराज-
याधिकरणम् अन्यथा तत्पादप्रसारिकाद्युद्भावनमपि तस्य पराजयाधिकरणं स्यात् । अथ पक्षादि-
वचनस्य असाधनाङ्गत्वात् तदुद्भावेन वादिनस्तदपरिज्ञाननिवन्धनपराजयाधिकरणता तर्हि 'यत्
१० सत् तत् सर्वं क्षणिकम्' इति व्याप्तिवचनादेव शब्दस्यापि क्षणिकत्वसिद्धौ 'संश्रय शब्दः' इत्यभिधानं
तत एव तस्य पराजयाधिकरणं भवेत् । न च शब्दे शब्दविप्रतिपत्तिर्न तन्निरासाय सत्त्वमभिधानं
तत्र अपुनरुक्तं भवेत् तद्विप्रतिपत्तौ वा तत्साधकहेतु(तो)रसिद्धत्वादिदोषप्रयानतिवृत्तेर्मवैतैव
अभ्युपगमात् तत्साध्यत्वानुपपत्तिः । यदि च संक्षिप्तवचनात् साध्यसिद्धौ तद्विस्तारमभिधानं निग्रह-
स्थानं तर्हि सत्त्वात् क्षणक्षयसिद्धौ कृतकत्वप्रयत्नानन्तरीयकत्वावमिधानं कथं न निग्रहस्थानं स्यात् ?
११ कथं वा 'कृतक' - 'प्रयत्नानन्तरीयक' आदिषु स्वार्थिकस्य तस्योपादानं तत्र स्यात् ? 'यत् सत् तत्
सर्वं क्षणिकम्' इत्यादिसाधनवाक्यमभिधाय पक्षादिवचनवत् तत्समर्थनमपि निग्रहस्थानं प्रसक्तम्
असमर्थितमपि स्वत एव तत्त्वेनोक्तमेव स्वसाध्याविनाभूतस्य हेतोः प्रदर्शनभावात् साध्यसिद्धेः
सद्भावात् स्वभावकार्याऽनुपलम्भप्रकल्पनया तद्वचनं निग्रहस्थानं परस्य प्रसक्तम् अनुपलब्धौ 'उप-
लब्धिलक्षणप्राप्तस्य' इति विशेषणोपादानं निग्रहस्थानम् अदृश्यानामपि व्याप्ति-भूत-प्रवादीनां
२० कुतश्चिद् व्यावृत्तिसिद्धेः । यदि तु उपलभ्यानुपलब्धेरेव अभावसिद्धिः तदा 'नेदं निरात्मकं जीवच्छ-
रीरम् प्राणादिमत्त्वात्' इत्यत्र घटादेरात्मनोऽक्षणिकस्यादृश्यानुपलम्भात् अभावासिद्धेः 'यत् सत्
तत् सर्वं क्षणिकम्' इति सामस्येन व्याप्त्यसिद्धितः क्षणक्षयानुमानं नानवद्यं स्यात् ।

किञ्च, देश-काल-समाव-विमरूपभावानुपलब्धेरभावासिद्धौ 'सर्वत्र सर्वदा सर्वो धूमोऽग्नि-
मन्तरेण अनुपपत्तिमान्' इति व्याप्तेरसिद्धिर्न ततस्तत्सिद्धिः स्यात् । न च अध्यक्षाऽनुपलम्भौ
२५ तत्कार्यकारणभावप्रसाधकौ अभ्युपगम्यमानौ सन्निहितविषयबलोत्पत्तेरविचारकत्वाच्च इत्यतो व्यापा-
रान् विधातुं क्षमौ तत्पृष्ठभाविबिकल्पस्य तन्निर्वर्तनसामर्थ्याभ्युपगमे सविकल्पकस्यानिष्टं प्रामाण्यं
प्रसज्येत अनधिगतार्थाश्रित्यन्तत्वात् अविसंवादित्वाच्च तस्य अविकल्पकस्य तु हिंसाविरति-दान-
चेतसां स्वर्गादिफलनिव(निर्व)र्तनसामर्थ्यसमावसंवेदनस्यैव सर्वात्मना वस्तुसंवेदनेऽपि निर्णय-
वशादेव प्रामाण्योपपत्तेः अन्यथा 'अनुमानस्य अप्रामाण्यप्रसक्तेः तद्वृहीतग्राहितया' इत्युक्तं प्राक् ।
३० अदृश्यानामनुपलम्भात् अभावासिद्धौ अर्थक्रियया सत्ता भावानां व्याप्त्येतद् अपि परस्य निग्रह-
स्थानमेव ततः स्वपक्षसिद्धिः इतरस्य पराजयाधिकरणम् सा च परोपन्यस्तहेतोर्विरुद्धताप्रदर्शनेन
स्वतन्त्रनिर्दोषहेतुसमर्थनेन वा परोपन्यस्तहेत्वसिद्धतादिदोषप्रतिपादनपुरस्सरा कर्तव्या अन्यथा
परपराजयनिवन्धनस्वविजयायोगात् । यदा च विजिगीषुणा स्वपक्षस्थापनेन परपक्षनिराकरणेन च
रामाप्रत्यायनं विधेयम् अन्यथा जयपराजयानुपपत्तेः तदा असिद्धाऽनैकान्तिकत्वसाधनदोषोद्भाव-
३५ नेऽपि न वादिप्रतिवादिनोरजय-पराजयौ प्रकृतार्थापरिसमाप्तेः । अथ स्वपक्षसिद्धेरभावात् हेत्वा-
भावात् असाधनाङ्गवचनं वादिनो निग्रहस्थानम्, न, इतरत्रापि तत्प्रसङ्गात् । अथ वादिनः
साधनत्वेन अभिमतस्य असाधनत्वप्रदर्शनेन प्रतिवादिकृतेन पराजयः प्रतिवादिनस्तु संज्ञतदोषो-
द्भावनाद् जयः, न, यदि स्वपक्षसिद्धिमकुर्वता प्रतिवादिना स्व-परोत्कर्षोपकर्षप्रत्यायनमात्रेण वादी

१-सिद्धिः य-भा० मां० विना । २ तन्निर्वर्तन-भा० आ० विना । ३-नस्यैव वा० वा० । ४-माण्याप्र-
वृ० आ० हा० वि० । ५-भावसि-वृ० आ० हा० वि० । ६ व्याप्ते तदपि आ० हा० वि० । व्याप्तेरित्येतदपि
भा० मा० । ७-प्रवादि-वृ० भा० मां० । ८-भावात् हेत्वाभावादसाध-वृ० आ० हा० वि० । भावात्
हेत्वाभावात् हेत्वाभावादसाध-वा० वा० । ९ सद्भावासद्भूतदो-वृ० आ० हा० वि० । १०-त्कर्षोपकर्ष-

निगृह्यते इत्यभ्युपगमस्तर्हि असङ्गतदोषोद्भावनेनापि निरुत्तरीकरणात् आत्मोत्कर्षसंभवात् प्रति-
वादिनो विजयप्राप्तेः वादिनो निर्दोषसाधनाभिधायिनोऽपि पराजयप्रसक्तिः । अथ समर्थस्यापि
साधनस्य असमर्थत्वेन स्वपक्षसिद्धेरभावात् वादिनोऽपराजयो न्यायप्राप्त एव, न; उभयत्र पराजय-
प्रसक्तेः । न हि अभूतदोषपक्षोपनयनिगमनाद्युद्भावनमात्रेण प्रतिवादिना प्रकृतं वस्तुतत्त्वं प्रसाध्यन्
स्वपक्षसाधनसामर्थ्यविकलेन चादी निगृह्यते इति न्यायोपपन्नम् । अथ प्रतिवादी अपि असाधनाङ्गस्य
साधनाङ्गत्वेन उपादानात् स्वपक्षसिद्धिमकुर्वन् मिथ्यामिनिवेशी निगृह्यते इति चेत्, न; उभयो-
र्निग्रहप्राप्तेरित्युक्तत्वात् । तस्माद्—

“असाधनाङ्गवचनमदोषोद्भावनं द्वयोः । निग्रहस्थानमन्यद्भि न युक्तमिति नेष्यते” ॥ []
इत्यादिवादन्यायलक्षणमेकान्तवादिनां सर्वमसंगतमुक्तन्यायात् सर्वस्य चैकान्तसाधनाङ्गत्वात् तस्य
असत्त्वेन साधयितुमशक्यत्वात् अनेकान्तस्य च निर्दोषत्वेन तत्र दोषोद्भावनस्य अदोषोद्भावन-
रूपत्वात् दोषातुद्भावनस्य च निर्दोषे पराजयानधिकरणत्वात् तदुद्भावनस्यैव तत्र निग्रहार्हत्वात्
इत्यलं पिष्टपपणेन इति व्यवस्थितम् मिथ्यादर्शनसमूहमयत्वं अधिकत्वं वा । न विद्यते मृतं
मरणं यस्मिन् असौ अमृतो मोक्षः तं सारयति गमयति प्रापयतीति वा तस्य अचन्ध्यमोक्षकारण-
त्वात् मोक्षप्रतिपादकत्वाच्च । ‘अमयसायस्स’ वा इति पाठे अमृतवत् स्वाद्यते इति अमृतत्वादम्
अमृततुल्यमिति यावत् । तथा रागाद्यभेदगजुजेतृपुरुषविशेषैरुच्यत इति जिनवचनम् तस्य अनेन
विशिष्टपुरुषप्रणीतत्वनिवचनं प्रामाण्यं निगमयति । क्षीराश्रवाद्यनेकलब्ध्याद्यैश्वर्यादिमतो भगवत्
इत्यनेनापि विशेषणेन तस्य ऐहिकसंप्रतिशेषजनकत्वमाह । संविशैः संसारभयोद्वेगाविर्भूतमोक्षाभि-
लाषैः श्रपकृष्यमाणराग-द्वेषाऽहंकारकालुष्यैः ‘इदमेव जिनवचनं तत्त्वम्’ ईत्येवं सुखेन अवगम्यते
यत् तत् संविशसुखाभिर्नाम्यम् । एतेनापि विशिष्टबुद्ध्यतिशयसंविस्समन्वितयतिबुधपनिपेव्यत्वमस्य
प्रतिपादयति । एवंविधगुणाध्यासितस्य जिनवचनस्य सामान्यिकादिबिन्दुसारपर्यन्तश्रुताम्भोः
कल्याणमस्तु इति प्रकरणसमाप्तौ अन्यमङ्गलसंपादनार्थं विशिष्टां स्तुतिमाह ।

॥ इति तत्त्वबोधविधायिन्यां संन्मतिटीकायां तृतीयं काण्डं समाप्तम् ॥

इति कतिपयसूत्रव्याख्यया यद् मयाऽऽप्तं कुशलमतुलमसात् संन्मतेर्मध्यसायैः ।
भयभयमभिभूय प्राप्यतां धानगमं विमलमभयदेवस्थानमानन्दसारम् ॥

पुण्यद्वान्दानवादिद्विरदघनघटाकुण्ठधीकुम्भपीठ-

प्रध्वंसोद्भूतमुक्ताफलविशदयशोराशिभिर्भयस्य तूर्णम् ।

गन्तुं दिग्दन्तिदन्तच्छलनिहितपदं व्योमपर्यन्तभागात्

स्वल्पप्रह्लाण्डमाण्डोदरनिविडभरोत्पिण्डितैः संप्रतस्थे ॥

प्रद्युम्नमूरेः शिष्येण तत्त्वबोधविधायिनी । तस्यैवाऽभयदेवेन संन्मतेर्विवृतिः कृता ॥

अद्भुतो ग्रन्थप्रमाणं २५००० ।

प्रादिमदमर्दनप्रकटसन्मतिव्याजतो निवेशितजगद्वयस्फुरितसान्द्रकीर्तिर्दुःमः ।
समस्तजगतीतले गुणवतां शिरःशेखरो जयत्यतुलवाणः(?)भयदेवसुरिः प्रभुः ॥

१-न्यद्भि यु-वृ० आ० हा० वि० । २-कान्ते सा-वृ० हा० । ३-पोद्भव-वृ० हा० । ४-निर्दोष प-
वृ० । ५-पीततत्त्व-वृ० बा० बा० । ६-पीततत्त्वतत्त्व-भा० मा० । ६ इत्येव सु-वृ० च० । ७-गम्यं तेना-
आ० हा० वि० । ८ प्रतिक्रमण-बा० बा० । ९ सम्मत्ति-बा० बा० । सम्मति-भा० मा० आ० हा० वि० ।
१०-तीयका-वृ० मा० मा० । ११ सम्मते-भा० मा० । १२-मतिभू-वृ० । १३ सम्म-भा० मा० आ० ।
१४ इदं पद्यं आ० हा० वि० प्रतिष्ठुं नास्ति ।

परिशिष्टानि

सन्मतिमूलगाथानामकाराद्यनुक्रमः ।

गाथा	गाथांक	गाथा	गाथांक	गाथा	गाथांक
अयु दुःखणुएहिं दन्वे	३-३९	गुणसहस्रतरेणावि	३-१४	ण य होइ जोव्वणत्थो	१-४४
अण्णायं पासंतो	२-१३	चक्खुअचक्खुअवहि-	२-२०	ण वि अत्थि अण्णवादो	३-३५
अण्णोण्णाणुगयार्णं	१-४७	चरण-करणप्पहाणा	३-६७	ण हु सासणमत्तीनेत्तएण	३-६३
अत्थि अविणासधम्मी	३-५५	जह ओगहयेत्तं	२-२३	णार्णं अपुट्ठे अविसये	२-३५
अत्थि ति णिव्वियप्पं	१-३३	जह सव्वं सायार	२-१०	णार्णं किरियारहियं	३-६८
अत्थत्तरभूएहि य	१-३५	जह एए तह अण्णे	१-१५	णियमैण सद्दुहंतो	३-२८
अदिट्ठं अण्णायं च	२-१२	जह कोइ सट्ठिरिसो	२-४०	णिययवयणिजसच्चा	१-२८
अह वेत्तो सम्भावे	१-३७	जह जह बहुसुओ संमओ य	३-६६	तम्हा अण्णो जीवो	२-३८
अह पुण पुण्वपुत्तो	२-३९	जहऽणैयलक्खणगुणा	१-२२	तम्हा अहिगयसुत्तेण	३-६५
आह्मोऽसम्भावे	१-३९	जहं दवियमपियं तं	१-४२	तम्हा चउव्विभागो	२-१७
इहरा समूहसिद्धो	१-२७	जह दससु दसगुणम्मि य	३-१५	तम्हा सव्वे वि णया	१-२१
उण्णज्जमाणकालं	३-३७	जह पुण ते चेव सणी	१-२४	तह णिययवायसुविणिच्छया	१-२३
उप (प्प) ज्जंति वियंति य	१-११	जह संवन्धविसिद्धो	३-१८	तह सव्वे णयाया	१-२५
उप्पाओ दुवियप्पो	३-३२	जाह-कुल-रुव-लक्खण-	१-४५	तिणि वि उप्पायाइ	३-३५
एए पुण सज्जहओ	१-१३	जावइया वयणवहा	३-४७	तित्थयवरयणसंगह-	१-३
एगदवियम्मि जे अत्थ-	१-३१	जीवो अणाइणिहणो केवल-	२-३७	ते उ भयणोवणीया	३-५१
एगसमयम्मि एगदवियस्स	३-४१	जीवो अणाइणिहणो जीव-	२-४२	तेहिं अतीताणागय-	१-४६
एगंतणिव्विसेसं	३-२	जुज्जह संवन्धवसा	३-२१	दव्वड्डिओ ति तम्हा	१-९
एयंतपक्खवाओ	३-१६	जेण मणोविसयगयाण	२-१९	दव्वड्डिओ वि होक्कण	२-२
एयंताऽसव्वभूयं	३-५९	जेण विणा लोगस्स (पाञ्चान्तर) पु-	७-५६	दव्वड्डियनयपयडी	१-४
एवं एगे आया	१-४९	जे वयणिज्जवियप्पा	१-५३	दव्वड्डियवत्तव्वं अवत्थु	१-१०
एवं जिणपण्णत्ते	२-३२	जे संतवाय दोसे	३-५०	दव्वड्डियवत्तव्वं सव्वं	१-२९
एवं जीवहव्वं	२-४१	जे सघयणाईया	२-३५	दव्वड्डियवत्तव्वं सामण्णं	३-५७
एवं सत्तवियप्पो	१-४१	जो आरंचणकालो	३-३६	दव्वड्डियस्स आया	१-५१
एवं सेसिदियदंसणम्मि	२-२४	जो हेउवायपक्खम्मि	३-४५	दव्वड्डियस्स जो चेव कुणइ	१-५२
कम्मं जोगनिमित्तं	१-१९	जं अप्पुट्ठा भावा	२-२९	दव्वत्थं तरभूया	३-२४
काय-भण-वयणकिरिया-	३-४२	जं अप्पुट्ठे भावे	२-३०	दव्वं तरसजोगाहि	३-३८
कालो सद्दाव णियइ	३-५३	जं काविलं दरिसणं	३-४८	दव्वस्स ठिइ जम्म-विगसा	३-२३
कुंमो ण जीवदवियं	३-३१	जं च पुण अरिहया	३-११	दव्वं रित्तं कालं	३-६०
केइं भणंति जइया	२-४	जं पक्खक्खगहणं	२-२८	दव्वं जहा परिणयं	३-४
केवलणामणंतं	२-१४	जंपत्ति अत्थि समये	३-१३	दव्वं पज्जवित्तयं	१-१२
केवलणणावरणक्खय-	२-५	जं सामण्णगहणं	२-१	दुविहो धम्मावाओ	३-४३
केवलणार्णं साइं	२-३४	णत्थि ण पिओ ण कुणइ	३-५४	दूरे ता अण्णत्तं	३-९
कोवं उप्पायंतो	३-७	ण य तहओ अत्थि णओ	१-१४	दो उण णया भगवया	३-१०
गइपरिगयं गइं चेव	३-२९	ण य दव्वड्डियपक्खे	१-१७	दोहि वि णएहि णीअ	३-४९
गुणणिव्वत्तियसण्णा	३-३०	ण य बाहिरओ भावो	१-५०	दंसणणावरणक्खए	२-९

गाथा	गाथांक	गाथा	गाथांक	गाथा	गाथांक
दंसणपुच्छं णाणं	२-२२	बंधम्मि अपूरन्ते	१-२०	समयपरमत्यवित्थर-	१-२
दंसणमोग्गहमेतं	२-२१	भण्णइ खीणावरणे	२-६	सम्मण्णाणे गियमेण	२-३३
नत्थि सुदवीविस्सिट्ठो	३-५२	भण्णइ जह च्चरणणी	२-१५	सम्मदंसणमिणमो	३-६२
नामं ठवणा दविए त्ति	१-६	भण्णइ विसमपरिणयं	३-२२	सवियण्य-णिच्चियण्यं	१-३५
पञ्चुण्णगम्मि वि पज्जयम्मि	३-६	भण्णइ सवधवसा	३-२०	सव्वणयसमूहम्मि वि	१-१६
पञ्चुप्पन्नं माव	३-३	भदं सिच्छइंसणसमूह-	३-६९	सादं अपज्जवसिथं	२-३१
पज्जवणयवोक्कतं	१-८	भयणा वि हु मइयव्वा	३-२७	साभावो वि समुदयकथो	३-३३
पज्जवणिस्सामणं	१-७	भविओ सम्मदंसण-	३-४४	सामणम्मि विसेसो	३-१
पडिपुण्णलोकव्वणुणो	१-४३	भइसुयाणणिमित्तो	२-२७	साहम्मउ अरव	३-५६
पण्णवणिजा भावा	२-१६	मणपज्जवणार्णतो	२-३	सिद्धत्तणेण य पुणो	२-३६
परपज्जवेहिं असरिसगमेहि	३-५	मणपज्जवणार्णं दंसणं	२-२६	सिद्धं सिद्धत्थार्णं	१-१
परवत्तन्नयपक्खा	२-१८	मूलणिमेणं पज्जव-	१-५	सीसमईविप्फारण-	३-२५
परिगमणं पज्जाओ	३-१२	रुआइपज्जवा जे देहे	१-४८	सुत्तं अत्यनिमेणं	३-६४
परिसुद्धो नयवाओ	३-४६	रुब-रस-गंध-फासा	३-८	सुत्तम्मि च्चैव साइ	२-७
परिसुद्ध सायारं	२-११	ओइयपरिच्छयसुद्धो	१-२६	सुद्ध-हुक्कसम्पओगो	१-१८
पावैक्कनयपहगयं	३-६१	वज्जणपज्जायस्स उ	१-३४	सो उण समासओ पिय	१-३०
पिड-पुत्त-णत्तु-भव्वय-	३-१७	विगमस्स वि एस विही	३-३४	संखेज्जमसंखेज्जं	२-४३
पुरिसज्जायं उ पड्ढच्च	१-५४	सन्मावाऽसन्मावे	१-४०	सत्तम्मि केवले दंसणम्मि	२-८
पुरिसम्मि पुरिससहो	१-३२	सन्मावे आइट्ठो	१-३८	हेउविसओवणीअ	३-५८
बहुयाण एगक्षे	३-४०			होज्जाहि हुणुणमहुदं	३-१९

श्रेताम्बर-दिगम्बरजैनाचार्यैः स्वे स्वे ग्रन्थे समुद्धृतानां यथोपलब्धानां
च सन्मतिगाथानां सूचिः ।

जिनभद्रगणी क्षमाश्रमण		हरिभद्र		हेमचन्द्र	
सन्मतिप्रकरण	विशेषावश्यक	सन्मति०	पञ्चवस्तु	सन्मति०	प्रमाणमीमांसा
१,११	गाथा २५४८	३,५३	गाथा १०४९	३,४९	पृ० ४०
१,१९	१९३५		उपदेशपद		
१,६	२९४०	३,५३	पृ० १४०		
२,१५	१४१		दशवै० टीका	मलधारी हेमचन्द्र	
२,४३	७७४		पृ० ३२	सन्मति०	विशेषाव० टीका
३,४७	२२६५	३,५२	३८	३,५२	पृ० ३३
३,५२	२१०४	१,१८		१,४७	"
३,४९	२१९५			१,३	१३४६
सिंहक्षमाश्रमण		शीलाङ्क		मल्लिपेण	
सन्मति०	नयचक्रीका	सन्मति०	आचाराङ्गटीका	सन्मति०	सहादामञ्जरी
	(लिखित प्रसकोपी)	१,२१	पृ० ८०		पृ० २११
१,३१	पृ० २	१,१२	८५	३,४७	
१,४७	८	३,४५	१४७		
१,२८	५०	१,३१	१७१		
३,६९	१२३ अने १०३२		सूत्रकृत्याङ्गटीका	विद्यानन्दी	
१,३	३५९	३,५३	पृ० २११	सन्मति०	तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक
३,५८	६६०	१,२२	"	३,४५	पृ० ३१
१,४७	७४८	१,२३	"		
१,६	७६०	१,२४	"	अनन्तवीर्य	
१,५	९२८	१,२५	"	सन्मति०	सिद्धिविनिश्चयटीका
१,५ अने २,४५	९०१				(लिखित)
सिद्धसेनगणी (गन्धहस्ती)		चादिवेताल शान्तिस्मृति		अमृतचन्द्र	
सन्मति०	तत्त्वार्थभाष्यवृत्ति	सन्मति०	उत्तराध्ययनपादधटीका	सन्मति०	पञ्चास्तिकायटीका
१,२८ अने १,२० अ० १ सू० ७ पृ० ५३		१,३ अने १,६	पृ० २१	३,६७	पृ० २५०
		३,४७	६७		

यशोविजयोपाध्यायैः स्वरचिता अनेके ग्रन्थाः सन्मतिप्रकरणमाश्रित्यैव
कृता इति सूचनाय तत्तद्वन्थोद्धृतानां सन्मतिगाथानां सूचिः ।

सन्मति०	शाल्ववार्तास० टीका	३,५७	२५६ प्र०	१,३५	५१
१,३५	पृ० २५२ द्वि०	३,३८	३६ प्र०	१,८	५४
१,४७	११५ प्र०	३,९	२६१ द्वि०	१,९	"
१,३७	२५३ प्र०	३,१०	"	१,१०	५५
१,३९	"	३,३९	२७४ प्र०	१,११	"
१,११	२३१ द्वि०	३,३	२५ प्र०	१,१२	"
१,४९	११५ द्वि०	३,१२	२६१ द्वि०	१,१३	"
१,५३	११६ प्र०	३,४०	२३५ प्र०	१,१४	"
१,५०	११५ द्वि०	३,२७	२२३ द्वि०	१,१५	"
१,४४	२५८ प्र०	३,४४	५८ प्र०	१,१६	"
१,६	२४२ प्र०	३,८	२६१ प्र०	१,२१	५६
१,२८	२३० द्वि०	३,३४	२२१ द्वि०	१,२२	५७
	२४३ "	३,३३	२२० द्वि०	१,२३	"
१,२१	२३० प्र०	३,५६	२५६ प्र०	१,२४	"
१,५२	११६ प्र०	सन्मति०	नयोपदेश	१,२५	"
१,१०	२३१ द्वि०	१,१३	पृ० ३५ द्वि०	१,२६	५८
१,५१	११६ प्र०	१,३१	३ द्वि०	१,२७	"
१,९	२३१ प्र०	१,४१	१३ द्वि०	१,२८	५९
१,१२	२२४ प्र०	१,१५	३६ द्वि०	१,५	१०९
१,४३	२५८ प्र०	१,५३	८८ प्र०	१,४१	१०८
१,५४	११६ प्र०	१,१४	३५ द्वि०	१,५३-५४	१२३
१,४८	११५ प्र०	१,२८	२८ द्वि०	१,३६	१३०
१,४०	१५३ द्वि०	१,३	२९ प्र०	१,३७-३८	१३२
१,४८	" द्वि०	१,१०	३१ प्र०	१,३९	१३३
२,१५	३४२ प्र०	१,९	३० द्वि०	१,४०	१३४
३,३६	" द्वि०	१,१२	३५ द्वि०	१,४१	१३५
३,३९	३६ प्र०	१,८	३० द्वि०	३,४९	७
३,३२	२१९ द्वि०	१,५४	१५ द्वि०	३,५-६	१३९
३,५३	७९ द्वि०	१,३४	१२ प्र०	३,७	१४०
३,३१	२६० प्र०	१,३५	"	३,८-१५	१४१-१४३
३,२९	२५९ द्वि०	१,१६	३६ प्र०	३,३९	१५३
३,३०	"	३,३७	४३ द्वि०	३,३३	१५३
३,१४	२६१ द्वि०	३,५३	९२ द्वि०	३,१२	"
३,१५	२६१ द्वि०	३,४७	८९ प्र०	३,१९-२०	१५४
३,४७	२७४ प्र०	३,५४	८९ द्वि०	३,२१	"
३,५०	२४ द्वि०	३,२८	९६ द्वि०	३,२२-२३	१५५
३,४८	२७४ प्र०	३,६	१९ द्वि०	३,२४-२५-२६	१५६
३,११	२६१ द्वि०	३,२५	१५ द्वि०	३,२७	१५७
३,१३	"	सन्मति०	अनेकान्तव्यवस्था	३,२८-२९	१५८
३,२८	२५९ प्र०	३,४	(लिखित प्रेषकोपी)	३,३०-३१	१६०
३,३५	३५ प्र०		पृ० २०	३,६७	"

सन्मति०	ज्ञानविन्दु	२,११	१५८ प्र०	३,१३	२	१२
१,८	पृ० १५२ द्वि०	२,१५	१५९ प्र०	३,३८	९	२१
१,३५	"	२,२७	१६२ प्र०	३,१०	२	१२
२,१२	१५८ द्वि०	२,३	१५४ द्वि०	३,४९	५	६
२,१३	"	२,२६	१६२ प्र०	३,१२	२	११
२,३२	१६३ द्वि०	२,३३	१६३ द्वि०	३,३४	९	२६
२,२४	१६१ द्वि०	२,३१	"	३,३३	९	२०-२३
२,४	१५५ प्र०	२,७	१५६ द्वि०	सन्मति०	महावीरस्त्व	
२,१४	१५९ प्र०	२,८	१५७ प्र०	१,२८	पृ० ५४ प्र०	
२,५	१५६ प्र०	सन्मति०	द्रव्यगुणपर्यायिनो रास	१,८	४२ द्वि०	
२,२०	१६० द्वि०	१,४७	हा० १३	१,८	१६ द्वि०	
२,२३	१६१ द्वि०	१,४७	४	१३	५६ प्र०	
२,१०	१५८ प्र०	१,४१	९	१४-१५	५४ द्वि०	
२,१९	१६२ द्वि०	२,३५	९	१४-१५	सन्मति०	
२,२८	१६२ द्वि०	२,३६	९	२१	१,३	
२,३०	"	३,३९	९	१६	३,४९	
२,२९	१६२ प्र०	"	१४	१२	३,४८	
२,२५	१६१ द्वि०	३,३७	९	१९	३,२७	
२,९	१५७ प्र०	३,३२	९	१२	सन्मति०	
२,२२	१६१ प्र०	३,१४	९	२	१,२८	
२,२१	१६० द्वि०	३,६७	१	१२	३,५४	
२,१६	१५९ प्र०	३,१५	२	१२	३,२७	
२,१८	१६० प्र०	३,११	२	१२	३,२७	

गुप्तस्वविनिष्पद्य
पृ० १२ द्वि०
१८० प्र०
१७ द्वि०

સન્મતિમૂલગાથાગતા: શબ્દા: ।

શબ્દ	કાણ્ઠ ગાથા	વ્યા. પૃ.	શબ્દ	કાણ્ઠ ગાથા	વ્યા. પૃ.
અતરેણ	૩ ૧૪	૬૩૫	અણેગ	૩ ૧૨	
દાકુમલા	૩ ૩૮	૬૪૫	અણેગકરણ	૩ ૧૨	૬૩૫
અન્નમય	૨ ૧૭	૬૧૬	અણેગન્તે	૧ ૧૪	૪૧૬
શયતી	૩ ૨૯	૬૪૦	અણેય	૧ ૨૨	૪૨૧
અન્નહણ	૩ ૨૪	૬૩૮	અણેયલક્ષણગુણા	૧ ૨૨	૪૨૧
અચક્ષુ	૨ ૨૦		અણોવમ	૧ ૧	
અંતુત	૧ ૧૮, ૪૭	૪૧૭, ૪૫૨	અણોવમસુહ	૧ ૧	૧૩૩, ૧૫૦
અન્નગો	૩ ૫૨				૧૬૬
અણપતરં	૩ ૩૫	૬૩૫	અણં	૩ ૧	૬૨૭
અંત	૨ ૪૩	૬૨૫	અણાતં	૨ ૨૨	૬૧૮
	૩ ૬, ૧૯	૬૨૦		૩ ૧	૬૩૪
અર્ણનકલ્પ	૨ ૪૩	૬૨૫	અણગયર	૧ ૫૪	૪૫૬
અર્ણનરપ્પા	૩ ૬	૬૨૦	અણગવાદો	૩ ૨૬	૬૩૮
અર્ણતગુણશાલ્યં	૩ ૧૯	૬૩૭	અણ્ણા	૧ ૫૩	૪૫૫
અર્ણતગુણો	૩ ૧૩			૨ ૨૦	૬૧૭
અર્ણા	૨ ૧૪, ૧૭, ૩૭	૬૧૬, ૬૨૩	અણગાય	૨ ૧૨, ૧૩	૬૦૯
અણાદ	૨ ૩૭, ૮૧, ૪૨		અણો	૧ ૧૫	૪૧૬
અનાદનિહણ	૨ ૪૧	૬૨૪		૨ ૩૬, ૪૩	૬૨૩, ૬૨૫
અનાદનિહણો	૨ ૩૭	૬૨૩	અણો	૧, ૩ ૪૪, ૫૨	૪૫૦, ૪૫૫
અનાદનિહણો	૨ ૪૨	૬૨૪		૨ ૩૮	૬૨૩
અગાગયાદિયપિસયેસુ	૨ ૨૫	૬૧૯		૩ ૫૨	૭૧૦
અગાગય	૧ ૩૧, ૪૩, ૪૪, ૪૬	૪૪૯, ૪૫૦	અણોળ્ળં	૩ ૫૬	૭૨૫
		૪૬	અણોળ્ળ	૧ ૨, ૩, ૨૧, ૨૩, ૪૭, ૪૮	
અનાગયવચયુતપ્રસાદર્થ	૧ ૪૪	૪૫૦		૨ ૧૬	
અનાગયરુદ્રદાણન	૧ ૪૩	૪૪૯		૩ ૩૧, ૪૯	૬૪૦
અનાગારં	૨ ૧૪	૨૧૦	અણોળ્ળપિત્તિસા	૧ ૨૧	૪૧૯
અનાગારં	૨ ૧૧		અણોળ્ળનિરવેક્ષા	૩ ૪૯	૭૦૪
અનાગય	૨ ૧૭	૬૧૬	અણોળ્ળપસ્થપિરવેક્ષા	૧ ૨૩	૪૨૧
અર્ણનિય	૩ ૫૯	૭૨૬	અણોળ્ળવિલક્ષણા	૨ ૧૬	૬૧૫
અર્ણિયમા	૩ ૩૩	૬૪૧	અણોળ્ળવિસેસિયા	૩ ૩૧	૬૪૦
અર્ણ	૩ ૩૯	૬૪૬, ૪૮	અણોળ્ળાણુગયા	૧ ૪૮	૪૫૩
અર્ણવ	૧ ૪૮		અણોળ્ળાણુગયાળં	૧ ૪૭	૪૫૨
	૩ ૮		અતીત	૧ ૪૬	
અર્ણવ	૧ ૪૭		અતીતાભાગયદોસગુણો-		
અર્ણવ	૩ ૫૧	૭૦૯	દુર્યુઠગચ્છુરગમેદિ	૧ ૪૬	૪૫૦
અર્ણવ	૧ ૧૧	૪૦૯	અતુપોમ	૩ ૬૨	૭૩૨
અર્ણવ	૩ ૨૦	૬૩૭	અતુપોમલિખટ્ટા	૩ ૬૨	૭૩૨
અર્ણ	૩ ૩૯	૬૪૮			

शब्द	काण्ड	शब्धा	व्या. पृ.
अस्थ	१	३०, ३१, ३४, ४१	
"	२	१, २७, ३६	६२३, ६३०, ७४६
	३	५, ६४, ६५	६३०, ७४६
अस्थउवलंभी	२	२७	६१९
अस्थ	१	२	१७३
अस्थगो	२	३३	६२२
अस्थगई	३	६४	७४६
अस्थगईअ	२	१८	६१६
अस्थगओ	१	३०	४३०
अस्थगिअओ	१	३०	४३०
अस्थतर	१	३६	
	३	३४	
अस्थतर	३	३५	६३६
अस्थतरभावगमणं	३	३४	६४३
अस्थतरभूएहि	१	३६	४४१, ४४२, ४४६
अस्थनिमेषं	३	६४	७४५
अस्थपज्या	१	३१	४३०
अस्थपज्जाए	१	४१	४४८
	३	५	६३०
अस्थपज्जाओ	१	३४	४४०
	२	३६	४५७, ६२३
अस्थपड्विती	३	६४	७४६
	३	५६	७१९
अस्थमि	२	२५	६१८
अस्थसपायणमि	३	६५	७४६
अस्था	२	२८	६१९
अस्थि	१	७, १४, ३३	४०७, ४१६
		३७, ३८, ४०	४४०, ४४६
		४२, ५०	४४७, ४४९
			४५३
	३	४, ५, १३, १२, २६, ५५	६३०, ६३५, ६३७, ६३८, ७१८, ७१९
अस्थो	१	३७	४२३
	२	३९	६२३
अद्वियं	३	३१	६४०
अद्व्यं	३	३०	६४०
अदिष्टं	२	१२, १३	६०९
अवहा	३	२९	६४०
अन्तो	२	३	५९६
अन्नो	३	४५	६५१

शब्द	काण्ड	शब्धा	व्या. पृ.
अपच्छिभ	१	८	
अपच्छिभविष्यपनिव्वयणी	१	८	४०८
अपज्जवसियं	२	७, ३१, ३४	६०७, ६२१, ६२२
अपज्जवेसु	३	२८	६४०
अपरिणम	१	१९	४१८
अपरिणउच्छिण्णसु	१	१९	४१८
अपरिसुद्धो	३	३२	६४१
अपुट्टे	२	२५	६१८
अपूरन्ते	१	२०	
अप्यि	१	४२	४४९
अपुट्टा	२	२९	६२०
अपुट्टे	२	३०	६२०
अन्नंतर	१	५०	
अन्नंतरओ	१	५०	४५३
अन्नतरविसेसो	१	५०	४५३
अन्धुवगमेहिं	१	४६	
अमविया	३	४३	
अमिणिवीहे	२	३९	६२१
अमिणकाला	३	३५	६४३
अमिणं	३	३५	६४३
अमिणो	१	३०	४३०
अमीरु	२	४	६०५
अमयसारस्त	३	६९	
अमुत्ता	३	२४	६३८
अमुत्तेसु	३	२४	६३८
अयं	३	६५	६३८
अरहा	२	१३, १५	६१०
अरिहया	३	११	६२५
अलक्खणं	१	१३	४१५
अलिए	१	२८	
अवत्तन्वा	१	२८, ३९	४४७
अवत्तव्वयं	१	३६, ४०	४४२, ४४७
अवत्थुं	१	१०	४०९
अवमणंता	३	२६	६३८
अवलंवाणा	२	४	६०५
अवसेसो	१	७	४०७
अवहि	२	२०	
अवि	३	५, १४	६३०, ६३५
अविकोविय	३	६१	७३२
अविकोवियसाम्मा	३	६१	७३२
अविणह्ठ	१	११	४०९
अविणास	३	५५	७१८

शब्द	काण्ड	शाला	व्या. पृ.
अविनाशधम्मी	३	५५	७१८
अविनिच्छजो	३	६६	
अविभक्ता	३	२८	६४०
अवियत्तं	२	११	६०९
अवियप्यं	१	२९, ३५	४२९, ४४१
अवियप्यो	१	३४	४४०
अविरुद्धा	१	४९	४५३
अविरोहेण	३	२७	६३९
अविसए	२	५५	६१८
अविसिद्धा	२	१८	६१६
अविसेसजो	२	३०	६२०
अविसेसियं	२	४१	६२४
असत्केर्णं	२	४३	६२५
असत्त्वाव	१	३७	
असत्त्वावपञ्चवे	१	३७	४४६
असत्त्वावे	१	३९, ४०	४४७
असत्त्वयं	३	५९	७२६
असमन्था	३	६८	
असमाण	३	८	६३३
असमाणगहणलक्षण	३	८	६३३
असरित	३	५	
असरित्तमेहिं	३	५	६३०
असन्नाए	३	५०	७०५
असन्नाथा	३	५६	७२५
अह	१	२६, ३७	४२२, ४४६
	२	२४, ३९	६१८
	३	१६	६३६
अहवा	२	१०	६०८
अहिगम्मस्स	३	६९	
अहियय	३	६५	७४६
अहियम्मि	३	१५	६३६
अहियसुत्तेण	३	६५	७४६
अहियस्स	१	४५	४५०
अहेउवाओ	३	४३	६५०
आ			
आइ	२	३६	
आइदो	१	३८, ३९	४४६, ४४७
आइणं	३	११	६३५
आइया	३	६	६३०
आइहिं	१	३६	
आउंचण	३	३६	
आउंचणकालो	३	३६	६४४
आउय	२	४२	६२४

शब्द	काण्ड	शाला	व्या. पृ.
आएस	१	३०	
आएसविसेसियं	१	३७	४४६
आगम	१	२	१७३
आगममेत्तय	३	४६	६५५
आगममेत्तयसाहजो	३	४६	६५५
आगमिजो	३	४५	६५१
आगमे	३	४५	६५१
आगामाईआणं	३	३१	६४१
आणं	१	१६	
आयरिय	३	६५	७४६
आयरियधीरहत्या	३	६५	७४६
आया	१	४९, ५१	४५३, ४५५
आरदे	३	३९	६४६
आरदो	१	२९	४२९
आवरण	२	५, ९	६०६
आसायणा	१	५३	४५५
	२	४, ७	
आसि	३	५२	७१०
इ			
इअ	२	३७	६२३
इच्छति	२	३४, ३६	६२२, ६२३
	३	८, २९, ३८	६३३, ६४०
			६४६
इणं	२	३९	६२३
इणमो	३	६२	७३२
इन्ति	२	२८	६१९
इंदिय	३	१८	६३६
इंदियगयं	३	१८	६३६
इमं	१	४७	४५२
	२	३३	६२२
इय	१	३५	
इइ	२	३६	६१९
इहरा	१	२७	४२२
	३	२५	६३८
उ			
उ	१	५, ६, ९, १६, ३४, ३४	३४९, ३७९, ४०८, ४१६, ४४०
	२	२, १६, १७, १८, ३३, ४१	६१६, ६२२, ६३८, ६४३
	३	२३, ३२, ३४, ४३, ४८, ५१	६४०, ६५६, ६३६
उआहरणमितं	३	१६	६३६

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
उच्छिन्नोऽसु	१	१९	४१८
उच्छेद्य	१	१७	
उच्छेद्यवाइथा	१	१७	
उन्मुख	१	५	३१७, ३१८, ३४९, ३६६, ३७८
उन्मुखवगणविच्छेदो	१	५	३१७
उन्म	३	२९	६४०
उन्मृगद्वयं	३	२९	६४०
उण	१	२१, २८, ३०, ४१	४१९, ४२९, ४३०
	३	१०, १६, २१, ६४	६३४, ६३६, ६३७, ७४६
उत्तूणा	२	३४	६२२
उभेष्ट	१	२	१७३
उप्पजंति	१	११	४०९
उप्पजमाण	३	३७	६४५
उप्पजमाणकालं	३	३७	६४५
उप्पणं	३	३७	६४५
उप्पणो	२	३६	६२३
उप्पाओ	२	९, ३१	६०८, ६२१
	३	३२, ४०, ४२	६४१, ६४९, ६५०
उप्पाग	१	१२	
उप्पायट्ठिद्वर्गगा	१	१२	४१०, ४१५
उप्पायत्था	३	३८	
उप्पायत्थाकुसला	३	३८	६४६
उप्पायंतो	३	७	६३१
उप्पायं	३	३८	६४६
उप्पायसमा	३	४१	६४९
उप्पाया	३	४१	६४९
उप्पायाइ	३	३५	६४३
उभय	१	१६	
उभयत्थ	२	४०	६२४
उभयवायपणवओ	१	१६	४१६
उभयद्वा	१	३८, ३९, ४०	४४६, ४४७
उयाहरणं	२	३९	६२३
उद्धरण	३	४९	६५६
उद्धया	३	५०	
उवउत्तो	२	२९	६२०
उवएसम्मि	३	२६	६३८
उवओगा	२	९	६०८
उवओगो	१	८	

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
उवययाणं	१	१	१३३, १५० १६६
उवणीओ	१	२६	
उवणीयं	३	२२, ५८	६३७, ७२६
उवणीया	३	५१	७०९
उवलंमो	२	२७	
उववणं	२	३३	६२२
उवसमियाइ	२	३६	६२३
उवसमियाइभाव	२	२	५९६
उवसमियाइलयरणवि-	२	३६	६२३
सेसओ			
उवाओ	३	५५	
उत्सगओ	३	४१	६४९
ए			
एए	१	१३, १५	४१५, ४१६
	३	५५, ५७	७२५
एपहु	१	५३	४५५
एव.समएण	२	१०	६०८
एग	१	३१	४३०
	२	१२, ३१	६०८, ६२१
	३	१७, ४०, ४१	६३६, ६४९
एगगुण	३	६	६३०
एगगुणाइया	३	६	६३०
एगगुणो	३	१३	६३५
एगदवियम्मि	१	३१	४३०
एगदवियत्स	३	४१	६४९
एगंत	२	३९	
	३	२	६२७
एगंतणिग्घिसेसं	३	२	६२७
एगंतपकरपडिसेहे	२	३९	६२३
एगंता	१	१४	४१६
	३	५३	७१०
	३	६८	
एगंतियो (एगत्तियो)	३	३३	६४१
एगंतुच्छेयम्मि	१	१८	४१७
एगंतो	३	२२	६३१
एगपुरिससंबंधो	३	१७	६३५
एगवरम्मि	२	२७	६१९
एगविभागम्मि	३	४०	६४९
एगसदे	३	४०	६४९
एगसमयंतकप्पाओ	२	३१	६२१
एगसमयम्मि	२	१२	६०९
	३	४१	६४९

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
एगस्स	३	१७	६३६
एगे	१	४९	४५३
एत्तं	२	२४	६१८
एत्तिव	२	२१	६१७
एत्तो	३	१०	६३४
एत्थ	३	२१	६१७
	३	२२	६३७
एयंत	३	२, १६	६३५
	३	५९	७२६
एयंतपक्खवाओ	३	१६	६३६
एयंतविसेसियं	३	२	६२८
एयंतासब्भूयं	३	५९	७२६
एयं	१	१२	४१०
	२	१, १५	४५७, ६१०
	३	२, १५, १६,	६२८, ६३६
		२१, २२	६३७, ६५६
		४८	
एव	१	१०, २४, ३५	४०९, ४२१
			४४१
	२	१२, २३	६०९, ६१८
	३	७	६३१
एवं	१	४१, ४९	४४८, ४५३
	२	१०, २३, २४	६०८, ६१८
		३१, ३२, ४१	६२१, ६२४
	३	२३, २५, २७	६३८, ६३९
		३०	६४०
एस	१	६	३७९
	२	३६	६२३
	३	३४	६४२
एसो	२	१	४५७
		ओ	
ओगाहमेत्तं	२	२१, २३	६१७, ६१८
ओष	१	२०	
ओहि	२	१६	६१५
ओहिण्णागस्स	२	२९	६२०
ओहिण्णो	२	२९	६२०
ओहिमणपज्जवाण	२	१६	६१५
		क	
कओ	३	२५	६३८
कओ	३	४४	६५१
कत्तो	२	२७	६१९
कप्पं	२	४३	६२५

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
कप्पा	३	६	६३०
कम्मं	१	१९, ५१	४१८, ४५५
कयं	३	५४	७१८
करण	१	४९	
करणं	३	१२	
करणविसेषण	१	४९	४५३
करेइ	१	५३	४५५
	३	५५	७१८
कसायवसा	१	१९	४१८
कस्स	२	९	६०८
कह	२	१३, २७	६०९, ६२३
	३	२२	६३७
कहा	३	२५	६३८
कहासुहं	३	२५	६३८
काय	३	४२	६५०
कायमणवयणकिरियालु-			
वाइगइविसेसओ	३	४२	६५०
कारओ	३	७	६३१
कारण	३	५३	७१०
कारणं	१	१९	
कारणेगता	३	५३	७१०
काल	१	३२	
कालंतरं	३	३६	६४४
काल	३	३७, ६०	७४५, ७२७
कालम्मि	१	३३	
कालयं	३	१९	
काला	३	३५	६४३
कालो	३	३६, ५३	७११, ७१७
काविलं	३	४८	६५६
कि	३	१३	६०९
	३	९	६३४
किरिया	३	६८	
किरियासितं	३	६८	
किरियारहिवं	३	६८	
किरिया	१	४९	४५३, ६५०
	३	४२	६५०
कुणइ	१	४३, ५२	४४९, ४५५
	३	१८	६१६
कुंम	३	५४	७१८
कुंसदवियं	३	३१	६०
कुंसो	३	३१	६४०
कुल	१	४५	४५०
कुसमय	१	१	६५

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. घ.
कुसमयविसासणं	१	१	६५, ६६, ६७ ६८, ६९, ७०
केइ	२	३४, ३६	६२२, ६२३
	३	८, २९	६३३, ६४०
केई	२	४	६०५
केन्वि	३	३८	६४६
केण	३	५८	७२६
केवलणाण	२	५	
केवलणाणदंसणा	२	२०	६१७
केवलणार्ण	२	३, १४, ३४	५९६, ६२२ ६२३
केवलणाणम्मि	२	८	६४७
केवलणाणावरणक्खय	२	५	६०६
केवलणाणावरणक्खयजायं	२	५	६०६
केवलभावं	२	३६	६२३
केवलं	२	५, ७, १७, ३६	६०७, ६१६ ६२३
केवलाण	२	२०, २१	६१७
केवलि	२	३५१	६२२
केवलिणो	३	२३	६३८
केवलिपज्जाओ	२	४१	६२४
केवली	२	१२, ३०	६०९, ६२०
केवले	२	८	६०७
कोई	१	९, ११	४०८, ४५५
	२	४०	६२४
कोर्व	३	७	६३१
क्खए	२	९	
क्खय	२	५	
खत्तं	३	६	७२७
खीणावरणिजे	२	६, ११	६०७, ६०९
खीणावरणे	२	५	६०७
ग			
गइं	३	६, २९	६३०
गइपरिगयं	३	२९	६४०
गइं	३	२९, ४२, ६४	६४०, ६५० ७४६
गइयं	३	२९	६४०
गओ	१	३०	
गण	३	६६	
गंध	३	८	
गमविसेसा	३	६	६३०
गमेहिं	३	५	

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. घ.
गयं	३	१८, ६१	६३६
गहेणं	३	६४	७४६
गुण	१	२४, ४३,	४४९
		४४, ४६	
	३	६, ८, ९	६३३, ६३४
		१०, १२, १३	६३५, ६३८
		१६, १९, २३	६४०
		३०	
गुणट्टिव	३	१०	६३४
गुणट्टियणओ	३	१०	६३४
गुणभिनित्तियसण्णा	३	३०	६४०
गुणपणिहाणं	१	४३	४४९
गुणलक्खणं	३	२३	६३८
गुणविसेसभागपडिवद्धा	१	२४	४२१
गुणविसेसे	३	१०	६३४
गुणविसेसो	३	१३	६३५
गुणसण्णा	३	९	६३४
गुणसहं	३	१४	६३५
गुणसहे	३	९, १५	६३४, ६३६
गुणा	१	२२	४२१
	३	२४	६३८
गुणो	१	४३	
गोवस	३	११	६३५
गोवसाईणं	३	११	६३५
गगहण	२	१	४५७
	३	८	६३१
गगहणाहि	२	१४	६०९
घ			
घडादओ	२	२४	६१९
घडो	२	२१	६१७
	३	५२	७१०
घेप्पह	२	२४	६१८
घ			
घ	१	२४, २७, ३८	४४७, ४५५ ३९, ५१
	२	७, १२, १३,	६०९, ६२०, ३०, ३१, ३३, ६२२
		४३	
	३	१, २, ३, ११	६२७, ६२९
		३४, ३५, ५९	६३५, ७३६
		६०, ६८	७२७
चउणाणि	२	१५	६१०
चउव्विसागो	२	१७	६१६

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
चकलु	२	२०	६१७
चकलुश्चकलुभवहिके-			
बलाण	२	२०	६१७
चकलुम्मि	२	२४	६१८
चरणकरण	३	६७	७५५
चरणकरणप्पहाणा	३	६७	७५५
चरणकरणस्स	३	६७	७५५
चरिएण	१	४३	
चेव	१	२४, २७, ५३	४२८, ४५५
	२	७, २१	६१७
	३	१, १५, २५, २६	६३४, ६३६
		२९, ३२, ३६	६३८, ६४०
		४६, ४७	६४४, ६५५
चेवा(ष)	३	५३	
चिवय	१	३०	
		छ	
छ	३	५४, ५५	७१८
छउमत्थे	२	२७	६१९
छक्काए	३	२८	६३९
		ज	
जह	२	१०, २३,	६०८, ६१८,
	३	२०, २४, ४०,	६३७, ६३८,
		५८, ६४९, ७२६,	
जइयव्वं	३	६५	७४६
जइया	२	४	६०५
ज	२	१, २५, २८,	६१९, ६२०
		२९, ३०, ४२,	६२४
	३	३, ६, ११, १९,	६२८, ६२९,
		३०, ४८, ४९,	६३०, ६३५,
		५१, ५२,	६४०, ६५६,
		७०४, ७१०,	
जंपन्ति	३	१३	६३५
जण	१	२, ३२,	१७३, ६४१
जणियो	३	३२	६४१
जणियम्मि	३	३४	६४३
जम्म	३	२३, ६८,	६३८
जम्ममरणदुक्खं	३	६८	
जम्माइ	१	३२	४३१
जम्हा	१	१७, ३७	४४६
	२	१७, २६, ४१,	६१६, ६१९,
		६२४,	
	३	८, १२	६३३, ६३५
जस्त	१	३८, ३९, ४०,	४४६, ४४७,

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
जह	१	२, १५, २२,	१७३, ४१६,
		२४, ४२, ४३,	४२१, ४४९,
		४५, ४७,	४५०, ४५२
	२	६, १५, २१,	६०७, ६१०,
		४०,	६१७, ६२४,
	३	१५, १८, २७,	६३६, ६३८,
		५८, ६६,	७२६,
जहंति	१	२४	४२१,
	२	५	६०६
जहा	३	४, ३०, ६१	६३७, ६४०,
			७३२
जहायमविभत्तपडिवत्ती	३	६१	७३२
जहाणुल्ल	१	२५	
जहाणुल्लविगिउत्तव-			
त्तव्वा	१	२५	४२१
जहिं	१	३७	४२३
जहेव	२	१४, १५	६१०
जाइ	१	४५	४५०
	३	१६	
जाइकुल्लुल्लक्खणसण्णा-			
सर्वधओ	१	४५	४५०
जाओ	२	४०	६२४
	३	३९	६४८
जाणइ	२	४, १०, १३,	६०५, ६०८,
		३०	६०९, ६२०
जाणओ	१	५४	४५६
	२	१८	६१६
	३	६३	
जाणणा	३	४३	३५०
जाय	३	४०	
जायं	१	५४	
	२	५	६०६
	३	३८	
जायसद्धो	२	४०	६२४
जाव	१	८	४०८
जावइया	३	४७	६५५
जावंत	१	४७	४५२
जिण	३	२६, ६९	६३८
जिणपणत्ति	२	३२	६२१
जिणवयणत्ते	३	६९	
जिणार्ण	१	१	८, ५, २६,
			२९, ४३,
			६८, ६९

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
	२	१७	६१६
जिणे	२	६	६०७
जिणो	२	४	६०५
जिणोवएसम्मि	३	२६	६३८
जिर्वंतो	३	५८	७२६
जीव	१	४८	
	२	४१, ४२, ४३	६२४
	३	३१	६४०
जीवदवियं	३	३१	६४०
जीवदवियम्मि	१	४८	४५३
जीवइव्वं	२	४१	६२४
जीवपज्जाया	२	४३	६२५
जीवस्स	१	४६	४५०
	३	७	६३१
जीविय	२	४२	६२४
जीवो	२	३७, ४२	६२३, ६२४
	३	३१	६४०
जुज्झइ	१	४४	४५०
	२	५, १०, ११,	६०६, ६०८,
		१५, १७	६०९, ६१०,
			६१६
	३	२१, २३, ४०,	६३७, ६३८,
		५२	६४९
जुज्झए	१	१८	४१७
जुज्जंतो	३	१०	६३४
जुत्तं	२	३४, २६	६१८, ६१९
जुत्तो	२	३२	६२१
	३	३६	६४४
जे	३	३१, ४८, ५३	४५३, ४५५
	२	३५	६२२
	३	५०	७०४
जेण	१	१४	४१६
	२	१९	६१७
जो	१	२७, ३३, ३५,	४२३, ४४०
		५२	४४१, ४५५
	३	१६, ३६, ४५	६३६, ६४४
			६५१
जोग	१	१९	
जोगनिमित्तं	१	१९	४१८
जोगसिद्धो	१	४९	
जोया	१	३२	
जोव्वण	१	४३	
जोव्वणस्थो	१	४४	४५०

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
		ट	
ट्टिह	१	१२, १९	४१८
ट्टिहं	१	१९	४१८
		ठ	
ठवणा	१	६	३७९, ३८७
ठाणं	१	१	१३३, १५०,
			१६६
ठाणाई	३	५४, ५५	७१८
ठिई	३	२३	६३८
ठिईल	३	४१	६४९
ठिई जम्मविगमा	३	२३	६३८
		ड	
डहरणो	३	१९	६३७
		ण	
ण	१	९, १४, १७	४०८, ४१६
		१८, २३, २५	४१७, ४२१
		२७, २८, ३५	४२८, ४२९
		४२, ४४, ५०	४४१, ४४९
		५१	४५०, ४५३
			४५५
	२	४, ६, १०, ११	६०५, ६०७
		१५, १७, २४	६०८, ६०९
		२६, ३७, २८	६१०, ६१६
		३४, ३५, ४२	६१८, ६१९
			६२३, ६२४
	३	५, १०, १७	६३०, ६३६
		१९, २१, २२	६३७, ६३८
		२६, ३१, ३६	६४०, ६४४
		३८, ५२, ५४	६४६, ७१०
		६३	७७८, ७३२
	३	४९	६५६
णएहि	३	३, ९, १४, १६	४०८, ४१६
णओ	१	१०	६३४
	३	२०, ४०	६३७, ६४९
णण	३	१७	
णत्तु	१	१२, १६, १९	४१०, ४१६
णत्थि		२०, ३७, ३९	४१९, ४४६
		४०	४४७
	२	८, ९, १९, २२	६०७, ६०८
			६१७
	३	२४, २५, ३६	६२५, ६३८,
		५४	६४४, ७१८

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
णय	१	८, १६, २५	
		४२	
	३	४७	६५५
णययाद्	३	२१	६३७
णययाद् विसेसगो	३	२१	६३७
णयवाय	३	६४	७४६
णयवायगहनलीणा	३	६४	७४६
णयवाया	१	२५	४२१
	३	४७	६५५
णयस्स	१	५, १०, ११	
		१७, ४२, ५२	
णया	१	१३, १५, २१	४१९, ४२१
		२३	
	३	१०	६३४
णयाण	१	१६	
	२	१	४५७
णयार्ण	१	१५	
णराहिवो	२	४०	६२४
णवरं	३	१४	६३५
णाण	२	९, १६, १७	६१५, ६१६
		२२, २७	६१७
		३६	
णाणमिस्सं	२	२२	६१७
णाणदंसण	२	१७	६१६
णाणदणजिणाणं	२	१७	६१६
णाणं	२	१, ३, ५, १९	४५७, ४५८
		२१, २२	४५९, ५, ५९६
		२३, २४, २५	६०६, ६१७
		२६, ३०	६१८, ६१९
		६२०	
णाणस्स	२	३, ८	५९६, ६०७
णाणाहपज्जया	२	३६	६२३
णाणाण	२	२२	६१८
णाणि	२	२	५९६
णान	१	९	४०८
णामं	३	६३	७३२
णायप्या	३	३५	६३५
णियलो	१	३०	
णिय	१	१८	
णियं	१	२९, ३४	४२९, ४४०
	३	५	६३०
णियवय	१	१८	
णियवयवयस्सम्मि	६	१८	४१७

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
णिचो	३	५४	७१८
णिच्छएण	१	३५	४४१
णिच्छिओ	३	६३	७३२
णिहिट्ठं	२	१९	६१७
णिहोसं	३	६३	७३२
णिमित्तं	१	५४	
	२	२२	६१७
	३	२२	६३७
णिमित्तो	२	२७	
णिमेषं	१	५	३१७
णिय	२	५	६०६
णियभावरणकखय	२	५	६०६
णियभावरणकखयस्सत्ते	२	५	६०६
णियहं	३	५३	७१०
णियएहि	१	३६	४४२
णियओ	१	३७	४४६
णियत्तेह	३	२	६२८
णियम	२	१०	२१०
णियमओ	३	४२	६२४
णियमपरित्तं	३	१४	२१०
णियमा	१	५२,	
	२	१५, १९, २०	६१०, ६१७,
			६२०,
	३	४१, ४४, ६३	६४९, ६५१,
			७३२,
णियमेह	३	१	६२७
णियमेण	१	१०	४०९,
	२	३३	६२२,
	३	५, २८, २९	६३०, ६३९,
			६४०
णियमो	३	२७	१३९
णियय	१	२३, २८	४२१
णिययवयणिज्ज	१	२८	४२९
णिययवयणिज्जसच्चा	१	२८	४२९
णिययवायसुविणिच्छया	१	२३	४२१
णियया	३	११	६३५
णिरमिसओ	३	१८	६३६
णिरलेक्खा	१	२३	
णिव्वण्णणा	२	२१	६१७
णिव्वत्तिय	३	३०	६४०
णिव्वार्णं	३	५४, ५५	७१८
णिच्चियप्यं	१	३३, ३५	४४०
णिच्चियप्यो	१	४१	४४८

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
गिब्विसेसं	३	२	६२७
गिस्सामणं	१	७	४०७
गिस्सिवा	१	२१	
गिस्सियं	३	३	६२९
गिहणं	२	४१	
गिहणो	२	३७	
णीअं	३	४९	६५६
णेव	१	१७	
णो	३	२३	६३८
णोइदियं	१	५०	४५३
णोईदियम्मि	२	२६	६१९
		त	
तइओ	१	१४	४१६,
तइयुणो	३	१४	६३५,
तइआ	२	४	६०५
तओ	२	३५	६२२,
	३	५२	७१०
ततो	३	७,३९,	६३१,६४७,
तत्थ	२	२४	६१८,
	३	३२,४३	६५०
तं	१	२,२७,३१,	१७३,४२८,
		३७,३८,	४४६,४४७,
		३९,४०,	४४९,४५२,
		४२,४७,	
	२	७,३०	६२०,
	३	१४,२२,२३,	६३७,६३८,
		२६,२९,५८	६४०,७२६
सम्मि	३	४	६३०
सम्भा	१	९,१३,२१	४०८,४१५,
			४१९
	२	८,१७,२८,	६०७,६१६,
		२९,३०,३८	६१९,६२०,
			६२०,६२३
	३	८,१३,३१,	६३३,६३५,
		६५	६४०,७४६
तयं	३	१	६२७
तब्बाओ	३	२६	६३८
तस्स	१	४,५,३२,४५	३४९,४३१,
			४४०,४५०,
	२	३६,४१	६२३,६२४
तह	१	१०,१५,२३,	४१६,४२१,
		२५,४६	४५०
	२	५,६,१४,	६०६,६०७,
		३९,४३	६२३,६२५

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
	३	१८,४६९,६६	६३६,६५७,
तहा	२	१५	६१०
	३	२९,३०,५८	६४०,७२६
तहेय	३	१५	६३६
तहेव	१	४२	४४९
	२	१५,२४	६१०,६१८
	३	४	६३०
ता	३	९	६३४
ताव	३	९	६३४
तावइयं	१	३१	४३०
	३	४७	६५५
ति	२	३,७,२३,	५९६,६०७,
		२६,३१,	६१८,६२१,
		३३,३४,३९	६२२
	३	२३,३१,	६४०,६४५,
		३७,३९	६४६
तिअणुयं	३	३९	६४६
तिकाळ	३	३७	
तिकाळविसयं	३	३७	६४५
तिणिण	३	३५	६४३
तिण्हं	३	३१	६४१
तित्थयर	१	३,५३	२७१,४५५
	२	४	
तित्थयरवयणसंगहविसे-	१	२	२७१
सपत्थारमूलवागरणी			
तित्थयरासायणा	१	५३	४५५
	२	४	६०५
तित्थयरासायणाभीरु	२	४	६०५
तित्थिय	२	३१	६२१
तिविह	१	४९	
तिविहजोगसिद्धी	१	४९	४५३
तीय	१	३१	
तीयाणागयभूया	१	३१	४३०
तीसइ	२	४०	
तीसइवरिसो	२	४०	६२४
तु	१	५४	
	२	१९,२९,३६	६१७,६२३
		३७	
	३	१४,१६,	६४०
		१९,३०	
तुअं	१	३३	४४०
ते	१	१५,२४,२७,	४१६,४२१,
		२८,४८	४२३,४२९,
			४५३

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
द्व्यन्तरभ्या	३	४८	६५६
द्व्यन्तरभ्या	३	२४	६३८
द्व्यन्तर	१	१२, ३१, ३६	४१०, ४३०, ४४२
द्व्यन्तर	३	४, ६, १८, १९, ३०, ६०	६२०, ६३६, ६४०, ७२७
द्व्यन्तर	३	३, ३८	६४६
द्व्यन्तरणिस्त्रियं	३	३	६२९
द्व्यन्तरसजोगाहि	३	३८	६४६
द्व्यन्तरिणामं	३	१	६२७
द्व्यन्तरिणामं	१	१२	४१०
द्व्यन्तर	३	२, २३	६२७, ६३८
द्व्यन्तर	३	२७	६३३
द्व्यन्तर	३	८	६३३
द्व्यन्तर	३	३९	६४६
द्व्यन्तर	३	१५	६३६
द्व्यन्तर	३	१३	६३६
द्व्यन्तर	३	१५	६३६
द्व्यन्तर	३	१५	६३६
द्व्यन्तर	३	३०	६४०
द्व्यन्तर	३	५८	७२६
द्व्यन्तर	२	३४, ३६	६२३, ६२३
द्व्यन्तर	३	१	६२७
द्व्यन्तर	१	५४	४५६
द्व्यन्तर	१	२८, ४५	४२९, ४५०
द्व्यन्तर	१	२८	४२९
द्व्यन्तर	१	१३, २१	६४६
द्व्यन्तर	३	३९	६४६
द्व्यन्तर	३	९	६०८
द्व्यन्तर	१	१८, ४६	४१७
द्व्यन्तर	३	५१	७१०
द्व्यन्तर	३	४४	६५१
द्व्यन्तर	३	४४	६५१
द्व्यन्तर	३	६८	६५१
द्व्यन्तर	१	४६	६५१
द्व्यन्तर	३	१९	६३७
द्व्यन्तर	३	१९	६३७
द्व्यन्तर	१	१५	४१६
द्व्यन्तर	३	४६	६५५
द्व्यन्तर	१	४७	४५५
द्व्यन्तर	१	४७	४५५
द्व्यन्तर	३	६४	७४६
द्व्यन्तर	३	३२, ३४	६४१, ६४२

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
द्व्यन्तर	३	४३	६५०
द्व्यन्तर	३	१४	४१६
द्व्यन्तर	३	१३	४१५
द्व्यन्तर	३	९	६३४
द्व्यन्तर	३	४२	६२४
द्व्यन्तर	३	४२	६२४
द्व्यन्तर	३	६०	७२७
द्व्यन्तर	३	१२	६३५
द्व्यन्तर	१	३७, ३८, ३९	४४६, ४४७
द्व्यन्तर		४०	
द्व्यन्तर	१	४८	४५३
द्व्यन्तर	१	१३	४१५
द्व्यन्तर	३	३१	६२१
द्व्यन्तर	३	१०, ३१, ५१	६३४, ६४०
द्व्यन्तर		६८	७१०
द्व्यन्तर	३	५६	७२५
द्व्यन्तर	३	४६	६५५
द्व्यन्तर	३	१	४५७
द्व्यन्तर	१	४६	
द्व्यन्तर	३	४३	
द्व्यन्तर	३	५०	७०४
द्व्यन्तर	१	३६	४४२
द्व्यन्तर	३	४९	६५६
द्व्यन्तर	३	४१	
द्व्यन्तर		४	
द्व्यन्तर	३	४३	६५०
द्व्यन्तर	३	४३	६५०
द्व्यन्तर	३	५५	७१८
द्व्यन्तर	३	१४	
द्व्यन्तर	३	६५	७४६
द्व्यन्तर		न	
द्व्यन्तर	१	२३, ३३	४२१, ४४०
द्व्यन्तर	३	१२	६०९
द्व्यन्तर	३	२८, ५१, ६४	६३६, ७१०
द्व्यन्तर		६७	७४६
द्व्यन्तर	१	९	४०८
द्व्यन्तर	३	६	६०७
द्व्यन्तर	३	५, ५२	६३०, ७१०
द्व्यन्तर	१	४	
द्व्यन्तर	३	६१	
द्व्यन्तर	३	४६	६५५
द्व्यन्तर	१	१०	

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
नया	१	२८	४२९
नार्ण	३	६८	
नामं	१	६	४०६
निक्खेवो	१	६	३७९, ३८६ ३९७
निच्छओ	१	४	
०निच्छय	१	२६	
	३	६७	
निच्छयवयणपडिवत्ति-			
मरगो	१	२६	
निच्छयसुद्धं	३	६७	
निच्छिओ	१	३५	४४१
निप्फणं	२	२३	
निमित्तं	१	१९	
नियत्तैह	३	५८	७२६
०नियम	१	९	४०८
नियमेष	१	११, २७	४०९, ४२९
	२	२४	६१८
नियया	३	१०	६३४
निरवेक्खा	३	४९	
निज्जयणो	१	८	
निहणो	२	४२	
प			
०पओग	३	३२	६४१
पओगजणिओ	३	३३	६४१
०पक्ख	१	२३	
	२	३९	
पक्खम्मि	१	१८	
	३	४५	
०पक्खवाओ	३	१६	६३६
०पक्खा	२	१८	६१६
०पक्खे	२	१७	
	३	१, ४६	६५५
पच्चओ	३	३३	६४१
पच्चकरमगहर्ण	२	२८	६१९
पच्चन्त्ता	२	२९	६२०
पच्चुण्णम्मि	३	६	६३०
पच्चुण्णं	३	३	६२८
पच्चएहि	३	४	६३०
०पच्चन्तो	१	३२	
पच्चयम्मि	३	६	६३०
०पच्चया	१	३१	
०पच्चव	१	७, १२, २९, ३२, ४२	४०७, ४२९

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
	३	११, १४, ४८	
पच्चवजोया	१	३२	४३१, ४४०
पच्चवट्ठियस्त	१	६	३७९
पच्चवट्ठिओ	१	९	४०८
	२	२	५९५
०पच्चवट्ठिया	३	१०	६३४
पच्चवणओ	१	३	२७१, २८५, ३१०
०पच्चवणय	१	८	४०८
	३	१२	६३५
पच्चवणयदेसणा	३	१२	६३५
पच्चवणयमेत्तपडिपुण्णा	१	४२	४४९
पच्चवणयवोक्कंतं	१	८	४०८
पच्चवणयस्स	१	५, १०, ११	३१७, ३४९
		१७, ४२, ५२	४०९, ४१७ ४४९, ४५५
पच्चवणिससामणं	१	७	४०७
पच्चवमयणा	१	७	४०७
पच्चववत्तवमरगो	१	२९	४२९
पच्चववत्थु	१	१०	४०९
पच्चवविअप्पो	३	४८	६५६
पच्चवविउयं	१	१२	४१०
पच्चवविसेससंखाणं	३	१४	६३५
पच्चवसणा	३	११	६३५
पच्चवस्स	३	५७	७२५
०पच्चवा	१	१२, ४८	४१०, ४५३
	२	३६	
पच्चवाहि	३	३	६२८
पच्चवाहिओ	३	९	६३४
०पच्चवे	२	३७	
	३	२, ९	६२७, ६३४
०पच्चवेहिं	३	५	
०पच्चा	३	६०	७२७
०पच्चाए	२	४१	
	३	५	६३०
०पच्चाओ	२	३४	
	२	३६	६२३
	३	१२	६३५
०पच्चय	३	६०	७२७
०पच्चयस्स	१	३४	४४०
०पच्चाया	१	४७	
	२	३५, ४३	६२२

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
	३	११	६३५
पञ्जरासण	१	२	१७३
पञ्चगाणी	२	१५	६१०
पङ्क	१	३६	
	३	६, ५९	६३०, ७२६
पङ्क्तिद्वय	३	५६	७२५
पङ्क्तिद्वयो	३	१६	६३६
पङ्क्तिजोषणं	२	३९	६२३
पङ्क्तिजो	३	६६	
पङ्क्तिगुण	१	४३	
पङ्क्तिगुणं	१	१४	४१६
पङ्क्तिगुणजोषणगुणो	१	४३	४४९
पङ्क्तिगुणा	१	४२	४४९
पङ्क्तिबद्धा	१	२१, २४	४२१
पङ्क्तिवे	१	४	३१६
पङ्क्तिवति	१	२६	
	३	४४	
पङ्क्तिवत्ती	३	३६, ४६, ६१	७४६, ७२३
पङ्क्तिवत्तीविगमे	३	३६	६४४
पङ्क्तिविद्धं	३	३०	६४०
पङ्क्तिसेहे	२	३९	
पङ्क्त्य	१	५०, ५४	४५३, ४५६,
	२	२, ३५	५९६, ६२३,
	३	३, ५०,	७२७
पङ्क्त्यवयव	३	३	६२८, ६२९,
पङ्क्तिहारा	१	४३	४४९
पङ्क्त्य	२	१४	
पङ्क्त्यवयो	१	१६	
	३	४५	६५१
पङ्क्त्यवयव	३	६०	७२७
पङ्क्त्यवयवपञ्चा	३	६०	७२७
पङ्क्त्यवयवा	१	२६, ५३,	४५५,
	३	६३	७३२
पङ्क्त्यवयवपञ्चिओ	३	६३	७३२
पङ्क्त्यवयवमिसर	१	२६	
पङ्क्त्यवयवज्जा	१	४८	४५३
	२	१६	६१५
पङ्क्त्यवयो	१	१५	
पङ्क्त्यवयवतो	३	३७	६४५
पङ्क्त्यवयवज्ज	१	५४	४५६
पङ्क्त्यवयव	१	१६	
पङ्क्त्यवयव	१	१३, १५	४१५, ४१६
पङ्क्त्यवयवा	१	२०, ४६	

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
पङ्क्त्यार	१	३	२७१
पङ्क्त्यवयवा	१	४२	४४९
पङ्क्त्यवयवो	१	४	३१५
पङ्क्त्यवयवो	२	३९	६२३
पङ्क्त्यवयवो	२	१८, ३१,	६१६, ६२१,
	३	५, २२, ३३, ४७,	६३७, ६४१,
			६५५
परमिमितं	३	२२	६३७
परमिथियवत्तव्वं	२	३१	६२१
परमपञ्चओ	३	३३	६४१
परमपञ्चवेहिं	३	५	६३०
परममल्य	१	२	
परममल्यो	१	६	३७९
परमाणु	३	२४	६३८
परमिम	३	७	६३१
परमपञ्चवयवपञ्चला-			
अविसिद्धा	३	१८	६१६
परमियालणे	१	२८	४२९
परमसमय	३	६७	
परममया	३	४५	६५५
परमिकम्मणा	१	५४	
परमिकम्मणाणि-			
मितं	१	५४	४५६
परममयं	३	१२	६३५
परमिमयं	३	२९	
परमिच्छय	१	२६	
परमिच्छयाणं	३	५९	७२६
परमियं	३	४, २२	६३०, ६३७
परमिणाम	१	२७	
परमिणामं	३	१	६२७
परमिणामकजो	१	२७	४२२, ४२३
परमिणामो	३	१३, २१	
परमितं	२	१४	२१०
परिमिडिया	२	२०	६१७
परिमिज्ज	१	५२	४५५
परिमिद्धं	२	११	
परिमिद्धो	३	४५, ४८	६५५, ६५६
परिमिद्धा	१	४, ६	३१५, ३७९
परिमिद्धा	३	५६, ५८	७१९, ७२६
परिमिद्धा	३	३६	६४४
परिमिद्धा	१	४४	४५०
परिमिद्धा	१	५	
परिमिद्धा	३	१५९	

शब्द	काण्ड	श्लो	व्या. पृ.
पहो	१	४१	
पाडिक्क	१	२४	
पाडिक्क	१	१३	४१५
	३	५१	७१०
पाडिक्कसण्णाज	१	२४	४२१
पाडेक्क	३	६१	
पाडेक्कं	२	१	४५७
पाडेक्कनयपहण्य	३	६१	७३१
पाणियणं	१	४७	
पारिच्छं	३	९	६३४
पावेज्जा	१	३३	४४०
पावेति	१	२३	४२१
पासइ	१	३४	४४०
	२	४,१३,३०,	६०५,६०९
			६२०
पासंतो	२	१३	६०९
पि	१	१३,५४	४५६
	२	५,१४,१५	६०६,६१०
	३	५,१५,२९	६३०,६३६,
			६४०
पिड	३	१७०	
पिडपुत्तणसुभब्बय-			
भालण	३	१७	६३६
पिय	३	१७	६३६
पिया	३	१७	६३६
पुडवी	३	५९	७१०
पुडवीविसिद्धो	३	५९	७१०
पुण	१	४,१३,२४,	३१६,४२१
		३४,५०	४४०
	२	३,३९	५९३
	३	५,११,३५,	६३०,६३५
		३९,५३	६४४
पुणो	२	३६	६२३
पुत्त	३	१७	
पुरिलो	३	५८	७२६
पुरिस	१	३२,३३,५४,	
	२	४९	६२४
	३	१७,५३,	६३६,७१०
		७१५	
पुरिसं	१	३३,३५	४४०,४४१
पुरिसकालम्मि	१	३३	४४०
पुरिसज्जायं	१	५४	४५६
पुरिसभाव	३	१८	६३६
पुरिसमावगिरइसओ	३	१८	६३६

शब्द	काण्ड	श्लो	व्या. पृ.
पुरिसम्मि	१	३२	४३१
पुरिससदो	१	३२	४३१,४४०
पुरिसस्स	२	३२	६२१
पुरिसात्तयजीवो	२	४२	६२४
पुरिसो	१	३४	४४०
	३	७,१८,१९,	६३१,६३६
			६३७
पुव्व	२	३९	६२३
	३	१६	६३५
पुव्वजरं	२	९	६०८
पुव्वं	३	५२	७१०
पुव्वकयं	३	५३	७१०,७१४
पुव्वपठिक्कट्ठो	३	१६	६३६
पुव्वपयुत्तो	२	३९	६२३
पूरंति	३	५१	७१०
प्यहाणत्तणेण	३	४९	
प्यहाणा	३	६७	
		फ	
फलं	१	५१	४५५
फासा	३	८	
		व	
वज्जइ	१	१९	४१८
वंध	१	१९,४६	४१८
वंधइ	१	५१	४५५
वंवाट्टिइकारणं	१	१९	४१८
वन्धट्टिइ	१	१९	४१८
वन्ध	१	२०	४१९
वन्धमोक्खसुद्धदुक्ख-			
परयणा	१	४६	४५०,४५१
वंधम्मि	१	२०	४१९
वंहु	१	३२	
वंहुयाण	३	४०	६४९
वहुया	३	४१	६४९
वहुवियप्पा	१	३३	४३१,४४०
वहुस्सुओ	३	६६	
वालभाव	१	४३	
वालभावचरिण	१	४३	४४९
वालाइ	१	३३,३४	
वालाइभाव	१	४५	४५०
वालाइभावदिट्ठविगयस्स	१	४५	४५०
वालाइवियप्प	१	३३,३४	४४०
वालाइया	१	३२	४३१,४४०
वालो	१	४४	४५०

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
बाहिरलो	१	५	४५३
ब्रिति	१	१६	
बीयस्स	१	५१	४५५
ब्रिति	३	३८	६४६
भ			
भक्ष	१	२०	
भक्ष्यत्वा	३	२७	६३८
भक्ष्यन्तो	१	३०	४३०
	३	७	६३१
भक्षोष	१	२०	४१९
भगवज्जो	३	६९	
भगवया	३	१०	६३४
भंगा	१	१२	
भणइ	१	३३	४४०
भण्णइ	१	२४	४२१
	२	६, १५, २६	६०७, ६१०, ६१९
	३	१२, १३, २०, २२	६३५, ६३७
भणंति	२	४	६०५
	३	५०	७०४
भणञ्ज	१	३५	४४१
भत्तिमेत्तएण	३	६३	७३२
भई	३	६९	
भयइ	३	२७	६३८
भयणा	१	७	४०१
	३	४, ६, २७, ५१	६२०, ६२८, ७०९
भयणागइ	३	६	६३०
भयणाय	१	९	४०८
भयणिलं	२	३३	६२२
भयणोवणीया	३	५१	७०९
भव	१	१	६९
	३	५१	७१०
भवजिणार्णं	१	१	६९, १०२
भवत्थ	२	३५	६२२
भवत्थकेवलिसिसे-			
पज्जाया	२	३५	६२२
भवत्थम्मि	१	४८	४५३
भवदुक्खविमोक्खं	३	५१	७१०
भविथो	३	४४	६५१
भविय	३	४३	
भविथाभविथादो	३	४३	६५०

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
भवित्सेहिं	३	३, ४	
भव्वय	३	१७	
भाइ	३	६८	
भाऊणं	३	१७	
भाग	१	२४	
भाव	१	४५	
भावजो	२	३२	६२१
	३	२८	६३९,
भावगमणं	३	१३४	
भावं	३	३, ६०	६२८, ७२७
भावगेत्तं	१	५१	४५५
भावा	१	११	४०९
	२	१६, २९	६१५, ६२०
	३	४३	६५०
भावार्णं	३	६०	७२७
भावे	२	३०, ३२	६२०, ६२१
भावो	१	५०	३७९, ४०६, ४५३
भासइ	२	१२	६०९
भिण्ण	३	३५	
भिण्णकाला	३	३५	६३५
भीरुहिं	२	७	
भूएहिं	१	३५	
भूया	१	३१	
भेयं	३	६०	७२७
भेयजो	३	४२	
भेयम्मि	३	१६	
भेया	१	५	
म			
मइ	२	२७	
मइणार्णं	२	६, २३	६०७, ६१८
मइयुयणाणिसित्तो	२	२७	६१९
मई	३	२५	
मग्गो	१	२६, २९	४२९
मण	३	४२	६५०
मणपज्जव	२	१९	६१७
मणपज्जवणार्णं	२	३, १९, २६	५९६, ६१७
			६१९
मणपज्जवणार्णंतो	२	३	५९६
मणपज्जवाण	२	१६	६१५
मणी	१	२२, २४	४२१
मणो	२	१९	६१७
मणोविसयगयाण	२	१९	६१७

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
मण्णंता	३	२६	६३८
मण्णसि	२	२३	६१८
मरण	१	३२	
	३	६८	
मरणकालपञ्चन्तो	१	३२	४३१
मलार	१	२	१७३
महरथ	१	२२	
महरथमुल्ला	१	२२	४२१
महलो	३	१९	६३७
महार्ण	३	६५	७४६
महुर	३	१९	६३७
मा	३	६८	
मिच्छ	१	१३	
मिच्छतं	१	२७	४२९
	३	४९, ५३	६५७, ७१०
मिच्छदिट्ठी	१	१३	४१५
मिच्छा	१	२१	
मिच्छादिट्ठी	१	२१	४१६
मिच्छईसण	३	६९१	
मिच्छईसणसमूहमद्वयस्त	३	६९	
मिच्छतस्त	३	५४, ५५	७१८
मुद्धवावारा	३	६७	
मुत्ता	३	२४	६३८
मुत्ता	१	२२	
मुद्द	३	२५	
मूल	१	३, ५, १३	३१७
		१५, १६	
मूलण्या	१	१३	४१५
मूलण्याण	१	१६	४१६
मूलण्याणं	१	१५	४१६
मूलणिमेणं	१	५	३१७
मूलनागरणी	१	३	२७१, २७२
मेत्तं	१	४२	
मेत्तयो	३	२५	
मोक्ख	१	२०, ४६	
	३	५५	
मोक्खमुद्धपत्त्यणा	१	२०	४१९
मोक्खो	१	२०	४१९
मोक्खोवाओ	३	५४, ५५	७१८
मोत्तं	१	२०	४१९
मोत्तं	२	२५	६१८
मोदा	१	२८	४२९
	२	४३	

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
य	१	३, ९, ११, १२, १४, १७, १८, १९, २०, २५, २९, ३०, ३५, ३७, ३८, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१	४०८, ४१०, ४१६, ४१७, ४१८, ४१९, ४२०, ४२१, ४२२, ४२३, ४२४, ४२५, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९, ४३०, ४३१, ४३२, ४३३, ४३४, ४३५, ४३६, ४३७, ४३८, ४३९, ४४०, ४४१, ४४२, ४४३, ४४४, ४४५, ४४६, ४४७, ४४८, ४४९, ४५०, ४५१
य	२	३, ८, ११, १४, २४, २५, २९, ३०, ३६, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१	५९५, ६०९, ६१०, ६११, ६१२, ६१३, ६१४, ६१५, ६१६, ६१७, ६१८, ६१९, ६२०, ६२१, ६२२, ६२३, ६२४, ६२५, ६२६, ६२७, ६२८, ६२९, ६३०, ६३१, ६३२, ६३३, ६३४, ६३५, ६३६, ६३७, ६३८, ६३९, ६४०, ६४१, ६४२, ६४३, ६४४, ६४५, ६४६, ६४७, ६४८, ६४९, ६५०, ६५१
यार्णति	३	२५, २७	६३८
याणाइ	२	१०	६०८
य	२		
ययणावलि	१	२२, २४	४२१
ययणावलिषवएसं	१	२२	४२१
यस	३	८	
यहिअं	३	६८	
यग	२	४३	
यगदोसमोहा	२	४३	६२५
यगसरिसो	२	४१	६२४
युवाइ	१	४८	४५३
युवाइपञ्जवा	१	४८	४५३
युव	१	४५	४५०
	३	८	
युवरसगंधफासा	३	८	५३३
युवाइ	३	१८, २१, ४२	६३६, ६३७, ६५०
यवाइविसेसणं	३	१८	६३६
युवाइविसेसणपरिणाओ	३	२१	६३७
युवाइ	३	१३	६३५
य	३		
यकखण	१	२२, ४५	४२१, ४५०
यकखणं	१	१२	
	३	२३, ४४	६३८, ६५१

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
लक्ष्मणविसेसओ	२	३६	६२३
लक्ष्मणा	३	८	
लज्जइ	१	४३, ४४	४४९, ४५०
लहइ	१	३३	४४०
	३	१८	६३६
लहंति	१	२२, २५	४२१
लिंगओ	२	२५	६१८
लीण	३	६४	७४६
छोइय	१	२६	
	३	५९	७२६
लोइयपरिच्छयसुहो	१	२६	४२२
लोइयपरिच्छयाणं	३	५९	७२६
ख			
ख	१	२०, २७, २८, ४२८, ४४०, ३३, ४७	४५२
	३	२२	६३७
खंजण	१	३०, ३४, ४१	४४०
खंजणओ	३	५	६३०
खंजणणिओ	१	४३	४३०
खंजणपज्जाए	१	४१	४४८
खंजणपज्जायस्स	१	३४	४४०
खंजणवियप्पो	१	३०	४३०
वत्तव्व	१	२९	४२९
वत्तव्वं	१	१०, २९	४२९
	२	३१	६२१
	३	२३, ४८, ५७	६५६, ७२५
वत्तव्वय	२	१८	६१६
वत्तव्वा	१	२५	
वत्तव्वो	२	४२	६२४
वत्थुं	१	८	४०८
वय	१	४४	
वयण	१	३, ५, ७, २६, २७१, ३१७	
		३१, ३६, ४१	
	३	१०, ४२, ४७	६२७, ६५०, ६५५
वयणं	१	७	४०७
	३	३	
वयणरथनिच्छओ	१	४	३१६
वयणपज्जया	१	३१	४३०
वयणपहो	१	४१	४४८
वयणवहा	३	४७	६५५
वयणविणिवेसो	३	१	६२७
वयणवियप्पो	२	१२	६०९

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
वयणविसेसाइयं	१	३६	
वयणविही	१	७	४०७
वयणस्स	३	६९	
वयणिज्ज	१	२८, ५३	
	३	५९, ६२	७३२
वयणिज्जपहे	३	५९	७२६
वयणिज्ज	१	८	४०८
	३	५८	७२६
वयणिज्जवियप्पा	१	५३	४५५
वयमाणो	३	२, ५९	६२७, ६२८, ७२६
वरिस	२	४०	
वरिसविभागं	२	४०	६२४
वरिसो	२	४०	
ववएसं	१	२२	
ववएसो	३	४९	४४६
ववहापो	१	४	३१६
वसा	१	३८, ३९, ४०	
	३	२०, २१	६३७
वहा	३	४७	६५५
वा	१	२८, ३१, ३५	४३०, ४४१
	२	१३	६०९
	३	४, १९, ५६	६३०, ६३७, ७१९
वाइआ	१	१७	
वाएउं	३	६८	
वाओ	३	४३	६५०
वागरणी	१	३	
वागरिया	३	११	६३५
वाही	३	५९	७२६
वाय	१	१६, १८, २३	४२१
वायस्स	३	४४	
वाया	१	२५	
	३	४७	६५५
वायी	१	१७	
वायो	३	३२	
वावहा	१	१५	४१६
वावि	३	४२	
वि	१	१३, १५, १६	४१५, ४१६
		२१, २२, २३	४१९
		३१, ४४, ४९	४२१, ४५०, ४५३

शब्द	पाण्ड गाथा	व्या. पृ.
	२	१,२,२१,२४ ४२७,५९६
		२७,२८,२९ ६१७,६१८
		३१,३९,४३ ६१९,६२०
		६२१,६२३
		६२५
	३	६,१०,१५ ६३०,६३४
		२६,२७,२८ ६३६,६३८
		३०,३१,३३ ६४०,६४१
		३४,३५,३६ ६४३,६४५
		४०,४१,४६ ६५५,६५६
		४९,५०,५१ ७०८,७१०
		५६,६३,६८ ७१९,७३२
विशप्पा	२	२०
विशप्पो	३	४८
विडसा	१	१२
विडयं	१	१२
विगच्छत	३	२७ ६४५
विगमत्स	३	३४ ६४३
विगमा	३	२३,४१ ६३८,६४९
विगमे	३	३६
विगय	३	३,४
विगयं	२	३५ ६२२
	३	३७ ६४५
विगयमविस्सेहि	३	३,४ ६२८,६३०
विगयत्स	१	४५ ४५०
विच्छेदो	१	५ ३१७
विजाणञ्चो	३	५३ ७३२
विणद्धा	३	६२ ७३२
विणा	१	२० ४१९
विणासेति	३	६२ ७३२
विणिउत्त	१	२५
विणिवेसो	३	१ ६२७
वित्थर	१	२ १७३
विषम्मेह	३	४६ ६५५
विष्कारण	३	२५
विमएयञ्चो	३	७ ६३१
विमज्जमाणा	१	१४ ४१६
विमज्जवार्य	३	५७ ७२५
विमत्त	३	६१ ७३२
विमत्ते	१	४४ ४५०
विमतो	३	३९ ६४८
विमयद्	१	२८ ४२९
विमयणं	१	४७ ४५२

शब्द	पाण्ड गाथा	व्या. पृ.
विमयणा	३	४ ६३०
विमाग	३	३८ ६४६
विमाग	२	४०
विमागजाय	३	३८ ६४६
विभागमेत्तं	३	३८ ६४३
विभागग्नि	३	४० ६८९
विभागो	१	२९ ४२९
विमोक्कत्तं	३	५१ ७१०
विमज्जं	२	१८ ६१६
विमिति	१	१३ ८१७
विमिति	१	११ ४०९
विमयण	१	८,३८,३९, ४०
विमयणं	१	३३,३४
विमयणं	१	१८ ४१७
विमयणगा	१	३८,३९,४० ४४७
विमयणा	१	३,३७,५३ २७२,४५५
विमयो	१	३०,४१
विमयणो	२	१३ ६०९
विमद्वयो	३	४५
विलमेत्त	३	६५ ७४६
विमरीयं	२	२ ५९६
विसउ	१	२६
विसओ	१	४ ३१५
	२	१५,१६ ६१५
विसज्जता	१	२२ ४२१
विसराम	३	२२ ६३७
विसमपरिणयं	३	२२ ६३७
विसयं	३	३७
विसयगयाण	२	१९ ६१७
विसासण	१	१
विसिद्धो	२	४२ ६२४
	३	१८,५२ ६३६,७१०
विसेस	१	३,२४,२५, ४७
	३	१०,१४,२१
विसेसओ	२	६ ६०७
	३	४२ ६५०
विसेस	१	५४ ४५६
	२	३४ ६२२
विसेसगजो	३	२१ ६३७
विसेसण	२	२१ ६१७
	३	१८ ६३६

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
विसेसर्ग	३	२०, २१	
विसेसपत्रसे	३	१	६२७
विसेसपञ्चाया	१	४७	४५२
विसेसपरिणामो	३	२१	६३७
विसेससङ्गाओ	१	२५	४२१
विसेसा	३	६	
विसेसाङ्गं	१	३६	
विसेसिअं	२	२३	६१८
विसेसियं	१	१६, ३७	
	२	१	४५७, ४५८, ५९५
	३	१	
विसेसिया	३	३१	६४०
विसेसे	२	३७	६२३
	३	१०, २०	६३४, ६३७
विसेसेइ	२	४०	६२४
	३	३७	६४५
विसेसेण	१	४९	
विसेसेति	३	५७	७२५
विसेसो	१	९, ५०	४०८
	२	३	५६६
	३	१, १३, ५७	६३७, ७३५
विहम्मओ	३	५६	७१९
विहाड	१	२०	१७३
विही	१	७	
	३	३४	६४३
वीसर्यं	१	२६	
वीससा	३	३२	
सुतं	२	७	
वेएइ	१	५१	४५५
	३	५४	७१८
वेयए	१	५३	४५५
वेरुलियाइ	१	२३	४२१
बोर्कतं	१	८	४०८
बोच्छं	२	३९	६२३
व्व	१	२७	४२२
	३	३३, ५६	६४१, ७१९
स			
स	१	३५, ४२	४४१, ४४९
सइ	२	२३	६१८
	३	२३	६३८
संखा	३	५०	७-४
संखाण	३	१४	

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
संखणं	३	१४, ५०	७०४
संखाणसत्यन्मो	३	१७	६३५
सखेजं	२	४३	६२५
संगह	१	३, ४	३१५
संगहओ	१	१३	४१५
संगहपरुवणाविसओ	१	४	३१५
संगहविसेस	१	३	२७१
संघयणाइआ	२	३५	६३२
संजुजंतेसु	१	५३	४५५
सजोगहि	३	३८, ४०	६४६, ६४९
संजोगे	३	६	७२७
सजोय	३	४३	
सजोयमेयओ	३	४३	६५०
संतम्मि	२	८	६०७
सतवाय	३	५०	७०४
संतवायदोसे	३	५०	७०४
संखुट्टा	३	६१	७३२
संपओगो	१	१८	४१७
सपजो	३	४४	
सपरिसुडो	३	६६	
सपायणम्मि	३	६५	
संवंघ	३	१८, २०, २१	६३६, ६३७
संवंघओ	२	४५	४५०
	३	१९	६३७
संवंघवसा	३	२०	६३७
संवंघविठिटो	३	१८	६३६
संवंघविसेसे	३	२०	६३७
संवंघि	३	२०, २१	
संवंघित्तणं	३	२०	६३७
संवंघिविसेसण	३	२०, २१	६३७
संवंघो	१	४५	४५०
	३	१७	६३६
सभवइ	३	६, १२	६०७, ६०९
सभवो	३	८	६०७
सम्मओ	३	६६	
सम्मणाणं	२	३३	६२२
सम्मणाणे	२	३३	६२२
सम्मत्त	१	२१	
सम्मत्तं	१	१४	४१६
	३	५३	७१०, ७१७
सम्मत्तसन्नावा	२	२१	४१९
सम्मत्तस	३	५५	७१८ (नं. ३९)

(पाठान्तर अभयदेव)

शब्द	काण्ड	श्रुति	व्या. पृ.
सम्भृष्ट	१	२५	
सम्भृष्ट	१	२३	
	३	५१, ६२	७०९, ७३२
सम्भृष्टगणचरित	३	४४	
सम्भृष्टगणचरितपटि-			
वृत्तिसंपन्नो	३	४४	६५१
सम्भृष्टगणसदृ	१	२३, २५	४२१
सम्भृष्ट	२	२८	६१९
सम्भृष्ट	३	६९	
सम्भृष्टगुहाहिगम्भस्त	३	६९	
संसार	१	२०	४१८
संसारमलोपद्वन्द्व	१	२०	४३९
ससारो	१	१७	४१७
संसार	३	५०	
संसारो	३	५०	७०४
संसार	१	२८	४२९
संसार	३	५०	७०४
संसार	१	२८	४२९
संसार	२	४०	
संसारिसो	२	४०	६२४
संसारिणाह	२	८	६०७
संसार	१	४५	४५०
	३	९, ११, ३०	६४०
संसारलो	१	२४, २५	
संसार	१	४१	
संसारिविषयो	१	४१	४४८
संसार	३	१४	
संसार	३	४६	६५६
संसार	३	३६	७३२
संसार	१	२३, २५	
संसार	३	२८	६३९
संसारतो	३	२८	६३९
संसारणा	३	२८	६४०
संसारभाणस्त	२	३२	६२१
संसारद्वारा	१	५	३४९, ३७८
संसार	३	९	
संसारो	१	३२	
	२	३२, ४०	६१८, ६२१
संसारक	१	२१	४१९
संसारपटिपट्टा	१	२१	४१९
संसारिविषयो	१	७	४०७
संसार	१	४०	४४४

शब्द	काण्ड	श्रुति	व्या. पृ.
संसार	१	२१	४१९
संसारसंसार	१	४०	४४७
संसार	१	३७, ३८	४४६
संसार	३	५९	७२६
संसार	१	३५	४४१
	३	६६	
संसार	१	२८	४२९
संसार	२	९	६०८
	३	१५	६३६
संसारोह	३	३	६२८
संसार	२	१६	६१५
	३	६२	७३२
संसारसंसार	२	१६	६१५
संसारसंसारसंसारवि-	२	१६	६१५
संसार			
संसार	१	२, ४२	४४९
	३	२७	६३९
संसार	१	३६	
संसारतर	२	३१	६२१
संसारपञ्चवणा	१	४२	४४९
संसारपरमत्य	१	२	१७३
संसारपरमत्यवित्थरविहा-	१	२	१६९, १७२
संसारपञ्चवासणसंसार			१७३, २७०
संसारमाहिहि	१	३६	
संसारमिम	१	५०	
	३	१२, २०	६०९, ६१७
	३	४०, ४१	६३०, ६४९
संसार	३	४७	६५५
संसारविरोहेण	३	२७	६३९
संसार	२	३५	६२२
	३	१३	६३५
संसार	३	६०	७३७
संसार	२	३	५९६
संसारमिम	२	९	६०८
संसारसंसार	२	३०	४३०
	३	५३	७१०
संसार	३	३२, ३३, ३४	६४३
संसारकलो	३	३३	६४१
संसारजगियमिम	३	३४	६४३
संसारवायो	३	३२	६४१
संसारविभागमेत	३	३४	६४३
संसारवो	३	२५	६३८
संसार	१	२७	४२२
संसारमिम	३	६९	

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
समूहम्नि	१	१६	
समूहसिद्धो	१	२७	४२२, ४२३
समोवर्णीया	३	७	७२५
सयं	३	७	६३१
सयञ्चो	१	२	१७३
सयल	३	६२	७३२
सयले	२	२८	६१९
सयलं	२	१७	६१६
सयलसमत्तव्यणिज्जिहोसं	३	६२	७३२
सया	१	११	४०९
सयावि	२	१०, १२	६०८, ६०९
सरिसेहिं	३	५	६३०
सलाहमाणा	३	६२	७३२
सवियप्प	१	३५	
सवियप्पं	१	३५	४४१
सवियप्पणिञ्चियप्पं	१	३५	४४१
सवियप्पो	१	४१	४४८
सविसञ्ज	३	४९	
सविसञ्जपहाणत्तणेण	३	४९	७०४
सविसो	२	४१	६२४
सव्व	१	१६	
	३	२७	
सव्वं	१	११, २९	४०९, ४२९
	२	१०	६०८
सव्वणयसमूहम्नि	१	१६	४१६
सव्वण्णु	२	१३	६०९
सव्वण्णू	२	१०	६०८
सव्वदब्बाहं	३	२७	६३८
सव्वनया	१	२८	४२९
सव्वे	१	१५, २१, २३	४१९, ४२१
		२५	
	३	५०	७०४
सव्वेण	१	२९	४२९
ससमय	१	५३	४५५
	३	४५, ६७	६५१
ससमयम्मि	३	२५	६३८
ससमयवो	२	३१	६२१
ससमयपण्णवणा	१	५३	४५५
ससमयपरसमयमुक्कवावारा	३	६७	
सहाव	३	५३	७१०, ७११
सा	१	५३	४५५
साइयं	२	३७	६२३
साहं	२	७, ३१, ३४	६०७, ६२१, ६२२
सागार	२	१४	

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
सागारगहणाहिं	२	१४	६१०
सामाविज्जो	३	३३	६४१
सामण	२	१	४५७
सामणमहाणं	३	१	४५७, ४५९, ५९५
सामणं	३	५७	७२५
सामणम्मि	३	१	६२७
सामत्या	३	६१	७३२
सायारं	२	१०, ११	६०८
सारं	३	६३, ६७	
सासणं	१	१	१, ८, २९, ४, ३६, १०२, (पं ३०)
सासणमत्तीमेत्तएण	३	६३	७३२
सासय	१	१७	
सासयवियत्तिवायी	१	१७	४१७
साहवो	३	४६	६५५
साह	१	५	
साहपसाहा	१	५	३४९, ३७८
साहम्मल	३	५६	७१९
साहेज्ज	३	५६	७१९
सि	३	३	२७२
सिज्जइ	३	१४	६३५
सिज्जमाण	२	३५	६२२
सिज्जमाणसमये	२	३५	६२२
सिद्धं	१	१	१ (पं ३०)
			८, ४३
	३	३०	६२०
	३	२७	
सिद्धंत	३	४५, ६३, ६६	७३२
सिद्धंतजाणवो	३	६३	७३२
सिद्धंतपडिणीवो	३	६६	
सिद्धंतविराहवो	३	४५	६५१
सिद्धत्तणेण	२	३६	६२३
सिद्धत्तएणं	१	१	६८
सिद्धी	१	४९	
सिद्धो	१	२७	४२२
सीस	३	२५, ६६	
सीसणसंपरिबुद्धो	३	६६	
सीसमईविष्कारणमेत्तत्थो	३	२५	६३८
सुत्त	२	७	
सुत्त	२	४	६०५
सुत्त	३	६१, ६४	७३१, ७४६
सुत्तमेत्तएण	३	६४	७४६
सुत्तम्मि	२	७	६०७

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
°सुत्तहर	३	६१	७३२
सुत्तहरसदृशद्वि	३	६१	७३२
सुत्तासायणभीरुहि	२	७	६०७
सुत्तासायणा	२	७०	
सुते	२	३४, ३६	६२२, ६२३
°सुतेण	३	६५	७६
सुतेष्टु	२	१८	६१६
	३	११	६३५
°सुहं	३	६७	
सुहम्मि	१	४८	४५३
सुहवाइओ	१	९	४०८
सुदा	१	४	३१५
सुदोभगतणभस्स	३	४८	६५६
°सुय	२	१६, २७	२१५
°सुयणाण	२	२८	६१९
सुयणाणसम्मिया	२	२८	६१९
सुयणाणे	२	२८	६१९
°सुविणिच्छिया	१	२३	४२१
सुविणिच्छियामो	२	२२	६१८
सुवियत्तं	२	११	६०९
°सुह	१	१८, २०, ४६	४१७
	३	६९	
°सुहं	१	१	
सुहदुक्खवियप्पणं	१	१८	४१७
सुहदुक्खसम्पभोगो	१	१८	४१७
°सुहुम	१	५	
सुहुममेया	१	५	३४९, ३७८
सुहो	१	२६	
सुहोवहाणत्थं	१	४३	४४९
सं	१	३४	४४०
सेसमाणं	३	१७	६३६
सेसा	१	३	२७३
(संप्रह-नैगमौ)			३१०
(व्यवहार)			३१०, ३११
(ऋतुपत्र)			३११, ३१२
(शब्दतयः)			३१२
(समभिरुद्ध)			३१३
(एवंभूत)			३१४
सेसिदियदंसणम्मि	२	२४	६१८
सो	१	३०, ३३, ५२	४३०, ४४०
		५४	४५५, ४५६
	३	१८, ३४, ३६	६३६, ६४३
		४५, ४६	६४४, ६५१
			६५५
°स्वते	२	५	६०६

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
ह			
हंदि	१	१२, १५	४१०, ४१६
	२	९	६०८
	३	६५	७४६
हंरी	२	१२	
	३	२८	
हनइ	१	३१	४३०
	२	२१, ३१, ३२	६१७, ६२१
हवति	१	२१	४१९
°हियओ	१	२	
हु	१	१५	४१६
	३	२७, ६३	७३२
°हेउ	२	३९	६२३
	३	४४	
हेउओ	३	४५	६५१
हेउपडिओभणं	३	३९	६२३
हेउओओ	३	४६	६५०
°हेउवाय	३	४५	६५१
हेउवायपक्खम्मि	३	४५	६५१
हेउवायस्स	३	४४	६५१
हेउविसओवणीयं	३	५८	७३६
°हेउविसय	३	५८	७३६
होइ	१	२, ३८, ३९	१७३, ४४७
		४१, ४४, ४६	४४८, ४५०
		४९, ५०	४५३
	२	२७, १३	५९६, ६०७
		२३, २४, २५	६०९, ६१८
		२६, २७, २८	६१९, ६२२
		३३, ३५, ३७	६२३
	३	७, १७, १९	६३१, ६३६
		२३, २७, २८	६३७, ६३९
		३०, ३१, ३९	६४०, ६४८
		४०, ४६, ६३	६४९, ६५५
			७३२
होऊण	२	२	५९६
होऊ	२	९	६०८
	३	९, २४	६२४, ६३८
होऊहि	३	१९, ३१	६३७, ६४१
होति	१	५३	४५५
	२	२९, ३५	६२०, ६२२
	३	३१, ४३, ४७	६४०, ६४९
		५१, ५३	६५०, ७०९
			७१०
होहिद	३	२३	६३७

सन्मतिटीकागतान्यवतरणानि ।

अ

अष्टहीतविशेषणा च विशेष्ये मुद्दिनोपजायते ।

[] पृ. ४७९ (४)*

अष्टहीतात् चामायात् प्रमेयाभावनियन्तः ।

तद्गद्गोऽप्यन्यतो भासादनवस्था दुरुत्तरा ॥

[] पृ. ५८७

अगोतो निमित्तत्वं गोर्विलक्षण इत्यते ।

भाव एव ततो नायं गौरगामं प्रसज्यते ॥

[तत्त्वसं० का० १०८५] पृ. २१५ (५, ८)

अगोतिर्युक्तं सामान्य वाच्यं यै परिकल्पितम् ।

गोलं वस्त्वेव तदुक्तमगोहोहिरा स्फुटम् ॥

[श्लो० वा० अयो० श्लो० १] पृ. १८७ (११, १२)

अमिषभातः चाकस्य मूर्द्धा यद्यपिरेव सः ।

अयानमिषगावोऽर्ता धूमस्तत्र कथं भवेत् ॥

[] पृ. ५०

अभिहोत्रं जुहुयात् । [] पृ. १९

अभिरूपैश्चवनम्, वायोस्त्रियैश्चवनम्, ।

अणुमनसोऽर्थाय कर्मादृष्टकारितम् ।

[वैशेषिकद० अ० ५-२-१३] पृ. १०५

अचेतनं कथं भावस्तदिच्छामनुवर्तते ।

[] पृ. १६, १२१

अज्ञातस्यापि चाक्षस्य प्रमाहेतोः प्रमाणता ।

प्रमाभावस्तवसामर्थ्यान्नातोऽभाववेदकः ॥

[] पृ. ५८७

अत्रेयं करिर्तं कृत्वा तद्व्यवच्छेदेन सेयेऽनुमानम् ।

[हेतु०] पृ. १९९ (७), २२८ (२०, २१)

अद्वारस्य पुरिसेयुं वीरं इत्येषु ।

[औपनि० वा० ४८३] पृ. ७५२ (३)

अप्येते कैवल्यगणे अगते कैवल्यदंसे ।

[] पृ. ६१० (१)

‘अत इदम्’ इति यतस्तद् दिशो लिप्तम् ।

[वैशेषिकद० २-२-१०] पृ. ६६९ (३)

अतद्रूपपराधत्तवस्तुमात्रप्रसाधनात् ।

सामान्यविषयं प्रोक्तं लिङ्गं मेदाप्रतिष्ठिते ॥

[] पृ. २११ (६, ७, ८)

अतीतानागतताकारकालसंस्पर्शजनितम् ।

वर्तमानतया सर्वव्युत्पत्त्येव सृष्टये ॥

[] पृ. ३१२

अतीतानागतौ कालौ वेदकारविचरितौ ।

कालत्वात् तद्यथा कालो वर्तमानः समीक्ष्यते ॥

[] पृ. ३१

अतीन्द्रियानसंवेद्यान् पश्यन्त्यापेण चक्षुषा ।

ये भावान् घृचनं तेषां नानुमानेन बाध्यते ॥

[] पृ. ७५३

अत्यन्तासम्भविनो न विरोधगतिः । [] पृ. ५५८

अत्र द्वौ बलुमाषनी [न्यायविन्दु० परि० २ सू० १९]

पृ. ३५२ (२)

अयान्यथा विशेष्येऽपि स्यात् विशेषणकल्पना ।

तथासति हि यत् किञ्चिन् प्रसज्यत विशेषणम् ॥

[श्लो० वा० अयो० श्लो० १०] पृ. १९३.

अयान्यदप्रत्येन सन्मगन्वेपणे कृते ।

मूलाभावात् विज्ञानं भवेद् बाधकबाधनम् ॥

[तत्त्वसं० का० २८६९] पृ. १९

अथासत्यपि सारूप्ये स्यादपोहस्य कल्पना ।

गवाक्षयोरयं कसादगोरोहो न कल्प्यते ॥

[श्लो० वा० अयो० श्लो० ७६] पृ. १९० (८)

अथास्त्यतिशयं कश्चिद् येन मेदेन वर्तते ।

स एव दधि सोऽन्यत्र नास्तीत्यनुभवं परम् ॥

[] पृ. २४२ (३४)

अदृष्टं स्वाश्रयसंयुक्ते आश्रयान्तरे कर्म आरभते, एकद्व-

व्यत्ये सति क्रियाहेतुगुणत्वात्, यो य एकद्वव्यत्ये सति क्रिया-

हेतुगुणः स स आश्रयसंयुक्ते आश्रयान्तरे कर्म आरभते, यथा

देवः तथा चादृष्टम्, तस्मात् तदपि स्वाश्रयसंयुक्ते आश्रयान्तरे

कर्म आरभते इति । न चासिद्धं क्रियाहेतुगुणत्वम्, ‘अभेरुर्ध्व-

ज्वलनम्, वायोस्त्रियैश्चवनम्, अणुमनसोऽर्थाय कर्म देवदत्त-

विशेषगुणकारितम्, कार्यत्ये सति देवदत्तस्योपकारकत्वात्,

पाण्यादिपरिसम्बन्धत्वात्, एकद्वव्यत्यं चैकस्यात्मनस्तदाश्रयत्वात्,

एकद्वव्यमदृष्टम्, विशेषगुणत्वात्, कान्दवत् ।

‘एकद्वव्यत्वात्’ इत्युच्यमाने रूपदिशिर्भूमिचारस्तत्तिष्ठत्य-

र्थम् ‘क्रियाहेतुगुणत्वात्’ इत्युक्तम् । ‘क्रियाहेतुगुणत्वात्’ इत्यु-

च्यमाने सुशब्दस्वरसंयोगेन स्वाश्रयाऽसंयुक्तसम्भाविज्वलनहे-

तुना व्यभिचारः, तत्तिष्ठत्यर्थम् ‘एकद्वव्यत्ये सति’ इति विशेष-

णम् । ‘एकद्वव्यत्ये सति क्रियाहेतुत्वात्’ इत्युच्यमाने, स्वाश्रया-

संयुक्तलोहादिक्रियाहेतुनाऽयस्कान्तेन व्यभिचारः । तत्तिष्ठत्य-

र्थम् ‘गुणत्वात्’ इत्यभिधानम् । [] पृ. १४२ (३).

* परिशिष्टेऽस्मिन् कोष्ठकान्तर्गता अङ्कास्तत्तदुपगमतिष्ठि-
ष्यङ्कसूचकाः ॥

अदृष्टमेवायस्कान्तेनाकृष्यमाणलोहद्वर्गेने
सुखवत्सुंयो निःशाल्यत्वेन तत्किंवाहेतुः ।

[] पृ. १४४

अदृष्टेऽर्थेऽर्थविकल्पनमात्रम् । [] पृ. १९६ (४, ५, ६)

श्रुतेः सम्बन्धसौकर्यं न चास्ति व्यभिचारिता ॥

[] पृ. ३८८ (१५)

अधिकारोऽनुप्रायत्वात् न वादे शून्यवादिनः ।

[श्लो० वा० निरालम्ब० श्लो० १२९]
पृ. ३७७ (४)

अनधिगतार्थपरिच्छिन्तिः प्रमाणम् । [] पृ. ५५४

अनर्थः स्वल्पे कल्पनासमारोपितो न लिङ्गम्,

तथा पक्ष एवार्थं पक्षसदृशयोरन्यतरः । [] पृ. ७२१

अनलार्थनलं पश्यन्नपि न विष्टेत् नापि प्रतिष्ठेत् ।

[] पृ. २८५

अनष्टाज्जायते कार्यं हेतुश्चान्येपि तत्क्षणम् ।

क्षणिकजातं स्वभावेन तेन नास्ति सहस्थितिः ॥

[] पृ. ३३२ (१९, २०)

अनादित्वात्, मायायाः जीवविभागाय च बीजाङ्कुरसन्तान-
योरेव नेतरेतराश्रयशेषप्रसक्तिरत्र । तथा चाहुः—“अनादि-
प्रयोजनाऽविद्या अनादित्वादिनेतराश्रयशेषपरिहारः, निध्रयो-
जनत्वेन भेदप्रपञ्चसमग्रप्रयोजनपर्यनुयोगावकाशः ।

[] पृ. २७८ (२, ३, ४)

अनादिनिषेधं प्रक्षयाद्व्यवस्थं यदक्षरम् ।

विषयैरेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥

[वाक्यप० श्लो० १ प्रथमका०] पृ. ३७९ (१२)

अनिर्दिष्टफलं सर्वं न प्रेक्षापूर्वकारिणि ।

प्राज्ञमात्रियते तेन वाच्यमपि प्रयोजनम् ॥

[] पृ. १६९ (९)

अनुत्पन्नान्ध महाभावे सर्वधर्म(मां)सदसतोरनुत्पन्नत्वात् ।

[] पृ. ३०३ (२, ३)

अनुपलब्धिरसता । [] पृ. २८८

अनुपलब्धिः स्वभावः कार्यं च । [व. न्या. सू. ११-१२] पृ. ३.

अनुमादुरयमपराधो नादुमानस्य । [२-१-२८ वाक्य० भा०]

पृ. ५६३ (५)

अनुमानं विवक्षायाः शब्दादप्यत्र विद्यते । [] पृ. १८४ (२, ३)

अनुमानमप्रमाणम् । [] पृ. ७०

अनेकगुणजासादिविकाराभांशुप्रसृतिः ।

[श्लो० वा० वाक्याधि० श्लो० ३३१]

पृ. ७४२

अनेकपरमाणुपादानमनेकं चेद् विज्ञानं सन्तानान्तरवदेकपरा-

मशोभावः । [] पृ. १४९

अनेकतत्त्वभावनातो विविष्टप्रवेष्टे क्षयशरीराधिलामो नि ध्रय

सम् । [] पृ. १५५

अनेकान्तात्मकत्वमात्रेऽपि केवलमिति सत्त्वात् यत् सत् तत्
सर्वमनेकान्तात्मकमिति प्रतिपादकस्य शासनस्याप्यपकत्वात्
कुसमयविद्यासित्वं तस्यासिद्धम् । [] पृ. ६२५

अन्तरङ्ग-बहिरङ्गोन्तरङ्गस्यैव बलीयस्त्वात् ।

[] पृ. ४७९ (५)

अन्यतरकर्मजः सम्यकर्मजः संभोगजश्च संयोगः ।

[वैशेषिकद० ७-२-९] ७०४ (३)

अन्यत्र दृष्टो धर्मः क्वचिद्धर्मिणि विधीयते निषिध्यते च ।

[] पृ. १०९

अन्यत्र हिंसा अपायहेतुः । [] पृ. ७३१

अन्यथाऽनुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किम् ।

नान्यथाऽनुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किम् ? ॥

[] पृ. ६९, ५६९ (७)

अन्यथैकेन शब्देन व्युत्पन्न एकत्र वस्तुनि ।

दुष्ठा वा नान्यविषय इति पर्यायता भवेत् ॥

[] पृ. २२० (७, ८, ९)

अन्यथैवाग्निसम्बन्धाद् दाहं दग्धोऽभिमान्यते ।

अन्यथा दाहशब्देन दाहार्थं सम्प्रतीयते ॥

[वाक्य० प० दि० का० श्लो० ४२५]

पृ. १७७ (४), २६० (१०)

अन्यदेव हि सामान्यमभिज्ञज्ञानकारणम् ।

विज्ञेयोऽप्यन्य एवेति मन्यते निगमो जयः ॥

[] पृ. ३११ (३)

अन्यदेवेन्द्रियप्राप्तं अन्यच्छब्दस्य योचरः ।

शब्दात् प्रत्येति मित्राक्षो न तु प्रत्यक्षमीक्षते ॥

[] पृ. २६० (८, ९)

अन्यान्यत्वेन ये भावा हेतुना करणेन वा ।

विशिष्टा भिन्नजातीयैरसङ्कोर्णा विनिश्चिताः ॥

[तत्त्वसं० का० १०६९] पृ. २१२ (२३)

अन्ये जाहुः—क्षेत्रज्ञानां नियतार्थविषयग्रहणं सर्वविद-

धिष्ठितानाम् । यथाप्रतिनियतशब्दादिविषयग्राहकाणामिन्द्रिया-

णामनियतविषयसर्वविधिष्ठितानां जीवच्छरीरे । तथा च

इन्द्रियवृत्त्युच्छेदलक्षणं केचिद् मरणमाहुषेतनानधिष्ठितानाम् ।

अस्ति च क्षेत्रज्ञानां प्रतिनियतविषयग्रहणम् तेनाप्यनियतविषय-

सर्वविधिष्ठितेन भाव्यम् । योऽतौ क्षेत्रज्ञाधिष्ठायकोऽनियत-

विषयः स सर्वविधीश्वरः । नन्वेवं तस्यैव सकलक्षेत्रेणविधाय-

कत्वात् किमन्तर्गद्व्युत्पत्तीयैः क्षेत्रज्ञैः कृतम् ? न किञ्चित् प्रमा-

णसिद्धता मुक्त्वा । नन्वेवमनिष्ठा—यथेन्द्रियाधिष्ठायकः क्षेत्र-

ज्ञसदधिष्ठायकश्चक्षुरः एवमन्योऽपि तदधिष्ठायकोऽस्तु, भवत्-

निष्ठा यदि तत्साधकं प्रमाणं किञ्चिदस्ति, न त्वनिष्ठासाधकं

किञ्चित् प्रमाणमुत्पत्त्याय तावत् एवानुमानसिद्धत्वात् । भाग-

मोऽप्यस्मिन् वस्तुनि विद्यते—तथा च भगवाद् व्यासः—

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरं सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥

[भग० गी० अ० १५ श्लो० १६]

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥

[अ० गी० अ० १५ श्लो० १७]

तथा श्रुतिश्च तत्प्रतिपादिका उपलभ्यते—

विश्वतश्चक्षुस्त विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुस्त विश्वतस्पात् ।

सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैश्यावाभूमी जनन्य देव एक आस्ते ॥

[श्रुताश्रित० उ० अ० ३, ३]

न च स्वरूपप्रतिपादकानामप्रामाण्यम्, प्रमाणजनकत्वस्य सद्भावात् । तथाहि—प्रमाणजनकत्वेन प्रमाणस्य प्रामाण्यं न

प्रवृत्तिजनकत्वेन तत्तद्भावेन । प्रवृत्ति-निवृत्ति तु पुरुषस्य

सुख-दुःखसाधनत्वाध्यवसाये समर्थस्यार्थिलाद् भवत इति ।

अथ विधावद्भावादीनां प्रामाण्यं न स्वरूपार्थलादिति

चेत्, तदसत्; स्वार्थप्रतिपादकत्वेन विध्यङ्गत्वात् । तथाहि—

स्तुतेः स्वार्थप्रतिपादकत्वेन प्रवर्तकत्वम्, निन्दायास्तु निवर्त-

कत्वमिति । अन्यथा हि तदर्थपरिज्ञाने विहित-प्रतिपिद्वेष्य

विशेषेण प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वा स्यात् । तथा विधिवान्वयस्यापि स्वार्थ-

प्रतिपादनद्वारेणैव पुरुषप्रेरकत्वं दृष्टम्, एवं स्वरूपपरेष्वपि

वाक्येषु स्यात्, वाक्यस्वरूपताया अविवेकात् विशेषहेतोश्चा-

भावादिति । तथा स्वरूपाधीनामप्रामाण्ये “मेध्या आप,

दर्माः पवित्रम्, अनेध्यमश्नुचि” इत्येवंस्वरूपापरिज्ञाने विध्य-

ङ्गतायामप्यविशेषेण प्रवृत्ति-निवृत्तिप्रसङ्गः, न चैतदस्ति, मेधे-

ष्वेव प्रवर्तते अमेधेषु च निवर्तत इत्युपलम्भात् । तदेवं स्वरू-

पाधेभ्यो वाक्येभ्योऽर्थस्वरूपावबोधे सति इष्टे प्रवृत्तिदर्शनात्

अनिष्टे च निवृत्तिरिति ज्ञायते—स्वरूपार्थानां प्रमाणजनकत्वेन

प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा विधिसहकारित्वमिति, अपरिज्ञानात् प्रवृत्ता-

वृत्तिप्रसङ्गः । अथ स्वरूपार्थानां प्रामाण्ये “प्रावाणः हवन्ते”

इत्येवमाधीनामपि यथार्थता स्यात्, न; मुख्ये बाधकोपपत्तेः ।

यत्र हि मुख्ये बाधकं प्रमाणमस्ति तत्रोपचारकत्वना, तदभावे तु

प्रामाण्यमेव । न चेश्वरसद्भावप्रतिपादनेषु किञ्चिदस्ति बाधक-

मपि णिपादो जवतो भूतीता पदयलचक्षुः स श्रुगोत्यकृणः ।

स चेत्ति विधं नहि तस्य वेत्ता तमाहुरप्यं पुरुषं महान्तम् ॥

[श्रुताश्रित० ३-१९] पृ. ४६

अपि चैकत्व-नित्यत्व-अत्येकसमनायित्वा (ता) ।

निरुपाख्येष्वपेहेषु कुर्वतोऽपुत्रकः पटः ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० १६३] पृ. २०१ (१०, ११)

अपोद्धारदसायं वाक्यादर्थो विवेचितः ।

वाक्यार्थः प्रतिभाष्योऽयं तेनादावुपजन्यते ॥

[पृ. १८८ (६)]

अग्रोहः शब्दार्थ इत्युक्तम् अव्यापकत्वात् । यत्र द्वैराद्यं भ-

वति तत्रेतरप्रतिपेक्षादितरः प्रतीयते, यथा—‘गौः’ इति पदाद् गौः

प्रतीयमानः अगौर्नैविध्यमानः, न पुनः सर्वपद एतदस्ति, न ह्यसर्वं

नाम किञ्चिदस्ति यत् सर्वशब्देन निवर्तत । अथ मन्यसे एकादि

असर्वं तन् सर्वशब्देन निवर्तन इति, तजः साशीपनाददोषप्रस-

ङ्गात् । एवं हेकादिव्युत्पत्तौ प्रवर्तमानः सर्वशब्दोऽत्रप्रतिपे-

क्षादव्यतिरेकस्याङ्गिनोऽनभ्युपगमादनर्थकः स्यात् । अत्रश-

ब्देन हेकदेश उच्यते, एवं सति सर्वं समुदायशब्दः एकदेशप्रति-

पेक्षरूपेण प्रवर्तमानः समुदायव्यतिरेकस्यान्यस्य समुदायस्या-

नभ्युपगमादनर्थकः प्राप्नुवन्ति । आधादिशब्दानां तु समुच्चय-

विषयत्वादेकादिप्रतिपेक्षे प्रतिविध्यमानार्थानामसमुच्चयत्वादनर्थ-

कत्वं स्यात् । [अ० २ आ० २ सू० ६७ न्यायवा० पृ० ३२९

पं० १२-२३] पृ. २०० (१, २, ३, ५)

अपोहमेवाद् भिन्नार्था स्वार्थमेदगतौ जडा ।

एकलामिन्नकार्यत्वाद् विशेषणविशेष्यता ॥

[पृ. १९६ (१, १०, ११)]

अपोहैः स बहिःसंस्थितैर्मिद्यते ।

[पृ. १९४]

अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रतिभ्यति ।

[पृ. ८१]

अप्रामाण्यकारित्वे चक्षुषो दूरव्यवस्थितस्यापि ग्रहणप्रसङ्गः ।

[पृ. १४३ (३)]

अप्सु गन्धो रसश्चाग्नौ वार्या रूपेण तौ सह ।

ग्नौपि सस्पर्शता ते च न चेदस्य प्रमाणता ॥

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० ६] पृ० ५८१ (३, ४, ५)

अभावगम्यरूपे च न विशेष्येऽस्ति वस्तुता ।

विशेषितमपोहेन वक्षु वाच्यं न तेऽस्त्यतः ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ९१] पृ. १९३

अभावोऽपि प्रमाणाभावः ‘नास्ति’ इत्यर्थस्यासिद्धत्वात् ।

[१-१-५ शारवभा०] पृ. ५८०

अभिधाताभिर्योगनाशप्रत्ययसंनिधिम् ।

विना ससर्गिता याति न विनाशो घटादिभिः ॥

[पृ. ३२० (२३, २३, २४)]

अभिधानप्रतिषिध्यर्थमशीपत्यावरोधितात् ।

शब्दे वाचकसामर्थ्यात् तन्नित्यत्वप्रमेयता ॥

[श्लो० वा० अयोप० श्लो० ५] पृ. ५७५

अभ्यासात् पक्वविज्ञानं कैवल्यं लभते नरः ।

केवलं कान्ये निषिद्धे च प्रवृत्तिप्रतिषेधतः ॥

[] पृ. १५१ (१)

अभ्यासात् प्रतिमाहेतुः शब्दः न तु बाह्यार्थप्रसायकः ।

[] पृ. १८२ (४)

अर्थं चापोहः प्रतिवस्तुवेकः, अनेको वेति वक्तव्यम् । यद्ये-
कस्तदाऽनेकगोद्वयसम्बन्धी गोलमेवास्ती भवेत् । अयानेक-
स्तत् पिण्डवाननस्यादाख्यानानुपपत्तेरवाच्य एव स्यात् ।

[न्यायवा० पृ० ३३० पं० १५-१७] पृ. २०१ (५)

अयमेव मेदो मेदहेतुर्वा, यदुत विरुद्धधर्माभ्यासः कारण-
मेदश्च, स चेन्न मेदसो विधुमेक स्यात् ॥ [] पृ. ३
अयमेव हि मेदो मेदे हेतुर्वा विरुद्धधर्माभ्यासः कारणमेदश्च ।

[] पृ. ३२७.

अयमेवेति यो शेष भावे भवति निर्णयः ।

नैव वस्तुवन्तराभावसहित्यनुमाहते ॥ [श्लो० वा० अभाव०

श्लो० १५] पृ. ३४९ (२५) ५५८

अर्थक्रियाधिगतिलक्षणफलविशेषहेतुर्वा प्रमाणम् ।

[] पृ. १५

अर्थनालमिधानेऽपि सर्वं जातिविधायिनः ।

व्यापारलक्षणा यस्मात् पदार्थाः समवस्थिताः ॥

[वाक्यप० पृ० का० श्लो० ११] पृ. २२२ (७,८)

अर्थवत् प्रमाणम् । [वास्तव्य० भा० अ० १ आ० १ सू० १]

पृ. १०९, १२६, १६१, ५४१, ५४२, ५५०

अर्थविवक्षा शब्दोऽनुमापयति ।

[] पृ. १८५ (१)

अथ शब्दोऽर्थवत्त्वेन पक्षं कस्मात् कल्प्यते ॥

[श्लो० वा० शब्दप० ६२] पृ. ५७५

अर्थस्यासमिष्टस्य प्रसिद्धार्थं प्रमान्तरम् ।

प्रमाभावमभावाद्यर्थं वर्णयति तथाऽपरे ॥

[] पृ. ५७९ (५)

अर्थसासम्भवेऽभावात् प्रत्यक्षेऽपि प्रमाणता ।

प्रतिवदसभावस्य तदेतुत्वे समं द्वयम् ॥

[] पृ. १७ (२), ७३, ५५५ (१,२)

अर्थ-सहकारी यस्य निक्षिप्रप्रमितौ प्रमातृप्रमेयान्मार्थान्तरं

तदर्थवत् प्रमाणम् । [] पृ. ५४१

अर्थानर्थविवेचनस्यानुमानायत्तत्वात् [] पृ. ४६९.

अर्थान्तरनिवृत्त्या कश्चिदेव वस्तुनो भागो गम्यते ।

[] पृ. २१३

अर्थान्तरनिवृत्त्याह निक्षिप्रानिति यत्पुनः ।

श्लोक लक्षणकारेण तत्रार्थोऽयं विवक्षितः ॥

[तत्त्वसं० का० १०६८] पृ. २१२ (२२)

अर्थोपत्तिरपि दृष्ट श्रुतो वाऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यदृष्टार्थ-

कल्पना । [१-१-५ शब्दप्रवा०] पृ. ५७८ (११)

अर्थमिधानप्रत्ययास्तुत्यनामधेया । [] पृ. ४००

अर्थेन घटगत्वेना नहि मुक्तार्थरूपतात् ।

तस्मात् प्रमेयाधिगतेः प्रमाणं नैयरूपता ॥

[] पृ. ३१२ (२) ५१०

अर्थोपयोगेऽपि पुनः स्मार्तं शब्दानुयोजनम् ।

अशुद्धीर्ययपक्षेत्त सोऽर्थो व्यवहितो भवेत् ॥

[] पृ. ५२५ (१)

अवधीनामनिर्णयन्यतास्ते न शक्यतः ।

सत्त्वे च नियमस्तासां (युक्तं) सावधिको ननु ॥

[तत्त्वसं० का० २] पृ. ३०२ (१)

‘अवयवी अवयवेषु वर्तते’ इति समवायरूपा प्राप्तिरुच्यते ।

[] पृ. ६६६

अवयवेषु क्रिया, क्रियातो विभागः, ततः संयोगविनाशः,

ततोऽपि द्रव्यविनाशः । [] पृ. १४९

अवयवं भावनियमः क परस्यान्यथा परैः ।

अर्थान्तरनिमित्ते वा धर्मं वास्तसि रागवत् ॥

[] पृ. ५५९ (१)

अवयवं भाविनं नाशं विद्धि सम्प्रत्युपस्थितम् ।

अयमेव हि ते कालः पूर्वमासीदनागतः ॥

[] पृ. ५३९

अवस्तुलादपोहाना नैव मेदः । [] पृ. १९८

अवस्तुविषयेऽप्यस्ति चेतोमात्रविनिर्मिता ।

विचित्रकल्पनासेदरूपितेऽपि वासना ॥

[तत्त्वसं० का० १०८६] पृ. २१५ (१४)

अवस्था-देश-कालानाम् । [वाक्यप० प्र० का० श्लो० ३०]

पृ. ७० (५)

अवाचकत्वे शब्दानां प्रतिज्ञाहेतुर्वाचात् ।

[अ० २ आ० २ सू० ६७ न्यायवा० पृ. ३२७ पं. ६-७]

पृ. १७५ (१)

अविनाभावसम्बन्धस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् । [] पृ. ७०

अविनाभावविता चात्र तदैव परिगृह्यते ।

न प्रागवगतत्वेऽर्थं सत्यप्येषा न कारणम् ॥

[श्लो० वा० सू० ५ अर्थोपपत्ति० श्लो० ३] पृ. ४७

अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यसितदर्शने ।

प्राज्ञाग्राहकसवित्तिसेदवानिव लक्ष्यते ॥

[] पृ. ४१४ (६)

अविभुजि द्रव्ये समानेन्द्रियप्राज्ञायां विशेषगुणानामसम्भवात् ।

[] पृ. ७०८

अवेतविषयस्थितिहेतुसदन्तरं धारणा ।

[] पृ. ५५३ (६)

अव्यभिचारविशेषणविशिष्टार्थोपलब्धिजनिका, सामग्री प्रमा-

णम् । [] पृ. ४७१

अशक्यसमयो ह्यात्मा नामासीदनामन्यभाक् ।

तेषामतो न चान्यत्वं कथश्चिदुपपद्यते ॥

[] पृ. १८५ (११, १२)

अक्षाब्दे वापि वाक्यार्थे न पदार्थेऽन्वशाब्दता ।
वाक्यार्थेऽप्येव नैतेषां निमित्तान्तरसम्भवः ॥

[छो० वा० वाक्याधि० श्लो० २३०] पृ. ७३८

अमेयशक्तिप्रतितात् प्रधानादेव केवलात् ।

कार्यमेदाः प्रवर्तन्ते तद्वत् एव भावतः ॥

[तत्त्वसं० का० ७] पृ. २८० (१२)

अथावर्णं यथा रूपं विशुद्धाऽयलना यथा ।

[तत्त्वसं० का० १०४२] पृ. २०८ (२६)

अथ विकल्पयतो गोदर्शनात् न तदा गोशब्दसंयोजना तस्या-
स्तादागमभावात्, युगपद्विरूपद्वयानुत्पत्तौ निर्विरूपरूपगोदर्शन-
सम्भवात्तदा । [] पृ. ५०४ (५, ६, ७)

असत्कार्यतया पुष्पि. सर्वथा स्वाविरर्थता ।

सत्कारोपगमं व्यक्तं गजपानसिद्धं भवेत् ॥

[] पृ. ११

अतः सत्येन प्रतिभासनमस्य ।

[] पृ. ४८६ (१३, १४)

असद्व्यवहारादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् ।

शक्यस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत् कार्यम् ॥

[साङ्ख्यका० ९] पृ. २८२

असम्भवो विधिः । [हेतु०] पृ. २१७ (८)

अमाधनाप्राप्तवचनमदोषोद्भावनं द्वयोः ।

निग्रहस्थानमन्यदि न युक्तमिति नेप्यते ॥

[] पृ. ७६१ (१)

अस्यार्थः सर्वशब्दानामिति प्रत्याख्यलक्षणम् ।

अपूर्वेदेवताशब्दैः समप्रा(मा)हुर्यवादियु ॥

[वाक्यप० द्वि० का० श्लो० १२१] पृ. ३१५ (१७)

आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या । [न्यायद० अ० २ आ० २ सू० ६७]

पृ. १७८

आचेल्लक्ष(सु)हेतियः ।

[जीतरूपभाष्यं गाथा १९७२] पृ. ७४६ (४, ५)

आत्मकामे हि भावानां कारणपेक्षिता भवेत् ।

लब्धात्मना स्वकार्येषु प्रवृत्तिः स्वयमेव तु ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ४८] पृ. ४

आत्मा दे श्रोतव्यो ज्ञातव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ।

[बृहदा० उ० २-४-५] पृ. ७३१

आत्मैकलक्षणात् परमात्मनि लयः सम्पद्यते इति ब्रुवते ।

तथाहि—आत्मैव परमात्मस्य, ततोऽन्येभ्यो मेदे प्रमाणाभावात्;

प्रत्यक्षं हि पदार्थानां सद्भावग्राहकमेव न मेदस्य इत्यविद्यास-

मारोपित एवायं मेदः । [] पृ. १५५

आदावन्ते च यत्रास्ति वर्तमानेऽपि तत् तथा ।

पितथैः सदृशा सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ॥

[गीष्पा० का० ६ पृ० ७० वैतथ्याख्यप्र०]

पृ. २७३ (१)

आद्ये परोक्षम् । [तत्त्वार्थ० १-११] पृ. ५९५ (४)

१०२ सू० ५०

आद्ये पूर्वविदः । [तत्त्वार्थ० ९-३६] पृ. ७५४ (१)

आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च भोक्तेऽभिगम्यते ।

[] पृ. १५१

आत्माभिहितलाघिद्वैरविसंवादकलायोगादप्रमाणलाभावि-

श्वयनिमित्ताभावादप्रवर्तकत्वं प्रयोजनवाक्यस्य प्रेक्षापूर्वकारिणः

प्रति । [] पृ. १७२ (१२)

आप्राप्त्यस्य कार्यत्वत्वाद् आनर्थक्यमतदर्शनात् ।

[जैमि० १-२-१] पृ. ९२, ७४४

आशब्देन हि यो मोहादजातमपि वाधकम् ।

स सर्वव्यवहारेषु संशयात्मा क्षयं व्रजेत् ॥

[तत्त्वसं० का० २८७२] पृ. ८

आ सर्गप्रलयादेका बुद्धिः । [] पृ. ३०० (९)

आलस्यविरोधः संवरः । [तत्त्वार्थ० ९-१] पृ. ७३५

आहुर्यिधात् प्रत्यक्षं न निषेद्ध विपश्चितः ।

नैकत्वे आगमस्येन प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥

[] पृ. २७३ (१३)

ह

इतरैतरमेदोऽस्य चीजं चेत् पक्ष एव नः ॥

[तत्त्वसं० का० ९०५] पृ. १८१ (१९, २०)

इत्थायुक्तोऽप्योह विकल्पाद्युपपत्तेः । तथाहि—योऽयमगो-

रपोहो गवि स किं गोव्यतिरिक्तः आहोस्त्रिद्व्यतिरिक्तः । यदि

व्यतिरिक्तः स किमाधितः अधानाधितः । यथाधितस्तदाऽऽ-

धितत्वाद् गुणः प्राप्तः तत्तच्च गोशब्देन गुणोऽभिधीयते 'न

गौ' इति-गौस्त्रिद्व्यतिरिक्तः 'गौर्गच्छति' इति न सामानाधिकरण्यं

प्राप्नोतीति । अधानाधितस्तदा केनार्थेन 'गौरगोह' इति पट्टी

स्यात् । 'अथाव्यतिरिक्तत्वा गौरैवासाधितं न किञ्चिद् कर्त

भवति' । [] पृ. २०१ (१, २, ३, ४)

[न्यायवा० पृ. ३३, पं० ८-१४]

इत्यादिना प्रमेदेन विभिन्नार्थनिबन्धनाः ।

व्यावृत्तयः प्रकल्प्यन्ते त्रिभिः (छा) श्रुतयस्तथा ॥

[तत्त्वसं० का० १०४३] पृ. २७८ (२५), २०९ (१)

इदं तावत् प्रष्टव्यो भवति भवात्-किमपोहो वाच्यः अथा-

वाच्य इति । वाच्यत्वे विधिरूपेण वाच्यः स्यात् अन्य-

व्यावृत्त्या वा । तत्र यदि विधिरूपेण तदा नैकान्तिकः

शब्दार्थः 'अन्योपोहः शब्दार्थः' इति । अथान्यव्यावृत्त्येति पक्ष-

स्तदा तस्याप्यन्यव्यवच्छेदस्यापरेणान्यव्यवच्छेदरूपेणानिधानम्

तस्याप्यपरेणैकव्यवस्था स्यात् । अथावाच्यत्वाद् 'अन्यशब्दार्थो-

पोहं शब्दः करोति' इति व्याहृत्येत ।

[न्यायवा० पृ० ३३, पं० १८-२२] पृ. २०१ (७)

इदानीतनमस्तित्वं नहि पूर्वविधया गतम् ।

[श्लो० वा० सू० ४ श्लो० २३४] पृ. ५६, ३१९

इन्द्रियाणां सम्प्रयोगे बुद्धिजन्म प्रत्यक्षम् ।

[जैमि० अ० १-१-४] पृ. ७

इन्द्रियाणि अतीन्द्रियाणि खविष्यग्रहणलक्षणानि ।

[] पृ. ५३८

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नम् [न्यायद० १-१-४] पृ. ५५०
 इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानम् । [न्यायद० १-१-४]
 [पृ. ७०४]

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्ययदेयमव्यभिचारि व्यवसा-
 यात्मकं प्रत्यक्षम् । [न्यायद० १-१-४] पृ. ११९, ५१८
 इन्द्रो मायाभिः पर(पुरु)रूप इत्येते [ऋग्वे० मण्ड० ५ सू०
 ४७ ऋ० १८] पृ. २७३ (५)
 इयती च सामग्री प्रमाणोत्पादिका । [पृ. ३]
 इष्टानिष्ठार्थसाधनयोमयतालक्षणी धर्माधर्मौ ।
 [पृ. ५०५ (८)]

इह रा समूहसिद्धिः—[प्र० का० गा० २७] पृ. ६२८ (३)

उ

उत्क्षेपणम्, अपक्षेपणम्, आकुञ्चनम्, प्रसारणम्, गमन-
 सिद्धिः कर्माणि । [वैशेषिकद० १-१-७] पृ. ६८६

उत्तमं पुरुषस्तन्मन्त्रं परमात्मैस्तुदाहृतं ।

यो लोकत्रयमाविश्य निश्चर्यत्यय ईश्वरः ॥

[भग० गी० अ० १५ श्लो० १७] पृ. ९८

उत्तरकालभाविनः सवादप्रत्ययाच्च जन्म प्रतिपद्यते ज्ञाति-
 लक्षणं प्रामाण्यमिति स्वत उच्यते न पुनर्विशानकारणाज्ञोपजा-
 यते । [पृ. १०]

उत्पाद-व्यय-श्रीव्ययुक्तं सत् ।

[तत्त्वार्थ० अ० ५ सू० २९] पृ. ५९, ३२३, ४१२

उद्भाविनं सर्वसिन्धवं समुदीर्णस्तस्य नाथ दृष्टयः ।

न च तासु भवान् प्रवृत्त्येते, प्रतिभक्त्या सरिरिखिवोदधिः ॥

[चतुर्थद्वैतश्रुतिकार्यां श्लो० १५] पृ. २९

उपमानमपि साहचर्यादसन्निकृष्टस्य बुद्धिमुत्पादयति यथा
 गवयदन्तैर्न गोस्तरणस्य [१-१-५ शावरभा०] पृ. ५७६ (१)

उपयुक्तोपमानसु तुल्यार्थग्रहणे सति ।
 निमित्तप्रतिपत्त्येन सम्बन्धं प्रतिपद्यते ॥

[पृ. ५८४ (८)]

उपलब्धिः सत्ता । [पृ. २९३]

उपलब्धिः सत्ता सा चोपलम्भमानवस्तुयोग्यता तदाश्रया
 वा ज्ञानवृत्तिः । [पृ. २९१]

उपलम्भः सत्ता । [पृ. ७१०]

उपोढरागेण—[अ० लो० उ० १ पृ. ३५] पृ. १३३

उपाय-द्विद्व-मंगा हृदि दवियलक्षणं एयं ।

[प्र० का० गा० १२] पृ. ६२३, ६२८ (४)

उभयम् । [पाणिनि०] पृ. १७९ (४)

ऊ

ऊर्णनाम इवांशुना चन्द्रकान्त इवाऽन्मसाम् ।

प्ररोहणामिव श्वः स हेतुः सर्वजन्मिनाम् ॥

[पृ. ७१५ (३)]

ऊर्ध्वमूलमपि शास्त्रमन्त्रं प्राहुरव्ययम् ।

छन्दासि यस्य पर्णानि यस्तं वेदं स वेदवित् ॥

[गीता अ० १५ श्लो० १] पृ. ३१०

ऊ

ऊर्ध्वीणामपि यज्ज्ञानं तदप्यागमपूर्वकम् ।

[वाक्यप० प्र० का० श्लो० ३०] पृ. ५३८ (८)

ए

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

[अमृतविन्दु उपनि० प० १२ पृ० १५] पृ. ३७

एकद्वयम् अगुणम् संयोग-विभागेष्वनपेक्षम् कारणम् इति
 कर्मलक्षणम् । [वैशेषिकद० १-१-१७] पृ. ६७२

एकधर्मान्वयासत्त्वेऽप्यपोह्यापोहगोचराः ।

वैलक्षण्येन गम्यन्तेऽभिन्नप्रत्ययमशेषाः ॥

[तत्त्वसं० का० १०५०] पृ. २१०

एकप्रत्ययमर्थे हि केचिदेवोपयोगिनः ।

प्रकृत्या मेदवन्तोऽपि नान्य इत्युपपादितम् ॥

[तत्त्वसं० का० १०५१] पृ. २१० (१०, ११)

एकमेवाद्वितीयम् । [छान्दो० उ० अ० ६ खं० २ मं० १]

पृ. २७३ (९)

एतौ, सविद्रूपं हृष्य-विषादाद्येनकारिवर्तं समुत्प-
 रयाम् तत्र यथेष्टं संज्ञां कियन्ताम् । [पृ. २७]

एकयोनयश्च पाकजाः । [८-१-५ वात्स्या० भा०]

पृ. ५२१ (१)

एकधोत्रप्रवेष्टे च नान्येषां च पुनः श्रुतिः ।

न चावान्तरवर्णना नानालस्यास्ति कारणम् ॥

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० ११२] पृ. ३८

एकसामान्यधीनत्वाद् रूपादे रसतो गतिः ।

हेतुधर्मानुमानेन धूमेन्धनविकारवत् ॥

[पृ. ५५९ (५)]

एकस्मिन्नपि दृष्टेऽर्थे द्वितीयं पश्यतो वने ।

सादृश्येन सदैकस्मिन्नसदैवोत्पद्यते मतिः ॥

[श्लो० वा० उपमान० श्लो० ४६] पृ. ५७७ (५, ६)

एकस्मिन्नवयवमिति कृत्स्नैकदेशशब्दप्रवृत्त्यसम्भवात् अनुक्तोऽर्थः
 प्रश्न — 'किमेकदेशेन वर्तते, अथ कृत्स्नो वर्तते' इति ।
 'कृत्स्नम्' इति हि खल्वेकस्य अत्रोपाधिधानम् । 'एकदेशः'
 इति च अनेकत्वे सति कस्यचिदुपाधिधानम्, तावमौ कृत्स्नैक-
 देशशब्दौ एकस्मिन्नवयवमिति अनुपपन्नौ ।

[२-१-३२ न्यायवा०] पृ. ६६८

एकस्मिन् मेदाभावात् सर्वशब्दप्रयोगालुपपत्तिः ।

[पृ. ६६३]

एकस्यापि च्चेनैवार्थं सदा तत्रोपपद्यते ।

क्रियाभेदेन भिन्नत्वादेवम्भूतोऽभिमत्यते ॥

[पृ. ३१४ (५)]

एकस्यार्थसंभावस्य प्रत्यक्षस्य सतः स्वयम् ।

कोऽन्यो न दृष्टो भागः स्यात् यः प्रमाणैः परीक्ष्यते ॥

[पृ. ५०७ (६)]

एकादश विने । [तत्त्वार्थ० अ० ९ सू० ११] पृ. ६१५

एकादिव्यवहारहेतुः सत्त्वः ।

[प्रशस्त० भा० पृ० १११ पं० ३] पृ. ५१९

एकेन तु प्रमाणेन सर्वज्ञो येन कल्प्यते ।

नूनं स चक्षुषा सर्वत्रसादीन् (सर्वान् रसादीन्) प्रतिपद्यते ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ११२] पृ. ४३

एको भावस्तत्त्वतो येन दृष्टः सर्वे भावाः सर्वथा तेन दृष्टाः ।

सर्वे भावाः सर्वथा येन दृष्टा एको भावस्तत्त्वतस्तेन दृष्टः ॥

[] पृ. ६३ (७)

एषको यि सयविहो ।

[आवश्यकनि० उच्यधायनि० गा० ३६] पृ. ७५७ (४)

एकगुणकाल ए दुगुणकाल ए-

[भगवत्सीसू० शत० ५ उ० ७ सू० २१७] पृ. ६३५ (४)

एगदवियन्मि- [प्र० का० गा० ३१] पृ. ६२८ (२)

एगमेगेण जीवत्स पएते अणंतेहि णाणावरणिज्जपोमलेहि
आवेदियपवेदि ए । [] पृ. ४५५-४५६ (२)

एगे आया । [स्थाना० प्रथमस्था० सू० १]

पृ. ९३, ४५३ (२)

एगे भवं दुवे भवं । [भगवत्सीसू० शतक १८ उ० १०]

पृ. ६२५ (१)

एते च त्रयो भग्ना गुण-प्रधानभावेन सकलधर्मात्मकै-
वस्तुप्रतिपादकाः स्वयं तथाभूताः सन्तो निरवयवप्रतिपत्तिद्वारेण
सकलादेशाः, वक्ष्यमाणास्तु चत्वारः सावयवप्रतिपत्तिद्वारेणाशो-
पधर्माकान्तं वस्तु प्रतिपादयन्तोऽपि निकलादेशाः ।

[] पृ. ४४५ (११, १२)

एवं त्रिचतुरज्ञानजन्मनो नाधिका सति ।

प्रार्थ्यते तावत्तैवैकं स्वतः प्रामाण्यमश्रुते ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ६१] पृ. ८

एवं धर्माविना धर्मिणासुदेशः कृतः ।

[प्रशस्तपादभा० पृ० २६ पं० १] पृ. ६६१ (३)

एवं परीक्षकज्ञानत्रितयं नातिवर्तते ।

तत्तथाजातवाधेन नाशङ्क्यं वाचकं पुनः ॥

[तत्त्वसं० का० २८७१] पृ. १३

एवं परोक्षसम्बन्धप्रत्याख्यानं कृते सति ।

नियमो नाम सम्बन्धः स्वमतेनोच्यतेऽप्युना ॥

[] पृ. २०

एवं यत् पक्षधर्मत्वं ज्येष्ठं हेतुत्वमिष्यते ।

तत् पूर्वोक्तान्यधर्मत्वदर्शनाद् व्यभिचार्यते ॥

[] पृ. ५७०

एष प्रत्यक्षधर्मश्च वर्तमानार्थतैव या ॥

[श्लो० वा० निरा० श्लो० ११४] पृ. ५३७ (१०)

एषामैन्द्रियकलेऽपि न तादृश्येण धर्मता ।

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १३] पृ. ५०५ (१०)

औ

औत्पत्तिकस्तु शब्दसार्थेन सम्बन्धः ।

[मीमां० १-१-५ पृ० ५] पृ. ३८६

का

कद्विहे णं संते । आया पण्यते ?

गोयया । अद्विहे । तं जहा-द्विए आया ।

[भगवत्सीसू० शत० १२ उ० १०] पृ. ६३१ (१)

कतमत संश्रुतिसत्त्वं यावन्नोक्तव्यवहारः ।

[] पृ. ३७८

कम्मं जोगनिमित्तं । [प्र० का० गा० १९] पृ. ७३३ (८)

कर्तुः कार्योपादानोपकरणप्रयोजनसम्प्रदानपरिज्ञानात् ।

[] पृ. १०१

कर्तुः प्रियहितमोक्षहेतुर्धर्मः, अधर्मस्तु अप्रियप्रसवगहेतुः ।

[प्रशस्तपा० भा० पृ० २७२ पं० ८ तथा पृ० २८० पं० ४]

पृ. ६८५

कर्तृफलदायी आत्मगुण आत्म-मन संयोगजः स्वकार्यविरोधी
धर्मानर्भरूपतया भेदवान् अदृष्टाख्यो गुणः ।

[] पृ. ६८५ (६)

कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षम् । [न्यायवि० १-४] पृ. ५०८ (१)

कल्पनीयास्तु सर्वज्ञा भवेयुर्वहवस्तव ।

य एव स्यादसर्वज्ञः स सर्वज्ञं न बुध्यते ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १३५] पृ. ५३

कस्मात् साक्षादिमत्त्वेनं गोलं यस्मात् तदात्मकम् ।

तादात्म्यमस्य कस्मात् चेत् स्वभावादिति गम्यताम् ॥

[श्लो० वा० आहु० श्लो० ४७] पृ. ३४० (६)

कस्यचित्तु यवीज्येत स्वत एव प्रमाणता ।

प्रथमस्य तथाभावे प्रहेप- केन हेतुना ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ७६] पृ. ६

कः कण्टकानां प्रकरोति तैक्ष्ण्यं विचित्रभावं शृंगपक्षिणा वा ।

स्वभावतः सर्वसिद्धं प्रवृत्तं न कामचारोऽस्ति कृतः प्रयत्नः ॥

[] पृ. ७१२ (१)

कः क्षोभेत वदधेवं यदि न स्यादहीकता ।

अज्ञा(इ)ता वा यतः सर्वे क्षणिकेभ्यति तत्समम् ॥

[हे० वि० पृ० १२९] पृ. ३२९ (१७)

कारणमस्त्यव्यक्तम् । [साङ्ख्यका० १६] पृ. २८४

कारणसंयोगिना कार्यमवश्यं सद्युज्यते ।

[] पृ. १४९

कारुण्याद् भगवतः प्रवृत्तिः । नन्वेवं केवलः सुखरूपः प्राणि-
संगोऽस्तु, नैवम्, निरपेक्षस्य कर्तृत्वस्य दोषः सापेक्षत्वे तु कथ-
मेकरूपः सर्वः ? यस्य यथाविधः कर्माश्रयः पुण्यरूपोऽपुण्यरूपो
वा तस्य तथाविधफलोपयोगाय तत्साधनान्, शरीरादीन्साधवि-
धास्तस्मापेक्षः सजति । [] पृ. ९९

कार्यं धूमो हुतसुजः कार्यं धर्मोऽनुवृत्तिः ।

[] पृ. ५७ (७) ५८

कार्यं धूमो हुतसुजः, कार्यधर्मोऽनुवृत्तिः ॥

स तदभावेऽपि भवत् कार्यमेव न स्यात् ॥

[] पृ. २०

गव्यधाप्यसम्भवात् शोलिङ्गलम्ब्यति ।

सादृश्यं न च पूर्णं पूर्णं दृष्टं तदन्वयि ॥

[श्लो० वा० उपमान० श्लो० ४५] पृ. ५७७ (४)

गव्ये गव्यमात्रं च न गव्याद्युमापकम् ।

प्रतिशार्पकभेदात्तद् योगतस्य न द्विगता ॥

[श्लो० वा० उपमान० श्लो० ४६] पृ. ५७७ (२, ३)

गव्योपमिताया गोस्तज्ज्ञानमात्रमपिना ॥

[श्लो० वा० अर्थाप० श्लो० ४] पृ. ५७९ (३)

गव्यभ्रष्टनीलि च । [पाणि० २-१-११] पृ. १९० (९)

गव्यविदे क्षणानांति तदभावेऽपि नो गुणः ।

[श्लो० वा० उपमान० श्लो० ८५] पृ. १९१ (१२, १३)

गामहं क्षतवान् पूर्वमर्थं जातमहं गुणः ।

[श्लो० वा० सू० ५ अन्वय० श्लो० १२२] पृ. ८८

गीमरं नो विद्वारो गीओ गीमर्यमीराओ भविओ ।

[श्लोपनिर्गुणिक मा० १२१] पृ. ७५६ (५)

गुणानांयस्य दृश्यम् । [तत्त्वार्थ० अ० ५ सू० ३७]

पृ. ६३६

गुणविशेषानां रूप रसगन्ध स्पर्शानाम् सुखदुःखलघनल-

भ्रंशराणाम् अव्यापिनश्च परिमाणविशेषस्याश्रयो यथासम्भवं

तद् द्रव्यं गूढं (गूढं) गूढिष्ठतायवत्त्वात् ।

[न्यायद० बरहस्पति० भा० पृ० २२४] पृ. १७८

गुणा भवन्ति न सन्तीति पार्श्वोपेयुः सिद्ध्यते ।

यदे कर्तुरभावाच्च गुणानां न नापि नः ॥

[] पृ. ११

गुणे भावाद् गुणलघुत्वम् ।

[यशोधर० अ० १ आ० २ सू० १३] पृ. १८०

गुणेष्वो दोषाणामभावात्स्वरभावात् अत्रामान्यद्वयामत्येवो-

त्तमोऽनभेदित एवान्ते । [] पृ. १० (३)

गृह्णति सपि पचं ममभंगमहीरं च छिद्यमहं ।

साधारणं सरीरं तद्विषयीयं च पच्यं ॥

[जीवविद्या० भा० १२] पृ. ६५४

गृहीतमपि गोलादि स्थितिस्थित च यद्यपि ।

तथापि व्यतिरेकेण पूर्वोक्तान् प्रतीयते ॥

[श्लो० वा० प्रत्यक्ष० श्लो० २३२] पृ. ३१९ (५)

गृहीता वस्तुगद्वायं स्थला च प्रतियोगिनम् ।

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० २७] पृ. ३६९

गृहीता वस्तुगद्वायं स्थला च प्रतियोगिनम् ।

मानस नाभित्ताज्ञानं जायतेऽक्षानपेक्षया ॥

[श्लो० वा० सू० ५ अभावप० श्लो० २७] पृ. २३, २७६,

गोलमय्यन्धात् प्राग् न गोः नाप्यगोः, गोलयोगाद् गोः ।

[न्य यवा० पृ० ३१८ पं० २१] पृ. १०६

गोमात्रित्वेन मर्त्येन गायमश्ववत्ताऽपि किम् ।

[] पृ. ७०

प्राप्तप्रादः सवित्तिमेदवानिव लक्ष्यते ॥

[] पृ. ४०१ (२)

प्राप्तप्रादः कोभयद्वयं तत्त्वम् । [] पृ. ७३१

घ

घटादिषु (१) यथा हेतुतो ध्वन्यकारिणः ।

निरं नागस्य सो हेतुलस्य सजायते कथम् ॥

[] पृ. ३४६ (८, ९, १०)

घटादीनां न चाकारात् (न) प्रत्यापयति वाचकः ।

यमुमात्रनिवेशितात् तद्वृत्तिनांन्तरीयके ॥

[वाचयण० द्वि० का० श्लो० १२५] पृ. ३१६ (१, २)

च

चक्षुः प्रनील रूपादि चोत्पद्यते चक्षुर्विज्ञानम् ।

[] पृ. ३०९ (५)

चक्षुःश्रवसो गुणज्ञाः । [] पृ. ५७

चक्षुःश्रोत्र-ननसमाप्राप्त्यंकारितम् ।

[] पृ. ५४५

चक्षुषो घटेन संयोग एव युतसिद्धत्वात् द्रव्यसमवेतानां

गुणादीनां संयुक्तमवाय एव । [] पृ. ५४५

चतसृषु मेदविधासु तत्त्वं परिसमाप्यते-यदुक्त प्रमाता प्रमे-

यम् प्रमाणम् प्रमितिः । [] पृ. २९५ (४)

चतुर्दशयतां आद्यश्रवणोपधम् ।

[पाणि० अ० ५ पा० २ सू० ५१ वार्ति०] पृ. २१५ (२४)

चित्रप्रतिभासाऽप्येकेव बुद्धिः, बाह्यचित्रविलक्षणत्वात् ।

[] पृ. २४१

चित्रया यजेत पशुसामः । [] पृ. ७३० (३)

चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपम् ।

[] पृ. ३०७ (८), ५८८ (२)

चैत्रस्य जगरोदणे । [] पृ. ९५

चोदनाजनिता बुद्धिः प्रमाणं दोषवर्जितेः ।

कारणजन्यमानसाद्विज्ञाऽऽप्तोकाक्षुध्वित्वत् ।

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १८४] पृ. ८

चोदनालक्षणेऽयं धर्मः । [गीमासाद० १-१-२] पृ. ७३१

छक्कायदयावंतो वि सजओ हुलहं कुणइ बोहिं ।

आहारे— [ओपनिर्गुणिक मा० ४४१] पृ. ७४९

ज

जंरुयसुखं । [] पृ. ६०६

जं काविलं दरिसणं एयं दब्बडियस्स यत्तल्लं ।

[तु० का० गा० ४८] पृ. २८५

ज समयं च णं समणे मगवं महावीरे ।

[] पृ. ६०५

जं समयं पासइ णो तं समयं जाणइ ।

[] पृ. ६१६

जं समयं पासइ णो तं समयं जाणइ ।

[] पृ. ६१६

जाणइ वज्जेऽणुमाणाओ । [विशेषा० भा० गा० ८१४]

पृ. ६१९ (४)

जातिभेदश्च तेनैव संस्कारो व्यवतिष्ठते ।

अन्यार्थप्रेरितो वायुर्यथाऽन्यं न करोति वः ॥

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० ८] पृ. ३६ (१)

जातिः पदार्थः । [वाजप्यायन] पृ. १७९ (१, २)

जातेऽपि यदि विज्ञाने तावन्नायोऽवधार्यते ।

[] पृ. १३ (२)

जातेऽपि यदि विज्ञाने तावन्नायोऽवधार्यते ।

यावत् कारणशुद्धत्वं न प्रमाणान्तराद्वतम् ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ४९] पृ. ५

जातिसंयं गुरुलिंगं सीसेण वि तारितेण होयन् ।

[धर्मसङ्ग्रहणी गा० ११०८, ११११] पृ. ७५० (४)

जाव अणेषामभूयसावमविष भवं ।

[भगवतीसूत्र शं० १८ उ० १०] पृ. ६२५

जिज्ञासितविशेषो धर्मा पक्षः । [न्यायवि० २, ८] ५९२ (१)

जिज्ञा वारसत्वा उ येरा चोदसकृद्विणे ।

अज्ञानं पण्णवीस तु अजो उच्चुसुवगहो ॥

[ओषनिर्मुक्ति गा० ६७१]

[पञ्चव० गा० ७७१] पृ. ७५१ (१, २)

जीवाजीवाश्रयवन्धसंवरनिर्जराभेक्षास्त्वम् ।

[तत्त्वार्थसू० १-४] पृ. ६५१

जीवानामविद्यासम्बन्धं न परात्मनः असौ सदा प्रयुद्धो
निस्प्रकाशो नागन्तुकार्थः अन्यथा सुखवत्स्थायामपि नावि-
द्यानिवृत्तिः । यतोऽस्मिन् दर्शने ब्रह्मैव संसरति मुच्यते च ।
अत्रैकमुच्यते सर्वमुक्तिप्रसङ्गं अमेदात् परमात्मनः, यतस्तस्य
मेददर्शनेन संसारः अमेददर्शनेन च मुक्तिः अत एकस्यैव
परमात्मनः परमात्मस्थस्योपपत्तितत् तस्मात् ब्रह्मण संसारः ।
जीवात्मान एवाऽनाद्यविद्यायोगिनः संसारिण कथञ्चिद् विद्यो-
दये विशुच्यन्ते तेषां स्वाभाविकाविद्याकल्परीकृतानां विलक्षण-
प्रत्ययविद्योदये नाविद्यानिवृत्तेरनुपपत्तिः यतो न तेषु स्वाभा-
विकी विद्या अविद्यावत् अतस्तस्या निवृत्तिः स्वाभाविक्या
अप्यविद्यायाः । [] पृ. २७८ (२१, २२, २३)

जीनो अणाङ्गिहणो । [धर्मसङ्ग्रहणी गा० ३५] पृ. ७४६

जुगवं दो गत्थि उवओगा । [आवश्यकनि० गा० ९७९]

पृ. ४७८ (२)

जे एगं जाणइ ।

[आना० प्र० शु० अ० ३ उ० ४ सू० १२२] पृ. ६३

जे जत्तिआ इ हेऊ भवत्स ।

[] पृ. ७४८ (५)

जे भिक्खु कसिणं वत्थं पट्ठिगाहेइ ।

[] पृ. ७५१

ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिः ।

[] पृ. २० (३, ४, ५)

ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिरनुमानम् ।

[१-१-५ चावरमा०] पृ. ५७२ (४)

ज्ञान-चिकीर्षा-प्रयत्नानां समायासः कर्तुता ।

[] पृ. ९८

ज्ञानमप्रतिषं यस्य ऐश्वर्यं च जगत्पतेः ।

वैराग्यं चैव धर्मस्य सहसिद्धं चतुष्टयम् ॥

[] पृ. ५९

ज्ञानमात्रार्थकरणेऽप्ययोग्यं ब्रह्म चास्मृतम् ।

तदयोग्यतयाऽरूपं तद्वा वस्तुपु (२) लक्षणम् ॥

[] पृ. ३८४ (८, ९, १०)

ज्ञानवान् मृग्यते कथित् तदुक्तप्रतिपत्तये ।

अज्ञोपदेशकरणे विप्रलम्भमनशङ्किभिः ॥

[] पृ. १२८

ज्ञानादव्यतिरिक्तं च कथमर्थान्तरं प्रजेत ।

[] पृ. १८४ (९)

ज्ञे (अज्ञे) य कल्पितं कृत्वा तद्व्यवच्छेदेन ज्ञेयेऽनुमानम् ।

[हेतु०] पृ. २२८ (२०, २१)

ज्ञो ज्ञेये कथमज्ञः स्याद् असति प्रतिबन्धनि ।

सत्त्वेव दाढ्ये नष्टमि. कचिद् दृष्टो न दाहकः ॥

[] पृ. ६३

ण

णगिणस्स वा वि । [दशवैकालिक गा० २७३] पृ. ३५१

णगिणस्स वा वि सुण्डस्स ।

[दशवैकालिक गा० २७३] पृ. ७४७

णत्थि णएण विट्ठणं सुत्तं अत्थो य जिणमये किंवि ।

आसज्ज उ सोआर णए णयविसारओ वूआ ॥

[आवश्यकनि० उवरवायनि० गा० ३८] पृ. ७४६ (१)

णीया खेवमभूया आणीया दो वि बिदु-दुब्भावा ।

अत्थं वहंति तं चिय जो चिय ति पुब्बनिदिट्ठो ॥

[] पृ. ६०६ (२)

णो कप्पइ निगगयस्स णिगंणीए वा अभिजे तालपल्लवे

पडिगाहिस्सए । [कप्पसू० उ० १ सू० १] पृ. ७५२ (२)

त

तं सव्वणयविसुद्धं जं चरणगुणट्ठिओ साहू ।

[आवश्यकनि० सामाहानि० गा० १०२] पृ. ७५६ (४)

ततश्च वासनामेदाद् भेदः सद्रूपतापि वा ।

प्रकल्प्यतेऽप्यपोहाना कल्पनारन्धितेऽपि वा ॥

[तत्त्वसं० का० १०८७] पृ. २१५ (१५, १६)

ततः परं पुनर्वस्तुधर्मे ।

[श्लो० वा० सू० ४ श्लो० १२०] पृ. ७४

ततो निरपवादत्वात् तेनैवायं बलीयसा ।

बाध्यते तेन तस्यैव प्रमाणत्वमपोद्यते ॥

[तत्त्वसं० का० २८७०] पृ. १९

ततोऽपि विकल्पात् तदव्यवसायेन वस्तुन्येव प्रवृत्तेः प्रवृत्तौ

च प्रत्यक्षेणाभिन्नयोगक्षेमत्वात् ।

[] पृ. ४६८ (७, ८)

ततो भवत्युक्तैऽस्मिन् साधने यावदुच्यते ।

सर्वत्रोत्पद्यते बुद्धिरिति दूषणता भवेत् ॥

[श्लो० वा० निरा० श्लो० १७२] पृ. ५६४

तत्त्वदर्शनं प्रत्यक्षतोऽनुमानतो वा ।

[] पृ. १४ (७)

तत्परिच्छिन्नं न अन्यद् व्यपच्छिन्नं न प्रकान्तरामात्रं च सूचयति । [] पृ. २८५ (११)

तत्पूर्वकमुमानम् । [] पृ. ५६०

तत्पूर्वकं त्रिविधमुमानम् । [] पृ. ५६०

तत्पूर्वकं त्रिविधमुमानं पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतोदृष्टं च ।

[न्यायद० १-१-५] पृ. ५५९ (१०)

तत् प्रमाणे । [तत्त्वार्थ० १, १०] पृ. ५५५

तत्र ज्ञानान्तर्गतोदः प्रतीक्ष्य कारणान्तरात् ।

यावद्दि न परिच्छिन्नं शुद्धिस्वायदगममा ।

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ५०] पृ. ५

तत्र प्रत्यक्षतो ज्ञानात् दाहाद्दहनशक्तिता ।

पदेषुमितात् सूर्यं यानात् तच्छक्तिर्योगिता ।

[श्लो० वा० अर्थोप० श्लो० ३] पृ. ५७९ (२)

तत्र महद् द्विविधम्-नित्यम् अनित्यं च । नित्यम् आकाश-काल-दिगात्मसु परममहत्त्वम्, अनित्यम् अणुकाष्ठिषु द्रव्येषु । अणु अपि नित्यानित्यमेदात् द्विविधम्-परमाणु-मनस्सु पारि-माण्यलक्ष्यक्षयं नित्यम्, अनित्यम् ह्यणुक एव । कुबला-ऽऽमलक-विल्वादिषु तु महत्त्वमपि तत्प्रकाराभावमपेक्ष्य भाको-ऽणुलक्ष्यवहारः । तथाहि-यादृशं विल्वे महत् परिमाणम् तादृशं न आमलके यादृशं च तत् तत्र न तादृशं ब्रुवत इति ।

ननु महद् वीर्ययोः अणुकाष्ठिषु वर्तमानयो ह्यणुके च अणुच हल्लयोः को विशेषः । महत्सु 'वीर्यमानीयताम्' वीर्येषु 'महद् आनीयताम्' इति व्यवहारमेदप्रतीतेरस्ति तयोः परस्परतो मेदः । अणुलक्ष्यलवणेषु विशेषो योगिनां तद्वि-नामध्यक्ष एव । [] पृ. ६७५ (३)

तत्रार्थसूत्रनीतिः स्यात् शुद्धपर्यायसप्रिताः (ताः) ।

नशरीरैव भावस्य भावा(वात्)स्थितिर्विद्योमतः ।

[] पृ. ३११ (७, ८, ९)

तत्र शब्दान्तराग्रेहे सामान्ये परिकल्पिते ।

तथैवावस्तुरपलाच्छब्दमेदो न कल्प्यते ।

[श्लो० वा० अपो० श्लो० १०४] पृ. ११५ (१६)

तत्रात्मनि सुत्रादीनां यथा विति. फलान्तरम् ।

तथा सर्वत्र सयोज्या माननेयफलस्थितिः ।

[] पृ. ३६५ (२२, २३)

तत्रापूर्वादनिसुंक्रियैकभावाद्बोधययी ।

वेदे तेनाप्रमाणं नाशब्दमपि गच्छति ।

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ६८] पृ. ११९ (५)

तत्रापि लपवादस्य स्यादपेक्षा क्वचित् पुनः ।

जाताशब्दस्य पूर्वेषु, साऽप्यन्येन विवर्तते ।

[तत्त्वसं० का० २८६७] पृ. १९३ (१)

तत्रापूर्वाधीनज्ञानं निश्चितं यावन्नर्जितम् ।

अनुष्ठकारणार्थं प्रमाणं लोकसम्मतम् ।

[] पृ. १३, ३१८ (१८), ३९४

तथा ध्वन्यन्तराग्रेपो न ध्वन्यन्तरसारमिः ।

तस्मादुत्पत्त्यभिव्यक्तयोः कार्यार्थावपत्तिः समः ।

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० ८२] पृ. ३६

तथाऽन्यवर्णसंस्कारशक्तौ नान्यं करिष्यति ।

अन्यस्त्वादिदंशयोगीन्यो वर्णां ययव हि ।

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० ८१] पृ. ३६

तथाविषयस्य तस्यापि वस्तुनः क्षणवृत्तिनः ।

ब्रूते समभिरुदस्तु सञ्ज्ञायेदेन भिन्नताम् ।

[] पृ. ३१३ (१५)

तथाहि-पचतीत्युक्ते नोदासीनोऽतिष्ठते ।

शुद्धे वीर्यति वा नेति गम्यतेऽन्यनिवर्तनम् ।

[तत्त्वसं० का० ११४६] पृ. ३२४ (१४, १५, १६)

तदनन्तरं तदीहितविशेषोपनिर्णयोऽप्यत्र ।

[] पृ. ५५३ (५)

तदा प्रवर्तने चक्षुषो न दोषः ।

[] पृ. ४९६

तद् इन्द्रियाणिन्द्रियनिमित्तम् ।

[तत्त्वार्थ० अ० १ सू० १४] पृ. ८०

तदेवममृतं (तथैवममृतं) ब्रह्म निर्निर्कारमविषया ।

कलुषप्रतिभाषणं मेदरूपं विवर्तते ।

[] पृ. ३८३ (१०, ११, १२)

तद्वैरूपकृष्टानां शब्दे संक्रान्त्यसम्भवात् ।

यदा वस्तुरभावेन न स्युर्दोषा निराश्रयाः ।

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ६३] पृ. १९

तद्वैरूपवेव हृष्टेषु संवितामध्यमाधिनः ।

स्वरणादिभिरापेण व्यवहारः प्रवर्तते ।

[] पृ. १५ (११) ४९८ (६)

तद्वैरूपमन्यान्वयाहृत्याधिगतैः पुनः ।

शब्दादीनां स एवेति वचनेन विवर्तते ।

[] पृ. १८१ (११)

तद्वैरूपे न वाचकः शब्दः, अक्षतञ्जनात् ।

[] पृ. १९७ (१२)

तन्मात्राकाङ्क्षाद मेदः स्वसामान्येन नोज्झितः ।

नोपात्तं सखयोत्पत्तेः सैव चैकार्थता तयोः ।

[] पृ. ५९६ (१२, १३, १४, १५, १६)

तपसा निर्जरा च । [तत्त्वार्थ० १-३] पृ. ७३५, ७३७

तमोनिरोधे वीर्यस्य तमसाऽनादृत्यं (द्वयं) परम् ।

यदादिकम्-१ [] पृ. ५४४ (१)

तस्मिन्निष्ठिनिष्ठैकम् । [साङ्ख्यका० ५] पृ. ५७२ (३)

तस्मात् तद् द्वयमेष्टव्यं प्रतिविम्बादि सांभृतम् ।

तेषु तद् व्यभिचारिणं दुर्निवारमतः स्थितम् ।

[] पृ. १९४ (२२)

तस्मात् तन्मात्रसंस्थः स्वभावो भावेव वा ।

निवर्ततेत कारणं वा कार्यमव्यभिचारतः ।

[] पृ. ५५३ (७)

तस्माद् सर्वेषु यदूर्ध्वं प्रत्येकं परिनिष्ठितम् ।

गोमुहिल्लिखिता स्याद् गोलादन्यच्च नास्ति तत् ।

[श्लो० वा० अ० १०] पृ. १८७ (१९)

तस्माद् स्वतः प्रमाणं सर्वत्रास्त्यैकं स्थितम् ।

बाधकारणदुष्टलक्षानाम्यां तद्विषये ।

[तत्त्वसं० का० २८६२] पृ. १८

तस्मादननुमानं नान्दे प्रत्यक्षवद् भवेत् ।

त्रैहृष्यरहितत्वेन तादृग्विषयवर्जनात् ।

[श्लो० वा० शब्दप० श्लो० १८] पृ. ५७४ (७)

तस्माद् यतो यतोऽर्थानां व्यावृत्तिस्त्रिबन्धनाः ।

जानिमेदा प्रकल्पन्ते तद्विशेषावगाहिनः ।

[] पृ. २४३ (२३, २४)

तस्माद् यत् स्वार्थे तत् स्याद् सादस्येन विशेषितम् ।

प्रमेयमुपमानस्य सादस्यं चा तदन्वितम् ।

[श्लो० वा० सू० ६ उपमान० श्लो० ३७] पृ. ४६, ५७६ (५)

तस्माद्यस्यैव सत्कारं नियमेनानुवर्तते ।

तन्मन्तरीयकं चित्तमतश्चित्तसमाश्रितम् ।

[] पृ. ७७, १५९ (४)

तस्माद् यस्यैव संस्कारं नियमेनानुवर्तते ।

शरीर पूर्वदेहस्य तत् तदन्वयि युक्तिमतम् ।

[] पृ. ९२

तस्माद् येष्वेव शब्देषु नष्टयोगक्षेपे केवलम् ।

भवेदन्यनिवृत्त्यं स्यात्सैवान्यत्र गम्यते ।

[श्लो० वा० अ० १०] पृ. १६४ (१२)

तस्माद् व्याख्यासिच्छद्भिः सहितैः सप्रयोजनः ।

शास्त्रातारसम्बन्धो वाच्यो नान्यस्तु निष्फलः ।

[श्लो० वा० सू० १ श्लो० २५] पृ. १६९ (११)

तस्य शक्तिशक्तिर्वा या स्वभावेन सन्निवृत्ता ।

निललादविकितसत्त्वं कस्ता क्षपयितुं क्षमः ।

[] पृ. ४८२ (६), ६८४ (७)

तस्यापि कारणाशुदेर्ज्ञानस्य प्रमाणता ।

तस्याप्येवमितीत्यर्थं तु न कविज्ञानवतिष्ठते ।

[श्लो० वा० सू० १ श्लो० ५१] पृ. ५

तस्यैव चैतानि निश्चितानि ।

[बृह० व० अ० १ ब्रा० ४ सू० १०] पृ. ३२

तस्यैव व्यभिचारादौ शब्देऽप्यव्यभिचारिणि ।

दोषवत् साधनं हेयं वस्तुनो वस्तुसिद्धित् ।

[] पृ. ३०५

तस्योपकारकत्वेन त्वर्ततेऽस्यदेतत् ।

उपगौरपि संवित्प्रोक्तमयानुगमोऽस्ति तु ।

[श्लो० वा० अमावस्य० श्लो० १४१] पृ. ५८१ (७)

तादर्थ्यं चेद् यत् जातेष्वैकजनन्यजातता ।

नाऽऽनाशश्च केनेदम्वदत्ता न लघो न किम् (१) ।

[] पृ. २४० (१०)

तादृक् प्रत्यक्षवर्गश्च यत्र नैवास्ति वस्तुनि ।

अगोचर्यद्विधेयत्वं विक्षेप तत्र गम्यते ।

[तत्त्वसं० का० १०६३] पृ. २१२

तादृक् प्रत्यक्षवर्गश्च विद्यते यत्र वस्तुनि ।

तन्नामावेष्टिपि गोचरैरगोचोऽवर्तते ।

[तत्त्वसं० का० १०६०] पृ. २११ (१५)

तामभावोत्थितामन्यामर्थापत्तिसुदाहरेत् ।

[श्लो० वा० अर्थाप० श्लो० ९] पृ. ५७९

ताश्च व्यावृत्तयोऽर्थानां कलनाशित्तिपनिर्माता ।

नापोह्याधारभेदेन भिद्यन्ते परमार्थतः ।

[तत्त्वसं० का० १०४६] पृ. २०९

तासां हि बाह्यत्वं कस्मिन् न तु वास्तवम् ।

भेदाभेदौ च तत्त्वेन वस्तुन्यत्र व्यवस्थितौ ।

[तत्त्वसं० का० १०४७] पृ. २०९

ता हि तेन विनोत्पन्ना मिथ्याः स्तुर्विषयादौ ।

न लन्येन विना दृष्टिः सामान्यश्रेष्ठं दुष्यति ।

[श्लो० वा० आकाश० श्लो० ३८] पृ. २४०

तित्यपणामं कारं ।

[अवश्यकानि० समवस० गा० ४५] पृ. ७१४ (३)

तुयै तु तद्विधोऽसौ पञ्चतीत्यवसीयते ।

तेनात्र विधिवान्वयेन समसम्यग्निवर्तनम् ।

[तत्त्वसं० का० ११५८] पृ. २२५ (२३)

तेन जन्मैव विषये बुद्ध्यापार उच्यते ।

तदेव च प्रमाख्यं तद्वर्तीकरणं च धीः ।

[श्लो० वा० सू० ४ श्लो० ५६] पृ. १०

तेन यत्राप्युभौ धर्मौ ।

[श्लो० वा० अनु० श्लो० ४] पृ. ९४

तेन सम्बन्धवैलया सम्बन्ध्यव्यपारो ध्रुवम् ।

अर्थापत्त्यैव मन्तव्यः पथादस्त्वनुमानता ।

[श्लो० वा० सू० ५ अर्थापत्ति० श्लो० ३३] पृ. ४७ (२)

तेन सर्वत्र दृष्टत्वास्तितरेकस्य चागते ।

सर्वैश्वर्यैरसौधार्थप्रतिपत्तिः प्रसज्यते ।

[श्लो० वा० शब्दप० श्लो० ८८] पृ. ५७५

तेनायमपि शब्दस्य स्वार्थ इत्युपचर्यते ।

न च साक्षादयं शब्दे द्वि(वैद्वि)विधोऽपोह उच्यते ।

[तत्त्वसं० का० १०१५] पृ. २०३ (२७, २८)

तेषामदृश्यमानानां कथं च रचनाक्रमः ।

श्रीदृष्टाद् रचनानेदाद् वर्णनेदश्च जायताम् ।

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० १०९१] पृ. ३८

तेषामेवानेन रूपेण व्यवस्थितत्वात् तदव्यतिरिक्तं विकारमार्तं

कार्यं त एव ।

[] पृ. ४२२

तदेव दृष्टते शब्दो न दूरस्थैः कथयन् ।

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० ८६] पृ. ३५

तौ सत् । [पा० सू० ३-२-१२७] पृ. ४४३

त्रिगुणमविवेकिविषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मः ।

व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥

[साङ्ख्यका० ११] पृ. २८१

त्रिष्वेव स । [पृ. ५५८, ५५९,

त्रिस्थाणि च त्रीण्येव लिङ्गानि । [ध० न्या० सू० ११] पृ. ३

त्रिरूपाङ्गिद्वयार्थम् । [पृ. ४८०

त्रिरूपाङ्गिद्वालिङ्गि ज्ञानमनुमानम् ।

[पृ. ५७३ (६)

त्रिरूपाङ्गिद्वालिङ्गिज्ञानमनुमानम् ।

[पृ. ३

त्रैगुणस्याविशेषेऽपि न सर्वं सर्वकारकम् ।

[तत्त्वसं० का० २८] पृ. ३०१ (११)

द

दर्शनेन क्षणिकाक्षणिकलसाधारणस्य विषयीकरणात्
द्वुतथिद् भ्रमनिमित्तादक्षणिकलारोपेऽपि न दर्शनमक्षणिकले
प्रमाणम् किन्तु प्रत्युताप्रमाणम् विपरीतावसायाकान्तत्वात्
क्षणिकलेऽपि न तत् प्रमाणं अत्रुत्पाध्यवसायाजननात् नील-
रूपे तु तत्ताविषयिककरणत्वात् प्रमाणम् ।

[पृ. ४७१

दृश्यदृष्ट्याए सासया, पञ्चदृष्ट्याए असासया ।

[पृ. ६३९

दिग्देशाद्यविभागेन सर्वान् प्रति भवजपि ।

तथैव यत्तामीपस्यनीदै स्याद् यस्य सत्कृतिः ॥

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० ८६] पृ. ३५

दुरूपप्राज्ञानाकम्पया प्रवृत्तिः अवाप्तकामलाज क्रीडाधी
इत्येतदपि परिहृतमविद्यालेन, यतो नासी प्रयोजनमपेक्ष्य प्रव-
र्तते, नहि गन्धर्वनगरादिविप्रमा सशुद्धिप्रयोजनानां प्रादुर्भ-
वति । [पृ. २७८ (५)

दु खे विपर्ययसमातिस्तृष्णा वाऽवन्ध्यकारणम् ।

जन्मिनो यस्य ते न स्तो न स जन्माधिगच्छति ॥

[पृ. १४८

दृश्यमानव्यपेक्षं चेद् दृष्टज्ञानं प्रमान्तरम् ।

तत्पूर्वमसादिसादि प्रमाणान्तरमिष्यताम् ॥

[पृ. ५८३

दृश्यमानाद् यथान्यत्र विज्ञानमुपजायते ।

सादृश्योपाधितत्त्वज्ञैरुपमानमिति स्थितम् ॥

[पृ. ५७५

दृष्ट्यात् परोक्षे सादृश्यधीः प्रमाणान्तरं यवि ।

वैधर्म्यमतिरूप्येव प्रमाणं किं न सप्तमम् ॥

[पृ. ५८३

दृष्ट. पक्षभिरप्यस्माद् सेवेनोक्ता श्रुतोद्भवः ।

प्रमाणप्राहिणीत्वेन यस्माद् पूर्वविलक्षणा ॥

[श्लो० वा० अर्थोप० श्लो० २] पृ. ५७८

दृष्टः श्रुतो वायोऽन्यथा नोपपद्यते ।

[भीमासाद० अ० १ पा० १ सू० ५ शारवमा०] पृ. ७१

१०३ सं० ५०

दृष्ट. श्रुतो वायोऽन्यथा नोपपद्यते इत्यदृष्टार्थकल्पनाऽर्थो-
पत्तिः । [भीमा० शारव० सू० ५ पृ० ८ पं० १७] पृ. ४६

देवदत्तोपकरणभूतानि भणिमुक्ताफलादीनि द्वीपान्तरसम्भू-
तानि देवदत्तगुणकृतानि, कार्येण सति देवदत्तोपकारकत्वाद्,
शकटादिवत् । न च तद्देशेऽसिद्धिता एव तद्गुणास्तान्,
व्युत्पादयितुं समर्थाः, नहि पट्देशेऽसिद्धिधानवन्तस्तनु-
कुविन्दादयः पटमुत्पादयितुं क्षमाः । आत्मगुणानां च तद्देश-
सन्निधानं न तद्गुणिसन्निविमन्तरेण सम्भवि अगुणलप्राप्तिः
ततस्तस्यापि तद्देशत्वम् । [पृ. १४६

देशकालस्वभावनियमो न स्यात् ।

[पृ. ८

देशकालादिभेदेन तदाऽस्त्यवसरो मितेः ।

[श्लो० वा० सू० ४ श्लो० २३३] पृ. ५६ (४)

देश-कालादिभेदेन तत्रास्त्यवसरो मितेः ।

य पूर्वमवगतो नाशः (नाशः) स च नाम प्रतीयते ॥

[श्लो० वा० प्रत्यक्ष० श्लो० २३३] पृ. ३१९ (६, ७, ८)

दैवतका हि किञ्चुकाः । [पृ. १२ (५)

दोषाः सन्ति न सन्तीति पौरोषेयेषु चिन्त्यते ।

वेदे कर्तुरभावात् दोषासाद्वैव नास्ति नः ॥

[तत्त्वसं० का० २८९५] पृ. ११ (२)

द्रवलेन विना चैषां संश्लेषः कल्पयतां कथम् ।

आगच्छतां च विश्लेषो न भवेद् वायुना कथम् ॥

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० ११०] पृ. ३८

द्रव्यत्वादिभिरनिर्धारितरूपैर्यः सम्बन्धो द्रव्याधीना स
शब्दाय, स च सम्बन्धिना शब्दार्थलेनासत्त्वात्तत्त्व इत्यु-
च्यते । यद्वा तप श्रुतादीना मेचकवर्णवदैवयेन भासनादिपामेव
परस्परमसत्ताः सवर्णः । [पृ. १८० (६)

द्रव्यम् । [व्याधि] पृ. १७९ (३)

द्रव्याभ्रव्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्षः ।

[वैशेषिक० १-२-२६] पृ. ६३३, ६७२

द्राविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥

[अग० गी० अ० १५ श्लो० १५] पृ. ९८

द्विष्टसम्बन्धसवित्तिर्नैकरूपप्रवेदनात् ।

[पृ. २ (७), २६५

द्विष्टसम्बन्धसवित्तिर्नैकरूपप्रवेदनात् ।

द्वयस्वरूपग्रहणे सति सम्बन्धवेदनम् ॥

[पृ. ४८३ (११)

द्वीन्द्रियप्राप्ताप्राप्तिं विमल्यधिकरणमावापन्नं बुद्धिमत्कारण-
पूर्वकम्, स्वरूपमावयवसन्निवेशविशिष्टत्वात्, घटादिवत् वैध-
र्म्येण परमाणवः ।

[पृ. १०० (४, ५)

द्वी प्रतिपेची प्रकृतमर्थं गमयतः ।

[पृ. १०९

ध

धर्मयोर्मेदं दृष्टो हि धर्म्यमेवेऽपि न स्थिते ।

उद्भवान्निबन्धात्मकाद् ग्रहणं चावतिष्ठते ॥

[श्लो० वा० अभावप० १-२०] पृ. ५८१ (१२, १३)

धर्मस्याव्यभिचारस्तु धर्मोऽन्यत्र ददर्शते ।

तत्र प्रसिद्धं तद्युक्तं धर्मिणं गमयिष्यति ॥

[] पृ. ५५४ (८)

धर्माधर्मक्षयं करी वीक्षा । [] पृ. ७३२

धर्मो धर्मविशिष्टश्च लिङ्गीत्यतश्च साधितम् ।

न तावदनुमानं हि यावत्तद्विषयं न तत् ॥

[श्लो० वा० शब्दप० ५६] पृ. ५७५ (१)

न

न कार्यं कारणे विद्यते इति तेभ्यस्तत् पृथग्भूतम् न हि
कारणमेव कार्यरूपेण व्यवतिष्ठते परिणमते वा ।

[] पृ. ४२२

नक्षत्र-ग्रहपञ्जरमहर्निशं लोककर्मविक्षिप्तम् ।

अमति शुभाशुभमखिलं प्रकाशयत् पूर्वजन्मकृतम् ॥

[] पृ. ६६

न च कार्यम् कारणं वास्ति इत्यमानमेव तत्त्वम् ॥

[] पृ. ४२२

न च स्मरणतः पश्चादिन्द्रियस्य प्रवर्तनम् ॥

[श्लो० वा० प्रत्यक्ष० श्लो० २३५] पृ. ४९६

न च स्याद् व्यवाहारोऽयं कारणादिविभागतः ।

प्रागभावादिमेवेन नामावो यदि भिद्यते ॥

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० ७] पृ. ५८० (६, ७)

न चागमविधिं कश्चिन्नित्यस्य सर्वज्ञतोषकः ।

न च मन्त्रार्थवादाद्वा तात्पर्यमवकल्पते ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ११८] पृ. ४५

न चागमेन सर्वज्ञस्त्वधीयेऽन्योन्यसंश्रयात् ।

नरान्तरप्रणीतस्य प्रामाण्यं गम्यते कथम् ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ११९] पृ. ४५

न चाश्रान्ततरा आन्तिरुपचारेण वैष्यते ।

दृढत्वात् सर्वथा बुद्धेर्भ्रान्तिस्तद्वा भ्रान्तिवादिनाम् ॥

[श्लो० वा० आहू० श्लो० ७] पृ. १२३ (७)

न चान्यरूपमन्यादृक् कुर्याज्ज्ञानं विशेषणम् ।

कथं चान्यादृशे ज्ञाने तदुच्येत विशेषणम् ॥

[श्लो० वा० अथो० श्लो० ८९] पृ. १९२ (१५)

न चान्वयविनिर्मुक्ता प्रवृत्तिः शब्द-लिङ्गयोः ।

[] पृ. १९०

न चापि लिङ्गतः पश्चादिन्द्रियस्य प्रवर्तनम् ।

धार्यते केनचिन्नापि तदिदानीं प्रदुष्यति ॥

[] पृ. ४९६

न चाप्यथादिशब्देभ्यो जायतेऽपि ह्यो धनम् ।

मिशोष्यदुदिरिष्टेन न चाज्ञातविशेषणा ॥

[श्लो० वा० अथो० श्लो० ४८] पृ. १९२

न चावस्तुन एते स्युर्मेदास्तेनाऽऽय वस्तुनि (वस्तुता)

[श्लो० वा० अभा० परि० श्लो० ८] पृ. १८६

न चावस्तुन एते स्युर्मेदास्तेनाऽय वस्तुता ।

कार्यादीनामभावः को भावो यः कारणादि न ॥

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० ८] पृ. ५८० (८)

न चासाधारणं वस्तु गम्यतेऽपोहवत्तया ।

कथं वा परिकल्प्येत सम्बन्धो वस्तवस्तुनोः ॥

[श्लो० वा० अथो० श्लो० ८६] पृ. १९२ (१३, १४)

न चेश्वरत्वव्याघातः सापेक्षत्वेऽपि, यथा सवितृप्रकाशस्य

स्फटित्वाद्यपेक्षस्य, यथा वा करणाधिष्ठानकस्य क्षेत्रज्ञस्य, सापे-

क्षत्वेऽपि तेषु तस्येश्वरता ब्रह्मज्ञापि (तद्वदज्ञापि) नेश्वरता-

विषयं (विषयं) चातः । []

पृ. ९९ (३, ४)

न चैकस्यैव सर्वास्तु गमनं दिष्टं युज्यते ।

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० ११३] पृ. ३८

न चैतस्यानुमानत्वं पञ्चधर्माद्यसम्भवात् ।

प्राक् प्रमेयस्य साहचर्यं न धर्मत्वेन गृह्यते ॥

[श्लो० वा० उपमान० श्लो० ४३] पृ. ५७७ (१)

न जातिशब्दो भेदानां वाचकः आगमन्यात् ।

[] पृ. १७५ (६)

न जातु कामं कामानामुपमोगेन शान्त्यति ।

हविषा कृष्णवर्त्मनं भूय एवाभिवर्धते ॥

[महाभा० आधिप० अ० ७८ श्लो० १२] पृ. १५३

न तदात्मा परात्मेति सम्बन्धे सति वस्तुभिः ।

व्यावृत्तवत्त्वविधिमोऽप्यर्थादेव भवत्यतः ॥

[तत्त्वसं० का० १०१४] पृ. २०३ (२५, २६)

न तावदिन्द्रियैषा नास्तीत्युत्पाद्यते मतिः ।

भावाशेनैव संयोगे योग्यत्वादित्न्द्रियस्य हि ॥

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० १८] पृ. ३५१, ५८० (५)

न तावच्चत्रं देशेऽसौ न तत्कलेऽवगम्यते ।

भवेन्नित्यविभुलाच्चैत्रं सर्वार्थेऽपि तत्त्वम् ॥

[श्लो० वा० शब्दप० ८७] पृ. ५७५ (४)

न त्वेकात्मन्युपेयानां हेतुरस्ति विलक्षणः ॥

[श्लो० वा० सू० ५ श्लो० ८६] पृ. २७८

नवीपूरोऽप्यधोदेशो दृष्टः सञ्जुपरिस्थिताम् ।

नियम्यो गम्यत्येव ह्युत्ता वृष्टिं नियामिकाम् ॥

[] पृ. ५७० (३)

ननु शुणव्यतिरिक्तो गुणी उपलभ्यत एव तद्व्याधिगुणा-

ग्रहणेऽपि तस्य ग्रहणात् । तथाहि मन्दमन्दप्रकाशे तद्वत्सि-

त्तादिरूपानुपलभ्येऽपि उपलभ्यते वलाकादि, खगलशुक्लगुणा-

ग्रहणेऽपि च सधिरहितोपधानावस्थायां गृह्यते स्फटिकोपल-

तयाऽऽप्यधीनकश्चक्रावच्छन्नचरितः गुमासद्रतद्रामादिरूपा-

प्रतिमासेऽपि 'गुमान' इति प्रत्ययोत्पत्तेः प्रतिभासेव, कुङ्कुमा-

दिरक्तं च वस्त्रं तद्रूपस्य स्रग्धिरूपेणाऽभिभूतस्य अप्रकाशेऽपि

प्रकाशत एव 'वसम्' इति प्रत्ययोरत्ते' अभ्यक्षत एव गुण
गुणिनोभेदः सिद्धः । तथा, अनुमानतोऽपि तयोभेदः ।
तथाहि—यद् यद्वाच्यच्छेद्यत्वेन प्रतीयते तत् ततो भिन्नम्,
यथा देवदत्ताद् अश्वः, गुणिव्यवच्छेद्यत्वेन प्रतीयन्ते च नीलो-
त्पलस्य रूपादय इति । तथा, पृथिव्यप्-तेजो-वायवो द्रव्याणि
रूप-रस-गन्ध-स्पर्शभ्यो भिन्नानि, एतत्त्वचन-बहुवचनविषय-
त्वात्, यथा 'चन्द्रः' 'नक्षत्राणि' इति, तथा च 'पृथिवी' इति
एकवचनम् 'रूप-रस-गन्ध-स्पर्श' बहुवचनमुपलभ्यते इति
तयोभेदः । अवयवाऽवयविनोरप्यनुमानतः सिद्धो भेदः ।
तथाहि—विवादाधिकरणेभ्यस्तन्तुभ्यो भिन्नः पटः भिन्नकल-
कत्वात् घटादिवत्, भिन्नशक्तिरूपाद् वा विषागदवत्,
पूर्वोत्तरकालभाविताद् वा पितृपुत्रवत्, भिन्नपरिमाणत्वाद्
वा फल-वित्तवत् इति । विरुद्धधर्मोपधासनिग्नचनो
हान्यत्रापि भावानां भेदः, स च अप्यस्ति इति कथं न भेदः ?
यदि चावयवी अवयवेभ्यो भिन्नो न भवेत् स्थूलप्रतिभावो
न स्यात्, परमाणूनां सूक्ष्मत्वात् । न च अन्यादवभूतः प्रति-
भाराः अन्यादवगर्भ्यवस्थापकः अतिप्रपञ्चात् । न च स्थूल-
भावे 'परमाणुः' इति व्यवदेशोऽपि सम्भवो, स्थूलापेक्षित्वाद्
अणुत्वस्य । []

पृ. ६५८ (९), ६५९ (१, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८)

ननु ज्ञानफलाः शब्दाः । []

पृ. २०४ (१८)

ननु ज्ञानफलाः शब्दा न चैकस्य फलद्वयम् ।

अपवाद-विधिकानं फलमेकस्य यः कथम् ।।

[भामहल्लो० परि० ६ श्लो० १८] पृ. १८६ (४, ५)

ननु भावादभिज्ञत्वात् सम्प्रयोगोऽस्ति तेन च ।

न ह्यस्तन्तमेदोस्ति रूपादिद्विधापि न ।।

[श्लो० वा० अभावप० १९] पृ. ५८१ (११)

न नैवमिति निर्देशे निषेधस्य निषेधनम् ।

एवमित्यनिषेधं तु स्वरूपेणैव तिष्ठति ।।

[] पृ. १९९

नन्वन्यापोहकृच्छन्दो गुप्तापक्षेनुवर्णितः ।

निषेधमात्रं नैवेह प्रतिभासैव (सेऽत्र) गम्यते ।।

[तत्त्वसं० का० १०] पृ. १८५ (१४, १५, १६)

न प्रत्यक्षपरोक्षभ्यां मेयस्यान्यस्य सम्भवः ।

तस्मात् प्रमेयद्वित्वेन प्रमाणद्वित्वमिष्यते ।।

[] पृ. ५७४

न प्रत्यात्मवेदनीयस्य शुद्धस्य प्रतीतेः प्रत्याख्यातम् ।

[] पृ. १५३

न यात्रि न च तत्रासीदस्ति पश्चात् वाञ्छवत् ।

जहाते पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिः ।।

[] पृ. ६९१ (२)

नयास्तव स्थापदलाच्छना इमे रक्षोपनिद्धा इव लोहघातवः ।

भवन्त्यभिप्रेतफला यतस्ततो भवन्तमायोः प्रणता हितैपिणः ।।

[] पृ. ७५७

न रेखाकादयः कादित्वेन कादीनां गमकाः, एवं रेखागव-
यादयोऽपि न गवयत्वेन सलगवयादीनाम्; अपि तु सारूप्यात्
एवंरूपा गवयादयः सस्याः, वर्णप्रतिपत्त्युपाया अपि रेखाका-
दयः पुरयसमयात् वर्णानां स्मारकाः न तु तेषां वर्णत्वेन
वर्णप्रतिपादकत्वम्, रेखादिरूपेण च सत्त्वाद् गृहीतसमयानां
पुनरुपलभ्यमानाः समयं स्मारयन्ति समयप्रहणाद् यथैव
श्रुत्युपचानां बालादिषु प्रवृत्तिः । []

पृ. २७९ (१८, १९, २०)

नतं तदगमत् सिद्ध्येत् न च तेनागमो विना ।

[श्लोक० वा० सू० २ः श्लो० १४२] पृ. ५१

न वाच्यं वाचकं चास्ति परमार्थेन किञ्चन ।।

क्षणमग्निषु भावेषु व्यापकत्वविशेषः ।।

[तत्त्वसं० का० १०९०] पृ. २१६ (९, १०)

न विकल्पाद्युपलक्ष्ये सप्रार्थप्रतिभासिता ।

स्वप्नेऽपि स्वर्ग्यते स्मार्त्ते न च तत् तादृगर्थद्वयम् ।।

[] पृ. ५०२ (१४)

न वै क्रियिदेकं जनकम् । []

पृ. ४०० (१०), ५२७ (४)

न वै हिंसो भवेत् । []

पृ. ७३१ (२)

न व्यक्ताक्षिरीशोऽर्थं कमेणाप्युपपद्यते ।

व्यक्ताक्षिरतोऽन्यथेत् भावो ह्येकः कथं भवेत् ।।

[] पृ. ७१७ (१)

न शाकलेयाद् गोयुद्धिः ततोऽन्यालम्बनापि वा ।

तदभावेऽपि सङ्गावाद् घटे पाथिवयुद्धिवत् ।।

[श्लो० वा० वन० श्लो० ४] पृ. ६९५

न स त्रिविधादेतोरन्यत्रास्तीत्यत्रैव नियतं लब्धते ।

[] पृ. ५५८ (९)

न सदकरणादुपादानप्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् ।

शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत् कार्यम् ।।

[सां० का० ९] पृ. २७ (११)

न सर्वलोकसाक्षिकं सुखं प्रत्याख्यातुं शक्यम् ।

[] पृ. १५३ (४)

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दाजुगमादिते ।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वसन्देहं भासते ।।

[वाक्यप० श्लो० १२४ प्रथमका०] पृ. ३८० (९, १०)

न हि तत् केवलं नीलं न च केवलमुत्पलम् ।

समुदाय्याभिधेयत्वात् । []

पृ. १९६ (२१)

नहि तत् क्षणमप्यास्ते जायते वा प्रमात्मकम् ।

येनार्थग्रहणे पश्चाद्याभिधेयेन्निश्चादिवत् ।।

[श्लो० वा० सू० ४ श्लो० ५५] पृ. १०

नहि दृष्टेऽप्यपन्नम् । []

पृ. ५५

नहि शिवावभासित्वेऽप्यन्यन्तरमेव रूपं नीलस्यानुभवत् ।

[] पृ. ३६४

न हि स्वरणतो यत् प्राक् तत् प्रत्यक्षमितिद्वयम् ॥

[श्लो० वा० प्रत्यक्ष० श्लो० २३४] पृ. ३१९

न हेतुरस्तीति वदन् सहेतुकं ननु प्रतिज्ञां ख्यमेव वाधते ।

अथापि हेतुप्रणयात्सो भवेत् प्रतिज्ञा केवल्याऽस्य किं भवेत् ॥

[] पृ. ७१३-१४

नह्यप्रत्यक्षे कार्ये कारणभावगतिः ।

[] पृ. १४

नह्यवश्यं कारणानि फलवन्ति । [] पृ. ३४६

न ह्यस्य द्रष्टव्यदेतद् समं गौरं रूपं सोऽहमिति भवति प्रत्यया, केवलं मनुष्कोपं कुलैर्न निर्दिशति ।

[न्यायवा० पृ० ३४१ प० २३] पृ. ८०

नह्यभ्यामर्थे परिक्रिय प्रवर्तमानोऽर्थक्रियाया विस्वायते ।

[] पृ. ४६८

न शेषं किञ्चिज्जनकम्, सामग्री वै जनिका ।

[] पृ. १२

नाकारणं विषयः । [] पृ. ६५८

नाक्रमात् क्रमिणो भावः ।

[] पृ. १८४ (१५)

नाक्रमात् क्रमिणो भावो नाप्यपेक्षा विगेविणः ।

क्रमाद्भवन्ती धीर्ज्ञेयात् कर्म तस्यापि सेतस्यति ॥

[] पृ. ३३६ (२३, २३)

नाह्यहीतविशेषणा विशेय्ये बुद्धिः ।

[] पृ. ८४, ५७४ (७), ६१६, ७२४,

नातीन्द्रियार्थप्रतिपेक्षो विशेषस्य कस्यचित् साधनेन निरा-
करणेन वा कार्य-तद्भावे विशेषसाधनस्य तन्निराकरणहेतो-
र्वाऽऽश्रयासिद्धत्वात्-किन्त्वतीन्द्रियमर्थमभ्युपगच्छंस्त्वत्सिद्धौ प्र-
माणं प्रष्टव्यम् । स चेत् तत्सिद्धौ प्रयोजकं हेतुं दर्शयति 'ओम्'
इति कृत्वाऽसौ प्रतिपत्तव्यः । अथ न दर्शयति प्रमाणाभा-
वादेवानौ नास्ति, ननु विशेषाभावात् ।

[] पृ. ९८

नातोऽसतोऽपि भावलमिति हेतुो न कथनः ।

[तत्त्वसं० का० १०८४] पृ. २१४ (२४)

नादेनाऽऽहितवीजायामन्त्येन घनिना सह ।

आहतपरिपाकाया दुर्द्धा शब्दोऽवभासते ॥

[वाचस्प० प्र० का० श्लो० ८५] पृ. ४३५ (२)

नापाद्यधेयतृत्यादिसम्बन्धश्चाप्यभावयोः ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ८५] पृ. १९१ (१६)

नानुक्रान्त्यव्यतिरेकं कारणं नाक्रान्ताकारेण विषयः ।

[] पृ. ३१२, ५१० (१) ५७३ (६) ७२८

मान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽपरः ।

आश्रयाद्भूयैधुर्गोत् सवर्गं सैव प्रकाशते ॥

[] पृ. ४८३ (७, ९)

नापोह्यलभभावानासभावभाववर्जनात् ।

व्यक्तोऽपोहान्तरेऽतोहस्तस्मात् सामान्यवस्तुनः ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ९५] पृ. १९४

नाभावोऽपोहते हेतवं नाभावो भाव इत्ययम् ।

भावस्तु न तदामेति तस्यैवमपोहता ॥

[तत्त्वसं० का० १०८१] पृ. २१४

नाशुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।

[] पृ. १५०

नामूर्तं मूर्ततामेति मूर्तं नायात्यमूर्तताम् ।

द्रव्यं कालत्रयेऽपीत्यं च्यवते नास्तरूपतः ॥

[] पृ. ४५६ (१)

नार्थशब्दविशेषस्य वाच्यवाचकतेऽप्यते ।

तस्य पूर्वमदृष्टत्वात् सामान्यं त्वपेक्ष्यते ॥

[] पृ. १९५ (१३, १४)

नावश्यं कारणानि तद्वन्ति भवन्ति ।

[] पृ. ५६२

नासिद्धे भावधर्मोऽस्ति ।

[] पृ. ४८० (३), ५६२ (९)

नासौ न पञ्चसीत्युक्ते गम्यते पञ्चतीति हि ।

औदासीन्यादियोगश्च तृतीये नञि गम्यते ॥

[तत्त्वसं० का० ११५७] पृ. २२५

नास्तिता पयसो दग्धि प्रच्छंसाभावलक्षणम् ।

गवि योऽश्वाद्यभावस्तु सोऽन्योन्याभाव उच्यते ॥

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० ३] पृ. १८६ (१२), ५८१

निर्लसं सत्त्वमसत्त्वं चाऽहेतोर्नान्यान्पेक्षणात् ।

अपेक्षतो हि भावानां कादाचित्कलसम्भवः ॥

[] पृ. ६९, ७४

निस्-नैमित्तिके कुर्यात् प्रत्ययवजिहासया ।

मोक्षार्थो न प्रवर्तते तत्र काम्य-निषिद्धयोः ॥

[] पृ. १५१

निस्-नैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयम् ।

ज्ञानं च विमलीकुर्वन्नभ्यासेन नु पाचयेत् ॥

[] पृ. १५०

निलयेकमण्डव्यापि निष्क्रियम् ।

[] पृ. ७३१

नित्यानुमेयत्वात् समवायस्यानुमानगोचरता, तेनायमदोष
इति । तच्चानुमानम्—'इह तन्तुषु पट' इति बुद्धिस्तन्तु-पट-
व्यतिरेक्सम्बन्धपूर्विका 'इह इति बुद्धिस्तात्' इह कसपात्र्या
जलबुद्धिवत् । [] पृ. १०७

'निराशं वस्तु सर्वोत्पन्ना विषयीकृतं नाशेन' इत्येवं विकल्पो
नातरति, सर्वैशब्दस्यानेकार्थविषयत्वात् एकशब्दस्य चावयव-
वृत्तितात् । [] पृ. २२०

निरन्वयविनश्वरं वस्तु प्रतिक्षणमवेक्षमाणोऽपि नावधारयति ।

[] पृ. ७२८

निराकारमेव ज्ञानमर्थोऽमुखमुपलभ्यमानं प्रतिनियमेन कथं सर्वसाधारणमिति सिद्धः प्रतिकर्मप्रत्ययः ।

[] पृ. ४६३

निराकारो नो बुद्धिः । [] पृ. ४६२

निराकारो बोधोऽर्थसहभावेकसामग्र्यधीनस्तत्रार्थे प्रमाणम् ।

[] पृ. ४५९

निर्गुणा गुणाः । [] पृ. ६७६ (४)

निर्विशेषं हि सामान्यं भवेच्छविषाणवत् ॥

[श्लो० वा० आकृति० श्लो० १०] पृ. ४०७

यत्र निश्चीयते रूपं तत् तेषां विषयः कथम् ॥

[] पृ. ३८२ (२)

निश्चीयमानानिश्चीयमानयोर्मैदाज्ञिश्चायकं बाध्यत्वं परपक्षे ।

[] पृ. ३८६ (२, ३)

निषेधमात्रं नैवेदं शाब्दे ज्ञानेऽवभासते ।

[तत्त्वसं० का० १०१३] पृ. २०३ (१३)

निष्पत्तेरपराधीनमपि कार्यं स्वहेतुना ।

सम्बन्धते कल्पनया किमकार्यं कथञ्चन ॥

[] पृ. ६३

नि सामान्यानि सामान्यानि ।

[] पृ. २२२ (६), ५६६

नीलोत्पलादिशब्दा अर्थान्तरनिवृत्तिविशिष्टानर्थानाहुः ।

[] पृ. १११, २१२ (२०, २१)

नेदं प्रत्यक्षलक्षणविधानं किन्तु लोकप्रसिद्धप्रत्यक्षानुवादेन प्रत्यक्षस्य धर्मं प्रत्यनिमित्तलक्षणविधानम् ।

[] पृ. ५३५ (३)

नेष्टोऽसाधारणत्वाद् विशेषो निर्विकल्पनात् ।

तथा च शाब्देयादिरसामान्यप्रसङ्गतः ॥

[श्लो० वा० धपो० श्लो० ३] पृ. १८७ (१५, १६, १७, १८)

नेह नानास्ति किञ्चन ।

[बृहदा० उ० अ० ४ ब्रा० ४ मं० १९] पृ. २७३ (७)

नैकदेशत्राससादृश्येभ्योऽर्थान्तरभावात् ।

[न्यायद० २-१-३८] पृ. ५६३

नैकरूपा मतिर्गोले मिथ्या वक्तुं च शक्यते ।

नात्र कारणदोषोऽस्ति बाधकः प्रत्ययोऽपि वा ॥

[श्लो० वा० वन० श्लो० ४९] पृ. ६९६

नैकामता प्रपद्यन्ते न मिथ्यन्ते च खण्डशः ।

खलक्षणालम्बा अर्था विकल्पा ह्रवते त्वसौ ॥

[तत्त्वसं० का० १०४९] पृ. २०९ (१६, १७)

नैगम-सद्ग्रह-व्यवहारसूत्र-शब्द-समभिरुद्वैगम्यता नयाः ।

[तत्त्वार्थ० १-३३] पृ. ६५५, ६५६

नैव दानादिचितात् स्वर्गः यदि ततो भवेत् तदनन्तरमेवासौ भवेत् अन्यथा यत्ताच्छिखिनः केकायित भवेत् तस्यात् ततो धर्मस्तस्याच्च स्वर्गः ।

[] पृ. ५०५ (७)

नो चेद् भ्रान्तिनिमित्तं संयोज्येत गुणान्तरम् ।

शुक्लौ वा रजताकारो रूपसाधर्म्यदर्शनात् ॥

[] पृ. ५०७

नोभयमनर्थकम् । [] पृ. १५२ (२)

प

पक्षधर्मतानिश्चयः प्रत्यक्षतः कश्चित् ।

[] पृ. ५१२ (१२)

पक्षधर्मतानिश्चयः प्रत्यक्षतोऽनुमानतो वा ।

[] पृ. ७६

पक्षधर्मस्तदंशेन व्याप्तो हेतुश्चैव सः ।

अविनाभावनियमाद्वैद्यामासास्ततोऽपरे ॥

[] पृ. ५५६ (२)

पक्षविशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे रतः ।

विष्णीं मुष्णीं जटीं वाऽपि मुच्यते नात्र संशयः ॥

[] पृ. २८१ (८)

पदमन्यधिकामावात् स्मारकाच्च विधिष्यते ।

[श्लो० वा० शब्दप० श्लो० १०७] पृ. ७४२

पदं लभ्यधिकामावात् स्मारकाच्च विधिष्यते ।

अथाधिक्यं भवेत् किञ्चित् स पदस्य न गोचरः ॥

[श्लो० वा० शब्दप० श्लो० १०७] पृ. ४३९ (८, ९, १०)

पदार्थपूर्वकस्तस्माद् वाक्यार्थोऽयमनस्थितः ।

[श्लो० वा० वाक्याधि० श्लो० ३३६] पृ. ७४३

पदार्थानां तु मूललभिष्टं तद्भावभावतः ।

[श्लो० वा० वाक्याधि० श्लो० १११] पृ. ७४३

परमाणुत्वादकाभिमर्तं कारणं सद्धर्मोपेतं न भवति, सत्त्व-

प्रतिपादकप्रमाणाविषयत्वात्, शशशृङ्गवत् ।

[] पृ. ६५८

परमात्माऽविभागोऽप्यविद्याविद्वन्मानसैः ।

सुख-दुःखादिभिर्मर्गैर्मैदवानिव लक्ष्यते ॥

[] पृ. ४१४

परलोकिनोऽभावात् परलोकाभावः ।

[] पृ. ७३१ (५)

पराधीनेऽपि चैतस्मिन्नानवस्था प्रसज्यते ।

प्रमाणाधीनमेतद्धि खतस्तच्च प्रतिष्ठितम् ॥

[तत्त्वसं० का० २८५३] पृ. १८

परातुप्रहार्थमीश्वरः प्रवर्तते यथा कश्चित् कृतार्थो मुनिरात्म-
हिताऽहितप्राप्ति-परिहाराद्यर्थमभवेऽपि परहितार्थमुपदेशादिकं
करोति, तथा ईश्वरोऽपि आत्मीयामैश्वर्यविभूतिं सिद्ध्याप्य
प्राणिनोऽनुग्रहीष्यन् प्रवर्तते इति अथवा कश्चित्स्वाम्यान् यथा
कालस्य वसन्तादीनां पर्यायेण अभिष्यक्तौ स्थावर-जङ्गमवि-
कारोत्पत्ति-खभावत् तथैव ईश्वरस्यापि आविर्भावानुग्रह-
सङ्करशक्तीनां पर्यायेण अभिष्यक्तौ प्राणिनामुत्पत्ति स्थिति-
प्रत्ययहेतुत्वम् । [] पृ. ७१६ (७, ८)

परार्थोऽश्रुदायः । [] पृ. ३०९

परायें प्रयुज्यमाना शब्दा वतिमन्तरेणापि तमर्थं गमयन्ति ।

[] [] १३३

परिणामवर्तना-विधिपराडपरले ।

[] १३४ (५,६)

परिणामव्यवहारकारणं परिमाणं महद्, अणु, कीर्णम्, हस्त-
मिति चतुर्विधम् । [] १३५ (२)

परोऽप्येव तत्तत्त्वास्तु सम्बन्धवदनादिता ।

तेनेय व्यग्रहारात् स्याददृष्टस्योऽपि निरुद्धता ॥

[] १३६ (२,३)

पलाश न दहत्यभिर्दहते न गिरि क्वचित् ।

नाद्ययत्, प्रव्रजति भव्यनीवी न सिद्धपति ॥

[] १३७ (१,१२)

पद्मादुपलभ्यते बुद्धिः [] १३८ (६)

पदमत्त श्वेतमात्प हेपाशब्दं च श्वत्थम् ।

पदविशेषशब्दं च श्वेताश्वो धावतीति धी ॥

[] १३९ (३)

पदव्यपि न पदमति । [] १४० (५,६)

पिण्डं सैजं च नव्यं च चतुर्विधं पायसेव य ।

अकपिर्यं ण इच्छेज्जा पडिगाहेज्जा कपिर्यं ॥

[] १४१ (५,६)

पिंडमिमोही समिद्धं भावण-पडिमाद् इदियनिरोहो ।

पडिरेहण-गुतीओ अमिग्गहा चेव करणं तु ॥

[] १४२ (३)

पिण्डमेवेतु गोबुद्धिरेकगोलनिबन्धना ।

गवामासैकरूपाभ्यामेकपिण्डबुद्धित्वात् ॥

[] १४३ (३,४)

पित्रोव ब्राह्मणलेन पुत्रब्राह्मणतामुभा ।

सर्वलोकप्रसिद्धा न पक्षधर्ममेषलते ॥

[] १४४ (४)

मीनो दिवा न भुन्दे इत्येवमादिवच श्रुती ।

रात्रिभोजनमिहान श्रुतार्थापत्तिरुच्यते ॥

[] १४५ (५,६)

पुनरवगृहीतविषयाकाङ्क्षणमीहा ।

[] १४६ (४)

पुनर एवेदं गर्भम् ।

[] १४७ (५,६)

पुनर एवेदं गर्भं यद् भूतम् ।

[] १४८ (१,२)

पुनर एवेदं गर्भं यद् भूतं यच्च मान्यम् ।

[] १४९ (४)

पुनर एवेदं गच्छन्नेकस्थिति-मर्ग-प्रत्ययहेतु प्रत्ययेऽपि अलस-
शान्तनिशयमिति ।

[] १५० (२)

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।

पद्मवन्धवदुभयोरभिसंयोगात् तद्वत् सर्वं ॥

[] १५१ (१६)

पुरुषो जन्मिना हेतुर्नैतत्प्राप्तिकलत्तः ।

गगनाम्भोजवत् सर्वमन्यथा युगपद् भवेत् ॥

[] १५२ (७)

पुर्व्वं दुष्प्रियाणां दुष्प्रवृत्तितां कदापि कम्पार्ण ।

[] १५३ (३)

पूर्व्वरूपसाधर्म्यात् तत् तथाप्राप्तितं नातुमेयतामतिपतति ।

[] १५४ (२)

पूर्वापरौभूतं भावमाख्यातमाचष्टे ।

[] १५५ (१)

पृथिव्यादिगुणा रूपादयस्तदानीं ।

[] १५६ (१६)

द्विधादिप्रहणेन त्रिविधं इत्यमुपलक्षितलक्षणप्राप्तं गृह्यते
गुणप्रहणेन सर्वो गुणोऽसदाद्युपलक्षितलक्षणप्राप्तः आश्रितल-
क्षितोपलक्षणाभ्याम् । [] १५७

प्रकृतीसादिजन्यत्वं न हि वस्तु प्रसिद्धयति ।

[] १५८ (२३)

प्रकृतेर्महान् महतोऽहकारस्तस्माद् गणश्च पोदशकः ।

तस्मादपि पोदशकात् पक्षध्वः पक्ष भूतानि ॥

[] १५९ (१) ७३३ (४)

प्रतिशायैकदेशो हि हेतुस्तत्र प्रसज्यते ।

पक्षे धूमविशेषे हि सामान्य हेतुरप्यति ।

[] १६० (६)

प्रतिपिपादयिपितिविशेषो धर्मा ।

[] १६१

प्रतिमानतोऽप्यस्त । [] १६२ (६)

प्रतिमासोपमा सर्वे धर्मा ।

[] १६३ (८)

प्रतिपूर्व्वश्च काल्पनिकः प्रकाशक्रिया कुर्व्वेष्ट एव ।

[] १६४ (८)

प्रत्यक्षं कल्पनापोदसमन्तात् ।

[] १६५ (१५)

प्रत्यक्षं करणपोदं प्रत्यक्षेणैव सिध्यति ॥

[] १६६ (२)

प्रत्यक्षतोऽनुमानतो वा । [] १६७

प्रत्यक्षनिराकृतो न पक्षः । [] १६८

प्रत्यक्षमन्यत् । [] १६९ (६)

प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणम् । [] १७०

१७१, १७२

प्रत्यक्षस्याभावविषयत्वविरोधान्न ततः प्रमाणान्तरामो-
ऽवसात्तुं शक्यः नापि कार्यस्वभावलक्षणादनुमानात् कार्य-
स्वभावयोर्विधिसाधकत्वेनाभावसाधने व्यापारानभ्युपगमात्
कारणव्यापकानुपलब्ध्यस्तु अत्यन्तासत्तयोपगते प्रमाणान्त-
रेऽभावसाधकत्वेन व्यापार एव न सन्नच्छते अत्यन्तासत्तत्त्वस्य
कार्यत्वेन व्याप्यत्वेन वा कस्यचिदसिद्धेः । तयोश्च कार्यकारण-
व्याप्यव्यापकभावसिद्धावेव व्यापाराद् विरुद्धविधिरप्यत्रासम्भवी
सद्धानवस्थानलक्षणस्य विरोधस्यात्यन्तासत्तसिद्धेः ।

[] पृ. ५७३ (४)

प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः प्रमाणाभाव उच्यते ।

सारभनोऽपरिणामो वा विज्ञानं नान्यवस्तुनि ॥

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० ११] पृ. २२, ५८० (३)

प्रत्यक्षाद्यवतारश्च भावांशो यश्चते यदा ।

व्यापारस्तदनुत्पत्तेरभावाशे जिघृक्षित ॥

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० १७] पृ. ५८१ (८, ९, १०)

प्रत्यक्षाऽनुपलम्भसाधनं कार्यकारणभावम् ।

[] पृ. ९५

प्रत्यक्षेणावबुद्धेऽपि सादृश्ये गवि च स्मृते ।

विशिष्टस्यान्यतोऽसिद्धेरुपमानप्रमाणता ॥

[श्लो० वा० उपमान० श्लो० ३८] पृ. ५७६

प्रत्यक्षेऽपि यदा देशे स्मर्यमाणे च पावके ।

विशिष्टविषयत्वेन नानुमानाप्रमाणता ॥

[श्लो० वा० उपमान० श्लो० ३९] पृ. ५७६

प्रत्येकसमवेताऽपि जातिरेकैव वृद्धित ।

‘नव’बुक्तेष्विव वाक्येषु ब्राह्मणादिनिवर्तनम् ॥

[श्लो० वा० वन० श्लो० ४७] पृ. ६९६

प्रत्येकसमवेतार्थविषयेवाथ गोमतिः ।

प्रत्येकं कृत्स्नरूपत्वात् प्रत्येकव्यक्तिबुद्धिवत् ॥

[श्लो० वा० वन० श्लो० ४६] पृ. ६९५ (५)

प्रमाणं हि प्रमाणेन यथा नान्येन साध्यते ।

न सिध्यत्यप्रमाणत्वमप्रमाणात् तथैव हि ॥

[तत्त्वसं० का० २८६४] पृ. १८

प्रमाणतर्कसाधनोपलम्भ - [न्यायद० १, २, १]

पृ. ५६० (२)

प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तौ ऽवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत् प्रमाणम् ।

[वात्स्या० भा० अ० १ सू० १] पृ. १२०, ५०९

प्रमाण-नयैरधिगमः । [तत्त्वार्थ० अ० १ सू० ६]

पृ. ४२०

प्रमाणनिबन्धना प्रमेयव्यवस्थितिः ।

[तत्त्वोपपन्न] पृ. ७३-७४

प्रमाणपथकं यत्र ।

[श्लो० वा० सू० ५ अभाव० श्लो० १] पृ. ४१

प्रमाणपथकं यत्र वस्तुरूपे न वायते ।

धनुस्तत्तावधोवार्थं तत्राभावप्रमाणता ॥

[श्लो० वा० सू० ५ अभावप० श्लो० १] पृ. २३, ५८०

प्रमाणमविवक्षादि । []

पृ. ४६५ (६)

प्रमाणमविवक्षादि ज्ञानम् । []

पृ. १४, १५

प्रमाणमविवक्षादि ज्ञानम् अर्थक्रियास्थितिरविवक्षानन्दम् ।

[] पृ. १५, ११३ (५)

प्रमाणपदकविज्ञातो यत्रार्थो नान्यथा भवेत् ।

अदृष्टं कल्पयत्यन्यं साऽर्थापत्तिरदाहृता ॥

[श्लो० वा० अर्थोप० श्लो० १] पृ. ५७८ (१२, १३, १४)

प्रमाणस्य प्रमाणेन न वाधा नान्यनुग्रहः ।

वाधायामप्रमाणत्वमानर्थक्यमनुग्रहः ॥

[] पृ. ४५९ (११, १२)

प्रमाणस्य सतोऽत्रैवान्तर्भावोद् द्वे एव प्रमाणे ।

[] पृ. ५९०

प्रमाणस्यागौणत्वादनुमानादर्थनिश्चयो दुर्लभः ।

[] पृ. ७० (२)

प्रमाणाधीना हि प्रमेयव्यवस्था । पृ. ३८४ (१)

प्रमाणाभावनिर्णयत्राभावविरोधितात् ।

गेहाच्चित्रवद्भिर्मानसिद्धिर्गो लिह दक्षिता ॥

[श्लो० वा० अर्थोप० श्लो० ८] पृ. ५७९

प्रमातृ-प्रमेयाभ्यामर्थान्तरमव्यवदेयव्यभिचारिव्यवसाया-
त्मकज्ञाने कर्तव्येऽर्थः सहकारी विद्यते यस्य तद् अर्थवत्
प्रमाणम् । [] पृ. १०९

प्रमेया च तुलाप्रमाणवत् । [न्यायद० २, १, १५]

पृ. ५२२, ५२८ (३)

प्रयोगनियम एव एकलक्षणो हेतुः ।

[] पृ. ७२६

प्रसज्यप्रतिषेधस्तु गौरवोर्न भवत्ययम् ।

इति विस्तृष्ट एवायमन्यापोहोऽवगम्यते ॥

[तत्त्वसं० का० १०१०] पृ. २०२ (१७, १८)

प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् ।

[न्यायद० १, १, ६] पृ. ५७७ (८)

ग्रहाणे - नित्यसुखरागसाप्रतिकूलत्वम् । नास्य नित्यसुखा-
भावः (नित्यसुखभावः) प्रतिकूल इत्यर्थः । यथेवं सुखस्य
नित्यं सुखं भवति, अथापि न भवति नास्योभयोः पक्षयोर्भो-
क्षाधिगमभावः ।

[वात्स्या० भा० अ० १ आ० १ सू० २२]

पृ. १४४, १५४ (७)

प्राक् शब्दयोजनान्न मतिज्ञानमेतत् शेषमनेकप्रमेद (द)
शब्दयोजनादुपजायमानमविशदं ज्ञानं श्रुतम् ।

[] पृ. ५५३

प्रागगौरिति विज्ञानं गौर्द्व्यध्राविणो भवेत् ।

येनैवौ प्रतिषेधाय ऽवृत्तो गौरिति च्छनिः ॥

[मामहर्लं० परि० ६ श्लो० १९] पृ. १८६ (६, ७)

प्रापणशक्तिं प्रामाण्यम् तदेव च प्रापकत्वम् अन्यथा
ज्ञानान्तरस्वभावत्वेन व्यवस्थिताया प्राप्ते कथं प्रवर्तकज्ञान-
शक्तिसम्भावता ? तत्र यद्यपि प्रत्यक्षं वस्तुक्षणप्राप्तिं तद्वाह-
कत्वं च तस्य प्रदर्शकत्वं तथापि क्षणिकत्वेन तस्याप्राप्ते
तत्तन्तान एव प्राप्यत इति सन्तानाध्यवसायोऽध्यक्षस्य प्र-
दर्शकव्यापारो द्रष्टव्यः, अनुमानस्य तु वस्तुप्राहकत्वात् तत्प्राप-
कत्वं यद्यपि न सम्भवति तथापि स्थाकारस्य बाह्यवस्तुध्यवसा-
येन पुरुषप्रवृत्तौ निमित्तभावोऽस्तीति तस्य तत्प्रापकमुच्यते ।

[] पृ. ४६८ (२,३,४,५)

प्राप्तव्यो नियतिवलाधयेण योर्थः ।
सोऽवश्यं भवति नृणां शुभोऽशुभो वा ।
भूतानां महति कृतेऽपि हि प्रयत्ने
नाभाव्यं भवति न भाविनोऽस्ति नाशः ॥

[] पृ. ७१४ (७)

प्रामाण्यं व्यवहारेण । []

[] पृ. १११, ४९७ (१२)

प्रामाण्यं व्यवहारेण बाह्यं मोहनिवर्तनम् ।

पृ. ५०८ (३)

प्रामाण्यं व्यवहारेणार्थक्रियालक्षणेन ।

[] पृ. १५

प्रामाण्यग्रहणात् पूर्वं स्वल्पेणैव सस्थितम् ।

निरपेक्षं स्वार्थं च । [श्लो० वा० सू० २ श्लो० ८३]

पृ. ७ (७,८)

प्रेरणानजिता बुद्धिर्न प्रमाणं न चाप्रमा ।

गुण-दोषविनिर्मुक्तकारणैभ्यः समुद्भवात् ॥

[] पृ. ११

प्रेरणानजिता बुद्धिर्प्रमा गुणवर्जितैः ।

कारणैर्जन्यमानत्वाद्विज्ञाऽऽप्तोक्तबुद्धिवत् ॥

[] पृ. ११

प्रेरणानजिता बुद्धिः प्रमाणं दोषवर्जितैः ।

कारणैर्जन्यमानत्वाद्विज्ञाऽऽप्तोक्तबुद्धिवत् ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १०४] पृ. ११

प्रेरणैव धर्मं प्रमाणम् । [] पृ. ४३

च

बन्धवियोगो मोक्षः । [] पृ. ७३६ (१)

बहुवचनेन दुवचनम् । [] पृ. २७२ (८)

यद्व्यवस्थितं तत्तद्वैतानुसारतः ।

सामान्य-भेदवाच्यत्वमप्येषा न विरुध्यते ॥

[तत्त्वसं० का० १०४५] पृ. २०९

यद्धारम्भपरिग्रहं च नास्ति ।

[तत्त्वा० अ० ६ सू० १६] पृ. १३ (२)

बाधकप्रत्ययस्तावदधीन्यत्वावधारणम् ।

सोऽनेपेक्षप्रमाणत्वात् पूर्वज्ञानमपोहते ॥

[तत्त्वसं० का० २८६६] पृ. १९

बाधकान्तरमुत्पन्नं यद्यस्यान्विच्छतोऽपरम् ।

ततो मध्यमवाधेन पूर्वस्यैव प्रमाणता ॥

[तत्त्वसं० का० २८६८] पृ. १९

वाधाज्ञाने स्वतुल्ये का शङ्का निष्प्रमाणका ।

[] पृ. ३४१ (९)

बाह्यं तपः परमदुश्चरमाचरस्त्वमाध्यात्मिकस्य तपसः परि-
वृंहणार्थम् । [स्वयंभूतो० ८३] पृ. ७५० (१)

बुद्धिरन्तराणां विधिर्न महाभूतादिकं व्यक्तं सुख-दुःख-
निमित्तं भवति, अचेतनत्वात्, कार्यत्वात्, विनाशित्वात्,
रूपादिमत्त्वात्, नास्मादिवत् ।

[न्यायवा० पृ० ४५९] पृ. १०१

बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमिदं नान्यन्तरम् ।

[न्यायद० १-१-१५] पृ. ४६२, १८३ (२)

बुद्धौ येऽर्थो विवर्तन्ते तानाह जननादयम् ।

निवृत्त्या च विशेष्यलक्षणेपामनन्तरम् ॥

[तत्त्वसं० का० १०७१] पृ. ११२ (२५)

बुद्ध्याधीनां नवानां विशेष्यगुणानामात्यन्तिकः क्षय आत्मनो
मुक्तिः । [] पृ. १३३

बुद्ध्यास्तुमेवाकार बाह्यवस्तुविषयं बाह्यवस्तुतया गृहीतं
बुद्धिरुपलब्धेनाविभावितां शब्दार्थम् ।

[] पृ. १८१ (२,३)

ब्रह्म-जीवात्मनामभेदेऽपि बिम्ब-प्रतिबिम्बवत् विद्याऽवि-

द्याव्यवस्थां वर्णयन्ति । कथं पुनः ससारिषु विद्याया आग-

न्तुक्त्याः सम्भवः श्रवण-मनन-ध्यानाभ्यास-तत्त्वाधनयम-

नियम-ब्रह्मचर्यादिसाधनत्वात्, तस्य पूर्वमसत्त्वादविद्यावत् ।

स च श्रवण-मनन-पूर्वकस्यानाभ्यासोऽस्तिरूपमेदप्रपञ्च-

बुद्ध्यक्तमेव वेदे दर्शितं-“स एष मेति न” [बृहदा० उ० अ० ३]

ब्रा० ९ म० २६] इत्यादिना सप्रतियोगित्वात् मेदप्रपञ्च-

निवर्तयताऽऽत्मनापि प्रलीयते, यत् श्रोतव्यादीनामभावे न

श्रवणादीनामुपपत्तिः, स तु तथाभूतोऽन्यसमानः स्वविषयं

प्रतिलापयन्नात्मोपधाताय कल्पते तदभ्यासस्य परिशुद्धात्मप्र-

काशफलत्वात् यथा रजःसम्पर्ककण्डूषे उदके द्रव्यविशेषवर्ण-

रजः प्रक्षिप्तं रजोऽन्तराणि सहरत् स्वयमपि सहियमाणं

स्वस्या स्वरूपावस्थायुपनयति एवं श्रवणादिभिर्मेदतिरस्कार-

विशेषात् स्वपतेऽपि मेदे समुच्छिन्नं स्वरूपं ससार्यवतिष्ठते

यतोऽविषयैव परमात्मनः ससार्योत्पत्तिः भिद्यते तन्निवृत्तौ कथं न

परमात्मस्वरूपता यथा घटादिमेदे व्योम परमाकाशतैव भव-

स्ववच्छेदकव्यावृत्तौ ? तत्रैतत् स्यात्-श्रवणादिर्मेदविषयत्वाद्

विद्यास्वभावः कथं वा अविषयैव अविद्या निवर्तयति ? उक्तमत्र

यथा रजसा रजसः प्रकाशः एवं मेदातीतब्रह्मश्रवणमनन-

ध्यानाऽभ्यासानां भेददर्शनविरोधित्वादविद्याया अप्यविद्यानिव-

र्तकत्वम् । तथा च तत्त्वविद्भिरत्रार्थं निदर्शनाभ्यास-यथा

पयः पयो जरयति स्वयं च जीर्यति, यथा विप विपान्तरं

श्रामयति स्वयं च दाम्पत्यि [] एवं श्रव-
णादिषु दृष्टव्यम् । []

पृ. २७८, २७९ (१, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२)

प्राज्ञायादिशब्दैस्तपो-नाति-श्रुतादिसमुदायो विना विकल्प-
समुपगमाभ्यामभिधीयते, यथा वनादिशब्दैर्धवादयः ।

पृ. १८० (२, ३)

प्राज्ञागो न हन्तव्यः । []

पृ. ७३१ (१)

अ

अहं सिन्दूरमणमगृह्णमश्नस्व भगवत्तारण ।

जिणवयणस्त भगवतो यमिणमुद्रादिह्यम्मस्त ॥

[४० तं का० २ गा० ६९] पृ. २९

अपनु सांख्यद्वारिक विगदमभ्यक्षम् अनुमानादिकं त्वच-
रेतरुगलादिपयाभावाच्च प्रमाणवस्तुपत्रमिति कथं दाम्पत्यो-
पनाय श्रुतं स्पृष्टाद्युपपत्तिम्? तदुक्तम्—प्रमाणसार्गाणस्ता-
नुमानादर्धनिर्णयो दुर्लभः ।

[नार्वाका.] पृ. ५५४ (१, २)

तन्निष्पत्त्येषोऽर्थो न ज्ञानकालेऽस्तीति न प्रतिभाति ।

[] पृ. ४९६ (५)

तन्निष्पत्ति न दृष्टे च, प्रत्यक्षस्य ज्ञानागमि । नामर्थम् ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ११५] पृ. ३१ (३)

तस्या वि ते अर्णता सिद्धिर्हं जे न पावति ।

[] पृ. ७५१

गारतेऽपि भवेदेवं कर्तृस्पृष्टा तु वाच्यते ।

दे तु तत्स्पृष्टित्यो नु साऽर्थवादिनमन्यथा ॥

[श्लो० वा० सू० ७ श्लो० ३६७] पृ. ४०

गायतनु न पर्याया नापयोग्याश्च वाचकाः ।

ह्येक वाच्यमेतेषामनेकं चेति वर्णितम् ॥

[तत्त्वसं० का० १०३३] पृ. २०७ (७, ८, ९, १०)

तदर्थेन हि वाक्यार्थं सर्वत्राख्यातवत्तया ॥

[श्लो० वा० वाक्यादि० श्लो० ३३०] पृ. ७४२

नामान्तरविनिर्मुक्तो भावोऽत्रानुपलम्भवत् ।

प्रभावा- सम्मतस्तस्य हेतोः किं न समुद्भव ॥

[] पृ. १० (४), ३२० (१६)

भावान्तरारम्भोऽभावो येन सर्वो व्यवस्थितः ।

तत्राश्वादिनिवृत्त्यात्माऽभावः क इति कथ्यताम् ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० २] पृ. १८७ (१३, १४)

भावा येन निरूप्यन्ते तद्वत् नास्ति तत्त्वतः ।

स्यादेकमनेकं वा रूपं तेषां न विद्यते ॥

[] पृ. ३७६ (१५)

भावे ह्येव विकल्पः स्याद् विधेर्वस्त्वुत्तरोधतः ।

[] पृ. ३३३ (११)

भाव्यनिष्ठो भावकस्यापारो भावना ।

[] पृ. ७४१

१०४ सं० प०

भुवनदेवतः प्रधान-परमाण्वद्वय-स्वकार्योत्पत्तावतिशयबुद्धि-
मन्तव्यधिष्ठितारम्भपेक्षन्ते; स्थिता प्रवृत्तेः, तन्तु-तुर्यादिवत् ।

[न्यायवा० पृ० ४५७] पृ. १०१

भूतिर्येषां क्रिया सेव कारक सेव बोध्यते ।

[] पृ. ४५५ (१)

भूतेभ्यः । [न्यायद० १-१-१२] पृ. ५३१

मेदाना परिमाणात् समन्वयात् शक्ति प्रवृत्तेश्च ।

कारणकार्यविभागादविभागाद् वैश्वरूपस्य ॥

[साङ्ख्यसं० १५] पृ. २८४ (१)

मेदे हि कारणं किमिदं वस्तुधर्मतया भवेत् ।

अमेदे तु विरुध्येते तस्यैकस्य क्रियाऽक्रिये ॥

[] पृ. ३०१ (१४)

मोगाभ्यासमनुवर्धन्ते रागाः, कौशलाणि चेन्द्रियाणाम् ।

[पात० यो० पा० २ सू० १५ व्यासभा०] पृ. १५३

प्रान्तरिपि सम्बन्धतः प्रमा ।

[] पृ. ४८१ (५), ५०८ (१८)

प्रान्तिव्यतिरिक्तज्ञानमनुमानावमानिकम् ।

स्मार्ताभिलाषिकं चेति प्रत्यक्षम् सतैमिरम् ॥

[] पृ. ५२७

म

मण्यत् तमेव सचं निष्कृतं जं जिणेहिं पवत्तं ।

[धर्मसं० ८१२] पृ. ७५६

मति-श्रुतयोर्निबन्धो द्व्येवसर्वपर्यायेषु ।

[तत्त्वार्थ० अ० १ सू० २७] पृ. २६१ (१), ७३२

मति-श्रुताऽवधि-मनःपर्याय-केवलानि ज्ञानम् ।

[तत्त्वार्थ० १, ९] पृ. ५९५

मतिस्पृष्टिसंज्ञाविन्ताऽभिनिबोध इत्यनर्थान्तरम् ।

[तत्त्वार्थ० १-१३] पृ. ५५३ (८)

मर्मव्यं प्रतिभासो यो न सस्थानवर्जितः (१) ।

एवमन्यत्र दृष्टत्वाद्नुमानं तथा सति ॥

[] पृ. २५९ (१८)

गृहस्थेनकद्वयवत्त्वाद् रूपाद्योपलब्धिः ।

[वैशेषिकद० अ० ४-१-६] पृ. १००, १०३, ९५८

महाभूतादिव्यक्तं चेतनाधिष्ठितं प्राणिनां सुख-दुःखनिमित्तम्,

रूपादिमत्त्वात्, तुर्यादिवत् । तथा पृथिव्यादीनि महाभूतानि

बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितानि स्वासु धारणायासु क्रियासु प्रवर्तन्ते,

अनिस्त्रात्वात् वास्यादिवत् ।

[न्यायवा० पृ० ४६७] पृ. १००

मार्थोपमाः सर्वे धर्माः ।

[] पृ. ३७७, ४८८ (८)

मात्मादौ च महत्त्वादिरीष्टो यथोपचारिकः ।

मुख्याऽनिशिष्ठिज्ञानमात्राख्याभौपचारिकः ॥

[] पृ. ६७६

विधाऽप्यारोपहानार्थं यक्षोऽसत्यपि भोकारि ।

[]] पृ. १६३, ४१८

शुकाः सर्वत्र तिष्ठन्ति व्योमवत् तापवर्जिता ।

[]] पृ. १३३

मुह्यसंयवहारेण सवादि विशदं मतम् ।

शानमप्यक्षमन्यदि परोक्षमिति सङ्ग्रहः ॥

[]] पृ. ५९५

मूर्च्छा परिग्रहः । [तत्त्वार्थ ७-१२] पृ. ७४७

मूर्ति-सर्वादिमत्त्वं च तेषामभिभव सताम् ।

खगप्राद्यलम्बन्ये च सङ्क्षमा भागा प्रकल्पिताः ॥

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० १०८] पृ. ३८

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाया प्रकृति-विकृतयः सतः ।

पोषाकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥

[साङ्ख्यका० ३] पृ. २६

मूलप्रकृते कारणमेव, भूतेन्द्रियलक्षणस्य पोषाकगणस्य

कार्यलमेव, महदहङ्कारतन्मात्राणां च पूर्वोत्तरापेक्षया कार्यल-

क्षणत्वे च । [] पृ. २९६ (५)

मृत्पिण्ड-दण्ड-चक्रादि धटो जन्मन्यपेक्षते ।

उदकादहरेण तस्य तदपेक्षा न विद्यते ॥

[तत्त्वसं० का० २८५१] पृ. ४ (६)

मृत्तोः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ।

[बृहदा० व० अ० ४ ब्रा० ४ म० १९] पृ. २७३ (८)

मेयादिना सवितुप्रकाशः सविता वा स्वप्रकाश एवाच्छाद्यते ।

[]] पृ. १५३

मेयाभावात् प्रमाणावनिर्णयेऽप्योन्यसमर्थः ।

मेयाभावात् प्रमाणस्य तस्मात् तस्य विनिर्णयात् ॥

[]] पृ. ५८७

मोक्षे भवे च सर्वत्र निःस्पृहो मुनिसत्तमः ।

[]] पृ. १६३

य

“य एव पर्याय स एव गुणः” [] पृ. ६३५

य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकाः ।

[]] पृ. ३९

य एव व्यावृत्त सैव व्यावृत्तिः । [] पृ. २३६

य एव धैर्यस्कर स एव धर्मस्तन्वेदोच्यते ।

[मीमासाद० १-१-२ शाब० पृ० ४ पं० १५] पृ. ५०५

यच्छरीरसमीपस्थैर्नादि स्याद् यस्य सत्कृतिः ।

तैर्वैद्या श्रूयते शब्दस्तथा दूरगतैर्न किम् ॥

[]] पृ. ३५

यज्जातीयैः प्रमाणैस्तु यज्जातीयार्थदर्शनम् ।

दृष्टं सम्प्रति लोकस्य तथा कालान्तरेऽप्यभूत् ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ११३] पृ. ४६, ४९

यद् कचिद् दृष्टान्तस्य (दृष्ट तस्य) यत्र प्रतिबिम्ब तद्विदः

तस्य तद् गमकं तत्रैति वस्तुगतिः ।

[]] पृ. ३२३ (३१)

यक्षतः प्रतिपेक्ष्या नः पुरुषाणां स्वतन्त्रता ।

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० २९०] पृ. ३९

यत् पुनरनुमानं प्रत्यक्षाऽऽगमविरुद्धं न्यायाभासः स इति ।

[वात्स्यायनभा० पृ० ४ पं० ५] पृ. ७२१

यत्र खल्वस्ति, ‘इदं कर्तव्यम्’ इति पुरुषाः प्रतीततदासम्भा-
वा नियुज्यन्ते तत्रावधीरिततत्प्रेरणाऽतथाभावविषयविचारास्तद-
भिहितं वाक्यमेव बहु मन्यमाना धनादृतप्रयोजनपरिप्रश्ना
एव प्रवर्तन्ते, विनिश्चिततदासम्भावानां प्रत्यक्षस्थानासम्भवात् ।

[]] पृ. १७२ (७)

यत्र धूयोऽस्ति तत्राग्नेरस्तिरवेनान्वयः स्फुटः ।

न खेवं यत्र शब्दोऽस्ति तत्रायौऽस्तीति निश्चयः ॥

[श्लो० वा० शब्द ५० ८६] पृ. ५७५

यत्र विशेषकिया नैव श्रूयते तत्रास्तिर्नवन्तीपरः प्रथम-
पुरुषेऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते ।

[]] पृ. ३१६ (३)

यत्राप्यतिशयो दृष्टः । []] पृ. ५३७ (१)

यत्राप्यतिशयो दृष्ट स स्वार्थानतिलङ्घनात् ।

दूर-सङ्क्षमादिदृष्टौ स्यात् रूपे औन्नत्यतिताः ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ११४] पृ. ४९ (१)

यत्रासौ वर्तते भावत्वेन सम्भव्यते न च ।

तद्विशिनं च व्याप्नोति किमप्येतद् महाद्भुतम् ॥

[]] पृ. ६११.

यत्रैव जनयेदेनां तत्रैवासा प्रमाणाता ।

[]] पृ. ५१२ (७)

यत्सन्निधाने यो दृष्टस्तदुद्देश्यकौ स्मृतिः ।

[]] पृ. ५२३ (४, ५)

यथा तुल्येऽपि भिन्नले केपुन्विद् वृत्त्यवस्थिता ।

गोत्वादेरभिनिताऽपि तथा बुद्धेर्भेदिष्यति ॥

[श्लो० वा० आहू० श्लो० ३६] पृ. २४० (१७, १८, १९)

यथादर्शनमेव इयं मानमेयव्यवस्थितिः न पुनर्यथातत्त्वम् ।

[]] पृ. ७२८ (२)

यथा पय पयो जरयति स्वयं च जीर्यति, यथा विपं विषा-
न्तरे क्षमयति स्वयं च क्षामयति एवं श्रवणादिषु द्रष्टव्यम् ।

[]] पृ. २७३ (११, १२)

यथा प्रभु सेवामेदाशुरोघेन फलमेदप्रदो नाप्रभुस्तथैश्वरो-
ऽपि कर्माशयापेक्ष फल जनयतीति ‘अनीश्वर’ इति न
बुध्यते बहुलम् । []] पृ. ९९

यथा बुद्धिमत्तायामीश्वरस्य प्रमाणसम्भवः, नैवं धर्मादिनि-
खले प्रमाणमस्ति ।

[न्यायवा० पृ० ४६४ पं० १४] पृ. १३२

यथा महानसे वेह विद्यतेऽभूमसेदि तत् ।

तस्मादनभिमतो मित्रं विद्यतेऽत्र खलक्षणम् ॥

[तत्त्वसं० का० १०५४] पृ. २९० (१८, १९)

यथा यथा पूर्वकृतस्य कर्मणः फलं निधानस्यमिवावतिष्ठते ।
तथा तथा तत्प्रतिपादनोद्यता प्रवीपहस्तेव मतिः प्रवर्तते ॥

[५१४ (८)]

यथा लोकप्रसिद्धं च लक्षणैरनुगम्यते ।
लक्ष्यं हि लक्षणेनैतदपूर्वं न प्रसाध्यते ॥

[५१५]

यथा निशुद्धमाकाशं तिमिरोपहतो जनः ।
सङ्कीर्णमिव मात्राभिस्त्रिज्राभिरभिमन्यते ॥

[५१६ (९)]

यथा श्वासाशुज्यादीनां स्वत एव अशुचिलम् अन्येषां च
भावानां तद्योगात् तत् तथेहापि तादात्म्यात् विशेषेषु स्वत
एव व्यावृत्तप्रत्ययहेतुलम् परमाणादिषु तु तद्योगात् । किञ्च,
अतदात्मकेष्वपि अन्यनिमित्तं प्रत्ययो भवत्येव यथा प्रवीपात्
पटादिषु न पुनः पटादिभ्यः प्रवीपे एवं विशेषेभ्य एव अणादी
विशिष्टप्रत्ययः न अणादिभ्य इत्यादिकम् ।

[५१७ (३)]

यथासङ्केतमेवातोऽसङ्कीर्णार्थमिधायिनः ।

शब्दा विवेकतो वृत्ताः पर्याया न भवन्ति नः ॥

[तत्त्वसं० का० १०४४] ५१८ (३, ४)

यथैधासि समिद्धोऽग्निर्मस्ससारकृते क्षणात् ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥

[भग० गी० अ० ४ श्लो० ३७] ५१९

यथैव प्रथमं ज्ञानं तत्संवादमपेक्षते ।

संवादेनापि सवादः पुनरुच्यस्तथैव हि ॥

[तत्त्वसं० का० २८५४] ५२० (५)

यथैवौतपयमानोऽयं न सर्वैरवगम्यते ॥

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० ८४] ५२१

यदसंख्योपाधि सख्यं स शब्दार्थः ।

[५२२ (८, ९)]

यदा ज्ञानं प्रमाणं तदा ह्यादिपुद्गलः फलम् ।

[१-१-३ वारस्या० भा०] ५२३

यदाऽपि पूर्वं दुःखं नास्ति तदाप्यमिलापस्य दुःखसमावृत्तात्
तन्निवर्हणसंभाव्यं दुःखम् ।

[५२४ (२)]

यदा वा शब्दवाच्यत्वाच्च व्यक्तीनामपेक्षता ।

तदाऽपेक्षेत सामान्यं तस्यापोहाच्च वस्तुता ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ९५] ५२५ (१)

यदा स्वतः प्रमाणं तदाऽन्यत्रैव मृग्यते ।

निवर्तते हि मिथ्यालं दोषाज्ञानादयन्नतः ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ५२] ५२६

यदि गौरित्ययं शब्दः समर्थोऽन्यनिवर्तने ।

जनको गवि गोबुद्धेर्भग्यतामपरो ध्वनिः ॥

[भाष्यहालं० परि० ६ श्लो० १७] ५२७ (३३)

यदि चावियमानोऽपि भेदो बुद्धिप्रकल्पितः ।

साध्यसाधनधर्मोदेव्यवहाराय कल्पते ॥

[श्लो० वा० निरा० श्लो० १७१] ५२४ (१०)

यदि प्रतीतिरन्यथा न स्यात् सर्वं शोभेत, ह्यत्र च पक्षधर्म-
सम्बन्धवचनमात्राद् प्रतिज्ञावचनमन्तरेणापि प्रतीतिरिति कस्त-
स्योपयोगः । [धर्मकीर्तिः] ५२७

यदि विरुद्धधर्माध्यासः पदार्थानां भेदको न स्यात् तदाऽ-
न्यस्य तद्भेदकस्याभावाद् विश्वमेकं स्यात् ।

[५२८]

यदि शब्दस्यापोहोऽभिधेयोऽर्थस्तदाऽभिधेयार्थव्यतिरेकेणास्य
स्वाार्थं वक्तव्यं, अथ स एव स्वार्थस्तथापि व्याहृतमेतत्
अन्यशब्दार्थोपोहं हि स्वाार्थं कुर्वती क्षुतिरभिधत्त इत्युच्यते
इति, अस्य हि वाक्यस्यायमर्थस्तदानीं भवत्यभिधानाभिधत्त
इति । [न्यायवा० अ० २ आ० २ सू० ६७
पृ० ३३० पं० २२-पृ० ३३१ पं० ३] ५२९ (१, २)

यदि शब्दान् पक्षयसि तदा 'आनन्त्यात्' इत्यस्य वस्तुध-
र्मेत्याद् व्यधिकरणो हेतुः, अथ भेदा एव पक्षीक्रियन्ते तदा
नान्वयी न व्यतिरेकी दृष्टान्तोऽस्तीत्यहेतुरानन्त्यम् ।

[न्या० वा० अ० २ आ० २ सू० ६७ पृ० ३२३ पं० १६]
५३० (८, ९)

यदि पक्षमिः प्रमाणैः स्यात् सर्वज्ञः ।

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १११] ५३१

यदि पक्षमिः प्रमाणैः स्यात् सर्वज्ञः केन वार्यते ।

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १११] ५३२

यदि संयोगो नार्थान्तर भवेत् तदा क्षेत्रधीजोदकादयो
निर्विशिष्टत्वात् सर्वदेवाङ्गरादिकार्यं कुर्युः, न चैवम्, तस्मात्
सर्वदा कार्यान्तरमात्रं क्षेत्राधीन्यङ्कुरोपत्तौ कारणान्तरसापे-
क्षाभि, यथा मृत्पिण्डादिसामग्री षटादिकरणे कुलालादिसापेक्षा;
योऽस्ती क्षेत्रादिभिरपेक्ष्यः स संयोग इति सिद्धम् । किञ्च, असौ
संयोगो ब्रह्मयोर्विशेषणभावेन प्रतीयमानत्वात् ततोऽर्थान्तर-
त्वेन प्रत्यक्षसिद्ध एव । तथाहि-कश्चित् केनचित् 'संयुगे ब्रह्मे
आहर्' इत्युक्तो यथोरेव ब्रह्मस्य संयोगमुपलभते ते एवा-
हर्ति न ब्रह्मात्रम् । किञ्च, दूरतरवर्तिनः पुंसः सान्तररेऽपि
वने निरन्तररूपवासिनी बुद्धिरुदयमासाद्यति, सेयं मिथ्या-
बुद्धिः मुख्यपदार्थानुभवमन्तरेण न कश्चिदुपजायते । न ह्यननु-
भूतयोदर्थनस्य गवये 'गौः' इति विप्रभो भवति । तस्मादवश्यं
संयोगो मुख्योऽनुपगन्तव्यः । तथा, 'न चैत्र कुण्डली' इत्य-
नेन प्रतिषेधवाक्येन न कुण्डलं प्रतिषिध्यते, नापि चैत्रः,
तयोरन्यत्र देशादीं सर्वात् । तस्माच्चैत्रस्य कुण्डलसंयोगः
प्रतिषिध्यते । तथा, 'चैत्रः कुण्डली' इत्यनेनापि विधिवाक्येन
न चैत्रकुण्डलयोरन्यतरविधानम्, तयोः सिद्धत्वात्, पारिशे-
ष्यात् संयोगविधानम् । तस्मादस्तेष्व संयोगः ।

[न्यायवा० पृ० २१९] ५३४

यदेव दधि तत् क्षीरं यत् क्षीरं तद् दधीति च ।

वदता विन्ध्यवासिन्वं ख्यापितं विन्ध्यवासिना ॥

[] पृ. २९६ (८)

यद् यथैवाविसवादि प्रमाणं तत् तथा मतम् ।

विसवाद्यप्रमाणं च तदव्यक्ष-परोक्षयो ॥

[] पृ. ५९५ (१,२)

यद् यदा कार्यसुतिष्ठु तद् तदोत्पादनात्मकम् ।

कारणं शक्तिभेदेऽपि न भिन्नं क्षणिकं यथा ॥

[] पृ. २५७

यद्यपि निसर्गोत्पत्त्यर्थं कारणमविकलं भावानां सचिद्वि-
तथापि न युगपदुत्पत्तिः ईश्वरस्य बुद्धिपूर्वकारितात् । यदि
हीश्वरः सत्तामात्रेणैवाऽबुद्धिपूर्वं भावानामुत्पादकः स्यात् तदा
स्योत्पत्तयोपपत्तिः यदा तु बुद्धिपूर्वं करोति तदा न दोषः तस्य
खेच्छया कार्येषु प्रवृत्तेः अतोऽनैकान्तिकतैव हेतोः ।

[] पृ. १२७

यथाव्यतिरिक्तोऽवसाकारो बुद्धिरूपः ।

तथापि बाह्यरूपत्वं भावतैस्त्वावसीयते ॥

[तत्त्वसं. कां. १०२६] पृ. २०६

यद् यस्यैव गुण-दोषान् नियमेनानुवर्तते ।

तज्ज्ञान्तरीयकं तद् स्यादतो ज्ञानोद्भवः च ॥

[] पृ. ५८

यद्वत् तुरगः सत्त्वस्वाभरणविभूषणेष्वनभिषक्तः ।

तद्वदुपग्रहवानपि न सङ्गमुपयाति निर्ग्रन्थः ॥

[प्रथमः कां. १४१] पृ. ७४९

यदाऽनुवृत्तिव्यावृत्तिबुद्धिप्राप्तौ यत्तत्त्वम् ।

तस्माद् यदादिवद् वस्तु प्रमेयस्त्वाच्च शृण्वताम् ॥

[श्लो. वां. अभावप. श्लो. ९] पृ. ५८० (९)

यथा जातिजातिलिङ्गानि च व्याख्यायन्ते तामाकृतिं विद्यात्
सा च सत्त्वावयवानाम् । तदवयवानां च नियतो व्यूहः ।

[वात्स्यां. सां. पृ. २२५] पृ. १७८

यथायमगोऽपोहोऽगौर्न भवतीति गोशब्दस्यार्थः स किञ्चिद्
भावः, अथाभावः ? भावोऽपि सन् किं गौ, अथागौरिति ।
यदि गौरिति नास्ति विवादः । अथागौ, गोशब्दस्यागौरर्थः
इत्यतिशब्दार्थेऽनैकत्वम् । अथाभावः, तत्र युक्तम्, प्रैष-
सम्प्रतिपत्त्योरभिषयत्वात्, नहि शब्दश्रवणादभावे प्रैष-प्रति-
पादनेन श्रोतृर्थे विविधयोग-प्रतिपादकधर्मे, सम्प्रतिपत्त-
(त्ति)य श्रोतृधर्मो-भवेत् । अपि च, शब्दार्थः प्रतीक्षा
प्रतीयते, न च गोशब्दादभावं कश्चित् प्रतिपद्यते ।

[न्यायवा. पृ. ३२९ (६, ७, ८, ९, १०)

पृ. २०० (६, ७, ८, ९, १०)

यः प्राग्वजनो बुद्धेरुपयोगविज्ञेयः ।

तः पश्चादपि तेन सादर्यापायेऽपि नेत्रधी ॥

[] पृ. ५२५ (२)

यस्मात् प्रकरणचिन्ता । [न्यायद. १-२-७] पृ. ७२०

यस्मात् प्रकरणचिन्ता स प्रकरणसमः ।

[न्यायद. १-२-७] पृ. ७१९ (१)

यस्माद् उच्यते तत् ककुदादिमदर्थप्रतिपत्तिः स शब्दः ।

[] पृ. ४३१ (६)

यस्मिन्नधुमनो भिन्नं विद्यते हि खलक्षणम् ।

तस्मिन्ननभिधोऽप्यस्ति परावृत्त खलक्षणम् ॥

[तत्त्वसं. कां. १०५३] पृ. २१०

यस्य ज्ञाने प्रतिभासस्तस्य तत्र तत्कारणत्वं निमित्तमभिधीयते
न तत्रप्रतिभासमानस्य समवायदेस्तन्निमित्तं प्रतिभासो भवतु
इत्यासङ्गयितुं युक्तम् । [] पृ. ५०९

यस्य तत्र यदोद्भूतिर्जिह्वा चोपजायते ।

चेत्येतोऽनुभवस्तस्य तेन च व्यपदिश्यते ॥

[श्लो. वां. अभावप. श्लो. १३] पृ. ५८१

यस्य निर्विशेषणा मेदाः शब्दैरभिधीयन्ते तस्याऽयं दोषः
अस्माकं तु सत्ताविशेषणानि द्रव्य-गुण-कर्माभ्यभिधीयन्ते ।
तथाहि-यत्र यत्र सत्तादिकं सामान्यं पश्यति तत्र तत्र सदादि-
शब्दः प्रयुक्ते, एकमेव च सत्तादिकं सामान्यम्, अतः सामा-
न्योपलक्षितेषु मेदेषु समयक्रियासम्भवात्कारणमानस्यम् ।

[न्यां. वां. अं. २ आं. २ सू. ६७ पृ. ३२३ पं.

११] पृ. १७५

यस्य यावत्ती मात्रा । [] पृ. ९०

याज्ञवल्क्य इति होवाच ।

[बृह. उ. अं. २ ब्रां. ४ सू. १] पृ. ३२

यादशोऽयन्तरापोहः प्रतिबिम्बात्मको वाच्योऽयं प्रतिपादितः ।
शब्दान्तरव्यपोहोऽपि तादृशेव प्रतिबिम्बात्मक एवावगम्यते ॥

[तत्त्वसं. कां. १०८८] पृ. २१५ (२६) २१६ (१,२)

यावन्जीवेत् सुखं जीव । [] पृ. ५०५ (६)

यावत् प्रयोजनेनास्य सम्बन्धो नाभिधीयते ।

असम्बन्धप्रलपितत्वाद् भवेत् तावदसङ्गतः ॥

[श्लो. वां. सू. १ श्लो. २०] पृ. १६९

यावदर्था वै नामवेयशब्दाः । [१-१-४ वात्स्यां. सां.]

पृ. ५२२ (२)

यावन्तो यादृशा ये च यदर्थप्रतिपादकाः ।

वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोवकाः ॥

[श्लो. वां. स्फोटवा. श्लो. ६९] पृ. ४३५ (४)

युगपद् ज्ञानानुत्पत्तिः [न्यां. सू. १-१-१५] पृ. ६१६

युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्नसो लिङ्गम् ।

[न्यायद. १-१-१६] पृ. ४७७, ५३१, ६६९ (६), ७०४

येन येन हि नाम्ना वै यो धर्मोऽभिलष्यते ।

न स सचिद्यते तत्र धर्माणां सा हि धर्मेता ॥

[] पृ. १७४ (५, ६, ७, ८)

येऽपि सातिशया दृष्टा प्रज्ञामेधादिभिर्नराः ।

[] पृ. ५३७ (२)

येऽपि सातिशया दृष्टाः प्रज्ञा-मेधादिभिर्नराः ।

स्रोक्तस्रोक्तान्तरत्वेन न स्वतीन्द्रियदर्शनात् ॥

[] पृ. ४९

येषामप्यनवगतोत्पत्तीनां भावानां रूपमुपलभ्यते तेषां तन्तु-
व्यतिषङ्गजनितं रूपं दृष्ट्वा तद्व्यतिषङ्गविमोचनात् तद्विनाशाद्
वा विनश्यतीत्यनुमीयते ।

[] पृ. ९४ (६)

योगिप्रत्यक्षं सम्बन्धग्राहकमाहुः व्याप्तेः सकलाक्षेपेणावगात् ।

[] पृ. ७५-७६

यो ज्ञानप्रतिभासमन्यव्यतिरेकानुकारयति ।

[] पृ. ५२४

यो नाम न यदात्मा हि स तस्यापोह्य उच्यते ।

न भावोऽभावरूपश्च तदपोहे न वस्तुता ॥

[तत्त्वसं का० १०२] पृ. २१४ (१७, १८)

यो ह्यन्यरूपसंबन्धः संवेद्येतान्यथाऽपि वा ।

स भ्रान्तो न तु तेनैव यो नित्यमुपलभ्यते ॥

[] पृ. ३७

र

रगतं गृह्यमाणं हि चिरस्थायीति श्रूयते ।

[] पृ. ५३९ (२)

रक्षादिकारणेष्वावस्थादिकार्यं सदैव ।

[सांख्यः] पृ. ४२२

रयणप्यभा सिंहा सासया सियाऽसासया ।

[जीवाजीवाभिः प्रतिप० ३ उ० १ सू० ७८] पृ. ६३९ (१)

रूप-रस-गन्ध-स्पर्शाः सख्याः परिमाणानि ध्रुवत्वम्
संयोग-विभागौ परत्वाऽपरत्वे बुद्ध्यः सुषु-दु-क्षे इच्छा-द्वैपा
प्रयत्नश्च गुणाः । [वैशेषिकद० १-१-६] पृ. ६७२ (५)

रूपासंस्कारमावाद् वायावनुपलब्धिः ।

[वैशेषिकद० अ० ४-१-७] पृ. १००

रूपादिस्वलक्षणविषयमिन्द्रियज्ञानम् आर्यसत्त्वचतुष्टयगोचर
योगिज्ञानम् । [] पृ. ४९९

रूपभावेऽपि चैकलं कल्पनानिर्मितं यथा ।

विमेषोऽपि तथैवेति कृतः पर्यायता ततः ॥

[तत्त्वसं का० १०३२] पृ. २०७ (५)

रूवं पुण पासइ अपुठं तु ।

[भावस्यकनि० गा० ५] पृ. ५४५ (५)

ल

लक्षणयुक्ते भाषासम्भवे तल्लक्षणमेव दूषितं स्यात् ।

[] पृ. ३७५ (६)

लघवोऽज्यवा ह्येते निबद्धा न च केनचित् ।

वृक्षाशनिहृतानां तु विश्लेषो लोष्टवद् भवेत् ॥

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० १११] पृ. ३८

लब्धात्मना स्वंकार्येण प्रवृत्तिः स्वयमेव तु ।

[] पृ. १०

लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्पृष्टतम् ।

[] पृ. ४५९ (२, ३) ४७५

लिङ्ग-लिङ्गिविद्योरेवं पारम्पर्येण वस्तुनि ।

प्रतिबन्धात् तदभासशून्ययोरप्यवन्धनम् ॥

[] पृ. ३०५ (१)

घ

वक्ता नहि कर्म कथितं स्वातन्त्र्येण प्रपद्यते ।

[श्लो० वा० शब्दनित्यं श्लो० २८८] पृ. ४३५ (७)

वक्ता नहि कर्म कथितं स्वातन्त्र्येण प्रपद्यते ।

यथैवास्य परैरुक्तः तथैवं विवक्षति ॥

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० २८८] पृ. ३९

वचनं राजकीयं वा लौकिकं नापि विद्यते ।

न चाऽपि स्मरणात् पथादिनिर्गमस्य प्रवर्तनम् ॥

[श्लो० वा० प्रत्यक्षं श्लो० २३५] पृ. ३९९ (३)

वर्णपञ्चवेहिं गंधपञ्चवेहिं । [मगवतीसू० शत० १४ उ० ४

सू० ५१३] पृ. ६३५ (१, २)

वत्सविद्युद्दिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य ।

पुरुषविमोक्षविनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥

[साङ्ख्यका० ५७] पृ. ३०९

वय-समणधम्म-सजम-वेयावच्च च वंभगुत्तीलो ।

णाणाइतियं तव-कोहणिग्गहाइ चरणमेयं ॥

[श्लो० वा० सू० २] पृ. ७५५ (२)

वर्णांकुलक्षराकाराकृत्यं गोत्वं हि गीयते ।

[] पृ. २४३ (२)

वर्तमानावभासि सर्वं प्रत्यक्षम् । [] पृ. ५९३

वस्तुत्वाद् द्विविधस्यात्र सम्भवो दुष्टकारणात् ।

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ६४] पृ. ८ (७-८)

वस्तुले सखेप दोषः स्यात् नासिद्धं वस्तु वस्तुन्तरसिद्धये

सामर्थ्यमासादयतीति, भाषामात्रे तु नेतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गः ।

नहि भाषायाः कथञ्चिदनुपपत्तिः-अनुपपद्यमानार्थव हि भाषा

लोके प्रसिद्धा उपपद्यमानार्थले तु यथार्थभावाच्च भाषा ।

[] पृ. २७७ (२३) २७८ (१)

वस्तुमेदप्रसिद्धस्य शब्दसाम्यादनेदिनः ।

[] पृ. ४३

वस्तुमेदे प्रसिद्धस्य । [] पृ. ४८४

‘वज्रस्य राग’ कुङ्कुमादिद्वयेण संयोग उच्यते, स च अव्या-

प्यवृत्ति तत एकत्र रजे न सर्वस्य रागः न च शरीरादेरेकदे-

शावरणे सर्वस्य आवरणं युक्तम् । [] पृ. ६६४

वत्त्वसङ्करसिद्धिश्च तत्प्रामाण्यसमाध्या ॥

[श्लो० वा० सू० ५ अभावप० श्लो० २] पृ. २४

वत्त्वसङ्करसिद्धिश्च तत्प्रामाण्यसमाध्या ।

[] पृ. १६५

वाक्यायै तु पदार्थस्य सम्यग्वाच्यमादा ऋते ।

बुद्धिरुपपद्यते तस्माद् भिन्ना साऽप्यक्षबुद्धिवत् ॥

[श्लो० वा० शब्दप० श्लो० १०९] पृ. ७३८

वाक्येष्वष्टेष्वपि सार्थकेषु पदार्थविन्मात्रतया प्रतीतिम् ।
दृष्टानुमानव्यतिरेकमीता क्लृप्ता पदमेदविचारणायाम् ॥

[श्लो० वा० शब्दप० श्लो० १११] पृ० ७३८
वायुनता चेद् व्युत्क्रामेदवयोपस्य साध्यता ।

न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनः ॥

[वाक्यप० प्र० का० श्लो० १२५] पृ० ३८०
(१३), ४८९ (३)

वार्यते केनचिन्नापि तद्विदानीं प्रवृष्यति ।

[श्लो० वा० प्रत्यक्ष० श्लो० २३६] पृ० ४९६ (६)

वार्यते केनचिन्नापि तत् तदानीं प्रवृष्यति ।

तेनेन्द्रियार्थसम्बन्धाद् प्राग्वृत्तं वापि यत् स्मृतं ॥

[श्लो० वा० प्रत्यक्ष० श्लो० २३६] पृ० ३१९ (४)

विकल्पप्रतिबिम्बमेव सर्वज्ञश्चदानामर्थः, तदेव चाभिधी-
यते व्यवच्छिद्यत इति च ।

[श्लो० वा० प्रत्यक्ष० श्लो० १९९ (११, १२)

विकल्पोऽवस्तुमिर्मासाद् विस्ववाद्विपुलम् ।

[श्लो० वा० प्रत्यक्ष० श्लो० ५०० (८), ५११ (१०)

विगृह्यगृहमावण्णा । [श्लो० वा० प्रत्यक्ष० श्लो० ६१३ (१)

विकृतिमात्रमेव नार्थव्यवस्था । [श्लो० वा० प्रत्यक्ष० श्लो० ४६१

विज्ञानं जायते सर्वं प्रत्यक्षमिति गम्यताम् ।

[श्लो० वा० प्रत्यक्ष० श्लो० २३७] पृ० ३१९

विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । [ब्रह्म० उ० अ० ३ ब्रा० ९ मं०
२८] पृ० १५१

विधावनाधिते साध्यः पुनर्पाथो न कल्प्यते ।

श्रुतं स्वर्गविदाव्येन भालर्थं साध्यता ब्रजेत् ॥

[श्लो० वा० औपनिषत्क० श्लो० १४] पृ० ७४० (१)

विधिरूपश्च शब्दार्थो येन नाभ्युपगम्यते ।

न भवेद् व्यतिरेकोऽपि तस्य तत्पूर्वको ह्यतो ॥

[श्लो० वा० अ० श्लो० ११०] पृ० १९६ (७, ८)

विनायकाले न तस्य किञ्चिद् भवति, न भवत्येव केवलम्,
अन्यथा कस्यचिद् विधाने न भावो विचारितं स्यात् ।

[श्लो० वा० अ० श्लो० ३४६-३४७ (१, २)

निर्माणोऽपि अन्यतरोभयकर्म-विभागजः ।

[श्लो० वा० अ० श्लो० ७०४ (४)

निर्माणपदम् । [पा० सू० ३।१।१४३ सिद्धान्तकौ०
अ० २९०५] पृ० ४०६

विरुद्धं हेतुमुद्भाव्य धादिनं जयवीतर ।

[श्लो० वा० अ० श्लो० ७५] पृ० ७५

विरोधिर्निद्रा-संज्ञादिभेदाद् भिन्नस्वभावताम् ।

तस्मैव मन्यमानोऽप्य शब्द प्रत्यवतिष्ठते ॥

[श्लो० वा० अ० श्लो० ३१३] पृ० ३१३

विलक्षणोपपाते हि नरोत्तं स्वाभाविकं कल्पितम् ।

[श्लो० वा० अ० श्लो० २७८] पृ० २७८

नियंशतः कारकाणि भवन्ति । [श्लो० वा० अ० श्लो० ४७१ (१०)

विशिष्टरूपानुभवान्मान्यतोऽपि निराक्रिया ।

[श्लो० वा० अ० श्लो० २७४ (६, ७)

विशिष्यत इति विशेषः गुणेश्च विशेषो गुणविशेषः कर्म-
मिधीयते, द्वितीयश्चात्र गुणविशेषश्चात्र एकोपे कृता निर्दिष्टः

तेन गुणपदार्थो गृह्यते—गुणाश्च ते विशेषाश्च गुणविशेषाः—

विशेषप्रवृत्तमाकृतिनिरासार्थम् । तथाहि—आकृति संयोग-

विशेषस्वभावा, संयोगश्च गुणपदार्थान्तर्गतः ततश्चासति विशेष-

ग्रहणे आकृतेरपि ग्रहणं स्यात्, न च तस्या व्यक्तावन्तर्भाव

इत्येते पृथक् स्वशब्देन तस्या उपादानात् । आश्रयशब्देन

द्रव्यमभिधीयते—तेषां गुणविशेषाणामाश्रयस्तदाश्रयो द्रव्यमि-

त्यर्थः । सूत्रे 'तत्'शब्दलोपं कृत्वा निर्देशः, कृतः, एवं च

विग्रहः कर्तव्यः—गुणविशेषाश्च गुणविशेषाश्चेति गुणविशेषाः

तदाश्रयश्चेति गुणविशेषाश्रयः, समाहारद्वन्द्वश्रयम् लोकाश्रय-

त्वात् क्लृप्तस्य [अ० २ पा० २ सू० २९ महाभाष्ये

पृ० ४७१ पं० ८] इति ननुसकलिङ्गादिनिर्देशः । तेनायमर्थो

भवति—योऽयं गुणविशेषाश्रयः सा व्यक्तियोच्यते मूर्तिर्चेति ।

तत्र यदा द्रव्ये मूर्तिशब्दस्तदाऽधिकरणसाधनो द्रव्यव्य-

मूर्च्छन्त्यस्मिन्नवयवा इति मूर्तिः, यदा तु रूपाविष्टु तदा कर्तु-

साधनः—मूर्च्छन्ति द्रव्ये समवयन्तीति रूपादयो मूर्तिः । अस्मि-

न्मूर्च्छन्तु द्रव्ये कर्मसाधनः रूपादिषु करणसाधनः ।

[न्या० वा० अ० २ आ० २ सू० ६८ पृ० ३३२ पं०

३-२४] पृ० १७७ (९, १०, ११)-१७८ (१, २)

विशेषणं विशेष्यं च सम्बन्धं लौकिकीं स्थितिम् ।

गृहीत्वा सङ्कल्प्येतत् तथा प्रत्येति नान्यथा ॥

[श्लो० वा० अ० श्लो० ५१५ (१), ५२५ (४)

विशेषहेतवस्तोषां प्रत्यया न कथ्यमान ।

विलसानामिव युक्त्यन्ते क्षणानामविवेकता ॥

[श्लो० वा० अ० श्लो० ३९९ (१८)

विशेषोऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाधनम् ।

[श्लो० वा० अ० श्लो० ५५४] पृ० ५५४

विश्वतश्चक्षुस्तं विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुस्तं विश्वतःसात् ।

सं बाहुभ्यां धमति स पतत्रैर्थावाभूमी जनयन् देव एक आस्ते ॥

[श्वेताश्वत० उ० अ० ३, ३] पृ० ९८

विषयविषयिण्यपि विषयानन्तरमाद्यं ग्रहणमवग्रहः ।

[श्लो० वा० अ० श्लो० ५५२ (७)

विषयेण हि सुखीनां विना नोत्पत्तिरिष्यते ।

विशेषादन्यविच्छन्ति सामान्यं तेन तद् ध्रुवम् ॥

[श्लो० वा० आह० श्लो० ३७] पृ० २४०

वृक्षादिना हृतान् ध्वानस्तद्रूपाव्यवसायिनः ।

ज्ञानस्थोपादानादेतज्ज्ञासादे प्रतिषेधनम् ॥

[तत्त्वच० का० १०७०] पृ० २१२ (२४)

वेदाध्ययनं सर्वं तदध्ययनपूर्वकम् ।

वेदाध्ययनवाच्यत्वाद्बुद्ध्याध्ययनं यथा ॥

[श्लो० वा० अ० ७ श्लो० ३५५] पृ० १३७

वेदाध्ययनमस्मिन् शुर्वेध्ययनपूर्वकम् ।

वेदाध्ययनवाच्यत्वादधुनाऽध्ययनं यथा ॥

[श्लो० वा० सू० ७ श्लो० ३६६] पृ. ४०

मोसद्वचतदेहो विहरइ गामाणुगामं तु ।

[आच० नि० गा० ३१६] पृ. ७५०

व्यक्तिजन्मन्यगता चेदागता नाश्रयान्तरान् ।

प्रागासीद् न च तद्देशे सा तथा सप्तता कथम् ॥

[] पृ. २४० (११)

व्यक्तिनाशेन चेष्टया गता व्यक्त्यन्तरे न च ।

तद् शून्ये न स्थिता देशो सा जाति केति कथ्यताम् ॥

[] पृ. २४० (१२)

व्यक्तिगणवसागेन यदि वाऽप्येह उच्यते ।

तत्तिज्ञातमिदं सन्धो व्यक्तिद्वारेऽस्य विद्यते ॥

[तत्त्वसं० का० ११४३] पृ. ३२४

व्यक्तिगुणविशेषाश्रयो मूर्तिः ।

[न्यायप० अ० २ आ० २ सू० ६६] पृ. १७७

व्यक्तिर्ज्ञातमिदं सन्धो यदि जाते स नेष्यते ।

तादात्म्यं कथमिदं स्यादनुपपन्नचेतसाम् ॥

[] पृ. २४० (१३, १४)

व्यवसायकृतिजातयस्तु पदार्थः ।

[न्यायद० अ० २ आ० २ सू० ६५] पृ. १७७

व्यवसायना हि वायूना भिन्नावयवदेवता ॥

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० ७९-८] पृ. ३६

व्यवहारस्तु तागेय प्रतिबलुव्यवस्थिताम् ।

तथैव दृश्यमानत्वाद् व्यवहारयति देहिनः ॥

[] पृ. ३११ (५, ६)

व्यापकत्वं च तस्येदमिष्टमाध्यवसायिकम् ।

मिथ्याभावमिदं सन्धो प्रत्यया शब्दनिर्मिताः ॥

[तत्त्वसं० का० १२१२] पृ. २३२ (२१, २२)

व्यावहारिकस्य चैतत् प्रमाणस्य लक्षणमुक्तम् ।

[] पृ. ४९७

श

शक्तयः सर्वभावानां कार्यार्थापत्तिगोचराः ।

[श्लो० वा० सू० ५ श्लो० २५४] पृ. ५४

शब्द एवाभिज्ञल्पलभागतः शब्दार्थः ।

[] पृ. १८० (११)

शब्दज्ञानादसंज्ञिकेऽर्थे बुद्धिः शब्दम् ।

[१-१-५ शायरभा०] पृ. ५७४ (३)

शब्दत्वं गमक नात्र गोशब्दत्वं निषेत्स्यते ।

व्यक्तिरेव विशेष्याऽतो हेतुर्नैका प्रसज्यते ॥

[श्लो० वा० शब्दप० ६४] पृ. ५७५

शब्दस्य श्रुतेः सर्वत्र पद्यानामपि न क्वचित् ।

प्रमाणानामभावोऽतो नार्थाभावविनिश्चयः ॥

[] पृ. ५८७

शब्दस्यागमनं तावदहर्षं परिकल्प्यते ॥

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० १०७] पृ. ३८

शब्दादुद्देशेति यद् ज्ञानमप्रत्यक्षेऽपि वस्तुनि ।

शब्द तदिति मन्यन्ते प्रमाणान्तरादिनः ॥

[] पृ. ५७४ (४)

शब्दे वेद्योद्भवत्वावद् वक्त्राधीन इति स्थितम् ।

तदभावः क्वचित् तावद् गुणवद्वयत्कृतः ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ६२] पृ. १९

शब्दे नागम्यमानं च विशेष्यमिति साहचर्यम् ।

तेन सामान्येष्टव्य विषयो बुद्धिः-शब्दयोः ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ९४] पृ. १९३ (६)

शब्देनाव्यापृताश्रयं बुद्धावप्रतिभासनात् ।

अर्थस्य दृष्टाविव तदनिर्देशस्य वेदकम् ॥

[] पृ. २५० (११, १२) ५२५ (७)

गरीरान्तरेऽपि तदज्ञानसम्प्रतिबन्धि तद्गुणा उपलभ्यन्ते

इत्यभिप्रेक्ष्यते । तथाहि-देवदत्ताज्ञानात् देवदत्तगुणपूर्वकम्,

कार्येले सति तदुपकारकत्वात्, प्रासादिवत् । कार्यदेशे च सजि-

हितं कारणं तज्जनने व्याप्रियतेऽन्यथाऽतिप्रमत्तादिति तदज्ञानाज्ञ-

प्रादुर्भावदेशे तत्कारणतद्गुणसिद्धिः । तथा तदन्तराले च प्रती-

यन्ते तथाहि-अग्रेरुर्ध्वज्वलनम्, वायोस्तिर्यक् पवनं तद्गुण-

पूर्वकम्, कार्येले सति तदुपकारकत्वात्, वज्रादिवत् । यत्र च

तद्गुणास्तत्र तद्गुण्यनुमीयत इति 'स्वदेह एव देवदत्तात्मा' इति

प्रतिज्ञा अनुमानवाधिना । ततोऽनुमानावितकर्मनिर्देशानन्तर-

प्रयुक्तेन कालाव्यापदिष्टो हेतुः ।

[] पृ. १४६-१४७ (१)

शावलेयाश्च भिन्नत्वं बाहुलेयाश्चोऽपि समम् ।

सामान्यं नान्यदिष्टं चेत् कागोऽप्येह प्रवर्तताम् ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ७७] पृ. १९० (१०)

शास्त्रस्य तु फले दृष्टे तत्प्राप्त्याशावशीकृताः ।

प्रैषावन्तः प्रवर्तन्ते तेन वाच्यं प्रयोजनम् ॥

[] पृ. १६९ (१०)

शास्त्रार्थप्रतिज्ञाप्रतिपादनपर आदिवाक्योपन्यासः ।

[] पृ. १७२ (१)

शिरसोऽवयवा निम्ना वृद्धिः-काठिन्यवर्जिताः ।

शशशृङ्गादिरूपेण सोऽल्यन्ताभाव उच्यते ॥

[श्लो० वा० अभा० परि० श्लो० ४] पृ. १८६, ५८१

विष्टाः क्वचिदभीष्टे वस्तुनि प्रवर्तमाना अभीष्टदेवताविशे-

यत्तावविधानपुरस्सरं प्रवर्तन्ते । [] पृ. १

शब्दं इत्थं समाश्रित्य सद्ब्रह्मसद्वृद्धिः ।

नैगमव्यवहारौ स्ता शेषाः पर्यायमाश्रिता ॥

[] पृ. ३११ (२)

शेषाणामाश्रयव्यापिलम् ।

[प्रशस्त० क० पु० १०३ पं० ८] पृ. ७०८ (१)

श्रेय साधनता शेषां निर्यं वेदाद प्रतीयते ।

ताद्रूप्येण च धर्मत्वं तस्मादेवेव धर्मता ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १४] पृ. ५०५

श्रेयो हि पुरुषप्रतीतिः सा द्रव्यगुणकर्मणि ।

चोदनालक्षणे साध्या तस्मादेवेव धर्मता ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १९१] पृ. ५०५

श्रोत्रधीरप्रमाणं स्यादितराभिरसङ्गते ।

[श्लो० सू० २ श्लो० ७७] पृ. १६

श्रोत्रादिदृष्टिरविकल्पिका ।

[] पृ. ५३३ (१)

ए

पद्मेन युगपद्योगात् परमाणो पञ्चशता ।

[] पृ. १०५, ३७६ (९)

पदेव धर्मिणः प्रोक्ताः । [] पृ. ६६१ (७)

स

स एवाविनाभावो दृष्टान्ताभ्या दर्श्यते ।

[] पृ. ३१४

सजोगसिद्धीए फलं वयति ।

[आचक्ष्यकनि० पदमाव० गा० २३] पृ. ७५७ (१)

संयोगस्य द्रव्ययोर्विशेषणत्वेन अध्यस्तत्वं प्रतीयमानत्वात् ।

तथाहि—कथितं केनचित् ‘सयुक्ते द्रव्ये आहरे’ इत्युक्तौ ययोरेव द्रव्ययोः संयोगमुपलभ्य(म)ते, ते एव आहरेति न द्रव्यमात्रम् अन्यथा हि यत् किञ्चिद् आहरेत् । एतद् विभागसाधनेऽपि विपर्ययेण सर्वं समानम् । किञ्च, यदि अर्थान्तरभूतौ संयोग-विभागौ बन्धुनो न स्याताम् तदा बन्धुमात्रनिबन्धनौ ‘सान्तर-मिदम्’ ‘विरन्तरम्’ इति च प्रसक्तौ बोधयेयाताम् न हि विशेषप्रसक्तौ बन्धुविशेषणमन्तरेण सम्भविनौ सर्वदा सर्वत्र भाव-प्रसङ्गात् । अपि च दूरदेशवर्तिनः प्रमातुः सान्तरावस्थितेऽपि धन-सदिरादौ निरन्तरावसायिनी बुद्धिर्यत्पश्यते या च शास्त्रि-णिखरावसक्तं बलाकादौ सान्तरलाभ्यवसायिनी समुपजायते, द्विविधाऽपि इयम् ‘अतस्मिन्नात्’ इति प्रवृत्तेर्मिथ्याबुद्धिः । न च अतो मुख्यपदार्थानुभवमन्तरेण कचिद् उपजायमाना सल-क्ष्यते न हि अनुनुभूतरजतस्य शुक्तिकायाम् ‘रजतम्’ इति विभ्रम इति कथितं मुख्यो भावो विभ्रमपि यो निमित्तमभ्युपगन्त्य, तदनुपगम्ये च संयोग-विभागसिद्धिः तद्व्यतिरेकेण अन्यस्य एतदुद्देशेर्निबन्धनस्य असम्भवात् । तथा ‘कुण्डली देवदत्त’ इति मतिः किंनिबन्धना उपजायते इति वक्तव्यम् । न पुरुष-कुण्डल-मात्रनिबन्धना, सर्वदा तयोस्तस्या उत्पत्तिप्रसङ्गात् । अपि च यदेव कथितं केनचित् उपलब्धं सत्त्वेन, तस्यैव अन्यत्र विधिः प्रतिषेधो वा दृष्टः । यदि च संयोगो न कदाचिद् उप-लब्धः कथं विभागेन अस्य ‘चैत्रोऽकुण्डलः कुण्डली वा’ इत्येवं प्रतिषेधः विधीय भवेत्? यत् ‘अकुण्डलश्चैत्र’ इति न कुण्डलः प्रतिषिध्यते तस्य अन्यदेशादौ विद्यमानस्य प्रतिषेधबुध-
[] पृ. ५३३ (१)

कयत्वात्, अत एव न चैत्रः तत्तत्रैत्रस्य कुण्डलसंयोगः प्रतिषि-
ध्यते । एवं ‘कुण्डली चैत्र’ इत्यत्रापि चैत्र-कुण्डलयोर्नान्य-
तरस्य विधिः तयोः सिद्धत्वात् । तत् पारिशेष्याद् अप्रतीतस्य
तत्-संयोगस्यैव विधिरिति संयोगनिर्वाहः समस्तस्य यद्-
शाद् विभक्तविधि-प्रतिषेधप्रवृत्तिः ‘चैत्रः कुण्डली’ इत्यादि-
प्रयोगेषु । किञ्च, यदि संयोगः अर्थान्तरं न भवेत् तदा बीजा-
दयः—अविशिष्टत्वात्—सर्वदेव स्वकार्यमङ्कुरादिकं विदध्युः न
चैवम् सर्वदा तेषां कार्यानांरम्भात्, अतो बीजादयः स्वकार्य-
निर्वर्तने कारणान्तरसम्यपेक्षा श्रुतिपण्ड-दण्ड-चक्र-सूत्रादयः
इव घटादिकरणे, योऽसौ अपेक्ष्य स संयोगः ।

[] पृ. ६७७ (४, ५) — ६७८ (१, २, ४) — ६७९ (१, २)

संयोगादिषु येष्वस्ति प्रतिबन्धो न तादृशः ।

न ते हेतव इत्युक्तं न्यभिचारस्य सम्भवात् ॥

[] पृ. ५५५

सवादस्याथ पूर्वेण सवादित्वात् प्रमाणता ।

अन्योऽन्याश्रयभावेन न प्रामाण्यं प्रकल्पते ॥

[] पृ. ६

सविति संवित्तिरयैव सवेद्या न सवेद्यतया ।

[] पृ. ७९

सवित्याख्यं फलं ह्यतुल्यापारसङ्गावे सामान्यतो दृष्टं लिङ्गम् ।

[] पृ. २७

ससङ्गमसंसङ्गा सङ्गः तद्वा अन्यलेखिया चैव ।

उग्राहिया परग्राहिया उज्ज्वल्यहम्मा य सप्तमिया ॥

[] पृ. ७५५ (४, ५)

ससरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम् ।

[साङ्ख्यका० ४०] पृ. ४१७ (८)

ससर्गमोहितपियो विविक्तं चातुगोचरात् ।

भावात्मानं न पश्यन्ति ये तेभ्यः स विविच्यते ॥

[] पृ. ७३९

सखजेतुं क्षममेवैकमनुकम्पाप्रयोजितं ।

[श्लो० वा० सू० ५ सम्बन्धा श्लो० ५२]

पृ. १००

सख्यन्ते न भिद्यन्ते स्वतोऽर्थाः पारमार्थिकाः ।

रूपमेकमनेकं वा तेषु बुद्धेरुपलब्धः ॥

[] पृ. २१० (१, २, ३, ४)

सत्त्वान-प्रसव-स्थितिषु यथाक्रमं श्री-पुं-नपुसकन्य-
स्थाति (स्या । इति) [] पृ. २२१ (११)

सहस्य सर्वतश्चिन्ता स्तिमितेनान्तरात्मना ।

स्थितोऽपि चक्षुषा रूपं वीक्षते साक्षज्ञा मतिः ॥

[] पृ. ५०३ (८)

सङ्केतस्साणोपायं दृष्टसङ्कलनात्मकम् ।

पूर्वापरपरामर्शशून्ये तच्चाख्ये कथम् ? ॥

[] पृ. ५१५ (३) ५२५ (५)

सत्ता-परिमाणानि पृथक्सम् संयोग-विभागौ परलाऽपरत्वे
कर्म च रूपि(द्रव्य)समवायाच्छ्रुणामि ।

[वैशेषिकद० ४-१-११] पृ. ११३, ६७३ (३) ६८६ (३)

स चेदगोनिष्ठ्यात्मा भवेदन्योन्यसंश्रयः ।

सिद्धश्चेद् गौरपोद्धार्य घृयापोद्गुरुत्वनम् ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ८४] पृ. १११ (११)

सत्ता-द्रव्यसम्बन्धात् सद्रव्यं वस्तु ।

[] पृ. ७३१

सत्ता-स्वकारणाऽऽश्लेषकरणात् कारणं किल ।

सा सत्ता स च सम्बन्धो नित्यौ कार्यभेदे किम् ॥

[] पृ. ३०३ (७)

स त्वसम्पादकस्तादृग्वस्तुसम्बन्धहानितः ।

न ह्यन्धा, प्रत्ययाः सधै भूतार्थाध्यवसायिनः ॥

[तत्त्वसं० का० ११६५] पृ. २२७ (६)

सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षम् ।

[जैमि० सू० १-१-४] पृ. ४८, ८०, ५३४ (८)

सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्य इन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षमनि-
मित्तम्, विद्यमानोपलम्भनत्वात् ।

[जैमिनीयसू० १-१-४] पृ. ३१

सदकारणवन्निष्पत्तिम् ।

[वैशेषिकद० ४-१-१] पृ. ६४७, ६५६, ७३१

सद्रूपलम्भकप्रमाणगम्यत्वं षण्णामस्तिममधीयते, तच्च षट्-
पदार्थविषयं ज्ञानम् तस्मिन् सति 'सत्' इति व्यवहारप्रवृत्तिः ।

एवं 'ज्ञानजनितं ज्ञानहेयलम्' 'अभिधानजनितम् अभिधेयलम्'
हृत्वेवं व्यतिरेकनिबन्धना पट्टो सिद्धा, न चाज्ञानवस्था, न च

षट्पदार्थव्यतिरेकपदार्थान्तरप्रसक्तिः ज्ञानस्य गुणपदार्थेऽन्तर्भा-
षात् । [] पृ. ६६१ (१०)

सदेव न जन्यते । [] पृ. ५७

सद्रूपद्रव्यरूपेण रूपादेरेकतेष्यते ।

स्वरूपापेक्षया तेषां परस्परं विभिन्नता ॥

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० २४] पृ. ५८८ (१३)

सद्रूपतानतिक्रान्तसत्त्वमावर्षिदं जगत् ।

सत्तारूपतया सर्वं सृष्टङ्गं संग्रहो भवति ॥

[] पृ. ३११ (४)

स द्विविधोऽष्टचतुर्मेदः ।

[तत्त्वार्थ० अ० २ सू० ९] पृ. ६१८

सन्तानविषयत्वेन वस्तुविषयत्वं द्वयोस्त्वम् ।

[] पृ. ४६८ (९)

सन्ति पञ्च महद्भूयाः ।

[सूत्रक० प्र० शु० प्र० अ० प्र० सं० गा० ७] पृ. ५९

सन्निकर्षविशेषात् तद्ग्रहणम् ।

[] पृ. ५२८

सन्निकृष्टार्थश्रुतिलं न तु ज्ञानान्तरेष्वप्यम् ।

[श्लो० वा० निरा० श्लो० ११५] पृ. ५३७ (११, १२)

१०५ सं० प०

सन् बोधगोचरप्राप्तस्तद्भावेनोपलभ्यते ।

नदन्यं भावः कथं तस्य न नाशः कार्यतामियात् ॥

[] पृ. ३२१ (५, ६)

सप्त भुवनान्येकबुद्धिनिर्मितानि, एकवस्त्वन्तर्गतत्वात्, एका-
वसथान्तर्गततां कापवरकवत्; यथैकावसथान्तर्गतानामपवरकाणां

सूत्रधारैकबुद्धिनिर्मितत्वं दृष्ट तथैकस्मिन्नेव भुवनेऽन्तर्गतानि
सप्त भुवनानि, तस्मात् तेषामप्येकबुद्धिनिर्मितत्वं निश्चीयते;

यद्बुद्धिनिर्मितानि चैतानि स भगवान् महेश्वरः सकलभुवनेक-
सूत्रधारः । [] पृ. १३२

स बहिर्देशसम्बन्धो विसृष्टमुपलभ्यते ।

[] पृ. १९९

समवायिनः श्वैत्यात् श्वल्लुद्धे श्वेते बुद्धिः ।

[वैशेषिकद० ८-१-९] पृ. ६९३ (२)

समानप्रत्ययप्रसवामिका जातिः ।

[न्यायद० अ० २ आ० २ सू० ६८] पृ. १७८ (७)

समाना इति तद्ग्रहात् ।

[] पृ. २४२ (२०)

समुच्चयादिर्थार्थः कश्चिदादेरसीत्सितः ।

तदन्यस्य विकल्पादेर्भवेत् तेन व्योहनम् ॥

[तत्त्वसं० का० ११५९] पृ. २२६ (५)

सम्बद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिना ।

[श्लो० वा० प्रत्यक्ष० श्लो० ८४] पृ. ५६, ५३७ (९)

सम्बद्धबुद्धिजननं तेषां सम्बन्ध एव च ।

[] पृ. १०७ (५, ६)

सम्प्रगर्घ्यं च सप्तान्वो दुष्प्रयोगनिवारणः ।

[श्लो० वा० सू० ४ प्रत्यक्ष० श्लो० ३८] पृ. ५३५ (१)

सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्राणि भोक्षमार्गाः ।

[तत्त्वार्थसू० १-१] पृ. ६५१

सर्ग-स्थित्युपसंहारान् युगपद् व्यक्तशक्तिः ।

युगपच्च जगत् कुर्यात् नो चेत् सोऽव्यक्तशक्तिः ॥

[] पृ. ७१६ (१, १०)

सर्गादौ पुरुषाणां व्यवहारोऽन्योपदेशपूर्वकः, उत्तरकाल प्रभु-
द्धानां प्रत्यर्थनियतत्वात्, अप्रतिस्वधारव्यवहाराणां कुमाराणां

गवादिषु प्रत्यर्थनियतो वागव्यवहारो यथा मात्राशुपदेशपूर्वकः ।

[] पृ. १०१ (३)

सर्वे एवायमनुमानानुमेयव्यवहारः सांश्रुतः ।

[] पृ. ३७७

सर्वे एवायमनुमानानुमेयव्यवहारो बुद्ध्याहृतेन धर्मधर्मिभेदेन ।

[] पृ. ५६४ (९)

सर्वचित्त-चैतानामात्मसंवेदनं प्रत्यक्षम् ।

[न्या० वि० १-१०] पृ. ५०१ (३) ५०८ (१६)

सर्वचित्तचैतानामात्मसंवेदनं प्रत्यक्षमविकल्पम् ।

[] पृ. ५०६, (१, २)

सर्वज्ञो दृश्यते तावन्नेदानीम्—।

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ११७] पृ. ५५

सर्वज्ञो दृश्यते तावन्नेदानीमस्मदादिभिः ।

दृष्टो न चैकदेशोऽस्ति लिङ्गं वा योऽनुमापयेत् ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ११७] पृ. ४५

सर्वज्ञो नावबुद्धयेद् येनैव स्थानं तं प्रति ।

तद्वाक्यानां प्रमाणत्वं मूलाज्ञानेन वाक्यवत् ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १३५] पृ. ५३ (२)

सर्वज्ञोऽयमिति हेतवत् तत्कालेऽपि बुद्धुस्त्विति ।

तज्ज्ञानहेतुविज्ञानरहितैर्गम्यते कथम् ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १३४] पृ. ५३

सर्वत्र पर्यनुयोगपरान्येव सूत्राणि ब्रूहस्यते ।

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १३५] पृ. ६९, ७४

सर्वत्रासेदादाश्रयस्यानुच्छेदात् कुर्यादपरिसमाप्तेष्वयथाक्रमं
जातिधर्मा एकल-नित्यस-प्रत्येकपरिसमाप्तिलक्षणा अपोह
एवावतिष्ठन्ते; तस्माद् गुणोत्कर्षादर्थान्तरापेक्ष एव साध्या
साधु । [श्लो० वा० सू० २ श्लो० १३५] पृ. २०१ (८)

सर्वदा सद्गुणायानां वादमार्गं प्रवर्तते ॥

[श्लो० वा० निरालम्बं श्लो० १२८] पृ. ३७७

सर्वभावाः स्वभावेन स्वस्वभावव्यवस्थिते ।

स्वभाव-परभावाभावा यस्माद् व्यावृत्तिभाविनः ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १३४] पृ. २४३ (२०, २१, २२)

सर्वमालम्ब्ये श्रान्तम् ।

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १३४] पृ. ५१३ (३)

सर्वमेकं सन्नक्षणं च ब्रह्म ।

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १३४] पृ. २७३ (३)

सर्ववस्तुषु बुद्धिश्च व्यावृत्त्यनुगमार्मिका ।

जायते ह्यात्मकत्वेन विना सा च न युज्यते ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १३४] पृ. २३३

सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वाऽपि कस्यचित् ।

यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत् तत् केन गृह्यते ॥

[श्लो० वा० सू० १ श्लो० १२] पृ. १६९ (७, ८)

सर्वस्योभयपक्षे तद्विशेषनिराकृते ।

चोदितो दधि खादति किमुग्रं नाभिधावति ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १३४] पृ. २४२ (३३)

सर्वे धर्मा निरात्माना सर्वे वा पुरुषा गताः ।

सामत्स्यं गम्यते तत्र कथिदमस्त्वगृह्यते ॥

[श्लो० वा० सू० १ श्लो० १२] पृ. २२९

सर्वेऽप्यनियमा लोके नास्त्येवमिति कारणम् ।

नियमात् केवलदेव न किञ्चिदनुमीयते ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १३४] पृ. २१

गवियण-गवियणं । [प्र० का० गा० ३५]

पृ. ६२८ (५)

सव्यापारप्रतीतत्वात् श्रमाणं फलमेव सत् ।

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १३४] पृ. ५२९ (११)

सव्यापारमिवाभावि व्यापारेण स्वकर्मणि ।

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १३४] पृ. ४५९ (७) ५२९

सम्बन्धोवा तित्थयिरिति तित्थयिरिति अतित्थयिरिति

असम्बन्धयोगा । [श्लो० वा० सू० २ श्लो० १३४] पृ. ७५२

सम्बाधो लब्धो । [विशेषणं भा० गा० ३०८९]

पृ. ६०८ (८)

सर्वे वि एगदूसेण गिरग्या जिणवरा ।

[आगच्छकसू० गा० २२७] पृ. ७५० (२)

स सर्वो (सर्वो) मिथ्यावभासोऽयमर्थ इतीष्यत एव यथो-

क्तत्वेका (मयैवेका)त्मकग्रह । इतरतरमेदोऽस्य वीजं सज्ञा

यदर्थिका ॥ [श्लो० वा० सू० २ श्लो० १३४] पृ. १८१ (१६, १७, १८)

सहभावितो गुणाः क्रमभाविनः पर्यायाः ।

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १३४] पृ. ४७८ (५)

सहवर्तितो गुणाः । [श्लो० वा० सू० २ श्लो० १३४] पृ. १४७

सह सुषा । [अ० २ पा० १ सू० ४ पाणि० व्या० पृ०

१६० अं० ६४९] पृ. २७१

सहस्रवर्त्मा सामवेदः । [श्लो० वा० सू० २ श्लो० १३४] पृ. ७३१ (३)

यान्यवहारिकस्य च प्रमाणस्यैतल्लक्षणम् ।

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १३४] पृ. ४७०

साकारे से णाणे अणागारे दंसणे ।

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १३४] पृ. ६०५

नाज्ञादपि च एकस्मिन्नेव च प्रतिपादिते ।

प्रसज्यप्रतिषेधोऽपि सामर्थ्येन प्रतीयते ॥

[तत्त्वच० का० १०१३] पृ. २०३ (१६, १७, १८, १९)

सागारमणायार लक्ष्मणमेयं तु सिद्धान्तं ।

[प्रज्ञाप० द्विती० प० सू० ५४ गा० १६०]

पृ. ६०८ (५)

साहस्यस्य च वस्तुत्वं न शक्यमववाधितुम् ।

भूयोऽन्यवसामान्ययोगो जायन्तरस्य तत् ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १३४] पृ. ५७६

साधने पुरुषार्थस्य सन्निरन्ते त्रयीविदः ।

नो विधां सयावत्तम्—॥ [श्लो० वा० सू० २ श्लो० १३४] पृ. ७४१

‘साध्यसद्भावे एव सर्वत्र साधनसद्भाव’ इत्येवं भूतान्वयाऽ-

प्रसिद्धौ ‘साध्याभावे सर्वत्र साधनस्य अभावः’ इति सकला-

क्षेपेण व्यतिरेकस्यासम्भवात् । [श्लो० वा० सू० २ श्लो० १३४] पृ. ६०१

साध्यसाधनम् । [न्यायद० १-१-६] पृ. ५७८ (९)

सामर्थ्यमेदं सर्वत्र स्थात् अयन्नविषयः ।

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० ८३] पृ. ३६

सामान्यं नान्यदिष्टं चेत् तस्य वृत्तेर्नियामकम् ।

गोलेनापि विना कस्माद् गोबुद्धिर्न नियम्यते ॥

[श्लो० वा० सू० ३५] पृ. २४० (१५, १६)

सामान्यतस्तु दृष्टादतीन्द्रियाणां प्रसिद्धिरनुमानाद् ।

[साङ्ख्यका० ६] पृ. ५६६

सामान्यप्रत्यक्षात् विशेषाप्रत्यक्षात् विशेषस्युत्पेक्ष संशयः ।

[वैशेषिकद० २, २, १७] पृ. ४५२ (१)

सामान्यमपि नीलत्वादि नीलाद्याकारमेव अन्यथा 'नीलम्' 'नीलम्' इति अनुवृत्तिप्रत्ययो न स्यात् इति हेतोरसिद्धत्वात् नानुमानावाधा । [] पृ. ६९३

सामान्यविषयत्वं हि पदस्य स्थापयिष्यते ॥

[श्लो० वा० शब्दप० ५५] पृ. ५७५

सिद्धश्चागौरपोक्षेत् गोनिषेधालम्ब्य सः ।

तत्र गौरेव वक्तव्यो नञा यः प्रतिपिष्यते ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ८३] पृ. १९१ (१०)

सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्धः ।

[न्यायद० अ० १ भा० २ सू० ६] पृ. ९७

सुखमाहादनाकार विज्ञानं मेयबोधनम् ।

शक्ति क्रियानुमेया स्यात् जून कान्तासामागमे ॥

[] ४७८ (६)

सुविधेर्वित्तं कार्यं कारणं न व्यभिचरति ।

[] पृ. ११८, २६६, ५६३,

सुविधेर्वित्तं कार्यं कारणं न व्यभिचरति अतस्तदवधारणे यत्नो विधेयः । [] पृ. ९०

सोमिला । एगे वि अहं जाव अगेगभूयभावमवि ए अहं ।

से केणट्टेण मंते । एवं मुचइ एगे वि अहं ।

[भग० शा० १८ उ० १० सू० ६४७] पृ. ६२५

सोमिला । दम्बट्टयाए एगे अहं, पाणदंसणट्टयाए द्वेवे अहं ।

[भगवती० शा० १८ उ० १० सू० ६४७] पृ. ६२५

सोऽयं प्रमाणार्थोऽपरिसङ्ख्येयः ।

[वात्स्या० भा० पृ० १ पं० १२] पृ. ५२४

सो य ततो कायव्यो जेण मणो मंगुलं न विदेह ।

[पद्म० पृ० ३५ भा० २१४] पृ. ७४९ (२)

स्त्रीलादयो गोलादय इव सामान्यविशेषा ।

[] पृ. २२२ (३)

स्मृत्यनुमानागमसंशयप्रतिभासप्रज्ञानोहाः सुखादिप्रत्यक्ष-
मिच्छादयश्च मनसो लिङ्गानि । [१-१-१६ वात्स्या० भा०]

पृ. ५६३

संक्रमणा युक्त एव सर्वो ह्युत्पद्यते नरः ।

स तयाऽऽकृष्यते तेन न यथा स्वयमिच्छति ॥

[] पृ. ७१५

स्वकारणसम्बन्धकालः प्रथमः ततः स्वसामान्याभिव्यक्ति-
कालः ततः अवयवकर्मकालः ततः अवयवविभागकालः ततः
स्वारम्भकावयवसंयोगविनाशकालः ततः द्व्यविनाशकालः ।

[] पृ. ६८७

स्वकीयरूपाशुभावाधान्यतोऽन्यनिराक्रिया ।

[] पृ. १६६ (१)

स्वगृहनिर्गतो भूयो न तदाऽऽगन्तुमर्हति ।

[] पृ. ७५

खतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमिति गम्यताम् ।

नहि खतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन पायते ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ४७] पृ. ४

खवीचानेकविच्छिद्यस्तुसङ्केतशक्तिः ।

विकल्पास्तु विविचयन्ते तद्व्याप्यवसायिनः ॥

[तत्त्वसं० का० १०४८] पृ. २०९ (१४, १५)

खभावैऽप्यथतः सिद्धे यदि पर्यनुयज्यते ।

तत्रोत्तरमिदं युक्तं न दृष्टेऽनुपपन्नता ॥

[] पृ. २६

खभावैऽप्यविनाभावो भावमात्रानुरोधिति ।

तदभावे खर्यं भावस्याभावः स्यादभेदतः ॥

[] पृ. ३२१ (२९) ५६९ (४)

खभावोऽपि स तत्त्वसंयं येनापेक्ष (१) निवर्तते ।

(१) विरोधिर्न यथाऽन्येषा प्रवाहा मुहुरादिकम् ॥

[] पृ. ३४८

खयमेव भावो न भवेत् । [] पृ. ४२५

खरूप-पररूपाभ्यां नित्यं सदसदात्मके ।

वस्तुनि ज्ञायते किञ्चिद् रूपं कैश्चित् कदाचन ॥

[श्लो० वा० अभाव प० श्लो० १२] पृ. ५८१ (६)

खरूपसत्त्वमात्रेण न स्यात् किञ्चिद् विशेषणम् ।

खनुज्या रज्यते येन विशेष्यं तद् विशेषणम् ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ८७] पृ. १९२

खरूपस्य खतो गतिः । [] पृ. १५, ४६५, ४८३, ५१३

खरूपेणैव निर्देश्यः । [] ५९२

खसवेद्यमनिर्देश्यं रूपमिन्द्रिययोचरः ।

[] पृ. १८७ (५)

स्वाभाविकीमविद्यां तु नोच्छेत्तुं कश्चिदर्थः ।

[श्लो० वार्तिक० सू० ५] पृ. २७८

स्वाश्रयेन्द्रियसन्निकर्षोपेक्षप्रतिपत्तिकं सामान्यम् ।

[] पृ. ६९४

इयं पाणं क्रियाहीणं ह्या अण्पाणयो क्रिया ।

पासतो पंगुलो बद्धो भावमाणो य अधवो ॥

[आवश्यकनि० पदभाषा० गा० २२] पृ. ७५६ (८)

हिताहितप्राप्तिपरिहारयोः । [] पृ. ४६९

सर्वज्ञ — [] पृ. ४६

हिरण्यगर्भः समवर्ततस्मि । [ऋग्वेद अष्ट० ८ मं० १० सू०

१२१] पृ. २४, ४०, ४२

हेतुना यः समयेण कार्योत्पादोऽनुमीयते ।

अर्थान्तरानपेक्षत्वात् स खभावोऽनुवर्णितः ॥

[] पृ. ५६३

हेतुमदनिश्चयमव्यापि सत्क्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।

सावयवं परतत्त्वं व्यक्तं लिपरीतमव्यक्तम् ॥

[साङ्ख्यका० १०] पृ. २८१ (१८)

हेलाथयं उच । [] पृ. २७१ (४)

*सन्मतिटीकानिर्दिष्टा ग्रन्था ग्रन्थकृतश्च ।

अ

अक्षपाद ५३९-२९
अक्षपादकणमुग्मतासुसारि ४७५-१५, ७१८-३२
अक्ष ६१४-१६
अत्राहु ९३-३२, ९५-२४
अध्ययन ३३२-१५, ४७१-२८, ५०९-३२, ५६७-१७,
६९९-१३ (२)
अन्य ९७-२२, ९८, ९९, १०९, १५५, १८०-२२ (८, ११),
१८१ (२), १८२ (४), १८५ (१), २२२-४ (३),
२७८, ३५३, ५६२ (५), ७१५ (२), ७४०-६
अपर १६-२८, १४६, १८० (२०), २३२, २३३, २७८,
३१०, ३४०, ४२२, ४२८, ५२३, ५३१, ५६०, ५६२-१० (२),
५६५-२६, ५६६-३२, ६९८-१४ (१)
अमयवेव ७६१-२४
अर्हत् १-२०, ४४, ६३४-१७
अर्हत्प्रणीतवासन ४५३-३०
अर्हत्-सर्वज्ञवासन ६८-२६
अर्हदागम ६५१-३, ७५३-३८
अर्हद्वचन ६२१-२५, ६५१-१
अर्हन्मतासुसारि ४४१-२१
अविद्वर्ण १००-३३, ३३२-१५, ६५८-३ (४), ६७४-१९
अष्टकादि ४०-३३, ४२-५

आ

आगम ९३-२, २७३-४, २९५-१०, ६१३-३४, ६१९-११,
७४६-९, ७५१-१३, ७५६-३२
आगमविद् ७३२-२७
आचारार्थ ७५०-१९, ७५१-२
आचार्य २७-२८, ६८-१९, २८४-३३, ३१६-११
आचार्य (विज्ञप्तिमात्रतासिद्धिकार) ३७६-३०
आचार्य (दिग्गम) २०४-१०, २१२-१९ (१९), २१३-
१०, २१७-१२, २२८-२०, २३१-८, २६५-२२, ३७७-१९,
३८८-२२
आचार्य (सिद्धसेन दिवाकर) १-१६, २९-२५, ४३-२१,
६७-३९, ६८-१८, ६९-३, १३३-२८, ३७९-७, ४४८-२८,
४५५-१९, ४५७, ६१२-१५, ६४२-१२, ६५०, ७०४-२०

* परिशिष्टसिन्धु स्थला अद्धा. पृष्ठाङ्कसूचका, सूक्ष्मा
अद्धा पद्धपञ्चावेदका, कोष्ठकान्तर्गताश्चाद्धाष्टिपञ्चनिवेदका
हेमा इति ॥

आचार्यार्थ (दिग्गमीय) २०४-८

आज्ञाय २७३-१४

आयुर्वेद ७३१-१३

आहत २९-२४

इ

इन्द्रियसूत्र (न्या. सू.) ५३१-५

ई

ईश्वरकृष्ण २८०-३४, २८२-१९, २२६-१६, ५६६-२६

उ

उद्धोतकर (जुलो वार्तिककार अने वार्तिककृत) १०१-
१६, १०६-२३, ११४-५, १३२-१९, १२७-१३, १७४-२८,
१७५-१५, २००-२ (१), २०४-२, २२०-४, २२९-१४,
३३२-१५, ४७१, ५१९-३, ६५९-१३, ६६३-२३ (३),
६६८-४ (३), ६१९-८, ६६६-११
उद्धोतकरादि २०१-२१, ६५९-१३
उद्धोतकराध्ययनप्रभृति ४७१-२८
उल्लूक ६५६-१७ (३), ७०४-२८

ए

एक ९६-२३, ३४०-११, ५६०-२ (१)

औ

औलूक्य १४०-४

क

कणमुग्मता ६५६-१३

कणमुग्मतासुसारि ३९०-१३

कणसूत्र (जुलो वैशेषिकशास्त्रप्रणेत्) ४४१-२१, ४७५,
७१८-३३

कपिलमतासुसारि ७१८-३१

कपिलादि १३३-११

कपिलादिप्रणीतसिद्धान्त ६९-५

काणाद ६७६-२१, ७२४-२७

कादम्बर्वादि ४०-३०, ४२-६, ५३६-२८

कामिल २८०-२७, २८२-२६, २९६-९, ३००-२३, ६५६-७

कालिदासकृतल ४०-३१

कीर्ति (धर्मकीर्ति) ५०६-३

कुमारसम्मवादि ४०-३१

कुमारिल १८७-१२, १९०-९, २०४-१९, २२३-१, २२९-
११, २४०-२५, ५६४-१४, ५७०-१४, ५७८-३३, ६९५-
२२ (२)

कुमारिलवचन २०४-१९ (१९)

केचित् ७५-४०, ९१-६, ९७-२१, १०९-२४, १४६-
४१, १६८-२६, २७८-३१, ३२४-१८, ४०५-१०, ४४०-२९,
४४५-३१, ५२२-१८, ५३८, ५३८-४, ५५३-१४ (९),
६११-२, ६४०-९, ७१४-११ (५)

कैचित् ३६-१४, ७९-३५, १४२-१५, ३१०-१९, ३४१-
१५, ४५६-५

केषांचित् ५६६-३१, ५९७-२ (१)

ग

गणधरादि ७५१-२४, ७५४-२३

गणहस्तिप्रभृति ५९५-२४, ६५१-२१

गोपाचार्य ५६४-३४ (१७)

गोयम ६०५-३

गौतम (इन्द्रभूति) ६०५-१०

गौतमादि (इन्द्रभूति आदि) ६३५-२

घ

चतुर्थाध्याय (वा. मा.) ५२१-२

चतुर्दशपूर्व ७५२-३३

चतुर्दशपूर्वविपक्ष १७३-६

चतुर्दशपूर्वसंविद्वागिनी ७५१-२७

चार्वाक ४३-२६, ६९-३९, ७३-५, ९३-३९, ९४-२६,
९५-३२, ११७-८, ११८-१६, १३२-४१, १४९-१३, ५०५-
६, ५३९-२८, ५४६-१, ५५४-१

चार्वाकमत ९४-३७, ५५६-२, १६३-१६

चार्वाकमीमांसकदृष्टि ९४-२६

चार्वाकादि ५०५-५

चिकित्साशास्त्र ६१-३७, १७०-२३

ज

जिन ८-२६, २९-२०, ४३-२२, ६८-३०, ६९-८, १३३-
१२

जिनपुत्र (बौद्ध) ७३१-३३

जिनप्रणीत ४३-२२

जिनप्रणीतस १६९-५

जिनभद्रगणिसमाश्रमणपूज्य ६०८-२१

जिनमतानुसारिन् ८०-२५

जिनवचन ७५७-७, ७६१-१५

जिनवचनमहोदधि १-१४

जिनशासन ६९-८

जिनोपदेश ६३८-२६

जैन ५८-४३, ६९-३३, ९०-४, १०७-८, २६५-३०, ४६५-
२५, ४७४-७, ४७८-१४, ४८५-१५

जैनपक्ष ६४८-१२

जैनमत ४७८-१३, ५२४-२१, ५५१-८

जैमिनि ४८-१५, ५६-२, ६५-१३, ५३४-१९, ७१८

जैमिनीय ८०-२३, ९४-३६, १३२-४१, ४६६-९, ४६७-
१८ (१, १०), ५५२-२३

जैमिनीयम् ५३९-२८

त

तत्त्वचिन्तक ५६८-२२

तत्त्वबोधविधायिनी ७६१-२३

तत्त्वविद् २७२-२६, २७९-१०, २८०-१

तत्त्वार्थसूत्रकृत् (उमास्वाति) २६१, ७४९-१०

तद्वाद्विद् (अनेकव्यक्तिव्यापिसामान्यवादिन्) ११२-२०

तान्त्रिकलक्षण ७३-१५, ७५-२२, ७६-४

तार्किक ७६-३, ८९-३०

तीर्थंकर २७१-१२, ४५५-३१, ६०५-२४

तीर्थंकरत् १-२३, ६३५-१२, ७४६-२५

तीर्थंकरवचन ४५६-१

तीर्थंकरमत ४५६-५

तीर्थान्तरीय ७३६-३४

तृतीयसूत्र (न्या. सू.) ५६७-१५

तृतीयार्थैकस्थान (स्थानातसूत्र) ४५३-१७

त्रयी ४४-८

त्रयीविद् ७४१-२९

ड

दिगम्बर ७४७-१९, ७५४-३३

दिग्गम (जुषो आचार्य) १७५-१३, १९१-२०, २०१-१३,
२०४-२

दिग्वासस ७४६-२४, ७५५-५

दृष्टिवाद ६५१-१९

द्रात्रिमिका २९-३१

द्रावशास्त्र १-३०, ६८-३०, ६९-७, २७१-१०, ६१५-२९,
६३८-२६

द्रावशास्त्रवाक्य ६१५-२९

द्रावशास्त्री ७५१-२०, ७५२-१६

द्रावशास्त्रैकश्रुतस्कन्ध ६१६-३३

ध

धर्मकीर्ति (जुषो कीर्ति) ६७-३०, ६९-२९, ७६-३३, १४९-
१५, २४२-३१, २४५-१५, ४६५-११

धर्मोत्तर ४७१-१५

न

नास्तिक-मीमांसक ७५३-४०

नास्तिक-याज्ञिक ७१८-३३

निर्मन्थी ७५१-२५, ७५४-१०

न्यायिक ८४-३३, ९३-१३, १०२-२, १२६-३०, १३८-२, १५२-२०, १६१-४१, १६२-३९, १७७-१९, ४७१-१८ (७), ४७५-२३, ५०९-१९, ५१८-३३, ५२२-२३, ५२५-२६, ५२९-३३, ५३६-१३, ५३८-२२, ५३९-१२, ५५२-१३, ५५९-२६, ५६५-३४, ५८४-१, ५८९-२९, ६७१-२९, ७२१-२८
 न्यायिकत्व १५२
 न्यायिकदृष्टि ५६५-३४
 न्यायिकादि ७५-२७, ४७५-२२, ४८४-३३, ४८५-८, ५०५-८
 न्यायमायकृत् ७२१-२५
 न्यायवादिन् ७५३-६
 न्यायविद् ९४-३३, ११६-१७, २७०-७, २७१, ३९५-४

प

पतञ्जलि ६९-१३, १५३-१८
 पदार्थप्रवेशनग्रन्थ ६६१-१ (२)
 पर ३०८-२९, ३२५-२९, ३३६-११, ४५५-२०
 पाणिनि १७२-९ (४)
 पाणिन्यादिकम् ४३-१३
 पाणिन्यादिकप्रणीतव्याकरण ४३-११
 पाशुपत ७४७-१८
 पूरण ७१८-३१
 पृथ्वीचार्य (जन) ६३-१७, ६८-३८
 प्ररक्षणकार (जुओ आचार्य अने सिद्धनेम दिवाकर) ६०७-३१, ६०८-२५
 प्रवृत्तिकारणिक २९६-१३
 प्रमादर २६५-२६
 प्रमादरमतानुसारिन् २६५-२६
 प्रमादरानिप्राय ५००-१८, ५०१-१०, ५१२-१२
 प्रत्यक्षमूल ५३१-११, ५६७-२०
 प्रथममूलग्रन्थान्न (न्या. मू.) ५६७-१७
 प्रसूतमूरि ७६१-२९
 प्रमाणानुसारेण ५७१-२१
 प्रमाणमिति १०१-१९, १३२-५, ७१६-१८
 प्रमाणमतिप्रवृत्ति १०१-२९, १३२-२८
 प्रमादर २९-१३

व

व ७४-३१
 वृद्ध ४४-१६, ६८-२१
 वृद्धि १७२ ८६-२६, ६९-८
 वृद्धि १७२ १४-५ ६८-२१
 वृद्धि १७२ १४-५ ६८-२१
 वृद्धि १७२ १४-५ ६८-२१
 वृद्धि १७२ १४-५ ६८-२१
 वृद्धि १७२ १४-५ ६८-२१

वृहस्पतिमूल ७०-१८

वोटिकादि ७५६-६

वौद्ध १५, ५४, ७६, ७७-९, ८४, ८६, ९३, ११५, ११७, १६१, १७३, ३०८-१०, ३०९, ३६३, ४७०, ४७५-२३, ४८६, ५०१, ५२९, ५४६-२, ६७४-६, ७०६, ७०७, ७०९, ७१८-२, ७२७
 वौद्धदृष्टि ८४-८

वौद्धमतानुसारिन् ८६-२२

ब्रह्माभाषित ६४१-३३

ब्राह्मण (बृहदारण्यक) २७३-६

भ

भगवत् (जैनतीर्थंकर) ६११, ६१६-३०, ६३४, ६३५, ६३९, ७५१-४, ७५२, ७५४, ७६१-१६
 भगवत् (बुद्ध) ३७७-१, ३७८-२
 भद्र (कुमारिल) १८-२८, १९१-२०, २०१-२१, ५०५-११
 भद्रोद्द्योतकरादि २०१-२१
 भर्तृहृति ३७९-२३, ७५३-२९
 भर्तृहरिवचस् ४३५-८
 भारत ५६-१०, ५३६-२८ (७)
 भारतादि ४०-३३, ४१-२, ४२-१३
 भाष्य (वा. भा.) १०९-३, १२०-२, ५०९-१८
 भाष्यकार (वात्स्यायन) (जुओ न्यायभाष्यकृत् अने भाष्य-कृत्) ९९-४०, ७८-५
 भाष्यकार (शबर) (जुओ भाष्यकृत्) ३५८-१८
 भाष्यकारमत (वा. भा.) १७८-५
 भाष्यकृत् (वात्स्यायन) १५३-२६, ५२२-१५, ५२४-८
 भाष्यकृत् (शबर) ९४-२८
 भाष्यकृत् प्रवृत्ति (जिनभद्रगणितसामभ्रमणप्रवृत्ति) ६५३-४ (३)
 भाष्यवचन (शबरभाष्य) ५७८-३३
 भाष्यवाक्य (वात्स्यायनभाष्य) १५४-२०
 भाष्यविरोध (वा० भा०) ५६३-१०
 भिष्ठ ७४६-३१
 भुवनगुरु (तीर्थंकर) १-२२

म

मण्डलिन् ७१८-७
 मन्त्रब्राह्मणरूप २२५-१०
 मन्त्रार्थवाद ४०-३६, ४२-२५
 महवादिन् ४४७-२३, ६०८-२१
 माध्यामिक ३७८-९
 माध्यमिकदर्शनवलम्बिन् ३६६-१३
 माहेश्वर ११९-२६
 मीमांसक २-२, १३-३७, ४२, ४८, ५०-४१, ६८-३६, ७४, ११७, २१५, २६७, ३८६-१३, ४३५, ५०५-९, ५५२, ५७४, ७३८-८, ७४१
 मीमांसकमत २९-१४, ३५२-१४, ५१३-५

मीमांसकादिप्रसिद्ध ७५-४०

मीमांसकाभिप्राय ७५१-२८

य

यदप्यत्राहुः ७९-४

यदाह १४-२१, १८५-६

य ७८-१०, १०७-२०

याज्ञिक ७१८-६

ये १०-८, ९६-२८, १५३, १९९-१३ (१२, १३, १६), ६७९-२१

यै. २४०-६, ५३५-४ (३)

योगाचार ३७८-८, ४६३-१९

र

रक्तपट ७५६-३०

रामायण ५६-१०

रामायणादि ५३६-२८ (६)

ल

लक्षणकार २१७-९

लोकयतशाल ३९-२३

व

वर्धमानार्क १-८

वाचकमुख्य (उमास्वाति) ८०-२७, ९३-४, ५९५-१९, ७४९-११

वाचकमुख्यसूत्र (उ० स्ना० कृत त० सू०) ६३६-३

वाजप्यायन (जुओ अथ्ययन) १७२-२ (२)

वादिदृषमस्तुतिकृत ७५७-२० (२)

वार्तिक (श्लोकवार्तिक) ३१-१६

वार्तिककार (न्या० वा० उद्योतकर) १००-२९, ५३४-२० (९)

वार्तिककारप्रभृति (न्या० वा० उद्योतकर) ५३४-२० (९)

वार्तिककारमत (न्या० वा० उ०) १७७-२२

वार्तिककारीय (श्लो० वा० कारीयकुमारिल) ९९-४०

वार्तिककारीयदूषण (श्लो० वा०) १३०-३१

वार्तिककृत (कुमारिल ?) ८-१३, ४९-२, ५७-१०

वार्तिककृत (न्या० वा० उ०) ८०-१०, ९९-२९, १३०-१५, ५६३-२१

विन्ध्यवासिल २९६-२२, ५३३-३

विश्वामित्र ६९७-२५

वेद ३०, ३२-९, ३९-२६, ४०-८, ४१, ४२-३, ४३, ११७, ३८०-४, ७३१-६

वेदवचस् ३२-२

वेदार्थज्ञ ६५-१३

वैदिक ३९-२३

वैदिकी ४२-३८, ९४-४०, ९५-१

वैभाषिक १८५-१६, ३७८-६, ३९७-३२, ४५८-१४, ४५९-१३

वैयाकरण १०९-२१, २२२-९, ३८०-१९, ४३१-१५, ४८९-२, ५६६-६

वैशेषिक १२९, १३३, १३८, ३२१-४, ४३२-३०, ४३९, ४७२, ५२९, ५५२, ५७१, ६२९, ६८५ (६), ७०७-३८, ७०८, ७०९, ७२७-३७

वैशेषिकमत ५१९-१०

वैशेषिकशास्त्रप्रणेत् (कणाद) ६५६-१७

वैशेषिकसिद्धान्त २२२-८

वैशेषिकादि ३०३-५, ४००-६, ५५२-२३, ४२२-१६, ६१६-२८, ६३३-२ (१), ७१९-२५

वैशेषिकाभिप्रायत. ६२९-१४

व्याकरणप्रणेत् ४३-१२

व्याख्याप्रज्ञास्यायज्ञ ६१४-१६

व्याधि १७९-३ (३)

व्यास ९८-३०, ६९७-२५

श

शङ्करस्वामिन् ६६४-१५ (७), ६९३-५ (१)

शबरस्वामिन् (जुओ भाष्यकार अने भाष्यकृत) ५०५-११

शाक्य ८९-१७, ९४-१६, १००-३७

शाक्यदृष्टि ९४-२४, ५३३-३

शाक्यौल्लस्य ७०४-२८

शाबर (जुओ भाष्यवचन) ५०५-९

शाल ६५७-६, ७०९-३५

शालकृत ३६४-१३

शालान्तर ४५९-२

शौद्धोदनि ६५६-८

श्रुति ९८-३६

श्वेतभिष्णु ७४६-३२, ७५०-३७, ७५१-२३

श्वेतवासस् ७४६-२७

श्वेताम्बर ७४७-४

स

सकलशास्त्रव्याख्यात् ५८-१२

सन्मति ७६१-२३ (११)

सन्मतिटीका ७६१-२२ (९)

सम्बन्धवादिन् २६४-२२

सन्मतिटीका १-९

सन्मतिवृत्ति १-८

सन्मत्याख्यप्रकरण १-१७

सहस्रवर्त्मन् (सामवेद) ७३१-६

साल्म्य १०१-७, २८०-२१, २९७-२९, ३०८-३३, ४२२, ४८६, ५१२-१७, ५४६, ५७२, ६५६, ७०४-२९, ७३१-३

साङ्ख्यज्ञान ६०६-५
 साङ्ख्यदर्शन १११-४०, १३५-२७, २८०-२३, ३१०-६,
 ५३४-१
 साङ्ख्यवैदिकप्रमुख ४४१-२१
 साङ्ख्यमत ४१७-३०, ५००-३, ५०७-२८, ६५६-७
 साङ्ख्यमतप्रतिक्षेपक २९६-९
 साङ्ख्यमतानुसारिन् ५३४-१६
 साङ्ख्यविशेष ४२२-१४
 साङ्ख्यसौगतमत ६५६-१३
 साङ्ख्यैकान्तवादिदर्शनसमूहमय ७५७-२३
 सामवेद ७३१-७
 सितपट ७४६-२९
 सिद्धसेनदिवाकर (जुलो आचार्य प्रकरणकार, अने सूरि) १-१७
 सिद्धसेनाचार्यवचन ७५७-१० (१)
 सिद्धान्त (जैन) ६३५-१७
 सुगत ५०२-२६
 सुगतज्ञान ६०६-७
 सुगतसुत ११८-१८, १३२-३८
 सुगतसुसाधुपगम ३३३-२१
 सुरगुप्तमतानुप्रवेश २८०-८
 सूत्र (गीतासासूत्र) ३१-१३, ४८-१५, १०६-१
 सूत्र ६१३-३४
 सूत्र (आचार्यगविष्ठत) ७३२-५
 सूत्र (न्या० सू०) ९७-७, १७८-१०, ५२८-१९, ५३०-१४, ५६०-२ (१), ६६९-३०
 सूत्र (पञ्चवर्णासुत) ६०५-१ (१)
 सूत्र (पाणिनिसूत्र) ४०६-०
 सूत्र (बृहस्पतिसूत्र) ५५५-१४ (९)
 सूत्र (भगवतीसूत्र) ६२५-१०
 सूत्र (वैशेष० सू०) ६६९-७, ६७२-१५, ६७३-१७, ६८५-२६, ६८६-१४
 सूत्रकार (न्या० सू० अक्षपाद) ५२८-३, ५६३-२०, ५७८-२६, ७२०-३६
 सूत्रकृत (न्या० सू० अक्षपाद) ५२८-१३, ६२१-८
 सूत्रधर ७३२-१४

सूत्रनिर्देश (जैनसूत्र) ६१७-४
 सूत्रपत्रक (न्या० सू०) ५३१-१७
 सूत्रसुक्तिविरोध (जैन सू०) ६१७-२०
 सूत्रविरोध (तत्त्वार्थसूत्र) ६१८-१७
 सूत्रसमूह (आगमनां सूत्र) ६१४-१५
 सूत्रसमूह (तत्त्वार्थसूत्र) ५९५-२४
 सूत्रसमूह (न्या० सू०) ५३१-१३
 सूत्रसंदर्भ ६१३-२ (१)
 सूर्य. ९७-३६
 सूरि (सिद्धसेन दिवाकर) ६५-२५, ६८-२३, १३३-११, १६९-५, ३१५-४, ५९६-२२, ६०९, ६१५, ६२१-२५
 सेनरसाङ्ग २८०-२८
 सैदान्तिक ५५३-१४ (१०), ६५१-२६
 सौगत ३-१, ४२-११, ८१-१३, ९०-४, १३८-३८, १४५-३, १४८-१२, १४९, २०२, २६८-१६, ३१८, ३२०, ३४९-२०, ३८४-१, ३८७-२१, ३८८-२२, ३८९-१६, ३९९-३२, ४००-४, ४३९-४, ४६७-२०, ४८०-३, ४८३-२२, ४८४-७, ४८६-२३, ४८८-२१, ५१८-२७, ५४५-२२, ५५२-२१, ५५४-१४, ५६३-१, ५६५-३४, ५६६-२, ५६७-२९, ५७२-३६, ५९१-३१, ६२९-९, ६८२-८, ७३८-८, ७४५-२९
 सौगतदर्शन २७०-११
 सौगतपक्ष ५११-१२
 सौगतप्रसिद्ध १३८-४१
 सौगतमत ४७८-१२, ५१०-२, ५४३-६
 सौत्रान्तिकमत ४०१-८
 सौत्रान्तिकयोगाचार ४६३-१९
 सौत्रान्तिकनैमाषिक ३७८-६
 सौत्रान्तिकनैमाषिकमत ४००-३६
 स्फटिकसूत्र (न्या० सू०) ५२७-१३ (५)
 सुतिष्ठत् ७५०-१
 स्यूध्य (जैन) ६३३-२ (२), ७३२-५
 ह
 हेतुमुख १९९-८, २१७-९
 हेतुलक्षणपणेतु ६८-३८

*सन्मतिटीकागता वादिनो वादाश्च ।

अ
अकृतसम्बन्धवादिन् ३८६
अकृतोपयोगवादिन् ६०८
अक्षणिक्वादमत ४२८
अक्षणिकवादिन् २५३
अद्वैत ७४, २७६
अद्वैतपक्ष २८०
अद्वैतप्रतिपादक २७३
अद्वैतवाद ४१९
[अद्वैतवाद] ४२८
अद्वैतवादावतार २९५
अद्वैतवादिन् ३७, २७६
अद्वैतकान्त ६१६
अनर्थान्तरभूतपरिणामवाद ४२३
अनुमानवादिन् ७२, ७३
अनेकधर्मात्मिकवस्तुवादिन् २६५
अनेकान्त ६४०
अनेकान्तपक्ष ४४५
अनेकान्त (वाद) १०७, २६२, ४१४,
४४५, ६०९, ६३८, ६३९, ७२५,
७३०
अनेकान्तवादव्याघात ६४३
अनेकान्तवादापत्ति ४७३, ७०५
अनेकान्तवादाभ्युपगम ४७१
अनेकान्तवादिन् २६१, ४१३, ४२४,
४७४, ६३७
अन्यापोहवादिन् २६३
अपोह (वाद) १७३, १७४, १८५,
२००, २०२
अपोहवादिन् १८१, १९४, १९६
अग्रामाण्यवादिन् ४३
अभाववादिन् ५०
अभिजलपक्ष १८४ (१)
[अभिजलपदार्थवाद] १८०, १८४
असेदपक्ष ६०८

असेदवादिन् २७९, २९४
असेदाद्वैत ६१७
(असेदैकान्तवाद) ६३७
असेदैकान्तवादिन् ६३६, ६३७
अभ्युपगमवाद ४९, ९१, २६०, ३०१
अभ्युपगमवादिन् ७०७
अर्थवादिन् ३७७, ४६६
अव्यभिचारवादिन् ५४७
अलुब्धव्यास्तिकप्रकृतिव्यवहारसत्तावल-
म्बिन् ३८६
असत्कार्यवाद २९७, ३०२, ७०६ (३),
७०७
असत्कार्यवादिन् २९७, ३०१
[असत्सम्बन्धपदार्थवाद] १८०,
१८३
[असत्सोपाधिसत्त्वपदार्थवाद] १८०,
१८३
[असद्वाद] ७०५
असमानजातीयगुणानारम्भवादिन् ७०८
असम्बन्धवादिन् २५३
असवैगतात्मवादिन् १४५
[अस्तित्वादिव्याघातपक्ष] ७१८-१९
अस्त्यर्थपदार्थवाद १७९, १८३
अस्वसंविदितविज्ञानाभ्युपगमवादिन् ५६८
[अहेतुवाद] ६५०, ६५१
अहेतुहेतुवाद ६५०
आ
आगमप्रमाणवादिन् २९५
आगमप्रामाण्यवादिन् ९२
[आत्मपरिमाणवाद] १३३-१४९
आत्मप्रत्यक्षवादिन् ५२८
इ
इन्द्रियार्थसन्निकर्षवादिन् २४४
ई
ईश्वरकृतजगद्वदिन् ६९

ईश्वरवादिन् ७१६
ईश्वरसिद्धि १०५, १२९
[ईश्वरस्वरूपवाद] ६९-१३३
उ
उत्पत्तिवादिन् ३५
[उपयोगवाद] ५९६-६१०
ए
एकसम्बन्धानभ्युपगमवादिन् २६४
एकज्ञानिन् ६१०
एकलवादिन् ३७१-६१०
एकनयवादिन् ७३२
एकलक्षणहेतुवादिन् ७२६
एकान्तवादिन् २७८
एकान्तनिरासवाद ४७४
एकान्तवाद ४४४, ५१५, ५९२, ७१८,
७२५
एकान्तवादिन् २६२, ४१८, ४२२, ५०९,
५२४, ५५२, ५९२, ७१९, ७२५,
७२६, ७२७, ७३३, ७३५, ७३९,
७४५, ७६१
एकान्तवादिवाक्य ७३७
एकान्तसत्कार्यवाद ७०७
क
कथात्रय ५६२
कमण्डलुट्टिकादिलिङ्गधारिन् ७५०
कर्मवादिन् ७१४
[कर्मकारणवाद] ७१४-१५
कर्मैकान्तवाद ७१५
[कलहाहारवाद] ६१०-६१५
कारकहेतुप्रतिक्षेपवादिन् ७१४
कारणमिधं कार्यं तन्नाशद्वाद ४२४
कारणात्मकपरिणामवाद ४२३
[कार्योत्पत्तिवाद] ४२४
कालवादिन् ७११
कालार्थकान्तवाद ७१०

परिशिष्टेऽस्मिन् सर्वेऽप्यङ्काः पृष्ठाङ्कं सूचयन्ति, () एतच्चिदान्तर्गतं अङ्काष्टिपण्यङ्कं सूचयन्ति, [] एतच्चि-
दान्तर्गताः शब्दाः ग्रन्थान्निर्गम्य समीक्ष्य सम्पादकैर्नोजिताः ॥

कालभ्युपगमवादिन् ३२४
 कृतकमन्मन्धवादिन् ३८६
 क्रमवादिदर्शन ६१०
 [क्रमोपयोगद्वयवाद] ६०७
 क्रमोपयोगवादिन् ६०७, ६०८
 [क्षणभङ्गवाद] ३१८-३४९, ३८७
 क्षणभङ्गवादिन् ३४४
 क्षणिकमात्राभ्युपगमवादिन् ७०६
 क्षणिकवाद ४७०
 क्षणिकवादतन्निप्रसक्ति ४७०
 क्षणिकवादिन् २५५, ४२७, ६६२
 क्षणिकरान्तवाद ७०६, ७२९
 क्षणिकरान्तवादिन् ७२८
 ग
 गणितशास्त्र ६३५
 ग
 गार्वाकमत ९४
 गार्वाकमतप्रसक्ति १६३
 गार्वाकमीमांसकदृष्टि ९४
 गार्वाकमितकृशरीरव्यपदेशभागने क्रम-
 रमाण्यादानैकविज्ञानभाव १४९
 ग
 गानप्रमाणवादिन् ५२९
 गानप्रमाण्यवादिन् ५२८
 गानमात्रवादिन् २७७
 गानवाद ३६५
 गानाद्वैतवाद २९४
 [गानान्तरकान्तवाद] ४०८
 गानान्तरप्रत्यक्षवादिन् १६१, २५५
 त
 [तत्त्वाद्वैत] ४२८
 तिर्यङ्गमान्यवादिन् ५८
 त्रिलक्षणहेतुप्रदर्शनवादिन् ७२६
 त्रैविधिकप्रवाद ६९८
 द
 दूषणवादिन् ७०५, ७२६
 दृष्टिवाद ६५१
 द्रव्यप्रमाण २७७
 द्रव्यवाद ४२८
 द्रव्यपक्षि २७८
 द्रव्य २८०
 द्रव्यप्रमाण्यवादिन् ६३५
 द्रव्यपक्ष १०५
 [द्रव्यपक्ष] १२८

द्रव्याद्वैतवादिन् ६३७
 द्रव्यार्थान्तरभूतगुणवादिन् ६३८
 द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयद्वयान्वयिन्
 ६५६
 द्रव्यार्थिकमतानुलम्बिन् ३७९
 न
 [नयवाद] २७१-३१४, ३१५-३१६
 नयवाद ४२१, ६५५, ७४६
 [नास्तित्वादिकादिकपक्ष] ७२७-७२८
 [निग्रहस्थानचर्चा] ७५९
 नित्यवादिन् ७२०
 नित्यसम्बन्धवादिन् ४३६
 नित्यसुखाभ्युपगम १५३
 निन्दार्थवाद २७३
 नियति ७१४
 नियलेककारणवाद ७१४
 निराकारज्ञानवादिन् ४६०
 [निराकारविज्ञानवाद] ४५८-४६३
 निर्णयार्थकानुभववादिन् ५०६
 निर्विकल्पकप्रत्यक्षवादिन् २६५
 निश्चयार्थकामध्यक्षवादिन् ५०७
 [निषेधमात्रान्यापौहवाद] १८५, २०३
 प
 पञ्चलक्षणयोग्यविनाभावपरितमासिवा-
 दिन् ७२३
 पञ्चलक्षणहेतुवादिन् ७१९
 पञ्चविंशतितत्त्वज्ञ २८१
 परतःप्रमाण्यवादिन् २, १५
 परतीयिक ७४७
 परलोकवादिन् ७५
 परस्परनिरपेक्षकन्याबलम्बिन् ६५६
 परोक्षज्ञानवादिन् १२ (४)
 पर्यायास्तिकमतानुसारिन् २९५
 पापपिण्ड ७१८
 पुरुषवादिन् ७१५, ७१७
 पुरुषाद्वैतवाद ३८५
 पुरुषाद्वैतसिद्धि ३७
 [पुरुषपरिहारणवाद] ७१५-७१७
 पूर्वपक्षवादिन् ७२६
 प्रकृतीश्वरकालादिकृतत्व २१५
 प्रतिभापक्ष १८४ (१०)
 [प्रतिभापदार्थवाद] १८२, १८४
 प्रतिभासद्वैतवाद ५१३
 [प्रतिभावाद] ७५४

प्रतिवादिन् ३०, १५६, ७५९, ७६१
 प्रत्यक्षानुमानप्रमाणद्वयवादिन् ५५४
 प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिन् ७३
 [प्रधानद्वैत] ४२८
 प्रधानाद्वैतवाद ४२८
 प्रमाणव्यवहारिन् २६७
 प्रमाणपट्टवाद ४७
 प्रमाणसप्तवादिन् ८४
 [प्रमाण्यवाद] २-२९
 प्रेरणाप्रमाण्यवादिन् ४३
 ख
 बहिरर्थवादिन् ४८५
 बाह्यार्थवाद ३६५, ४०१
 बाह्यार्थवादिन् २७७, ३०४, ३९७, ४६३,
 ६६३
 बुद्धिक्षणिकलवादिन् १३९
 बुद्ध्याकारवादिन् १८१, १८२
 [बुद्ध्याबुद्ध्याहङ्कारपदार्थवाद] १८१,
 १८४
 बौद्धदृष्टि १४७
 बौद्धपक्ष ५२९
 बौद्धयुक्ति २९
 बौद्धमितसत्त्वेदनाद्वैत ७४
 बौद्धाभ्युपगम ४०१
 ब्रह्मवादिन् २७७
 ब्रह्माद्वैतवाद ७७, ४२८
 भ
 भावविक्षेपवादिन् ३८६
 भेदवादिन् २७६, २८६, २९३, २९६
 भेदाभेदवाद ६३६
 [भेदेकान्तवाद] ६३७
 भेदेकान्तवादिन् ६३७
 म
 मिथ्यावाद ४२९, ६२६
 मिथ्यावादिन् ६३८
 [मुक्तिस्वरूपवाद] १५०-१६६
 य
 यथाप्रदर्शितवस्तुभ्युपगमवादिन् २६६
 युगपदुपयोगवादिन् ६०८
 युगपदुपयोगद्वयवादिन् ६१०
 र
 रूपादिक्षणिकविज्ञानमात्रशून्यवाद ७३०
 ल
 लोकप्रवाद ५७

लौकिक ३९, १५३, २३६, ३१९, ४५८,

४६८

लौकिकी ६२९

च

वाद ३७७, ६५०

वादमार्गप्रवृत्ति ३७७

वादिन् ३०, ८९, ४८४, ४८७, ६४६,

७२६, ७५९, ७६०

वादिप्रतिवादिन् १४२, ५३७, ५५५, ७६०

वादिप्रतिवादिप्राप्तिरू २९५, ३७७

[विकल्पप्रतिविम्बपदार्थवाद] १९९

[विज्ञप्तिमात्रवाद] ३४९-३६६

विज्ञानवाद ३६५, ३७२, ३७६, ४६३

विज्ञानवादप्रसक्ति ६६३

विज्ञानवादिन् ४०० (११), ४६१,

५५३ ?

विज्ञानशून्यतावाद ४८८

विज्ञानशून्यवाद १०५

विज्ञानशून्यवादानुकूलता २९४

विज्ञानाद्वैत ५१४

[विधिवाद] १७४-१७५ ई.

विधिवादिन् १७३

विपक्षवादिन् २६८

विभज्यवाद ७२५

विभागजोत्पादानभ्युपगमवादिन् ६४६

विवक्षा (वाद) १८५ (१)

[विवक्षापदार्थवाद] १८५

विशेषगुणोच्छेदविशिष्टारमस्वरूपमुत्प-

भ्युपगम १५१

विशेषणविशेष्यालम्बनभिन्नज्ञानवादिन्

५२९

वेदान्तवादिन् ३२१

[वेदार्वाक्येयवाद] २९-४३

वैदिकहिंसा ७३०

[वैमायिकमत] १८५

वैमायिकमत ४०१

वैयकरणन्याय १०९

वैशेषिकप्रक्रिया २२३

व्यावृत्तवस्तुवादिन् २५४

श

[शब्दप्रक्षवाद] ३७९

शब्दप्रक्षवादिन् ३७९

[शब्दप्रक्षवाद्वैतवाद] ४२८

शब्दसमयवेदिन् ३१६

शब्दाद्वैत ४२८

[शब्दार्थतत्त्वस्मन्धवाद] १७३-२७०

शाक्यदृष्टि ९४

शून्यतावाद ४२८

शून्यवाद २७, २८, ३३५

[शून्यवाद] ३६६-३७८

शून्यवादिन् ३७२, ३७७

प

[पदपदार्थवर्चा] ६५६-७०४

स

[सविद्वुरन्यापोहपदार्थवाद] २३३,

२६५

सद्युतिपक्ष २२४

ससारमोचक ७३१

[सकेतविधि-तद्विषयवाद] ३७९

सत्कार्यवाद २९७, २९८, २९९, ३००,

३०१, ४२३, ५३४, ७०६ (४),

७०७, ७२५

[सत्कार्यवाद] ४२३

सत्कार्यवादप्रसक्ति ७०६

सत्कार्यवादाभ्युपगम ३०१

सत्यवादस्वरूप ७३५

[सद्वाद] ७०७

सद्वाद ७२६

[समुदायपदार्थवाद] १८०, १८३

समुदायवाद ६४१

समुदायाभिधानपक्ष १८३

सम्बन्धाभाववादिन् २६४

सम्यगवाद ४२९

सामयिकशब्दार्थविद् ६१३

[सर्वज्ञवाद] ४३-६९

सर्वज्ञप्रतिक्षेपवादिन् ६८

सर्वज्ञवादिन् ४८, ५०

सर्वज्ञापवादिन् १३२

सर्वप्रवादिन् २७७

सविकल्पप्रत्यक्षवादिन् २६५

[सहोपयोगद्वयवाद] ६०७

साकारज्ञानप्रमाणवाद ४६६

[साकारज्ञानवाद] ४५८-४६३

साकारज्ञानवादिन् ४६०, ४६५

[सामग्रीप्रामाण्यवाद] ४७१-७३

सामान्यज्ञानापकारकसामान्यवादिन् २५९

सामान्यवादप्रसक्ति २६३

[सामान्यविशेषोपात्मकशब्दार्थवाद] २३७

साश्रयवित्तसन्ताननिरोधलक्षणमुक्तिवा-
दिन् १६१

सिद्धान्तवादिन् ६३५, ६३७

सुगतविनेय ७४६

(श्रीवरादिलिंगधारिन्)

स्थिरग्रहणवादिन् ५३९

स्याद्वाद ७३२, ७३५

स्याद्वादप्ररूपणा ७४५

स्याद्वादर्था ७२७

स्याद्वादिन् ७५८

स्वभावकालपट्टादिवाद ३१०

स्वभाविकान्तवाद ७१४

[स्वभाविककारणवाद] ७११-७१४

स्वरूपविशेषणवादिन् ५६९

स्वलक्षण (वाद) १०७

स्वसंविस्तिमात्रवाद ८२

स्वसंविदितज्ञानवाद ४७९

स्वसंविदितविज्ञानवादिन् ९०

ह

[हेतुवाद] ६५०-६५१

हेतुवाद ६५०, ६५१

[हेतुभाससङ्ख्यावाद] ७१९

*सन्मतिटीकागता दार्शनिकाः पारिभाषिकाश्च शब्दाः ।

अ
अकारणा-कार्योत्पत्ति ४२४
अक्ष-प्रभव-उपयोग ६५०
अक्षर ३७९
अगीतार्थ ७५६
अचेतन ३८७
अचेतनपदार्थाधिष्ठात्री १२७
अचेतन-सत्त्व १४१
अचेतनाधिष्ठायक १२८
अचेलपरिपह ७४७
अचेलपरीपहलेदु ७५१
अजीव ६५४, ७३२, ७३३
अजीवब्रह्म ६४०, ६४१
अजीवविचय ७३४
अणु ६४६, ६४८
अतारिक्कामावधिषोच्छेदार्थमुल्लु-
यक्ष २७६
अतीतागतपर्यायाधार ४०५
अलन्ताभाव ५८१
अदृष्ट-कारण ७१५
अदृष्ट-कारणल ९५
अदृष्टपरिकल्पनावैकल्यापत्ति ४७६ (१)
अदृष्टप्रेरित ४७६
अदृष्ट-सत्त्व ११९
अदृष्टात्म-गुण ६८५
अदृष्टाभ्यारोप ११९
अद्वैत ३७१, ४२८ (६)
अद्वैतमात्र-सत्त्व ४२८
अद्वैतापत्ति ३७१, ३७४
अधर्म-अवर्गमिति विपर्यास १३०,
६४१, ६५४, ७३२, ७३४
अध सप्तमनरकप्राप्ति-प्रसङ्ग ७५३
अधिकरण ४२५
अधिष्ठातृ १०१
अध्यक्ष ५०९
अध्यक्ष-ग्रहणव्यवस्था ३४०

अ-यक्षप्रमाण ५५२
अध्यक्षमति ५३३ (१, २)
अध्यवसाय २६१
अध्यवसायवश ३४०
अध्यारोप ३६१
अध्येषणादि ७४१
अध्येषणामात्र ७४०
अनधिगतायाधिगन्तुता ५७६
अनधिगतायाधिगन्तुल ४६६, ४६७
अनन्तधर्माध्यापित-वस्तुस्वरूप १६६
अनन्तपरमाणूपचित्तमनोवर्गणापरिणतिप्र-
तिलभ्य-मनउत्पाद ६५०
अनन्तपर्याय-वस्तु ४१४
अनन्तपर्यायात्मक-द्रव्य ६४९
अनन्तवीर्य ६११
अनन्तवीर्यल ६१५
अनन्तपुल्लसभाव १३३
अनभिहितप्रयोगन-शास्त्र १६९
अनवस्था २, ६, १३, १५, १८, ५०, ५४,
५८, ११४, १२२, १२९, १३२, १३८,
१४३, १६५
अनशानादि ७५५
अनाकार ६१०
अनाकार-दर्शन ४५८
अनादिकाला-प्राप्ति ३४४
अनादिवासनासमुत्प ३७६
अनिकायल ६३९
अनिल ३४१
अनिललादिक ७५५
अनिर्वचनीया २७७
अनुत्तमउहनन ७४७
अनुपदेशपूर्वकल्लिखेपणासिद्धि ६६
अनुपलम्बिप्रसूत ३५२
अनुपलम्बिलिङ्गप्रभव २.
अनुपलम्बि-हेतु ३३३
अनुपलम्ब २१

अनुभूयमानता २६
अनुमान २, १७, ४३, ३२४, ३५०, ३८४,
५५४, ५५५, ५६१, ५६७, ५६९,
५७०, ५७२, (६), ५९०, ५९२
अनुमानत- ३४८, ३४९
अनुमानपूर्विका-अर्थापत्ति ५७९
अनुमानप्रवृत्ति ३६८
अनुमानबुद्धि ४
अनुमानलक्षण ५६०, ५६७, ५७२ (३)
अनुसंधानप्रत्यय ३२०
अनुसंधानप्रत्ययलक्षणहेतु ८७
अनुसंधानप्रत्ययलिङ्ग ९०
अनुसरण ४६३
अनेकात्मकसत्त्व ४४५
अनेकान्त १०७, १६६, ४१६, ७६१
अनेकान्तज्ञान १५५
अनेकान्ततत्त्वव्यवस्थापक ७२९
अनेकान्तपक्ष १६४
अनेकान्तभावभावन ४०८
अनेकान्तमतानुप्रवेश ७४५
अनेकान्तरूपता ६३१
अनेकान्तरूपवस्तुप्राप्ताव ७२२
अनेकान्तवाद ६२४, ६३८, ७२५
अनेकान्तवादप्रमाण २६२
अनेकान्तवादव्याघात ६४३
अनेकान्तवादसिद्धि ७०९
अनेकान्तवादापत्ति ४२५, ४६४, ४७३
अनेकान्तवादाभ्युपगम ४७१
अनेकान्तवादमतानुप्रवेश ४७४
अनेकान्तसिद्धि २५५, ४१४, ४२४
अनेकान्तात्मक ५९, ६०, ६८
अनेकान्तात्मकता ६३१
अनेकान्तात्मकल ४५५, ६२८
अनेकान्तात्मकवस्तु ३६१, ५२४, ६५५,
७१९, ७२६, ७३०, ७३२

अनेकान्तात्मकेवस्तुप्राप्तिनय ४२०
 अनेकान्तात्मक-वस्तुसत्त्व ४२८
 अनेकान्तात्मक सत्त्व ४१४
 अनेकान्तात्मकार्थप्रतिपादकत्व ७४६
 अनेकान्तिक ७२०
 अनेकान्तिक-हेतु ७२२, ७२३
 अनेकान्तिकहेलाभास ५५८
 अन्तर्जल्पावसानप्रबोध १७४
 अन्य ५८०
 अन्यत्व ६३४
 अन्यापोह १९९ (२), २३१, २३६,
 २३७, २६१
 अन्यापोहप्रतिपत्ति १९८
 अन्यापोह-रूपपर्याय १६६
 अन्यापोह-शब्दार्थ १७३
 अन्यायुक्ति २१३ (२१)
 अन्योन्यनिश्चित ४२०
 अन्योन्यविशेषित ६४०
 अन्योन्यव्यतिरिक्तशलोदराद्-विगम-प्रौ-
 व्याव्यतिरिक्त-एकस्वरूप-प्रव्य ६४३
 अन्योन्याभाव १८७
 अन्योन्याश्रय ६, १३८
 अन्यव्यव्यतिरेकनिबन्धन-कार्यकारणभाव
 २९६
 अन्यव्यव्यतिरेकानुविधान-कार्यकारणभा-
 व-व्यवस्थानिवन्धन १२४
 अन्वितक्रिया ७४३
 अन्विताभिधान ७४३, ७४४
 अन्वितार्थोभिधायकत्व ७३४
 अपक्षधर्मे-हेतु ५९३
 अपक्षेपण ६८५, ६८६
 अपरत्व ६८१ (२)
 अपरसमवायनिमित्त ७०३
 अपरिशुद्धनयवाद ६५५
 अपरीतता ६१०
 अपरोक्षप्रकाशस्वभावता ३६६
 अपवर्ग १३३
 अपायविचय ७३४
 अपोह १८५, १८६, १८८, (८), १८९,
 १९०, १९२, १९३, १९४, (२) १९५,
 १९६, १९७, १९८, २००, २०१,
 २०२ (१) २०३, २०४, (१),
 २०९, २१०, २११, २१२, २१४,
 २१५, २२४, २२५ (३) २३०,
 २३१, २३२

अपोहकल्पना १८९
 अपोहत्व २६१,
 अपोह-शब्दार्थ १७३, २२७
 अपौरुषेय ६६
 अपौरुषेयत्व ८, ११, २९, ३२, ४०, ४१,
 ७३१
 अपौरुषेयविधिवान्वयप्रभवता ४
 अपौरुषेयशब्दार्थ-सम्बन्ध २६७
 अप्रत्यक्षार्थविषयप्रमाण ५७३
 अप्रशस्त-आत्मपरिणाम ७३४
 अशोधिनीजल ७४९
 अभाव २८८, ५८०, ५८१
 अभावज्ञान ३०
 अभावपूर्विका-अर्थापत्ति ५७९
 अभावसिद्धि ३५२
 अभावाकार ३६९
 अभावाख्यप्रमाण २२, २४, ३६९, ५८०,
 ५८७ (५)
 अभिग्रह ७५५
 अभिज्ञत्व १८० (११), १८१
 अभिज्ञत्वपक्ष १८४ (१)
 अभिधानोपलब्धि ३८६
 अभिधेयप्रयोजनप्रतिपादकत्व १७२
 अभिनवकर्मोत्पत्ति ७३७
 अभिमान ५२९, ५५२
 अभिमानमात्र २३७
 अभिलाष ३८४
 अभिव्यक्ति ३४, ३००
 अभिसमयसंयुति ३७८
 अभिहितान्वय ७४३, ७४४
 अभेद ३६३
 अभेद-तात्त्विकत्व २७९
 अभेदपक्ष २८०
 अभेदाध्यवसायि-शाब्दप्रत्यय १७४
 अभ्यास १८२ (४), २६४
 अभ्यासावस्था १७
 अभिरपयार्थ ९३
 अभूर्त्त ६३८
 अभ्युत्थित ७४८
 अयोनिक्कैवल्य ७३६
 अर्थ ३६५
 अर्थक्रिया १६, २३४, २७२, २३५,
 ३५०, ३६७, ३९९, ४००, ४०३,
 ४२७, ४९८

अर्थक्रियाकारिन् ३२५
 अर्थक्रियाज्ञान ६, ७, १४
 अर्थक्रियाज्ञानसंवाद ४
 अर्थक्रियादि ४५४
 अर्थक्रियानिवन्धन-भावसत्त्व ३५०
 अर्थक्रियाकारिलक्षणसत्त्व ३९९
 अर्थक्रियार्थ ७
 अर्थक्रियार्थिन् ४
 अर्थक्रियालक्षण-सत्त्व ४०२, (१४),
 ७२८, ७२९
 अर्थक्रियालक्षणसत्त्व-विशिष्टकृतकत्व
 २५५, २५८
 अर्थक्रियाविरोध १५८, ४१३
 अर्थ-सविद्-सहोपलम्भ ३५२
 अर्थक्रियासाधन ४६८
 अर्थक्रियासामर्थ्य ३२३, ३२७
 अर्थक्रियास्थिति ५१३
 अर्थचिह्नरूप १८५
 अर्थतथात्वपरिच्छेदरूप ४
 अर्थतथात्वप्रकाशक २८१
 अर्थनय ३१२, ४४८
 अर्थनियत ४३०
 अर्थपर्याय ४३०, ४४०, ४५७
 अर्थप्रकटता १४
 अर्थप्रकटतालक्षणहेतु २२
 अर्थप्रकाशता २६
 अर्थराशि ७४६
 अर्थवादकल्पना ३६५
 अर्थवाददादिवान्वय ७४४
 अर्थविवक्षा १८५ (१)
 अर्थव्यञ्जनपर्याय ४३१
 अर्थव्यतिरिक्तज्ञानाकार-अनुपपत्ति ४६५
 अर्थव्यवस्था ४६६
 अर्थशून्याभिज्ञत्व २३१
 अर्थशून्याभिज्ञत्ववासाना-प्रबोध २३२
 अर्थसंवेदन १४
 अर्थसत्ता २९१, ३६८
 अर्थसाक्षात्करण ४९० (१०)
 अर्थानपेक्ष २०६
 अर्थान्तर्भूत ४४२ (२)
 अर्थान्तरानर्थान्तररूप ६४४
 अर्थापत्ति २७, ४६२, ५७८, ५७९, ८६
 अर्थापत्तिपूर्विका-अर्थापत्ति ५७९
 अर्थोपिधानरूपहेतु-द्वयात्मकत्व ४५७,

लघोपलम्भ ६१९
 लघोपलब्धि ३८६
 अलिङ्गपूर्वक ६६
 अलक्य ४४५
 सवक्तव्यम् ४४२
 सवक्तव्यसभाव ४४६
 अवग्रह ५५२ (७), ५५३, ६१७,
 ६१८, ६१९, ६२१
 अवग्रहादि ६२०
 अवग्रहादिमतिज्ञान ६२०
 अवधि ६१५, ६५०
 अवधिज्ञान ६२०
 अवधिज्ञानावरणकर्म-क्षयोपशम ६२०
 अवभासद्रव्यता ३७१
 अवयव १०५, ६७१, ७३३
 अवयवसंविदेता ११३
 अवयवसंविदेता-समानवेगल १०३
 अवयवि-द्रव्य १५८ (८)
 अवयविन १०५
 अवाच्य ४४४
 अवान्तरसामान्य ११०
 अवाप्तकमल-ईश्वरत्व १३०
 अवान ५५९, ५५३ (५)
 अविकलधारित्राति ७११, ७५२
 अविद्या १५४, २७६, २७७, २७८, २७९,
 २९५, ३८५, ४१९
 अविद्यानुबन्ध २७९
 अविद्यामसर्ग १५१
 अविद्यास्वभाव ४१४
 अविद्याभावा ५५८, ५५९, ५९२
 अविद्याभाववर्धगमाति ५६९
 अविद्याभावाविरत्य ५५८
 अविद्याभावाविरत्य ५६९
 अविद्याभावाविरत्य-स्मृतिविभाग ५६३
 (१०)
 अविद्याभावाविरत्य-स्मृतिविभाग ६
 अविद्याभावाविरत्य ७१८
 अविद्याभावाविरत्य-स्मृतिविभाग ३८३ (६)
 अविद्याभावाविरत्य ७१८
 अविद्याभावाविरत्य ६८१ (११)
 अविद्याभावाविरत्य ४६९
 अविद्याभावाविरत्य ५१३ (५)
 अविद्याभावाविरत्य ६६, ७२
 अविद्याभावाविरत्य ६९१

अव्याप्ति ५३१ (९)
 अव्याप्ति-लक्षणदोष ४५९
 अशुद्धद्रव्याधिक २८०, ४०७
 अशुद्धद्रव्यास्तिकप्रकृति ३८६
 अशुद्धद्रव्यास्तिकसाख्यमतप्रतिक्षेपक-
 पर्यायास्तिक २९६, ३१०
 अशुभासव ७३५
 अशेषकर्मसय ६११
 अशेषकर्मक्षयनिबन्धनाध्यवसाय ७५२
 अशेषकर्मक्षयलक्षणफल ७५६
 अशेषकर्मक्षयाध्यवसायनिवर्तक ७५३
 अशेषकर्मनिर्णयरूप १६०
 अशेषकर्मपरिहायसामर्थ्य-उपपत्ति ७३६
 अशेषकर्मविगमस्वरूपसिद्धल ६२३
 अशेषकर्मवियोगलक्षण-सोक्ष ७३७
 अष्टधाचरण ७५५
 अष्टविधकर्मात्मककर्मणशरीर ७३६
 अष्टविध-पारमार्थिक-कर्मप्रवाहपाना-
 य-विद्यात्यन्तिकनिवृत्ति १६०
 अष्टविध-वन्ध ७३३
 असत्कारण-कारण ७०५
 असत्कार्यवाद २८३
 असत्ख्याति ३७३
 असत्यसम्बन्ध १८३ (१८)
 असत्यसमर्ग १८० (७)
 असत्योपाधिसत्ता १८३ (१९)
 असत्योपाधि-शब्दप्रवृत्ति-निमित्त १८०
 (८)
 असदकरण २८२ (११)
 असमानग्रहणलक्षण-गुण ६३३
 असिद्धिद्विद्वानैकान्तिरहेलाभावा ७१९
 असिद्ध-हेलाभावा ५५८
 अस्ति ४४१
 अस्ति च अवक्तव्य ४४७
 अस्ति च नास्ति च अवक्तव्य ४४७
 अस्यैवमाणस्मृत्कल ४१, ४२, ४३
 अद्विष्ट ८०, २८१, (४), २८२
 अहंप्रत्यय ८६, २७४
 अहमित्तिप्रत्यय ८०
 अहमित्ति प्रत्ययानुपपन्न ८०
 अहिंसावाद ६५०
 अहिंसवास्त ६५१
 आ

आकारमेद २७३, २७४ (१३)
 आकारलक्षण ३४३
 आकाश ६५४, ७३२, ७३४
 आकाशादि ६५६
 आकुञ्चन ६८५, ६८६
 आकृति १७७, १७८
 आख्यात ७३९
 आगम ५७८
 आगमपूर्विकाप्रसिद्धि ५७८
 आगमप्रतिपाद्य ६५५
 आगमसर्वज्ञपरम्परा ६०
 आगमिगतिविशेष-उत्पत्ति ६५०
 आचार्याराधनादि ७५५
 आचेलकन्य ७५१
 आचेलकन्यपद ७४६
 आज्ञाविकल्प ७३५
 आतिवाहिकादि ७३६
 आत्म-अन्त करणसम्बन्ध ५२०
 आत्मकर्म ४५२
 आत्मगुण-सुद्धि १३५
 आत्मचैतन्यलक्षण-भाव ४१८
 आत्मद्रव्य ६६९
 आत्मद्रव्यपर्याय ६३१
 आत्मत्व ७१, ८५, ११३, १३३, १३५,
 १४४, १५०, २७८, ३१०, ३४२,
 ६२०, ६२३, ६२५, ६३१, ७१७,
 ७१८, ७३१, ७३३
 आत्मपर्याय ६३१
 आत्म-पुद्गल ४५३, ६२२
 आत्मप्रत्युत्तिलक्षणधर्म ३९३
 आत्म-विशुद्ध १३३
 आत्मविशुद्धप्रसाधक १४५
 आत्मविशुद्धसिद्धि १४३, १४६,
 आत्मविशेषगुण-सन्तान १५०
 आत्मसिद्धि ९१
 आत्मस्वरूपवत् १५३
 आत्मनन्द-रूपता १६१
 आत्मकज्ञानल १५५
 आदिवाक्य १६९, १७२
 आदिवान्योपन्यास १७०, १७२
 आद्यशुद्ध्यान्तद्वय ७५४
 आधारधर्मप्रतिनियम ७०२
 आध्यात्मिक-धर्मन्याय ७३४
 आध्यात्मिकभाव ७१३

आध्यात्मिक-रूप ३७७
 आध्यात्मिकशुद्धिस्थान ७३५
 आनन्दरूपात्मस्वरूप १६०
 आभिनिबोधिकज्ञान ६२१
 आयुष्कर्म ६१२
 आर्तध्यान ७३४
 आर्तध्यानोपगत ७४८
 आर्यसत्त्व ७३३
 आर्यसत्त्वचतुष्टय ४९९
 आर्षे ७३१
 आलम्बन ५१२ (२)
 आवरण ३००
 आवरणविनाश ४२३
 आवरणोपगम ६७८
 आवारक ३५, ३८, ५१
 आवारकत्व ५१, ६०, १६१
 आश्रुति १५३
 आश्रव ७३२ (३), ७३३, ७३६, ७३७
 आस्रवादि-प्रतिपत्ति ७३७
 आहारविरह ६१४
 आहारव्यवस्थिति ६१३
 झ
 झञ्जात ७४१
 झतरेतराभाव ५८१
 झतरेतराश्रय २५, ३१, ३२, ४४, ४६,
 ५०, ५२, ५४, ७०, ११८, १२३,
 १२९, १४१, १६४, ७३३
 झदानीन्तनयति ७५०
 झन्द्रियज्ञान ४९९
 झन्द्रियवृत्ति १२२
 झन्द्रियव्यापार ५३९
 झन्द्रियार्थसंक्षिप्य ५२३
 झहजन्ममरणचित् ८९
 झहुतु द्वयावसेगसमवाय १५६
 झ
 झ्यासमिच्छा ७५५
 झश्वर ३१, ६९, ९५, ९६, ९९, १२२,
 १२५, १२६, १२७, १२८, १३१,
 १३२, ४७६, ५०६, ७१५, ७१६,
 ७१७
 झश्वरकल्पनावैयर्थ्य १२९
 झश्वरज्ञान १२५, ४७९
 झश्वरज्ञानलासिद्धि ४७९ (१)
 झश्वरज्ञानादिहेतुक-जगत् १२६

झश्वर-निमित्तकारण ११९
 झश्वरपरिकल्पनावैयर्थ्यप्रसक्ति ४७६
 झश्वरप्रेरित ४७६
 झश्वरबुद्धि १२७
 झश्वरसाधक ११७
 झश्वरसाधक-प्रमाणाभाव १३३
 झश्वरसिद्धि ९५, १०५, १२९
 झश्वराश्रय-कारण १२७
 झश्वराश्रय-सर्वज्ञ १३३
 झश्वरादि ४७९
 झश्वरादिप्रेरणा ७१६
 झश्वरादिविकल्प ५००
 झश्वराद्यनुमान ४८६
 झश्वरानेकत्वप्रसङ्ग १००
 झश्वरावगम ९३
 झश्वरावगम-प्रमाणाभाव १२४
 झश्वरोपदेष्टृत्व १३२
 झहा ५५२, ५५३ (४)
 झहादिक ६२१
 ञ
 ञत्वेक्षण ६८५ (१), ६८६ (२)
 ञत्तमसहनन ७५३
 ञत्तरपर्यायोत्पादात्मक-पूर्वपर्यायविनाश ४२६
 ञत्पत्ति ४८१
 ञत्पत्तिविनाशस्थितिसमाव ६४४
 ञत्पत्तिसत्तासम्बन्ध ६४८
 ञत्पत्ति-स्थिति-निरोध ४५१
 ञत्पत्तिस्थितिप्रलयात्मक-विचित्र-कीडो-
 पाय ७१६
 ञत्पत्तौ-परत-प्रामाण्य ११
 ञत्पत्तौ स्वतःप्रामाण्य ९
 ञत्पत्त्यभिव्यक्तिपक्ष ३६
 ञत्पत्तप्रतीतिप्रामाण्य ७६
 ञत्पत्तब्रह्मिकालत्रय ६४५ (३)
 ञत्पाद ६०८, ६४१, ६४९
 ञत्पादविगमप्रोच्य ६२३
 ञत्पाद-विनाश ६२३
 ञत्पादविनाशस्थित्यात्मकत्व ६४२
 ञत्पादविनाशस्थित्यात्मकभाव ६५०
 ञत्पाद-विनाशस्वभावभाव ४०९
 ञत्पादव्ययप्रोच्य ३२३, ३६७, ४१२,
 ४२८, ४२९, ४५१
 ञत्पादव्ययप्रोच्य-लक्षण ९२

ञत्पादव्ययप्रोच्यव्यात्मकोपयोग ६१६
 ञत्पादव्ययस्थिति ६४५
 ञत्पाद-स्थिति-भङ्ग ४१०, ४१५
 ञदयव्ययवती-अर्थमात्रा ३८१
 ञदयवतीस्थिति ३४३
 ञपह्नव ५११ (१०)
 ञपयोग ४५७
 ञपयोग-अनाकारता-साकारता ४५८
 ञमान ५७५ (६), ५७६, ५७८,
 ५८२
 ञमानपूर्विका-अर्थपत्ति ५७९
 ञमानलक्षण ५७७
 ञपलब्धि २९१, २९३, ३६२,
 ञालब्धिलक्षणप्राप्तिसमाव ३२५
 ञपलब्ध्याश्रय ३
 ञपलम्बे २८७
 ञपशमकक्षपक्षगुणस्थानभूमि ७३५
 ञपशमनवाञ्छा ६११
 ञपादानकारण ८८
 ञपादानग्रहण २८२ (१५)
 ञपादानत्व ८८, ८९
 ञपादान-सहकारिलक्षणशक्ति ४०१
 ञपादानादि १०१
 ञपादानाद्यधिष्ठान ९६
 ञपाधि-तद्वत् २६४
 ञपाधिविशिष्ट-व्याधिमत् २६५
 ञपायविचय ७३४
 ञमय १७९
 ञमयवाक्यप्रस्तुतक-नयाभाव ४१६
 ञमयतमकवस्तु ४१६, ४१७
 ञ
 ञर्ध्वगतिपरिणामस्वाभाव्य ७३६
 ञह ५९४ (४)
 ञहास्यप्रमाण ७७, ३९७
 ञ
 ञलुप्त २८५, ३१०, ३११, ३१२, ३१४,
 ३६६, ३७८
 ञलुप्तजनय ४०७, ४३०, ४४०, ४४८
 ञलुप्तजनयनविच्छेद ३४९
 ञ
 एक वात्मन् ४५३
 एककार्यकारिल २५५
 एक-क्रिया ४५३
 एकज्ञानिन् ६१०

एकलप्रादिन् ३४१
 एकलप्रतिपत्ति ३४२
 एकलवितर्कविचार ७३५
 एकलव्यवहारश्रान्तता ४०४
 एकलसिद्धि ८७
 एकदण्ड ४५३
 एकतपोपलम्भ ३६३
 एकविज्ञानजनक-क्षण २६३
 एकसन्तान ३६७
 एकसन्तानसमाश्रय २४७
 एक-समवाय ६५७
 एकसामान्यधीनत्व १२२
 एकसूत्रधारनियमित-अनेकस्थपत्यादिनि-
 र्वर्त्य १३१
 एकाकारप्रत्ययगोचर ३४१
 एकाकाराद्यदि ३०५
 एकादश-क्षेत्र २८०, २८२
 एकान्तनिर्गतविशेष ६२७
 एकान्तविशेष ६२८
 एकान्तोच्छेद ४१७
 एवम्भूत १८५, ३१०, ३१४, ३४९, ३७८
 एवर्णाय ७५१
 ऐ
 ऐकलिकउत्पाद ६४१, ६४२
 ऐकमस्य १००, १३१
 ऐश्वर्य ९

ओ

औघिकोपाधि ७५१
 औत्पत्तिक ३८६
 औदारिकव्यपदेश ६११
 औदारिकशरीरत्व ६१२
 औदारिकाद्यशेषशरीर ७३६
 औपचारिक ८०, २६१
 औपशमिकभाव ५९६

फ

फथधित्प्रतिपक्षद्वय ७१८
 फथित्साहचर्य २५५
 फथा ४०५
 फथात्रय ५६२
 फरण ७५५
 फरणत्व ४७३
 फरणा १००
 फरणाप्रवृत्ति १३०
 फर्त ९७, १०१, ७१८

कर्तृता ९८, ११२, ४७३
 कर्तृ-भोक्तृ-स्वभाव ७१८
 कर्म-उपभोग १५९
 कर्मकर्तृक्रियाव्यवस्था ३५५
 कर्मकर्तृरूपलासिद्धि ४६१
 कर्मक्षय १००, १३३
 कर्मक्षयकारण ७५४
 कर्मस्यार्थ ६१५
 कर्मत्व ४७३ (४)
 कर्मन् १०२, १३०, १५०, ४१८, ६८६
 (१), ७१४, ७१५, ७३३
 कर्मपरतन्त्र १३०
 कर्मप्रकृति ७३५
 कर्म-प्रक्षय १५९
 कर्मफल ३०७
 कर्मवन्ध ७३७
 कर्मवन्धहेतुता ७४९
 कर्मयोग्यपुद्गलात्मकप्रदेश ७३६
 कर्मलक्षण १५०
 कर्मवर्णनापुद्गल ७३३
 कर्मविनाश १५०
 कर्मोदि-सामान्यभाव १३१
 कर्मोद्यय ९९, १००
 कर्मन्धन ७४९
 कर्मकान्तवाद ७१५
 कर्मोत्पत्ति ११४
 कल्पना २७०
 कल्पनाविरन्धितलिङ्गप्रभवत्व ५६४
 कवलाहार ६११, ६१३
 कवलाहारपरिकल्पना ६१५
 कवलाहरित्व ६११
 कपाय ७४७
 काकतालीयन्याय ५७
 कादाचित्कता ४०५
 कायक्रियोत्पत्ति ६५०
 काय-विज्ञानवैलक्षण्य ९०
 कायोत्पत्ति ६५०
 कारक २५
 कारकव्यापारसाफल्य ४२३
 कारकसाक्यत्व ४७३, ४७३
 कारण ११८, २५४, २८१, ७१४
 कारणकलाप ४७१
 कारणकार्यविभाग २८४ (८)
 कारणजातिमेद ४७४

कारणत्रयाभाव १२६
 कारणत्व ५४
 कारणनिवृत्ति ४२४
 कारणमेद ३, ७७
 कारणव्यापार ४२३
 कारणसमवाय १०८
 कारणसामग्री ४१४, ५३०
 कारणस्वरूप-प्रागभाव ३४५
 कारणात्मिकाशक्ति ३८५
 कारणानुपलम्भ २१
 कारणानुपलम्भ-कार्यस्वभाव ४०१
 कार्थ्यप्रतिर ९९
 कार्येशरीर ९२, ७३६
 कार्य ३, २८१
 कार्यकारण ८९
 कार्यकारणभाव ४९, ५७, ८७, ९२, २६८,
 ३३२, ३३३, ७२७
 कार्यकारणव्यवस्था १२४
 कार्यकारणव्यवस्थानिवन्धन १२४
 कार्यकमानुपगम ४००
 कार्यक्रिया-अयोग ४२६
 कार्यगम्य-नियतत्व ३७०
 कार्यता ४८१
 कार्यमेद ४७४
 कार्यलक्षण-हेतु १२४
 कार्यलिङ्गप्रभव ३५२
 कार्यशून्यता ७०५
 कार्यहेतुसमुत्पत्ति २, ३
 कार्योत्पत्ति-स्वभाव ३४५
 कार्योन्मिष्य ४२३ (६)
 कार्योत्पत्ति २८३
 कार्योत्पादन ४२३
 कार्योत्पादानुमान ५६२
 काल २५७, ५७१, ६५४, ६५५ (१),
 ६६८ (६) ७११, ७१४, ७१६,
 ७१७, ७२२, ७३४
 कालकृतपरलापरत्व ६८१
 कालत्रयप्रवृत्तिप्रत्यक्ष ३३८
 कालत्रयशून्य ७३९
 कालमेद २७३, २७४, २८७, २९४
 कालव्यतिरेक २५८
 कालस्वभाव-विपत्ति-पूर्वकृत-पुरुषकार-
 पुरुष ७१० (५)
 कालास्ययापदिष्टत्व ७२३

काण्डस्यथापदिष्टादिदोष ७११
 कालाख्यथापदिष्टदेवाभास ७२१
 कालायेकान्त ७१७
 कालानेट २९४
 कालभ्युपगम ४००
 काल्पनिक १४५
 कृतगमयध्वनि २५०
 उपापरतन्त्रता ७१६
 केवलकेवलिन् ६१६
 केवलज्ञान ५९५, ६०७, ६१७, ६२१,
 ६२२
 केवलज्ञानदर्शन ६०७
 केवलज्ञानसम्पद १, १३३
 केवलज्ञानाख्य-सर्वपर्याय ६२३
 केवलज्ञानावरणक्षय ६०६
 केवलज्ञानोत्पत्ति १६०
 केवलज्ञानोपयोगकाल ६१२
 केवलदर्शन ६०७, ६१२, ६१७, ६२१
 केवलव्यतिरेकिन् ७२४
 केवलान्वयिन् ७२४
 केवलावबोध ६१७, ६२१
 केवलित्वपर्याय ६२४
 केवलिन् ६१३, ६२०, ७३६
 केवलिभुक्ति ६१४
 केवलिभुक्तिसिद्धि ६११, ६१४
 केवलोपयोग ६०६, ६५०
 कोपपरिणति ६३१
 क्रम ३२४, ३३६
 क्रममाविन् ६३५
 क्रमयोग ३२९
 क्रम-योगपथ १५८, २९६, ३९८, ४००,
 ४१२, ४१३
 क्रमवत् ३३१
 क्रमवत् ज्ञानदर्शनोपयोग ६१०
 क्रमवत्पुण्ययोगपक्ष ६०९
 क्रमसंचेदन ३३६
 क्रमाक्रमविभाग ६१६
 क्रमाक्रमोपयोगद्वयाभ्युपगम ६०९
 क्रमोत्पाद ६०७
 क्रमोपयोग ६०७, ६१२
 क्रमोपयोगद्वयात्मक ६१६
 क्रमोपयोगप्रवृत्ति ६१०
 क्रिया २५
 क्रियानुमेय-शक्ति १४७
 क्रियामात्र ७५६

क्रियारहितज्ञान ७५६
 क्रोटा ७१६
 क्रोटावर्था-भयवत्प्रवृत्ति ७१७ (२)
 क्रोटाप्रवृत्ति २७८
 क्रोधादिकृपायबोद्धव्यकनिग्रह ७५५
 क्रिष्टकर्मन् १
 क्रिष्टकर्मसम्यग्हेतुता ७३१
 क्रिष्टकर्मन्तराय १६९
 क्रिष्टपरिणामवत्पुरुष ७५३
 क्रिष्टा १५२
 क्षण २५७
 क्षणक्षयसिद्धि ३९८
 क्षणक्षयाभिगम ३४९
 क्षणक्षयावभास ३९८
 क्षणत्वयिल ३८८
 क्षणपरम्परा २९२
 क्षणभङ्गप्रसङ्ग ३३२
 क्षणभङ्गमत्त ५२७
 क्षणमात्रवृत्ति-वस्तु ३४९
 क्षणविशारुता ३२१
 क्षणविशारुत ५६६
 क्षणस्थिति ४११
 क्षणिक ९१, ७३१
 क्षणिकता ३२९, ३९२
 क्षणिकताव्याप्त ३९९
 क्षणिकत्व ४०३, ७१८
 क्षणिकत्वव्यवस्थिति ३४९
 क्षणिकविज्ञप्तिमात्रावलम्बित्वा ३६६
 क्षणिकान्वयि ३१९
 क्षयोपशम ५९, ५१७, ७४५
 क्षयोपशमकार्य ६१२
 क्षयोपशमनिवन्धनक्रम ६१८
 क्षयोपशमलक्षण-अभ्यास ६३
 क्षयोपशमविशेषाविर्भूतज्ञान २६८
 क्षयोपशमविशेषाविर्भूतभाक्प्रदर्शितव्या-
 प्ति-प्रहणस्वरूपज्ञान- २५०
 क्षयोपशमिकभाव ६२३
 क्षायिक ६१५
 क्षायिक-ज्ञानदर्शन ५९६
 क्षायिकज्ञानदर्शनचारित्र ७५०
 क्षायिकज्ञानदर्शनचारित्रवीर्यातिशयसम्प-
 त्समन्वित ७३६
 क्षायिकत्व ६१२
 क्षायिकभाव ५९६, ६२३
 क्षायोपशमिक ६१५

क्षायोपशमिकभाव ५९६
 क्षायोपशमिकभूमि ७३५
 क्षीणावरणवात्मन् ६२१
 क्षीणावरणल ६०६
 क्षुदादिपरिपहेकादशक ६१५
 क्षेत्रज्ञ ९८
 ख
 ख्याति ३६१
 ग
 गच्छतृणस्यज्ञानतुल्य १६३
 गतिक्रियापरिणतजीवद्रव्य ६४०
 गतिक्रियापरिणामवद्द्रव्य ६४०
 गमन ६८६
 गुण ६३१ (४), ६३३, ६३५, ६७२
 (५) ६७६ (३, ४)
 गुणरूपता ६८३
 गुणशब्द ६३४
 गुणार्थिकनय ६३४ (४), ६३५
 गुणास्तिकनय ६३४, ६३५
 गुप्ति ७३५
 गुप्तल ६८३ (४, ५)
 गृहीतसम्यग्बलित्प्रभव २
 ग्रहणव्यवस्था ३४०
 ग्राह्यग्राहकभावव्यवस्था ४६१
 घ
 घातिकर्मक्षय ७५४
 घातिकर्मक्षयप्रभवसंचेदनादि ६१३
 घातिकर्मचतुष्टय ६२२
 च
 चक्रक ४, ५, ६, १३, १६, ४१, ५५, १३८,
 १४०
 चक्षुरादिकरणपक्षकसंयमप्रतिष्ठेय ७५५
 चक्षुर्ज्ञानिन् ६१०
 चक्षुर्भेद ४४६, ७५८
 चक्षुर्देशमफलिपेक्ष ६१४ (२)
 चक्षुर्लक्षणलिङ्ग ५५५
 चक्षुर्विषयार्थद्रव्याभ्युपगम ६४८
 चक्षुर्विषयतिज्ञान ५५३
 चक्षुःसंख्य-परमाण्वात्मक-नित्यद्रव्य
 ६५८
 चरण ७५५
 चरणकरण ७५६
 चरण-करणप्रधान ७५५
 चानुर्वर्त्यश्रमणसङ्घ ७५४
 चारित्र ७५७

चित्तचैत-नानाल २६२
 चित्तपरिणति ७५१
 चित्तसन्तति १६२
 चित्ताचैत-स्वसंविद्रूपता ३६४
 चित्स्वभावता १५१, १६०
 चिन्ता ५५३
 चिन्मात्रपरिज्ञान ११९
 चेतन ३८७
 चेतनल ११९
 चेतन-वनस्पति ६५२ (१)
 चेतन-सरव १४१
 चेतनाचेतन-द्रव्य ६३०
 चेतनाधिप्रादुर्भाव्यतिरेक १२६
 चेतना-लक्षण ७३२
 चेतनालक्षण आत्मन् ४५४
 चेतनग्रहणप्रतिषेध ७४६
 चैतन्य १५१, २९६, २९८, ३०७
 चैतन्यपरिणति ७३७
 चैतन्यप्रतिपत्ति ६५२
 चैतन्यमात्र ६५४
 चैतन्यलक्षण ६५१
 चैतन्यलक्षणआत्मन् ७१८
 चैतन्योच्छेद १६०
 चोदना ४१, ४३, ६२, ५३९, ७३१, ७४०,
 ८४२, ७४३
 चोदनाप्रभव १९
 चोदनावत् ५१
 चोदनासदृशभावय ३२
 छ
 छग्रस्थ ६१०, ६१२ (१), ६१९
 छग्रस्थावस्था ६१६, ६१८, ६२०
 छग्रस्थावस्थाभाविन् ६२५
 छल ७७१, ७३३
 छाद्वास्थिकज्ञान ५२ (४) ६४
 छाद्वास्थिकोपयोग ६२०
 ज
 जगत् ८९
 जगत्-धट्टदयताग्रसक्ति ६४७
 जगत्-एकल २७६
 जगत् कारण ७११
 जगत् कारणल ७१७
 जगत्कर्तृत्वानुपपत्ति ११९
 जगत्कर्तृत्वानुपपत्ति १२०
 जगद्धिधातुल १२८

जगद्धैचित्र्य ९५, ११८
 जगद्धैचित्र्य ७१८
 जन्मान्तरशरीरसञ्चार ७१
 जय-पराजय ७६०
 जल्प ६७१, ७३३
 जाति १११, ११२, ११३, १७४, १७८,
 १७९ (१) २०७, २२३, २३३, २३४,
 २३८, ६७१, ७३३
 जातिमत् १७४
 जातिरूप ११३
 जातिव्यक्ति १११
 जातिव्यवस्था २२२
 जिन १३३, ६१६
 जिनकल्पिक ७५१
 जीव ६२०, ६२४, ६३१, ७३२, ७३३
 जीव-कर्मन् ४५३
 जीवकर्मप्रदेश ४५२
 जीवद्रव्य ४५१, ४५३, ६४०, ६४१
 जीवल ६५१
 जीव पुद्गलप्रदेश ६३९
 जीव-बन्धमोक्ष १६२
 जीवमिच्छा ७३४
 जीवाजीवपदार्थद्वय ७३७
 जीवात्मन् २७८
 जीवादितत्त्व ६५१
 जीवादितत्त्वप्रकाशक ७४५
 जीवादित्व ४३०
 जैनमतानुप्रवेश ५५१
 ज्ञप्ति ७
 ज्ञातृव्यापार २८, २०, २१, २२, २५
 ज्ञातृव्यापारलक्षणप्रमाणसिद्धि २५
 ज्ञान ३४३, ४५७, ४८०, ६०६, ६१८
 ज्ञानग्रहण ५२० (६)
 ज्ञानचिकीर्षाधारता ४७३
 ज्ञानचिकीर्षाग्रयलसमवाय ९८, १२५
 ज्ञान-दर्शन ६२३
 ज्ञानदर्शनएकल ६०९, ६१०
 ज्ञानदर्शनचारीत्र ७५५
 ज्ञानदर्शनचारीत्रजितय ६५१
 ज्ञानदर्शनचारीत्रात्मक ७५६
 ज्ञान-दर्शन-चारीत्रात्मकमुक्तिमार्ग ७३१
 ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयात्मक ६२१
 ज्ञानपरमाणु १०५, २६९, ४२७
 ज्ञानप्रकर्षतारतम्य ५८

ज्ञानप्रयत्नचिकीर्षासमवाय ११९, १२२
 ज्ञानरूप १४
 ज्ञानरूपता ४८०
 ज्ञानवाद ४६६
 ज्ञानसन्तति ८९
 ज्ञानाकार २३२, ३५१, ४६०, ४६१,
 ज्ञानाकारनिबन्धना-वस्तुप्रज्ञप्ति ३८०
 ज्ञानादि-उत्पत्ति-समवायिकारण, अस-
 भवायिकारण-निमित्तकारण १२६
 ज्ञानादित्रितय ७५५
 ज्ञानाध्यावारकपातिकर्मचतुष्टय ६२
 ज्ञानाद्युपग्रहमनिमित्तशरीरस्थित्यादिहेतु-
 ता ७४७
 ज्ञानावरणादि ७३६
 ज्ञानावरणीयादि ७३३
 ज्ञानावरणीयादिकर्मन् ७३७
 ज्ञानोपयोग ६२०
 ल
 लत्त्व ३४२, ७३२, ७३३
 लत्त्वचिन्तक ५६८
 लत्त्वव्यवस्था २६६
 लत्त्वसदृष्टि ३७७
 लत्वाख्याति ३८५
 लदुत्पत्ति २०, ५९४
 लदुत्पत्ति-तादात्म्यलक्षणसम्बन्ध २६६
 लथोग (जातिथोग) १७४
 लत्राणुक्ति ५३१
 लमश्छायादि ६७१ (७)
 लमस् ५४३
 लर्क ६७१, ७३३
 लारयार्थज्ञातृ ७४५
 लार्विक ८०
 लार्विकल २१६
 लार्विकविनाश ३३३ (६)
 लार्विक २०, २४१, २६८, ५६४, ५९४
 लार्विक-लदुत्पत्ति ५५८
 लार्विकल-लदुत्पत्तिव्यवस्थापकप्रमाण
 ५६८
 लार्विकल-लदुत्पत्तिव्यवस्थापकप्रमाण
 ५६९
 लार्विक ८९
 लार्विक-पर्याय ९३
 लार्विक-पर्याय २६७
 लार्विक २७१, ७५४

तीर्थकृदासादना ४५७
 तीर्थप्रवर्तन ६११
 तुच्छरय-अर्थसत्त्व ३६८
 तुलामाण्य ५२२ (३)
 तृतीयनयाभाव ४१६
 तृतीयभङ्ग ४४२, ७५८
 तैमिरिकज्ञान ५०९
 त्रिधादधिकशतपरिमाणभङ्ग ४४७
 त्रिकायता ६४५
 त्रिकाशस्त्वमिधि ७४०
 त्रिगुणात्मक १४
 त्रिगुणात्मरूपस्य ३०५
 त्रिगुणात्मकवस्तु ३०४
 त्रितय ३५४
 त्रिधागुति ७५५
 त्रिधाहेतु ५५६ (२), ५५७
 त्रिप्रकारपक्षधर्म ५५९
 त्रिप्रकारलिङ्गालम्बन ५६७
 त्रि-भङ्ग ४४५
 त्रिरूपवत् ७२४
 त्रिलक्षणलिङ्ग ५५५
 त्रिलक्षणहेतु ५६९
 त्रिविधलघुमान ५५९, ५६०, ५६२
 त्रिविधयोगसिद्धि ४५३
 त्रिविधसंस्कार ६८४ (१)
 त्रिविधहेतु ५५८
 त्रैगुण्य २८१, २८२
 त्रैधातुक ७३१
 त्रैलोक्य ४३७, (७), ७२०, ७२४, ७५९
 त्रैलोक्य-अविनाभावपरिसमाप्ति ७१९
 त्रैलोक्यसद्भाव ७२१
 त्रैलोक्याभ्युपगम ७२३
 त्रिलक्षण्य ५९१
 त्रिलक्षण्यसद्भाव ७१९
 त्रयगुणक ६४६
 त्रयगुणसिद्धि ६४९
 त्रयात्मक ६४४ (३)
 द
 दर्शनस्मरणरूपा-सामग्री २७६
 देशकालाकारवस्तु ४६९
 दर्शन २९३, ४५७, ५५३, ६१८
 दर्शनज्ञानस्वरूपद्रव्य-पर्याय ५९६
 दर्शन-ज्ञानात्मन् ६२७
 दर्शनज्ञानोपयोग ५९६

दर्शनपर्याय ४५२
 दर्शनस्मरणरूपाधिकरणता, ३४२
 दर्शनावरणशय ६०६
 दर्शनावस्था ३४३
 दर्शनोपयोग ६२०
 दशधाक्षान्त्यादि ७५५
 दशधाव्यापृत्य ७५५
 दानहिंसाविरतचेतस्य ३८८
 दिक्कालसाधन ६७० (३)
 दिङ्मूल-परत्वापरत्व ६८१
 दिशू ६६९ (२)
 दीक्षा ७३०, ७३१, ७३२
 दुःख ७३३
 दुर्नय ४१६, ४४६, ७५७
 दृश्यालुपलम्भ २१
 दृष्टसाहचर्यव्यभिचार ७०
 दृष्टान्त ६७१, ७३३
 दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकसाम्य ४२२
 दृष्टापलाप १९९
 देवायुःकृजीव ६२४
 देश-कालामेद २७४
 देशकालसन्तानाकार २७६
 देशकालाकारमेद २८६, ४७०
 देशकालवस्थामेद ७०
 देशान्तरन्तर्ग-सादृश्य २६३
 देशमेद २७३
 देशव्यतिरेक २५८
 देहमात्रव्यापक १३५
 दोषाभाव १०
 द्रव्य ६८३ (४)
 द्रव्य १३६, १७९, २८४, ३८७, ४०५,
 ४०६, ४०९, ४१०, ४४७, ४४९,
 ४५६, ५१९, ६२७, ६२८, ६३०,
 ६३१, ६३६, ६३८, ६४३, ६५६,
 द्रव्यक्षेत्रवालभाव ४४६, ६३७,
 द्रव्य-क्षेत्र-काल-भाव-पर्याय-देश-
 सयोग-मेद ७२७
 द्रव्य-गुण-कर्मन् ७०१
 द्रव्यगुणकर्मवृत्ति-सत्तासामान्य ६७२
 द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवा-
 यात्क्यपदपर्याय ६५७
 द्रव्यगुणकर्मस्वरूप १५६
 द्रव्यगुणकर्मालम्बकपदार्थत्रय ६८७
 द्रव्य-त्रिकात्म्य ६४५
 द्रव्यत्व ६४४

द्रव्यनय ४४९
 द्रव्यपरमाणु ७३५
 द्रव्यपरिणति ६२७
 द्रव्य-पर्याय २७१, ६२३
 द्रव्यपर्यायरूप ३८६
 द्रव्यपर्यायात्म-अर्थ ५५३
 द्रव्यपर्यायात्मकानन्तार्थग्रहण ६१६
 द्रव्यपर्यायात्मकैकवस्तुतत्त्व ७१०
 द्रव्यप्रतिपादकनयप्रत्ययराशिमूलव्याकर-
 णिन् २८५
 द्रव्यभावेन्द्रिय ६२०
 द्रव्यमनस्य ६१५
 द्रव्यरूपता ६२३
 द्रव्यलक्षण ४१०, ४१५
 द्रव्यवस्तु ४०५
 द्रव्यसम्यक्त्व ७३२
 द्रव्यस्वरूप ६४५
 द्रव्यादि ११०, १७३, ६१५
 द्रव्यादिपदपदार्थव्यवस्था ७२९
 द्रव्याद्वैत ४२८
 द्रव्यान्तर ६२९
 द्रव्याभाव ६७२ (२)
 द्रव्यार्थपर्यायार्थलक्षणनयवाद ७४६
 द्रव्यार्थिक २८४, (१५) ३७९, ४०६,
 ४०७, ४०८, ४०९, ४१०, ४१५,
 ४१७, ४४८, ४४९, ४५७
 द्रव्यार्थिकनय ६३४, ६५६
 द्रव्यार्थिकनिक्षेप ३८७, ४०५, ४०६
 द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिक २७२
 द्रव्याविरहि-पर्याय ४०७
 द्रव्यास्तिक २७२, २८५, ३४९, ४०७,
 ४०८, ४०९, ४१५, ४१७, ४५५,
 ४५७, ५९५
 द्रव्यास्तिकनय ३१०, ३११, ३१५, ६५६,
 ७०४, ७०९, ७२५
 द्रव्यास्तिकपर्यायनय २७२
 द्रव्यास्तिकप्रकृति ३१६
 द्रव्येन्द्रिय ५५३ (१)
 द्रव्योपयोग ४०८
 द्रव्यसंवेदन २७५
 द्वादशधा-तत्त्व ७५५
 द्वादशभावना ७५५
 द्वादशावयव ३२३
 द्वितीयभङ्ग ४४३, ७५८

द्विप्रमाण ५९५
 द्विरूप ६२५
 द्विविध-सपयोग ६५०
 द्विविधसामान्य ६५७, ६८८ (१)
 द्विछल ५९
 द्विष्ट-मैद २७५
 द्वैराश्य २००, २५५
 द्वैराश्यव्यवस्थापन ३२६ (४)
 द्वैराश्यव्यवस्थिति ३२२
 द्वाणुक ६४६
 द्वाणुकादि ६४९, ६५६
 घर्मे ४१, ५०५, ६६९, (१), ७३१, ७४०
 ७४२, ७४३, ७५४
 घर्मेकल्पद्वय १
 घर्मप्याल ७३४, ७३५
 घर्मातुप्रेक्षा ७३५
 घर्मायतन ३२३
 घर्मास्तिकाय ६४१, ६५४, ६५५, (३),
 ७३२, ७३४
 धर्मिन् ५९२
 धाल्यमात्र ७४०
 धारणा ५५२, ५५३ (६)
 धौव्य ४१०
 ध्वस ३८९
 न
 नमल ७५१
 नय २७२, ३१०, ४२०, ४२९, ४५७
 नयद्वय ४०९
 नयप्रमाणाभिप्राय ७५५
 नयराशि २७१
 नयवाद ४२१, ६५५, ७४६
 नय-शतविचल ७५७
 नयसमूहविषयसम्यग्ज्ञान ७५७
 नयस्वरूप ४०८
 नवद्रव्य ६७२
 नवपुराणाद्यनेकक्रमभाविपर्यायाम्बन्त-
 घट २६०
 नव-त्राक्षगुप्ति ७५५
 नानामृत-एकलमाहिप्रमाण ३९६
 नाम-स्थापना-द्रव्य-भाव ३७९, ४४३ (६)
 नामाख्य १८५
 नारकपर्याय ९३
 नास्ति ४४२
 नास्ति च अथकव्य ४४७

निक्षेप ३७९
 निग्रहस्थान ६७१, ७३३, (३)
 नित्यद्रव्यवृत्ति ६९८, (१), ६९९, (१)
 नित्यसुखसमिति १५४
 नियति ७१४
 निरक्षक्षणीकैकान्त ७२८
 निरक्षक्षणीकैकपरमाणुसवेदन ५१५
 निराकार ८४
 निराकार-ज्ञान ४०५, ४६१, ४६२, ४६४
 निराकारबोध ४५९
 निराकारविज्ञान ४६०
 निराकारा अर्थबुद्धि ४६२
 निरोध ७३३
 निर्जरा ७३२, ७३५, ७३७
 निर्णय ६७१, ७३३
 निर्वाण ७१८
 निर्वाणप्राप्ति ७५४
 निर्वाणफलहेतुसम्यग्दर्शनचारित्र्य ७५१
 निर्विकल्पर ४३१
 निर्विकल्पकस्ववेदनवादिन् २५०
 निर्विकल्पज्ञान ३४१
 लिखितग्रामाण्य १
 निषेध १९८
 नील-तटो ३६२, ३६३, ३६४
 नैगम ३१०, ३११, ३८६
 नैगमनय २८५
 नैगम-सङ्ग्रह-व्यवहारसंज्ञ-शब्द-सम-
 भिरुक्तवभूतनय ६५५
 नैगमादि २७२, ७५७
 नैयामिकाभ्युपगतपदार्थ ६७१ (६)
 नैरात्म्य ११०
 नैरात्म्यनिषेध १०९
 नैरात्म्यप्रतिपादन ३६६
 नैर्मन्य ७४७, ७४८
 नैर्मन्याभाव ७४६
 नोद्विन्द्वय ६१९
 प
 पक्ष ३५१, (६), ५९२
 पक्षधर्म ५५६ (२)
 पक्षधर्मता ५७०
 पक्षधर्मताविषयहेतु ५७१
 पक्षधर्मताद्वित्रिक्षणयोमिन् ५९० (३)
 पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकलक्षण ५६२
 पक्ष-सपक्ष ७२१

पक्ष-सपक्ष-विपक्ष-व्यवहार ७२०
 पक्षधर्मन् ६५७, ६८५, (१)
 पञ्चज्ञानिन् ६१०
 पञ्च-तन्मात्र २८०, २८२
 पञ्चधा-समिति ७५५
 पञ्चपदार्थवृत्तिरूपसमवाय ६७२ (४)
 पञ्चमभङ्ग ४४६, ७५८
 पञ्चलक्षणलिङ्गभाति ५६२
 पञ्चविंशति-तत्त्व २८१
 पञ्चनत २८०, ७५५
 पञ्चाक्षवविरमणादिसम ७५५
 पदार्थ १७४, (१५), १७७, २०६, ३२५,
 ५२२, ७४३
 पदार्थकादामित्कल ७४
 पदार्थपञ्चक ७०२
 पदार्थप्रवेशकप्रत्य ६६१ (२)
 पदार्थमेदक ७७
 पदार्थव्यवस्था ६५७
 पदार्थपदक ६५७
 पदार्थसद्व्यवस्था ७०२
 पद्यलक्षणा ७३५
 परतन्त्र २८२
 परतः-अग्रामाण्य ८, १०, ११
 परत-ग्रामाण्य १७, १९, २८, ७३
 परत-ग्रामाण्यनिष्कय ७, १८
 परपक्ष ७६०
 परपर्याय ६३०
 परप्रकर्षभाति ६१
 परप्रवृत्तिसंज्ञा ६३१
 परमशुक्लपान ७३५
 परमाणु १०५, १३५, १४५, २५३, २८७,
 ४११, ६४६, ६४७, ६५६, ६९८,
 ७३६
 परमाणुपर्यन्तल ६४८ (३)
 परमाणुपर्यन्तविनाश ६४९
 परमाणुपारिमाणुलयादि २७०
 परमाणुप्रभवल ३१०
 परमाणुलयादि १३५
 परमाणुपङ्कसम्बन्ध ३५२
 परमाणुसमूहात्मक १४
 परमाणुलक्षण ३८८
 परमाण्वादि १२४
 परमाण्वादिसंख्यभावव्यवस्थिति ६९८
 परमाण्वन्धस्वभावता १५१

परमार्थ ४०६
 परमार्थसत् ३६७, ४१४
 परमाह्वयिरूपानुभव १६१
 परलोक ७१, ७५
 परलोकव्यवस्था ७४
 परलोकसाक्षात् ६९
 परलोक-सिद्धि ७७
 परस्परपरिहारस्थितिलक्षण २४१
 परस्परस्वरूपोपादान ४१५
 परमाशंसा २३८, ५६३, (१२), ५७८
 परामर्शप्रत्यय २०८
 परिच्छिन्ति ५२२
 परिणति २९६, ३९३, ४५१, ५३४
 परिणाम २९७, ३८३, ७५९
 परिणामरूप-अर्थ ४२३
 परिणामकृतसमूह ४२३, ४२३
 परिणामप्रसाधकप्रमाण २९१
 परिणामसामान्य १६४
 परिणामिकारणता ७७१
 परिमण्डलादि ६०५
 परिभाषा ५२५
 परिशेष ५६६ (१०), ५७१
 परिपह ७४७, ७५१
 परिपहोपसर्गाभिभव ७५४
 परोक्ष ५९५
 परोक्षा ३५८
 परोक्षोपयोग ६५०
 पर्यन्तयोग ७०, ७२, ७३
 पर्यन्तयोगमात्र ६९
 पर्यवन्तय २७१
 पर्याय ३१३, ४०९, ४१०, ४४०, ४५३, ४५६, ६२४, ६२७, ६२८, ६३०, ६३५ (३), ६४०, ६४१
 पर्यायनय ३१७, ३४९, ४०७, ४०८, ४०९, ४४८, ४५५
 पर्यायनयमेद २८८, ३१०, ३११, ३१७,
 पर्याययोग ४३१, ४४०
 पर्यायवक्तव्यमार्ग ४२९
 पर्यायविशेष ६५६
 पर्यायसंज्ञा ६३५
 पर्यायान्तरवस्तु ४०८
 पर्यायभिमत ४१०
 पर्यायार्थिक ३७९, ४०६, ४०८, ४१५, ४१७, ४३०, ४४८, ४४९, ४५५, ४५७

पर्यायार्थिकनय ६३४, ६५६
 पर्यायान्तर-द्रव्य ४०७
 पर्यायास्तिक २८५, ३१६, ३४९, ३८०, ४५७, ५९६
 पर्यायास्तिकनय ३८६, ४०७, ४०९, ४१५, ४५५, ६५६, ७०९, ७२५
 पर्यायास्तिकाभिमतपूर्वपरक्षणविवेकित-
 धर्षणमात्रवस्तु ४०५
 पर्युदास २९, ४२८
 पर्युदासरूपनियेय २२४
 पर्युदासलक्षणगोह २०२, (१)
 पर्युदाससत् १०
 पर्यवन्तीवाच ४९३
 पापप्याय ७३४
 पारतन्त्र्य १०
 पारमार्थिक १४५
 पारमार्थिक-प्रमाणलक्षण ४६५
 पारमार्थिक-ब्रह्मस्वरूप-साधन ३८४
 पारमार्थिकत्व १
 पारमार्थिकद्वैतसिद्धि २९५
 पारमार्थिकानेकाकार-ज्ञानान्युपगम २६२
 पारिभाषिकादि ६२३
 पारिभाषिक १०३, ५२५
 पारिमण्डल्य ४११
 पारिमण्डल्यलक्षण-नित्यत्व ६७५
 पारिशेष्य २४६, २५६, ४०५, ४१२, ५१९, ५२२, ५४१, ६७९ (१)
 पिण्डविशुद्ध्यादि ७५५
 पीतलेखा ७३५
 पुण्यापुण्यग्रन्थहेतुता ७३३
 पुद्गल ३७८, ४५४, ४५५, ६१५, ६४०, ६५४, ७३२, ७३४
 पुद्गलता ६३९
 पुद्गलद्रव्य ४३०, ६३१
 पुद्गलद्रव्यात्मकत्व ६७२, (१)
 पुद्गलधर्मत्व ८६
 पुद्गलपरिणति ६११
 पुद्गलपरिणामत्व ७८
 पुद्गलरूप-रूपम् ७३६
 पुद्गललक्षणविलक्षणता ७१८
 पुद्गलविकारत्व ९०
 पुद्गलात्मककर्मत्व ७३४
 पुद्गलास्तिकाय ६५४, ६५५, (२)

पुरुष ११२, २८२, (१६), ३०६, ३१०, ६३१, ७१५
 पुरुषजीव ६२४
 पुरुषविशेष-ईश्वर १३३
 पुरुषवेदापरिचय ७५२
 पुरुषाद्वैतसिद्धि ३७
 पुरुषाद्युक्तजीव ६३४
 पुरुषेच्छा ३९
 पुरुषेच्छानिवन्धनत्व ४७१
 पूर्वजन्मसिद्धि ९२
 पूर्वधर ७५४
 पूर्ववत् ५५९, ५६०, ५६४, ५६७, ५९४
 पूर्वविद ७३६
 पूर्वापरदर्शनावसेय-वस्तु ३७३
 पूर्वापरकलमहिर्दर्शन ३४०
 प्रत्यक्षवितर्कनीचार ७३५
 प्रत्युपलम्भ ३६३
 प्रथिव्यादि-मन-पर्यन्त-द्रव्यनवक ६७१
 प्रथिव्यादि-मनुष्यपर्यन्त-प्रक्षिप्तजीव-
 काय ६५१
 प्रथिव्यादिस्थावर ६५२
 पौद्गलिक ६०
 पौद्गलिकत्व ३८, ३९
 पौद्गलिकत्वविचाराणा १०८
 प्रकरण ७१९
 प्रकरणसम ७३०
 प्रकरणसमता ७२१
 प्रकरणादि ३३६
 प्रकाशता ४६३, ४६४, ४८०
 प्रकाशानुप्रविष्टता ४६६
 प्रकाशाख्यामेदोल्लेख ३६५
 प्रकृति ३०७
 प्रकृति-ईश्वर-कालादि-कृतत्व २१५ (१)
 प्रकृतिविकारमेद २८१ (४)
 प्रक्रिया ३८० (१)
 प्रचय ६४७
 प्रच्युति ३८९, ३९१, ३९२
 प्रच्युतिभाव-प्रवृत्ताभाव ३२१
 प्रज्ञाभेदा ७१, ७४, ७७, ७८
 प्रणवस्वरूप ३८०
 प्रतिक्षणभावित्व ३८९
 प्रतिक्षणविचारात् ८७, ८९, ३३१, ७१८
 प्रतिनियतदेशकालहेतुता ७१३
 प्रतिपक्षव्युदास ७१८

प्रतिपत्ति ४८९
 प्रतिपत्तिप्रमोपकल्पना ३७२
 प्रतिपत्ति-प्रवृत्ति-प्राप्ति-लक्षणव्यव-
 हार २६७
 प्रतिपत्ति-विगम ६४४
 प्रतिबिम्बक २०९, २१७, २३०
 प्रतिबिम्बात्मक-अपोह २०६, (१६)
 प्रतिबिम्बात्मन् २०३ (११)
 प्रतिबिम्बोदयन्याय ३०८
 प्रतिमा १८२ (४), ३५०
 प्रतिमास्य-अपोह २०६
 प्रतिभात ५४७
 प्रतिभापक्ष १८४ (१०)
 प्रतिपक्ष ३७१, ३७६
 प्रतिभासन २७४
 प्रतिभासमेद ८३, ३६४
 प्रतिभासमानता २९१
 प्रतिभासवपुस् ३७१
 प्रतिभासचेदन ३८७ (१३, १४)
 प्रतिभासद्वैत ४८७
 प्रतिभासोपमल ३७१, ४८८
 प्रतिभासोपलब्धि ३८८
 प्रतिमा ७५५
 प्रतियोगिगुणात्मक १०
 प्रतिरूप ३१६
 प्रतिपेक्ष ७४१
 प्रतीति १११
 प्रतीत्यवचन ६२८, ६२९, ६४१
 प्रत्यक्ष १३, ११९, २४५, २८७, ३३४,
 ३४३, ५०८ (१), ५१८, ५२०,
 ५२४, ५३१, ५९५, ६२०
 प्रत्यक्षत ३४९
 प्रत्यक्षनिरादृत ३५१ (६)
 प्रत्यक्षपूर्विकाद्यपत्ति ५७९
 प्रत्यक्षप्रतीति ११३
 प्रत्यक्षप्रामाण्यलक्षण ७२, ५३४ (९)
 ५३९
 प्रत्यक्षानुमानप्रतीतिभेद ५६६
 प्रत्यक्षानुमानभेद ५१८
 प्रत्यक्षानुमानलक्षणप्रमाण ५७३
 प्रत्यक्षानुमानादि गेद २८५
 प्रत्यक्षयोगो ६५०
 प्रत्यक्षिना ३३, ३४, ३७, १०४, ११०,
 २८६, २८९, २९०, ३९१, ३९८,
 ३९९, ३९४, ३९४

प्रत्यक्षिनादि ६४१
 प्रत्यक्षिज्ञान ७८, ८६, ९२, १३६, २८६,
 ३३५, ३४३, ३७३, ३९४, ३९६,
 ४३५, ५३८
 प्रत्यक्षिज्ञानप्रत्यक्ष ५६, ३३७
 प्रत्यक्षिज्ञानप्रमाण ३३४
 प्रत्यक्ष ३१९, ३८०, ६१८
 प्रत्यक्षत्व ८९
 प्रत्यक्षहेतुल १५६
 प्रत्यक्षत्वभाव ६२८
 प्रथममन् ४४२, ४४३, ७५८
 प्रधान २८०, २८१, २८४, (३), २९६,
 ३०६
 प्रधानकारणिक-जगत् ३१०
 प्रधान-पुरुष २८२
 प्रधानाद्वैत ४२८
 प्रध्वंस ३८९
 प्रध्वंसभाव ५८१
 प्रमा ४६६, ४८१, (५) ५०८ (१८)
 प्रमाण २, ५८, १२, १५, २०, ३९, ४१,
 १२०, २८५, ३३९, ४२१, ४५८,
 ४६५, (६) ४६६ (७), ४६७ (११)
 ४७१, ४७२, ४७५, ४८८, ५०९,
 ५१३, ५३७, ५५४, ५५५, ५८४,
 ६७१, ७३३, (२)
 प्रमाणता ५५३
 प्रमाणत्रयसम्प्राध-सङ्गत्ववगम ३२
 प्रमाणद्वयनिबन्धन ३१८
 प्रमाण-नय ४२०
 प्रमाणनयप्रमाणद्वार ७४५
 प्रमाणनयत्वत्पादधारण ७४६
 प्रमाणनिबन्धनल ७१०
 प्रमाणनिबन्धना ७३, ७४
 प्रमाणपञ्चक २३, ४१
 प्रमाणलक्षण १४, ४६७ (११) ४६९,
 ४७१
 प्रमाणसौच्य ४५९
 प्रमाणसामान्यलक्षणप्रस्ताव ५५१ (१०)
 प्रमाणादिव्यवस्था ३६५
 प्रमाणाधीन ३८४
 प्रमाणाधीनल ७०९
 प्रमाद ७४७
 प्रसिद्धिप्रिया ३६५
 प्रमेय ६७१, ७३३

प्रमेयव्यवस्था ३८४, ७०९
 प्रमेयव्यवस्थिति ७३, ७४, ७१०
 प्रयोगजनितविगम ६४३
 प्रयोजन १७१, ६७१, ७३३
 प्रत्यक्षकाल १३२
 प्रवाहरूपसन्तानल १५७
 प्रत्यक्षचेतनत्रयसन्निधाय ६५१
 प्रवृत्त्यापारिणाम ७५०
 प्रसज्यप्रतिपेक्ष २९, २०३, ४२८
 प्रसज्यप्रतिपेक्षलक्षण अपोह २०२ (१६)
 प्रसज्यप्रतिपेक्षवृत्ति ५८
 प्रसज्यरूप-प्रतिपेक्ष १९९ (१७)
 प्रसज्यलक्षण १८७
 प्रसवधर्मिन् २८१
 प्रसङ्गप्रतिपेक्षलक्षण-अपोह २०२ (२)
 प्रसारण ६८५, ६८६
 प्राक्तनाद्यपेक्ष-संयोगाभाव ७३७
 प्रागभाव ३८९, ५८१, ७०५
 प्राणातिपातविरमणादिमहाप्रत ७४९
 प्रातिमा ५३७ (४), ५३८ (१३), ५५२
 प्रापकल ४६९
 प्रातर्थाप्रकाशकल ५४५
 प्रामाण्य २, ४९, १४, ४६६, ४६८, ४७१,
 ५७६
 प्रामाण्यप्रज्ञप्ति ५
 प्रेक्षापूर्वकारित्व १५२
 प्रेरकत्वानुपपत्ति ७३९
 प्रेरणा ११, १९, ४१, ७४०
 प्रेरणजनितज्ञान ६०
 प्रेरणजनितता बुद्धि ८
 प्रेरणाबुद्धि ४, १९
 प्रेरणावाक्य ११
 फ
 फल १३, २५, ५३१, ५६७
 फलता ५५३
 फलवत्-कारण ३४६
 फलविशेषणपक्ष ५३० (४, ६)
 च
 चक्षुःकव्यवस्था २८०
 चक्षुः ४१८, ४१९, ७३२ (३), ७३३
 चक्षुःमोक्षलक्षणवस्तुनन्त ७४५
 चक्षुःमोक्षव्यवस्थिति ३८५
 चक्षुःमोक्षप्रत्यक्षद्वयप्रार्थना ४५१
 चक्षुःहेतुल १५२
 चक्षुःव्यवस्था ३६६

वाभक्रप्रत्यय १८
वाभ्यवाधकभाव ४८८
वाह्य-अर्थ २१३
वाह्यधर्मभ्यान ७३४
वाह्य-रूप ३७७
माह्यशुक्रध्यान ७३५
माह्याभाव ३५१
माह्यार्थव्यवस्था ३७७
माह्यार्थभासिन् ३६२
विम्यप्रतिविम्यवत्-विद्या-अभिव्याज्य-
वस्था २७८
बुद्धि ८८४, २३७, २८०, २८१ (३)
२८२, ३५८, ३५९, ४६२
बुद्धि-चैतन्यमेद ३०९
बुद्धिदर्पणवत्त्व ३०८ (२)
बुद्धिपूर्विका-ईश्वरप्रवृत्ति १३०
बुद्धिप्रतिविम्यक्र ०१३
बुद्धिमत्कारणाविष्टितशुचिश्चादिमहाभूत
१३१.
बुद्धिमात्र १०८
बुद्धि-पद्मज्ञस्याविल १३९
बुद्ध्याधिकरण-द्रव्य १३३
बुद्ध्याकार १७४, १८१, १८२, २०५
बुद्ध्याकारालम्ब्यबुद्धि १८८
बुद्ध्यादिसन्तान १५९
बुद्ध्यारब्ध-अर्थ २१३
बुद्ध्यारब्धकार १८१ (२)
बोध ८१, ८२, ८३, ८४, ८८, १९३,
३५५, ३६४, ३८०, ४६२
बोधमात्र ४५८, ४५९
बोधरूपता ४९३ (१)
बोधात्मकता ३५८
बोधात्मन् २७५
ब्रह्मन् २७७, २७८, २७९, ३८०, ३८२
(७), ३८३, ३८५, ४१९
ब्रह्मादित्वरूप २३८
ब्रह्मादित्व ४२८
भ
भजन ६३९
भजना ४०८
भजनाप्रकार ६४०
भयार्थ ४१९
भव ७२, ९३, ६३१
भवगुणप्रत्ययावधिज्ञानावरणकर्मक्षयोप-
श्राम ६२०

भवजिन १३३
भवविचय ७३५
भवस्थकेवलिन ६१२
भनोपग्राहि कर्मन् १६०, ७३६
भनोपग्राहिन् १३३
भव्य ६५१
भव्याभव्यस्वरूप ६५०
भाव ८९, ३७९, ४०६, ६२१
भाव-क्षणक्षय ३४९
भावनार् ४०७, ६८४, ७४१
भावनप्रकर्षपर्यन्त ५१
भावनिक्षेपप्रतिपादकपर्यायास्तिकाभिप्राय
३८६
भावनोपनेयजन्मसुखादि ४६३
भावपरमाणु ७३५
भावप्रसक्ति ३६८
भावरूप-पदार्थ १६५
भावसम्यक्ता ७३२
भाविजन्मचित्तोपादानत्वं ८९
भाविपरलोकादि ९२
भावेन्द्रिय ५५३
भाषावर्ण्यारूपपरिणतपुद्गल-परिणाम
३८
भिन्नरूपसंवेदन ३५४
भिन्नसन्तान ८९
भिन्नाभिन्नकाल ६४४
भिन्नोपयोगपक्षि ६१६
भिन्नोपयोगरूप ६१५
भुक्तिप्रकरण ६१२
भुजिक्रिया रूपना ६१०
भुवनहेतु-प्रधानपरमाण्वदृष्ट १०१
भूतभावविपर्यायकारणत्वं ३८७
मेद ३, १०२, १८९
मेदपरिमाण २८४ (४)
मेदप्रपञ्च २७९
मेदवेदनारूपकार्य २७६
मेदव्यवस्था ३१०
मेदसिद्धि २८३
मेदहेतु ३
मेदान्वयदर्शन २८४ (५)
मेदाभेदरूपवस्तु ४४०
मेदाभेदव्यवहारव्यवस्था १४२
मेदाभेदव्यवस्था ३७१
मेदासंख्याता २७९

मोक्ष ३०७, ७१८
मोक्षल २८०, ३०८
मोग्यल २८१
भ्रान्त ५१२ (२)
भ्रान्ति २६३, ४८१, (५), ५०८
म
मति ५५३, ६१५
मतिज्ञान ५५३, ५९५, ६१७, (२),
६१८, ६२१
मतिज्ञानावरणकर्मक्षयोपश्रामादित्वाप्र-
प्रभव ६२०
मतिभेद-प्रत्यक्षता ५९५
मतिरूप ६५०
मतिरूपबोध ६१७
मति-श्रुत ६१५
मतिश्रुतज्ञाननिमित्त ६१९
गत्यावरणादि ७३३
मनस् २८१ (६)
मनस्कार २५४, २६३, ४०१, ४०२
मनस्कारक्षण ४०१, ४०२
मन-पर्याय ६५०
मनःपर्यायज्ञान ५९५, ५९६, ६१५, ६१७,
६१९, ६२०
मनःपर्यायज्ञानावरणकर्मक्षयोपश्राम ६२०
मनोद्रव्य ६६९ (५)
मनोधर्मयत्न ३२३
मनोवर्ण्यारूप ६१९
मनो-वाक्-कायद्रव्य ४५३
मनोवाक्कायसंवरण ७५५
मनोवाग्वादरकाययोग ७३६
मनोव्यापारज प्रत्यक्ष १४
महत् २८१ (२)
महत्त्व ६४७
महदादि २८०
महदादित्व २९६
महदादि-लिङ्ग ३०७ (१४)
महाव्रतपरिणामवत् ७५०
महाव्रतसम्पन्न ७५१
महासवरसामर्थ्य ७३५
महेवा ११८, १३१
महेवाज्ञान १२६
महेवाबुद्धि १३१
महेवर १२०, १२१, १३०, १३१, १३२
महेवरवस्तु ११९

मानस् ६१९
 मानसप्रत्यक्ष १३८, ५६९
 मानसी अक्षयिकलत्राति २४१
 माया २७८
 मायागारवादिभूयस्त्वं ७५४
 मायोपम ४८८
 मायोपम-धर्म ३७७(१)
 मार्ग ७३३
 मिथ्यात्वं ४१६
 मिथ्यात्वं अवरिति-प्रमाद-कषायादिपरि-
 णति ६५०
 मिथ्यात्वादिप्रवृत्ताष्टविध-कर्मसम्बन्ध
 ७४७
 मिथ्यादृष्टि नय ४१९
 मिथ्याप्रतिपत्ति ८
 मिथ्यार्थज्ञान ३७६
 मिथ्यावाद ४२४, ४२९
 मिथ्यास्थान ७१८
 मुक्तमनस् ६९८
 मुक्तात्मन् १०७, ११९, ६९८
 मुक्ति १५५, १६३, ७३१, ७५७
 मुक्तिप्राप्ति ७५२
 मुक्तिमाक्ल ७५२
 मुक्तिमाक्ल स्त्री ७५१
 मुक्त्यवस्था १६१
 मुखवक्रिकाशुपकरणप्रत्युपेक्षण ७५५
 मुमुक्षु १२८, १५२, १६०, ७३४
 मुमुक्षुप्रवृत्ति १५२
 मुमुक्षुबन्ध-प्रसन्न १५४
 मुमुक्षुयम १५१
 मूर्ति ६३८
 मूर्तिल ७३६
 मूर्तिलप्रसन्न १४५
 मूर्ति १४५, १७८
 मूलनय ४१५, ४१६
 मूलप्रकृत्यवस्था ३०६
 मूलव्याकरणिन् २७१, २७२, ३१०, ३७९
 मृगानन्द ७३४
 मोक्ष १५४, १६०, ४१९, ७३२, ७३६,
 ७३७
 मोक्षकारण ७३६
 मोक्षमार्ग ६५१
 मोक्षार्थ ७५०
 मोक्षानुसन्ध १५१, १६०

मोक्षवाप्ति १५२
 मोक्षोपाय ७१८
 मोह ४२९
 मोहनीय ७३५
 य
 यति ७४७, ७४९, ७५१
 यथातुरूपनिर्गुणत्वकव्यनयवाद ४२१
 यथार्थलक्षण ३
 यावत्-नयवाद, तावत्-परसमय ६५१
 युगपज्ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयात्मकैकोपयोग
 ६२१
 युगपदयुगपद्भाविपर्याय ६३६
 योग ७३५
 योग-कषाय ४१९
 योगज-ज्ञान ३८४
 योगनिमित्त ४१८
 योगिज्ञान ४९९, ५०९
 योगिन् ३८४, ४७६, ६९८, ७५३
 योगिप्रतिपत्ति ३७८
 योगिप्रत्यक्ष ७५, ५३६, ५६८
 योगिप्रभवविशेषप्रत्यक्षबल ६९८
 योग्यता २४६, ५३९
 योग्यतानुमान ५६३
 योग्यपथ ३२४, ३२९
 र
 रचना ११३
 रत्नत्रय ७४८
 रसादिविशेषपरिणाम ६३७
 रागादि ५१
 रागादिसवेदन ५२
 रागाद्यावरण ९९
 राशिद्वय ४६९ (६)
 रूपादिमात्रग्रामपरिणाम ३८०
 रूपादि-विंशति-गुण ६५७
 रूपादिविषयग्रहणपरिणति ६२०
 रूपालोकमनस्कार २६३
 रूपालोकमनस्कारसाकल्य १२१
 रौद्रध्यान ७३४
 ल
 लय १५५
 लिङ्ग २९, २८२, ३३३, ४८१, ५६३,
 ५६३, ५६५, ५६८,
 लिङ्गप्रभव-उपयोग ६५०
 लिङ्गिन् ५६५

लिङ्गप्रत्यय ७४०
 लिङ्गादियुक्तावयजनितविज्ञान ७३९
 लोकप्रतीति ४३४, ४६७, ४७६
 लोकप्रतीतिवाधा ५५५
 लोकप्रसिद्धव्यवहारानुसरण ८९
 लोकव्यवहारसमाश्रय ९
 लोकसंवृत्ति ३७७
 लौकिक १०३, १५३, ४६८
 लौकिक-परीक्षक १४७, ७१९
 लौकिकपरीक्षादि ११५
 लौकिकवानय ४३६
 लौकिक-वैदिकीरचना ११८
 लौकिकशब्द ३९
 व
 वचनपर्याय ४३०
 वचनविनिवेश ६२७
 वचनविधि ४०७
 वचनार्थनिश्चय ३१६
 वनस्पतिपर्यन्त ६५२
 वर्ण ३५, ३६, ४३१, ४३२
 वर्णकमापौरुषेयल ३९
 वर्तमानपरिणाम ६३०
 वर्तमानविश्लेषण २५३
 वसतिप्रमार्जनादि ७५५
 वसत्यादि ७५५
 वस्तु ४०५, ५५२
 वस्तुलहानि ६२३
 वस्तुत्पादविधि २०६
 वस्तुव्यवस्थिति ४५२
 वस्तुस्वरूप-वाच्य १७३
 वस्त्रादिग्रहण ७४६
 वाक्यनय ४३०, ४४८
 वाक्यार्थ २२६
 वायूपता ४८९
 वाचकल २६८
 वाचिकाशक्ति ३२
 वाच्यवाचकभाव २३७
 वाद ६७१, ७३३
 वादकथा ६७
 वादमार्गप्रवृत्ति ३७७
 वादिनिग्रहस्थान ७६०
 वादिप्रतिवादिप्राप्ति २९५
 वासना १९५, ३८५
 वासनाप्रतिबद्धल ३७६

वासनारूप ४३३
वासीचन्दनकल्प १६१
वास्तव ५२५, ५२६
विकलादेशभाज ४४६
विकल्प ४८९, ४९४, ५०३, ५११, ५२५
विकल्पज्ञान ४९३
विकल्पल ५२५
विकल्पप्रतिबिम्ब १९९
विकल्पप्रतिबिम्बमात्र २६१
विकल्पमात्र ५७३
विकल्पस्वरूप ५०३
विगम ६४२
विजिगीषु ७६०
विजसि ८४, ४६२
विज्ञप्तिपरमाणुष्वप ४२७
विज्ञप्तिमात्र ३४९, ३५४, ३५२, ४६१
विज्ञप्तिमात्रक ३६६
विज्ञप्तिमात्रता ३६२, ३६५
विज्ञप्तिमात्रसिद्धि ३५२, ३५४
विज्ञान १५२, ३६४, ३६६, ३६७, ४०१,
५११ (१)
विज्ञानमात्र ३५२, ३७८, ४१३, ७३०,
७३१
विज्ञानाद्वैत ५१४
वितण्डा ७३३
विद्यास्वभाव २७६
विद्यास्वभावल २७८
विधि १८८, १९१, १९८, १९९, २१७,
२३०, ७३९, ७४०, ७४१
विधिप्रतिषेधरूपविरुद्धधर्मसंसर्ग ४०२
विधिरूप १८८
विधिरूप-शब्दार्थ २१७, २२७
विधिव्याक्य ३२, ९९, ७४४
विनाश ६४३, ६४९
विपरीतख्याति २७, २८, ६४, ११३,
३६०, ३६१, ३७२, ३७३
विपरीतख्यातिता ३७४
विपरीतख्यातिल ३६१
विपर्यय ५२३
विपर्ययज्ञान ५२८
विपर्ययकारण-रुगादि १३०
विपाकविचय ७३४
विभजन ४५२
विभज्यवाद ७२५

विभु १३३, १३६
विभुल १३५
विभुलसाधन १४२
विभुलादिधर्म ६६९
विरुद्धधर्माध्यास ३, ७७, ६२३
विरुद्धधर्माध्यासव्यापक १०२
विरुद्धविधि २१
विरुद्धहेत्वाभास ५५८
विशदा १८५
विवर्त ३७९, ३८०, ३८३
विशिष्टकर्मोदयादिसामग्री ६१२
विशिष्टक्षयोपशमवीर्यविशेषप्रभवप्रभाव-
योग ७५४
विशिष्टधर्मोद्योपदेशविधायीश्वर-
सर्वज्ञ-उपासना १३८
विशिष्टद्रुलपरिणतिरूप-अर्थ ५५३
विशेष ६२७, ६५७, ६९८, ६९९, ७२५
विशेषणविशेष्यभाव १९६, १९७, २६५
विशेषपक्ष ६२७
विशेषपर्याय ४५२
विशेषप्रसार ३१७
विशेषविरहिणी सत्ता ४०८
विषयाकारपरिणति ५३४
विसंवाद ४१३
विसदृशगम ६३०
विसदृशपरिणतिलक्षणविशेष, २४१
विसंज्ञानित उदात्त ६४१
विहितपर्यङ्गासन ७३४
वीचार ७३५
वीत ५९४
वीतप्रयोग २८४ (२)
वीतावीत ५९४ (३)
वीर्य १४७, ६१५
वृक्षानुर्वेद ६५३ (१)
वृत्तिलक्षण-परिणाम ४२३
वृद्धव्यवहार ४३६
वेग ६८४ (१)
वेगाख्यसंस्कार ४३३
वेदनीयकर्मप्रभवअसत्तासुभव ६१५
वेदनोपशमादि ७०४
वैखरी ४९१ (३)
वैदिकशब्द ३९
वैदिकहिंसा ७३०
वैदिकानुपूर्वा ४३५

वैधर्म्य ७१९
वैराग्यविचय ७३५
वैश्वरूप्याविभाग २८४ (१)
व्यक्त २८१, २८२
व्यक्ति ३८, ३९, ७६, १७७, १७८, २२३,
२३३, २३५, २३९, २५९
व्यक्तिसंभाव २४०
व्यञ्ज्यव्यञ्जकशक्तिप्रतिनियम ७०३
व्यञ्जक ३५, ३६, ३७
व्यञ्जन ७३५
व्यञ्जनतः ६३०
व्यञ्जननियत ४३०
व्यञ्जनपर्याय ४४०, ४४५, ४४६,
व्यञ्जनविकल्प ४३०
व्यभिचार ५२४
व्यभिचारि ५२३
व्यवहार २८६, ३१०, ४९८ (५), ५६५
व्यवहारकाल २३३, २३६
व्यवहारनय २८४, २८५, ३१०, ३११,
३१५, ३१६, ४३०, ४४८
व्यवहारनयमतार्थान्वलम्बित २८०
व्यवहारमात्रक ३७६
व्यवहारविलोप ३६५
व्यापकानुपलम्भ २१
व्यापार १२३
व्याप्ति ७, ५५९
व्याप्तिग्रहण ५६९
व्याप्तिव्यवस्थापकप्रमाण ५६९
व्यावहारिकप्रमाणलक्षण ४६५
व्यावृत्तपुद्गिहेतुल ६९६
व्युपरतक्रियानिर्वर्तिन ७३५ (३)
प्रतसमूह ७४९
प्रतायाचरणनैरर्थक्यप्राप्ति ७५६
शक्ति ९, ३४, ३५, ५४, २८३, २८४,
३०१, ३४८, ५२७
शक्तिः प्रवृत्ति २८४ (५)
शक्तिमत् ३४८
शक्ति-व्यक्तिरूप ४३१
शब्द ३२, ३९, ४४, २८६, ३८७, ४३७
(६) ६६८ (५)
शब्दनय २८५, ३१०, ३१२, ३१७, ३७६,
४३०
शब्दनिसल ३३

शब्दपरिकर्मणा ६१५
 शब्दपरिणामरूपल ३८०
 शब्दपर्याय ४४०
 शब्दप्रवृत्ति ७५
 शब्दबुद्धि १७७
 शब्दब्रह्मन् ३८१, ३८२, ३८४, ५२२
 (५)
 शब्दमयत्वं ३८१
 शब्दमयब्रह्मन् ३८० (३)
 शब्दसंकेत १७६
 शब्दात्मता ३८२
 शब्दादिनय ३१७, ३४५
 शब्दाद्वैत ४२८
 शब्दाद्वैतज्ञान १५५
 शब्दार्थ १८२, २०१, २०६ (२), २३६
 शब्दार्थ-तादात्म्य ३८६
 शब्दार्थल १७४, (१४), १७८
 शब्दार्थप्रतिभासिल ५२४
 शब्दार्थवास्तवसंवन्ध १७३
 शब्दार्थव्यवस्था १९८, (२०), २१९
 शब्दार्थसंवन्ध ३८६, ४३६
 शमस्तुखरसत्वा ७१८
 शरीरपरिणाम-आत्मन् शरीरप्रायोग्यपु-
 ण्नलमहण ६१३
 शरीरव्यपदेशभागनैक-परमाणुपादानाने-
 कविज्ञानभाव १४९
 शरीरसंबन्ध-ईश्वर-कार्यकर्तृत्व १२५
 शरीरसमुक्त-आत्मप्रदेश १४५
 शरीरान्तर्गतसंवेदन ९१
 शरीरारम्भकपरमाणु १४४
 शब्द ५७४ (३), ५८२
 शब्दप्रतिभास २७०
 शब्दप्रत्यय १७३
 शब्दप्रमाणान्तर ४३७, ५७५, (५)
 शाब्दिक ७४३
 शाब्दीप्रतीति ३७९
 शाब्दीबुद्धि २१२
 शासन १
 शासनप्राप्त्यप्रतिपादन ६५
 शासनभक्तिमात्र ७३२
 शासनार्थाभिव्यक्ति १
 शाल १७०, १७१
 शारपरमद्वय-नयद्वय ४०७
 शास्त्रप्रयोजन १७१

शास्त्रविरचन ३८८
 श्रुततरल्लेख्या ७३५
 श्रुतव्यान ७३४, ७३५, ७३६
 श्रुतव्यानाभि ७४९
 श्रुततरपर्यायास्तिक ४०५
 श्रुततरपर्यायास्तिकमततावलम्बन ३७८
 श्रुतद्रव्यास्तिकमत-प्रतिक्रियपर्यायास्तिक-
 काभिप्राय २९६
 श्रुतद्रव्यास्तिकाभिमतनाम-निक्षेप ३८६
 श्रुतपर्यायास्तिकमेह ३६६
 श्रुतबोध-अप्रतिभासन २७४
 श्रुतात्मन् १३३
 श्रुत्यता २६७, ३७१, ३७७, ३७८, ४१२
 ४८८
 श्रुत्यताप्रसक्ति ४२६
 श्रुत्यत्वं ३७१, ३७६
 श्रुत्यप्रतिभास २७७
 श्रुत्यरूप ३६६
 शेषवत् ५५९, ५६०, ५६५, ५६६, ५६७
 ५९४
 शैलेभ्यवस्था १३३, १६०, ७५२
 श्रद्धा ७५७
 श्रमण ७५५
 श्रुत ५५३, (१३), ५५४, ६१५
 श्रुतज्ञान ५९५, ६१९, ७३५
 श्रुतज्ञानावरणकमेक्योपशम ६२०
 श्रुतरूप ६५०
 श्रुतावधारणक्षयोपशम ६०६
 श्रुतार्थापत्ति ५७९
 श्रुतावधिभन पर्यायकेवलम् ६०६
 श्रुतोपयोग ६५०
 श्रोतुसन्तान २६६
 ४
 पदकाय ६३९
 पदक्षणवास्थायिलक्षण ४३९
 पङ्गीवनीकाय ६३९
 पदपक्ष ७१९
 पदपर्यायाभ्युपगम ६६० (१३)
 पदप्रकार-अर्थापत्ति ५७९, ५८५
 पदप्रमाणवादाभ्युपगम २७
 पदमात्रनिकार ६५३ (२)
 पदविषयवनीवनीकाय ७४७
 पदविशालविकचतुर्दशशतपरिमाणभङ्ग
 ४४७
 पदस्थानकप्रतिपत्ति ४३० (३)

षष्ठमङ्गक ४४७, ७५८
 स
 संयोग ११४, ६७७(५), ७०३, ७०४
 संयोगविभाग-उत्पत्ति ६५०
 संरक्षणानन्द ७३४
 संवर ७३६
 संवरनिर्जरा ७३७
 संवरनिर्जराक्षणपदार्थद्वय ७३७
 संवररूप ७३५
 सवाद ४, ५, १३, ३७०, ७२३
 सवादक ६
 सवादकल ४७१
 सवादप्रत्यय १०, १४
 संवित्ति २४१, ३००, ३०४, ४१४
 संविश्याख्यलिङ्ग २७
 संविद् ३१२
 संविदाकार ४१५
 संविद्रूप २७
 संविद्रूपानुपादोह २३३
 संविद्वैचित्र्य ८२
 संवेदन २४१, ३६४
 संवेदनमेह ३६४
 संवेदनाख्यलिङ्ग १४
 संवृत्तल ४०१
 संवृत्ति २९५, ३७६, ४७० (२)
 संवृत्तिपक्ष २२४
 संवृत्तिरूप १४, ४१४
 संवृत्तिसत् ४०१
 संशय १७०, ४५२, ६७१, ७३३
 संशयज्ञान ५२४
 संशीति ६११
 ससार २७८, ४१७, ४१९
 ससारकाल २८२
 ससारानुच्छेद १५०
 ससारपवर्ग ३८५
 ससारवास्था १५१, १६१
 ससारिल १०७
 ससारिन् २७८, २७९
 संस्काररत्न ३२३
 सस्थानवत्त्व ९४
 सस्थानविचय ७३५
 सकलजगत्कर्तृत्वसिद्धि ११६
 सकलङ्ग ६०

सकलदेशभा ४४६
 सकलधर्मासिद्धैकवस्तुप्रतिपादक ४४५
 सकलनयसमूह ४५९
 सकलभुवनैकसूत्रधार १३२
 सकललोकस्थितियोगप्रलयहेतुता ७१५
 सकलभारतार्थज्ञताविकलेमत ७५६
 सकलशून्यताप्रसक्ति ४८३
 सकलसन्तानशून्य ८९
 संकल्प ७३४
 संस्कारशक्ति-मनस् २८१
 सारदा ७३३
 संकीर्णवृत्ता ३१६
 संकेत १११, २६१, २६७, ३७९, ३८६, ३८७
 संकेतराज २३२
 संकेतवैफल्य २३२
 संकेताभिव्यक्तसंघ ४३६
 संकेतासम्भव १९०
 संख्या ६७३ (४)
 संगत्यवगम ३२
 समग्र ४१६, ४२९, ४३०, ४४८
 समग्रतः ४१५
 समग्रनय २७२, ३११, ३१०, ३१५, ३१६
 समग्र-विशेष ३७१
 समग्र-व्यवहार २७१
 संघ २७१
 संघातरूप ३०७
 संचितकर्मलक्ष १५९
 संज्ञा ५५३, ६४०
 संज्ञा-संख्या-स्वरक्षण-अर्थमिग्रासेद ६३६
 संज्ञासहितसम्बन्धान ५७८
 सत्ता ११०, १११, २८७, २९१, २९३, ३८९, ३९९, ४०३
 सत्ता-क्षणिकल-अविनाभावसिद्धि ३९७
 सत्ताख्यपरसामान्य ६८८
 सत्तामान १२९
 सत्ताविकलविशेष ४०८
 सत्ता-समवाय ११३
 सत्यता ३७०
 सत्यवाद ७२५
 सत्यसमज्ञान ५४३, ५५२
 सत्त्व ९२, ३६२, ३६८, ३९९, ४१२, ४२८

सत्त्वक्षणिकलतादात्म्य ५५५
 सत्त्व-रजस्-तमस् २८०, २८२, (६) २९६
 सत्त्व-रजस्-तमोलक्षणगुण ३०६ (८)
 सत्त्वलक्षण-समावहेतु ३२९
 सदसत्य ४४१, ४४२
 सदसदनेकाकारानुगत ७०९
 सदसदात्मकसत्त्व ५८१
 सदसदात्मकवस्तुप्रतिभास १६६
 सदसद्रूपल ७०७
 सदमद्विज्ञेयतामकल ४२९
 सदशपरिणामलक्षणसामान्य ३८, १४१, २४१, २४२, २४३
 सन्ततिविच्छित्ति ४१२
 सन्तान ८७, ३६७, ४७०, ५१०
 सन्तानकल्पना ४०४
 सन्तानल १५२, १५६
 सन्ताननिर्गति ८८
 सन्तानमेद ८३
 सन्तानशब्दोक्तभात्म १६२
 सन्तानादि ६८२
 सन्तानादिकल्पना ७२७
 सन्तानाध्यवसाय ४६८
 सन्तानादेश-कार्यकारणभाव ७०६
 सन्तानोच्छित्तिरूपमितिधेयस १५५
 राक्षिकर्ष ४७५, ५२९, ५४०
 सप्तदशमेद-ध्रमणधर्म ७५५
 रासभञ्ज ४४६, ४४७
 सप्तमरी ४४७, ४४८, ७५७, ७५८
 सप्तविकलषडचनपथ ४४८
 सप्तविकल्योत्थाननिमित्त ४४१
 सप्तविध ४४७
 सप्तप्रतिपादकारता ४६२
 समग्रहेतु ५६२
 समनन्तरप्रलयल ८८
 समसिद्ध २८५, ३१०, ३१३, ३१७, ३४९, ३७८, ४३०
 समय १७५, १७६, १७७, १७९, १९०, २५०, ४२९
 समयनियन्धना-आकाशादिसत्ता ६४२
 समयपर्यालोचन ७५५
 समवाय १०६, १०७, ११०, १५६, ७०० (१), ७०१, (६) ७०२, ७०३, ७०४, ७२९, ७३६

समवायवृद्धि १५७
 समवायलक्षणवृत्ति ६९१
 समवायिताद्रूप्यसमवाय १६४
 समवायिन् १०६
 समस्तसंस्कारप्रभववस्तु ४३२
 समानपरिणतिरूपता २६१
 समानासमानाकारपरिणतात्मकवस्तु ३७९
 समानासमानपरिणामात्मकषट २६०
 समानासमानपरिणामात्मकैकवस्तुप्रतिपादकल ७४५
 समासपङ्क्त ४४३ (१)
 समिति ७३५
 समुच्चय १८०
 समुच्चयात्मक-प्रलय १६४
 समुदय ७३३ (५)
 समुदयकृत उत्पाद ६४१
 समुदायाभिधानपक्ष १८३ (१७)
 समूहकृत-अर्थ ४२३
 समूह-संतानादि ६८२ (४)
 सम्प्रयोग १३
 सम्बन्ध ५९, १५६, १९२
 सम्बन्धवैधन २३६
 सम्पूर्णजन-जन्तु ७४८
 सम्यक् ४१६, ४१९, ४२०, ७१०, ७१७, ७१९
 सम्यग्ज्ञान ६२२
 सम्यग्ज्ञान-क्रियावत् ७५७
 सम्यग्ज्ञानदर्शनचारात्मक-परमरत्न-य १
 सम्यग्ज्ञान-दर्शन-चारात्रात्मकहेतु १६०
 सम्यग्ज्ञानवत् ६२१
 सम्यग्ज्ञानवैराग्य ६१, ६२
 सम्यग्ज्ञानादि ७३७
 सम्यग्ज्ञानादिश्रितयनयसमूह ७५७
 सम्यग्दर्शन ६२१, ६२२, ७३२
 सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रप्रतिपत्ति ६५१
 सम्यग्दर्शनशब्द ४२१, ६२०
 सम्यग्वाद ४२९
 सर्ववैविध्य २८२
 सर्वकर्मनिर्जरावत् ७३७
 सर्वगत-आत्मन् २८०
 सर्वजगत्कर्तृ ३१
 सर्वजगज्ज्ञातृ ३१
 सर्वज्ञ ४५, ४६, ५२, ५३, ५५, ६२, ६५, ९७, १००

सर्वज्ञताप्रतिबन्धघातिकर्म-चतुष्टयस्य
१३३

सर्वज्ञत्वं ४५, ६२, १२८, ६०९

सर्वज्ञप्रणीतत्वं ४३

सर्वज्ञप्रणीतशासन ६९

सर्वज्ञ-वीतराग ५०

सर्वज्ञसिद्धि ४५, ६५

सर्वज्ञमात्रसिद्धि ६८

सर्वज्ञवचन ६२८

सर्वज्ञसत्ता ४४

सर्वज्ञसत्त्वप्रतिपादक-हेतु ६५

सर्वज्ञसिद्धि ४४, ५३९ (३), ५५२

सर्वज्ञसर्वविरह ३७८

सर्वजनवाद ४०६

सर्वजनपालनविरोध ७३६

सर्वभाव-प्रतिभासोपमल २६७

सर्वलोकसाक्षिक ८०

सर्वविदुः ९९

सर्वविद्विज्ञान ६५

सर्वसंस्कार ७३१

सर्वसमयसमूहात्मक २९

सर्वसाधनयोगप्रत्याख्यान ७५०

सर्वानुपलब्धिप्रसक्ति ६४८

सर्वार्थक्षणात्मिका ३१८ (४)

सर्वोपसंहार ५६९

सर्वोपाख्याविरहलक्षण-दुःखभाव १५३

सर्वोपाधिनिरपेक्षवस्तुस्वरूप ३०२

सन्नक्षण-एक-प्रज्ञा २७६ (१३)

सविकल्प ४३१

सविकल्प-प्रमाण ३४१

सहकारिकागण ८८

सहमाविचित्तवैत २६२

सहमाविन् ६३५

सहानवस्थानलक्षणविरोध २४१

सहोपलम्भ ३५३, ३६३

सहोपलम्भनियम ३६२, ३६४

साद्यत ८९, १७४, २१६, २१७, २२०,

२९५, ३७७

साद्यतल ९०, २१६

साध्यवहारिक १५

साध्यवहारिक-अध्यक्ष ५५४

साध्यवहारिक-प्रमाण ४७०

साध्यवहार्यनिनाश ३३३ (६)

साक्ष्य ४७४

साकार ६०८

साकारग्रहण ६१०

साकार-ज्ञान ४५८, ४६१

साकारज्ञानवादिन् २६२

साकारज्ञानाभ्युपगम ४६५

साकारबोध ४५८, ४५९

साकारविज्ञान ४६०, ४६३

साक्षेत्तिक ३०

सातजनक १६०

सातवेदनीय ६१५

सादृश्य २६३, २७३, ४१३

सादृश्यज्ञान ५७६

साद्यपर्यवसान ६०७

साद्यपर्यवसित ६२२

साधन २९९ (३)

साधन्य २५४, ७१९

साधारणनैकान्तिक ७२०

सान्ध्या चित्तसतति १६१, १६२

सामग्री १२, ११३, ४००, ४७२, ४७४,

४७५ (१); ५२३

सामग्रीतः ४२७

सामग्रीवशा ३५१

सामग्रीविशेषणपक्ष ५३० (२)

सामर्थ्य २५६, २५८

सामर्थ्यमेव ३६

सामानाधिकरण्य १९६, १९७, २२०

सामान्य ११२, २०५, २२३, २३७, २४२,

२५८, २५९, २८१, २८४, ४१५,

५५४, ६२७, ६५६, ६८७ (७),

७३५, ७३०, ७३३

सामान्यग्रहण ४५७

सामान्यतोदृष्ट ७०, ५५९, ५६०, ५६२,

५६७, ५६८, ५९४

सामान्य-अनुमान ५६६

सामान्यविशेषणैयसंसाक्षिन् ६०९

सामान्यविशेषणपक्षता ४५७

सामान्यविशेषणशब्द-वाच्य-संग्रह-विशेष

२७१

सामान्यविशेषात्मक ५९६, ६०५

सामान्यविशेषात्मक-वस्तु २६५, ७२९

सामान्यविशेषात्मकवस्तुप्राप्ति ५०७

सामान्यविशेषात्मकवस्तुत्व ४०८,

७५७

सामान्यविशेषैकान्त ७२५

सामान्यविशेषोपयोगैकरूपल ६१७

सामान्याकार २४३

सामान्यात्मिकदर्शन ६०५

सामायिकमात्रपदविद् ७५६

साम्यावस्था २८०

सारूप्यज्ञान ५२८

सावयव २८२

साश्रवचित्तसन्तान-निरोधलक्षण १६२

सिद्ध १

सिद्ध-समूह ४२२, ४२३

सिद्धान्त ६७१, ७३३

सिद्धान्तज्ञात ७३२, ७४५

सुख १५३, ५२३

सुखदुःखमोहावेदकल २८१ (१४),

सुखदुःखसम्प्रयोग ४१७

सुखदुःखोपलम्भव्यवस्था २८०

सुखादिवेदन ४६३

सुनय ७५७

सुनय-दुर्नय-प्रमाणरूपता ४४१

सुविधेचित्तकार्य ११८, ५६३

सुष्ठुप्तायवस्था १६३

सुष्ठुप्तावस्था १५५, ५०९, ५२९, ६१६

सूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिन् ७३५

सेनाप्रस्थाय ६७४

सेनारिरीक्षरमेव ३१०

स्कन्ध ६०५

स्कन्धत्रय ३२३

स्कन्धसन्तानादि ४९७

स्तेयानन्द ७३४

जील ७५१, ७५२

जीनिर्वाणप्रतिपादक ७५३

जीवेदपरिक्षय ७५३

जीवेदपरिक्षयाभाव ७५२

जीवेदोदय ७५२

स्थविरकल्पिक ७५१

स्थाणु (जुजो ईश्वर) ६९

स्थापना ३७९, ३८७

स्थावरजन्मविकारोत्पत्ति ७१६

स्थिति ४१८

स्थितिस्थापक ६८४

स्थित्युत्पत्तिनिरोध ६२५

मेह ६८३ (४)

स्फोट ४३१, ४३२, ४३३, ४३४, ४३५,

४३६

स्फोटपरिकल्पना-४३३	खकृतकर्मसापेक्षलक्षणपेक्षल ३१०	२११, (१७), २१२, २१६, २३४,
स्फोटप्रतिभासतुद्धि ४३५	खचित ३६३	२६२, २६३, २६४, २६५, ४१४
स्फोटसंस्कार ४३४	खतञ्चरवर्णकरणप्रवृत्ति ७५६	खलक्षण-संकेत २५०
स्फोटाख्यशब्द ४३२	खतत्रैच्छाविरचितसंकेतमात्रभाषिल २२०	खलक्षणानि १९० (१२)
स्फोटात्मा शब्द ४३२, ४३५	खतः (उत्पत्तौ, खकार्ये, ज्ञातेः) २, ५	खसन्तति ८९
स्फोटाभिव्यक्ति ४३३	खतःप्रामाण्य ८	खसमयपरसमयसुखव्यापार ७५५
स्मरण २८७	खतःप्रामाण्यनिरास २९	खसमयप्रज्ञापना ४५७
स्मरणसमवायिनी ११२	खतःप्रामाण्यव्याप्ति ७	खसंविन्नप्रतिभासमानविज्ञप्तिस्वरूप ३५०
स्मर्तृरूप ११३	खपक्षस्थापन ७६०	खसंवेदनप्रत्यक्षसिद्धल १३५
स्मृति ११३, २७४, २८८, २८९, २९०, २९४, ३२२, ३४३, ३७२, ४३३, ४९४, ४९५, ५२०, ५२३, ५५३ (७)	खपरभावाभावोभयात्मकभावावभासका- व्यक्षादिप्रमाण ७१९	खसंवेदनमात्रपरमार्थसत्त्व २३७
स्मृति-प्रत्यभिज्ञावासना-सन्तानादिव्यव- हार ४१४	खम १४०, ४६२	ख्यातञ्च ११, ३०९, ४७३,
स्मृतिप्रयोग १४, २८, २९, ३७२	खमज्ञाप्रदृष्टाभाषिज्ञान ३७०	ख्याभाविकउत्पत्ति ६४१
स्मृतिरूपता ३७२	खमावस्था ५०३	ख्याभाविकविमग्न ६४३
स्मृतिरूपल ५८६	खमोपलब्धि ४८८ (२)	ख्याभाविकसंबन्ध ४३६
स्मृतिस्ववेदन ७५	खप्रकाशसुखसंविनि १५३	खारम्भकावयवसन्निवेश १०१
स्मृतिसमवायिन् ११३	खभाव ७११, ७१४	खोत्पत्तिहेतु-पदार्थध्वंस ३८९ (१०)
स्मृत्यादि ५६२	खभावकारण ७११	हु
स्यात्कारपदलङ्घित ४४१, ४४६	खभावकार्यानुपलम्भाख्यपक्षधर्म ५५९	हर्षविपादाद्यनेकविवर्तात्मकभात्मन् १३५
स्यात्कारलान्छन ६३९	खभावभेद २७४	हर्षविपादाद्यनेकविवर्तात्मकधैतन्य २६०
स्यात्पदप्रयोग ७२५	खभावहेतु ३, १७४, १८८	हर्ष-शोक-भय-क्रुण्णीदासीन्याद्यनेका- कारविधर्तात्मकैकचेतनाखल्य ४१७
स्यात्शब्दयोजन ७२६	खभावहेतुप्रभावित ३	हिंसाविधायक ७३१
स्याद्वादप्ररूपकागम ७३५	खभावहेतुसमुत्पत्ति ३५३	हिंसाविरति-दानचेतस ७६०
स्याद्वादप्ररूपणा ७४५	खभावानुपलम्भ २१	हिंसाविरमणादि ७५५
स्याद्वादरूपप्रज्ञापना ७२७	खरूपप्रतिभास-प्रत्यय ३६२	हेतु ५५९, ५६८, ५९०
स्याद्वादविद् ४५६	खरूपविशेषणपक्ष ५३० (१)	हेतुत्रय ७५९
स्याद्वादविमग्न ७३२	खर्ग ५०५	हेतु-त्रैलोक्य ५९२
स्याद्वादविज्ञ ४५६	खर्गप्रापणशक्ति ३८८	हेतुधर्मानुमान ५९३
स्याद्वादिन् ७५८	खलक्षण १०७, १६४, १७४, १७५, १७६, १७७, १७८, १८३, १९४, १९५, १९७, २०४ (४), २०७, २१०,	हेतुवाद ६५०
स्याद्वादोपग्रह ७१७		हेतुविचय ७३५
खकारणगुण ५		हेलाभास ५५८, ६७१, ७३३
		हेलाभासल ७२४

*सन्मतिटीकागताः केचिद् विशिष्टाः शब्दाः ।

अहल्य ५३-२०
 अज्ञनादि-छयाकर्षण १४४-२७
 अय शलाका २५२-२०
 अरघटपटीयन्त्र ७३५-२
 अरणितः ५०-१५
 अष्टापदनाग ६१४-१
 आढकप्रादिन् २८४-६
 आदर्श ३७-२३
 आमलकीफल ११२-११
 आम्रवकुलादि ४९७-२
 आम्ररस ४८९-१९
 आर्य २३६-१०
 आलहान ६०५-२५
 ऊर्णनाभ ७१५-२३, ७१७-९
 एक-चित्रपटज्ञान ७०७-३७
 एकामिप्रायनिवमितस्थपलादि-ऐकमल १३१-१४
 कसपात्री १०७-२१
 कमण्डलुट्टिकादिलिङ्गधारिन् ७५०-२५
 करियूयादि ५३-२०
 कर्क ४४-२२ (३),
 कलिमायादि २३६-१० (९)
 कल्पनारचित २१६-१५
 कल्पनाधिरिपविरचितल ४२८-११
 काकतालीयन्याय ५७-३९
 काकदन्तपरीक्षा १६९-११, १७०-२४, १७१-५
 काकमक्षित १३५-२८
 काचकूपिकान्तर्गत ५४१-५
 कामलादि-दोष ३-२१, १७-२१, ५४५-१५
 किञ्चुक १२-३५
 कुबलामलकविल्लादि ६७५-८ (३)
 कुत्तिकोदय ५१०-६
 कुलोत्थापन १३-१६
 केरोण्डुक १२-२१, १११-७, ११२-२, ३६१-२८
 केरोण्डुक ४८५-३५, ५१०-१५, ५४८-९, ५४९-२८, ५७३-२२, ५८९-१

कोद्रवबीज २८२-२१, २८३-१, ३३४-२४
 कोद्रवाङ्कुर २३९-८
 खण्डमुण्डादि ५१४-१५
 खलविलायन्तर्गतबीजादि ७१३-१८ (१०)
 चक्षुःश्रवस् सुगन्ध ५७-४
 गजज्ञान ११-३४
 गङ्गुची २३८-७, ४९७-१० (५) ६८९, १२
 गीतादिलिपया १६-२
 गीर्वाणनाथ ६३६-२५
 गुप्तराज ५६-१०, ५३६-२७
 गोत्रामन्त्रण ६०५-११
 गोपालघटिका ५०-१५, ५८-३५, १२०-१३
 चक्रवर्तिन् २५९-२७
 चतुर्थरसादि ७४९-३०
 चन्द्रग्रहण ५०७-२९, ५०८-२
 चन्द्रापीठ ६२४-२
 चातुर्वर्ष्यश्रमणसंघ ७५४-२७
 चित्रगतरूपबुद्धि १६-३
 चित्रज्ञान २४१-१४
 जाति ११२-१७
 जीर्णकृपप्रासादादि ३१-२३
 जीर्णप्रासादादि १२५-४
 ज्वरादिशमन ४९७-११
 तन्दुलमंस ७५३-२१
 त्रैचर्गिक ४२-२९, ४३, ९
 दीर्घवाष्पुष्ठी २४७-१८
 देवरक्त-किञ्चुक १२-३५
 द्रविड २३६-१०
 धूपघटिका ११६-१८
 नङ्गलोदक ४७५-९ (४)
 नराधिप ६२४-५
 नालिकेरुद्वीपवासिन् ७२-१२, ४३९-१२, ५६१-९
 निम्बादि ६१-३४, ६४-१४
 नीलकान्त ३७-२३
 परयोषित् ५२४-१
 पादप्रसारिका ५६८-२३, (१२)
 पादरोग ४७५-९ (४)
 पासारल्लु ७४८-१९

*परिच्छेदसिन् स्थूला अङ्गाः पृष्ठाङ्कं सूचयन्ति, सूक्ष्मा
 गङ्गाः पङ्क्त्यङ्कं सूचयन्ति, कोष्ठकान्तर्गता अङ्गाश्च टिप्पण्यङ्कं
 सूचयन्ति ॥

पिण्डिकादि ७४९-७
 पिण्डखर्जूर ७१२-१९
 प्रजापति ७१७-१४ (६)
 प्राकृतवैली २७२-५
 प्रायुकोदक ७४९-३०
 वकुलोत्पल २१८-२१
 ब्रह्मन् ६९७-२५
 भरण्युदय ५१०-९
 भरतेश्वरप्रवृत्ति ७४८-३७
 भित्तिचित्र ३-३३
 मय्यादि ५०-१५
 मत्त ६९७-२५
 मन्त्राविष्टकारिका ६४-१
 मरुदेवीखामिनी ७५४-११
 मलयगिरिशिखर ३२०-१५
 महाप्रासादादिकरण १००-२१, १३१-१४
 महाश्वेता २१६-१५
 महासन्मत ६९४-३ (३)
 भालुनिवाहोचितपारशीकदेश ७१२-१९
 भूमिकालकविषविकार १४७-२७
 मेरुमस्तक ७५५-१
 मयाङ्कुर ३५-८
 रथयासुरष ४५-३४, ४६-१०, ४८, ४
 राजकीय ३१९-५
 राजन् २५९-२७
 रोहिण्युदय ५१०-६
 लतात्मक-भाग २६६-२२
 वज्रश्रवभनाराचसहनन ६२२-२४
 बलतैल ३६-२८
 बाहीक ३७-१०, ६६४-१२, ६७४-७,
 विट ५२-१०
 विन्ध्य २३-४, ६९४-१३, ६९५, १९
 विशिष्टमन्त्रसंस्कृतचक्रम् ६५-१

विशिष्टौषधोपयोगावाप्तमस्त्रिनैमैल्य ९-१३
 विषचूर्णादि ७४९-३०
 वीणा १६-९
 वीरणादि ४३७-३
 वेदव्याख्यान ३९-२७
 वैद्योपदेश १५०-३१
 बाल ६९७-२१
 शकटोदय ५१०-१०
 शक्तेन्द्रादि ६३६-२५
 शङ्ख २५९-२७
 शङ्खचक्रवर्तिन् ६९४-३(४)
 शालिवीज ३५-८, २३९-८, २८२-२८, २८३-१, ३०१, ३२,
 ३३४-२२
 शिखापा ३-४
 शिल्पकलादि ५१-९
 श्रीहर्ष २५९-२७
 शृणगरी २२२-२३
 समुद्रोदकपलपरिमाण २२-३२
 सम्पात्यादि ५३६-२७
 सरित्तटपर्यन्तगुह्यशकट १७२-१३
 सहा २३-४
 सार्वभौमनरपति १३२-३३
 सिद्धान्तानभिज्ञ ६३३-२
 सुवर्णकार १४९-३४
 सूत्रधारकबुद्धिनिर्मितल १३२-२६
 सेतुबन्ध ३७७-१९
 सोमिल ६२५-१०
 स्पति १००-२१, १३१-१४, ५३९-२(१)
 हिमवत् ६९४-८, ६९५-२०
 हिमवद्विन्ध्य ११४-२५, २४२-९, ६२९-२०, ६४२-१६
 ६८१-७
 हिमाचलादि १७६-७, २५०-१९
 हिरण्यगर्भ ४०-३३, ४२-५, ४६-२३
 होढदान ६०५-१७(१), ६०६-८

टीकायामनिर्दिष्टस्थलानामवतरणानां सम्पादकैः संशोधितानि स्थलानि ।

अमृतविन्दु-उपनिषद् ३७
 आचारारण्यसूत्र ६३
 आवश्यकसूत्र ७५०
 आवश्यकसूत्रनिर्युक्ति ४७८, ५४५, ७४६, ७५४, ७५६, ७५७
 ऋग्वेद ३२, २७३
 लोचननिर्युक्ति ७५५
 कप्यसूत्र ७५२
 गौडपादकारिका २७३
 ननुयहामिषिका २९
 जीवविचार ६५४
 जीवाजीवाभिगमसूत्र ६३९
 जैमिनीयमीमांसासूत्र ४८, ७९, ८०, ९२, ७३१, ७४४.
 *तत्त्वसमग्रकारिका ६, ११, १८, १९
 तत्त्वसमग्रकारिका १८१, १८५, १८६, २०२, २०३, २०६, २०७
 २०८, २०९, २१०, २११, २१२, २१४, २१५, २१६, २२४,
 २२५, २२६, २२७, २२९, २३२, २८०, २८३, ३०१, ३०२
 तत्त्वार्थाधिगमसूत्र ५९, ८०, ९३, ४१३, ५५३, ५५३, ५९५,
 ६३६, ६५१, ६५६, ७३२, ७३५, ७३७, ७४७
 *धन्यालोक १३३
 न्यायदर्शनसूत्र ९७, ११९, १७७, १७८, ४७७, ५१८, ५२२,
 ५३१, ५६०, ५७८, ६६९, ६८३, ७०४, ७२०
 न्यायविन्दु ३, ३५३, ५०८, ५९२
 न्यायवार्तिक ८०, ९९, १००, १०१, १०६, ११४, १३२, १७८,
 २००, २०१, २०४, ६६८
 पञ्चवस्तु ७४९, ७५१
 पाणिनीयसूत्र १९०, २२५, ४०६, ४२१
 पातञ्जलसूत्र ६९, १३३
 प्रज्ञापनासूत्र ६०८
 प्रशमरतिप्रकरण ६४, ७४९
 प्रशस्तपादभाष्य ६६१, ६८५

[परिशिष्टेऽस्मिन् *एतच्चिदाहृतानि स्थलानि परिशिष्टसमये
 स्थलानि ॥]

प्रशस्तपादभाष्यकन्दली ७००, ७०८
 बृहदारण्यक उपनिषद् ३२, २७३, २७९, ७३१
 भगवतीसूत्र ६२५, ६३१, ६३५
 भगवद्गीता ९८, १५०, ३१०
 भामहलंकार १८६
 महाभारत-आदिपर्व १५३, ७११
 *याज्ञवल्क्यस्मृति ४५९, ४७५
 वाक्यपदीय ७०, १७७, २२२, ३१५, ३१६, ३७९, ३८०, ४३५,
 ४८९, ५३८
 वात्स्यायनन्यायभाष्य १२०, १२६, १६१, १७८, ५२१, ५२२,
 ५४१, ५६२, ५६३, ७२१
 *विक्रिसिमात्रतासिद्धि १०५, ३७६
 विश्वोपावश्यकभाष्य ६०८
 वैशेषिकदर्शनसूत्र १००, १०३, १०५, ११३, १४०, ४५२, ६३३,
 ६४७, ६५६, ६५८, ६६९, ६७२, ६८६, ७०४, ७३१
 व्याकरणमहाभाष्य १७७
 सावरभाष्य ७१, ५०५, ५७४, ५८०
 श्लोकवार्तिक ४, ५, ६, ७, ८, १०, १६, १८, १९, २२, २३, २४,
 ३१, ३५, ३६, ३८, ३९, ४०, ४१, ४५, ४६, ४७, ४९, ५१, ५३,
 ५४, ५५, ५६, ६०, ८८, ९४, १००, १३७, १६९, १८६, १८७
 १९०, १९१, १९३, १९४, १९५, १९६, २०१, २२३, २४०,
 २७६, २७८, ३१९, ३२१, ३४९, ३५१, ३६९, ३७७, ४०७,
 ४३५, ४३६, ४९६, ५०५, ५३५, ५३७, ५६४, ५७४, ५७५,
 ५७६, ५७७, ५७८, ५७९, ५८०, ५८१, ५८८, ६९६, ७३८,
 ७४०, ७४१, ७४२, ७४३
 श्वेताश्वतर-उपनिषद् ४६, ९८, ३१०
 सन्मतितर्क २९, २८५, ६२८
 साङ्ख्यकारिका २८१, २८२, २८४, २९६, ३०४, ३०९, ४१७,
 ५७२, ७३३
 श्यानासूत्र ९३, ४५३
 खयम्भूलोच ७५०
 *हेतुविन्दु (हस्तलिखित) ३२९
 हेतुसूत्र (अनुपलब्ध) २१७, २२८

सन्मत्यादर्शगतानि सम्पादकीयानि च टिप्पणानि ।

आ

आ० टिप्पण २-३, ४, ५; ३-१२

ग

गु० टि० २-२; ३-८; ४-४, ९-२१; १०-४, ५; १२-४, ५;
१५-६, १७-१, २; १९-५; २०-४, ८; २१-६; २२-६;
२४-१, २८-४, ३१-५; ३३-१, ५, ३७-२; ४२-६; ४८-६.

घ

घु० टि० ३९४-८, ९, १५, ३९५-८, १०, १५, १८, २०, २३;
३९६-१, ३, ६, ७, ८, १६, ३९७-४, ५, ११, ३९८-१;
४००-५, ७, ११; ४०१-२, ४०२-७, १०, १५, ४०३-४,
८, १०, ४०४-६, ७, १६; ४०५-५, ९, ४०६-५; ४१०-८,
११; ४१२-६, ४१४-२; ४१५-३, ४१९-८; ४२०-१२;
४२१-४, ६, ७, ४२२-१, ३; ४२३-१, ५, १०, १६, १७;
४२५-१, २, ६, ८, ९, १५, १६, १७, १८; ४२६-२, ४, १४,
१५, ४२७-६, ४३०-७, ८, ४३१-१, ४३२-५, ८, १०,
११, १३, ४३३-२, ४, ८, ९; ४३४-६, ८, ११, १२, ४३५-६,
४३६-४, ७, ११, १३, १४; ४३७-५, ४३८-१, ३;
४३९-१, ३, १३, १५, १६, १७, ४४०-७, ८, ९, ११, ४४१-६,
४४५-२; ४४७-१, २, ४, ४४८-१, ४६६-२, ६, ४६७-५,
६, ४६८-१, ४, ६, ८, ४७१-६, ८, ४७२-२, ४, ६, ११;
४७४-२, ५, ४७६-३, ४७७-२, १०, ११, १३, ४७९-१,
४८०-८; ४८१-१; ४८२-१, २, ३; ४८३-१, २, ३, ४, १२,
४८४-१, ३, ५, ८, १०, ११, ४८५-१, २, ७, ८, ९, १०;
४८६-३, ४, ५, ८, ९, १३, १४, १५, ४८७-१, २, ३, ४;
४८८-२, ५; ४९०-३, ५; ४९३-२, ८, १०, १२, १३;
४९४-५; ४९६-१, २, ३, ७, ८, ४९७-२, ७, ९, १३; ४९८-१,
३, ४, ५, ४९९-७, ९, १०, ११, ४९९-१, २, ४, ५, ८, ९, १०;
५००-७, ९, १०, ११, ४०१-१, २, ४, ५, ८, ५०२-५, ६,
७, ९, १२, ५०३-२, ३, ७, ५०४-१, २, १३-५०५-२, ४,
५, १०, ५०६-४, ५, ६, ७, ८; ५०७-१, २, ३, ५, ७, १०, ११;
५०८-२, ७, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १९, ५०९-२,
३, ४, ७, ८, १०, ११, ५१०-४; ५११-२, ३, ४, ५, ६;
५१२-४, ५, ६, ८, १०, १३, १४, १७, १८, २०, ५१३-१, ६,
८, ९, ११, १३, १५, ५१४-३, ५, ११, १४, १५, ५१५-२, ३;
७, ११, ५१६-७; ५१७-३, ५, ११, १४, १५, ५१८-२, ३;
५१९-६, ९, १०, ११, १२, १३, ५२०-२, ५, ५२१-२, ३;
५२२-१, ३, ४, ८, ९, ५२३-१, २, ३, ४, ५, ९, १०, ११;
१०९ सं० प०

५२४-३, ६, ७, १०, ५२५-३, ५२६-१, ७, ९, ५२७-२,
९, १२, १३, १४; ५२८-१, २, ३, ४, ७, १०; ५२९-३, ८, ९,
१०, १२, १४; ५३१-६, ५३४-३; ५३७-७, १२, ५३८-१,
५, ७, ९, १०; ५३९-१, ७, ८, १२, १३, ५४०-१, २;
५४१-४, ५, ८, ५४२-२, ४, ५, ६, १०, ११, १२, १३,
१४, ५४३-१, २, ५, ६, ७, ९, १०, १४, १५, १६; ५४४-१,
५, ९, १०, १२, ५४५-६, ७, ८, ९, १०, ११, १३, ५४६-२,
१२, १३, ५४७-१, ३, ४, ७, ९, १२, १५, १६, १७, ५४८-१,
२, ४, ५, ८, ९, ५४९-४, ५, ७, ९, १०, ११, १२, १४; ५५०-३,
४, ७, ९, ५५३-१, ७, १२, ५५४-८, ५५५-१, ४, १०,
१३, ५५६-६, ७, ९, ११, १३; ५५९-२, ३, ५६०-५,
५६१-३, ९, ५६२-६, ७; ५६३-३, ४, १०, १२, १४, १५;
५६४-१, २, ५, ५६५-१, २, ३, ८, १०, ११, १२, १४, १७,
१८, २०; ५६६-५, ७; ५६७-१, २, ५, ८, १२, १६;
५६९-२, ६, ५७०-१, ५७१-३; ५७३-३, ७, ५७४-८,
१३, ५७७-६, ५७८-१, १२, १४, ५८०-२, ५, ५८१-३,
५, ९, ११, १३, ५८२-४, ६, ५८३-३, ९, ५८४-१०, ११;
५८५-२, ३, ४, ७, ५८७-२, ९, ५८८-६, १५, १७; ५९०-४,
५, ६, ७, ५९१-२, ३, ११, १२, १३, ५९२-६, १०;
५९३-२, ४, ७, ८, १०, ११, १३, ५९४-२, ५९५-४;
५९६-२, ६०५-५, ६, ७, ६०६-१, ३, ६०९-५, ६१०-८,
१४, ६११-३; ६१२-४, ९, ६१४-१४, १५, ६१५-३, ४,
६, ७, ६३९-३, ४, ५, ६४०-२, ६४३-१, २, ३, ५, ७;
७२७-१.

भा

भा० टिप्पण २-४, ७, ९; ३-२, १०; ७-५; ८-२, ७, ९; ३-७;
४२-६, ४८-६, १०; ६४-५; ७२-६, ९८-३; ९४-८;
३९५-८, १३, १८; ३९७-४, १४, ४०१-२, ४२२-३;
४२३-१९.

मा

मा० टिप्पण १८-१०; ४८-५; ६४-५; ७०-५, ७२-६;
९८-३, ४; १०२-४, ५; ३९४-१५, ३९५-८, ९, १०,
१८, २०, २३; ३९६-१, ६, १६, ३९७-४, ५, ७, १४, १५;
४००-११, ४०१-२; ४०२-१०, ११, १५, ४०३-४, ८,
१०, ४०४-५, ६, ८, ११, ४०५-५, ४०६-५; ४१०-८,
११; ४१२-६; ४१४-८, १३; ४१५-३, ४, ५, ४१७-८;
४१९-८, १२; ४२०-२, ६, ७, १२, १३, १५, ४२१-४, ६,
७; ४२२-१, ३; ४२३-१, २, ३, ५, ७, ९, १०, ११, १२, १३,

१४, १६, १७, १९, ४२४-५, ८, १४, ४२५-६, ८, ९, १५,
१६, १७, १८, ४२६-२, ४, ४२७-१६, ४२८-९, ४२९-२,
४३०-७, ८, ४३१-१, २, ३, ४३२-५, ८, १०, ११, १३,
४३३-३, ४, ८, ९, ४३४-८, ११, १२.

ल

ल० टि० ४०६-५, ४१०-८, ११, ४१२-६, ४१४-३; ४१५-
३, ४१९-८; ४२०-१२, १३, ४२१-४, ६, ७; ४२२-१,
३; ४२३-१, ५, १०, १६, ४२४-१३, ४२५-६, ८, ९, १५,
१६, १७, १८, ४२६-२, ४, १४, १५, ४२७-६, ४३०-७,
४३१-१, ४३२-५, ८, १०, ११, ४३३-३, ६, ८, ११, १२,
४३५-६, ४३७-५, ४३८-१, ३, ४३९-१, ३, १३, १५,
१६, १७, ४४०-७, ८, ९, ४४१-६, ४४५-३, ४४७-१, २,
४, ४४८-१, ४६६-२, ६, ४६७-५, ६, ९, ४६८-१, ४, ६,
४७१-६, ८, ४७२-२, ४, ६, ११, १२, ४७४-२, ५, ४७६-
३, ९, ४७७-२, १०, ११, १३, ४७९-१; ४८१-१, ३;
४८२-१, २, ३, ४८३-१, २, ३, ४, १२, ४८४-१, ३, ५, ८,
१०, ११, ४८५-१, २, ७, ८, ९, १०; ४८६-३, ४, ५, ८, ९,
१३, १४, १५, ४८७-१, २, ३, ४, ४८८-२, ५, ४८९-५,
५००-७, ९, ५०१-१, २, ४, ५, ५०२-५, ६, ७, ९, १२,
५०३-३, ३, ५, ५०४-१, २, ५०५-३, ४, ५, १०, ५०६-४,
५, ६, ७, ८, ५०७-१, ३, ७, ११, ५०८-७, ९, १०, ११,
१२, १३, १५, १९, ५०९-२, ३, ४, ७, ८, १०, ११, ५१०-
४, ५११-२, ६, ५१२-४, ५, ६, १०, १३, १४, १७, १८, २०,
५१३-१, ६, ८, ९, ११, १३, १५, ५१४-१, ३, ९, १०, ११,
१७, ५१५-२, ७, ११, ५१६-७, ५१७-३, ७, ११, १४, १५,
५१८-२, ३, ५१९-६, ९, १०, ११, १२, १३, ५२१-३;
५२२-१, ३, ४, ८, ९, ५२३-१, २, ३, ४, ५, १०, ११;
५२४-३, ५२५-३, ५२६-१, ७, ९, ५२७-२, ९, १२, १३,
१४, ५२८-१, २, ३, ४, ७, १०, ५२९-३, ८, ९, १०, १२,
१४, ५३१-६, ५३४-३, ५३७-७, १२, ५३८-१, ५, ७, ९,
१०, ५३९-१, ७, ८, १२, १३, ५४०-१, २, ४, ५४१-४,

५, ७, ८, ५४२-२, ४, ५, ६, १०, ११, १२, १३, १४, ५४३-
१, २, ५, ६, ७, ९, १०, ११, १२, १५, १६, ५४४-१, ५, १०,
१२, ५४५-६, ७, ८, ९, १०, ११, १४, ५४६-२, १२, १३;
५४७-१, ३, ४, ७, ९, १२, १७, ५४८-२, ४, ५, ८, ९, १०;
५४९-४; ५, ७, ९, १०, ११, १२, १४, ५५०-३, ४, ५;
५५३-१, ७, १२, ५५८-६, ७, ९, १३, ५६०-५, ५६१-३,
९, ५६२-६, ७, ५६६-५, ६, ५६७-१, २, ५६९-२, ६;
५७०-१, ५७३-३, ५७८-१, १२, ५८०-५, ५८१-३, ५,
९, ११, ५८३-९; ५८८-१५, १७; ५९१-२, ३, १३;
५९४-२, ५९७-१, ६०५-४, ५, ६१४-१४, १५, ६१५-
३, ४, ६, ७.

व

वि० टिप्पण २५-५, २७-३, १०६-२, ६, १०७-४, १७८-
३.

स

संपादक टिप्पण ७-१०, ९-१२, १२-६, १६-९, १९-३, ४;
२०-३, २२-४, २४-४, ५, २८-३, २९-५; ३०-५, ११,
१४, ३१-२, ३, ४, ५, ८, ३२-३, ५, ९, ३३-८, ३९-९;
४१-१, ४४-३, ४६-१, ५२-७, ७०-५; ८७-१, ११०-
७, ११४-२, ११८-४, ११९-९, १२०-१, १४२-३;
१४३-७, ९, १६९-३, १७७-११, १७९-२, २०७-३, ४;
२२१-७, २४८-१, २५२-३, २७६-१४, २८०-६;
३३८-१५, १९, ३४२-२१, ३४३-७, ३४५-५, ३४९-१;
३५७-३८, ३७०-२१, ३९६-४, ४००-९, ४१६-१, २,
४२१-३, ४२३-६, ४३२-४, ९, ४३३-३, ४२८-६;
५०२-१, ५१९-१४, ५२९-१३, ५४५-५, ५५९-२;
५६१-१७, ५७२-३, ५७३-४, ५८८-७, ५९१-४, ७, ८;
५९२-३, ६; ५९३-१४, १५, ६०६-१, ३, ६०८-७;
६११-५, ६३४-५, ७०५-२, ७०७-४; ७१९-१;
७२९-२, ७३२-३, ७३३-७, ९, ७३६-३, ७४४-१;
७५६-६, ७६१-१४.

सन्मतिटिप्पणीनिर्दिष्टा ग्रन्थकृतो ग्रन्थाश्च ।

अ

अरुल्लु ५९५-१, ६३१-३२-४; ६३४-४.
 अरुल्लुय ६३१-३३-४.
 अक्षपाद ७३३-२.
 अध्ययन ३३२-२१.
 अनन्तवीर्य ५६९-७.
 अनीश्वरमादिन् ५९७-२.
 अनुत्तरोपपातिकदशात् २७१-५.
 अनुयोगद्वाररुति ७५७-२.
 अनुयोगद्वारमूत्र ४०६-१, ४४१-४२-१०; ५५९-६०-१०.
 अनेकान्तजयपताका १७७-४, २४२-३३, २४८-१९, २६०-९, १०; ३८०-१०, १३, ४३१-६; ५०३-७; ५६४-९.
 अनेकान्तजयपताकाटीका (लिखिता) २४३-२०, २१, २४६-२६; २४८-१९, २६०-९, १०, ५०३-७, ५१०-१.
 अन्तर्कृद्दशात् २७१-५.
 अर्चमष्टमिताक्षरा २७१-४.
 अपोहसिद्धि २४३-२.
 अपोहसिद्धिप्रकरण २६०-११, १२.
 अभयदेवसुरि ५९७-६०४-२; ६२७-१.
 अमिधानचिन्तामणि ५३६-९; ५३३-३४-२.
 अमिधानप्रधीपिका ३५३-११.
 अमरकोश २२६-१, ५३६-९.
 अमृतचन्द्र ६३१-३२-४.
 अमृतचन्द्रीयव्याख्या ६३१-३२-४.
 अर्हतप्रवचनहृदय ६३४-४.
 अविद्वर्ण १००-४, ३३२-२१; ५८४-५, ६८२-४.
 अष्टक्रमकरण ७४२-२.
 अष्टशती २६६-१०; ३३३-११; ३४७-१; ४६५-११;
 ४२७-१, ४८७-५, ५९५-१, ५९७-६०४-२, ६४४-३.
 अष्टसहस्री २११-६, २४३-२०; २५७-२७; २६६-१०;
 ३३२-२२, ३३३-११; ३४७-१, ३५३-१, ३७६-१५,
 ३८३-९, १०, ११, १२, ३८८-९; ४०१-२, ४१४-६;
 ४१७-१, ४२७-१, ४२८-५, ६, ४६०-७; ४६५-११;
 ४७०-२, ४७८-६, ४८०-३, ४, ४८५-१२, ४८७-५;
 ५१५-१; ५२५-१, २, ५५२-४, ५९५-१; ५९७-२, ६०४-२, ६४४-३, ६४५-३;
 ७३८-१.
 अष्टसहस्रीटीका (यशोविजयीया लिखिता) २११-६.

आ

आचाराङ्गसूत्र २७१-५; २७३-१, ६५२-१.
 आचाराङ्गीका ७५७-२.
 आदिपर्व ७११-२.
 आसपरीक्षा ५६९-७०-७.
 आसमीमासा ३३३-११, ३४७-१; ४१७-१; ४२८-५, ६;
 ४४२-२; ४६५-११; ४७०-१, ५९५-१, ६४४-३;
 ७०५-४, ७०६-४, ७१५-१.
 आर्यसमितीय ४५८-६.
 आवश्यकनियुक्ति ४७८-२, ५४०-३; ६०८-७; ७५४-३;
 ७५६-४; ७५७-१, ३.
 आवश्यकसूत्र ७३४-१, ७५०-२.
 आवश्यकहारिमद्रीटीका २७२-८, ४७८-२.
 आश्वमेधिकपर्व ४९१-३.
 ई
 ईश्वरकृष्ण ५३३-१, ५५९-१०.
 ईश्वरवादिन् ५९७-२.
 उ
 उत्तराध्ययनसूत्र ६३१-४; ६७१-७;
 उत्तराध्ययनपाइअटीका ७४७-१; ७५१-६.
 उद्द्योत ६५२-१.
 उद्द्योतकर ३३२-२१, ६५९-८; ६६४-१, ६६८-४;
 ७१६-८; ७१७-२.
 उपवर्ग ४३१-७.
 उपाध्यायशोविजय २६०-९, २६१-१.
 उपासकदशात् २७१-५.
 उमास्वाति ६३१-४.
 उल्लूकमहर्षि ६५६-३.
 ओ
 ओचनियुक्ति ७५५-२, ३.
 औ
 औपनिषद् ५९७-२.
 औपपातिकसूत्र ६०८-७.
 क
 कटोपनिषद् २७३-७.
 कणाद ६५६-३; ७३३-१.
 कन्दली ४६९-६, ५३८-१३, ५५९-१०.
 (ज्योतिष प्र. पा. भा. कन्दली)

कण्डसुत ७५२-२.
कमलशैल २०४-१९; ५३३-२; ५६९-७; ६६१-२.
कातत्रव्याकरण २७१-४.
कापिल ६४४-३.
काशिका १७२-२; २२६-९; ४०६-३.
कीर्ति ४८७-५, ५५८-१४; ५६९-३;
(लुओ धर्मकीर्ति)
कुन्दकुन्द ६३१-४.
कुमारसम्भव ४९१-३.
कुमारिल १८५-१४; १९९-१९, २०४-१९; ५३३-२;
५५९-१०, ५८०-१.
कुमारिलमह ६-५, ५७४-२;
केवलज्ञानकेवलदर्शनोपयोगचर्चा ५९७ श्री ६०४-२.
कैयद ६५२-१.
कौमारिल ५७८-१४.

ग

गणरत्नमहोधि १७२-२.
गुणरत्नसूत्रि ५०५-६; ७१०-५.
गोपाचार्य ५६५-३.
गोपालकविरत ७१४-४.
गौडपादकारिका २७३-१, ५, ८; २७२-३, ५, ३८३-९.
गौतम ६५९-८.
ग्रन्थकार (सि. दि.) ४२२-१.

ख

चन्द्रकान्तमत ६९३-२.
चन्द्रगोमित्र ६५२-१.
चरकसंहिता ५५९-१०.
चरकाचार्य ५५९-१०.
चान्द्रव्याकरण १७९-२; २७१-४; ६५२-१.
चार्वाक ५९७-२.
चार्वाकमत ५५४-१.
चित्तसुखी ५५८-१४.

ज

जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति ६३५-१.
जयन्तमह ५२१-४, ५७४-१; ५७८-१४, ६५९-८;
७०६-५.
जिनमद्राणिशमाश्रमण ५९७ श्री ६०४-२, ६५३-३.
जीवाजीवाभिगमसूत्र ६३५-१, ६३९-१.
जैन ५४०-३, ५४३-१३, ५९७-१; ६४४-३.
जैनतर्कपरिभाषा ४८०-२.
जैनतार्किक ५५९-१०.
जैनबौद्धश्रद्धाविज्ञानान्तर ३०-१.
जैनशास्त्र ३०-१२.

जैनागम ५५९-१०.

जैनाचार्य ५५९-१०.

जैनेन्द्रव्याकरण ४२१-२; ६५२-१.

जैमिनि ५३४-९.

जैमिनीय ५४०-३; ५९७-२.

ज्ञातधर्मकथासूत्र ९३-३; २७१-५.

ज्ञानचिन्तु ५५३-१३; ५९७ श्री ६०४-२, ६०९-१, ६;

६१०-९, ११; ६१७-२, ६१८-६, ६१९-१.

ज्ञानसार ७४९-२.

ज्ञानेन्द्रसरस्वती ६५२-१.

ट

टीकाङ्क ३१५-२.

त

तत्त्वबोधिनी ६५२-१.

तत्त्वसमूहकारिका १००-४, १७३-१; १७४-१, ८, १४;

१७५-३, ४, १७६-५, ६, ८, ९, १७७-२, ७; १७८-८, ९,

१०, १७९-५, ८, १८०-२, ६, ८, ११, १८१-२; १८२-४;

१८३-३, ८, १०, १७, १८, १९, १८४-१, १०, १२,

१८५-४, ७, ८, १५, १६, १८६-१, २, ३, ४, ५, ६, ९, १०,

११, १२, १८७-३, ६, ९, १२, १४, १५, १८, १९, २१, २३;

१८८-४, ७, ९, १२, १५, १८, १८९-१, ३, ५, १२, १६, १८;

१९०-२, ३, ८, १०, १३, १५, १८, १९१-१, ३, ४, १०, ११,

१३, १६; १९२-१, ३, ५, ७, १०, १२, १४, १९३-१, ४, ५,

७, १०, १९४-१, ३, ५, ८; १९५-१०, १६, १८, २३;

१९६-१, ८, १७, १९७-३, ७, ८, १४, १९८-३, ४, ५, ७,

१५; १९९-१, ८, १३, १६; २००-१, १२; २०१-१, ५, ६,

११, १२, २०२-१, ५, ९, १८, २०३-१, ७, १६, २७, २०४-

४, ८, ९, १४, २०, २०५-१, ४, ५, १०, १७, २०६-३, १६,

२४, २०, २२, २०७-७, ८, १३, १८, २६, २०८-८, ९, १५,

२४, २६, २१०-१०, १२, १३, १६, १८, २०; २११-३, १०,

१४, १७; २१२-८, १६, १८, २३, २५, २१३-११, २०;

२१४-७, १३, १७, २३, २४; २१५-७, १५, २१६-२, ६,

१४, १७, २१७-३, ९, १२, १५, २१८-४, १०, १३, १६;

२१९-१, १४, १५, २२०-२, ४, ६, १२, १३, १८; २२१-

१, ८, १२, १५, १९, २२२-३, ५, १४, १७, २२३-१, ५, ८,

१३, १८; २२४-१, १०, ११, १६, २०, २२५-३, ५, ११,

१७, २२, २२६-१२, १४, २२७-१, १२, १६, २३; २२८-

३, ७, ११, १८, २२९-३, ११, १५, २०; २३०-१, ८, १६,

२०, २३१-६, ९, १२, १३, १६, १८, २०; २३२-२, १०;

२३३-९, २३९-१४, १५, १७, १९, २०; २४३-२, २८२-

१२, १६; २८३-२, ८, ९, १६, २९६-२, ४, २९७-१३;

२९८-१, ६, १७, १९, २९९-१, ३, ६, ८, ३००-५; ३०१-

११; ३०२-२, ६, ३०३-४, ९, ११, १४, १७; ३०४-६, ८,

१०; ३०५-१४, ३०६-२, ५, ७, ९; ३०७-१२; ३०८-४;

[illegible]

तत्त्वसंग्रहप्रसिद्धा १७१-१; १७३-५; १७४-२, ५, १२, १५,
 १७; १७५-६; १७६-२; १७७-८, १०, १७८-७; १७९-
 २, ९; १८०-४, ५, १०, १८१-३, १०, ११, १२, १६, १७,
 १८२-६, ८, १८४-२, ५, ९, ११, १५, १८५-१, २, ११,
 १२, १८६-२, ११, १८७-४, ५, ८, १८८-१, ३, ६, १०,
 १३, १८९-७, १४, १९०-१४, १९१-५, ६, ७, ९, १४;
 १९२-२, ६; १९३-३, ५, १९४-३, ५, १०, १६, १९५-
 १३, १४; १९६-२, ६, ११, १६, १९, २०, २१, १९७-१,
 ११, १२, १३; १९८-३, ६, ८, १०, १२, १६, १८, २०;
 १९९-३, १२, १९; २००-१, २, ३, ७, ९, ११, २०१-७, ९;
 २०२-४, ६, ७, १०, १३; २०३-४, ५, ११, १४, २१, २०४-
 १६, २०५-७; २०६-११, १९, २३; २०७-१, १४, २०८-
 ३, १२, २५; २०९-६, १९; २१०-४, १७; २११-५, ६;
 २१२-९, २१३-७, ८, २१, २२, २७, २१४-२०; २१५-६,
 १८, २०; २१६-१२, १८, २१७-१, ४, ६, ८, १०, १३, १५;
 २१८-१४, १५, २०, २१; २१९-१, ४, ८, १३, १६, १७, १८,
 १९; २२०-३, १९; २२१-३, १०, ११, १६, २२२-४, ६;
 २२३-३, १०, १२; २२४-८, ९, १०, १२, १८; २२६-६,
 ९, १०, १३; २२७-५; २२८-५, १२, १५; २२९-११;

[illegible]

तत्त्वार्थभाष्य २६१-१, ४४२-३, ५५२-७, ६३१-४;
७३५-३.

तत्त्वार्थटीका ३१७-११.

तत्त्वार्थभाष्यश्रुति } २६१-१, ५४०-३, ५४३-१३,
तत्त्वार्थभाष्यव्याख्या } ५९७-३; ६३१ शी ३३-४.
तत्त्वार्थराजवार्तिक ४४२-२; ४४३-६, ६३१-
६३४-४.

तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक १७१-१, २६१-१, ३०५-१, ३१८-१८;
४४२-२, ४८३-११, ४९०-१०, ४९१-३; ५०३-
८, ५०८-३, ५३३-१, ५३४-१, ५४०-३, ५५३-९;
५६९-७; ६३१-४, ६३४-४; ७३५-२.

तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकालङ्कार ४९१-३.

तत्त्वार्थसार ६३१-४.

तत्त्वार्थसूत्र ६४-५, २६१-१, ४५४-४, ५; ६३१-४; ६५४-
३, ३; ६५५-१, ३, ३; ६७६-४; ७३४-४, ७३५-३;

৩৩৬-৭.

तत्त्वोपपन्न (लि) ३२६-८, ४६५-६, ५२५-१, २, ५३४-९;
५४७-६, ५४८-३; ५४९-९, ५५०-१.

तान्त्रवार्तिक ३१५-१७.

तामिर १७४-५.

त्रिंशिकाविज्ञप्ति ५९७-२.

द

दार्शनिकग्रंथ ४६९-६.

दिमाग १७५-६, १९९-७, ५३१-९.

दिवाकर ६५६-४.

दृष्टिवादात् २७१-५.

देवनन्दन ६५२-१.

देशीनाममात्रा १७३-१; ३१७-२; ६२२-३, ६३६-२.

द्रव्यगुणपर्यायरास (लि) ६३३-२.

हृदयारनयचक्र (लि) १९५-१३, ३७९-१२.

ध

धर्मकीर्ति (जुलो कीर्ति) १५-१२, २११-६, २४३-२१; ४६५-६, ४६७-११, ४८८-९, ५०६-२, ३, ५०८-१; ५५४-४.

‘धर्मकीर्ति’कृतन्यायविन्हुटीकादिपणी ४६९-६.

धर्मकीर्तिवार्तिक ५०३-७.

धर्मकीर्तिसूत्र ३३३-११.

धर्मसमग्रणी ४९८-६, ५००-८, ५१०-१, ५९७ थी ६०३-२, ६२७-१, ७१२-२.

धर्मसमग्रणीवृत्ति २७२-८.

धर्मोत्तरीया ४६७-११.

ध्यानशतक ७३४-१.

न

नन्दिसूत्रचूर्णा (लिपित) ५९७ थी ६०४-२.

नन्दिसूत्रदीका ४७८-२.

नन्दिसूत्रलघुवृत्ति (लिपित) ५९७ थी ६०३-२.

नयचक्र (हललिपित) ६३३-७, २७१-९, ४४१-१०; ४४१-१०.

नयनप्रयादिनी ५५८-१४.

नवोपदेश २७३-१, ३१७-१२, ३१८-१५, ३१९-१३, १५; ४४२-३, ६४५-४.

नवोपदेशवृत्ति ३७९-१२, ३८०-१, १३, ३८३-९, १०, ११.

मागेश ६५२-१.

मिश्रय ६४४-३.

निर्मुक्तिकार (भद्रबाहु) ४२२-१.

निर्यायि ९८-३, ५४०-३; ५४३-१३, ५७७-५, ५९७-२.

नैपथीय महाराज्य ६९७-१.

न्याय १८३-२१.

न्यायकथिता ३६६-२.

न्यायवन्दनी ७०६-५.

न्यायसुन्दरयन्त्रोदय (लिपित) १७४-११; २६०-९, १०; ४७१-५, ५३७-९, ५४०-३, ६५७-३, ६६९-१, ३.

न्यायदर्शन २९-५; ११५-६; १५०-४; १७८-७; ३४६-३०;

४५२-१; ४८७-५; ५१८-१६; ५२७-५, ५३०-१;

५४०-३; ५५१-६; ५९७-२; ६५९-८; ६७१-६;

७३३-३.

न्यायदर्शनवात्स्यायनमाप्य ४२२-१.

न्यायप्रवेश ३१८-४, ३५१-६, ४८८-९.

न्यायप्रवेशकार ४८८-९.

न्यायविन्हुसूत्र ३१८-४, ६, १३, १४; ३५१-६, ३५२-१,

४८८-९, ५०१-३; ५०६-२, ५७२-६; ५९२-१.

न्यायविन्हुटीका ४६५-६.

न्यायविन्हुवृत्ति ४६७-११.

न्यायविन्हुटीकादिपणी (लिखित) ४६९-६; ४८९-३;

४९८-६; ५०६-२.

न्यायमकरन्द ३६६-२.

न्यायमखरी ४६५-६, ४६६-५, ७, ४६९-६, ४७१-७;

४८०-३, ४८३-१, ४८७-५, ४८९-३, ५०५-६, ५०७-

६; ५०८-१, ५१९-९, ५२०-६, ५२१-४, ५२२-८,

५२३-११, ५२४-४, ५२५-१, २, ४, ५, ६, ५२९-११,

५३०-१, २, ४, ६, ५३१-७, ५३३-१; ५३४-९, ५३५-

१, ४, ५, ३६-४, ९, ५३७-१, २, ४, ५, ३८-२, ८, ५३९-२;

५४०-३, ५५४-२, ३; ५६०-१, ३, ५६१-१२, ५६२-

२, ५, ५६३-५, ९, ५६५-५, ५७४-१, ५७५-५, ५७७-

७, ८, ५७८-१४, ५७९-५; ५८०-५, ५९७-२, ६५९-

८, ६६८-३, ७०६-५.

न्यायवार्तिक १२७-१, १४३-२, १५३-४; १७५-६, १७८-

२, ७, २००-७, २०४-१, २, ३३२-२२, ३४६-३०,

३७६-९, ४२२-१; ४७१-११, ५१९-४, ९, ५२०-६;

५२१-१, ४, ५२२-३, ८, ५२४-४, ५२८-५; ५३०-६;

५३१-७, ९, ५३३-१, ५३४-९, ५४०-३, ५५२-१०;

५६०-३, ५, ५६१-१२, ५६२-२, ५, ५६३-६, ५६६-

१०, ५७७-७, ५९७-२, ६५२-८; ६६४-१, ६६६-३,

५; ६६८-३; ६६९-६, ६७७-५, ६८९-६, ६९२-१;

७३६-८, ७३७-२.

न्यायवार्तिकतत्पर्यटीका ३४६-३०, ३६६-२, ३७६-९;

४२२-१, ४६९-६, ४७१-११, ४९२-१, ५०३-७;

५१९-२, ४, ५, ९, ५२०-६, ५२१-१, ४, ५२२-२, ५, ८;

५२४-४, ५२५-१, २, ४, ५२८-५, ५३०-६, ५३१-७, ९;

५३३-१, ५३४-९; ५४०-३, ५४३-१३, ५५४-८,

५५८-१४, ५५९-५, ७, ५६०-५; ५६१-१२, ५६२-

२, ५, ५६६-३, १०; ५७७ ७; ५९७-२; ६५९-८, ६६९-६.

न्यायवाहिर २४३-२१; ५०३-७.

न्यायसिद्धान्तसूचकावली ५०९-१२, ६७६-४.

न्यायसूत्र १७८-७; ५६०-२.

न्यायसूत्रभाष्यकार ४६९-६,
न्यायगमगानुसारिणीटीका ४४१-१०.
न्यायावतार ३५१-६; ४२२-१, ५९२-२, ५.
न्यायावतारटिप्पण २८१-८, ३०८-२, ३११-३, ४, ५, ७, ९,
३१४-५.
न्यायावतारटीका ४६५-६.
न्यास ७५७-२.

प

पद्माध्यायी ६३१-४.
पद्माशक ७४६-५; ७५५-६.
पद्माशकटीका ७५५-५.
पद्मास्तिकाय ४४२-३, ६३१-४; ६३६-१.
पण्डितरत्नसिद्धि २६०-११.
पतञ्जलि ६५२-१.
पदार्थवर्गसमूह ६६१-२.
पदार्थप्रवेशक ६६१-२, ३.
पराशरमाधव ६९७-१.
पद्म ४७१-७.
पाद्मश्लोकावलीनाममाला १७३-१.
पाणिनि १७२-४, २२६-९, २७२-८, ५६६-४.
पाणिनिव्याकरण २७१-४, ११; ३१३-१, ४, ६.
पाणिनिसूत्र ६५२-१.
पातञ्जल ५९७-२.
पातञ्जलदर्शन } ३१६-३, ६४४-३.
पातञ्जलयोगदर्शन }
पात्रकेसरिन् ५६९-७.
पात्रस्वामिन् ५६९-७.
पार्थसारथिसिद्धि १५-१२; १७५-६, ४६५-६, ७४२-१.
पुण्यराजटीका १८२-४, ६.
पूज्यपाद ६३१-४.
पूर्वमीमांसक ५७७-८.
प्रकरणपञ्जिका ३६६-२.
प्रज्ञाकरगुप्त ४६५-६.
प्रज्ञापनाटीका } ५९७-२, ७५१-६.
प्रज्ञापनावृत्ति }
प्रज्ञापनासूत्र ५४०-३, ६०५-१, ६०७-२, ६०८-५, ६५४-१, ७३५-१.
प्रदीप ६५२-१.
प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कार ४४२-३; ४७८-५, ५५२-७.
प्रमाणपरीक्षा ३१८-१८, ५५२-४, ५५४-४, ५५५-९.
प्रमाणमीमांसा ४६५-६, ४६९-६, ४८०-३, ४८७-५;
५१०-८; ५३३-१, ५३५-१, ९; ५५२-७, ५५४-४,
५५५-२; ५६९-३, ५७०-४.
प्रमेयकमलमार्तण्ड २९-१, ३१-१०, ३९-८; ४४-१, ५२-२;
५६-६, ७१०१-२; १०६-७; १२६-१; १४३-६; १४९-

४; १५४-१०; ११; १५९-७; १६०-१; १६२-३; १६४-५;
१; १६९-१०, ११, १७३-१०, १२; १७६-३, १७७-४;
७, १८१-१०, १८५-१४, १६, १८९-४, ७, १९१-७, १२,
१४, १९, १९२-१३, १९३-८; १९४-३, १९५-६, १३;
१९६-२, १९९-२, ४; २०२-७, २३७-१९, २२, २३,
२६, २३८-४, ५, ६, १२, २३९-६, ७, १०, १४, २४०-३,
१०, १३, २४३-२०, २५१-१४; २५२-२४, २५, २५३-
१०, २६१-८, १३, १७, १९, २०, २२, २४; २७३-१३, १४;
२७४-१, १३, १५, २७६-१३, १६; २७७-९, २८५-३;
३१८-१८, ३१९-१, ३२१-२९, ३२२-१, २, ३२७-
१९, ३६, ३२८-१, ३५, ६, ९, १०, १३, १७, १८, ३२९-
३, ३३०-१०, ३३२-२३, ३४९-२३, ३५, २७, ३५१-६,
७, ३५२-१४, ८, ९, १५, ३५३-११, ३६९-४; ३७९-
१२; ३८०-१, ९; ३८१-११; ३८२-५, १४, १६, ३८३-२,
८, ९, १०, १२, ३८६-७, १३, १४, ३८७-९, १३, १४, १५;
३८८-९, ११, १४, १८, १९; ३८९-८, ९, १०, ११, १४;
३९०-१, १०; ३९१-२०, २२, २९, ३९२-१०, ११, २९;
३९३-१, ११, ३९५-६, ३९८-१, १२, ४०२-१४;
४०३-३; ४३१-७, ८, ४३३-१; ४३५-१, ४५१-७;
४५४-२; ४५८-९, ४५९-३, ४६०-५, ७, ४६५-११;
४६६-५, ४६७-८; ४६९-१; ४७१-७, ४७३-३, ४,
८, ४७६-१, ९; ४७७-६, ७; ४८०-२, ४, ४८३-६, ९, १०;
४८४-१३, ४८५-४; ४८९-१, ४९१-३, ४९३-१;
४९६-६, ४९९-१, ५००-३, ८, १४, ५०३-७, ८; ५१०-
२, ८; ५१२-७, ११, ५१३-७, ५३३-१, ५३४-२, ५३५-
२, ५४०-३, ५४३-१३, ५४४-८, ५५४-१, ४, ५७०-३;
५७४-४, ५७५-६, ५७७-४, ५७८-१४, ५७९-५;
५८३-१२, ५८४-४, ५८७-४, ५९०-३, ५९४-४;
६१२-१, ६१३-१, ६४१-४, ६४२-२, ४, ६४७-२;
६५७-३, ७, ६६१-३, ६६९-१, ३, ६७६-२, ३, ६७७-
५, ६९७-१, ७४६-२, ७५१-६.

प्रमेयकमलमार्तण्डटिप्पण ५६७-२, २४०-१०, १३, २४३-
२३, २६१-२४, ३१८-१८, ३८६-७, १३, १४; ३८८-९;
३९१-२३; ३९२-११, ४५९-३, ४७७-६, ४८३-९.

प्रमेयरत्नकोश ३०९-१, ४४२-२, ४४३-६.

प्रवचनसार ४४२-३, ६३१-४, ६४५-३.

प्रवचनसारटीका ४४२-३.

प्रवचनसारोद्धार ६३०-३.

प्रवचनरतिप्रकरण ६४-५.

प्रशस्तदेव ६६१-२.

प्रशस्तपाद ६६१-२.

प्रशस्तपादभाष्य १४७-७; ५३८-१३, ५५९-१०;

५९७-२, ६६१-२.

प्रशस्तपादभाष्यकन्दली ४३१-८, ४३३-१, ६, ४३५-४;

४६९-६; ५००-८; ५०७-६, ५०९-१२, ५१२-९;
 ५३८-९, ५४०-३, ५४३-१३, ५४४-१४, ५५१-६;
 ५५८-१४, ५७७-८, ५७८-१४, ५७९-५, ५९७-२;
 ६३३-१, ६४६-४, ६४८-३, ६५९-८, ६६१-२, ८;
 ६६६-५, ६६९-६, ६७२-२, ६, ६७५-२, ३, ६७६-४,
 ६८३-३, ५, ६८४-१; ६८६-१, ६९८-१, २; ६९९-२;
 ७००-२; ७०४-३, ४, ७०८-१; ७०९-१.

प्रशस्तमति ६९९-२, ७०१-६.

प्रशव्याकरणम् २७१-५.

प्राकृतपिञ्जल २७१-३३.

प्राकृतप्रकाश २७२-७, ८.

प्राकृतमञ्जरी २७२-८.

प्राकृतस्वाध्याय २७२-८.

ब

बन्नीयविश्वश्लोका १७९-२, २२६-९.

बृहत्संहिता ६५३-१.

बृहदारण्यकपनिषद् २७९-३; २७३-५, ७, ३८३-९, १०,
 १२, ७१५-३.

बृहद्ब्रह्मसमूह ४५७-३, ४७८-२.

बृहत्सूक्ति ५०५-६, ६९७-१.

बोधिर्योषीवतार ३६६-२, ३७६-९, ५१०-१.

बोधिर्योषीवतारपञ्चिका ३७७-८; ४५५-१, ७१२-२.

बौद्ध १९४-१६, ५४०-३; ५९७-२.

ब्रह्मसूत्र ४६१-२, ५९७-२.

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्य २७९-१४, २८०-१, ६४६-४.

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यभामती २७८-६, ४५५-२.

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यभानन्दगिरियटीका ४७२-५.

भ

भगवतीसूत्र (जुओ व्याख्याप्रकाश) २७१-५; ४४१-१०,

४५५-२, ५५९-१०, ६१०-१, ६१३ १५, ६२५-१,

६३१-१, ४, ६३५-२, ४, ५; ६७१-७, ७१४-४;

७३४-१.

भगवतीसूत्रटीका ३१७-११.

भट्ट (जुओ कुमारिल) ६-५; ४६६-५, ५७०-३.

भट्टजयन्त ४७१-७.

भद्रबाहुस्वामिन् ४२२-१, ४७८-२.

भरद्वाज ६५२-१.

भर्तृहरि ४६१-२; ५४३-१३.

भामतीकृन् ४६१-२.

भामह १८६-२; २०४-१९.

भामहालङ्कार १८६-२, ४, ५, ६, ७; २०४-१९.

भारतीयदर्शन ५९७-२.

भाष्यकार ५२२-५, ५३५-३.

भाष्यकार ६५३-१.

भाष्यटीकाकृन् ६५३-३.

मिष्ट १७५-६.

मृग्य ६५२-१.

म

मज्झिमनिकाय ३५३-११.

मध्यमकवृत्ति ३०२-५; ३६६-२, ३७७-८, ४५५-१.

मनुस्मृति ६५२-१, ७३१-१.

मलघारिहेमचन्द्रसूत्रि ६२०-१.

मलयगिरियनन्दिसूत्रवृत्ति ५९७ श्री ६०४-२.

मलयगिरिया ६३५-३.

मल्लवादिन् ४४१-१०, ५९७ श्री ६०४-२.

मल्लिषेण ३०८-२.

मत्स्यगीशाखाल ७१४-४.

महामात ४९१-३, ५३६-७; ६५२-१; ७११-२; ७३१-३.

महामाष्य १७९-१, ३, ४, २२६-९, ३१६-३, ४३१-६;

४७५-४, ६५२-१, ६५३-२.

महायानसूत्रालंकार ३७१-८, ३७७-१.

मात्सर ७१०-५.

मात्सरवृत्ति २८१-१, २, ४, ५, ८, ९, ११, १३, १४, १८, १९;

२८२-३, ११, १५, २८३-१, २८४-३, ४, ५, ७, ८, १०,

११, १२, १३; २९६-५, ३०५-८, ३०७-१, १४, ३०९-

४, ५, ३३-१, ७११-५, ७१२-२, ७३३-९.

माध्यमिक ४५८-६.

मीमांसक ५४३-१३, ५५९-१०, ६४४-३.

मीमांसादर्शन ४३१-७, ४६०-४, ४७९-४, ५५९-१०.

मीमांसाशावरभाष्य ४३-४.

मीमांसासूत्र ५९७-२.

मुक्तावली ५४०-३.

मूलकल्पसूत्र ६१४-२.

य

यशोविजय १८५-१४, २११-६, २६०-९, १०; २६१-१;

३०८-२, ४८०-३, ५०७-६, ६३१-४; ६३३-२;

७४९-२.

यशोविजयतत्त्वार्थभाष्यव्याख्या २६१-१.

यादवप्रकाश ५३३-९.

यापनीयसंघाप्रशामिन् ६१२-१.

यास्कमिरक ६५३-२.

योगदर्शन ३०७-८; ५९७-२.

योगाचार ४५८-६.

र

रत्नप्रमसूत्रि ५७०-४.

रत्नाकरप्रवर्तिका १७०-४, ३२०-२६; ३७६-९; ४४२-२;

४५४-२, ४५५-१, ४७८-५, ४८३-११; ४८८-७;

५४०-३, ५४३-१३, ५७०-४.

रविभद्र ५६९-७.
राजमल्ल ६३१-४.
राजवार्तिक २६१-१; ५४०-३; ५४३-१३; ५५२-७; ७३५-२.
राजशेखर ३०८-२.
रुद्रिल २९६-८.

ल

लङ्कावतारसूत्र ३०३-३; ३७७-१.
लघीयल्लय ५५२-४; ५५३-८, ९.
लघीयल्लयवृद्धवृत्ति ५५२-७; ५५३-४, ५, ९.
ललितविस्तरावृत्ति २७२-८.
लौकिकन्यायाजालि ३६६-२; ४७५-४; ४७९-४, ५; ५६८-१२; ५६९-३.

व

वराहमिहिराचार्य ६५३-१.
वाक्यपदीय १७९-१, ३, ८; १८०-१, २, ६, ८, ११; १८१-३; १८२-४, ६; २२२-६, ७, १५; २३६-११, ३१६-१, २; ४३५-३; ४६१-२; ४९१-३; ५३८-८; ५४३-१३; ६५३-२.
वाक्यपदीयटीका ३१६-३; ४९१-३.
वाचकउमास्वाति ७३४-४.
वाचस्पतिमिश्र ४७१-११; ५०३-७; ५२२-५; ५५९-१०; ६५९-८.
वाचस्पतिमिश्रटीका ३१६-३.
वाचस्पत्यकोष ६३६-४.
वाजपथयान १७९-१, २.
वार्तिक ६५२-१.
वार्तिककार ४६९-६, ४९८-६.
वात्स्यायन ६५९-८.
वात्स्यायनन्यायभाष्य ९९-५, १५३-४, १५४-७; २९५-४; ४२२-१; ४६९-६, ५२१-४; ५२२-२, ८, ५२४-४, ५२८-५; ५३०-६; ५३१-६; ५५९-१०, ५६३-१, ५; ५६६-३, १०; ५७७-७; ५९७-२; ६५९-८, ६६९-६.
वादमहार्णव ३०८-२.
वादिदेवसूरी ५६९-७, ५७०-३.
वायुपुराण ६५६-३.
वाप्यगण्य ५३३-१.
विज्ञप्तिमात्रतासिद्धि ५९७-२.
विद्यानन्दिन् ६३१-३२-४, ६३४-४.
विद्यानन्दिस्वामिन् ४९१-३; ५६९-७.
विनिश्चय ३२२-३१.
विन्ध्यवासिन् ५३३-२; ५३४-२.
विप्र ६४४-३.
विष्णुसुक्ता २७१-५.

विष्णुसूत्र ९३-३.
विशेषणवती ५९७-२.
विशेषावयवकवृद्धवृत्ति ४०६-१.
विशेषावयवकभाष्य ४४२-२; ४७८-२; ५४०-३; ५५३-९, १०, १३; ५९७ थी ६०४-२; ६१९-४; ६५३-३; ७४६-१; ७४७-१; ७५७-३.
विशेषावयवकभाष्यटीका } ६०८-७; ६२०-१; ७५०-२, ४.
विशेषावयवकभाष्यवृत्ति }
वैयकसिन्धु ७१३-१०.
वैशामिक ४५८-६.
वैशेषिक ५४०-३; ५४३-१३; ५५९-१०; ५७४-२; ५९७-२; ६३१-४; ६३३-१; ६५७-३.
वैशेषिकदर्शन ५५१-६; ६३३-३; ६५६-४; ६७६-४; ६८६-३; ७०४-४.
वैशेषिकद्वान्विषिका ६५६-४.
व्याख्याप्रज्ञप्ति भगवतीभाष्य (क्षुभो भगवती) २७१-५.
व्याख्याप्रज्ञप्ति ६१४-१३.
व्याप्ति १७९-३.
वृद्धसांख्य ५३३-१.
वृद्धाचार्य ५९७ थी ६०४-२.
श
शङ्करस्वामिन् ६६७-२; ६९३-१.
शङ्कराचार्य ४६१-२.
शबरस्वामिन् ५७४-२; ५७७-८.
शब्दानुशासन ४८-५.
शाकटायन ६१२-१; ६३५-२.
शाकटायनव्याकरण २७१-४.
शाक्य ५७४-२.
शाङ्करभाष्य ५९७-२.
शान्तरक्षित ४८८-९; ५३३-२; ५७४-१; ५७६-१; ५७८-१४; ६४४-३.
शान्तिपर्यन्त ६५२-१.
शाबरभाष्य २०-५; ५४-१; ५४०-३; ५५९-१०; ५७२-४; ५७४-३, ५७६-१; ५९७-२; ७३०-३.
शाबरवचन ७४२-१.
शाश्वतकोश २२६-९.
शास्त्रीपिका ५०५-९; ५३४-८; ५४०-३, ५५४-३.
शास्त्रीपिकायुक्तिहेतुप्रपूर्णी ५०५-९, ५३५-३; ७४२-१.
शास्त्रीपिकायुक्तिहेतुप्रपूर्णीसिद्धान्तचन्द्रिकाव्याख्या ३६१-३१; ७४२-१.
शास्त्रवार्तासमुच्चय १७७-४; २६०-९, १०; ३३१-११; ३७७-२; ३८३-९, १०, ११, १२; ४५६-१; ५३३-२; ६३१ थी ३३-४; ६४४-३; ७१०-५; ७११-५.
शास्त्रवार्तासमुच्चयटीका (लिखित) ४४३-६; ५०७-६; ७४७-१; ७५१-६.

शालावार्तासमुच्चयव्याख्या २६१-१.

शालावार्तासमुच्चयव्याख्यादकल्पलता १७५-६; १७९-५, ८,
१८०-३, ४, ८, ११, १८१-३, १९; १८२-४, ६; १८३-
११; १८५-१, २, १४; १९०-१३; १९१-१२, १४, १९,
१९२-१३; १९६-२१; १९८-१०, १३, १८, १९, १९९-
२, ४, ५; २०२-३, ७, १६; २०३-२६; २०७-१०; २०९-
८, १७; २१०-४; २११-४; २१२-३०, ३३, २१४-१८,
२३; २१५-१, ७, १५, १६, १८; २१६-१०, १५, २२,
२१८-४, १०, १४; २२०-३, ४, ९, १८; २२१-११, १२,
१६; २२२-३, ८, २१, २२४-१५; २२५-२३; २२६-
५, १३, १४; २२७-९, १०; २२८-५, ९, १३, २६०-१५,
१९; २८१-८; ३०८-२; ३३२-२१; ३३३-६, ११,
३७१-८; ३७६-१५, ३७७-२, ४, ६, ८, ३७९-१,
२, १२; ३८०-१, १०, ४०१-२, ४४३-१, ४४४-३, ४,
४४५-१, ४, १०; ४४९-५, ४५०-१; ४४८-२,
४८२-६; ४९१-३; ४९७-३, ४९९-१, २; ५०२-
१४; ५०३-४, ७, ८, ५०४-३, ५०६-३, ५०८-३, ८;
५१०-१, ७, ५११-१; ५१२-७, ११, १५, ५३३-२;
६३१ श्री ३३-४, ६३२-२, ७१२-१; ७१४-७, ८.

शिशुसमुच्चय ३६६-२.

शीलाङ्ग ६१३-१, ७१०-५.

शीलाङ्गाचार्य ७५७-२.

श्रीपर ५७७-८; ५७८-१४; ६५९-८; ७०६-५.

श्रीपरीयकन्दली ४६९-६.

श्रीमाय ३६६-२; ५९७-२.

श्वेताश्वतरोपनिषद् ७१०-५; ७१५-३.

श्लोकवार्तिक ६-५; ७-८; १०-३, ११-२; १८६-१, १०, १२,
१८७-३, ६, ९, १३, १६, १७, २१, २३; १८८-४, ७, ९, १२,
१५, १८; १८९-१, ३, ५, १२, १६, १८; १९०-३, ३, १०,
१३, १५, १८, १९१-१, ३, ४; १९२-१, ३, ५, ७, १०, १२;
१९३-१, ४, ७, १०; १९४-२, ५, ८, १९५-५, १०, १८,
२३; १९६-१, १७, १९७-२, ७, ८, १४; १९८-२, ४, ५,
७, ८, १५; १९९-१, ८, १३, १४, १६, २०४-१९, २११-
१३; २२३-१; २४०-१७, १८; ३१९-३, ६, ८, ३५१-
५; ३५८-२३; ४३३-७, ४५९-१; ५३३-२; ५३४-
८; ५३५-१, ५३७-९, १०, ११, ५४०-३; ५५९-
१०; ५६४-१०, ५७०-३; ५७४-२, ५७५-३; ५७६-
४, ५७७-४, ५, ५७८-१३, १४, ५७९-२, ३, ५;
५८०-३, ४, ७, ८, ५८१-४, ७, ९; ५९७-३, ६४४-३;
६८८-७, ६९५-३, ४, ५; ७४०-१.

श्रीवार्तिकटीका ४-६; १५-१२; ४६५-६.

श्रीवार्तिकप्रारम्भपरिमन्त्राणां १९६-१६; १९७-१२;

१९८-८; १९९-७, १७; २०१-८, ९; २४३-२०, २३;

३१९-८, ३६६-२; ४०१-२, ४१४-६; ४३१-७;
४३७-६, ७, ४८३-९, ५०५-९; ५३५-३; ५७७-
४, ५; ७४२-१.

ष

षडभाषाचन्द्रिका २७२-८.

षडदर्शनसमुच्चयवृहद्दीक्षा ४५८-६; ४५९-३; ४६७-११;
४७५-७, ४८१-५, ४८३-३; ५०५-६, ८; ५१०-१;
७१०-५, ७११-५, ७१२-१, ७३३-५.

स

संयुक्तनिकाय ३०९-५.

सक्षेपवाचीरक २७३-५.

सप्तमज्ञीतरत्निणी ४४२-२; ४५१-७.

समन्तमग्न ५५९-१०; ५९५-१, ६२०-१, ७५७-२.

समवायान्न २७१-५.

सन्मति ३३२-२१.

सन्मतिटीकाकार १८५-१४; ४७८-२.

सर्वदर्शनसमग्र १७९-१, ३, ४, ३७६-९; ४०१-२; ४१४-
६; ४३५-२, ४, ४५८-६; ४८३-१, ५०५-६.

सर्वायसिद्धि २६१-१; ३६६-२, ५५२-७, ६३१-४;
७३५-२.

साख्य ४-४; १८३-२०; ५४०-३; ५४३-१३; ५९७-२;
६४४-३.

साख्यकारिका २८१-३, ५, ६; ५३३-१; ५५९-१०; ७३३-
४, ९.

साख्यकारिकावृत्ति ७११-५.

सांख्यकौमुदी २८४-२, ३०७-९, १६; ५३३-१.

सांख्यतत्त्वकौमुदी ५५९-१०; ५६६-१०.

सांख्यतत्त्वविवेचन ५३३-१.

सांख्यप्रवचन ३०९-४, ५३३-१; ५४०-३.

सांख्यप्रवचनमाध्य २७७-१६, ५३३-१.

सांख्यवेदान्तप्रक्रिया ५४०-३.

सांख्यसंग्रह २८१-८.

सांख्यसप्तति ४३३-१९.

सांख्याचार्य ५५९-१०.

सायणभाष्य ५०५-६.

सारस्वतव्याकरण २७१-४.

सिद्धसेनसूरी २६१-१; ५५९-१०; ६२०-१; ६३१-४;
७५७-२.

सिद्धसेनदिवाकर ५९७ श्री ६०४-२; ६३१-४.

सिद्धसेनदिवाकरीय ६३१ श्री ३३-४.

सिद्धसेनीयद्वाग्विधिका ६२०-१.

सिद्धान्तकौमुदी १७९-२, ३१३-१, ६, ३८१-१; ३८७-
२, ४०६-३; ४४१-५; ६५२-१.

सिद्धान्तसूत्रावली ५४६-४.

सिद्धिविनिश्चयटीका (लिखित) ३२६-८; ४६५-६; ४७८-

५, ६; ४७९-४; ४८०-२; ४८१-५; ४८२-६; ४८३-११; ४८८-९; ४९८-६, ५००-८; ५०३-७, ८; ५०६-२, ५१०-८; ५१२-२, ७; ५२५-१, २, ४; ५३७-९; ५५३-८; ५६९-७; ७२८-२.

सिद्धसुरिवादिगणितशास्त्रम् ४४१-१०.

सीमन्धर ५६९-७.

शुतनिपात ३५३-११.

सुभङ्गलपिलासिनी ३६६-२.

सूत्रकृतान् २७१-५; ६१३-१५.

सूत्रकृताष्टीका ३३२-२३; ७१०-५.

सूत्रकृताष्टीकाकृत ६१३-१.

सूत्रसिद्धान्त ७११-१.

सौगत ५७४-१.

सौत्रान्तिक ४५८-६.

स्तुतिकार ६२०-१, ७५७-२.

स्थानागसूत्र २७१-५, ४५३-१; ७३४-१.

स्फुटार्थाभिधानयोग ५४०-३.

स्फोटसिद्धि ४३१-८, ९, १०, ४३२-३; ४३५-३.

स्याद्वादकारिका (अन्ययोगव्यवच्छेदवाचिका) ४८३-११; ४८८-७; ५४३-१३.

स्याद्वाचमक्षरी ३०८-२, ४४२-२; ४५१-७, ४५४-२; ४५५-१.

याद्वारलार ६-५, ७०-२; १६९-१०; १७०-४, ७; १७१-१, २, ३, १२; १७२-१; १७७-४, ७, २०२-४, १०, १६, २०३-४, ९; २४८-१९; ३२०-२६, ३७६-१५; ३७९-१२, ३८०-१, ५, १०, ११, १३, ३८१-११; ३८३-८, ९, १०, १२; ४०१-६, ४१४-६, ४३१-७, ४३५-२, ३; ४३७-७; ४६५-६; ४६६-५, ४६७-८; ४६९-६; ४७१-७, ४८३-९; ४८८-७; ४९१-३; ४९९-१; ५००-३, ८, १४; ५०३-७, ८, ५१०-१, ८,

५१२-११; ५३३-१; ५३४-२; ५३५-१, ९; ५४०-३, ५४५-१२; ५६२-२; ५६९-३, ७; ५७०-३; ५८७-४, ५, ५९४-४, ६१०-१३; ६११-१; ६१३-१; ६१९-३; ६९१-२, ६९७-१.

खर्बभूलोत्र ६३९-२, ७५७-२.

हरिभद्र २६०-९; ५३३-१; ६२७-१; ६३१ शी ३३-४; ७१०-५; ७४९-२; ७५७-२.

हरिभद्रायनन्दसूत्रवृत्ति ५९७ शी ६०४

हरिमदियासुयोगद्वारवृत्ति ७५६-५.

हर्ष ६९७-१.

हेतुचिन्तु ६९१-१.

हेतुचिन्तुतर्कटीका (लिखित) १६९-७; १७१-१; ३१८-१७; ३२०-२४, २६, ३२१-५, २९; ३२२-३१, ५६८-८; ५५६-२.

हेतुसुख १९९-६.

हेमचन्द्र ३३१-६; ४६१-२, ४८७-५; ५३३-२; ५७०-४, ६५२-१; ७५७-२.

हेलाराजटीका (वाचस्पतीय) १७९-१, ३.

हेमचन्द्रार्थकोश २२६-९; ५२३-६, ६८८-८.

हेमचन्द्रवैय्यास २७१-१३.

हेमतत्त्वप्रकाशिकाबृहत्पात्र २२६-९.

हेमघाटपाठ ३१६-३.

हेमघाटपारायण १७३-३.

हेमघाटव्याकरण २७२-७, ८.

हेमचन्द्रानुशासन ४८-५; १७३-२; १७९-२; १९०-९; २२५-२४; ३१३-१, ४, ६; ३१६-३, ३८१-२; ३८७-२, ४२१-५, ४४१-५; ५६६-४, ६०५-२; ६५२-१; ६५३-२.

हेमचन्द्रानुशासनबृहद्वृत्ति ४६१-२, ४७१-१०; ४७९-५.

सन्मतिसम्पादने उपयुक्तानां ग्रन्थानां सूचिः ।

अनुयोगद्वारसूत्र (सुरत-आगमोदय समिति)
 अनुयोगद्वारवृत्ति हरिभद्रीय (रतलाम आश्रुति)
 अनेकान्तजयपताका (अमदावाद)
 अनेकान्तजयपताकाटीका (काशी यशोविजय ग्रंथमाला)
 अनेकान्तजयपताकाटीका (लिखिता)
 अक्षभटमिताक्षरा (काशी-विद्याविलास प्रेस)
 अपोहसिद्धिप्रकरण (सिक्स बुद्धिस्ट न्याय टेक्स्ट विजिल-
 जोयेका इंडिका नं. १२२६ स. हरप्रसादशास्त्री)
 लामिधानचिन्तामणिशोका (काशी-यशोविजय ग्रंथमाला)
 अभिधानप्यवीपिका (अमदावाद गूजरात पुरातत्त्व मंदिर)
 अमरकोश (सुंवई राजकीय ग्रंथमाला निर्णयसागर प्रेस)
 अष्टशती (सुंवई निर्णयसागर प्रेस)
 अष्टसहस्री (सुंवई निर्णयसागर प्रेस)
 अष्टसहस्रीटीका (लिखिता पूना भाडारकर प्राच्य विद्यासंशो-
 धनमंदिर)
 आचारारङ्गसूत्र (सुरत आगमोदय समिति)
 आचारारङ्गसूत्रटीका (सुरत आगमोदयसमिति)
 आसपरीक्षा (काशी-सनातन जैनग्रंथमाला)
 आसमीमासा (काशी-सनातन जैनग्रंथमाला)
 आवश्यकनिर्णय (काशी-यशोविजय ग्रंथमाला अपूर्ण)
 आवश्यक हरिभद्रीय (सुरत आगमोदयसमिति)
 उत्तराख्ययनसूत्र (सुरत देवचंद लालभाई)
 ऋग्वेद
 ऋक्संहिता
 ओधनिर्णय (सुरत आगमोदयसमिति)
 कठोपनिषद् (ईशाच्योत्तरशतोपनिषद् सुंवई निर्णयसागर प्रेस)
 कलसूत्र मूल (सुरत देवचंद लालभाई)
 कातचव्याकरण (विज्जिओयेका इंडिका नं. ८१)
 काशिकाट्टि (काशी-विद्याविलास प्रेस)
 कुमारसमव (सुंवई निर्णयसागर प्रेस)
 केवलीभुक्तिप्रकरण (अमदावाद जैन साहित्यसंशोधक)
 गणरत्नमहोदधि (प्रयाग सरस्वती प्रेस संपादक भीम-
 नाथ शर्मा)
 गोमटसार (सुंवई निर्णयसागर प्रेस)
 गौडपादकारिका (पूना आनदाथम ग्रंथमाला)
 गानाथ या अनुवादित (विज्जिओयेका इंडिका नं. १८६)
 गौडपादकारिका (कलकत्ता स० योगेंद्रनाथ सेन)
 गौडपादकारिका (लिप्जीक १९०२ सपा० ई. विन्डीया)

जीवविचारप्रकरण (भेषाणा)
 जीवाजीवाभिगमसूत्र (सुरत आगमोदयसमिति)
 जैनतर्कपरिभाषा (भावनगर जैनधर्मप्रसारक सभा)
 जैनैन्द्रव्याकरण (काशी-सं. विन्धेश्वरीप्रसाद)
 जैमिनिस्त्र (काशी-विद्याविलास प्रेस)
 जम्बूद्वीपप्रवृत्ति (सुरत आगमोदयसमिति)
 ज्ञानविन्दु (भावनगर जैनधर्मप्रसारक सभा)
 तत्त्वार्थव्याख्या (अमदावाद गोथी आकार)
 तत्त्वार्थटीका (सुरत देवचंद लालभाई पुस्तकाकार)
 तत्त्वार्थभाष्य (पूना आर्हतमत प्रभाकर, कलकत्ता रॉयल एशि-
 याटिक सोसायटी बेंगल)
 तत्त्वार्थराजवार्तिक (काशी-सनातनजैनग्रंथमाला)
 तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक (सुंवई निर्णयसागर आश्रुति)
 तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकालद्वार (सुंवई निर्णयसागर आश्रुति)
 तत्त्वार्थसूत्र (भेषाणा)
 तत्त्वसंग्रहकारिका (वडोदरा गायकवाड ग्रंथमाला)
 तत्त्वसंग्रह पञ्जिका (वडोदरा गायकवाड ग्रंथमाला)
 तत्त्वोपप्लव (लिखित गूजरात पुरातत्त्व मंदिर)
 तन्त्रवार्तिक (काशी)
 त्रिंशिकाविज्ञप्ति (सं. प्रॉ० सिल्वन् लेवी पेरिस)
 त्रिंशिकाविज्ञप्तिभाष्य (सं. प्रॉ० सिल्वन् लेवी पेरिस)
 दशवैकालिकसूत्र (सुरत देवचंद लालभाई)
 दशवैकालिकसूत्रनियुक्ति (सुरत देवचंद लालभाई)
 देशीनाममाला (सुंवई राजकीय ग्रंथमाला)
 द्रव्यगुणपर्यायसार (लिखित)
 द्वादशारनयचक्र (लिखित)
 धर्मसंग्रह (वौड) (वॉक्स्फर्ड युनिवर्सिटी प्रेस १८८५)
 धर्मसंग्रहणी (सुरत देवचंद लालभाई)
 धर्मसंग्रहणीवृत्ति (सुरत देवचंद लालभाई)
 नयनप्रसादिनी चिन्तुली (सुंवई निर्णयसागर प्रेस)
 नयोपदेशवृत्ति (भावनगर आत्मानंदसभा)
 नवतत्त्व
 नियमसार (सुंवई जैन ग्रंथरत्नाकर कार्यालय)
 नैषधकाव्य (सुंवई निर्णयसागर प्रेस)
 नन्दिस्त्रचूर्णी (रतलामनी आश्रुति)
 नन्दिस्त्र मलयगिरिटीका (सुरत देवचंद लालभाई)
 नन्दिस्त्रलघुटीका (लिखित)
 न्यायकुसुमचन्द्रोदय (लिखित)
 न्यायदर्शन (काशी-विद्याविलास प्रेस)

